

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Gölsüm ŞİMŞEK

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ SİYASİ SÜRGÜNLER

Tarih Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2018

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Gölsüm ŞİMŞEK

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ SİYASİ SÜRGÜNLER

Danışman

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK

Tarih Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2018

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Gülsüm ŞİMŞEK'in bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mehmet Veli SEYİTDANLIOĞLU (İmza)

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK (İmza)

Üye : Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL (İmza)

Üye : Doç.Dr. Salih TUNÇ (İmza)

Üye : Doç. Dr. Güven DİNÇ (İmza)

Tez Başlığı: II. Abdülhamid Dönemi Siyasi Sürgünler

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 22/06/2018

Mezuniyet Tarihi : 26/07/2018

(İmza)
Prof. Dr. İhsan BULUT
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum “II. Abdülhamid Dönemi Siyasi Sürgünler” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

(İmza)

Gölsüm ŞİMŞEK

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Gülsüm ŞİMŞEK
Öğrenci Numarası	20118603202
Enstitü Ana Bilim Dalı	Tarih
Programı	Doktora
Programın Türü	() Tezli Yüksek Lisans (X) Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanının Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK
Tez Başlığı	II. Abdülhamid Dönemi Siyasi Sürgünler
Turnitin Ödev Numarası	982269329

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan 294 toplam sayfalık kısmına ilişkin olarak, 13/07/2018 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 11

alıntılar dahil % 13 'tür.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(x) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

13/07/2018

(İmza)

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ.....	iii
ÖZET.....	v
SUMMARY.....	vi
TEŞEKKÜR.....	vii
ÖNSÖZ.....	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE MUHALEFET VE SÜRGÜN MUHALİFLERİN YURT DIŞINDAKİ FAALİYETLERİ

1.1. II. Abdülhamid'in Tahta Çıkması ve Kanun-i Esasi'nin İlanı.....	26
1.2. II. Abdülhamid Döneminde Gerçekleşen İlk Sürgünler.....	34
1.3. II. Abdülhamid'e Karşı Muhalefetin Oluşumu ve Jön Türkler.....	45
1.3.1. Jön Türk Hareketinin Ortaya Çıkması.....	45
1.3.2. II. Abdülhamid'e Karşı Muhalefetin Oluşmasında Siyasi- Sosyal Ekonomik Alanda Yaşananların Etkisi.....	52
1.3.3. II. Abdülhamid'e Karşı Muhalefetin Oluşmasında Basın Sansürünün Etkisi.....	67
1.3.4. II. Abdülhamid'e Karşı Muhalefetin Oluşmasında Hafiyelik ve Jurnal Uygulamasının Etkisi.....	79
1.4. İttihat Terakki Cemiyeti'nin Ortaya Çıkması ve Cemiyetin 1896 Darbe Teşebbüsü.....	89
1.5. Yurt Dışında Sürgünlerin Faaliyetleri ve II. Abdülhamid'in Sürgün Muhaliflere Karşı Uyguladığı Politikalar.....	98
1.5.1. Avrupa'daki Sürgünler.....	98
1.5.2. Mısır'daki Sürgünler.....	124
1.5.3. Balkanlar'daki Sürgünler.....	130

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ SÜRGÜN UYGULAMALARI

2.1. Sürgün Öncesi Yargılamalar.....	136

2.2. Önemli Sürgün Yerleri.....	141
2.3. Sürgün Nedenleri ve Sürgünlere Yapılan İtirazlar.....	147
2.4. Sürgün Süresi.....	157
2.5. Sürgünlerin Menfalarında Takibi.....	158
2.6. Sürgünlerin Af ve Yer Değiştirme Talepleri.....	165
2.7.SürgünlerinMaaş ve Tahsisat Talepleri.....	172
2.8. Sürgünlerin Menfalarından Fırarlar.....	176
2.9.Sürgün Yerinde Ölüm ve İntihar Vak’aları.....	184

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ YURT İÇİNDEKİ SÜRGÜN FAALİYETLERİ

3.1. Sürgünlerin Kuzey Afrika’daki Faaliyetleri	188
3.2. II. Meşrutiyet Öncesi Taşradaki İsyanları Tetikleyen Faktörler.....	197
3.2.1. İran ve Rus Devrimlerinin Sürgün Jön Türkler Üzerindeki Etkisi.....	197
3.2.2. II. Abdülhamid Dönemi Taşra İsyanları ve Sürgünler	201
3.3. II. Meşrutiyet Öncesi Yaşanan Gelişmeler, Şam ve Makedonya’da Sürgünlerin Etkisiyle Oluşan Örgütlenmeler.....	227
3.4. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ve Meşrutiyet’in İlanı.....	235

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET’İN İLANI VE SONRASINDA YAŞANAN GELİŞMELERDE SÜRGÜNLER

4.1. II. Meşrutiyet’in İlanı ve Meclis-i Mebusan’ın açılması.....	250
4.2. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Sürgünlere Yaklaşımı ve Fedakaran-ı Millet Cemiyeti	257
4.3. Sürgünden Dönenlerin Haklarının Savunucusu Olarak Hukuk-ı Umumiye Gazetesi.....	264
4.4. 31 Mart Vak’ası ve II. Abdülhamid’in Hal’inde Sürgünden Dönenlerin Etkisi.....	269
SONUÇ	283
KAYNAKÇA	289
EK 1- Belgeler	310
EK 2- Gazeteler	312
ÖZGEÇMİŞ	315

KISALTMALAR LİSTESİ

A.}MKT.MHM	: Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı
bk.	: Bakınız
BEO	: Babıali Evrak Odası
Çev.	: Çeviren
DH.EUM.EMN	: Dahiliye Emniyeti Umumiye..
DH.EUM.THR	: Dahiliye Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemî Evrakı
DH.MKT	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH. ŞFR	: Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî
DH.UMVM	: Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilayat Müdiriyeti
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
HR.SFR.3	: Hariciye Nezareti Londra Sefareti
HR.SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi Kalemî
HRTO	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İA	: İslam Ansiklopedisi
İ.DH	: İrade Dahiliye
İ.HR	: İrade Hariciye
İ..HUS	: İrade Hususi
MF.MKT	: Maarif Mektubi Kalemî
MV	: Meclis-i Vükela Mazbataları
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TFRK-I-KV	: Teftişat-ı Rumeli Evrakı-Kosova Evrakı
TFR.I..SL	: Teftişat-ı Rumeli Evrakı-Selanik Evrakı
Y.A.HUS.	: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı

Y.A.RES.	: Yıldız Tasnifi Sadaret Resmi Maruzat Evrakı
Y.EE	: Yıldız Esas Evrakı
Y.EE.KP	: Yıldız Esas Evrakı Kamil Paşa Evrakı
Y.MTV	: Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.A	: Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı
Y.. PRK .AZJ	: Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal
Y.PRK. EŞA	: Yıldız Perakende Evrakı, Elçilik, Şehbenderlik, ve Ataşemiliterlik
Y.PRK.BŞK	: Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
YPRK.DH	: Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.HR	: Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı
Y.PRK. MK	: Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı
Y..PRK.MYD	: Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniye Erkan-ı Harbiye Dairesi
Y.PRK.PT.	: Yıldız Perakende Evrakı Posta Telgraf Nezaret Evrakı
Y.PRK.SRN	: Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık
Y..PRK.UM	: Yıldız Perakende Evrakı Umumi
Y.PRK.ZB	: Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti
ZB	:Zaptiye Nezareti

ÖZET

II. Abdülhamid, Kanun-i Esasi'yi kabul şartıyla tahta çıkmasının ardından kısa süre sonra meşrutiyet taraftarı güçlü bürokratları İstanbul'dan uzaklaştırmış, ardından Meclis-i Mebusan'ı süresiz olarak tatil etmiştir. 113. maddeye dayanarak ilan ettiği örfi idare ile uyguladığı sansür, oluşturduğu hafiye ve jurnal ağı mektep öğrencileri başta olmak üzere kendisine muhalif bir oluşuma neden olacaktır. İstanbul'da Meclis'in yeniden açılmasını isteyen mektep hocaları, öğrenciler, bürokratlar, gazeteciler II. Abdülhamid tarafından sürgün edilerek etkisiz hale getirilmek istenmiştir.

II. Abdülhamid rejimine karşı olan ve temelde farklı ideolojilere sahip olmalarına rağmen meşruti yönetimi isteyen muhalifler "Jön Türk" olarak anılırken içlerinden örgütlü, güçlü bir teşkilat olarak 'İttihat ve Terakki Cemiyeti' ortaya çıkmıştır. Yurt içinde II. Abdülhamid'e karşı muhalefet gerçekleştirme imkanı bulamayan muhalifler yurt dışına firar ederek "gönüllü sürgün" olma yolunu tercih ediyordu. Yurt içinde faaliyette bulunanlar ise yakalandıkları zaman çoğu zaman doğal bir tecrit alanı olan Fizan'a sürgün ediliyordu.

Sürgünler bulundukları topraklarda, çıkardıkları yayın organları, kurdukları cemiyetler ve halkla temaslarıyla muhalefeti geniş bir coğrafyaya yaymıştır. XX. yüzyıl başından itibaren vergilerin arttırılması üzerine sürgünler yerli halkı kışkırtmış Anadolu'da isyanlar çıkarılmış, halkın talebiyle valiler padişah tarafından görevden alınmıştır. Avrupa'daki sürgünler ise 1907 Kongresi'nde vergil verilmemesi ve askeri darbe yapma konusunda karara varmıştı. Son olarak Makedonya Bölgesi'nde meydana gelen siyasi gelişmeler ve örgütlenmeler neticesinde meşrutiyet yeniden ilan edilmiştir. İstanbul'a dönen sürgünler kaybettikleri memurluklarını, eğitim haklarını yeniden elde edemeyince muhalefete geçmişlerdir. Meşrutiyetin ilanının ardından 31 Mart Ayaklanması yaşanmış ve II. Abdülhamid tahttan indirilerek Selanik'e sürgün olarak gönderilmiştir.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Sürgün, II. Meşrutiyet, Jön Türkler, İttihat ve Terakki Cemiyeti

SUMMARY

POLITICAL EXILES DURING ABDULHAMID II ERA

After Abdülhamid II, ascended to the throne on the condition that he was going to accept the Constitution, in a short time, he sent the bureaucrats who were in favor of Constitutionalism away from Istanbul, and then, he shut down the Ottoman Parliament forever. However, the martial law he declared based on the Article 113, censorship he applied on the media, the intelligence network and the agents Abdülhamid II. created, led to create a group of opponents against him, especially, consisted of students. In Istanbul, the teachers, the students, the bureaucrats, and the journalists who were in favor of opening the Parliament again were frequently sent for exile by Abdülhamid II. to passivate them.

The opponents of II. Abdülhamid although had different ideologies on the basement against his regime, but they were sided by a Constitutionalism, and called themselves as “Young Turks”, and an organizational powerful group was formed up among them that was named as The Committee of Union and Progress. The Opponents who were not able to oppose Abdülhamid II. in the country chose to go abroad as a volunteer exile. The opponents who were active within the country were sent to Fezzan (a desert area in Libya) mostly if captured.

The people in exile widespread the opposition by publishing, establishing committees, and interacting with local people wherever they were. From the beginning of XX.th century, upon the increase of taxes, and by the provocation of the people in exile, there were rebels in Anatolia, and the Governors were dismissed form their jobs by the request of locals. The exiles in Europe, had decided not to give taxes and conducting a military coup in the Congress in 1907. As a result of political changes and organizations in Macedonia, Constitutional Regime was announced again. The people in exile came back to Istanbul, and when they found out that they couldn’t get their rights back as a Public Servant and related to their education, they turned out to be opponents. Only after 8 months later since the Constitutionalism announced, on 31 March, a revolt happened and Abdülhamid II. was dethroned and sent to Tselanica to exile.

Keywords: Abdülhamid II, Exile, II. Constitutionalism, Young Turks, Committee of Union and Progress.

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın ortaya konulması aşamasında verdiği destek ve hoşgörüsü nedeniyle başta değerli danışmanım Prof. Dr. Fahrettin Tızlak olmak üzere tez izleme komitesinde yer alan değerli hocam Prof. Dr. Mehmed Veli Seyitdanlıoğlu, Doç. Dr. Güven Dinç'e ve derslerdeki ilgisinden dolayı Doç. Dr. Salih Tunç'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, Milli Kütüphane, Atatürk Kitaplığı, İSAM Kütüphanesi, Bilkent Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Akdeniz Üniversitesi Kütüphanesi çalışanlarına teşekkür ederim. Tezimi hazırlarken, Akdeniz Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projeleri Birimine 2014.03.0107.001 numaralı proje ile desteklerinden dolayı teşekkür ederim. Çalışmada bana her zaman destek olan ailem başta olmak üzere, bu yolda birlikte yol aldığımız arkadaşlarım Tuba Yıldız, Enver Dayar, Hasan Ali Polat, Buket Peker'e yardımları ve verdikleri destekten dolayı teşekkür ederim. Yine çevirilerde yardımcı olan Nurettin Anman'a, okul müdürüm ve çalışma arkadaşlarıma destekleri için teşekkürü bir borç bilirim.

Gülsüm ŞİMŞEK
Antalya, 2018

ÖNSÖZ

Sürgün, günümüzde de geçerliliğini koruyan bir kavramdır. En basit tanımıyla sürgün, istenmeyen kişilerin kendi isteği dışında bulunduğu yerden başka bir yere gönderilmesidir. Sürgün, tarih boyunca farklı şekillerde ve farklı amaçlar için iktidarlar tarafından kullanılmıştır. Ancak bir diğer tanımıyla sürgün, var olan koşullardan memnun olmayan kişinin kendi isteğiyle yaşadığı ülkeden başka bir yerde yaşama isteğiyle gerçekleşen gönüllü sürgünlerdir.

1789 Fransız İhtilali'nin getirdiği “eşitlik, özgürlük, adalet” kavramlarıyla insan hakları önem kazanmış, yönetici tek başına iktidar değil, kanunlarla sınırlandırılmış bir özne haline gelmiştir. Batı'yı model alan Osmanlı Devleti de Tanzimat Dönemi'nin getirdiği yenilik hareketlerinin sonucu olarak yönetilenin lehine Avrupa hukuk sistemini benimsemiştir. Tanzimat reformlarıyla kişi hakları güvence altına alınmıştır.

II. Abdülhamid'in zaman içinde mutlak rejimi güçlendirmesi, uygulanan sansür, halka kadar sirayet eden hafiye ve jurnal ağ, siyasi ve ekonomik gelişmelerde yaşanan olumsuzluklar muhalif kitlenin doğmasına neden olmuştur. II. Abdülhamid, ulema, asker, mektep öğrencileri ve yüksek bürokratları içinde barındıran muhaliflerle mücadele etmek için muhaliflerini takibe almış ve nihayetinde çoğu kez sürgüne göndermek suretiyle cezalandırmıştır. Ancak II. Abdülhamid'in uzun süren iktidar döneminde taşraya gönderilen sürgünler vasıtasıyla muhalif hareketlerin daha geniş bir tabana yayıldığı görülmektedir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. “II. Abdülhamid Döneminde Muhalefet ve Sürgün Muhaliflerin Yurt Dışındaki Faaliyetleri” başlıklı birinci bölümde II. Abdülhamid'in tahta çıkışı, Kanuni Esasi'nin ilanı süreci ve ardından gerçekleşen tasfiye amaçlı ilk sürgünler ele alındı. II. Abdülhamid'e karşı muhalefetin hangi koşullarda ortaya çıktığı irdelenerek Jön Türk hareketi üzerinde durulmuştur. Temelde farklı ideolojilere sahip olmalarına rağmen Abdülhamid idaresinin sona ermesi ve meşrutiyetin yeniden ilanı talebinde olan muhalifler Jön Türk olarak adlandırılırken, içlerinden örgütlü bir yapı olarak ortaya çıkacak olan cemiyet ise, “İttihat ve Terakki”dir. Abdülhamid idaresinin sansür, hafiye, jurnal baskılarından kurtulmak isteyen Jön Türkler Avrupa, Balkan ve Mısır'a firar etmiş ve gerçekleştirdikleri basın faaliyetleriyle ve düzenledikleri kongrelerle II. Abdülhamid'e karşı muhalefetlerini sürdürmüşlerdir. II. Abdülhamid'in uyguladığı basına yönelik sansür bu bölümde ele alındı. Yine II. Abdülhamid'in siyasi muhaliflerini takip altında tutmak için uyguladığı jurnalcilik ve hafiyelik uygulaması ve bunun Jön Türkler üzerindeki etkisi üzerinde durularak, son olarak da İmparatorluk dışındaki sürgünlerin faaliyetleri hakkında bilgi verildi.

İkinci bölümde, “II. Abdülhamid Döneminde Sürgün Uygulamaları” başlığı altında öncelikle sürgünlerin yargılanma süreci ele alınıp, önemli sürgün yerleri hakkında bilgi verildi. Sürgün nedenleri sürgün cezalarına yapılan itirazlar, sürülenlerin sürgün yerlerindeki hayatları ele alındı. Menfilerin çeşitli konulardaki (af, yer değişikliği, maaş) talepleri üzerinde duruldu. Sürgünlerin merkez tarafından takip ve kontrolü, sürgün yerinde gerçekleşen firar olayları ile menfada meydana gelen ölüm, intihar olayları incelendi.

Üçüncü bölümde “II. Abdülhamid Dönemi Yurt İçindeki Sürgün Faaliyetleri” başlığı altında, siyasi sürgünlerin taşrada gerçekleştirdiği faaliyetlere yer verilerken öncelikle siyasi sürgünün en fazla bulunduğu Trablusgarp-Fizan’da yaşam koşulları ve siyasi girişimler ele alındı. Jön Türkler’in Anadolu’daki isyanlarda propaganda malzemesi olarak kullandıkları İran ve Rus devrimleri hakkında bilgi verildi. Ardından 1902-1908 yılları arasında farklı şehirlerde gerçekleşen ve sürgünlerin de desteklediği, daha çok kendini vergi ayaklanmaları ve idari yönetime başkaldırı şeklinde gösteren isyan hareketlerine, devamında da XX. yüzyıl başında sürgün Jön Türklerin Şam ve Makedonya bölgelerinde gerçekleştirdikleri siyasi örgütlenmeler değerlendirildi.

Dördüncü ve son bölüm “II. Meşrutiyet’in İlanı ve Sonrasında Yaşanan Gelişmelerde Sürgünler” başlığı altında ise II. Meşrutiyet’in ilanı ve ardından yaşanan gelişmeler ele alındı. II. Meşrutiyet’in ilanı ile sürgün yerinden İstanbul’a ve memleketlerine dönen sürgünlerin mağduriyetlerinin giderilememesi ve İttihat ve Terakki’nin uyguladığı tensikat, yani memuriyetten çıkarma yeni bir muhalif örgütlenmeye neden olmuştur. Mağdur siyasi sürgünlerin girişimiyle ortaya çıkan Fedakaran-ı Millet Cemiyeti ve cemiyetin yayın organı Hukuk-ı Umumiye sürgünlerin haklarının savunucu olacaktır. Çalışma, sürgünlerin de içerisinde yer aldığı 31 Mart Olayı ve II. Abdülhamid’in hal’i ele alınarak sona ermiştir.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti yaşadığı askeri yenilgilerin ardından XVIII. yüzyılda Batı'yı model alması gerektiği kanaatine varmış ve yüzyılın başında Avrupa'ya elçiler göndermiştir. Osmanlı Devleti XVIII. yüzyıl boyunca askeri, siyasi, iktisadi bunalımdan kurtulmak için ıslahatlar gerçekleştirecektir. Ancak bu ıslahatlara rağmen toprak kayıpları sona ermediği gibi Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda büyük nüfus hareketlilikleri ve aynı zamanda ciddi ekonomik sıkıntılar yaşanmıştır. 1821'de Tercüme Odası'nın kurulmasıyla yabancı dil bilen nesillerin yetişmesi, yeniliklerin önünde engel olarak görülen Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasıyla Batılılaşma yeni bir ivme kazanmıştır. Ancak, yüzyılın başında azınlık isyanları, Osmanlı Devleti'nin önüne yeni ve önemli bir problem olarak ortaya çıkacaktır. 1789 sonrası milliyetçilik akımının etkisiyle teba kendini din ya da mezhep yerine milliyetiyle tanımlamaya başlamıştır. Bunun yanı sıra Müslümanlar arasında da ulusçu fikirler yeşermiştir. Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik akımının etkilerine engel olmak isteyen Osmanlı aydınları ise 'Osmanlılık' düşüncesini pekiştirerek ve gayrimüslim unsurlara yeni haklar tanıyarak din farkı gözetilmeksizin vatandaşlık bilinci etrafında tüm unsurları birleştirmek istemiştir. 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanları ile kişilerin temel hakları garanti altına alındığı, gayrimüslimlere de yeni haklar tanındığı duyurulmuştur. Ancak bu düzenleme ile gayrimüslimlerin talepleri durmadığı gibi yabancı devletlerin müdahalesi de artmıştır.

Abdülaziz döneminde, Bab-ı Âli otoritesinden rahatsız olan Avrupa'da eğitim almış, Batılılaşmayı savunan, devletin kurtuluşunu meşruti idarede gören muhalif aydınların oluşturduğu Yeni Osmanlılar iktidara karşı mücadele başlatmışlardır. Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve kısa süren V. Murad'ın iktidarının ardından 1876'da II. Abdülhamid tahta çıkarak meşrutiyeti ilan etmiştir. Fakat 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı devam ederken II. Abdülhamid meclisi süresiz olarak tatil etmiş ve anayasayı da askıya almıştır.

II. Abdülhamid, tahta geçtikten sonra kendisine muhalif olarak gördüğü, Yeni Osmanlı hareketine mensup olan ve V. Murad zamanında göreve getirilmiş kişileri ya sefir olarak yurt dışına göndermiş ya da valilik ve mutasarrıflık gibi görevlerle taşraya göndererek İstanbul'dan uzaklaştırmıştır. II. Abdülhamid, amcası Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde rolü olanları da zaman içinde bertaraf etmiştir. Tarih 1890'lara geldiğinde yetkilerin büyük ölçüde sarayda toplanması, yeni bir muhalif kitlenin oluşmasına sebep olmuş ve bu muhalif kitle, ideolojik farklılıklar göstermesine karşın ortak paydada devletin bekasını, Osmanlı vatandaşlığı altında meşruti yönetime bağlamıştır. Jön Türk olarak adlandırılan bu kitle, II.

Abdülhamid'i tahttan indirmek ve meşrutiyetin yeniden ilanını sağlamak istiyordu. Birçok Osmanlı aydını çöküşe gittiğini düşündüğü devleti kurtarmak için yeni örgütlenmeler oluşturmuştur. Programı ve ideolojik içeriği olan güçlü bir siyasal örgütlenmenin ortaya çıkması 1889 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulması ile gerçekleşmiştir. Cemiyetin üyeleri tıbbiye, harbiye, mülkiye mekteplerinden mezun olmuş, yabancı dil bilen, Avrupa'daki basını takip eden gençlerden oluşmaktaydı.

1876'ya değin Yeni Osmanlılar, II. Abdülhamid döneminde ise Jön Türkler parlamenter rejimi isteyen grupların öncüleri oldular. Jön Türklerin bir kısmı sosyal reformlar gerçekleştirme peşindeydi ve II. Abdülhamid'e verdikleri layihaların dikkate alınmadığını görünce de yurt dışına firar ederek mücadelelerini yayımladıkları gazete, dergi ve broşürlerle sürdürmüşlerdir. Jön Türkler, Batı'nın kanun ve nizamı model alındığında kendiliğinden güçlü ve modern bir devlete kavuşacaklarına inanıyorlardı. Böylece yabancı devletlerin müdahalesi de kendiliğinden sona erecekti. Jön Türklerin bu mücadelesinde ilk Türk meşrutiyetçilerinin fikirlerinin etkisi büyüktür. Devletin toprak bütünlüğünün korunmasını amaç edinen muhalifler, bunun için hürriyet ve anayasal meşrutiyetin gerekliliğine inanmışlardı. II. Abdülhamid ise bu muhalif örgütlenmeleri sıkı şekilde takip ediyor ve onları etkisizleştirmek için İstanbul'dan uzak yerlere sürgün ediyordu.

Sürgün uygulamasının asıl amacı, devletlerin siyasi yapısı ne olursa olsun sakıncalı görülen kişilerin ceza amacıyla bulundukları yerden uzaklara gönderilerek gözden ırak tutulması etkisiz hale getirilmesidir. Bu sebeple II. Abdülhamid de muhalifleri susturmak için İstanbul'dan uzaklaştırma politikası gütmüştür. Ancak II Abdülhamid döneminde sürgün sayısı o kadar fazla idi ki sürgün oldukları topraklarda menfiler bir araya gelerek yeni siyasi oluşumlarda bulunabilmekteydiler. Böylece menfiler, bulundukları topraklarda çıkardıkları yayın organları, kurdukları cemiyetler ve yerel halkla temaslarıyla muhalefeti geniş bir coğrafyaya yaydılar.

II. Abdülhamid döneminde sürgün, siyasal iktidarın muhalifleri İstanbul'dan uzak bir yerde memuriyet göreviyle iskan ettirmesi şeklinde olduğu gibi ceza metodu olarak hapse atması ya da af ile sürgün yerinde serbest gezmesine izin verilmesi şeklinde de gerçekleşebiliyordu. Bulundukları yerde hayat şartlarının zorluğu ve siyasi faaliyette bulunamamaları nedeniyle bir çok sürgün Avrupa ülkelerine, Mısır'a ya da Balkanlara firar ediyordu. Özellikle Trablusgarp ve Fizan'da menfiler yaşam koşullarından bezdikleri için firar olayları sıklıkla yaşanıyordu. Bunların dışında basındaki sansür, hafiye takibi ve jurnal edilme korkusu ile kişilerin özgürlüklerinin kısıtlanması nedeniyle kendi istekleriyle yurt dışına firar edenler, tarih terminolojisine 'gönüllü sürgünler' olarak girdiler. Gönüllü

sürgünler, seslerini duyurmak için basın faaliyetlerini Paris, Londra, Cenevre, Belçika ve Kahire, Bükreş, Folkestone gibi şehirlerde sürdürmüşlerdir.

II. Meşrutiyet öncesi sürgünlerin, bulundukları coğrafya itibariyle, farklı faaliyetleri izlenmektedir. Avrupa'da bulunan gönüllü sürgünler yayın faaliyetleriyle fikri altyapıyı oluştururken, aynı zamanda gerçekleştirdikleri kongreler ile de meşruti yönetimi talep ederek izlenecek yolu belirlemişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin Anadolu, Balkan ve Trablusgarp'ta açtığı şubeler ise bulundukları bölgede sürgünlerle birlikte hareket ederek merkezi otoriteye isyan, yayın faaliyeti ve darbe teşebbüsü planlarında rol oynamışlardır.

A.Araştırmanın Konusu ve Sınırları

Yakınçağ'da günümüz tarihine ışık tutan önemli bir süreç olan II. Abdülhamid dönemi bir çok akademik çalışmaya konu olmuş ve II. Abdülhamid farklı yönleriyle ele alınmıştır. II. Abdülhamid dönemi sürgün uygulaması ise sadece İsmail Mekan'ın Yüksek Lisans Tezi olan *II. Abdülhamid Dönemi Trablusgarp ve Fizan Sürgünleri* başlığı altında incelenmiştir. Tez, coğrafi bölge olarak Trablusgarp ve Fizan'ı, konu olarak ise siyasi sürgünleri ele aldığı gibi Ermeni isyancıları, Balkan komitacılarını, eşkıyaları, adi suçluları ve dini nedenlerden yapılan sürgünleri ele almıştır. Ancak sürgün konusu tüm Osmanlı Devleti sınırları dahilinde ve politik açıdan ele alınmamıştır. Bu nedenle Yeni Osmanlı kuşağından etkilenen, meşrutiyetin ilanını sağlayarak devletin parçalanmasının önüne geçmek isteyen kuşaklara karşı uygulanan politik sürgün konusundaki eksiklik giderilmek istendi.

Çalışmada II. Abdülhamid dönemi için coğrafi ve zamansal kısıtlamaya gidilmezken içerik olarak siyasi muhalefetle sınırlandırılmıştır. Siyasi muhalefet sınırı ise askeri-mülki öğrenciler, ulema, memur, gazeteci ve düşünürlerin ortaya koyduğu meşrutiyet talebi ile oluşan muhalefettir. Bunun yanında Jön Türklerle işbirliği yapmış olsalar da Bulgar komitacıları ya da Ermeni isyancıları tez konusu dışındadır. Azınlıkların eylemlerine karşı yapılan toplu ya da bireysel sürgünler de çalışma konusuna dahil değildir. Çünkü azınlık eylemlerinde esas amaç milliyetçilik, yani uluslarının bağımsızlığını elde etmektir. Böyle bir çalışma, konuyu daha geniş bir mecraya sürükleyecekti. Bu nedenle çalışmada konu gereği Ermeni isyancılar ve Bulgar komitacılardan söz edilse de detaylı bir incelemeye tabi tutulmamıştır.

Çalışma, coğrafi sınırlar bakımından geniş bir zemini kapsamakta ve bu coğrafi zeminde, sürgünlerin faaliyetleri ele almaktadır. Menfinin az olduğu bölgelerde bir siyasi faaliyet olmasa da Avrupa, Balkanlar, Trablusgarp, Mısır, Suriye ve sürgünün fazla olduğu

Anadolu kentlerinde sürgün faaliyetleri görülmektedir. Çalışma, zaman dilimi olarak ise II. Abdülhamid'in tahta çıkması ile başlarken meşrutiyetin ilanı sonrasında sürgünlerin hak arayışları ve 31 Mart Olayı'nda etkileri üzerinde durularak tamamlanmaktadır.

Sürgün kavramı tarih boyunca farklı şekillerde uygulandığı gibi II. Abdülhamid zamanında da farklı uygulamalarla kendini göstermiştir. Çalışmada ele alınan sürgün şekilleri şunlardır: İlk şekli İstanbul'dan uzaklaştırmak amaçlı, Avrupa'ya sefir ya da taşraya valilik, mutasarrıflık gibi idari görevler vermektir. Bunun yanında ikamete-memur olarak mesleğine göre İstanbul'dan uzak bir yerde vazifelendirilen sürgünler vardır. Diğer bir boyutu ise, suçlu görülenlerin bir cezalandırma yöntemi olarak Kanun-i Esasi'nin 113. maddesi gereği yargılanmaksızın iradeten sürgün edilmeleri ya da ceza kanunu gereği gerçekleşen yargılamalarla sürgün edilmeleriydi. Politik sürgünler çoğunlukla Kuzey Afrika çöllerine gönderilmiş, bir süre hapiste kalsalar da çıkarılan aflarla serbestce hayatlarını sürdürmelerine izin verilmiştir.

Bu çalışmada, II. Abdülhamid yönetimi tarafından gerçekleştirilen sürgünler, sürgünlerin sürgün yerlerindeki faaliyetleri, farklı coğrafyadaki sürgünlerin birbirleriyle bağlantıları ve II. Meşrutiyet'in ilanı üzerindeki etkileri irdelendi. Terminolojide ise anlatımda kolaylığa gitmek için dönemdeki kullanımıyla kimi zaman sürgün yeri anlamında menfa, sürgün kişi anlamında ise menfi kelimeleri kullanılmıştır.

B. Kullanılan Kaynaklar

Osmanlı Devleti'ndeki sürgün uygulamaları ile ilgili yapılan çalışmalara baktığımızda iskan maksadıyla tatbik edilen sürgün ve zorunlu göçlerle ilgili pek çok araştırma bulunurken cezalandırma amacıyla uygulanan politik sürgünler hakkında yeterli çalışma yapıldığı söylenemez. Sürgünle ilgili yapılan çalışmalarda daha çok yerel bir bölge ele alınmıştır. İbrahim Mekan, II. Abdülhamid döneminde Fizan bölgesini ele alırken, Serhat Aslaner, II. Meşrutiyet öncesi Konya'daki sürgünlerin etkisini ele almış, M. Çağatay Ulusoy, Yeni ve Yakın Çağlarda Manisa'ya ve Manisa'dan Yapılan Sürgünler", Salih Özkan Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde Niğde'ye yapılan sürgünleri, M. Serhat Yılmaz, Meşrutiyet öncesi Kastamonu'daki sürgünleri, Ali İhsan Karataş 18. ve 19. asırda Bursa sürgünlerini, yine Zafer Kars, Nedim Ulusalkul ve Orhan Türkddoğan da Erzurum'daki sürgünler ve faaliyetleri üzerine çalışma yapmışlardır.

Cami Baykurt, Mahir Said Pekmen ve Ali Fahri Ağaba'nın hatıralarında Trablusgarp ve Fizan bölgesindeki sürgünlerin yaşamları ve siyasi faaliyetleri ele alınırken, Mustafa Ragıp, İbrahim Temo'nun anıları Balkanlardaki gelişmeleri yansıtmaları bakımından önemlidir.

Samih Nafiz Tansu, Leskovikli Mehmet Rauf, Ahmet Reşit Bey'in hatıraları İttihat ve Terakki Cemiyeti faaliyetlerini yansıtmaları açısından dikkate değer olmakla birlikte yine, İ. Hakkı Sunata, Asım Us, A. İhsan Tokgöz, Refik Halid Karay, Halit Ziya Uşaklıgil, Celal Esad Arseven, Mehmed Nusrethatıraları dönemi yansıtmaları açısından değerlidir. Yine Tahsin Paşa, Said Paşa, Ahmet İzzet Paşa, İsmail Kemal Bey gibi bürokratların, Ahmet Rıza, Mizancı Murat gibi önemli Jön Türk liderlerinin hatıraları da önem arz etmektedir.

a. Arşiv Belgeleri:

Çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve İSAM'da araştırma yapıldı. İSAM'da Hilmi Paşa Evrakı, BOA'da Yıldız Tasnifi belgelerinden, Dahiliye ve Hariciye Nezaretlerindeki yazışmalar, Yıldız tasnifindeki iradeler, Bab-ı Ali Evrak Odası, Zaptiye Nezareti yazışmaları, Rumeli Evrakı belgelerinde faydalanıldı.

b. Gazeteler:

Çalışmanın esasını muhalefet meseleleri teşkil ettiğinden dönem insanının içinde bulunduğu hissiyatı anlamak için hatıralar ve gazetelerden istifade edilmiştir. Bu çerçevede gerek dönemin gazeteleri, gerekse bu döneme dair yazıları neşreden gazeteler kullanılmıştır. Gazete ve dergilerden yararlanırken Milli Kütüphane ve Atatürk Kitaplığı Kütüphanesi'nden yararlanıldı. Tabii Hakkı Tarık Us Koleksiyonu da başvurulmuş diğer önemli kaynaktır. Çalışmada, İkdâm, Terakki, Tanin, Doğru Söz, Hukuk-ı Umûmiye, Şûrâ-yı Ümmet, Volkan, Kastamonu, Meşveret, Osmanlı, Son Telgraf gazetelerinden yararlanılmıştır. *The Times* gazetesinin arşivi de bizim için oldukça önemli bir kaynaktır.

c. Hatıralar

Sürgünlerle ilgili diğer bir önemli kaynak ise hatıra kitaplarıdır. Gerçek tarih gözlemleri, duygular ve yorumlar ile bir arada anılarda saklıdır. Hatıra kitaplarında olayların tarihlendirilmesinde eksiklikler ya da tarihi olaylar içinde eser sahibinin kendi rolünü öne çıkarması ya da kendisini olayların merkezinde görerek nesnellikten uzaklaşması gibi zorluklar yaşanabilmektedir. Ancak yine de hatıra kitapları tarih araştırmacılarına bir arşiv belgesinin sunamayacağı detayları da barındırabilmektedir Aynı zamanda bu tür eserlerde kaynağın sahilhiği dikkate alınmalıdır¹. II. Abdülhamid'in hatıratı bulunmadığı için Ziya Şakir'in kaleme aldığı *Sultan Hamid'in Son Günleri*, adlı eseri Abdülhamid'in hususi özelliklerini ve dönemin önemli siyasal sorunları karşısında Abdülhamid'in bir anlamda

¹ II. Abdülhamid'in hatıra defteri ile ilgili Bk: Ali Birinci, Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri Meselesi.

kendisini savunma olanağı vermesi açıdan dikkate değer. II. Abdülhamid döneminde otobiyografik eserlerin sayısı artmıştır. Yaşadıkları karşısında duygularını ve deneyimlerini paylaşma isteği bu dönemde hatıra türü eserlerin sayısında artışa neden olmuştur. Belgelerde eksikliği görülen sürgünlerin günlük yaşamları, faaliyetleri, duyguları, acıları, mutlulukları anı kitaplarında kendine yer bulmuştur. Dönemin önemli hatıra yazarları arasında Ahmed Reşit Bey, Ahmed Rıza, Ali Kemal, Ali Münif Bey, Ali Ekrem Bolayır, A. Ekrem, Ali Cevat Borçbakan, Sait Paşa, Veled Çelebi, Nizamettin Delilbaş, Sami Bey, Behiç Erkin, Hüsamettin Ertürk, Halil Menteşe, Metin Hülagu, İbrahim Temo, Leskovikli Mehmet Rauf, Ali Fahri Ağababa, Mahir Said Pekmen, Mizancı Murat, İsmail Kemal Bey, Kamil Paşa, Refik Halit Karay, Feridun Kandemir, Ahmet Bedevi Kuran, Lütfi Fikri Bey, Talat Paşa, Mehmed Fazlı, Mehmed Reşid, Mehmed Selahaddin Bey, Semih Mümtaz, Nazım Paşa, Mustafa Ragıp, Mahir Said Pekmen, Resneli Niyazi, Hüsamettin Ertürk,, Reşit Bey, Reşit Rıza, Rıza Nur, Rıza Paşa, İ. Hakkı Sunata, Tahsin Paşa, Selim Sırrı Tarcan, Necip Türkçü, Ahmet İhsan Tokgöz, Cemil Topuzlu, Ali Münif Bey, Hüseyin Cahit Yalçın, Hasan Rami Paşa, Celal Esad Arseven, Hasan Vasfi Kızıtaşı, Cami Baykurt, Ahmet İzzet Paşa, Halid Ziya Uşaklıgil gibi şahısların hatıralarına yer verilmiştir.

Hatıra kitaplarında, II. Abdülhamid döneminde jurnalleme ve peşine adam takarak takip ettirme, evlere, okullara yapılan baskınlara duyulan öfke, birinci derecede yakınlarının ya da komşularının sürgün edilişlerine tanıklık, Namık Kemal sevgisi, okullarda öğretmenlerinin anlattıkları vatan aşkı, Avrupa'ya kaçma özlemi, gizli yayın okuma hevesi, sürgün yerlerindeki hayat şartları ve gerçekleştirdikleri faaliyetler, yaşanan acılar ve sürgünlerde yitirilen hak kayıplarına karşı duyulan kızgınlık gibi bir kuşağın duygusal dünyasına ilişkin bol malzeme sunmaktadır.

d. Tezler

Serkan Yazıcı'nın *Osmanlı'da Siyasi Muhalefetin Kurumsallaşma Süreci (1902-1909)*, başlıklı doktora tezi, II. Abdülhamid'e karşı muhalefeti anlatması açısından önem arz etmektedir. Osman Köksal'ın *Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divan-ı Harbi Örfiler- (1877-1922)* başlıklı doktora tezi ise, hukuki süreç ile ilgili önemli bir çalışmadır. Örfiaderelerin ortaya çıkardığı mahkemeleri ve yargılama prosedürün nasıl işlediğine dair önemli bilgiler içermektedir. İbrahim Mekan'ın *II. Abdülhamid Döneminde Trablusgarb ve Fizan Sürgünleri (1876-1909)* başlıklı yüksek lisans çalışması bölge hakkında sürgünlerin yaşamı hakkında verdiği bilgilerle önemli bir çalışmadır. Esra Atalı'nın *1905 Rus Devrimi ile 1908 Jön Türk Devrimi'nin Karşılaştırmalı İncelemesi* başlıklı yüksek lisans

tezi 1905 Rus Devrimi'nin Anadolu'da Jön Türkler üzerinde etkisini göstermesi bakımından önemli bir çalışmadır. Yine Hasip Saygılı'nın *1905 Rus Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri* başlıklı doktora önem arz etmektedir. Emin İsmail Altınyaka'nın *Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1855-1923)* başlıklı doktora çalışması da II. Abdülhamid dönemi Balkanlar'daki durumu yansıtmaları açısından önemlidir. Güngör Göçer'in *Osmanlı'dan Cumhuriyete Popüler Bir Tarihçi: Ziya Şakir* başlıklı doktora çalışması II. Abdülhamid'i tüm yönleriyle değerlendirmesi açısından dikkate değer. Bekir Koç'un *Midhat Paşa (1822-1884)* başlıklı çalışması ve Mustafa Ali Uysal'ın *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)* başlıklı çalışması da II. Abdülhamid'in tahta çıkış sürecini değerlendirmeleri açısından önemli değerlendirmeler içeren bir çalışmalardır.

e. Kitaplar ve Makaleler

Konu ile ilgili literatür oldukça fazladır. Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu, Bilkent Üniversitesi, Atatürk Kitaplığı, Akdeniz Üniversitesi Kütüphanesi'nden elde edilen kitap ve makaleler önem arz etmektedir. II. Abdülhamid Dönemi ile ilgili çok fazla kaynak bulunmakta ve çalışma dahilinde Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgili kaynaklar birinci derecede önem arz etmektedir.

Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri hakkında önemli bir çalışma olarak Şükrü Hanioğlu'nun *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)* kitabı içerdiği belgelerle de İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında bilgi edinmek için birincil önemdedir. Yine Hanioğlu'nun *Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi* başlıklı kitabı da aynı şekilde önemlidir. Erdal Aydoğan ile İsmail Eyüpoğlu'nun *Bahaeeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara göre İttihat ve Terakki* kitabı dönemi aydınlatması ve kullandığı belgeler açısından önem arz etmektedir. Yine aynı şekilde Kudret Emiroğlu ve Çiğdem Önal Emiroğlu'nun ortaya koydukları *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)* başlıklı çalışması sunduğu belgeler açısından dikkate değer bir çalışmadır. Sevet Tiken'in, *Mısır'da Jön Türk Basın ve Edebiyatı* başlıklı çalışması Mısır'da Jön Türklerin basın faaliyetlerini yansıtmaları bakımından değerli bir çalışmadır. Kemal Daşcıoğlu'nun *İskan, Suç ve Ceza Osmanlı'da Sürgün* başlıklı çalışması dikkate değer önemli bir kitaptır. Abdullah Acehan'ın *Osmanlı Devleti'nde Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri* makalesi önemlidir. Osman Köksal'ın *Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayunları* çalışması, yaklaşık kırk yıllık bir zaman diliminde Osmanlı Devleti'nin sürgün politikası ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır.

Kudret Emiroğlu'nun, *Anadolu'da Devrim Günleri, II. Meşrutiyet'in İlanı*, başlıklı eseri sürgünlerin Anadolu'daki etkisini ve vergi ayaklanmalarından bahsetmesi bakımından önemli bir kaynak. Aykut Kansu'nun "1908 Devrimi" kitabı Anadolu'daki isyanları ele alması bakımından dikkate değer bir çalışmadır. Nedim Ulusalkul'un, *İstibdad Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi Erzurum İhtilali* başlıklı çalışması da Anadolu hareketlerinin önemini göstermesi bakımından önemli bir eserdir. Yine bu bağlamda Zafer Kars'ın 1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği eseri aynı içeriktedir.

Necmettin Alkan da *Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler* kitabında sürgün uygulamasının ihtilal sürecini hızlandırmadaki etkisini göstermesi bakımından dikkate değer bir çalışmadır.

Jön Türklerin Anadolu'daki örgütlenmesi ve eylemleriyle bunların Meşrutiyet'in ilanındaki etkileri tarihçiler tarafından ihmal edilmiş bir konudur. Konunun önemini yansıtan en değerli çalışma Y.A.Petrosyan'ın *Sovyet Gözüyle Jön Türkler* kitabıdır. Yine Nadir Özbek'in *İmparatorluğun Bedeli- Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)* başlıklı eseri Anadolu'da vergi ayaklanmalarının içeriğini anlatması itibariyle önem arz etmektedir.

Mehmet Ali Beyhan'ın "II. Abdülhamid Döneminde Hafiye Teşkilatı ve Jurnaller", H. Çoban ve Ö. Kılıç'ın "19. yy. da Osmanlı Hukukunda Sürgün ve Balkanlardaki Sürgün Cezalarının Sebepleri, M.T. Özcan'ın "Bir Siyasal Dışlama Metodu Olarak Sürgün" başlıklı makaleler de konu açısından dikkate değer çalışmalardır.

C. Osmanlı Devleti'nde Sürgün

Sürgün olayı, en eski çağlardan beri, sebepleri ve uygulanışı farklı olmakla birlikte, hemen birçok toplumda görülmüştür. Bazen başka toplulukları yurdundan sürerek, kendilerine yurt açmak amacıyla toplu bir şekilde veya yeni kazanılan yerleri yurtlaştırmak amacıyla zorunlu iskana tabi tutarak, bazen ülkenin huzur ve asayişini korumak amacıyla yönelik olarak topluca veya münferit biçimde, hatta bazen de siyasî iktidarı korumak amacıyla yönelik olarak siyasî muhalifleri merkezden uzaklaştırmak şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Özkan, 2006:188).

Sürgün, iktidar tarafından bir kişi ya da grubun kendi istekleri dışında yurtlarından, yaşadıkları yerden uzaklaştırılması demektir. Bu durumda sürgünün daha çok cezai bir müeyyide olduğu görülmektedir.

Sürgün uygulamasının kökeni ilkel ceza hukuku dönemlerine uzanmaktadır. Sürgün cezasının Hammurabi kanunlarında yer aldığı, Sümerler, Asurlular, Hititler, Persler,

Yunanlılar, Romalılar ve Bizanslılar tarafından uygulandığı bilinmektedir. Roma İmparatorluğu belli adaları sürgün yeri olarak kullanmıştı. Cahiliye Araplarında da kabilenin örf ve adetine aykırı davrananlar sürgün edilmiştir. Kuran-ı Kerim’de ve hadislerde peygamberlerin yahut bir ülke veya belde halkının topluca oradan çıkarılması anlamındaki sürgünle ilgili bir çok atıf vardır. Sürgün aynı ülke sınırlarında yapılabileceği gibi başka bir ülkeye de yapılabilir. Toplu sürgün uygulaması ise daha çok siyasal veya sosyal gerekçelerle yapılır ve literatürde bu tür sürgün uygulamaları daha çok tehcir kelimesiyle ifade edilir (Türcan, 2010:164). Ancak kendi isteği ile memleketini terk edip, yaşadığı yerleşim biriminden, diğer yaşayanlara ya da yöneticilere kızdığı, hatta kızmayıp, kendi özel dünyasında yaşamak için ayrılanlara da “gönüllü sürgün” denilmesi, sürgünlüğün bir başka boyutunu ortaya koymaktadır (Uçar, 2001:13). Bu gönüllü sürgün formu II. Abdülhamid döneminde sıklıkla görülmektedir. Gönüllü sürgünde kişi yaşadığı yeri terk etmediği zaman hukuki ya da sosyal başka bir yaptırımla karşılaşacağını bilmektedir. Padişah’tan izinsiz gerçekleştirilen bu firarlar karşısında, padişah, geri dönmeleri için çağrıda bulunup bir mühlet verse de dönmedikleri takdirde kişiler vatandaşlık haklarını kaybedebilmekte, hatta mal varlıklarına el konulabilmektedir.

Siyasal iktidarın sürgünü bir yöntem olarak kullanması ise tarih boyunca tüm dünyada süregelen bir süreçtir. Siyasal iktidar, bireyleri kendi toplum tasarımıyla uydurma çabasıdadır. Kendi istediği birey modelinin dışında, yani sorgulayan ve hesap soran muhalif unsurla baş etme yolu olarak da onu etkisiz kılınacağı bir yere göndermek tercih edilen bir yol olmuştur. Olağan koşullarda, sürgün uygulaması bir mahkeme kararına dayanmadığı, böylece de hukuka uygunluk yönünden denetlenmesi olanağı bulunmadığı ölçüde, hukuk devleti ilkesine ve insan haklarına aykırıdır (Özcan, 2003:74-78).

Osmanlı Devleti’nde sürgün, iki farklı anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan ilki iskan ve yerleştirme karşılığıdır. İkinci anlamıyla sürgün, tamamen hukuki bir terimdir ve bir ceza çeşididir. Osmanlı Devleti’nde adi suçlardan kaynaklı bireylere yönelik sürgün cezalarının sıkça uygulandığı görülmektedir. Bunun yanı sıra, siyaseten de bir çok kişi İstanbul’dan uzaklaştırılıp sürgüne yollanmıştır.

Arapça’da sürgün anlamında kullanılan başlıca kelimeler nefy, cela/ icla ve tağribdir. Osmanlı’da sürgün kelimesi yerine, kalebent, ikamete memur-ikamete mecbur, nefy, inhâ, iclâ, teb’id, mütebâidin, nefy ü irsâl, sarf ü tahvîl, menfî gibi kelimeler de kullanılmıştır. Bu kelimelerin tam tersi af ve salıverilmelerde ise, ıtlak, afv ü ıtlak, sebil veya ıtlâk-ı sebil, sebilin kelimeleri kullanılmıştır (Acehan, 2008:13).

C.1. İskan Metodu Olarak Sürgün

Osmanlı Devleti, sürgün usulü ile iskân yöntemini kendinden önceki diğer büyük Türk devletleri ve Bizans'tan devralmıştır. Osmanlılar ve Bizanslılar arasında yüzyıllarca devam eden savaşların sonucunda devletler, boşalmış ve tahrip olmuş yerlere insanları yerleştirerek buraları yeniden iskan etmek amacıyla sürgün sistemini kullanmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarındayeni fethedilen yerlere, özellikle de Balkanlar ve Akdeniz adalarına Anadolu'nun farklı bölgelerinden Müslüman Türk halk getirilerek buralar Türkleştirilmek istenmiştir. Boş ve atıl topraklara konar-göçer nüfus kaydırılarak Türkmen-yörük gruplarının toprağa bağlanarak yerleşik hayata entegre edilmesi sağlanmıştır. Osmanlılar kendi topraklarına gelen Müslüman Türk halkın Balkanlara göçünü sürekli teşvik etmiştir. Sürgün olarak Rumeli'ye gidenler, XVI. yüzyıl sonuna kadar bu bölgenin iskânında önemli rol oynamışlardır. Bunun yanı sıra Anadolu Beylikleri topraklarının Osmanlı topraklarına katılması ile göçerlerin çıkardığı ayaklanmalar birer sürgün nedeni olmuş ve Rumeli'ye gönderilmişlerdir. Bu zorunlu iskân neticesinde hem Rumeli daha hızlı bir şekilde fethedilmiş, hem de nüfusta etnik dengeler sağlanmıştır (Ünlü, 2010:307). Osmanlı Devleti'nde uygulanan iskan ile fethedilen yörelerin Türkleştirilmesi ve Müslümanlaştırılmasının yanında bölgede hakimiyetin güçlendirilmesi, ticaretin kuvvetlenmesi, tarıma elverişli arazilerin işletilmesi sağlanmış, böylece sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan pek çok fayda temin edilmiştir (Karataş, 2009:29).

Osmanlı Devleti'nde toprak kayıplarının başladığı dönemlerde iskan ve sürgün politikalarında değişiklikler yapılmıştır. İlk devirlerde görülen iskana yönelik kitlesel sürgün siyaseti yerini, 1699'dan itibaren toprak kayıplarına bağlı olarak dışarıdan gelen göçmenlerin yerleştirilmesi ve ülke içindeki aşiretlerin zor kullanılıp iskan edilmesi şekline bırakmıştır. Bu dönemde yapılan zorunlu iskanlarla Anadolu'daki konar göçer aşiretler yerleşik hayata geçirilmiştir. Buna rağmen yerleşik hayatı benimsemeyen bazı aşiretler eşkıyalık yaparak halkın huzur ve güvenliğini bozdukları için sürülüp zorunlu iskana tabi tutulmuştur (Daşcıoğlu, 2010:168).

C.2. Ceza Metodu Olarak Sürgün

C.2.1. Klasik Dönem Ceza Hukuku

Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla birlikte yeni ve orijinal bir hukuk sisteminin başladığını söylemek mümkün değildir. Zira bu devleti kuranlar daha önce kurulmuş Türk ve İslam devletlerinden o zamana kadar yürürlükte olan hukukî yapıyı da miras almışlardır. Ancak Osmanlıların, altı asırlık bir süreç içinde, miras alınan bu hukukî yapıda gerekli

değişiklikler ve ilaveler yapılmıştır. Osmanlı hukukunun temelini İslam hukuku oluşturur. İslam hukukunun ayrıntılı olarak düzenlemediği alanlarda Osmanlı padişahları tarafından dönemin ihtiyaçları ve anlayışı ışığında hukuk kuralları konulmuştur. Böylece Osmanlı hukuku, İslam hukukunun teorik esaslarıyla, Osmanlı hükümdarlarının kendilerine tanınan alanlarda koyduğu hukuk kuralları bütünüdür.

İslam hukukunun teorik esaslarında; had, kısas ve tazir suçları vardır. İslam şariatında had, şariat tarafından tayin edilen, değiştirilmesi caiz olmayan ceza anlamındadır. Had cezası gerektiren suçlar, zina, hırsızlık, yol kesme, içki, irtidad, bağy'dir. Tazir ise hakkında hadd-i şer'i mevcut olmayan suçlardan dolayı tatbik edilecek ceza demektir. Tazir cezasının kapsamı geniştir. Had, kısas ve diyeti gerektiren suçlar dışında bütün suçlar için tatbik olunur. Had, kısas, diyet suçlarında bunların yerine başka bir ceza verilemeyeceği gibi, arttırılıp, eksiltilmesi de mümkün değildir. Tazir cezalarında ise hakim belirli sınırlar içinde serbestiye sahiptir. Ayrıca tazir suçları, devlet yöneticileri tarafından affedilebilir cezalardır. (Gökçen, 1989:4-8).

Osmanlı Devletinde örfi hukuk düzenlemelerinin en çok rastlandığı alan ceza hukuku alanıdır ve tazir'den kaynaklı serbestiyi kullanmıştır. Tazir suçlarının düzenlenmesi İslam hukukunda devlet başkanına bırakılmıştır. Devlet başkanı hem suçu hem de cezayı belirleyebilirdi. Bu nedenle kanunnamelerde düzenlenen suç ve cezalar tazir alanına girmektedir. İslam hukukunda bazı temel suçların cezaları dışında ayrıntılı suç ve ceza düzenlemesi olmadığı için zamanın şartları icabı örfi kanunlar çıkarılması bir gerekliliktir.

Padişahlar kanun koyucu olarak yasama güçlerini irade, ferman, emir, hatt-ı hümayun gibi çeşitli adlar taşıyan belgeleri çıkartarak kullanırlardı. Padişahın farklı ve yeni ihtiyaçlara uygun olarak ceza, vergi, toprak hukuku, gibi alanlarda koyduğu kurallara örfi hukuk adı verilirdi. Padişahlar şariat dışı alanda, akıl yoluyla ve eski Türk geleneklerinden de yararlanarak koydukları kurallarla Osmanlı devlet örgütüyle ilgili ana düzenlemeleri yapmışlardır. Bu düzenlemeler, bazı padişahlar döneminde kanunnameler halinde toplanmıştır (Bozkurt, 2010:39). Kanunnamelerin en önemli fonksiyonu, hukuk uygulamasında keyfiliği önlemek ve hukuk düzenine güven duygusunu sağlamaktır. Kanunnameler daha çok ehl-i örf denilen kamu görevlilerinin keyfi cezalar vermesini, dilediği gibi vergi koyup tahsil etmesini ve idari bir yetkiyi kullanıyor görüntüsü altında kanuna aykırı davranışlarını önlemek için çıkarılmışlardır (Aydın, 2002:17-18).

Tazir tarzı cezalandırma yöntemleri içinde ölüm cezası da bulunabiliyordu. İslam ceza hukukunda kadıya ta'zir yetkisi vermiştir. O halde kadıdan daha yetkili ve örfi hukuk yaratmak kuvveti mutlak olan hükümdar, kendi takdir hakkına, yani siyasetine dayanarak,

ölüm hükmünü verebilirdi (Mumcu, 1963:49-50). Kadıların verdikleri idam cezaları, bilhassa siyaseten katl cezalarının infazı padişah tasdikine bağlıdır. Kadıların verdiği hükümlerden siyaseten katle dair olanlar merkeze gönderilir, burada incelenen hüküm daha sonra padişah tarafından tasdik olunmadıkça yerine getirilmezdi. Ölüm cezasını içeren hükümlerin ancak padişah tasdikiyle yerine getirilebilmesi prensibi devletin sonuna kadar sürmüştür (Ekinci, 2002:982-983).

Doğrudan doğruya padişah buyruğuyla verilen idam cezaları, “siyaseten katl” adını alır ve “İslam hükümdarının mutlak yetkisine dayanarak verdiği en ağır ceza” olarak tanımlanır (Kabacalı, 2007:7). Padişahın hayatına kastetmek, padişah hakkında ileri geri ölçsüzce konuşmak ve ona sövmek, devlete karşı isyan, halka zulüm yapmak gibi suçlar siyaseten katli gerektirir (Mumcu, 1963: 88). Yine padişahın tahtına karşı tehlike teşkil eden suçlar, örneğin bir devlet adamının padişahı tahttan indirerek bir şehzadeyi tahta geçirmeye teşebbüs etmesi, padişahın tahtına ve egemenlik hakkına tecavüz olarak kabul edilmiş ve bağy sayılmıştır. Padişahın meşru olup olmadığına ise ulema karar verir (Avcı, 2014:438). Padişah devlet menfaati gerektiriyorsa kendi örfi yetkisine dayanarak siyaseten katledilmesi için emir verebilir. Bu tam anlamıyla onun yetkisine kayıtsız şartsız tabi olunarak infaz edilen bir ölüm cezasıdır (Mumcu,1963:90).Zamanla siyaseten katl'in yerini alacak olan sürgün cezası ise, özellikle alim ve devlet adamları ile ilgili olarak, Kanuni ve sonrasında gündeme gelmiş; özellikle de Tanzimat Fermanı sonrası çokça uygulanmıştır (Uçar, 2001:14). Tanzimat kişisel haklar konusunda gelişimin sağlandığı aynı zamanda siyasal muhalefetin fikri düzeyde geliştiği bir dönemdir. Siyasal muhalefet tazir suçları arasında değerlendirilirken Abdülaziz zamanında siyasi muhalif Yeni Osmanlılar sürgüne gönderilerek cezalandırılmış, bu uygulama II. Abdülhamid zamanında artarak uygulanmıştır.

İslam hukuku, hükümdarın bazen bir cürüm karşılığı olmadan da soruşturma hakkını, gerekli gördüğü kimseler üzerinde kullanabileceğini kabul etmiştir. Padişah yargılama olmadan da soruşturma hakkına sahiptir. Genel olarak Divan-ı Hümâyün mahkeme ödevini görürdü ve yargılanan büyük bir devlet memuru ise mahkemeye padişah başkanlık edebilirdi. (Mumcu, 1963:101-103). Tanzimat'tan sonra Divan-ı Hümâyün'un yerini alan Meclis-i Vâlâ'nın bütün kararları daha önceki dönemde olduğu gibi padişahın tasdikiyle yürürlüğe girmiştir (Ekinci, 2002:995).

Siyasi suçların da İslamHukuku'nda yeri vardır. İslam hukukunda siyasi suçlara bağy, siyasi suçlulara ise baği denir. Bağy, örgütlü suçlardan cebir unsurunu içeren ve siyasi gerekçeyle işlenen bir suçtur. Şiddet unsuru olmayan siyasi eylemler, meşru muhalefet sınırları içinde değerlendirilir. Bir kişinin tek başına ve kendi adına devlete başkaldırması, iç

savaş tehlikesi doğurmayacağı için bağy sayılmaz (Avcı, 2014:433). Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki siyasi suçlar had cezası gerektiren bağy, olarak değil, tazir cezası olarak değerlendirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde tazir suçlarına verilen cezalarda uygulanan kürek cezası XVI. yüzyılda osmanlı donanmasının büyümesi yüzünden artan kürekçi ihtiyacını karşılamak için uygulanmıştır. Kalebendlik hapis cezası olarak uygulanmış bir de sürgün cezası verilmiştir. Ancak bu cezaların içeriğinin ne olduğu ve ceza süreleri ile ilgili net bir bilgi yoktur (Erim, 1984: 81-82).

Osmanlı Devleti klasik dönemde yüksek dereceli idarecileri değişik nedenlerle sürgüne göndermiştir. Özellikle vezir, beylerbeyi, eyalet valisi gibi yöneticiler padişah değişikliklerinde veya görevleriyle ilgili kusurlarından dolayı azledilerek sürülmüştür. Ancak askeri sınıfın ölüm cezası alması da sıklıkla görülen bir durumdu (Daşcıoğlu, 2007:123-137).

Tanzimat sürecinde idam cezası yerine genellikle kalebendlik tercih edilse de 1876'da ciddi bir cinayet suçuna ceza, idam olmuştur. Çerkes Hasan 16 Haziran 1876'da vükelanın toplandığı Midhat Paşa konağında Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Hariciye Nazırı Raşid Paşa'yı öldürmüştür. Beş kişiden oluşan Divan-ı Harp önce Çerkes Hasan'ın askerlikten çıkarılmasına, ardından ölüm cezasına çarptırılmasına karar vermiştir. Ertesi gün asılarak idam edildi (Kabacalı, 2007:30-34).

C.2.2. Tanzimat Sonrası Ceza Hukuku'nda Sürgün Mefhumu

Tanzimat'la birlikte imparatorluk genelinde idarî, sosyal, ekonomik ve kültürel alanda gerçekleştirilen düzenlemeler hukuk alanında da olmuştur.

II. Mahmut döneminde 1838'de Meclis-i Vâlâ -yı Ahkam-ı Adliye ve Dar-ı Şûra-yı Babîâli oluşturuldu. Bu kurullar devlet yönetimiyle ilgili belli başlı kararları alacaklar, özellikle memurları yargılayacaklar ayrıca devlet ile kişi arasındaki uyuşmazlıkları çözeceklerdi. 1838 yılında ulema ve memurlar için iki ayrı ceza kanunnamesi çıkarıldı. Bu kanunların Türk hukuku bakımından çok büyük önemi vardır. İlk kez belli bir sınıf vatandaş bir kanun metninde yazılı suçlardan başkasıyla itham edilemeyecek (7. Madde) ve orada belirtilen cezalardan başkasına da çarptırılmayacaktı. Bundan başka fermanla memurların işleyebilecekleri suçlar sayılıyor ve cezaları gösteriliyordu. En önemlisi, "Kanunsuz suç ve ceza olmaz" ilkesi Osmanlı hukuk sistemine girmektedir (Üçok, vd., 2014:327-333). Bir diğer düzenleme ise vergi ile ilgiliydi. Fermanın 12. maddesinde devletin masrafları için vatandaşların kudretine göre eşit olarak vergi vermeye tabi olacakları belirtiliyordu (Kartal, 2011:206).

Tanzimat Fermanı ile Osmanlı tarihinde ilk kez bir padişah kendi isteği ile yetkilerini sınırlamıştır. Padişah, hukuk kurallarının hazırlanmasını belli kurullara bırakarak, bu kurullarda herkesin düşüncesini hiç çekinmeden söylemesini istemekte ve böylece varılan kararlarda yalnız onama yetkisini kendine saklamaktadır (Üçok, vd., 2014:332).

Tanzimat döneminin getirdiği diğer yenilik ise 1830'lu yıllardan itibaren devlet kadrolarında reforma gitmek olmuştur. Merkezi iktidarın yetkileri güçlendirilmiş ve mülkiye adıyla anılmaya başlayacak bir bürokrasi ortaya çıkmıştır. Yeni bir diplomatlar topluluğu ile sivil rütbe hiyerarşisi oluşturulmuştur. Devlette çalışan kişilere memur statüsü verilmesi ile sultanın keyfiliğine bağlı olan kul statüsünün emniyetsizliği azaltılmıştır. Bu bürokrasi taşranın yönetiminde görevli olacaktı (Bouquet, 2016:61). En nihayetinde 1839 Tanzimat Fermanı'yla, padişahın kullarının meslek hayatları üzerinde denetim kurma ve mal varlıklarını müsadere etme hakkı, hukuki dayanağı olmayan bir yetkiyle onları idama gönderme ya da affetme hakkı gibi imtiyazları feshedilmiştir (Riedler, 2012:19).

Tanzimat Fermanı'nda belirtilen hususlara riayetın sağlanması için de önlemler alınmış, gerekli takiplerin yapılacağı, bu esasların ihlali halinde gereken cezaların verilmesi için bir 'ceza kanunu'nun hazırlanması gereğinden söz edilmiştir. Dolayısıyla ceza kanunu Tanzimat Fermanı'nın açıkça ifade ettiği bir zaruret olarak çıkmıştır (Şentop, 2004:27).

3 Mayıs 1840 tarihinde Ceza Kanunu ile Tanzimat Fermanı'nın getirdiği can ve mal güvenliği, ırz ve namusun korunması gibi temel hakların bütün Osmanlı tebaasına yeniden sağlandığı, böylece kanun ve şariat önünde herkesin eşit olduğu belirtiliyordu (Gökçen, 1989:20). Bu yasa, suçları gruplara ayırmış, özellikle ölüm cezasını gerektirecek eylemleri sınırlamayıp, bu cezanın yerine getirilebilmesini padişahın onayına bağlamıştır. Yine memurların işleyebilecekleri suçları ve bunların cezalarını belirtmektedir. Kanun'da hem şer'i hem de örfi cezalar birleştirilerek ceza hukuku alanında bütünlük sağlanmıştır (Üçok, vd., 2014:343). 1840 kanununda zikredilen suçlara verilen tazir cezaları arasında siyaseten katl, kürek, hapis, sürgün ve memuriyetten çıkarma cezası bulunmaktadır. Siyaseten katl ve kısas cezası, padişahın fermanı olmadan uygulanamayacaktır (Cin, 1989:287).

1840 Ceza Kanunu'nda birinci maddede, gerekli soruşturma ve tahkikat yapılmadan, yargılanmadan ve mahkum olmadan kimsenin öldürülemeyeceği, bu hususta daha önce padişahın taahhütte bulunduğu, hatta "... faraza vüzeradan birisi tarafından bir çobanın bile canına kasd vukuunda ol vezirin hakkında dahi kısası şer'i icra oluna" denilerek, can emniyeti ve kanun önünde eşitlik esasları vurgulanmıştır. Üçüncü maddede, adam öldürme meselesinde, İstanbul'daki olaylar için, yargılamanın Şeyhülislam huzurunda yapılacağı, mahkeme kararından sonra, ferman sadır olmadıkça cezanın infaz edilemeyeceği

açıklanmaktadır. İstanbul dışında ise, aynı konudaki yargılamalar dikkatle yapıldıktan sonra, karar Şeyhülislamlık makamına gönderilecek, orada tasdik olunduktan sonra, yine ferman sadır olmadıkça infaz edilmeyecektir (Şentop, 2004:29).

1840 Ceza Kanunu'nun İkinci Fasil brinci naddesi'nde göre, sa'y bil-fesad, kavli ve fiili olarak ikiye ayrılır. Kavli fesat bir kimseyi veya halkı devlete ve kanunlara itaatsizliğe tahrik (1-5 sene kürek cezası gerektirir) ve fiili yani bağı ü isyana davet ve onlara silah temin etmektir, cezası taziren katl olup, padişahın affetmesi durumunda idam yerine müebbet kürek cezası uygulanabilir (Avcı, 2014:453). Ceza Kanunu'nda İstanbul'da bulunanların fesat hareketlerinin Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ce isbat olunması gerektiği, taşrada ise memleket meclislerinde görülen davaların tekrar Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de görülmesi istenmiştir (Gökçen, 1989:97). Memurlar da Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de yargılanmıştır.

Ceza hukuku alanında en önemli değişiklik, 1858 Ceza Kanunu ile sağlanmış oldu. Bu yasada da İslam hukukuna gönderme yapılmakla birlikte suç ve cezaların belirlenmesinde Avrupa kanunlarına başvurulmuştu. Artık hükümdar, yargı kararı olmadan hiç kimse için kısas ya da siyaseten idam kararı veremiyordu. Bunun yanı sıra yasaya bireyleri koruyan hükümlerin yanı sıra hükümetleri ve padişahları koruyan maddeler eklenmişti (Kabacalı, 2007:8). Ceza Kanunu'nun 55. maddesine göre padişaha suikast, teşebbüs safhasında kalsa bile idam cezası ile karşılanmıştır. Yine bu maddeye göre padişah ve hükümet aleyhine silahlı isyana tahrik halinde isyan gerçekleşirse tahrikçiye idam, isyanın icrasına başlanmış ise isyana katılanlara 10 seneden az olmamak üzere kalebentlik cezası verilir. Ancak bu kanunda isyanın silahlı olması şart koşularak padişah otoritesine her karşı çıkışın isyan olarak nitelendirilmesinin önüne geçilmiştir. Aynı kanunun 57. maddesine göre örgütün başı fesat tahrikçileri idam, diğer üyeler suçlarının derecesine göre müebbet veya muvakkat kürek cezası alacaklardır. Osmanlı'da klasik dönemde bağı suçuna kural olarak siyaseten katl cezası verilmiş ise de yeni süreçte örgütü kuranlara sürekli kalebentlik cezası verilmiştir (Avcı, 2014:453-455).

1858 Ceza Kanunu'nda sürgün cezası 28. ve 35. maddelerde düzenlenmiştir. Buna göre sürgün, suçlunun devletçe tayin olunan bir mahalle gönderilmesidir. Sürgün cezası ile mahkum olanlar gönderildikleri memlekettten başka bir yere gidemezler, ancak şahsi hürriyetlerine de kısıtlama getirilmezdi. Yani menfasından başka bir yerde başka bir tarzda baskı ve hapiste bulundurulamaz, kendilerini kontrole bir memur veya gardiyan görevlendirilemezdi. Suçlu menfasında kaçarsa kanunun 7. maddesine, şayet menfasında bir suç işlerse suçunun ağırlığına göre diğer maddeler gereğince cezalandırılır (Gökçen, 1989:49).

Tanzimatçılar, kendi koydukları ilkelerin uygulanmasını titizlikle de denetlemişlerdir. Özellikle “kanunsuz suç ve ceza olmaz; yargılamasız kimseye ceza verilemez” ilkesini yerleştirmek için çaba sarf edilmiştir. Yeni ceza yasalarına göre ölüm başta olmak üzere, diğer ağır cezalara çarptırılmaları muhtemel olan sanıkların yargılanmaları üzerinde büyük bir duyarlılıkla durulmuş; bu tür sanıkların merkezin buyruğu gelmeden yargılanmamalarına özen gösterilmiştir (Mumcu, 1994:46). Davaların görüşüldüğü Meclis-i Vâlâ kararlarının kesinleşmesi padişahın onayına bağlıydı. Ancak aldığı kararların tamamına yakını onaylanmış ve Tanzimat Dönemi boyunca Meclis-i Vâlâ kararı olmaksızın hiçbir işlem yürürlüğe konmamıştır. Bu yönüyle Osmanlı İmparatorluğu’nda yargı otonomisine doğru yöneliş Meclis-i Vala ile başlamış ve gelişmiştir. Meclis-i Vâlâ’da pek çok üst düzey yönetici Tanzimat’a uymadıkları gerekçesiyle yargılanmış ve sürgün edilmiştir. Bunların arasında sadrazamlık yapanlar da vardır (Seyitdanlıoğlu, 1996:118-119).

23 Aralık 1876 Kanun-i Esasi ile toplantı ve dernek kurma dışında tüm özgürlükler, bu arada dinsel özgürlük, Osmanlı vatandaşlarına tanınmıştır. Can, mal, ırz konut dokunulmazlıkları da güvence altındadır. Ancak, anayasanın 113. maddesi ile padişaha, polis tahkikatı sonucu hükümetin emniyetini ihlal ettiklerine karar verilen kişileri Osmanlı topraklarından uzaklaştırma yetkisi verilmiştir. Bu ünlü hüküm Anayasanın kişi özgürlükleri bakımından değerini sıfıra indirmektedir. Bu hüküm Tanzimat’ın “kanunsuz suç ve ceza olmaz, yargılamasız kimse cezalandırılmaz” ilkelerine aykırıdır ve böylece Anayasa bu bakımdan Tanzimat Fermanı’nın bile gerisindedir. Padişaha tamamen kendi kişisel arzusuyla, istemediği kişileri sürgün etme yetkisini temel haklar metni olması gereken Anayasa vermiş, padişahın yetkileri karşısında, onun dışındaki herkesin güvencesi yine Anayasayla yok edilmiştir (Bozkurt, 2010:71).

Sürgün hem hukuksal hem de siyasal bir yaptırım durumundadır. Sürgün uygulaması bir mahkeme kararına dayanmadığı sürece hukuk devleti ilkesine ve insan haklarına aykırıdır. Politik etkisizleştirme tedbiri olarak bireylere yönelik sürgün uygulaması 10 Aralık 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin dokuzuncu maddesinde “kimse haksız tutuklama, alıkoyma veya sürgüne tabi kılınamaz.” ifadesi karşısında insan hakları ihlalidir. Kamu çalışanının, rızasına, önceden belirlenmiş tayin prosedürüne veya kamudaki faaliyetinin gereğine dayanmaksızın, sadece bir disiplin aracı olarak sürgün tayine maruz kalması, kararın tamamen siyasal gerekçelerle verildiği durumu oluşturur. Türkiye’de sürgün kararı 1964 yılında ceza kanunundan çıkarılmıştır (Özcan, 2003:76-77). Ancak 1982 Anayasasıyla tekrar sürgün maddesi gelmiştir.

D. Siyasal Muhalefet Kavramı ve Osmanlı Devleti'ndeki Yeri

Bir ülkede muhalefetten söz edebilmek için asgari düzeyde demokrasinin olması gerekir. Osmanlı Devleti ise monarşik bir yapı arz ettiği için siyasi muhalefetin doğuşu Tanzimat'la yaşanan gelişmelere bağlı olarak XIX. yüzyılda gerçekleşecektir. Muhalefetin en önemli aracı da basın olmuştur.

Osmanlı Devleti yönetim anlayışında padişah aynı zamanda halife sıfatıyla “Allah’ın yeryüzündeki gölgesi” kabul ediliyordu. Bu anlayış siyasi iktidarın kaynağının toplumdan değil, Allah’tan gelmesi sonucunu doğurur. Padişah Allah’ın iradesini temsil eden kişi olarak herkesin iyiliğini, toplumun ortak çıkarını ve düzeni sağlar. Ona karşı gelmek Allah’a karşı gelmek olacaktır. Bu itibarla, padişah-teba anlayışı halktan iktidara karşı kendiliğinden oluşacak ciddi bir muhalefete olanak bırakmamıştır (Turgut, 1984:229). Ancak yine de İslam dininde siyasi muhalefet hem bir hak, hem de görev olarak addedilir. Meşru usullerle işbaşına gelmiş olan devlet başkanının eleştirilmesi fiilen silahlı ayaklanmaya dönüşmedikçe muhalefet hakkı sınırları içinde değerlendirilmeli ve failler cezalandırılmamalıdır (Avcı, 2014:444). Osmanlı muhalifleri, adil olmayan bir yöneticiye karşı isyanın bir hak olduğunu, hatta İslam dininin emrettiği kutsal bir görev olduğunu savunur. Ayrıca İslam dininde isyan geleneğinin olmadığı yönündeki yorumların temelsiz olduğuna kanıt olarak da Hz. Muhammed’in baskıya karşı direnmenin kutsal bir hak olduğunu kabul etmesi gösterilir (Adadağ, 2008:51-52).

Osmanlı Devleti'nde siyasi muhalefet için önce modern siyasi düşüncenin Osmanlı topraklarına gelişini beklemek gerekmiştir. Lale Devri'nin Avrupa gören ilk devlet adamlarının ardından, Batı'yı model alan aydın zümresi ortaya çıkarken diğer yandan da iktidarın merkezileşme süreci Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasıyla ilk aşamasını tamamlanmıştır. Ocağın kaldırılmasıyla birlikte, hayati işleve sahip kadim bir muhalefet kültürü olan ve merkezi yönetimin kararlarına karşı muhalefet oluşturabilecek mühim bir grup tarih sahnesinden çıkmış oldu. Bunun sonucunda II. Mahmud sadece siyasi meşruiyetin değil gerçek bir siyasi iktidarın da yegane kaynağı olmayı başardı (Riedler, 2012:15-16).

III. Selim döneminde Avrupa'nın büyük başkentlerine sürekli elçiler gönderilmeye başlanmıştı. II. Mahmud döneminde ise yeniden hayata geçirildi. Bab-ı Âli Tercüme Odası'nın, II. Mahmud döneminden itibaren Müslümanların yönetimine bırakılmasıyla da yabancı dil bilen Müslümanların sayısı artmıştır (Ortaylı, 1995:111). Böylelikle Avrupa ile temaslar daha da yoğunlaştı. Abdülmecit Tanzimat'ı ilan ettikten sonra Mustafa Reşit Paşa ile birlikte, Tanzimat'ın getirdiği yeni düşünceleri layıkıyla kavrayacak ve onları uygulayabilecek adamları yetiştirmek zorunluluğunu görüp, Avrupa'ya askeri öğrenci dışında

da, öğrenci göndermeye karar vermiştir. Tanzimat ile başlayan değişim Batı'ya özgü kurumların Osmanlı elit ve aydınları tarafından tanınmaya başlaması ile idari yapı, ordu, bilim, eğitim ve teknoloji gibi konularda geri kalmışlığın tespitini de beraber getirdi. Osmanlı aydınları bu eksikliklerin giderilmesi için Batı'yı anlamayı, onun gibi yaşamayı ya da düşünmeyi, bu yönde bir değişimi zorunlu görmeye başladı (Yazıcı,2011:18). Böylelikle yeni aydın sınıf, Batı'yı model alarak sorunları çözmeye çalışırken, Yeni Osmanlı ve Jön Türk muhaliflerinin ortaya çıkmasının zeminini de hazırlamış oluyordu.

Siyasi muhalif hareketler için öncelikle mevcut yönetimden ve uygulamalarından rahatsız olan belli bir sayıda öncü kadronun yetişmesi gerekir. Bu kadro, yönetimden duydukları rahatsızlıklarını ve bunlara karşı taleplerini propaganda faaliyetleriyle topluma anlatmaya gayret eder. Böylelikle hem yönetim karşısında toplumsal bir destek hem de toplum nezdinde bir meşruiyet kazanmaya çalışırlar. Muhaliflerce yapılmak istenen, bulundukları toplumlarda ulaşabildikleri sosyal çevrelerin çeşitliliğini artırmak, çok farklı gruplara ulaşarak taraftar bulmak ve nüfuz alanlarını genişletmektir. Burada fonksiyon bakımından önemli üç grup dikkat çekmektedir: Sivil ve askeri mekteplerde yüksek tahsil gören gençler, bürokraside görev alan memurlar ve subaylar. Bu üç grup, Osmanlı Devleti'nde bu tür muhalif hareketlerin olmazsa olmazlarından (Alkan, 2012:77). Ancak II. Abdülhamid döneminde görülen diğer önemli muhalif unsur ise ulema sınıfıdır. II. Abdülhamid'in tehlikeli bulduğu için etkisizleştirmeye çalıştığı ulema sınıfı bunu kabullenmeyerek Jön Türklerle işbirliği içine girecektir. Ulema sınıfının tarikat topluluklarıyla ya da medresede ders verdiği öğrenciler aracılığıyla geniş bir kitleyi etkileme potansiyeli vardı ve özellikle 1890'lardan sonra taşraya sürgünlerin artmasıyla bu muhaliflerle ulema işbirliği halinde olacaktır.

Siyasi muhalif oluşumlar, üç aşamalı bir mücadele içinde olurlar: Örgütlenme, propaganda ve eylem. Bu aşamalar, bazen birbirlerini tamamlar şekilde cereyan ederken bazen de aynı anda üçü birlikte paralel olarak gerçekleşirler. Bu şekilde dile getirilen bütün bu süreçler, II. Abdülhamid'e karşı gerçekleşecek Jön Türk Hareketi içinde fazlasıyla geçerlidir (Alkan, 2012:77). Osmanlı muhalifleri adil olmayan bir padişaha karşı ayaklanma hakkında bahsetseler de bu hakkın geleneklere ve toplumsal değerlere karşı bir tehdit oluşturmayacak şekilde kullanılması gerektiğini ısrarla belirtirler. Abdülhamid'e karşı eleştirilerin sınırını da bu yaklaşım çizer. Onlar Abdülhamid' eleştirirler, ama saltanatı eleştirmezler. Aksine, II. Abdülhamid'i eleştirmelerinin amacı, imparatorluğun birliğini ve devamlılığını sağlayan padişahlık kurumunun saygınlığını korumak içindir (Adadağ, 2008:52).

Osmanlı'da muhalefet komplo şeklinde tezahür etmiştir. Komplolar, hukuki sınırlar içinde kalan bir muhalefete alan bırakmayan mutlakiyetçi bir siyasal sistemin kaçınılmaz sonucudur (Riedler, 2012:14). XIX. yüzyılda yaşanan muhalif hareketlerin başında Kuleli Olayı gelir. Abdülmecid'i öldürmeyi ve iktidar değişikliğini amaçlayan Kuleli Vak'ası Tanzimat so nrasının ilk siyasal suikast girişimidir. 1859 tarihinde gerçekleşen bu komployu düzenleyenlerin asıl amaçları Abdülmecid ve nazırlarından kurtulup Abdülaziz' i tahta getirmektir. Abdülmecid'in yerine oğlunu bırakma isteğine karşın Abdülaziz'in yüksek mevkideki taraftarları tarafından desteklenmiştir. Kuleli Olayı toplumun alt tabakalarından gelmiş bir eylem olup, padişahın kişiliğine yöneliktir. Suikast girişiminin ardından tutuklanan sanıkların tutanakları Heyet-i Vükela'ya sunulmuş ve sonunda her sanık için, olayla ilişkisi göz önüne alınarak ceza verilmiştir. Birinci dereceden suçlu görülen beş kişi yaşam boyu küreğe konulma cezasına mahkum edildiler. İkinci derecede suçlu bulunanlar yaşam boyu kalebentlik, üçüncü derecede suçlu görülenler değişik sürelerle kalebentlik cezasına çarptırıldı. Dördüncü dereceden suçlu görülenler için sürgün, askerlikten uzaklaştırma, belirli sürelerle "zaptiyede prangaya konulma" gibi cezalar verildi (Kabacalı, 2007:13-18). Kuleli Olayı'nın yürütücüsü "Fedailer Cemiyeti"nde bulunan 41 kişi çok farklı sosyal gruplardan gelmekteydi. Bu nedenle olay, farklı yorumlara sebep olmuştur. Sebepleri arasında, sarayda opera ve operet oynatma, elçilikteki baloya gitme gibi padişahın kamuoyunda hoş görülmeyen hareketleri nedeniyle irticai bir faaliyet olarak görülürken bazı tarihçiler de meşruti bir idare kurulması yönünde ilk teşebbüs olarak yorumlamıştır. Anlaşılmaktadır ki olayı önemli kılan 'başlangıç' olma özelliğini taşımasıdır (Tütengil, 2011:17). Sonuçta Kuleli Vakası'nın resmi raporlarında kullanılan tüm suçlayıcı ifadeye rağmen sanıklara oldukça müsamahakar davranılmıştır. Olayın baş sanıkları olan beş kişiye verilen idam cezaları hafifletilmiş ve ilerleyen yıllar içinde mahkumların çoğu yeniden siyasi sisteme dahil edilmişlerdir. 1859 komplosu 1867'deki başarısız Yeni Osmanlı planlarına ve 1876'daki başarılı darbeye emsal oluşturmuştur. Komplocular Abdülmecid'i tahttan indiremeseler de bir ay sonra Ali Paşa'nın yerine Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa getirilmiştir (Davison, 1997a:118). Kuran (2000:16), olayı, ıslahat yapılmasını isteyen bilinçli bir ihtilal girişimi ve hürriyete atılan bir adım olarak tanımlarken, Jön Türk hareketinin de başlangıcı sayılabileceğini ifade eder. Bu hoşgörülü tavır, Osmanlı seçkinlerinin nizamla ilgili geleneksel düşüncesinin bir ifadesi olarak görülebilir. Nizamın bozulması ve yeniden tesis edilmesinin döngüsel süreçler içinde tekrarlanan doğası, bu tarz çekişmeleri daha önemsiz eylemler yapıyordu (Riedler, 2012:50). 1858 Ceza Kanunu'nun 55. maddesinde padişaha suikast teşebbüs safhasında kalsa bile idam cezası gerektirdiği halde bu ceza uygulanmamıştır.

Padişah şahsına yönelik diğer bir olay ise Çırağan Baskını'dır. V. Murad tahta geçtikten üç ay sonra akıl melekeleri yerinde olmadığı gerekçesiyle tahttan indirilmiş yerine II. Abdülhamid getirilmiştir. II. Abdülhamid abisi Murad'ı Çırağan Sarayı'na göndererek orada ailesiyle yaşamasını istemişti. Abdülaziz döneminde Avrupa'ya kaçan Ali Suavi II. Abdülhamid'in izniyle İstanbul'a dönmüş ve Galatasay Mekteb-i Sultani müdürlüğünden kısa süre sonra azledilince II. Abdülhamid'e düşman kesilmiştir (Gör, 2015:68). Çırağan Baskını, İngilizler ile yakın ilişki içinde bulunan Ali Suavi'nin, V. Murad'ı tekrar hükümdar yapmak için gizlice kurduğu "Üsküdar Komitesi"nin öncüsü olarak 20 Mayıs 1878 günü Çırağan Sarayı'na zorla girmesidir. Filibeli göçmenlerden yararlanılarak girişilen bu olayda, Ali SuaviBeşiktaş muhafızı Hasan Paşa tarafından öldürülmüştür. Olay 21 kişinin ölümüne, 30 kişinin de yaralanmasına neden olmuştur (Tütengil, 2011:26). Olayın önemli nedenlerinden biri Ali Suavi'nin arasının açıldığı öteki Yeni Osmanlıların ulaşamadığı bir başarıya erişme tutkusu olmalıdır. Mabeyn Başkatibi Said Paşa'nın başkanlığında toplanan bir komisyonca hazırlanan soruşturma belgeleri, Alyanak Mustafa Paşa başkanlığındaki Divan-ı Harbi Örfiye gönderildi (Riedler, 2012:44). Aynı amacı taşıyan Kleanti Skaliyeri-Aziz Komitesi'nin V. Murad ile Mason Locasından ilişkisi vardı. Komitenin faal ve fedakar azalarından biri sayılan Ali Şefkati, "Kleanti ile beraber su yolundan Çırağan Sarayı'na girip Murad'la görüşmüş ve komite azalarının tevkifleri esnasında Avrupa'ya kaçmıştı. Komitenin çalışmaları öğrenilince toplantıların yapıldığı Aziz Bey'in evine baskın yapılmış, üyelerden bazıları yurtdışına kaçmayı başarabilmişti. Gıyaben 12 yıla mahkum edilen Ali Şefkati Sultan Abdülhamid'e muhalefet için Avrupa'da ihtilal bayrağını dalgalandıran yeni Jön Türklerin öncülerinden olacaktır (Tütengil, 2011:27).

Çırağan Olayı'nın sanıkları çok geçmeden ortaya çıkarılan Kleanti Skaliyeri – Aziz Bey Komitesi üyeleriyle birlikte Taşkışla'da yargılandılar. Serasker dairesinde kurulan İdare-i Örfiye Divan-ı Harbi'nde on gün sonra yapılan sorgulama ardından duruşmalar başlamıştır. Geceli gündüzlü altı ay kadar süren sorgulamalar sonunda, (Ekim 1878'de) dört idama, 54 muhtelif zamanlarda gerçekleşecek sürgünlere karar verilmiştir. Sürgünler Bursa, Midilli, İzmir, Sakız, Rodos, Kıbrıs, Şam, Akka ve Halep'e gönderilmiştir. İdam cezası alan dört kişiden Cleanti kaçmıştı, Aziz Bey'le Mabeynci Süleyman Bey ve Çırağan Sarayı Kapıcısı Ahmet Ağa'nın cezaları ise müebbet kalebentliğe çevrilmiştir² (Tevfik, 2011:28).

²Bu örgütte Skaliyeri ve Ali Şefkati masondular. İhbar üzerine yapılan baskında kaçmışlar ve Ali Şefkati İtalya ve Fransa'da faaliyetlerini sürdürürken Skaliyeri ve Atina'ya yerleşmişti. Yakalananlar, Ali Suavi olayını yargılayan Divan-ı Harbe gönderdiler. Mahkemeleri topluca 13 Ekim 1878'de sona erdi ve alınan kararlar Abdülhamit'e dört gün sonra arzedildi. İradeleri alınıp infaza geçildi. Skaliyeri bütün gizli evrakları da

E. Yeni Osmanlılar Hareketinin Ortaya Çıkması

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde liberal düşüncelerin Osmanlı Devleti'ne girmesi ile modernleşme başlamıştır. Tercüme Odalarından ile hariciye mesleğinden yetişen bürokratlar Tanzimat'ın yaratıcıları ve fikir babaları olmuşlardır. Başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere, Sâdık Rıfat Paşa, Âlî Paşa ve Fuad Paşa buradan yetişen liberal yapıda devlet adamlarıdır (Seyitdanlıoğlu, 1996:106).

Mustafa Reşit Paşa'nın hazırlayıcısı olduğu Tanzimat Fermanı ile padişahın iktidar alanı, bürokratlar lehine kısıtlanmıştır. Fermanla, padişah yasama yetkisini sadrazam liderliğindeki bürokrasiye teslim eder. Âlî ve Fuad Paşalar döneminde ise Osmanlı padişahı sembolik bir figüre dönmüştü (İsmail Kemal,2007:54). Âlî ve Fuad Paşaların iktidarlara döneminde 1865 yılından itibaren ise sahneye yeni bir meşrutiyetçi özne olarak Yeni Osmanlı Hareketi girer. Bu yeni siyasal öznenin hedefi, hem sultanın yetkilerini sınırlandıracağı ve hem de bürokrasinin aşırılıklarına gem vuracağı düşünülen anayasal ve parlamenter yönetimdir (Sönmez, 2012:35). İttifak-ı Hamiyet adıyla kurulan gizli cemiyetin kurucu üyeleri arasında Mahmud Nedim Paşa'nın yeğeni Mehmed Bey başta olmak üzere Reji Komiseri Nuri Bey, Reşad Bey, Ayetullah Bey gibi genç ve heyecanlı ihtilalciler vardır. Cemiyet İtalya'daki Carbonari Cemiyeti örnek alınarak kurulmuştu. Hatta Belgrat ormanlarındaki ilk toplantısında Ayetullah tarafından Carbonari'nin Türkçe'ye çevrilen bildirisi okunmuştur (Göçgün, 1987:8).Yeni Osmanlıların görüşü, Islahat Fermanı'nın iktisadi emperyalizmi pekiştiren bir belge olduğu merkezindeydi. Onlara göre Âlî ve Fuad Paşalar, Osmanlı Müslümanlarını Avrupa'nın büyük devletlerine siyasi bakımdan peşkeş çekmekle kalmamış, mali politikaları dolayısıyla Avrupa'nın esiri haline getirmişlerdir³. Aynı zamanda Yeni Osmanlılar, Âlî ve Fuat Paşaların Avrupa'yı kültür konularında taklit etmelerine karşı çıkıyorlardı (Mardin, 2003:87-88).

Öte yandan Yeni Osmanlılar örgütlü muhalefetin ilk ciddi temsilcileri sayılabilirler. Muhalefetlerinin nihai amacı paşalar istibdadına son verip meşruti bir yönetim kurmak, kişi

beraberinde götürmeyi başardığından soruşturmalarda elde edilen bilgiler fazla sağlıklı değildi, daha çok rivayetlere dayanıyordu. Bir de sorgucuları Padişahın öğrenmek merakında olduğu noktalar üzerinde çok durarak bunları açmaya çalışmaları sonucu, konuyla hiçbir ilgisi olmayan Mithat Paşa'nın olayın merkezine oturtulması gibi bir yanlışlığa düşüldü. Meclis-i Mebusan'ı, isteklerine direndiği için, fakat aynı zamanda Mithat'la anlaşarak kendisini devireceği yolundaki Rauf Paşa'nın jurnali üzerine kapatan (13 Şubat 1878) zaten Avrupa'da, özellikle Fransa'ya İngiltere'de eski sadrazamına gösterilen saygı ve ilgiden, basının hakkında uzun övgü yazıları yazmasından rahatsızdı (Koloğlu, 2004:149).

³ Abdülaziz zamanında devletin maliyesi iflasa doğru sürüklenmekteydi. Kırım Savaşı'nda alınan dış borç alımı devam ederken yeni borçlarla eski borçlar ödenmeye çalışılmıştır. Askeri kuvvetler güçlendirilmek istenmiş zırhlı gemiler, toplar ve tüfekler satın alınmıştır. Donanma dünyanın üçüncü büyük deniz gücü haline getirilmiştir. Ama bu harcamalar için devletin maliyesinin uygun omadığı düşünülmemiştir. Saray masraflarının fazlalığı, Çırağan, Beylerbeyi sarayları Harbiye binası yaptırması da Abdülaziz'in müsrif olarak anılmasına neden olmuştur (Uysal, 2014:118).

hak ve özgürlüklerini sağlamaktır. Ancak iktidarın kaynağını değiştirmek gibi çok fazla radikal bir muhalefeti temsil etmezler. Cemiyet üyeleri arasında az da olsa farklı düşüncede olanlar varsa da genel olarak Padişahın varlığını hatta iktidarını tartışma konusunu yapmamışlar, mutlakiyetçilikten cumhuriyete geçmek istememişlerdir. Onlar için sorunların asıl kaynağı özgürlüklerin yokluğu olup bunları sağlayacak anayasalı bir idarenin kurulması tek çözüm yoludur (Turgut, 1984:235). Bu Türk aydınları yurt dışında eğitim almış, Fransa'nın devlet düzenini ve politik düzenini yakından tanımışlardır. Yine 1853-1856 yıllarındaki Kırım Savaşı sırasında Türklerin müttefik ordularıyla ilişkileri de burjuva liberal düşüncelerin Türk gençliği, özellikle de tahsilli kara ve deniz subayları arasında yayılmasında önemli yer tutmuştur (Petrosyan, 1974:46).

Avrupa'ya sürgüne giden bir takım entelektüellerden oluşan bu küçük grup, meşrutiyetçilik düşüncesinin ilk kez dillendirilmesi, siyasi düşüncelerin basın yoluyla yayılması ve siyasi neşriyat temelli modern kamuoyunun inşası gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi tarihindeki birçok başlangıca imza atmıştır. Grubun üyeleri, Avrupa siyasi kültürü öğelerinin imparatorluğa taşınması ve Osmanlı'nın ihtiyaçlarına göre uyarlanmasında, gelecekteki Jön Türklerin entelektüel bağlamdaki öncülleri olarak kabul edilmişlerdir. Yeni Osmanlıların yazıları, ilk defa 'siyasi teori' diye adlandırılabilen bir gelişim seviyesine yaklaşmıştır (Riedler, 2012:52).

Yeni Osmanlı Hareketi'nin öncülerinden ve maddi destekçisi olacak olan Mısır'lı Prens Mustafa Fazıl Paşa 4 Kasım 1865'te Meclis-i Hazâin Başkanlığına getirilmişti, 18 Şubat 1866'da Sadrazam Fuad Paşa'nın politikalarını eleştirdiğinin öğrenilmesi üzerine görevinden azledilir. Önce Kahire'ye gitmek üzere yola çıkmak istese de abisinin kendisini rakip olarak görmesi ve izin vermemesi üzerine Nisan 1866'da Napoli üzerinden Paris'e gitmiştir. Fazıl'ın Mısır'daki mal varlığına son verilip kendisine birkaç milyon İngiliz sterlini verilmiştir (Buzpınar, 2006:300) Mustafa Fazıl, Mısır'ın yöneticiliğiyle ilgili veraset kanunları değiştirilip bu mevkiinin kardeşinin oğluna verilmesinden sonra Osmanlı'ya karşı muhalif hareketlere girişecektir (Tevfik, 1973:10).

Bu esnada Osmanlı Devleti'nde 1867 senesinin başlarında Belgrad kalesinin Sırbistan'a bırakılması, Girit Adası'nın Napolyon tarafından Yunanistan'a terkinin tavsiye olunması gibi olaylar ülkenin aydınlarını üzerken, bunların önüne geçmek için anayasal düzene geçmenin gerekliliği yavaş yavaş basında da yer almaya başlamıştı. Şubat 1867'de İstanbul'da yabancı basında geniş bir anayasa tartışması başladı. Bu kampanyayı başlatan da Courrier d'orient'dır. Gazete yazılarının çoğu Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasal rejimin uygulanabileceği tezi üzerinedir (Berkes, 2002:278). 7 Mart 1867'de Mustafa Fazıl'ın

Abdülaziz'e hitaben yazdığı, hürmetkar ve manidar bir lisanla meşrutiyetin ilanını Abdülaziz'den talep eden arızası Fransa'da Liberté gazetesinde yayımlanmıştır. Bu mektup Fransa'da yayınlanmasından bir süre sonra İstanbul'da bir kitapçık halinde 50,000 adet bastırılarak dağıtılmıştır (Berkes, 2002:10). Böylelikle Mustafa Fazıl Paşa Padişahı tenkit eden ilk siyasi bildiri yayımlanmış oluyordu (Ortaylı, 2016:26).

Mektubun İstanbul'da camilerde dağıtılması, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Namık Kemal'in Muhbir ve Tasvir'de ileri sürdüğü muhalif fikirler üzerine 1867 de hükümet "Kararname-i Âli" yi çıkararak matbuatı kontrol altına almıştır. Ali Suavi o gece tutuklanmış ve ertesi gün Kastamonu'ya sürgün edilmiştir. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin 1 Haziran 1867'de planladıkları hükümet darbesinin ortaya çıkması üzerine ise darbenin planlayıcıları Avrupa'ya kaçmışlardır (Şeker, 2012:44-53).

Bu yaşananlardan sonra Namık Kemal İstanbul'dan uzaklaştırılmak istendiğinden iki hafta sonra rütbesi rütbe-i saniye sınıf-ı evvel mütemayize yükseltilerek Erzurum'a vali muavini tayin edildi. Namık Kemal'in bu tayininde Hükümetin siyasetine uymayan Tasvir-i Efkar'da (nu: 465) yayımlanan "Şark Meselesi" başlıklı makalesi ile idareyi öfkeliendirmesi hayli etkili olmuştur (Göçgün, 1987:9). Ziya Paşa da benzer sebeplerle Kıbrıs mutasarrıflığına gönderildi. Ancak Namık Kemal türlü bahanelerle Erzurum'a hareketini geciktirdi. Tayininden on dokuz gün sonra Ziya Paşa ile birlikte Courier d'Orient gazetesine çağrıldı ve Yeni Osmanlılar adına neşriyatta bulunmak üzere Mustafa Fazıl Paşa'nın Paris'e davet eden mektubu kendilerine bildirildi. Ziya Paşa ve Namık Kemal bu teklifi kabul ederek gazetenin patronu ve başmuharriri Giampetri'nin aracılığıyla Avrupa'ya kaçtılar ve 30 Mayıs 1868'de Paris'e ulaştılar (Akün, 2006:365). Ali Suavi'de Paris'te onlara katıldı ve sonra Londra'ya giderek orada Muhbir gazetesini yayımladı. Avrupa'ya kaçanlar, hükümete karşı mücadelelerini Paris ve Londra'da basın ve yayın yoluyla sürdürmüşlerdir. Avrupa basını bu bir avuç Türk gencini benimsemiş, onlara Jön Türk ismini takmıştır. Bu deyim Yeni Osmanlılar olarak Türkçeye çevrilmiş örgüt gizlilikten açıklığa Yeni Osmanlılar Cemiyeti olarak çıkmıştır (Ebuzziya Tevfik, 1973:8).

Paris'te bulunan Mustafa Fazıl sadrazamlığa geçmek ümidiyle çevresine toplanan bu sürgünlerin gazetecilik yeteneklerini kullanarak Âli ve Fuad'a karşı mücadeleyi amaçlamıştır (Davison 1997a:238). Ancak kısa süre sonra aralarında ayrışma başlayacaktır. Ali Suavi gazeteyi daha ilk sayısından itibaren cemiyetin prensiplerinden ayırmış, başka bir yol tutmuştu. Böylece Namık Kemal ve Ziya Paşa ile Ali Suavi'nin arası açıldı.

Haziran 1867'de Abdülaziz Fransa'ya resmi ziyarete gidecekti. Abdülaziz'in Paris'e ziyarette bulunacak olması üzerine Fransa hükümeti Jön Türkleri kibarca uyararak Fransa'ya

terk etmelerini istemiş ve bunun üzerine 30 Haziran 1867'de Londra'ya geçmişlerdir (İnan, 1978:21). Hala İstanbul'da yüksek bir makam ele geçirmek ümidini besleyen Prens Mustafa Fazıl, Abdülaziz'in teveccühünü kazanmak için bu fırsatı kaçırmayarak Paris, Londra, Viyana ve Budapeşte'ye onunla birlikte gitmiş ve Eylül 1867'de Padişahın izniyle İstanbul'a dönmüştür (Buzpınar, 2006:301). Namık Kemal ile yaptığı son görüşmede, müşterek gayelerini imparatorluğun yönetimi içindeyken daha iyi gözetebileceğini açıkça dile getirmiştir (Riedler, 2012:66). Koruyucu prensin dönmesi ve gitmesi cemiyeti dağınıklığa düşürdü. Bir ihanet olarak baktıkları hareketine karşı protesto olarak Ali Suavi ve Mehmet Bey Prens'in kendilerine tahsis ettiği ödeneği almayı reddettiler. Mustafa Fazıl Paşa'nın müsaadesi ve maddi desteği ile Yeni Osmanlılar Cemiyeti adına Kemal Bey tarafından, Londra'da Hürriyet gazetesi çıkarılmaya başlandı. İlk sayısı 29 Haziran 1868 tarihini taşıyan bu gazetede Namık Kemal Osmanlı Hükümeti ile açıktan açığa ve çok şiddetli bir mücadeleye girişti. Ziya Paşa'nın Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın tarafını tutması üzerine, Namık Kemal 6 Eylül 1869 tarihli 63. Nüshasından itibaren Hürriyet gazetesinden ayrıldı. (Göçgün, 1987:9-12). Namık Kemal Hüsnü Paşa'nın yardımıyla 24 Kasım 1870'de İstanbul'a dönmüştür (İrtem, 1999:181).

Ali Paşa'nın 1871'de ölümü üzerine diğerleri de yurda dönmüş ancak Ali Suavi ise hala rejimle ilgili güvensizlik yaşadığı için dönmemiştir (Lewis, 1998:156). Namık Kemal'e yurda dönüş izni hükümet aleyhine neşriyatta bulunmaması şartına bağlı olarak verildiğinden Âli Paşa'nın ölümüne kadar hiç yazı yazmadı. Paşa'nın 7 Eylül 1871 tarihindeki vefatından sonra ise Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında çıkarılan genel aften yararlanarak Avrupa'dan yurda dönen Yeni Osmanlılar'dan Nuri, Reşad ve Ebuzziya Tevfik Beylerle birlikte daha önce mizah gazetesi olarak çıkan İbret'i kiralayarak 13 Haziran 1872'de yayın hayatına başladılar (Göçgün, 1987:9-12). Âli ve Fuad Paşaların 1869 ve 1871 yıllarındaki ölümlerinden sonra mutlakîyetçiler yeniden güçlenecektir. Âli Paşa'nın ölümünün ardından Abdülaziz, Mahmud Nedim Paşa'yı sadrazamlığa getirmiş ve iktidar bir kez daha Bab-ı Ali'den Saray'a taşınmıştır. Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olarak gerçekleştirdiği ilk icraat, Ali Paşa ile çalışmış tüm nazır ve valilerden kurtulmak olmuştur (Sönmez, 2012:34). Harbiye Nazırı Hüseyin Avni Paşa, vazifesinden alınıp memleketi Isparta'ya sürgüne gönderildi. Dahiliye Nazırı Mehmed Rüştü Paşa, aynı şekilde Manisa'ya sürgüne gönderildi. Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşa görevden alınıp Kıbrıs'a sürgün edildi. Mezopotamya (Irak) Valisi olarak halen Bağdat'da bulunan Midhat Paşa, Anadolu'nun içlerinde bir yere sürülmek üzere makamından alındı (İsmail Kemal, 2007:54-55). Âli Paşa'nın ölümünden sonra Ziya Paşa da Avrupa'da duramaz ve Cenevre'den Abdülaziz'e bir kaside takdim etmesi üzerine İstanbul'a

dönüşüne müsaade edilmiştir. Namık Kemal İstanbul'a gelince muhalefette cesareti artırmıştı. Mahmud Nedim Paşa'nın İbret gazetesi mensuplarını İstanbul'dan uzaklaştırmak istemesi ile Namık Kemal Gelibolu mutasarrıflığına tayin edildi. Ocak 1872'de azledilerek İstanbul'a döndü. Bu arada yazdığı Vatan yahut Silistre 1 Nisan 1873'de Gedikpaşa Tiyatrosu'nda sunuldu. Temsillere engel olamayan hükümet, 6 Nisan 1873'te 132. sayısında İbret gazetesini kapattı. Namık Kemal'in "mazanna-i töhmet" birkaç arkadaşıyla birlikte nefy ve hapsedilmesine irade çıkmıştı (İrtem, 1999:182-184). Aynı gün Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik, Nuri Bey, Bereketzade İsmail Hakkı Bey, Ahmed Midhat Efendi tutuklandılar. Namık Kemal muzır evrak bulundurmak suçuyla Magosa'ya sürgün edildi. Nuri ve Hakkı Beyler Akka'ya Ebuzziya ile Ahmet Midhat da Rodos'a sürüldü. Sürgün nedeni muhtemelen Veliahd Murad Efendi'ye yakınlıkları idi (Göçgün, 1987:9-12). 38 ay Magosa'da sürgünde kalan Namık Kemal'in sürgünden kurtulması Abdülaziz'in hal'i ile mümkün oldu. Yeni Osmanlılar, V. Murad'ın tahta çıkmasından (30 Mayıs 1876) üç gün sonra kendisi ve sürgündeki arkadaşları hakkında çıkan aflla birlikte hürriyetlerine kavuştular. Namık Kemal 14 Haziran 1876'da Kıbrıs'tan ayrıldı. Nihayet iki eski dost Namık Kemal ve Ziya Paşa İstanbul'da Midhat Paşa etrafında toplanırlar.

Yeni Osmanlılar meşrutiyetçilik düşüncesinin ilk kez dillendirilmesi, siyasi düşüncelerin basın yoluyla yayılması ve siyasi neşriyat temelli modern kamuoyunun inşası gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi tarihindeki birçok yeniliklere imza atmıştır. Yeni Osmanlıların yazıları, ilk defa 'siyasi teori' diye adlandırılabilen bir gelişim seviyesine yaklaşmıştır. Grubun üyeleri, Avrupa siyasi kültürü öğelerinin imparatorluğa taşınması ve Osmanlı'nın ihtiyaçlarına göre uyarlanması gelecekteki Jön Türklerin entelektüel bağlamdaki öncülleri olarak kabul edilmişlerdir (Riedler, 2012:52).

BİRİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE MUHALEFET VE SÜRGÜN MUHALİFLERİN YURT DIŞINDAKİ FAALİYETLERİ

1.1. II. Abdülhamid'in Tahta Çıkması ve Kanun-i Esasi'nin İlanı

Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla yarı anayasal düzene geçilmiş, ancak siyasi arenada istenilen sonuç elde edilememişti. Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinde azınlık haklarını koruma bahanesiyle oluşturduğu baskı Osmanlı bürokratları ve aydınlarını yeni atılımlar yapmaya sevk edecekti. Tanzimat'ın ilkelerine bağlı kalma sözü vermesine rağmen Abdülaziz'in giderek artan baskıcı rejimi de muhalefete neden oluyordu. Bu dönemde Tanzimat kararlarına aykırı yargılamalar, hapisler, sürgünler, sansür ve keyfi uygulamalar yeniden başlamıştır (Uysal, 2014:116). Midhat Paşa ve Yeni Osmanlılar Abdülaziz'in baskısı ile gücünü kaybetmekte olan Tanzimat bürokrasisini korumak için meşrutiyeti istiyorlardı.

Yeni Osmanlılar meşrutî düzene geçilmesiyle büyük devletlerin üzerlerindeki baskısının kalkacağına inanıyorlardı. 1876 ilkbaharında Bosna-Hersek ve özellikle Bulgaristan'daki ayaklanmalar üzerine, 10 Mayıs 1876'da İstanbul'daki medrese öğrencileri (Talebe-i Ulum Hareketi) ayaklanarak Rus yanlısı olarak gördükleri Sadrazam Mahmut Nedim Paşa ve Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi'nin görevden alınmasını istediler.⁴ Abdülaziz bu gösterileri durdurmak için istenilen değişiklikleri yaparken, Mütercim Mehmet Rüştü Paşa'yı sadrazamlığa getirdi. Midhat Paşa da Mütercim Mehmed Rüştü Paşa kabinesinde önce Mecalis-i Âliye üyeliğine ardından ikinci defa Şura-yı Devlet reisliğine getirildi. Muhalif hareketin liderlerinden Hüseyin Avni Paşa da Serasker olarak atandı.⁵ Mütercim Rüştü Paşa ve Hüseyin Avni Paşa Mahmut Nedim Paşa'nın tekrar göreve

⁴ Midhat Paşa Yeni Osmanlılarla ilişki içindeydi ve şehzade Murad ile de tanışmıştı. Abdülaziz bu başarılı valiyi bir anlamda kendi yanına çekmek için 21 Ağustos 1875'te Adliye Nazırlığı'na getirmişti. Ancak sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın 13 Nisan 1875'te Hersek ayaklanmasını yönetememesi ve yabancı müdahalesine neden olması, aynı zamanda 6 Ekim 1875'te mali iflas ile devletin memur maaşlarını yarı yarıya indirilmesi, vergilere zam yapılması, vilayetlerdeki harcamaların kısıtlanması gibi uygulamaları Midhat Paşa'nın tepkisine neden olmuştur. Ayrıca Mahmud Nedim Paşa'nın Rus yanlısı politikası Midhat Paşa'yı rahatsız ediyordu. Yabancı tahakkümü artıran olaylara neden olduğu halde sadrazamın istifa etmemesi, Abdülaziz'in de bu duruma sessiz kalması üzerine 28 Kasım 1875'te padişahı suçlayan sert bir istifa dilekçesi kaleme almıştır. Sadrazam'ı düşürmek için çoğu Rumelili medrese öğrencileri harekete geçmiş, İstanbul esnafının da desteğiyle Fatih'den Bâb-ı Âlî'ye doğru yürüyüş üzerine Sadrazam Mahmud Nedim Paşa İran Sefareti'ne sığınmıştır (Koç, 2002:84-89). Bu olayda Şehzade Murad Efendi'nin sarrafı Hristaki, Midhat Paşa'nın aracılığı ile medreselere gizlice para dağıtarak öğrencileri ayaklandırmıştır (Uysal, 2014:139).

⁵ Süleyman Tevfik (2011:20-21) anılarında, Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa, Serasker Hüseyin Avni, Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed, Şura-yı Devlet Reisi Midhat Paşa ve Harbiye Nazırı Süleyman Paşalar'ın Abdülaziz'i tahttan indirmeye karar verdiklerini, bunun için gerekli olan fetva için Hayrullah Efendi ile konuşup söz alsalar da onu meşihat sandalyesine oturtmak gerektiğini, ancak Abdülaziz'in buna yanaşmaması üzerine İstanbul'da bir softa ayaklanması düzenlendiğini ve Hayrullah Efendi'nin şeyhülislam yapıldığını aktarır. Süleyman Paşa

getirilmesiyle kendilerinden hesap sorulmasından korktukları için, Mihat Paşa da meşrutı yönetim istediği için Abdülaziz'i tahttan indirmek istiyordu. Hal için Serasker Hüseyin Avni Paşa eliyle Süleyman Paşa'nın başında olduğu Harbiye subay ve öğrencileri ile topçu birliklerinin ve donanmanın desteği sağlanmıştı (Tanör, 2000:125).

13 Mayıs'ta büyük Avrupa Devletleri, Osmanlı Hükümeti'ne kendilerinin ve Hristiyan tebaanın hakları güvence altına alınmazsa müdahale edeceklerini bildiren bir ultimatom verdiler. Bu ultimatom, bir süredir Abdülaziz'i devirmeyi düşünen ve Serasker Hüseyin Avni, Mütercim Rüştü Paşa⁶ ve Midhat Paşaların önderlik ettiği bir grup devlet adamını orduyu harekete geçirmeye yöneltti⁷. Abdülaziz, kabinede yaptığı değişikliklere rağmen, bir anayasa ilanına şiddetle karşı çıktığı için⁸, veliaht Murad Efendi ile görüşülüp anayasanın ilanına engel olmayacağına dair söz alındıktan sonra Midhat Paşa ve Serasker Hüseyin Avni Paşaların çabalarıyla ve Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin fetvasıyla 30 Mayıs 1876'da tahttan indirildi, yerine V. Murad tahta çıkarıldı⁹. Namık Kemal yeni padişahın özel sekreterliğine, Sadullah Paşa Mabeyn Başkatipliğine atandı. V. Murad adına Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa'nın okuduğu fermanla: 'Barış politikasının sürdürüleceği, evvelce tanınmış tüm hak ve imtiyazların teyit edildiği, Adliye Nezareti'nden Şura-yı Devlet'e kadar tüm kamu kurumlarının bu konuda garanti verdikleri belirtildi (Bozkurt, 2010:56). Halkın güvenini kazanmak için ilk etapta ekonomik bazı tedbirler alındı. Midhat Paşa bu tedbirlerin de çok önemliolduğunu biliyor, ancak, asıl ilgiyi Tuna valiliğinden beri taslaklarını hazırladığı Kanun-i Esasi'ye yöneltmek istiyordu. Ancak hal' konusunda kurulan ittifak yavaş yavaş

kumandasındaki Mekteb-i Harbiye talebesi tarafından saray kuşatılarak Abdülaziz hal' olunub Topkapı Sarayı'na götürülecektir.

⁶ Mütercim Rüştü Paşa daha sonra Yıldız Mahkemesi'nde verdiği ifadede bu işe Hüseyin Avni Paşa'nın tehdidiyle girdiğini söyleyecektir Meşrutiyet amacı gütmekten ziyade menfatini düşünmüş, ölünceye kadar sadarete bırakılacağını ümit etmiştir (Uysal, 2014:148-149).

⁷ Hal'in askeri sorumluluğunu üzerine alan Hüseyin Avni Paşa'nın yanında en büyük yardımcıları Süleyman Paşa, Redif Paşa ve Kayserili Ahmet Paşa bulunuyordu. Şeyhülislam Hayrullah Efendi biraz zor da olsa ikna edilmiş, Şehzade Murad'ın Başkatibi Sadullah Bey de haberdar durumdadır (Koç, 2002:90-91). Hüseyin Avni Paşa, Haziran 1875'de tedavi bahanesiyle gittiği Avrupa'da Abdülaziz'e karşı gerçekleştireceği darbenin dış hazırlıklarını yapmıştır. Paris ve Londra'ya giderek hal' hakkında onaylarını almak istemiştir. İngilizler Mahmud Nedim Paşa'nın Rus taraftarlığından memnun olmadıkları için bu projeyi olumlu karşılamışlardır (Uysal, 2014:148).

⁸ Midhat Paşa Abdülaziz'e Kanun-i Esasi ile ilgili layihalar sunmuştu. Fakat Mahmud Nedim Paşa bu kanun ile padişahın bağımsızlığının ortadan kaldırılarak muhtemelen cumhuriyetin ilanı için bir tertip olduğunu konusunda padişahı ikna etmiştir (Uysal, 2014:146).

⁹ Tanör, bu darbenin ulema, asker, bürokrasi işbirliği ile gerçekleştiğini belirtir. Yeniçeri'nin yerini askeri kuvvet almışken Tanzimat'la oluşan bürokrasinin üst kademesi de bu darbeye rol almıştır. Abdülaziz'in "Sizi halk istediğinden memur ettim" sözü de millet desteği ya da kamuoyu etkisini göstermektedir. (Tanör, 2000: 126). Hal esnasında Dolmabahçe Sarayı Harbiye Mektebi Nazırı Süleyman Paşa tarafından karadan, Bahriye Nazırı Ahmet Paşa tarafından da denizden kuşatılmıştır. Bu kuşatmada Taşkıışla'da bulunan Hassa Ordusu taburlarının bir kısmı katıldığı gibi Süleyman Paşa da üç yüz Harbiye öğrencisi ile katılmıştır. Bu öğrencilerin hal'olayından haberi olmadığı gibi padişahı korumak adına geldiklerini sanıyorlardı (Uysal, 2014:161).

dağılma emareleri gösteriyordu. Hüseyin Avni Paşa Mehmet Rüştü Paşa¹⁰ ile ittifak kurarak Meclis-i Mebusan'ın açılmasına muhalefet etmeye başlamıştı. Bu esnada Abdülaziz'in tahttan indirilme haftası dolmadan 5 Haziran'da şüpheli bir şekilde ölmesi üzerine ortam gerginleşti. Bütün bu gelişmelere karşın Midhat Paşa Anayasa'nın ilanı hazırlıkları için bir kurul oluşturmuş ve Anayasa'yı padişahın cülûs hattına yetiştirmeye çalışıyordu. Ancak Rüştü Paşa ve Hüseyin Avni Paşa açık açık anayasa karşıtı muhalefete başlamıştı, Midhat Paşa yanlısı olarak sadece Mekteb-i Harbiye Nazırı Süleyman Paşa kalmıştı (Koç, 2002:93-94). Bu arada Abdülaziz'in ölümü intihar olarak duyurulsa da, Abdülaziz'in tekrar tahta çıkmasını önlemek için Midhat ve Hüseyin Avni Paşalar tarafından öldürüldüğü söylentileri yayıldı. 15 Haziran'da Abdülaziz'in ikinci eşinin kardeşi ve Şehzade Yusuf İzzettin'in özel maiyetinden Çerkes Hasan, Midhat Paşa'nın evindeki bir bakanlar toplantısını basarak Hüseyin Avni Paşa ile Hariciye Nazırı Raşit Paşa'yı öldürdü. Çerkes Hasan yargılanarak 18 Haziran 1876'da asıldı.¹¹ Ancak bu olay Midhat Paşa'nın, kabineye egemen olmak ve Anayasa için onay almak yolunda kendisini engelleyecek tek güçlü bakanı ortadan kaldırdığı yönünde söylentilerine neden oldu. Hüseyin Avni Paşa'nın ölümünü izleyen karışıklığa karşın Midhat Paşa kabineyi, hazırlanmakta olan Anayasayı açıkça desteklemeye çağırdı. Paşa'nın Yeni Osmanlı dostları sürgünden dönmüş, meşrutiyet için kamunun ilgisini çekmeye çalışıyordu. Ziya Bey eğitim müsteşarlığına getirilirken Namık Kemal ve arkadaşları parlamentoda yer alacaktı. Midhat Paşa İngiliz kabine dışındaki ulema liderleriyle görüştü ve merkezi düzeyde bir temsilciler meclisi için onaylarını aldı. Bu Şura-yı Devlet gibi ancak Hristiyanları da içeren bir meclis olacak fakat yalnızca hükümetin mali politikasını denetleyecek ve bütçenin denkleşmesine yardım edecekti (Shaw, 2000:208).

Tahta çıkışından iki gün sonra Abdülaziz intihar ettiğinde Murad, dehşete kapılmış, nazırların katli bu dehşetini daha da arttırmıştır (İsmail Kemal, 2007:81). Üç ay üç gün tahtta kalacak olan V. Murad döneminde meşrutiyet ilan edilmese de İstanbul basını, anayasa ve parlamento lehine yoğun bir kampanya başlatmıştır. Böylece anayasa konusu kahvehanelerde bile konuşulur hale gelmiş, İstanbul halkı anayasa bekler duruma gelmiştir. Hiç olmazsa İstanbul'da sınırlı, fakat meşrutiyetçi bir kamuoyunun varlığı artık kendini göstermektedir¹² (Tunaya, 2001:9).

¹⁰ Hal'de yer alan Mütercim Rüştü Paşa bu olaya meşrutiyet taraftarı olduğu için değil, Hüseyin Avni Paşa'nın baskısı ile bu işe kalkışmıştır. Meşrutiyet amacı gütmekten ziyade menfatini düşünmüş, ölünceye kadar sadarete bırakılacağını ümit etmiştir (Uysal, 2014:148).

¹¹ Çerkes Hasan sorgudaki ifadesinde Hüseyin Avni Paşa'yı Abdülaziz'i tahttan indirilmesi ile ölümünden de sorumlu tuttuğu için ve bazı özel sebepler öne sürmüştür (Uysal, 2014:208).

¹² Kanun-i Esasi layihaları tanzim edilirken Hüseyin Nazım Paşa, (2007:66) da bu meselenin gazetelerde bahsedilmesinde bir mahzur görmediğini ve bir an evvel neticelenmesi için yazdığı makalelerde milletin Kanun-i Esasi'nin ilanı için sabırsızlığını dile getirdiğini anlatır.

Midhat Paşa'nın V. Murad tahtta iken anayasayı çıkarma çabası, padişahın sağlık durumunun çok bozulması üzerine sonuçsuz kalmıştır¹³. Sadrazam Mehmed Rüştü Paşa'nın başkanlığında toplanan Vükela Meclisi, Midhat Paşa'yı Kanun-i Esasi ve ıslahat taraftarı olup olmadığını anlamak üzere II. Abdülhamid'i ziyaretle görevlendirirken Abdülhamid'in bu şartları kabul etmeye yanaşmaması halinde ise Mehmet Reşad'ın padişah yapılmasına karar verildi. Bunun üzerine Midhat Paşa, veliahd Abdülhamid ile görüşerek ondan anayasa ilanı sözü aldı. "Meşrutiyet usulüne ve meşverete dayanmayacak bir hükümeti kabul edemeyeceğini" belirten Abdülhamid, 31 Ağustos 1876 günü tahta çıkarıldı¹⁴ (Bozkurt, 2010:60).

II. Abdülhamid tahta çıkarıldıktan sonra Namık Kemal'i 18 Eylül 1876'da Şûrâ-yı Devlet azalığına getirdi. Daha sonra yakın arkadaşı Ziya Paşa ile birlikte 7 Ekim 1876 tarihini taşıyan bir kararname üzerine, Midhat Paşa'nın başkanlığında kurulmuş bulunan, Kanun-i Esasi Encümeni'ne üye seçildi (Göçgün, 1987:15). Başkanı Midhat Paşa olan komisyon, on altı bürokrat, on ulema ve iki de askeri üyeden olmak üzere 28 üyeden oluşuyordu. Uzun tartışmalardan sonra ekim ayı içinde 120 üyeden oluşan bir Parlamento taslağı onaylandı. Hem Hristiyan hem Müslüman üyelerden oluşacak parlamentoya üç yıllık süreyle seçilecek ve her yıl üyelerin üçte biri yenilenecekti. Bab-ı Âli tarafından atanacak olan Âyan Meclisi'nde ise 30 ile 50 üye bulunacaktı. Taslak gazetelerde yayımlandı. 10 Ekim'de ayan tarafından resmen onaylandı ve 28 Ekim'de resmen ilan edildi¹⁵. Valilere derhal seçim hazırlıklarına girişilmesi için emir verildi. 1 Aralıkta hazırlanan son taslakta bazı maddeler kabul görmedi, azınlık dillerinin Osmanlıca ile eşit ve resmi olması reddedildi. Bakanların sorumlulukları kaldırıldı, basın özgürlüğünü sadece Midhat ve Rüştü Paşalar

¹³Sultan Murad'ın ölümünün ardından şunları söylemiştir:

"Yazık ki biraderimi hal'inden sonra bir defa dahi görmedim. Kardeşimi serbest yaşatmak isterdim. Fakat kabil olamadı. Hele Ali Suavi Vak'asından sonra büsbütün dikkat etmeye mecbur oldum. Bu vak'a gözümü açtı. Eğer biraderimi serbest bıraksaydım ne ona, ne de bana rahat, huzur kalmayacaktı. Birader temiz kaplı bir adamdı. Yüzüne gülenler aldanmak tabiatında idi. Olacak, olmayacak şeyleri düşünmezdi. Hatta bu yüzden, ilerde halifelik makamına geçecek olan bir kimsenin Mason Locası'na dahil olmasının yakışsızlığını ve doğuracağı vehameti düşünemedi (Osmanoğlu, 2008:102).

¹⁴Ziya Şakir anılarında Abdülhamid'in konu ile ilgili anlatımı aktarır: "Birader merhum henüz saltanatta iken bir gün Mütercim Rüştü Paşa ile Mithat Paşa Maslak Köşküne gelip,

-Meşrutiyeti idare bizim hakkımızda iyi midir, fena mıdır, diye fikrimi sordular. Cevap olarak: - Meçhul üzerine hükm olunmaz, Hem evet, hem hayır dedim. Rüştü Paşa cevabı anladı. Her şeyde daima hal ve zaman nazarı dikkate alınır. Ona göre iyidir yahut fenadır denilebilir. Rüştü Paşa'nın ısrarla istifa etmesi ve yerine Midhat Paşa'yı önermesi üzerine Midhat Paşa sadrazam olur. Midhat Paşa, o kadar zeki bir adam olmadığı halde her nasılsa avamın muhabbetini kazanmış idi. Taraftarı çoktu. Bunlar onun sadarete gelmesini istiyorlardı. Ben halkı memnun etmek için onu sadarete geçirdim. Fakat devletin başına bir Rus muharebesi açtı. Neticesi felaket oldu. Halbuki ben, hiç bir zaman muharebe taraftarı değildim (Şakir, 2011:615-642).

¹⁵Meşruti yönetim için çalışmalar devam ederken Meşrutiyet'in ilanını istemeyen gruplar Ekim ayında gösterilere başlamıştı. Rüştü ve Midhat Paşalar Kanun-i Esasi aleyhinde bulunan kişilerin yargılanmaksızın nef edilmelerini istemişlerdi. Abdülhamid gereken muhakemeden sonra cezalandırılmalarını istemiştir (İnal, 1982:1290). Bu muhalif grubun büyümesini istemeyen Midhat Paşa kimi muhalifi Akdeniz adalarına gönderilirken kimi de memleketine gönderilmişti (Koç, 2002:101).

desteklese de bu madde de yer almadı. Kabine 6 Aralık'ta komisyonun çalışmasını onayladı. Ancak padişahın devletin güvenliği için tehlikeli bulduğu bir insanı sürgün etme hakkına sahip olmasını isteyen II. Abdülhamid yasanın resmen ilanını engelledi. Anayasanın diğer maddelerindeki adalet güvencelerinin pek çoğuna ters düşmesine karşın kabine bunu kabul etti ve padişahın onayını alabilmek için taslağa 113. madde eklendi (Shaw, 2000:219-220). Bu madde ile hem padişaha ihtilal tehlikesi karşısında örfi idare kurma (sıkıyönetim) hakkı tanınırken aynı zamanda da padişaha zabitanın hükümetin emniyetini ihlal ettiğini düşündükleri kimseleri sürgün hakkı tanınıyordu¹⁶. Ancak bu madde genel kabul görmemiştir¹⁷. 113. madde o dönemdeki diğer anayasalarda yer almamaktadır. Bu

¹⁶ “Madde-113: Mülkün bir cihetinde ihtilal zuhur edeceğini müeyyid asar ve emarat görüldüğü halde hükümet-i seniye'nin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten (idare-i örfiye) ilanına hakkı vardır. (İdare-i Örfiye) kavanin ve nizam-ı mülkiyenin muvakkaten tailinden ibaret olup (idare-i örfiye) tahtında bulunan mahallin suret-i idaresi nizam-ı mahsus ile tayin olunacaktır. Hükümetin emniyetini ihlal ettikleri idare-i zabitanın tahkikat-ı mevsukası üzerine sabit olanları memâli-i mahrusa-i şahaneden ihraç ve te'bid etmek münhasıran zat-ı şahaneden ihraç ve teb'id etmek münhasıran zat-ı hazret-i padişahının yed-i iktidardadır.” (Kili ve Gözübüyük, 2000:54).

¹⁷ Sürgün maddesinin anayasaya eklenmesinde Midhat Paşa'nın tavrı ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmektedir. Nazım Paşa anılarında; Ziya Paşa ve Namık Kemal'in Midhat Paşa ile aralarının açılmasında en büyük neden olarak 113. madde'yi gösterir. Ziya Paşa bu şekliyle Kanun-i Esasi'nin kanun-i esası denecek bir yeri kalmadığını söylediğinde Midhat Paşa dalgın ve düşünceli bir şekilde “Ne yapalım, şimdilik kanun-i esasi bizde bu kadar olabiliyor dediğini anlatır (Nazım Paşa, 1992:71). Davison'a göre ise, Midhat Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in 113. maddeye daha önce yaşadıkları deneyimden dolayı tepki vermelerini çocukça bulduğunu, konunun iki taraf arasında soğukluğa sebep olduğunu, hatta Ziya Paşa Midhat'ın sürgün yetkisini kendisinin kullanmak istemesinden bile kuşkulandığını belirtir (Davison, 1997:158). Asım Us da, (2012:161) Midhat Paşa'nın da sürgün taraftarı olduğunu ifade eder. “Abdülhamid'in cülusunu takibinden birkaç gün sonra İstanbul sokaklarında bir hezeyan dağıtıldı. “Sadrazam ve Mithat Paşa gavurdur, Padişah da onları karşısına almış, arkasına Frenk gömleği giymiş, camide sohbet etmişlerdir.” deniliyordu. Mithat Paşa bu hadise üzerine hususi tahkikat yapmış, bu tahkikat neticesinde Gürcü Şerif ve Muhittin Efendiler ile bunların arkadaşları Mirmiran'dan Aziz Paşa, Babıali Evrak Müdürü Rıza bey, Kıbrıslı Mehmet Paşa kethüdası Kamil Efendi'nin tahrikçiler olduğunu anlamıştır. Bu tahkikat üzerine Vükela derhal bu adamların idareten sürgün edilmelerine karar verdi. Fakat Abdülhamit kararı tasdik etmedi. “sürgün edilmek istenilen adamlar arasında hacılar, hocalar vardır. Belki bir fenalık çıkar. Bunlar idareten sürgün edilmesin, bir mahkemeye verilsin. Suçları muhakeme neticesinde sabit olanların cezaları verilsin.” dedi. Abdülhamid'in bu itirazı üzerine Midhat Paşa suçluları mahkemeye sevk etmemekte ısrar etmiş. Bunun üzerine Abdülhamit: “Hiç olmazsa Heyet-i Vükela şahsen mesuliyet deruhte ettiklerine dair bir mazbata yapsınlar, ondan sonra sürgün edilsinler” demiş. Bu şekilde mazbata yapıldıktan sonra sürgün kararı tatbik edilmiştir.” Bundan sonradır ki Abdülhamit'e iradesi ile vatandaşları sürgün etmek yetkisini veren 113. madde kanuni esasiye girmiştir. Ziya Şakir, Midhat Paşa'nın 113. maddenin kanundan çıkarılması için uğraştığını ancak, II. Abdülhamid'in, “Yook, paşa bu olamaz,... Daha dün, memleketin asayişini tehdit ediyorlar diye, Gürcü Şerif, Dağıstanlı Muhiddin hocalarla arkadaşlarını bilahüküm bana sürdürdünüz. Eğer yapılan bu iş, doğru değilse, bana niçin yaptırdınız. Yok eğer doğru ise bu maddeyi çıkarmaya niçin çalışıyorsunuz. Madem ki mesele memleketin asayiş ve emniyetine taalluk ediyor, onu kuvvetli bir emniyet altına almak, herkesten fazla benim vazifemdir. Eğer benim vazifem olmasaydı evvela onu bana yaptırmazdınız.” dediğini ifade eder (Ziya Şakir, 2010:120). Midhat Paşa kazaskerlik yapmış Şerif Muhittin, Mihrimandan Ramiz Paşa ve eski Meclis-i İcraat üyelerinden Rıza Paşa ve diğer bazı kişilerin zararlı çalışmalarını önlemek için İstanbul'dan sürgün etmiştir (Karal, 2011: 221). M. Celalettin Paşa Midhat Paşa'nın sadarete gelince 113. maddenin metinden çıkarılmasını hayli çalıştıysa da imkan bulamadığını ve çaresiz, kanunun o şekilde ilanını kabul ettiğini söyler. (Mahmud Celalettin, 1980:86) II. Abdülhamid'in Mabeyn Feriki Eğinli Said Paşa'ya (2011:15-16) göre bu maddeyi koyduran Damad Mahmud Paşa idi. Madde, ‘Padişahın şüphe ettiği kişiyi memlekette kovup uzaklaştırabileceği’ şeklinde idi. Tersane Konferansı öncesi II. Abdülhamid Eğinli Said Paşa, Mahmud Paşa ve Mabeyn Başkatibi Said Paşa ile bir toplantı düzenleyerek bu maddenin kanun metninde yer alıp almaması hususunda müzakerede bulunmuştur. Eğinli, suçu sabit olmayan bir kişinin sadece şüphe üzerine bu şekilde cezalandırılmasının tüm kanunu hükümsüz bırakacağını dile getirip söz konusu bu maddenin kanun metninden çıkarılması için ısrar etmiştir. Eğinli, Damad Mahmud Paşa'nın tersi

maddetamamen yerli, Yıldız ve yandaşları ekibinin buluşu olarak değerlendirilmektedir. Namık Kemal bir arızasında, hükümdara, polisçe şüpheli görülen bir şahsı yargılanmaksızın ülkeden çıkarma hakkını tanıyan 113. maddeye itiraz ederek bunun Kanun-i Esasi'yi hiç hükmüne indireceğini bildirdi¹⁸. Ancak Abdülhamid Kanun-i Esasi'yi kabulde tereddüt gösteriyor ve bu maddenin kanun metnine ilave edilmesinde ısrar ediyordu (Akün, 2006:369).

Abdülhamid, daha ilk günlerden itibaren Kanun-i Esasi'yi kabulde hükümdarlık haklarına bir noksanlık gelir kaygısı ile tereddüt gösteriyor, anayasasının ilanını sürekli erteliyor ve böylece aylar geçtiği halde tahta getirilmesinin ilk şartını, meşrutiyetin ilanını, hala yerine getirmiyordu¹⁹. Lakin vaziyetin pek müşkül ve tehlikeli olduğunu görünce ister istemez Midhat Paşa'nın ısrarlarına boyun eğmeye mecbur oldu (Baykal, 1995:57)²⁰. Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa istifa edince 19 Aralık 1876'da Midhat Paşa sadrazam olmuştur. II. Abdülhamid İngilizlerce desteklenen Midhat Paşa'yı sadarete getirerek, konfrans ve

yönde ısrarcı olduğunu ancak padişahın onu dinlemeyerek 22 Aralık 1876'da maddeyi çıkardığını aktarır. Ancak ertesi gün maddenin 'Polisin malumatı mevsûkesi üzerine taht-ı şüphede bulunanları zat-ı hazret-i padişahının memalik-i şâhaneden tard u nefy ile mücâzat etmeye hakkı vardır" şeklinde değiştirilip bu haliyle kabul edilmezse Kanun-i Esasi'yi ilan etmeyeceğini söylediğini dile getirir. Eğinli bu şekliyle 'polise istenildiği gibi emir verilebileceğini' söyleyerek itiraz etmesi bir işe yararmamış bu şekliyle madde kabul edilmiştir. Damad Mahmud Paşa 113. Maddenin çıkarılması halinde Kanun-i Esasi'yi imzalamayacağını söyler (Çağlar, 2010:25). Mevlanzade (2010:79), 113. Maddeyi Sait Paşa'nın Kanun-i Esasiye hediyesi olarak ifade eder.

¹⁸ Namık Kemal, bu maddenin yalnız bütün Kanun-i Esasi'yi değil, Tanzimat reformlarını bile yıkmaya yeterli olduğunu, özgürlüklerin tam güvence altına alınacağını beklenildiği bir zamanda Tanzimat'ın sağladığı özgürlüklerin bile bu madde yüzünden tehlikeye girdiğini anlatmaya çalıştı. Abdülhamid'e bu gibi keyfi kararları kullanmanın her yerde devrimciliğe yol açtığını, bu madde kabul edilirse, padişaha, "bir hafiye ordusuyla devrimciliğe dönüşecek bir sürgünler ordusu" kazandırmaktan başka bir yararı olmayacağını anlattı. Abdülhamid bu açıklamaları memnunlukla dinledi. Sürgünlük acılarını çeken Namık Kemal ve Ziya Paşa birlikte Midhat Paşa'ya karşı bu maddenin mutlaka reddedilmesi için çok direndiler. Midhat Paşa da son dakikada Kanun-i Esasinin altına bir bomba konulduğunu anlıyordu, ama ne çare ki büyük devletler arasında Tersane Konferansı'nın açılmasına 10 gün kalmıştı. (Berkes, 2002:331)

¹⁹ II. Abdülhamid'in Kanun-i Esasi'nin ilanındaki tavrı konusunda farklı görüşler vardır. Davison (1997b:125), Abdülhamid'in meşrutiyeti ilan etmesini, meşruti yönetime inanmanın sonucu olmaktan çok, uluslararası politikada bir manevra olarak görmektedir. Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa (2007:66), anılarında Namık Kemal'in, Abdülhamid'in tahta çıkması üzerine, "Abdülhamit meşrutiyeti sever bir Padişahsahtır, buna Midhat Paşa kadar ben de kaniim. Yalnız Rus propagandasının ulema ismini verdiğimiz müteassıp güruhu meşrutiyet aleyhine tahrik etmesinden korkuyorum," dediğini belirtir. Ancak Namık Kemal, Abdülhamid hakkındaki düşüncesinin ne kadar yanlış olduğunu kısa bir süre zarfında, pek acı bir surette anlayacaktı. Bolayır'da (2007:338) anılarında, "Sultan Hamid bedbaht Sultan Murad gibi kalben mail-i hürriyet değil, bilakis tarafdar-ı istibdat idi. Kanun-i Esasi'yi istemeyerek kabul etmiştir. Meclis-i Mebusan'ı kendi arzularına tevfik-i hareket edecek bir meclis-i meşveret derecesine indirmek ve olmazsa dağıtmak emeliyle ve mecburiyet tahtında toplamıştı. Memlekette, hele Midhat Paşa ile Namık Kemal'in uzaklaştırılmalarından sonra efkar-ı umumiyenin korkulacak bir şey olmadığını pekala bilirdi" demektedir. Mizancı Murad da (1997b:87) padişahın meşrutiyet istememesinden bahseder: "Hiçbir kimsenin şüphesi yoktur ki, istibdat idaresi başlıca olarak padişahın meslek ve mizacına herkesden fazla uygundu ve Kanun-i Esasi'nin icra mevkine konulmasına başlıca olarak o muhalefet ediyordu. O halde istemeyerek kabul etmiş olduğu meşveret usulüne ve meşrutiyete padişahımız ısındırmak, önemli işlerin başlıcalarından sayılırdı.... Çünkü meşveret usulü kurularak istenildiği şekilde işlemeye başlayınca, padişahımızın düşüncelerine, endişelerine yer ve münasebet kalmayacaktı." diyecektir.

²⁰ Midhat Paşa Avrupa devletlerine verilen söz uyarınca anayasa bitirilip İstanbul Konferansı'ndan önce ilan edilirse müdahalelerin önleneceğini, aksi halde Avrupa vesayeti sürüp gideceğini düşünür. Tanör (2000:128-129) Kanuni Esasi'deki etkeni 'dışa güven verme' ya da yabancı devletleri 'yatıştırma' gibi terimlerle tanımlamak gerektiğini ifade eder. Kanun-i Esasi iç ve dış etkenlere bağlı konjonktürel koşulların bir sonucu olarak 'kriz çocuğu' olarak değerlendirilir. Yine Anayasada Batı'nın etkisi kadar Balkan Anayasacılığının ekisini ve Osmanlı'daki Cemaat Nizamnamelerini de göz ardı etmemek gerektiğini ifade eder.

sonrasında İngiltere'nin dostluğunu kazanmak istiyordu. Anayasa çalışmaları Midhat Paşa, Süleyman Paşa, Namık Kemal, Ziya Paşa'dan oluşan liberal reformist kanatla, padişahın yanında yer alan Mütercim Rüştü Paşa, tarihçi Cevdet Paşa ve ulema arasındaki çatışmalar içinde sürmüştür (Tanör, 2000:133).

II. Abdülhamid 23 Aralık 1876 sabahı Kanun-i Esasi'yi imzaladı ve aynı gün öğleden sonra törenle ilan edildi. Ancak bu anayasa hükümdara geniş yetkiler vermekteydi. Anayasa'ya göre Meclis'e gelecek üyeler anayasaya değil, padişaha sadık olma yemini edeceklerdi (madde 46). Fakat hükümdarın anayasaya sadık olma yükümlülüğü yoktu. 5. maddeye göre zat-ı şahanenin kişiliği "kutsal ve sorumsuz"du. Meclis ile hükümet arasında görüş farklılığı olduğu zaman, padişah, kendi isteğine göre ya meclis ya da hükümet üyesini ya da üyelerini azledebilecekti (Berkes, 2002:333-334)²¹. Yürütmenin başı padişah'tı. Sadrazam ve bakanları seçmek padişahın görevidir. Hükümeti kurma ve bozma yetkisi padişaha aittir. Bakanlar padişahın izni ile Yüce Divan'da yargılanabilir. Padişah yürütmenin yanında kanun gücünde kararname çıkarma yetkisi ile yasama gücüne sahiptir. (Bozkurt, 2010:70). Kanun-i Esasi'nin son halinde padişah geleneksel haklarının çoğunu muhafaza etmiş bulunuyordu (Riedler, 2012:99). Abadan (1957:23), 1876 Anayasasının, vatandaşların esas hak ve hürriyetlerini tespit etmekten ziyade "Zatı Şahanenin ve hanedan saltanatının mukaddes haklarını" yeter teminata bağlama gayretinde olduğu inkar götürmez bir gerçek olarak değerlendirecektir. Anayasa metni II. Abdülhamid dönemi otoriter uygulamalarına açıktı. Kanun-i Esasi'nin en zayıf yönlerinden biri, yetkili fakat sorumsuz bir hükümdarlık kurumunu tanımasıdır. Ortaylı (2015:244) Anayasa'nın hukuk yönünden, usul açısından zaafları olduğunu, böyle bir anayasanın parlamenter rejimi henüz tanıyan sendika ve parti gibi ikincil grupların bulunmadığı bir toplumda geleneksel despot uygulamaların yaşamasına cevaz vereceğini belirtir. Yine Padişah, gerekli gördüğü zaman olağanüstü durum ilan edip anayasa güvencelerini geçici olarak kaldırabilirdi. Şu halde II. Abdülhamid pratikte selefleri kadar güçlü kalmaktaydı Bu dönemde anayasal gelişme durmuş olsa da yapılan uygulamaların Kanun-i Esasi lafzıyla uyum sağlamadığını ileri sürmek güçtür (Shaw, 2000:221).

Bürokrasinin geliştiği ve memur sayısının fazla olduğu bu zaman diliminde memur hakları ise hâlâ güvence altında değildi. Memurluğun bir meslek haline gelmesi II. Mahmut devrinde başlamış olmakla birlikte tatmin edici bir neticeye varamamıştı. Memurların tayin, terfi, disiplin ve emeklilik hususlarını tespit eden bir mevzuat yoktu. Bu sebeple memurlar,

²¹ 1876 kanun-i Esasisi'nde çift meclis vardı. Halk tarafından seçilen meclisin karşısında padişah tarafından ölüncüye kadar üyelik sıfatını kaybetmeyen üyelerden oluşan Heyet-i Ayan vardı. Heyet-i Ayan'ın kuruluşu demokratik değildi. Halbuki bu dönemde Avrupa'da demokratik olamyan meclisler değerini yitirmişti (Aldıkaçtı, 1969:5).

maddi ve manevi garantiden mahrumdurlar. Kanun-i Esasi’de “devletçe zaruri bir sebep görülmedikçe memurların yerlerinden atılamayacakları ifade edilmişti. Ancak bu zaruri ibaresi memur teminatı bakımından büyük bir noksan teşkil ediyordu. Çünkü zaruri sebebi takdir, devlete kalmış bir işti. Devlet bu hakkını kullanırken hiçbir şekilde memura izahat vermek zorunda olmadığı gibi onunla herhangi bir muhakeme huzurunda hesaplaşmaya da mecbur değildi. Memurun yerinden atılması halinde hakkını arayabileceği bir mahkeme kapısının kendisi için açık bulunması gerekirken II. Abdülhamid devrinde bu cihet temin edilememiş ve bu suretle memurluk mesleği için konulmuş ana prensipler, keyfilikten ve şahsiliikten tam manasıyla kurtulamamıştır (Karal, 2011:333-334). Zaten 113. madde de sorgulamaksızın sürgün etme hakkıyla memur haklarını yok sayıyordu.

Kanun-i Esasi’nin 36. maddesi ile padişaha, kanun hükmünde kararname çıkarma hakkı tanınmıştır: “Meclis toplanmamış olduğu zamanlarda devleti bir tehlikeden ya da genel güvenliği zedelemekten korumak için bir zorunlu durum ortaya çıktığı ve bu konuda konulması gerekecek kanunun görüşülmesi için Meclis toplantısına vakit uygun olmadığı durumda, Kanun-i Esasi’ye aykırı olmamak üzere vekiller heyeti tarafından verilen kararlar, Mebusan Meclisi’nin toplantısıyla verilecek karara kadar, padişah iradesiyle, geçici olarak kanun hüküm ve kuvvetindedir.”II. Abdülhamid bu maddeye dayanarak İdare-i Örfiye kararnamesi çıkarmış, ‘zihinleri bulandıracak gazeteleri derhal kapatma’ yetkisi de içinde olmak üzere geniş yetkiler elde etmiş, Kanun-i Esasi’yi yürürlükten kaldırarak savaşı da bahane gösterip sıkıyönetim ilan etmiştir. (Kabacalı, 1990:50).

Kanun hükmünde kararname “geçici” olacağı kaydı olmakla birlikte meclis ve kanun işlemez duruma geldiğinde, bu hak sürekli bir hal alacaktır. Bu kural ile padişah, parlamentodan bağımsız olarak tüm yasama yetkisini elde etmiş oluyordu. 7. madde ise, padişaha parlamentoyu dağıtma hakkı da tanıyordu. Nihayetinde Abdülhamid’in yaptıkları Kanun-i Esasi’ye aykırı değildi. Berkes’e (2002:335) göre, Abdülhamid’i Abdülhamid yapan bu Kanun-i Esasi’dir. O, parlamentoyu da kaldırmamıştır. Aynı kanunun kendisine verdiği yetkiye dayanarak onu sadece tatil etmiştir. Parlametontun yeniden çağırılması ve açılması için kanun onu bir koşulla bağlamamıştı. Böyle bir anayasanın kuracağı rejim: Halk iradesini daraltan bir meşrutiyet, hükümdar iradesini genişleten bir mutlakiyet rejimi ve sürekli sıkıyönetim olabilirdi.²²

²² Tepedelenlioğlu’nun (1960:25) ifadesiyle; “Artık Abdülhamid meşruti bir hükümdar değildir. Hiç kimseye inanmayan bir adam olmuştur. Bundan sonra tam otuz yıl koskoca Osmanlı devletini tek başına idare edecektir. Diplomat da kendisi, komutan da kendisi, idareci de o, maliyeci de o, polis de kendisi, zaptiye çavuşu da o!”

1.2. II. Abdülhamid Döneminde Gerçekleşen İlk Sürgünler

II. Abdülhamid'in tahta çıkmadan önce paşalar ile yaptığı görüşmelerde meşrutiyeti ilan edip ıslahat faaliyetlerine başlayacağından başka ne gibi vaadlerde bulunduğu hâlâ karanlıktır. Ancak o günlerde yaygın olan söylenti: Abdülhamid'in tahtı ağabeyi V. Murad'ın akıl sağlığına yeniden kavuşmasına kadar vekaleten kabul ettiği, hatta paşalara bu hususta bir de taahhütname verdiği şeklindedir. Sultan Abdülhamid tahta çıkışından beş ay sonra, kendisini hükümdar yapanların başında gelen Sadrazam Midhat Paşa'yı sürgüne gönderecek ve söz konusu taahhütnameyi bulabilmek için Paşa'nın evrakını didik didik ettirecek ama bulmaya muvaffak olamayacaktı²³(Bardakçı, 2015:31).

23 Aralık 1876'da II. Abdülhamid, Kanun-i Esasi'yi ilan etti. Fakat bunun arkasından, Kanun-i Esasi'nin gerçekleşmesinde başlıca rolü olan önemli şahsiyetlerin Abdülhamid tarafından birer birer İstanbul'dan uzaklaştırıldığı bir safha gelindi. Bunların başında Süleyman Paşa, Ziya Paşa, Namık Kemal ve Midhat Paşa gelir.

Abdülaziz'in hal'i meselesinde oynadığı rol ile meclisteki konuşmaları, Süleyman Paşa'nın Abdülhamid nazarında tehlikeli bir şahsiyet olarak görünmesine neden oluyordu. Onun Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyesi olması, aydınlarla ve talebelerle ile sıkı münasebeti, ilim ve irfan sahasında basın faaliyetleri, nazırı bulunduğu harbiye talebesi üstündeki nüfuz ve tesiri de önemini artırıyordu (İrtem, 2004:334). Rusya ile yapılan harpte Balkanlardaki birliklerin kumandanlığını yapan, Askeri Mektepler Nazırı Süleyman Paşa savaş bittikten sonra mahkemeye çıkarılmış ve emirlere riayet etmemekle suçlanarak sürgüne gönderildiği Bağdat'ta 1894 senesinde vefat etmiştir (Riedler, 2012:151).

II. Abdülhamid Ziya Paşa ve Namık Kemal'in Abdülaziz devrindeki mücadelelerini ve V. Murad ile münasebetlerini de unutmamıştı. Bu kudretli şahsiyetlerin ateşli kalemleriyle ortaya koyacakları fikirleri ile yaratacakları heyecanın farkındaydı²⁴. Ayrıca Ziya Paşa

²³ Bu konu Hüsamettin Ertürk'ün anılarında şu şekilde geçmiştir: “Abdülhamid Heyet-i Vükela nüfuzundan kendisini kurtarmak, istiklalini ele almak davasında idi. Bunu bilhassa Midhat Paşa bidayette hissettirmemek için, azami bir itina göstermiştir. Ne dedi ise onu yapmış, ne istedi ise onu yapmış, ne istedi ise onu tasvip eylemişti. Bu vesikayı da bu sebeple imzalamış, Midhat Paşa'ya teslim etmişti. Fakat üç ay sonra Sultan Murad'ın şuuru yerine gelmeye, hastalık normal bir hal almaya başlamıştı. İşte Abdülhamid bu hadiseden son derece korkmuştu. Midhat Paşa'ya verdiği yazılı vesikayı geri almaya kalkmıştı. Tabii Midhat Paşa, muvafakat edemezdi. Midhat Paşa'nın katibi Osman Sırrı Efendi, şiddetli bir işkenceye tabi tutulmuş iken bu vesikanın nerede bulunduğunu bir türlü söyleyememişti. Padişah, buna hiddetlenerek mumaileyhin ailesi efradı ile beraber Bitlis'e sürülmelerini emretmiş, Bitlis Valisi de işkenceye devam eylemişti. Fakat Osman Sırrı Efendi'nin zevcesi Safiye Hanım, buna dayanamamış, evrak içinde bulduğu bir kağıdı ateşe tutmak suretiyle yazılarının okunmasına hizmet etmiş, hadise telgrafla saraya arz edilmiş. Abdülhamit, Osman Sırrı Efendi'yi affederek İstanbul'a çağırılmış, meşhur vesikayı nihayet ele geçirmişti. Bu başarı üzerine Çerkes Osman Bey, padişahın yaverliğine tayin edilmiş, Rıza da terfi ederek evvela İzmit ve havalisi kumandanı olmuş, sonra da müşirliğe yükseltilerek Serasker, nasp olunmuştur. (Tansu, 2011:72-73)

²⁴Namık Kemal'in gazetesi İbret, halk yığınları üzerindeki etkisi kadar gazetecilik cesareti açısından da Türk basını içinde tek örnek olarak kalacaktır. Midhat Paşa, daha deneyimli olup reformların yönetici gücünü teşkil ediyordu; ama ateşli vatan sevgisiyle sürükleyici kalemiyle, sarsıcı hicviyle kitleleri ayağa kaldıran Namık

Abdülaziz ve Murad'ın şahısları hakkında beslediği muhabbet ve hürmet duygularını Abdülhamid'e karşı göstermiyordu. Bu nedenle Abdülhamid, mebuslar arasında Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın bulunmasını istemiyordu²⁵ (İrtem, 2004:186). Yine Ziya Paşa'nın yazdığı İstikbal gazetesinde Mustafa Fazıl'ın 1867'de Abdülaziz'e yazdığı mektubun yayınlanması padişahın tepkisine neden olacaktır. Ayrıca Ziya Paşa'nın İstanbul mebusluğu için güçlü bir aday olmasından da hoşlanmıyordu (Davison, 1997a:175). II. Abdülhamid, Midhat Paşa'dan Namık Kemal ve Ziya Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmasını istemiştir. Ziya Paşa Suriye Valiliği'ne tayinini kabul ederek 10 Ocak 1877'de İstanbul'dan ayrıldı. Bir sonraki gün de Namık Kemal tevkif edildi. Namık Kemal'in bir mecliste: "Bâde arak tükendi sâki müselles, Eş'şey'ü lâ yüsennâ illa vekad yüselles" beytini okumuştur. İki defa tekrarlanan bir şey, üçüncü defa da tekrarlanır" anlamındaki ikinci mısrasından, iki padişah tahttan indirildikten sonra üçüncüsü de yani II. Abdülhamid de indirilir" denilmek istendiği ileri sürülmüştür (Göçgün, 1987:15). Namık Kemal Altıncı Kostaki namında bir Rum tarafından tertip ve Damad Mahmud Celalettin Paşa vasıtasıyla takdim olunan jurnal üzerine o günlerde azası olduğu Şura-yı Devlet dairesinde tevkif edilmiştir²⁶ (İrtem, 1999:189). Namık Kemal 19 Temmuz 1871'de Midilli'ye gitmiştir.

Kemal'di. Abdülhamid, uzun süre bu tanınmış şairi karşısına almaya tereddüt etti. Kendini yeterli derecede güçlü hissettiği zaman da güpegündüz Devlet Şûrası toplantısında onu tevkif ettirip sürgüne yolladı (Fesh, 1999:45).

²⁵ Sırbistan ve Karadağ hareketi sırasında kış şartları dolayısıyla askere giyecek, çamaşır gibi yardımlar toplayıp yollamak maksadıyla teşkil edilmiş olan Ziya Paşa'nın reis, Namık Kemal'in üye olarak faal rol oynadıkları Hediye-i Askeriye Cemiyeti'nin kendisinden izin almadan Kanun-i Esasi'nin ilanından beş gün sonra "asakir-i milliye taburları" adı altında gençlerden üniformalı milis birlikleri kurmaya başlaması ve cemiyet mensuplarının Midhat Paşa'nın konağı önünde tezahürat yapmaları, sokaklardan Namık Kemal'in vatan şiirlerini yüksek sesle söyleyerek geçmeleri gibi hareketleri Abdülhamid'i endişelendirdi. Abdülhamid önce Süleyman Paşa'yı Hersek kumandanlığına tayin ederek İstanbul'dan uzaklaştırdı, ardından asakir-i milliye taburlarını lağvetti. Bu münasebetle Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın bazı yerlerde kendi aleyhinde konuştuğu ihbar edildiği için İstanbul'dan uzaklaştırılmaları istendi (Akün, 2006:369).

²⁶ Mahmud Celalettin Paşa da (1980:144) anılarında Midhat Paşa'nın Namık Kemal, Ziya Paşa ve Avlonyalı İsmail Bey ile sıklıkla görüştüğünü, bu görüşmelerde gerçekleşen konuşmalarda saltanat aleyhine konuşmalar olduğunun casuslar vasıtasıyla II. Abdülhamid'e iletildiğini belirtir. Bunun üzerine Midhat Paşa'dan Ziya ve Kemal Beyleri İstanbul'dan uzaklaştırması istenmiştir. İki aylık sorgulamanın ardından 11 Nisan'da Subhi Paşa'nın reisliğindeki cinayet mahkemesinde yargılanmaya başlanmış, Mayıs sonunda mahkumiyeti gerektirecek suç görülemeyerek görevsizlik kararı verilmiştir. Bu durumda davaya teşkil edilecek bir Divan-ı Âli'nin bakması gerekiyordu. Fakat bir türlü kurulamadı (Akün, 2006:370) Gerek İstinaf, gerek Temyiz mahkemeleri tahliyesine karar verdikleri halde Padişahın hükümeti onu bırakmıyordu. Nazım Paşa (1992:46-49) anılarında sıklıkla Namık Kemal'i ziyarete gitmesinden söz ederek, bir çok kimsenin korktuğu için Namık Kemal'i ziyarete gidemediğinden söz eder. Cezası bildirileceği zaman Zaptiye Nazırı Müşir Hamdi Paşa'nın Namık Kemal'in yanına uğrayarak, kabahatinin af olunduğunu, Girit cezaresinde ikamet edeceğini, beş bin kuruş aylık tahsis edileceğini söylediğini ancak Namık Kemal'in orada okul olmadığını söyleyerek, Midilli'de ikamet olunmak istediğini ifade eder. Müsaade çıkar ve Midilli'ye sürgün olunur. Beş aylık haptisten sonra 10 Temmuz'da padişahın iradesiyle 10 Temmuz'da adalarda oturması şartıyla tahliye edilmiştir. 19 Temmuz 1871'de Midilli Adası'na gitmiş 1888'de vefat etmiştir (Akün, 2006:370)

Abdülhamid aslında Anayasa'yı Midhat Paşa ve olayların gelişmesinin baskısı altında yürürlüğe koymuştu²⁷. Bu nedenle Yeni Osmanlılar'ın en önemli kişilerinden Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın ardından sıra Midhat Paşa'ya gelmişti. Böylelikle anayasa taraftarı olan güçlü anayasacıları bertaraf etmek istemiştir.

II. Abdülhamid ile Midhat Paşa arasında ilişkiye bakıldığında bir çok konuda anlaşamadıkları görülmektedir²⁸. Midhat Paşa'nın Hristiyan valiler atamak istemesi üzerine, Abdülhamid bu atamalara karşı koyacaktır. II. Abdülhamid, bugünkü politikalara karşı halkın gerçek düşüncelerini henüz bilmediklerinden eleştirilere neden olabilecek Hristiyan vali atamasını şimdilik ertelemek gerektiğini söylüyordu (Fesh, 1999:209). Midhat Paşa'nın Hristiyanları Harbiye'ye alma planları ve Mahmud Nedim Paşa'nın kamu borçlarını yeniden düzenleme programına karşı çıkması da padişahı öfkelenmişti (Lewis, 1998:165). Yine Midhat Paşa hakkında Osmanlı hanedanlığını kaldırarak kendi ailesini tahta çıkarmak veya cumhuriyet kurmak gibi niyetleri olduğuna dair söylentiler de vardı²⁹(Küçük, 1998a:217). 20 Ocak 1877'de konferansın başarısızlıkla sona ermesinden sonra Midhat Paşa, Abdülhamid'e yazdığı 30 Ocak 1877 tarihli meşhur takririnin ardından eve kapandı³⁰. Bir daha Bab-ı Âli'ye uğramadı ve her pazar toplanan Meclis-i Vükela'daki oturuma da katılmadı. Daha sonra padişahın başyaveri Midhat Paşa'yı saraya davet etmiş ve oraya gittiğinde Saray Muhafızları Kumandanı Said Paşa tarafından kabul edildi. Kendisine Padişah'ın fermanıyla, hazır bekleyen imparatorluk gemisiyle Osmanlı topraklarını terk etmesi söylenmiş ve yolculuk masrafı olarak da 500 lira verilmiştir (İsmail Kemal, 2007:106). 5 Şubat 1877'de Midhat Paşa

²⁷ Tevfik de (2011:22) anılarında “padişahın önceden verdiği söz üzerine o zaman sadrazam olan Midhat Paşa'nın zorlaması ile Kanun-i Esasi'yi ilan edip Mebusan Meclisi'ni topladı ise de gece gündüz, amcası gibi mutlak bir hükümdarlığı düşünüyor, bunun için fırsat kolluyordu” diyecektir.

²⁸ Ziya Şakir, Abdülhamid'in önündeki iki hükümdarın tahttan indirilmesine önayak olan Midhat Paşa'dan çekindiğini özellikle de halk üzerindeki tesir ve nüfuzundan adeta korktuğunu ifade eder. Fakat saltanata yeni geldiği için vakte ihtiyaca vardı. Beşiktaş Sarayı önünde meşrutiyetin ilanı kutlanırken “Yaşasın Abdülhamid.. Yaşasın Midhat Paşa” isimleri birlikte söylenince bu Abdülhamid'in gücüne gitmiştir. Midhat Paşa'yı denemek için Namık Kemal'i sürgün etmesini istemiştir (Ziya Şakir, Sultan Hamid Sürgünleri, *Son Telgraf*, Nr:16,1 Eylül 1938:7).

²⁹ Midhat Paşa'nın teb'idine taklib-i saltanatla (saltanat değişikliği) kendi diktatörlüğünü ilan ettirmek teşebbüsünde bulunduğu dair Zaptiye Nezareti'nin iki jurnali sebep tutulmuş ve padişah sadrazamı teb'id için Kanun-i Esasi'nin 113. maddesine istinad etmiştir. (Bolayır, 2007:327) Damad Mahmud Paşa, İsmail Kemal Bey'e, Namık Kemal'le aralarında geçtiğini duyduğu konuşmanın detaylarını sormuştur. Bu konuşmanın Midhat Paşa tarafından padişaha aktarıldığını söyleyen Paşa, Namık Kemal'in, padişah yerine, Peygamber soyundan gelen birinin “Osmanlı Cumhuriyeti” nin başına reisi cumhur olarak getirilmesine çalışmaktan söz ettiğini duyduğunu İsmail Kemal Bey ise böyle kötü niyetli bir entrikadan iğrenerek, bir Türk'ün ağzından ilk defa böyle bir duyduğunu söylemiştir. (İsmail Kemal, 2007:104)

³⁰ Bu yazıda, II. Abdülhamid'e Meşrutî sistemde padişah ve vükelânın konumunu hatırlatmıştır. “Meşrutiyet'in ilan amacı istibdatın kaldırılması, vükelânın sorumluluklarının belirlenmesi ve her alanda halk eşitliğinin sağlanmasıdır. Kanun-i Esasi sadece Şark meselesini halletmek, Batı desteğini sağlamak için yürürlüğe konmamıştır. Yazısını şu şekilde sürüdür: ‘... evvela zât-ı mülûkânelerine aid olan vezâif-i hükümdârânenizi mutlaka bilmelisiniz. Zira bi'l-cümle harekâtınızdan millet nazarında mesûl olacaksınız... milletimizin menâfi'ine muzır olan en ufak hususda bile size itaat etmekten mazûrum...’ (Bk: Ahmet Saip'ten aktaran Koç, 2002:107).

İzzettin vapuruyla ailesiyle görüştürülmeden İtalya'nın Brendizi Limanı'na bırakılmıştır³¹. Halkın bir tepkisi olacak mı diye vapur yirmi dört saat limanda bekletilir, herhangi bir gösteri meydana gelmeyince Midhat Paşa'nın ülkeden çıkarılması talimatı verilmiştir. Bu durum halk da şaşkınlığa neden olsa da o dönem için Osmanlı Devleti'nde bir sosyal tepki beklemek hayaldi (Koç, 2002:109). Abdülhamid'in bu kadar güçlü bir şahsiyeti hem de yurt dışına sürmesi Bolayır'ın (2007:326) ifadesi ile "Abdülhamid'in şu muamelesi o zamanın ahvaline göre pek büyük bir cüret, daha doğrusu padişahın gösterişçi olmayarak umurun işlerin içyüzüne ve kendi iradelerine muhalefet edecek bir kuvvetin memlekette yokluğuna vakıf olduğunu gösterir bir harekettir."

Midhat Paşa'nın azledilmesinin ardından hemen Edhem Paşa sadarete getirilmiştir. Bu esnada İstanbul sokaklarında ise şu bildiri dağıtılıyordu: ³²

"Midhat Paşa, Kanun-i Esasi'nin ruhuna bütünüyle aykırı bir hayata meyletmıştır. Hükümdar, egemenlik haklarından feragat ederek mutlakiyet rejimini feshederken, Padişah'ın vazgeçtiği bu mutlak iktidarın başka eller tarafından kullanıldığını gösteren hadiseler vuku bulmuştur. Vaziyetten istifade eden birkaç aklievvel Padişah'ın imtiyazlarına ve asayişe yönelik, gizli entrikalara intikal eden hatta bazı hareketlerle teyit edilen art niyetli planlar kurmuşlardır. Midhat Paşa, mevkii icabı bu fesadı durdurmak için tedbirler alması gerekirken, tam tersine bunu ihmal etmiş ve vazgeçilen rejimin başka bir biçimde tatbik edildiği hakikatini görmezden gelmiştir."

II. Abdülhamid, diğer devletlere verdiği bilgide: "Hükümetin emniyetini ihlal ettikleri idare-i zabitanın tahkikatı mevsukası üzerine sabit olanları memalik-i mahrusa-i şahaneden ihraç ve te'bid etmek" yetkisini veren Kanun-i Esasi'nin 113. maddesine atıfta bulunarak bu hareketi meşru gösterdi (Lewis, 1998:166). Midhat Paşa gibi güçlü bir şahsiyetin bu şekilde sorgulanmadan sürgün edilmesi Meclis'tekileri de korkutmuştur. "Midhat Paşa'ya bunu yapıyorsa bize neler yapar" düşüncesinin doğmasına neden olmuştur. Çünkü böyle bir uygulama sorgulama yapılmadan görevden almalara neden olacaktır. Midhat Paşa'nın gemiye binmesinin ardından Said Paşa, Damat Mahmud Paşa ve Redif Paşa, hepsi bu durumdan o kadar korkar ki Midhat'ın tekrar gelmesini isterler³³. İsmail Kemal (2007:106) de sürgünün ardından saraya çağrılan nazırların pek de ölçü takınmadan padişaha bu durum karşısındaki

³¹ The Times'da "Midhat Paşa'nın Düşmesi" başlıklı yazıda, Midhat Paşa'nın düşürülmesi sultanın, yeni anayasal reform planlarının kendisinin hükümdarlık ayrıcalıklarına zarar vereceğini düşünmesine dayandırılmaktadır. Konuyla ilgili başka bir söylentinin ise Murat'ın tahta geçirilme komplo teorisinden kaynaklandığını ancak henüz bunun doğrulanmadığını, sürgünün 113. maddeye dayandırıldığı ve İstanbul sokaklarında bütün toplantıların yasaklandığı haber edilmiştir (The Times, 7 Şubat 1977)

³² (İsmail Kemal, 2007: 107)

³³ "Doğu Sorunu: Midhat Paşa Çağrılın mı?" Times, 14 Şubat 1877:5, Koç ise (2002:108) II. Abdülhamid'in durumu Damat Mahmut Paşa, Cevdet Paşa, İngiliz Sait Paşa, Nusret Paşa ve Redif Paşa'dan oluşan kişilerle değerlendirdiğini ve sadrazamın sürülmesi yolunda karar çıktığını belirtir.

kızgınlıklarını ifade ettiklerini belirtir. Ancak Abdülhamid'in Midhat Paşa'yı yeniden çağırmak gibi bir niyeti yoktur³⁴.

Mehmed Reşid (1909:16,19), Mithat Paşa'nın sürgününün 'bir ihtilale sebep olmadı ise de halk arasında büyük bir memnuniyetsizlik yarattığını' ifade eder. Halkın isyana teşvik edilmesinden korkan Abdülhamid halkı bastırmak için hafiyelik usulünü ortaya çıkarmıştır. Midhat Paşa'nın ölümünün ardından ise Yıldız'ın hiç bir korkusu kalmamıştır. Kuvvetli sansürle matbuatı bağlamış, memleketin her yeri zamanla menfaya dönüştürülmüştür³⁵.

7 Mart 1877'de Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı Dolmabahçe Sarayı'nda açılmıştı. Kanun-i Esasi'nin ilanı ile ümit edildiği gibi Avrupa devletlerine ve Konferansa etkisi olmamış, Konferans'taki tekliflerin ret olunmasıyla altı devlet sefirlerinin yerlerine maslahatgüzar bırakarak İstanbul'u terk etmesiyle işler daha da çıkmaza girmiştir. (Baykal, 1995:62) Bu esnada savaş kapıya dayanmıştır. Ruslar'ın tekliflerini kapsayan Londra Protokolü 3 Nisan 1877'de Babıali'ye sunulmuştu. Ancak bu protokol Meclis'te görüşülerek reddedildi. Bunun üzerine Rusya 24 Nisan 1877'de Osmanlı devletine resmen savaş ilan etti (Küçük, 1998a:217-218). Mayıs 1877'de Ardahan'ın elden çıkması üzerine bir grup softa, bir meclis toplantısını basarak harbin yönetilme biçiminden memnuniyetsizliklerini ifade etmiş, Harbiye Nazırı'nın ve Damad Mahmud Paşa'nın azlini istemiştir (İsmail Kemal, 2007:113). Bu olay üzerine 14 Mayıs 1877'de İstanbul'da Örfi İdare ilan edildi³⁶. Bu arada Seraker Redif Paşa savaşın gidişatı nedeniyle muhtemelen Temmuz başlarında görevinden alınmıştı. Protestoların gerçek nedeni, Redif Paşa'nın görevden alınmasından kaynaklanmıştır. Meclisteki bu softa gösterisinde 80 isyancı tutuklanmış, beşi sürgüne gönderilmiştir. Tutuklular içinde öğrenci ve mollalar vardı. Âgâh Efendi³⁷, Yusuf Bey, İsmail Bey, Küçük Emin Bey, Basiret'in editörü Mahir Bey bu isimler arasındaydı. Yakalananlar

³⁴ Aslında Mahmud Celalettin'in ifadesine göre Midhat Paşa'nın, tahttan indirme işindeki rolü sebebiyle de devlet idaresinden uzaklaştırılması sarayca gerekli görülüyordu. Fakat halk arasında şöhreti sebebiyle böyle bir niyeti, cülusu müteakip yerine getirmek uygun görülmediğinden, bir defa onun da sadarete getirilmesi ve daha sonra ikbalin zirvesinden düşürülmesi uygun görülmüştü. (Mahmud Celaleddin, 1980:85)

³⁵ Times gazetesinde (20 Şubat 1878:9) ise Osmanlı parlamentosunun Midhat Paşa'nın dahiyane bir fikri olduğu ve Osmanlı'nın geçmişteki portresinin bununla kırılacağını düşündükleri ifade edilmiştir. Babıali'nin niyetinin, parlamentoyu sonlandırmak olduğu, bazılarının bunun gizli bir oyun olduğunu, sadrazamın sürgüne gönderilmesi ile meclisin bir daha açılmayacağını düşündürdüğünü ifade etmiştir.

³⁶ Eğinli Said Paşa (2011:21) Rus Ordusu'nun Ardahan'ı zapt etmesi üzerine Serasker Redif Paşa ve Tophane Müşiri Damad Mahmud Paşa'yı olaydan sorumlu görenlerin Meclis önünde protesto ettiklerini ifade eder. Bunun üzerine Redif ve Mahmud Paşa'nın "Kanun-ı Örfi'yi ilan etirmeyi başardığını" ifade eder. Redif ve Mahmud Paşaların bu sayede rakiplerini bertaraf ettiklerini dile getirir.

³⁷ Yeni Osmanlılar'dan olan Âgâh Efendi, Ali Suavi ve diğer arkadaşlarıyla 1866'da Fransa'ya kaçmıştı. Abdülaziz'in 42. doğum yıl dönümünün Berat Kandili'ne rastlaması dolayısı ile çıkarılan aften faydalanarak Kasım 1871'de İstanbul'a dönmüştür. 22 Temmuz 1872'de İzmit mutasarrıflığına atanmıştı. Kısa süre sonra görevinden alındıysa da V. Murad'ın tahta geçmesiyle yeniden aynı göreve getirilmiştir. Ardından II. Abdülhamid tarafından Şura-yı Devlet azalığına tayin olunmuştu (Yüce, 1998:448). Abdülhamid tarafından önce Bursa, oradan da 1877'de Ankara'ya sürülmüştür. Bu sürgüne, II. Abdülhamid'in softa protestosunun organize edilmesinde onun parmağı bulunduğu kanaati sebep olmuştu. Âgâh Efendi, 1886'da II. Abdülhamid tarafından affedilerek ve elçi olarak Atina'ya gönderildi, 1886'da orada öldü (Mardin, 1998a:90-91).

Bursa'ya gönderilirler³⁸. İsmail Bey'in sürgününde kendisinin Midhat Paşa yanlısı olması ve yasaklı vekillerle konuşması etkili olmuştu. Emin Bey, Abdülaziz'in ilk danışmanlarından. Liberal ve anayasal yönetim istediği için ihraç edilmişti. Basiret'in Editörü Mahir Bey ise yönetime yakın olmasına rağmen çelişkili hareketlerde bulunuyordu. Bu sürgünler biraz da Midhat Paşa yanlılarına gözdağı vermek için yapılmıştı³⁹.

Bu yaşananlar üzerine II. Abdülhamid Meclisi kapatmayı düşünmeye başlamıştır.⁴⁰ Aradan altı ay geçtikten sonra II. Abdülhamid 13 Şubat 1878'de Meclis'i süresiz olarak tatil etmiştir⁴¹. Taşra mebuslarını da muhafaza altında olarak memleketlerine gönderecektir (Tevfik, 2011:25). Abdülhamid böylece kendisini anayasa yapmaya zorlayan muhalefet baskısından kurtulmak istemiş olmalıdır.

Bu esnada 20 Mayıs 1878'de yaşanan V. Murad'ı tekrar tahta çıkarmak için gerçekleşen Ali Suavi Olayı'nın ardından da olayı gerçekleştirenler sürgüne gönderilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmış, böylelikle V.Murad taraftarı yaklaşık 60 kişi etkisizleştirilmiştir⁴².

Midhat Paşa 113. madde ile gönderilince, Napoli'ye geçip bir ay kaldıktan sonra İspanya'ya seyahat etmiş, iki ay sonra da Paris ve Londra'ya geçmiştir. Bu arada Rus Harbi devam ediyordu. Sürgündeki Midhat Paşa bu duruma kayıtsız kalamamıştır. Londra-Paris ve Viyana arasında gidip gelerek sürgün olmasına rağmen bu diyarlardaki devlet erkânıyla ve tanıştığı ileri gelenlerle konuşmuş, devletin ve memleketinin haklarını savunmuştur. Yazdığı risaleleri İngilizce olarak Avrupa'da yayımlanmış ve bir çok devletlerin büyüklerine göndermiştir (Pekmen, 2013b:82). "Türkiye'nin Mazisi ve İstikbâli" ismini taşıyan risalede,

³⁸ Olayın yaşandığı gün içinde Sadrazam ile Meclis Reisi saraya çağrılarak sıkıyönetim ilan edilmiştir. Olay Perşembe günü olmuş, İsmail Kemal Cumartesi günü Divan-ı Harbe çağırılmıştır. Orada ferman üzerine Bursa'ya gitmeleri gerektiği söylenerek aynı gece gemiyle Mudanya'ya, oradan da at arabasıyla Bursa'ya gitmişlerdir. Bu arada Bursa'da tekrar dağıtılarak yeni sürgün yerlerine gönderilmişlerdir. Başlarına böyle bir şeyin geleceğini tahmin etmedikleri için üzerlerinde yeterli paraları da yoktur. Suçlarını, yurt dışındaki sefirliklere gönderilen genelgeden öğrenmiş ve softaların meclis eyleminde dahili olmaları sebebinden kaynaklığını anlamıştır (İsmail Kemal, 2007:113-114).

³⁹ The Times, "Demonstration" By The Softas" 12 Temmuz 1877:10.

⁴⁰ Kocabaş, (1991:23) padişahı en ziyade korkutan şeyin Meclis tarafından tahttan indirilerek yerine V. Murad'ı tekrar geçirmeleri olduğunu belirtir. Yani en önemli sebep hal' korkusudur.

⁴¹ Tevfik (2011:22); Rus Harbi sırasında bir mebusun Abdülhamid'e verdiği jurnalde; Rumeli Ordusu Kumandanı Süleyman Paşa'nın Rus ilerliyişi karşısında geri çekilerek Gelinbolu'ya çekildiğini, geri çekilmeye ise sarayın müdahalesinin neden olduğunu ileri süren Edirne mebusu Rasim Bey'in meclise hal' kararı teklifi vereceğini yazmasının padişahın meclisi kaptması için beklediği bahane olduğunu ifade eder.

⁴² Sürgün edilenler arasında Filibeli Ahmet Paşa, Mahmud Mabeyn Katiplerinden Hüsnü Bey ve oğlu Süleyman (Tevfik) Şevket Paşa'nın babası Bağdatlı Süleyman, Basiretçi Ali, tütüncübaşı Hüseyin Beyler, Kasabalı Mülkiye paşalarından Ahmet Paşa, V. Murad'ın dördüncü mabeyncisi Süleyman, V. Murat'ın açıcıbaşı Hüseyin Efendi, Maliye katiplerinden Hakkı Vakıf gazetesi muharrirlerinden Esad, Bosna ilerigelenlerinden Ahmet Bey, Aksaraylı Ali Bey, Mabeynci Süleyman Bey, Saray Kapıcısı Ahmet Ağa bulunur. (Tevfik, 2011:27). Bu olay sonrasında Kazım Paşa, Abdülhamid'e kardeşini iyi gördüğünü, kendisini hatırladığını, eski hatıralardan bahsettiklerini söylediği için Bağdat'a sürülmüştür. (Ziya Şakir, Sultan Hamidin Sürgünleri, Son Telgraf, 8 Eylül 1938, Nr: 23:7).

‘Batı’nın Osmanlı Devleti’ni oluşturan uluslar hakkındaki bilgilerinin yetersiz ve eksik olduğunu, Hristiyanların durumlarının düzeltilmesi adına dini propagandaya girişen Rusya’nın sadece dini kaygılarla hareket etmediği, Avrupa’nın da siyasi içerikli Rus politikalarına ses çıkarmayarak bu politikaya alet olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca gayr-i müslimlerin şikayetlerini azaltmak ve devleti modernleştirmek için ilan edilen Meşrutiyet’in de etkisiyle telaşa kapılan Rusya’nın Panislavist kaygılarla hareket ederek, Hristiyanları korumak adına Müslüman düşmanlığı yaptığını dile getiriyordu. Midhat Paşa Avrupa’ya seslenerek adalet ve sağduyuyla hareket ederek hem Meşruti sistemin işletilmesine yardımcı olmalarını, hem de bu sistemin ruhunda olan hoşgörünün devam etmesine katkıda bulunmalarını rica ediyordu.” (Koç, 2002:113-114).

Midhat Paşa memlekete dönmek, ailesine kavuşmak için en azından Bahr-i Sefid sahilinde ailesiyle yaşamak istemiştir. Padişah da yurt dışındaki faaliyetlerinden dolayı rahatsız olunca 93 Harbi’nin bittiği günlerde afv-ı şâhâneye mazhar olarak iki yüz lira maaş tahsisıyla 28 Eylül 1878’de Girit’te oturmasına irade çıkarmıştır. Ancak daha sonra orada beyhude yere maaş alacağına Suriye’ye gidip orayı ıslah etmesi istenir.⁴³ Askeri eşyayı Girit’e götürecek olan vapura binerek Beyrut’a gitmesi buyrulur, eğer İstanbul’a gelecek olursa hakkında hiç iyi şeyler (pek aşırı muzır ve vahim olacağı) olamayacağı da bildirilir (İnal, 1982:379). Aralık 1878’de Suriye’ye vali olarak gitmiştir. Burada aleyhinde bulunan kimseler çıkar⁴⁴. 1880 yaz döneminde Şam sokaklarında ihtilalci mahiyette ilanların görülmesi de güvensizliği artırmıştır. Midhat Paşa Suriye’de Fransız yanlısı bir politika izlemiş ve Suriye’de İngiliz nüfuzunu bertaraf etmek için uğraşacağını ilan etmiştir (Koç, 2002:124). Midhat Paşa kulağına gelmeye başlayan Abdülaziz’in ölüm olayında dahli olanların yargılanacağı haberi üzerine istifa edip Suriye sahilinde bir yerde oturmak için izin istemiştir. Ancak kabul edilmeyerek 4 Ağustos 1880’de Aydın Valisi Ahmed Hamdi Paşa ile görev yeri değiştirilmiştir⁴⁵. Ancak bu esnada yine aleyhinde basında haberler çıkmaya başladı (Mehmed Reşid, 1909:36)⁴⁶. II. Abdülhamid, Midhat Paşa’nın varlığında kendisini emniyette hissetmiyordu V. Murad’ın tekrar saltanata geçirilmesinden korkuyordu. Aydın valiliğinde

⁴³BOA, İ.DH. 776-63122 (11.11.1878)

⁴⁴ Kin ve gaze-i padişahiye Midhat Paşa’nın nasıl hedef olduğunu mukarrib İzzet Paşa şöyle anlatmıştır. Midhat Paşa Suriye valiliğinde de bir çok işler görmüş, muvaffakiyetiyle ahali-i mahalliye memnun etmişti. Su-i idareden müstefid olan bazı menfaatperestler, Midhat Paşa aleyhine İstanbul’a mabeyne şikayete koyulurlar. “Paşa Suriye’yi Hidiviyete kalp ile ilan-ı istiklal edecek” derler. Mesele Meclis-i Hass-ı Vükela’da mevzubahis olunur. Cevdet Paşa merhum böyle şey olmaz der, bunun üzerine azil ve tebdil olunur. Fakat Midhat Paşa da imtihana çekilir....Abdülhamid’in cehalet-i malumesine inzıam eden Reşit ve Ragıp Beyler gibi mabeyncilerin Midhat Paşa hakkındaki husumet ve nefsanıyeti, Midhat Paşa’yı istifaya, sonra İzmir’e nakl-i memuriyete mecbur eder. (Pekmen, 2013b:82)

⁴⁵ BOA, İ.DH. 810-65431 (4.8.1880)

⁴⁶ Bkz: Ulemadan Mehmet Necib, Sürgündeki Esad Efendi’nin hükümet aleyhinde neşredeceği bir gazeteye Aydın Valisi Midhat Paşa’nın yardım edeceği hakkında jurnal vermiştir. (BOA, Y.EE. 79-108)

Midhat Paşa, padişahın adamları tarafından göz hapsine alındı (Orhun vd., 1969:218-219). Midhat Paşa, Aydın vilayetinin merkezi İzmir’de görev yaparken Abdülaziz’in öldürülmesi savıyla soruşturma başlatıldı. Abdülaziz’in intihar etmediği, Pehlivan Mustafa ile arkadaşlarının bu işte yer aldığı, Damat Mahmut ve Damat Nuri’nin parmağı olduğu iddia ediliyordu. İstanbul’dan Midhat Paşa’nın arkadaşları, bu düzeneğin Midhat Paşa için hazırlandığını anlıyor ve Midhat Paşa’ya kaçmasını söylüyorlardı. Ancak Midhat Paşa Avrupa’ya kaçmanın suçu üstlenmek gibi olacağını, yapılacak mahkemede gerçeklerin ortaya çıkacağını düşünüyordu. 17 Mayıs 1881’de padişah yaverlerinden Binbaşı Hüsnü Bey, İzmir’e gönderildi ve Midhat Paşa’nın vali konağında tutuklanması için harekete geçildi (Kabacalı, 2007:53). Midhat Paşa hükümet konağının Harem dairesinde ve ailesinin yanında uykuda bulunduğu sırada üç tabur askerle etrafı sarılır. Midhat Paşa arka bahçeden kaçarak Fransız konsoloshanesine sığınmıştır. Babıali, Paris ve İzmir Konsoloshanesi arasındaki haberleşme ile Adliye Nazırı Ahmet Cevdet Paşa tarafından İstanbul’da yapılacak muhakemenin açık yapılacağı temin ediliyordu⁴⁷. Hiçbir devletin koruma vermeyeceğini anlayan Midhat Paşa 19 Mayıs’ta teslim olmuş ve Abdülaziz’in katlinde rolü olduğu gerekçesiyle tutuklanmıştır. Paşa’yı sorgulamak için Adliye Nazırı Cevdet Paşa, savcı Latif Bey ve üç sorgu hakimi gönderilmiştir. 20 Mayıs akşamı İzmir’e ulaşan ekip Midhat Paşa ile beraber ilk sorgulamayı yapmak üzere tekrar yola koyulmuştur. Yolda yapılan ilk sorgulamada, cülusun hangi surette yapıldığı sorulmuştur. Paşa, Abdülaziz dönemindeki yanlış politikaları özetleyerek, darbenin umûmun isteğine tercüman olarak Hüseyin Avni Paşa tarafından organize edilip uygulandığını iddia eder. Padişahın tüm uyarılara rağmen israftan ve yanlış uygulamalardan vazgeçmemesi üzerine kendisinin de onay verdiğini beyan eder. (Uzunçarşılı, 1987:137). 22 Mayıs 1881’de İstanbul’a getirilen Midhat Paşa, Yıldız Köşkü’nde bahçede yeşil çadırdaki mahkemede sorgulanmıştır. Abdülaziz’in katli meselesini tetkik ve tahkik eylemek üzere sarayda Mahmud Nedim, Cevdet ve Nusret Paşalar, Süruri Efendi, Mahmud Celaleddin Bey ile bazı saray erkanından oluşan bir komisyon teşkil edilecektir. Sorgulama 5 Haziran 1881’e kadar devam etmiştir. İtham mazbatasına göre, hal’den sonra Şehzade Murad’ın hizmetkarlarından Pehlivan Mustafa, Cezayirli Mustafa ve Hacı Mehmet Abdülaziz’i öldürmek için Nuri Paşa tarafından Feriye Sarayı’na götürülmüşlerdi. Midhat Paşa hal’ için kurulan komisyon üyesi olduğu için fail-i müşterek

⁴⁷ Midhat Paşa Fransa konsoloshanesine sığınır. Vilayetin politika memuru Diran Efendi konsoloshaneye giderek Midhat Paşa’nın teslimini talep etmiştir. Hilmi Paşa’ya gelen telgrafta, “Midhat Paşa’nın himayesi için politikaya dair bir sebep olmadığından kendisinin Fransa Cumhuriyeti sancağı altında himayesine mahal ve gerek olmadığı” bildirilir. Ancak konsoloshane sefaretten cevap gelinceye kadar vermeyeceklerini söylerler. Adliye Nazırı Cevdet Paşa Midhat Paşa’ya telgrafında irade-i seniyye ile bizzat İzmir’e gideceğini adil bir şekilde kanuna uygun şekilde muamale göreceğini bildirmesi üzerine Paşa teslim olmaya karar verir. Bir süre kışlada kaldıktan sonra Ali ve Cevdet Paşalarla İstanbul’a dönmüştür. (Uzunçarşılı, 1987:82)

olarak kabul edilmekte ve böyle büyük bir cinayetin padişahın izin alınmadan yapılamayacağından Şehzade Murad ve validesi de maznun olarak kaydedilmişlerdi. Mazbatada suçlanan Abdülaziz’le V. Murad’ın hal’lerinde sadrazam olan Mütercim Rüştü Paşa Manisa’dan alınıp İstanbul’a getirilecekti ancak 80 yaşındaki yaşlı adam Manisa’da bırakılmış ve 1883’te ölmüştür. V. Murad’ın akıl hastalığı devam ettiği için düzeldiği zaman yargılanmak üzere davası ertelenmiş, annesinin ise sorgulanması ve muhakeme edilmesi uygun bulunmadığından ismi mazbatadan çıkarılmıştır (Koç, 2002:140-142). 28 Haziran 1881’de Midhat, Mahmud, Nuri Paşa’lar Cinayet Mahkemesi’ne gönderilmişlerdir (BOA, Y.EE., 18/122). Yıldız’ın bahçesine kurulan çadır mahkemesi 10 gün sürmüş ve 55 sayfalık zabıt tutulmuştur (İrtem, 2004:245,250). Midhat Paşa mahkeme açık şekilde yapıldığı için padişaha teşekkür etmiş, üç gün süren mahkemede mazbatadaki suçlamaları ise reddetmiştir. Mahkeme, Abdülaziz’i yatağında öldürdükleri gerekçesiyle tahttan indirildikten sonra yaşadığı Fer’iye Sarayının korucu ve bekçileri Pehlivan Mustafa, Cezayirli Mustafa, Boyabatlı Hacı Mehmet, Mabeynci Fahri Bey, olay sırasında orada bulunan subaylardan Binbaşı Necib Bey, Namık Paşazade Binbaşı Ali Bey’i ölüm cezasına; olayla ilişkili gördüğü Seyyid Bey (V. Murad’ın İkinci Mabeyncisi) ile Miralay İzzet Bey’i onar yıla mahkum etti. Midhat Paşa ile Abdülaziz’in damatları Mahmud Celaleddin ve Nuri Paşalar da cinayeti hazırladıkları öne sürülerek ölüm cezasına çarptırıldılar⁴⁸. Temyiz için yedi gün süre tanınmış ancak diğer on mahkum bu dilekçeyi vermemiştir. Midhat Paşa itiraz dilekçesinde cinayeti işleyenlerin suçlarını kabul ettiğini, kendisinin bu suça iştirakinin ispat edilemediğini, mahkemenin verilen kararı kendisine okuyup itirazı olup olmadığını sorması gerekirken bunu yapmadığını ciddi bir usul hatası olduğunu belirtmiştir. Mahkeme-i Temyiz Cinayet Dairesi (Yargıtay Ceza Dairesi) yargılamanın usulüne göre yapıldığını ve kararların da yerinde olduğunu beyan ederek Midhat Paşa’nın itirazını 8 Temmuz 1881’de reddetti. Böylece Midhat Paşa’nın idama mahkumiyeti kesinleşmiş oldu (Koç, 2002:153). Kabacalı (2007:56), duruşma ile ilgili yayınlar ve dönemin yabancı basını incelendiğinde bu mahkemenin padişahça yönlendirilen güdümlü bir mahkeme olduğunu ve elde kesin kanıtlar bulunmamasına karşın mahkumiyet kararları verildiğini ifade eder. Padişah, Osmanlı basınında tüm baskılara rağmen kararı eleştiren ve mahkemenin adil olmadığını savunan yazılar çıkmaya başlayınca bu konu ile ilgili haberleri yasaklamıştır (Koç, 2002:154).

Abdülhamid, vükela heyeti ile eskiden bu heyette bulunmuş olanlardan, feriklerden, müşirlerden yirmi beş kişilik bir kurul oluşturdu ve kurula mahkeme kararını inceleme görevi verdi. Bunlardan on beşi kararın onaylanması yolunda oy kullandı. Kararı değerlendiren II.

⁴⁸ Bk: Midhat Paşa aleyhinde verilen hüküm Meclis-i Ali’ye verilmiş ve izam-ı cürm edenlerin idamına, diğerlerinin de nefy ve tagribine fetva verilmiştir (BOA, Y..PRK.PT.. 175/ 3)

Abdülhamid iç ve dışardan gelecek itirazları düşünerek idam cezasını ömür boyu hapse çevirdi. Midhat Paşa'yı diğer hükümlülerle birlikte 28 Temmuz 1881'de İzzeddin Vapuru'yla Taif'e göndermiştir⁴⁹. Taif'teki sürgün hayatı yaklaşık üç yıl devam etmiştir. Bu sürede sıkı kontrol altında tutulmaya çalışılmış, dış dünya ile irtibatı kesilmiştir. Midhat Paşa'nın kaçırılacağına dair jurnaller artmaya başlayınca mahkumları ortadan kaldırmak için zehirlemek başta olmak üzere farklı yollar denenmiştir. Paşa, kötü beslenme ve yaşlılık nedeniyle de ciddi rahatsızlıklar geçirmeye başlayınca hapishaneden çıkamayacağına inanmış ve ailesine vasiyetnamesini göndermiştir⁵⁰ (Koç, 2002:164). Midhat Paşa 7-8 Mayıs 1884 gecesı boğularak öldürülmüştür⁵¹. Resmi ölüm sebebi sirpençe olarak açıklanmış ve İzmir'de bulunan ailesine haber gönderilmiştir. 17 Mayıs 1884'te ailesine maaş tahsis edilmiştir⁵².

II. Abdülhamid'in diğer sürgünlerine bakacak olursak Hasan Hayrullah Efendi, 1874'te Şeyhülislam oldu ise de Abdülaziz'in hal'i ve vefatı, V. Murad'ın cülusu ve hal'i, Abdülhamid'in cülusu gibi işlerde birinci safta bulunmuş olması nedeniyle kendisine padişahın emniyeti kalmadığından 1877 Temmuz'da azl olunmuş, ve aleyhinde verilen jurnaller üzerine 1879'da Şeyhülislamlık ile Medine'ye gönderilmiştir. Mazbatada adı olmayan sonraları yargılanmadan hapse atılacak olan Hayrullah Efendi de padişahın özel emriyle 1880'de şeyhülislamlıktan azledilmiş, ölümü 1898 Taif kalesinde olmuştur. Mabeynci Fahri Bey, Abdülaziz'in hal'i esnasında ikinci mabeyncidir. Hal olayında ve vefat gecesı sarayda olan Fahri Bey de 1881 yılında muhakeme altına alınarak idama mahkum olup Taif'te hapsolunmuştur. 1908'de Kanun-i Esasi'nin ilanına kadar burada kalmıştır. Sultan Murad'ın lalası Seyyid Ahmet Bey, II. Abdülhamid'in cülusuyla açıkta kalınca Kastamonu'ya

⁴⁹Sultan Abdülaziz vakasında medhali bulunan mahkumların sürgün yerlerine ne suretle gönderileceklerine dair Osman ve Süleyman mühürlü layiha. 1881 senesinde Cezayirli Mustafa, Yozgatlı Mustafa Çavuş ve Boyabatlı Hacı Mehmed adlı kişiler İzzettin Vapuru'na Osman Bey marifetiyle bindirilerek önce Çanakkale oradan Rodos'a götürülürler. Burada fotoğrafları çekilerek mutasarrıf marifetiyle Dersaadet'e gönderilmiştir. Ancak fotoğraflar iyi çıkmaz. 28 Temmuz'da Cidde'ye varılır. Vali Paşa'nın Cidde'ye varması 8 gün sürecekti. Bu mahalde ecnebi nüfus fazla olduğundan tecavüz edilmediğinden ertesi gün kayıkla hareket edilmiştir. Cidde'de caniler Şerif hazretlerinin vekili bulunan ÖmerNazif Efendi'nin hanesi münasip görüldüğünden hazırlanan 10 zabıta ve 10 nizamiye askeri ile iskelede ikame edilip tekrar vapura gidilip caniler hazır olduktan sonra Cidde limanında bulunan karakol seyfiyelerinde icap eden sandallar ile celb ile bütün caniler ayrı ayrı sandallara bindirilmiştir. Rakka'da İskeleye çıkınca caniler yürütülerek muhafaza yerlerine götürülürler. Cidde de bulunan Ali Paşa, Besim Beyefendiye verilmek üzere Süveyş'ten çektilirmek üzere Cidde kaymakamlığına telgraf bırakır. Telgrafta canilerin resimlerini çektilirmek için fotoğrafçı bulunamadığı bildirilir. 29 unda 40 adet develi asker tertip edilerek Mekke'ye hareket edilir. (BOA, Y.EE. 16/30)

⁵⁰ Midhat Paşa'nın ailesiyle mektuplaşmasına izin verilmiştir. Midhat Paşa ilk mektubunda ailesine suçlamaları anlatmış ve kendisinin İzmir'de iken İstanbul'dan kendilerine bu işin aslı olmadığı haberi geldiği halde pehlivanların memleketlerinden alınarak işkence sonucu Mabeynci Fahri Bey'le cinayeti işlediklerini itiraf ettiklerini, bunun doğru olmadığını anlatır. (Midhat Paşa'nın mektupları için Bk: Yücebaş, 1944:18-25).

⁵¹ Paris sefaretnamesinden nezarete gelen 124 numaralı telgrafta Paris Jurnal 46 adıyla 5 Haziran 1884 tarihli Paris gazetelerinde Midhat, Mahmut Paşa ve Hayrullah Efendi'nin yekdiğerini müteakib vuku vefatları olduğu, şimdi dahi V. Murad'ın ağır surette hasta olduğu gazetelerde ilan edildiği bu misüllü haberlerin yayınlanmasının acilen men edilmesi tavsiye edilmiştir. (BOA.HRTO 81/69)

⁵²BOA.İ.DH 917/72743

oğlunun yanına gitmiştir. Hal ve ölüm muhakeme neticesi 10 sene kalebentliğe mahkum edilerek Taif'e gönderilmiştir. On sene dolduğu halde serbest bırakılmayarak 15 Mart 1898'de ansızın Taif kalesinde ölmüştür. Damad Nuri Paşa Abdülaziz'in hal'i üzerine V. Murad zamanında Mabeyn müşirliğine kadar yükselmiştir. Abdülaziz'in ölümünde medhali sebebiyle idama mahkum edilen Nuri Paşa Taif'e gönderilirken cinnet hali gelip ölümüne kadar 10 yıl sürmüştür (Uzunçarşılı, 1985:131,134).

Basiretçi Ali Efendi, çıkardığı Basiret gazetesinde Ali Suavi'nin Çırağan Baskını'nı işaret eden bir yazının bir gün önce gazetesinde yayımladığı için altı aylık muhakemeden sonra Kasım 1878'de diğer suçlularla birlikte Kudüs'e sürülmüş, devamlı müracaatları sonrasında bir daha gazete çıkarmamak şartıyla altı yıl sonra serbest bırakılmıştır. (1884) Ancak kısa süre sonra Suriye'de bir nahiye müdürlüğüne tayin edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Daha sonra da Anadolu'da kaymakamlıklarda görevlendirilmiş, Meşrutiyet'in ilanı ile İstanbul'a dönmüştür (Ziyad Ebuzziya, 1989:388-389).

Yeni Osmanlılar'dan Ebuzziya Mehmed Tevfik, 1876'da Kanun-i Esasi çalışmalarına katıldı. II. Abdülhamid'in Meclisi kapatmasının ardından M. Tevfik de İstanbul'dan uzaklaştırılarak Bosna mektupçusu olarak gönderildi. Burada halka okuma alışkanlığı kazandırmaya çalışırken aynı zamanda Şinasi ve Namık Kemal'in aralarında olduğu yüzden fazla cep kitabı yayımladı. Israrlı talepleriyle İstanbul'a Mekteb-i Sanayi müdürlüğüne Kasım 1891'de getirilmiştir. Her ne kadar politikadan uzak kalmak istese de 1893-1900 yılları arasında on defa tutuklanmıştır. Hakkında verilen jurnaller üzerine oğlu Talha ile Konya'ya sürülmüştür. Meşrutiyetin ilanına kadar Konya'da kalan Tevfik, vilayet gazetesinde imzasız yazılar yazmıştır (Ziyad Ebuzziya, 1995:375-376).

Abdülhamid böylelikle iki yıl içinde bütün muhalif olarak gördüklerini bir anlamda Yeni Osmanlıları bertaraf etmişti⁵³. Böylece Yeni Osmanlılar hareketi sona erdi. Osmanlı devlet geleneğini kesintiye uğramamış bir süreklilik içinde gösterme ihtiyacı, onu sadece kendi dönemindeki değil, geçmişteki muhalefetle de uğraşmaya itmiştir. Abdülhamid saltanatının sona erdirilmesine bahane edilebilecek her şeyin kökünü kurutmaya kararlı görünüyordu. Bu tavrı en iyi gözlemleyebileceğimiz yer, Abdülaziz'e karşı yapılan komploya bulaştığı düşünülen kimselerin takibata uğramasıdır (Riedler, 2012:150).

⁵³1873-74 yılları arasında bir süre Yeni Osmanlılarla ilgisini kesmiş olan Mustafa Fazıl Paşa da bundan kısa bir süre sonra, 1875 Aralık başlarında zaten vefat etmişti. Ali Suavi, 1876 Ekim'ine kadar Avrupa'da kalmıştı. Dönüşünde, bir süre önce (1868) kurulmuş bulunan Galatasay Lisesi'nin müdürlüğüne getirilmişti, fakat kısa süre sonra azledildi. Onun sonu da, 1878 Mayıs'ında Murad'ı tekrar tahta çıkarmak için tertip etmiş olduğu başarısız bir hükümet darbesi sırasında geldi (Mardin, 1998a:91).

1.3.II. Abdülhamid'e Karşı Muhalefetin Oluşumu ve Jön Türkler

1.3.1.Jön Türk Hareketinin Ortaya Çıkması

Jön Türk ismi, Osmanlı tarihinin son dönemlerinde ortaya çıkan muhalif siyasi oluşumların ve II. Abdülhamid karşıtlığının, tarih terminolojisindeki ortak adıdır. Fransızca Jön Türk deyimini ilk kez 1867'de Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa tarafından Paris'te Abdülaziz'e hitaben yayımlanan meşhur mektubunda geçmiş ve deyimini Namık Kemal ve Ali Suavi tarafından çok beğenilerek benimsenmiştir (İnan, 1978:14). "Jön Türk" kavramı Yeni Osmanlılar zamanında da kullanılmış olsa da ayırt edici olması açısından II. Abdülhamid muhalifliğini temsil eder. Jön Türk, hangi siyasi görüşe mensup olursa olsun öncelikle II. Abdülhamid'e muhalif olan ve muhalifliğini ilan eden herkesin ortak adıydı (Alkan, 2009:107). II. Abdülhamid'in tahta çıkmasının ardından otokrat mutlak rejime muhalif olan, batılılaşma yolunda ilerlemek isteyen, meşruti rejim taraftarı olanları genel anlamıyla "Jön Türk" olarak adlandırabiliriz. Jön Türklerin içinde 1889 yılında İttihat-i Osmani adıyla kurulan ve daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak anılacak olan gizli cemiyet üyeleri ise örgütlü siyasal bir grup olarak eyleme geçecek olan kişilerdir. Her Jön Türk cemiyet üyesi değildir. Yahya Kemal (1973:202) ise Jön Türklüğü "Jön Türklük menbaı 93 inkılabı ve munsabı İttihat ve Terakki olan II. Abdülhamid devrini boydan boya kat'etmiş siyasi bir cereyan" olarak tanımlayacaktır.

1897 senesinde, ilk Meclis-i Mebusan azasından Halil Ganem Efendi, "Eclair" gazetesine gönderdiği mektupta, "Genç Türk fırkası hiçbir şahsa tabi değildir, ne bir şahsın, ne de bir fırkanın tahtı temekkülündedir. Bu zulümler ve tazyikler neticesi olarak, vicdan sahibi adamların yardımı ile neşriyat yaparak hakkını tanıtmak isteyen milli temayüllerin heyeti umumiyesidir" demektedir (Zekeriya, 1930:2). Şura-yı Ümmet gazetesinde "İsim Meselesi" başlıklı yazıda, "Bize Genç Türk deniyor, Yeni Osmanlılar, Jönler diyen de oluyor" ifadesinden sonra bu ismin ecnebi olduğunu, kendilerine Avrupalılar tarafından verildiğini, Avrupa'nın muhtelif memleketlerinde usul-i idare hükümeti değiştirmek⁵⁴ maksadıyla teşkil eden siyasi fırkalara yerine göre "Genç Almanya", "Genç İtalya", "Gençce" denildiği gibi, bu fırkalarla bizdeki ıslahat taraftarları arasında benzeyiş görüldüğünden Reşid Paşa, Mustafa Fazıl Paşa ve nihayet Midhat Paşa mektebinde yetişen efkar-ı münevvere ashabına da aynı

⁵⁴ Jön Türkler yapmak istedikleri ıslahatları ancak meşrutiyetin ilanı ile sağlayabileceklerini düşünüyorlardı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bir Jön Türk şöyle diyecekti: "Biz o zaman sanıyorduk ki Avrupa devletlerinin bize gösterdiği düşmanlık bizim ortaçağ tarzında yaşayışımızdan çıkar, idaremizin bozukluğundan ve saray ile Babiali'nin köhne düşüncesinden doğar. Son asırda başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın emperyalist devletleri, Türklük aleyhinde durmadan dinlenmeden yayınlarında bulundular. İnsaniyet ve medeniyet koruyuculuğu yapar görünüp zayıf Osmanlı Devleti'ni parçalamaktan başka düşünceleri yoktu.... İşte acıklı nokta buradaydı. Yani bizler 1908 İnkılabı'na bu gerçekleri görmeden ve anlamadan girmiştik. Madem ki Meşrutiyeti ilan ettik cezri ve asri ıslahata başlıyoruz; artık Avrupa düşmanlığını keser ve biz de rahat rahat gelişme sağlarız sanmıştık. Na ham hayallermiş!" (Tokgöz, 2012:40)

kaideye riayeten “Genç Türk” denildiği ifade edilmiştir. Memlekette, genç, yaşlı, müslüman, gayri müslüm, herkes ıslahat istemektedir. Zulümden, istibdattan bizzat faydalananlardan başka idare-i hazıranın bekasını arzu eden yoktur. Genç Türklük hiçbir fırkaya bağlı değildir. Genç Türk denilerek sadece Türklerden teşekkül eden bir fırka olmadıklarını, içlerinde Arap, Ermeni, Yahudi, Rum ve Türk her cins millete mensup Osmanlılar olduğu gibi bugün menfalarda, hapisanelerde sayısı beş altı bini geçmiş kişinin bulunmasının da bunun tek bir fırkaya bağlı olmadığını gösterdiğini ifade eder⁵⁵.

Alkanda (2009:70-71) Jön Türklüğü anlatırken ‘Avrupa çapındaki muhalif hareketlerde baktığımızda Genç Avrupa’nın kurulmasını takip eden dönemde ‘Genç Fransa’, ‘Genç Almanya’, ‘Genç İsviçre’, ‘Genç İspanya’ ve ‘Genç Polonya’ gibi adlar altında pek çok gizli örgüt aynı sıralarda ortaya çıktığını, bunların aynı zamanda siyaset ve edebiyat akımı halini aldığını ifade eder. Bu şekilde başlayan Avrupa merkezli “Jön / Jeune” isimli gençlik siyasi akımları, birbirini deviren domino taşı misali, Avrupa’nın diğer devletlerini etkileyerek en sonunda Osmanlı Devleti’ne kadar ulaşmış ve buradaki çeşitli genç muhalif hareketleri etkilemiştir. Batı Avrupa’da ortaya çıkan Jeune hareketlerinin temel üç özelliği vardır: Milliyetçilik, liberalizm ve ihtilalcilik. Osmanlı’da ise milliyetçilik yerine Osmanlıcılık ön planda olup ihtilalcilik 1907 den sonra, liberalizm ise Prens Sabahattin’in düşüncelerinde yer alacaktır.’ demektedir. Düşünsel arka planda ise Aydınlanma çağına mensup Voltaire, Rousseau, Montesquieu gibi Fransız filozoflar ile daha geri planda İngiliz liberalizm okulundan Locke, Hume, Adam Smith gibi filozof ve iktisatçılar vardır (Okyar, 1996:96).

Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler genel anlamıyla muhafazakar bir tutum benimsemişler ve “devleti kurtarmaya” çabalarırken Osmanlı düşüncesinin başlıca unsurlarından biri olan “düzen” fikrini ön planda tutmuşlardır. Bu iki kuşak arasında özellikle bu kavramsal ekseninde belirgin bir süreklilik söz konusu olsa da bir dizi ayırt edici unsur da göze çarpmaktadır. Jön Türk lideri Ahmet Rıza Bey de pozitivist fikirlerinden dolayı düzen içinde ilerlemeyi savunuyordu. Ancak tarihsel, toplumsal alanda yaşananlar O’nu dahi radikal müdahaleleri kabul etmeye itecektir. 30 yıllık bir süreçte yaşananlar Yeni Osmanlılardan değişim konusunda daha aktivist bir çizgiye doğru yönelişe neden olacaktır. Bu çerçevede, ikinci kuşak Jön Türklerin siyasal söylemlerinde “ihtilal”, “inkılap” gibi radikal çağrışımları olan kavramların merkezî bir yeri vardır (Kabakcı, 2009:3).

II. Abdülhamid döneminde Jön Türkler, Yeni Osmanlılar zamanında olduğu gibi fikirlerini yaymak için basını kullanmışlardır. İstanbul’un birçok yerinde Jön Türk teşkilatlanması mevcuttu ve bu teşkilatlar Avrupa’daki Jönlerle temas halindeydi.

⁵⁵ Şura-yı Ümmet, “İsim Meselesi”, Numara, 52, 1 Mayıs 1904:1,2

Mahmutpaşa yokuşunda kapitülasyonlardan yararlanarak Fransızların açtıkları postane ile Paris'ten gelen gazetelere ulaşılıyordu. Yine Galata'da Mehmet Ali Paşa hanı karşısında bulunan Avusturya postanesi hariçten gelen posta paketlerinin dağıtıldığı yerlerden biri idi. Şehrin her semtinde mektep olsun, dergah olsun, tekke veya kıraathane bulunsun, hiç umulmayan kimseler bu teşkilata dahildir (İnan, 1978:92-93).

Muhalliflerin içinde en faal olan kimseler, düşük kıdemli memurlar ile ordu mensupları ve belli bir ölçüde de din görevlileri olmuştur. Özellikle de sivil bürokrasiden gelen memurlar ve askerler reform sürecinin mahsulüydü. Bu iki topluluk modern okullarda eğitim görmüş ve siyasi fikirlerini ifade edebilecekleri bir yol aramışlardı. Siyasete ilk atılan sivil bürokrasi olmuş, askeriye'den gelen kimseler ise padişahın şahsına derin bağlılık duydukları için onları geriden takip etmiş; Abdülhamid'e yönelik yüzyıl sonundaki muhalefet hareketlerine kadar baskın bir role sahip olmamışlardır. Reform döneminin başında, benzer şekilde siyasi nüfuzlarının çoğunu kaybetmiş olan din görevlileri, komplolarda halka ve özellikle de medrese talebelerine ulaşmakta önemli bir aracılık rolü üstlenmişlerdir (Riedler, 2012:144).

Jön Türklerin en derin isteği Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını durdurmaktır. Hürriyet ve adaletin egemen olduğu bir rejimde imparatorluktan kopmak isteyenlerin sayısı azalacaktı. Bunun yanında aralarında II.Abdülhamid'in baskısına karşı koyanlar, o nedenle harekete geçenler de vardı. Memleketin uçuruma sürüklendiğini bunun da sorumlusu olarak Abdülhamid'i gören Jön Türkler, Abdülhamid'in gitmesiyle işlerin düzeleceğini memleketin hürriyete kavuşacağını düşünüyordu (Arseven, 1993:44). II. Abdülhamid devrinde hürriyetçi aydın Yeni Osmanlılara göre çok daha zor bir durumdaydı çünkü eleştirilerini Babıali yerine Padişah'a yöneltmek zorundaydı. Büyük kütlelerin Padişah'a kolay zedelenmeyen bir saygıyla bağlandıkları bir imparatorlukta bu gibi bir davranışın çabuk sonuç vermesi beklenemezdi. Halifelik makamı iç politikada halkı yönetime bağlamak için yoğun olarak vurgulanmıştır. Bu tutum halk tarafından da benimsenmiştir. Zamanla Jön Türkler bunu kavramış ve halka hitap edeceklerine, istenen hareketi meydana getirebileceklerine inandıkları subaylara propagandalarını yöneltmeye başlayacaklardır⁵⁶(Mardin,1999:301-302). Bu bağlamda askere seslenirken de direk padişahı hedef almayı göze alamayıp olanlardan padişahın etrafındakilerin sorumlu olduğunu, padişahın da onların yanında yer aldığını ifade etmişlerdir. Bütün Jön Türk beyannamelerine olduğu gibi, halkı ve askeri etkilemek için dini

⁵⁶Türkçü de anılarında çok da bilinçli bir muhalefet olmamasından söz eder. “.. Bir defa halkın Kanun-i Esasi, meşrutiyet idaresi ve hürriyetle alakası yok. Bunlar ha olmuş ha olmamış onun için hepsi bir. Zaten halk istibdatın öyle farkında değil. Bunlar hakkında esaslı malumat sahibi az. Mesela bir inkılap olursa bundan acaba hakikaten istifade imkanı var mıdır? Öyle bir şey vuku bulduğu zaman ne olacağını ve herkese ne vazife düşeceğini ve ne yolda davranmak lazım geldiğini, bu inkılabı isteyenler bile o kadar bilmiyorlar. Yalnız “bir şey olsun” diyorlar.”(Türkçü, 2003: 113)

söylemden de geri kalınmamıştır. Şeref kurbanlarının sürülmesine neden olan beyannamelerde Jön Türkler, askerlere seslenirken önce askerin aylık alamazken vali ve kumandanların sefahat içinde yaşadıklarını anlatıp, şu şekilde hitap etmişlerdir: “ ... siz günden güne daha sefil, daha fakir daha perişan oluyorsunuz. Nihayet Yemenlerde, Bağdatlarda, memleketimizden pek uzaklarda sürüne sürüne ölüp gidiyorsunuz. Köylerinizde, evlerinizde çoluk çocuğunuz öksüz kalıyor. Vakitler dar, her tarafımızı düşman kapladı. En büyük düşman, sizi öyle açlıktan süründüren, memleketi Moskoflara, İngilizlere, Almanlara satmaya uğraşan, o size kumanda eden büyük paşalar, büyük valilerdir. Padişah da onlarla beraber, silahlarınızı o alçakların kafalarına atarak yedi devlete meydan okuyan bu koca devletin hazinesinin nereye gittiğini, ne olduğunu, aylıklarınızı niçin vermediklerini, niçin aç bırakıldığınızı sorunuz. Ve böyle sorarak hem hakkınızı kazanırsınız hem de vatani kurtarırsınız. O vakit sizden Allah da Peygamber de razı olur. Dünyada ve ahirette yeriniz cennet olur. Haydi bakalım arslanlarım Allah yardımcınızdır..” (Ağababa, 2007: 49-50).

II. Abdülhamid zamanında muhalif fikirlerin Anadolu’ya yayılmasının araçlarından biri de okullaşmanın artmış olmasıyla mektep talebeleridir. Kuran (2009:63) bir memuriyetle memleketin her tarafına dağılan mektep talebeleri vasıtasıyla halkı istibdat ve mutlakiyet idaresi aleyhine çevirmek, bilhassa II. Abdülhamid’in Allah’ın vekili olmadığını herkese öğretmek ve düşürülmesi sebeplerini meşru bir hale koymak için çabaladıklarını ifade eder.

XX. yüzyılın başına kadar Abdülhamid’e yönelik muhalefet, Tanzimat döneminde olduğu gibi liberal-meşrutiyetçi, modern okul öğrencileri, bürokrasi burjuvazisi, ordu, yüksek düzeyli Osmanlı bürokratları ve medrese öğrencilerinden oluşmaktaydı. Ancak zamanla muhalefet grupları ile padişah arasındaki ilişkiler daha gergin bir hal alıp nefret dolu bir seviyeye ulaşmıştır. Çünkü pek çok konuda kısıtlamalar mevcuttu. İnsanların haberleşmesi, bir araya gelmesi, okudukları kitap ve gazeteler, mektuplar hep takip altındaydı.⁵⁷ Oluşturulan jurnal ağı ve hafiye takipleri, evlere yapılan baskınlar⁵⁸, basit nedenlerle sürgüne göndermeler, sürgünler nedeniyle yaşanan mağduriyetler artık 20 yıl kadar geçtiğinde geniş bir kitleyi kaplayan öfkeli bir topluluğun oluşmasına neden olmuştur. Toplumun bir kesimi

⁵⁷“Padişah, postayı sevmiyordu. İstanbul şehrinde oturanlar birbirlerine mektup gönderemezlerdi. Yani şehir içi ulaşım yoktu. Nihayet kartpostala izin verdi, zarfa konmamak şartıyla!” (Karay, 2011:85).

⁵⁸ Ağababa (2007:32-33) “Vükela şöyle dursun memurların hatta sıradan halkın bile bir evde toplanıp konuşmaları bile yasaktı. Toplananlar sorguya çekilirdi. Sık sık evlere yapılan baskınlardan insanlar şikayetçiydi. Gelen asayiş memurları evi kontrol altına alıp, evin, kömürlüğünden, odunluğundan, tavan arasına kadar aranır ve bütün bu aranan şeylerin en bahtsız yazım masası ve kütüphanendir. “Bin ihtimam ve sevgi ile tanzim ettiğiniz, yabancı ellerin dokunmasına asla kıyamadığınız sevgili kitaplarınız, o murdar ellerde ne hakaretler görür. Ve sonra cinayetle ve hıyanetlerle itham edilerek gasbolunur.” Para çantasından çıkacak bir Fransız pulu, Fransız postanesiyle münasebete delalet etmeye yeterliydi” aniden yapılan baskınlarla “mektepteki dolabınız, evinizdeki kütüphaneniz darmadağın edilir. Kendi üzeriniz çoraplarınız dahi hakaretle aranır, bitişik kapı komşunun oğlu, beraber ders çalıştığınız arkadaşınız da bir an tutuklanıp sürgün edilir. Artık hiçbir aile gamsız değildir.” der.

ise padişaha bağlılık duysa da yine de günlük hayatta komşusunun sürgün edilmesine tanık olması ve ortada dolaşan söylentiler mutsuz olmalarına bununla beraber padişaha öfke duymalarına neden oluyordu.⁵⁹ Dolayısıyla yüzyılın başına gelindiğinde artık daha aktivist, yönetimi değiştirmekte kararlı bir muhalif kitlenin oluşmasına neden olmuştur. Padişahı dinin sembolü olarak görüp, ona bağlı dindar bir kitle vardı ve bunlar Jönler'i padişaha karşı geldikleri için 'gavur' olarak addediyorlardı⁶⁰.

II. Abdülhamid 33 yıl tahtta kalmıştı. Bu süre, babası padişah tarafından sürgün edilen neslin çocuklarının yaşadıklarından dolayı kin ve nefretten doğan muhalefetin oluşması için yeterli bir zamandı. Babalarının sürgün edilmesi üzerine zor bir hayat geçiren çocuklar büyüdüklerinde Abdülhamid'e karşı muhalefette bulunmuşlar, Abdülhamid iktidarında idari yönetimde görev alsalar dahi Jön Türklere yardımcı olmuşlardır⁶¹.

Midhat Paşa'nın başına gelenler de muhalefette etkili olmuştur. Ali Ekrem Bolayır, Midhat Paşa'nın 'gavur' memlekete gönderilmesinin evlerinde öfke ve nefretle karşılandığını, Midhat Paşa'nın evlerinin en yüksek siması, milletin de en büyük insanı olarak görürken ve O'na kalbinde derin muhabbet duyarken Abdülhamid'e de o kadar düşmanlık hissettiğini söyler. Ardından babasına sıra geleceğini düşünürlerken bekledikleri olmuştur (Bolayır, 2007:53). Kazım Karabekir (1993:38) basit bir nedenle⁶² babasının sürgüne gönderilmesi üzerine: "Memleketine büyük hizmetler görmüş olan Midhat Paşa ve arkadaşları bile sarayın

⁵⁹ Karay (2011:134), İstibdat devrinde- rejime bağlı, o yüzden gül gibi geçinen insanlar olmalarına rağmen- "bizim evde de ara sıra bir Abdülhamid aleyhtarlığı havası esmez değildi. Hele bir gün hepimiz çileden çıkmıştık." diyerek anlattığı olayda, komşusunun bir meczup tavırlı adamdan dinlediği hikayeyi anlatır. Bu adam, Ali Suavi'nin katili Hasan Paşa'nın maiyetinde çalışırken, on beş kişilik yaşlı genç zindandan çıkarılarak, istimbata bindirilip Sarayburnu'nu geçtikten sonra bu tutukluları denize atmasını isterler. O esnada elinde büyüttüğü çocuğun "lala" diye seslenmesi üzerine bayılmış, başkaları çocuğu denize atmıştır. Bunu 16-17 yaşında dinleyen Karay o kadar etkilenir ki hemen ihtilalci olmaya karar vererek Fransızca kitaplar okumaya başlar. II. Abdülhamid dönemi hatıratlarında denize insanların atılarak öldürülmesi bahsi geçmektedir. Ama daha çok kulaktan dolma bir bilgi şeklinde veriliyor böyle bir şeyin tanıklığını ya da itirafını yapan bir bilgi yok. Bu mevzunun doğruluğu pek mümkün değilse de bir kısım insanların Abdülhamid'e bakış açısını arz etmesi bakımından ve belki de propaganda olarak kullanılmasından önem taşımaktadır (Bk: Çölgeçen, 2013:377)

⁶⁰ 1905 Yıldız suikasti sonrası Sunata (2006,154) evlerinde büyük bir matem olduğunu, padişahın peygamberin vekili ve halifesi iken ve her Cuma namazında halk padişaha dua ediyorken dinin içine bu kadar karışmış bir padişahın nasıl ödürülmek istendiğini akıllarının almadığını ifade eder. Halk arasında ise, Avrupa'ya kaçanlar "Con" diye anılır ve padişaha düşmanlık besledikleri için sevilmezlerdi. Bu işin de Conların işi olduğu Avrupa'ya kaçıp gavurlaştıran bu din düşmanlarının din adına temizlenmesi gerektiği ifade edilir. Ancak daha sonra bu suikasti Ermenilerin düzenlediğinin anlaşıldığı söylenir.

⁶¹ Babası sürgüne gönderilen Hüseyin Nazım Paşa Abdülhamid idaresinde yer alsa da zaptiye nezaretini ifa ederken menfaya gönderilen talebeleri kurtarmak için uğraştığını ve bu nedenle padişahın gazabını çektiğini ifade eder. (Hüseyin Nazım Paşa, 2007:318)

⁶² Kazım Karabekir'in babası İskilip'teyken, Abdülaziz pehlivanlığa meraklı olduğu için, buradan pehlivan istenmesi üzerine Pehlivan Mustafa'yı İstanbul'a gönderir. Bu pehlivanın Abdülaziz'in kol damarlarını keserek öldürdüğünü güya itiraf etmesi üzerine bu pehlivanı, babasının gönderdiği tespit edilir. Bunun üzerine sultan, terfi hakkından mahkum bırakılmasını, İstanbul'a sokulmamasını, bir yerde çok oturtulmamasını buyurur. '25 yıl terfi hakkından dahi mahrum bırakılan babam, ölümünden bir hafta evvel paşalığa terfi olunmuştur. Taif Kalesindeki feci cinayetin tafsilatını Mekke'de mektepte çocuklardan ve yerli ailelerden dinledikçe daha sekiz yaşlarında bir çocuk iken Sultan Hamid'e karşı kalbimde müthiş bir nefret ve kin uyanmıştı' (Karabekir, 1993:38-39).

bahçesinde, Türk tarihine ebedi bir leke olan, bir kukla mahkemesinde idam hükümleri yediklerine göre babam da onların arasında pekala karıştırılabilir ve kimse tarafından da ağız açılmazdı. Sürgüne tabi tutulma o kadar yaygın bir durum haline gelmişti ki her gün bir komşunuzun sürgüne gönderildiğini duyabiliyordunuz” diyecektir. Jön Türklerin önemli liderlerinden Ahmet Rıza Bey’in babası Ali Bey de bir sürgündü. Ali Bey, Abdülhamid’i tahttan düşürmek için V. Murat’la ilişkisi olduğu için Konya’ya sürülmüştü (Petrosyan, 1974:176). Servet-i Fünuncu Ahmed Reşit Bey (2014:78), Tevfik Fikret’in de padişahın babasını sürgüne göndermesinden sonra II. Abdülhamid’i daima alevlenen kin ve nefret hedefi haline getirdiğini ifade etmiştir. Ziya Şakir de babasının Halep’e sürgünü üzerine hem siyasal atmosferden etkilenmesi hem de Halep’te tanık olduğu manzaralar sonrasında II. Abdülhamid’e karşı muhalif bir kimliğe bürünmüş ve Satvet Lütfi Bey’in aracılığıyla Cemiyet-i İnkılabiye Cemiyeti’ne üye olmuştur. Cemiyet şehzade Burhanettin Efendi’yi tahta çıkarmayı amaçlıyordu. Bu cemiyet daha sonra Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti’nin İstanbul şubesi olmuştur (Göçer, 2017:17).

Riedler (2012:150), Abdülhamid’in siyasi muhalefete karşı sergilediği tavrı her şeyden önce onun kişiliği ve geçmişte yaşadığı deneyimlerle ilişkindirmek gerektiğini ifade eder⁶³. Herkese ve her şeye hastalıklı boyutta bir şüpheyle yaklaşmaya başlayan padişah, gerçek ve hayali muhaliflerin faaliyetlerini jurnalleyen bir hafiye ağı kurmuştur. Ancak psikolojik sebeplerin haricinde, Abdülhamid’in padişahlık anlayışının da muhalefete yönelik tavrı üzerinde önemli bir etken olmuştur. Osmanlı Devleti’ni yönetmenin kendisine bahşedilmiş kutsal bir hak olduğuna ve şahsının imparatorluğu kurtarmakla vazifelendirildiğine inanmış görünen padişah bu nedenle de vazifesini yerine getirebilmesine yarayacak her vasıtayı kullanmayı meşru görmektedir. Bu tutumun getirdiği ilk sonuç, meclisi tatil etmesi ve anayasayı askıya alması olmuştur. Abdülhamid otoritesini kısıtlayan bu iki unsur önünden kaldırdıktan sonra Osmanlı tarihinde daha önce görülmemiş derecede merkezi bir iktidarı sarayında toplamış ve her türlü kararın kendi tasdikinden geçmesini zorunlu kılmıştır.

Mardin, (1998a:449) Yeni Osmanlılar kuşağının eserlerinin Jön Türklük üzerindeki etkisini anlatırken sürgündekiler tarafından yayımlanan gazetelerde dile getirilen tenkit geleneğinden daha etkili olanın, Namık Kemal’in ve Ziya Paşa’nın yazılarının Türk kamuoyu

⁶³ II. Abdülhamit’in şahit olduğu olaylar onu tedirgin etmişti. Önce Sultan Abdülaziz’in 4 Haziran 1876’da darbeden beş gün sonra nasıl gerçekleştiği tam olarak ortaya çıkarılamamış olan ölümünün ardından Abdülaziz’in kayınbiraderi Çerkes Hasan adlı yüzbaşı 15 Haziran’da Midhat Paşa’nın konağını basmış ve Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilip hayatının sona ermesinden birinci derecede sorumlu olan Serasker Hüseyin Avni Paşa, Hariciye Nazırı Raşid Paşa’yı ve bazı hizmetkarları katlettikten sonra yakalanmış ve iki gün sonra Bayezid Meydanı’nda idam edilmiştir (Bardakçı, 2015:61).

üzerindeki doğrudan etkisi olduğunu ifade eder. Süleyman Nazif, Kemal'in kendi nesli üzerindeki etkisini "Eğer biz hayatımızı Allah'a borçlu isek bütün yetişmemizi de Kemal'e borçluyuz" ifadesiyle nitelendirir. Kuran (2009:25) anılarında Namık Kemal'den etkilenmesini anlatır: "Sahaflar Çarşısı'ndan satın aldığım Namık Kemal'in Celaledin Harzem Şah isimli eseri, üzerimde büyük olaylar yaratmıştı. Tarık Bin Ziyad, Endülüs olaylarını anlattığı gibi, elde ettiğim bu son eser de Asya'da bazı Türk hükümetlerinin kuruluşunu ve sonraları bunların birer birer dünya haritasından silindiğini bana öğretmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun da yapılan bazı gözlemlere göre, bu gibi tehlikelere maruz bir yol takip ettiği kanaatini bende kuvvetlendirmişti" demektedir. Yine Kuran (2009:46), "İdadi sınıflarında iken Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi ediplerin Şair Eşref gibi heccavların eserlerinin veya Filibe'de Rıza Paşa tarafından çıkarılan Gayret gazetesi okurlarken Harbiye Mektebinde, Paris'te, Mısır'da, İsviçre'de yayımlanan Şurayı Ümmetler, Terakkiler, Osmanlılar, Kanuni Esasiler gizli gizli elden ele gezerek talebeler tarafından hırsyla okunduğunu anlatır." Halil Paşa ise: "... Bizim siyasi heveslerimiz, bizim neslimizin bütün hürriyet aşığı talebeleri gibi daha Harp Okulu sınıflarında başlar. Mektebe gizli sokulan siyasi edebiyat, Namık Kemal'in vatan şiirleri, Avrupa'dan kaçamak gelebilen Genç Türkler yayınlarının elden ele dolaşışı, zalim hükümdara karşı gizli intikam yeminleri vesaire hep o mektebin duvarları arkasında geçer." diyecektir⁶⁴. İttihat Terakki Cemiyeti'nin önde gelenlerinden Dr. Nazım da Tıbbiye'de okurken, Namık Kemal'in eserlerinden etkilenerek milli duyguları gelişmiştir (Eyicil:2004:27).

Gizli bir siyasi muhalefetin mensubu olarak Jön Türklerin üye sayısını tam olarak tespit etmek imkansız görünmektedir. Bu hususta, 11 ile 20.000 arasında değişen çok farklı rivayetler bulunmaktadır (Alkan, 2009:129). Mardin (1999:22) Jön Türklerin hiçbirinin derin bir teori, özgün bir siyasi formül veya zihinleri devamlı olarak uğraştırmış bir ideoloji ortaya koymadıklarını belirtirken Berkes (2002:366) II. Abdülhamid dönemi aydınını, devrimcilik tutumunda Yeni Osmanlılar kuşağının daha gerisinde ve aşağısında kaldığını belirtmiş vebunu iktidar tarafından sindirilmelerine bağlamıştır: "Abdülhamid dönemi aydını o denli sindirilmişti ki çoğu yalnız devletten değil, birbirinden de korkardı. Herhangi biri hafiye ya da jurnalcı olabilirdi. Abdülhamid rejiminin saldıdığı hastalıkların başında belki en kötüsü bu manevi hastalık olmuştur." Tunaya (2001:17) Jön Türklerin eylemciliklerini belirli bir kurama dayandırmadıkları gibi, tutarlı bir anayasal görüşten de kesin olarak yoksun olduklarını, bunun nedeninin de her şeyden önce kalabalık, türdeş bir grup olmamaları ve ülkenin sorunlarına değişik açılardan bakmalarını göstermektedir. Belki de esasında II.

⁶⁴ Halil Paşa'nın hatıralarından aktaran (Aydemir, 1970:253)

Abdülhamid'i hedef noktası haline getirmiş olmaları olaylara geniş pencereden bakmalarına engel olmuş olmalı⁶⁵. Yapılan yanlışlar yerine olması gereken üzerine fikir üretilmemiş, tarihsel ve siyasal gelişmelerden bağımsız bir şekilde suçlu olarak Abdülhamid görülmüş ve siyasetlerini bu sadece bu hedef üzerine yürütmeye çalışmışlardır.

Abdülaziz zamanında muhalif fikirler savunan Yeni Osmanlıların Abdülhamid idaresince kısa sürede bertaraf edilmesi, Midhat Paşa'nın yurt dışına sürgün gönderilmesi, Meclis'in kapatılması süreci ardından başlayan sansür ve hafiyelik uygulamaları ile kısa zamanda önce mekteplerde başlayan daha sonra ulemaya, bürokrasiye sirayet eden, ekonomik nedenlerle de kısmen halka da yayılan bir muhalif hareket ortaya çıkacaktır.

1.3.2. II. Abdülhamid'e Karşı Muhalefetin Oluşmasında Siyasi-Sosyal-Ekonomik Alanda Yaşananların Etkisi

1870'lerin ortası XIX. yüzyıl Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası oluşturur. 1873-1878 yılları İmparatorluk açısından olağanüstü boyutlarda siyasal, toplumsal ve iktisadi buhranlar dönemidir. 1873'te dünya borsalarında patlak veren kriz çevreye sermaye ihracını ve yeni borçlanmayı durdurmuştur. 1873-74 yıllarında yüzyılın en büyük kıtlığı Anadolu'yu kasıp kavurmuş, 1875-76'da devlet dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etmiş, 1876'da ise Meşrutiyet ilan edilmiştir (Pamuk, 2005:155-56). 1876-1880 arasında ise önce Sırbistan ve Karadağ'la ardından da Rusya ile yapılan savaşlar, devleti büyük bir zarara uğratmıştır. Kaybedilen 93 Harbi sonrasındaki toprak ve nüfus kaybının daha önce bir eşine rastlanmamıştır (Bouquet, 2016:62). Savaşla kaybedilen toprakların yanı sıra yapılan anlaşmalar da Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmıştır. Savaş sonrası Rusya ile yapılacak anlaşmalarda İngiltere'nin Rusya'ya karşı desteğini sağlamak için İngiltere'ye 4 Haziran 1878'de Kıbrıs geçici olarak verilmiş ancak daha sonra alınamamıştır. 1878 Berlin Anlaşması ile bugünkü Bulgaristan topraklarının bir bölümü prenslik olmuş, Bosna-Hersek vilayeti Avusturya-Macaristan'ın işgaline terkedilmiş, Romanya, Karadağ ve Sırbistan bağımsızlıklarını elde etmiş, Niş ve etrafı Sırbistan'a Antivari kasabası da Karadağ'a bırakılmıştı. Ayrıca Beserabya'nın yanı sıra Kars, Ardahan Batum ve Artvin sancakları Rusya'ya verilmiş, yani imparatorluk geniş arazi ve nüfus kaybetmişti (Bardakçı, 2015:63). 1881'de Fransa, Tunus'u korumasına almış, ertesi yıl İngiltere Mısır'ı işgal etmişti. Berlin

⁶⁵ Yahya Kemal (1973) 1903'te 19 yaşında bir genç iken Paris'e gittiğinde Jön Türklerin fikir sahasında bir hiç olduğunu, yeni hiçbir şey söylemediklerini belirtir. Ortaya koydukları düşünceler kısaca, 'Hepimiz Osmanlıyız, Abdülhamid zulmetmezse Hristiyan teba çok iyi vatandaş olur. Yıldız Ermeni katliamı yapmıştır. Ermeni meselesi Abdülhamid ile Ermeniler arasındaki bir meseledir. Makedonya meselesi yine Abdülhamid'in eseridir. Kanun-i Esasi ilan edilse de zail olur, Yunan Harbi'nde galip geldiğimiz halde üstüne Girit'i verdik, Abdülhamid'in cinayetidir. İngiltere Akabe'yi aldı, Abdülhamid'in idaresi yüzündendir. 1877'den beri ne kaybettiysek hepsi onun belasıdır.'

Kongresi'nde özerk bir il haline getirilen Doğu Rumeli, 1885'te isyan ederek Bulgaristan'la fiilen birleşti. Bütün bunlar yaşanırken⁶⁶ basının olanlardan hükümeti sorumlu tutarak aleyhine yazılar yazması padişahı endişelendirmiş ve bu korku onu sansüre ve baskıya yönlendirmiştir (Karal, 2011:411).

II. Abdülhamid yönetimi elinde tutmak istemiştir. Meclis'i kapatmasının ardından Bâb-ı Âli'yi de devre dışı bırakmıştır. Saray'da görevli katiplerin sayısı yıllar geçtikçe artıyordu. Bu da Bâb-ı Âli'de gerçekleşmesi gereken işlerin Saray'da gerçekleştiğini gösteriyordu. Padişah çıkardığı Hususi İradeleri aracılığıyla hükümeti yönlendirmiş ve hangi konularda ne tür kararlar alınması gerektiğini sadrazama sürekli hatırlatmıştır. Padişahın isteğine göre hükümette görüşülen konular karara bağlandıktan sonra onaylanması için yine Saray'a gönderiliyor irade alındıktan sonra da icraata geçiliyordu (Engin, 2001:21). Bu devirde kapitülasyonlar da Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakıyordu. Yabancı devletler Türkiye'de kendi postanelerini işletiyor, yabancı uyruklu sanıklarına Türk mahkemeleri bakamıyordu. Yabancı sefaretlerde yabancı mahkemeler vardı ve oralarda yargılanıyorlardı (Aydemir, 1970:149). Devlet o kadar güçsüz halde idi ki Yunanistan ile 1897'de girişilen savaştan galip çıkılmasına rağmen Düvel-i Muazzama'nın araya girmesi ile Osmanlı'nın zaferi ile biten bir savaşın neticesini bile Avrupa'nın karara bağlaması yüzünden cephedeki başarılarından doğru dürüst bir kazanç sağlanamadı. Özellikle 93 Harbi ile kaybedilen topraklarla imparatorluğun Avrupa'daki Müslüman nüfusu artık yarı yarıya azalmıştı (Bardakçı, 2015:64).

II. Abdülhamid iç siyasette ise merkezçiliği çevreciliğe tercih ediyordu. Yıldız'ı bütün devlet dairelerinin merkezi haline getirmiştir. II. Abdülhamid merkezçiliği o hale getirdi ki ortada bir Dahiliye Nezareti bulunmasına rağmen, valileri bizzat veyahut saray katiplerinin iltiması üzerine tayin etmeye başladı ve kendilerine özel şifreler vererek doğrudan doğruya sarayla görüşmelerini temin etti⁶⁷. Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'nin içişlerine karıştıkça

⁶⁶Aydemir (1985:61), Abdülhamid dönemi Osmanlı Devleti'ni şu şekilde anlatır: “Haritada ve nazari olarak imparatorluğun sınırları Bosna'dan Basra'ya, Ağrı dağından Orta Afrika'ya kadar uzanıyordu. Ama bu sınırlar içinde idare bitmişti. Ordu çökmüştü, uyuşturulmuştu. Bir posa haline getirilmişti. Dağlar, yollar eşkiya elindeydi. Hazine tamtakırdı. Devlet resmen iflas etmişti. İçeride azınlıklar, ayrı birer millet gibi yaşarlardı. Kapitülasyonlar devletin mali, iktisadi, hatta adli istiklalini zincirlemişti. Ne yol, ne sanayi, ne de mali kredi cihazları vardı. Devlet içeride halsiz, iktidarsız olduğu kadar dışarıya karşı da itibarsızdı.”

⁶⁷II. Abdülhamid döneminde şifre katipliği unvanı ile yeni bir memuriyet ihdas edilmişti Şifre katipliği, resmi işler için doğrudan doğruya vali, ordu müşiri, kumandan ve mutasarrıflar gibi taşrada ve ayrıca, elçi ve konsolos gibi yabancı memleketlerde bulunan memurlara iradeler tebliğ ettirir, talimat verir ve cevap isterdi. Bir de hünkârın uzaktan yakından şahsi emniyetine veya hususi işlerine müteallik bir takım muhaberelede de taşradaki makamlarla Mabeyn arasında cereyan ederdi. Şifre Katibi İstanbul dışında mülki ve askeri birer makam işgal edenlerden lüzum görülenlere irade ile hususi birer şifre anahtarı verir. O anahtarla kendisine gelen telgrafları derhal padişaha arz ederdi. Sonraları İstanbul'un dışında bazı küçük memurlara ve hatta çeşitli sınıflardan bazı kişilere bile Mabeyn şifre katibi ile muhabere etmek üzere şifre anahtarları verilmeye başlandı. Bu yazıların bir kısmı zamanla jurnal halini aldı (Biren, 1993:21).

Abdülhamid de valiler üzerindeki doğrudan kontrolünü artırmış, dış güçlerin müdahalesi olmadan sorunları çözmek istemiştir (Kırmızı, 2008:39). Geniş bir bürokrasi ağı yaratıp sonrasında onları yetkisiz bırakması bürokrasi de bulunan insanların itibarını da zedeliyordu. Üst yönetimle kitlelerin bağlantısını sağlayacak olan kadroları aradan çıkararak yönetimle halk arasında kopukluğa neden oluyordu. Valilere merkeze danışmadan hiçbir masraf yapmamaları konusunda emir verilmişti. Masraf için gerekli izin alınması ise çoğu kere zaman aldığından müteahhitler erzak vermemekte, kışlada askerler, cezaevinde tutuklular aç kalmakta, bazı jandarma subayları da ödemelerin zamanında yapılmaması yüzünden istifa etmekte idi. Abdülhamid devrinde vali adayları Mülkiye Mektebi mezunları arasından seçilmiştir⁶⁸. Ancak onlarda hiçbir teşebbüs kabiliyeti bırakılmamıştır. Bundan başka vali tayininde çoğu kere yabancı elçilerin kendisine tavsiye etmiş oldukları vali ve mutasarrıf adaylarını kabul ettiği gibi görevden almalarından da etkileri olmuştur. Rüşvet ve irtikabın yayıldığı bu dönemde 1901 yılında valinin halktan para sızdırmalarından yabancı elçiler şikayetçi olunca Fransız elçisinin talebi üzerine Bursa valisi görevden alınmıştır (Karal, 2011:238-329).

İç siyasette ekonomik sıkıntıların yanı sıra rüşvet ve kayırmacılık da tepki topluyordu. Devlete memur yetiştirmek için Mülkiye okulları açılmış olsa da devlet görevlerine liyakat sahibi olan kimseler getirilmiyordu. Abdülhamid dönemi Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa (2007:318) Abdülhamid idaresinden hiç kimsenin memnun olmadığını, bunun en büyük sebebinin de bir takım na-ehillerin iktidar mevkiine getirilmesi ve millet hazinesi zararına olarak kazanmaları olduğunu dile getirir. Muhalif kesim bu tür iltimas ve kayırmacılığa şiddetle karşıdır. “Beşeriyet nedense, gayri müstahakların şişmesine ve mevki, imtiyaz kazanmasına tahammül edemez” demektedir. Sistem, okulda edinilen vasıfları ödüllendirmeye yönelik sınavlarıyla liyakat üzerine dayanırken Abdülhamid bunun içine belli bir oranda eş-dost, hısım-akraba kayırmacılığı katmıştır. Örneğin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de tahsilleri bittikten sonra Avrupa’ya staja gönderilen öğrenciler 1887’den itibaren nüfuzlu aileler içinden seçilir. Halbuki daha önceleri tercih, yetkinlik ölçütlerine göre yapılıyordu. 1889’da Mekteb-i Harbiye’de zadegan, yani büyük ailelerin ve paşaların oğulları için özel sınıflar açılır, bunlar yemeklerini diğer öğrencilerden ayrı yer ve diplomayı da daha kolay alırlar. Uygulanan farklı ölçüler, yoksul öğrencilerin öfkesini çekecektir (Georgeon,

⁶⁸ Bu dönemde birine valilik verilmesi çoğu zaman sürgün manası da taşımakta idi. Sadrazamlıktan azledilen kimseler valilik ile İstanbul’dan uzaklaştırıldı. Gözden düşen kimseler de aynı akıbete uğradı. Valiliklere tayin edilenler de hafiyeler tarafından takip altında bulundurulur, en ufak şüphe üzerine başka yerlere gönderilir ve İstanbul’a dönmelerine izin verilmezdi. Bu hal, validen sonra gelen mülki amirler ve memurlar için de geçerliydi. Bu dönemde valilerin görevlerinden biri de bulundukları mahalde sürgünlerin takibini yapmak aynı zamanda padişahın hafiyeliği görevini yerine getirmektir. Yıldız’la doğrudan haberleşirlerdi.

1993:355). Abdülhamid bu uygulamasındaki amaç muhtemelen yüksek mevkideki kişileri yanında tutmak meselesiydi. Aynı çabayı Doğu'daki Kürtleri yanında tutmak için de gösterecek, buradaki aşiretlerin çocuklarına ayrıcalıklı davranacak, onları yurt dışına eğitime gönderecekti. II. Abdülhamid devlet iktidarını oturtmak amacıyla dinde başı çeken büyük Kürt aileler ile bir bağdaşıklık siyaseti uygulamaya çalışmıştır. Bu politika etkili olur ki 1800'den sonra hiçbir büyük Kürt ayaklanması olmaz (Georgeon, 1993:48). Ancak bu iddialara karşılık Bouquet (2016:122-166), Osmanlı Paşaları üzerine yaptığı çalışmasında mülki görevlendirmelerin kademeli olarak işlediğinden söz etmektedir: “Tanzimat'ta veya Abdülhamid döneminde paşa çıkan şahıs ya mülkiyeden ya askeriye'dendir. Askeri rütbelerde mülkiyeden farklı olarak bir tek terfi silsilesi vardır, bu silsilede basamak basamak yürünür ve hiçbir sıçramaya müsaade edilmez. Mirliya rütbesi paşa olacak askerler için kaçınılmaz bir rütbedir. Bir kere paşa olan görevli daha sonra hiyerarşideki hiçbir basamağı atlamaz. Bu durum Osmanlı idaresi hakkındaki kural dışı olan ve sadece iltimas mantığına dayanan bir idare görüntüsünü bayağı değiştirmektedir.”Bu değerlendirmeden yola çıkılarak göreve getirmelerde iltimas olsa dahi bunun hak edenler arasından yapıldığı sonucuna da varılabilir.

Osmanlı Devleti'nin II. Abdülhamid döneminde ekonomik durumu ise hiç iç açıcı bir manzara sergilememektedir. Ekonomik koşulların tarihin gidişatını belirleme üzerindeki etkisi dikkate alındığında da meşrutiyetin ilanına giden süreç daha iyi anlaşılacaktır.⁶⁹ Meşrutiyetin ilanına giden süreçte, artan vergiler, yaşanan yoksulluklar, ödenemeyen maaşlar nedeniyle çıkan isyanlara sefalet içindeki ordu da sessiz kalacak ve böylece meşrutiyetin ilanını sağlamak isteyen örgütlenmelerin işini kolaylaştıracaktı. Devrimi gerçekleştirecek olan iyi mekteplerden mezun olmuş Makedonya'daki subaylar da bölgede yaşanan siyasi gelişmelerin etkisiyle vatanın elden gideceği korkusunu yaşarken aynı zamandakendileri maaşlarını bile düzenli alamamasına rağmen alamazken Avrupalı subaylarda gördükleri refahtan da etkilenmişlerdir.

Osmanlı Devleti, XV ve XVI. yüzyıllardan itibaren Avrupa'daki gelişmeleri takip edemediği ve sanayileşmesini gerçekleştiremediği için XIX. yüzyıl sonlarından itibaren artık Avrupalı devletler için, enerji ve hammadde ihtiyacını karşılayabilecekleri bir kaynak

⁶⁹ İbn Haldun Mukaddime (1990:444-447) adlı eserinde, devletlerin geçirdiği evreleri anlatırken beş evreye ayırmıştır. Birinci ve ikinci evreyi zaferler elde etme, vergi toplama, devletin sınırlarını koruma evresi, üçüncü evreyi elde ettiği servetten faydalandığı rahatlık çağı olarak, dördüncü evreyi kanaat ve barışla yaşama çağı olarak, beşinci evreyi ise israf ve saçıp dağıtma çağı olarak tanımlar. Beşinci evrede ise hükümdarlar askere ayrılan masrafları kendi arzuları için kullanırken, aynı zamanda teftiş etmedikleri cihetiyle ordunun bozulmasına neden olurlar. Böylece selefleri tarafından kurulan her şeyi yıkarlar, işte bu devrede devlette ihtiyarlama haleti husule gelir. Devlet, tedavisi kabil olmayan hastalığa tutulur ve bu hastalıktan iyileşmesi imkansız hale gelir. Devlet, bütütün yıkılıncaya kadar bu hastalıktan kurtulamaz.

durumundaydı. Bu nedenle Osmanlı Devleti toprakları üzerinde çıkar sağlamak için büyük devletler yarışa girmişlerdi.

1838 Balta Limanı Anlaşması ile Avrupalılar Osmanlıların kendilerine ekonomik bağımlılığını pekiştirmişlerdir. Osmanlılar bu anlaşma ile serbest ticareti kabul etmişler ve İngiliz sanayisiyle rekabet gücü olmayan kendi imalat sanayilerinin çöküşünü hazırlamışlardır (Findley, 2016:28). Kırım Savaşı'ndan sonra Avrupalı devletlerden borç almaya başlayan Osmanlı Devleti, Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde aldığı borçları geri ödeyemez duruma gelmiştir. Osmanlı Devleti 1875 yılı sonbaharında borç ödemelerini yarı yarıya indirdiğini, 1876 yılında da borç ödemelerini tümüyle durduğunu ilan etti (Pamuk, 2005:68). Böylece 31 Ağustos 1876'da tahta geçen II. Abdülhamid büyük bir mali krizle göreve başlamıştı. Siyasal vaziyetin istikrarsız olduğu 1879-1880 yıllarında devlet artık mutlak iflasın eşiğinde, zorlu bir döneminden geçmektedir (Bouquet, 2016:62).

Osmanlı Devleti kendi içindeki problemlerle uğraşırken Avrupalı devletler sanayileri için yeni enerji kaynakları arıyorlardı. 1870'lerden itibaren Batılı uzmanların Osmanlı topraklarında yer altı kaynak aramaları başlamıştı. Alman uzmanlar 1871'de Musul ve Bağdat'ta incelemelerde bulunmuş ve bu bölgenin potansiyelini fark etmişlerdi (Pamuk, 2005:68).

Osmanlı Devleti'nin Musul topraklarında keşfedilen büyük petrol yatakları önemli petrol şirketlerinin ilgisini çekmiş ve bu toprakları ele geçirmek için mücadeleye girişmişlerdir. Bunun için Almanya, Rusya ve İngiltere harekete geçmiş, farklı yollarla petrole sahip olmanın yollarını aramışlardır. Osmanlı demiryolu politikasının belirlenmesinde en fazla kullanılan yol ise Almanların kullandığı demiryolu projeleri olacaktır. Osmanlı demiryolu politikasının belirlenmesinde bir etken de dış borçlar olmuştur. II. Abdülhamid döneminde dışardan borç alınmamış, onun yerine borç karşılığında yeni bir imtiyaz verilmiştir. Bu nedenle Tanzimat döneminde başlayan ulaşım amaçlı demiryolu inşaatları, asıl hızlanma dönemini 1881'de Düyûn-ı Umûmiyye'nin kurulmasından sonra gerçekleştirecektir. Düyûn-ı Umûmiyye, borçlanmalara karşılık memleketin yeraltı ve yerüstü kaynaklarının işletme haklarını İngiliz, Fransız, Alman şirket ve bankalarına bırakmıştı. Yabancı bir kuruluş olan Osmanlı Bankası'na geniş yetkiler tanınarak devlet maliyesinin yabancı uzmanlarca denetlenmesine imkan verilmiştir. Devletin önemli gelir kaynakları Düyûn-ı Umûmiyye'ye devredilerek (demiryolu, deniz nakliyatı ve madenlerden bazılarının) imtiyazı yabancılara verilecektir (Küçük, 1998a: 219).

Devlet bu dönemde o kadar zor durumdaydı ki Maliye nazırları maaşları ödeyebilmek için Düyûn-ı Umûmiyye'den borç talebinde bulunmaktaydı (Bardakçı, 2015:65). Osmanlı

Devleti'nin bu döneminde gelişmeyi sağlayacak ve geliri arttırıcı tedbirler alınıp kaynak yaratacak bir yatırım da yapılmadığından aç bir memur ve zabıt kalabalığı olan viran bir ülke olarak XX. yüzyıla girecektir (Bouquet, 2016: 39).

Sanayi Devrimi'nin ardından önde gelen Avrupa ülkeleri, bir yandan mamul malları için pazarlar bulmaya, diğer yandan da bol ucuz gıda ve hammadde kaynakları sağlamaya çalışıyorlardı. Avrupa devletlerinin yeni pazarlar, bol ve ucuz hammadde kaynakları arayışı, yeni nüfuz bölgeleri edinme savaşı 1880'lerde Almanya'nın da katılması ile yoğunluk kazanınca, demiryolu yapımı en fazla 1888-1896 yıllarında gerçekleşmiştir (Pamuk, 2005:3,36).

Osmanlı Devleti'nden demiryolu imtiyazını İngilizlerin mücadelesine karşın Almanlar almıştır.⁷⁰ Bu demiryolu hattı diğer hatlar gibi limanlardan iç bölgelere ulaşmak yerine, Anadolu'nun ortasından geçerek Musul ve Bağdat üzerinden Basra körfezine ulaşacaktı. Osmanlı yönetimi ise bu projeyi iktisadi amaçlardan çok stratejik ve askeri açıdan istiyordu. Başka bir deyişle Osmanlı yönetimi demiryolu ağı ile uzak eyaletlerin denetiminin kolaylaşacağını ve askeri birliklerin hızla sevk edilmesine imkan vereceğini düşünmekteydi. Bunun yanında II. Abdülhamid'e göre Bağdat demiryolu imtiyazı Osmanlı Devleti'nde çıkarları olan diğer Avrupa devletlerini Almanya ile karşı karşıya getirecekti⁷¹ (Yıldırım, 2002:311). II. Abdülhamid dış politikada İngiltere⁷², Fransa ve Rusya'ya karşı Almanya'nın desteğini alarak Osmanlı Devleti'ni ayakta tutmaya çalışıyordu⁷³ (Engin, 2011:40).

⁷⁰ II. Wilhelm 1898'deki gezisinde Ortadoğu'daki hedeflerini baz almıştı. Programa Hristiyanlığın doğduğu şehirler de eklenmişti. Ortadoğu'da etkili bir ziyaret yapan Kayzer, Selahaddin Eyyubi'nin mezarına çelenk koymak istedi, Şam'da da kendisini üç yüz milyon Müslümanın koruyucusu ilan etti. İslam tarihinde ilk kez bir Hristiyan imparator, üstelik bağımsız bir İslam toprağında tüm Müslümanlığın koruyuculuğunu üstleniyordu ve İslam dünyasında da hararetle alkışlanıyordu. Bu gezinin en büyük hediyesi ise bir yıl sonra imzalanan Bağdat demiryolu imtiyazı oldu. (Timur, 2009:29)

⁷¹ İmtiyaz anlaşmasında, yolun Ankara'yakadardan uzatılacağı hükmü de yer alıyordu. Osmanlı Hükümeti, kilometregarantisini olarak, her kilometreye yılda 15.000 frank veriyordu. Bu yüklü meblağ için de İzmit, Ertuğrul (Bilecik), Kütahya sancakları ve Ankara vilayetinin aşar geliri, karşılık olarak gösteriliyordu. Bu olay, bu yerlerin aşar geliri üzerinde Düyûn-ı Umûmiyye'nin hak sahibi olması demektir. Mültezimler bundan böyle idareye hesap vereceklerdi, idare bu alanı bizzat kontrol edecekti, idarenin mültezimlerden taahhüt edilen meblağı anında ve oyalanmaksızın alması ön planda köylüye yansıtılacaktı. Padişah ve Bab-ı Âli, demiryolunun ziraî verimi arttıracığına ve pazarlama olanakları sağlayacağına emindiler. Ama uzun vadede gerçekleşebilecek bu olayın başlangıçta köyleri daha da harapedeceği çıktı (Ortaylı, 1981:81).

⁷² İngiltere 93 Harbi'nden sonra Osmanlı'yı koruma politikasını bırakacaktır. Türkiye'de İngilizlerin itibarının azalmaya başlaması, 1880'de Bay Gladstone'un yeniden iktidara gelmesi ve 1882'de İngilizlerin Mısır'ı işgal etmesinin ardından iki ülke arasında başlayan yabancılaşma dönemine denk gelir. Alman imparator ve imparatoriçesinin İstanbul'u ziyareti, Almanya'nın Türkiye politikası açısından çok başarılı bir hareketti. Bu ziyaretin sonuçları İngilizler için hiç iyi olmamıştı. Çünkü Almanlar sadece siyasi önem taşıyan imtiyazlar elde etmekle kalmamış, silah ve savaş gemisi siparişleri de İngiliz firmalarından alınıp Alman firmalarına verilmişti. Sekiz yıl sonra Alman İmparatoru, Osmanlı İmparatorluğu'na ikinci ziyaretini gerçekleştirdi. Kutsal yerleri ziyaret etti ve sultana ve onu halifeleri olarak gören dünyanın her köşesinde bulunan 300 milyon Müslümana karşı beslediği edebi sevgiyi anlatan bir konuşma yaptı. Bu olayın akabinde Almanya ile Türkiye arasındaki dostluk ve yakınlık giderek artarken, İngiltere ile ilişkiler her geçen gün zayıflamıştır (Neave, 2008:29-31).

⁷³ Meşrutiyet'i müteakip II. Abdülhamid, Alman taraftarlığıyla itham edilmesiyle ilgili olarak, " Ah! Sonra görürüz dedim.. Bak şimdi meşrutiyet hükümeti de benden ziyade taraftar oluyor... İngilizlerin bize zararları çok

Ekonomik durum bu kadar kötü iken önem arz eden diğer bir mevzu ise XIX. yüzyılda memur sayısındaki artışı. Bu yüzyılda merkezi devletin hem sivil hem de askeri kanatları boyutları ve işlevleri açısından önemli ölçüde genişledi ve işe alma yöntemlerini de değiştirdi⁷⁴. XVII. yüzyıl sonunda toplam 2000 kişi kadar olan sivil memur sayısı, 1908’de 35.000’e ulaşacaktır. Yeni açılan okullar ile memur sayısı artmıştı. Askerlik süresi çok uzundu. XIX. yüzyılın büyük kısmında askere alınanlar 20 yıl süreyle aktif hizmet ve ihtiyat görevi yapmaktaydı (Quataert,2016:106-107). Bu kadar geniş bir memur ve ordu kadrosunun maaşlarını düzenli olarak vermek de problem haline gelmeye başlamıştı. Bu problem zamanla özellikle subaylar arasında huzursuzluk dalgası yaratacaktır. Bu huzursuzluk daha çok Makedonya bölgesinde görev alıp Avrupalı subaylar ile birlikte çalışan ve onları gözlemleyip kendisiyle kıyaslayan 3. Ordu’da görülecektir.

II. Abdülhamid’e yönelik muhalefetin mayası özellikle 1880’lerde padişahın bütçeyi dengede tutmak için memur ve ordu kadrosunu azaltmaya başlamasıyla kabardı. Öğrenimlerini tamamladıktan sonra artık iyi aylıklarla bir memurluğa hak kazandıklarını düşünen pek çok kişi bir anda kendisini açıkta buldu (Shaw, 2000:311). Aynı zamanda devlet memurlarının maaşları çoğu zaman ödenemiyordu. 1891 Ocak kanunnamesinde devlet memurlarının maaşlarının ödenmesi için düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen II. Abdülhamid maaşı az az öder ve bunu lütuf haline getirir. Bu yüzden bazı yüksek memurlar teşekkür dahi sunacaklardır (Bouquet, 2016:401). 1901 yılında maaş ödememe durumu o kadar alışılmış bir durum haline gelmişti ki maaş ödemeleri gazetelerde ilan edilmiş ve neredeyse milli bir bayram gibi kutlanmıştır.⁷⁵ Jön Türk önderleri mülkiyeden olduğu kadar, belki daha fazla askeriyedendi. Yeni Osmanlılara göre çok daha mütevazı toplumsal arka bir plana sahiptiler. Düzensiz maaş ödemeleri mülkiye için olduğu kadar askeriye için de ciddi bir sorundu. Kaldı ki askeriye tarihsel geleneğinden kaynaklı haklarını almak için tehdit ve güç kullanmayı öğrenmişti. Nihayetinde yaşam standartlarıyla siyasal eylemcilik arasında

dokunmuştur. Yalnız benim zamanımda 2-3 defa zararını gördük “der. “Bu İngilizler, bu devletin, İslamiyet’in düşmanıdır. Bana da Bağdat hattını Almanlara verdiğim için şahsi düşmanlıkları vardır. Evvelce İngilizlere bir imtiyaz verilmiş! Sapanca Gölüne kadar hattı yapmışlar. Zaman geçmiş! İmtiyaz genişlemiş.. Bir Macar İngilizler namına Bağdat’a kadar imtiyaz istemek için İstanbul’a gelmiş idi. Bir şeye muvaffak olamadı.. Sonra Almanlara bu hattın imtiyazı verildi.” (Hülagü, 2007:226-228).

⁷⁴II. Abdülhamid, o sıralarda Batılı devletlerde ortaya çıkmakta olan türden çağdaş bir mülkiye personel sistemi oturtmak için bazı düzenlemeler gerçekleştirdi. Süreç 1877’de bundan sonra atanacak adayların seçiminde temel rol oynayacak olan sicil-i ahval’in tutulmasıyla başladı. Çeşitli nezaletlerde bir dizi memur komisyonları geliştirildi ve hem personel kayıt sistemini, hem de mülki ve mali memurların atamalarını denetlemek üzere 1896’da merkezi bir Memurin Mülkiye Komisyonu kuruldu (Findley, 2016:26).

⁷⁵ 1900’lerden sonra memurlar aylıklarını senede altı aylık aldıkları halde azalar, nazırlar, büyük memurlar, iş başında bulunan generaller aylıklarını alırlardı. Orta ve küçük memurlar ile Yıldız muhafızı olan ikinci fırkadan başka bütün zabıtlar, senede altı ay, o da muhasebecilere, mal müdürlerine, defterdarlara bin rica niyaz ile aylıklarını alırlardı. Bu aylıkların ödenmemesi nedeniyle aylık kırma ile geçinen ve bu yüzden zengin olan sarraflar ortaya çıkmıştır (Tevfik, 2011:196).

dikkate değer bir koşutluk vardır (Findley, 2016:328,360). Bir süre sonra, kendi meslek yaşamları ne olursa olsun istibdatçı rejime son vermeye kararlı, inançlı bir liberaller çekirdeği oluşacaktır (Shaw, 2000:313).

1896 tarihli Meşveret gazetesinde “İcmal-i Ahval” başlıklı yazıda, devletin ekonomik durumu konusuna değinilmiştir. Memlekette ziraat ve ticaretin kalmadığı, memurların maaşlarını alamadıkları dile getirildikten sonra, düzenli olarak vergisini verebilecek yüzde bir dahi aile kalmadığı belirtilmiştir. Bu derece fakir bir millete yeni ağır bir vergi getirilmesinin gündeme gelmesi üzerine bu vergileri hükümetin ne yaptığı sorusu sorulur. Hazineye milletin kanı pahasına elde edilmiş paralar ve kıymetli eşyaların Rusya, Almanya imparatorlarına hediye olarak gönderildiği halde hala milletin bu durum karşısında sessiz kalabilmesinden de şikayet edilir⁷⁶.

Yine 1902 ve 1904 tarihli Şura-yı Ümmet gazetesinde çıkan yazılarda aynı sıkıntılardan söz edilmektedir. “Asker dört aydır et ve yağ namına bir şey yemiyor, sade suya bulgur pilavı ile çorba var sadece. Zabitan memurun kısmi azami Nisan’dan beri maaş alamadılar. Herkes helal haklarının sadaka suretinde verilebileceği Ramazan’ın ilk gününü dört gözle bekliyor.”⁷⁷. 1904 tarihli Şura-yı Ümmet’te ise, halkın tepkisinin iyice arttığı ve devletin bir anlamda geri adım attığı gözlenmektedir. “Uzun süre devlet hizmetinde bulunmuş emeklilerin, yetim kalmış ailelerin, muntazaman aylıklarını alamadıklarından, şikayetler artmış ve tehditler çoğalmış olmalı ki bu durumda olanların durumlarının düzeltilmesi için yeni bir irade-i seniyye yayımlanmıştır. Ki zaten bu kişilerin hakları Abdülhamid tarafından gasp edilmişti.”⁷⁸. Yine 1904’te ‘Parasızlık’ başlıklı makalede “Yıldız sarayında padişahın emrinde olan askerlerin rahat durumda olduğu ancak şan ve namus-u millet olan taşradaki nefatatin yoksulluk içinde aç, çıplak, yayan ayak olarak vatani müdaafa ettiği” yazılmıştır⁷⁹.

Bu sıkıntılar 1904, 1906 da yeni vergilerin konulmasıyla daha fazla artınca, toplumsal tabanda da bu düzenden kurtulmak isteyen geniş bir kitleye ulaşılacaktır. Jön Türkler bütün bu sıkıntılar karşısında devletin kurtarılması için II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesi gerektiği propagandasını çok rahat yapabiliyorlardı. Böylece Yeni Osmanlıların başlatmış olduğu hürriyetçi mücadele yeniden canlanmıştır.

Bu mücadelede Meşrutiyetin ilanına giden süreçte ekonomik gelişmelere bağlı olarak yeni bir orta sınıf ortaya çıkacaktır. 1856-1876 tarihleri arasında yaşanan toplumsal değişimde önemli etkenlerden biri devlet arazisinin özelleştirilmesiyle ekonominin yarı

⁷⁶ “İcmal-i Ahval”, Meşveret, Nr:21:3.

⁷⁷ Şura-yı Ümmet, Nr:17: 1

⁷⁸ Şura-yı Ümmet, Nr:52,4.

⁷⁹ “Parasızlık”, Şura-yı Ümmet, Nr:65:2.

kapitalist bir hal alması iken diğer etken ise iç - dış ticaretin artmasıdır. Aynı zamanda Tanzimat yeniliklerinin getirdiği anlayışla birey ön plana çıkaracak, klasik dönem askeri ve reaya ayrımı ortadan kalkacaktır. Vatandaşlık kanunu (1861-4) ile din, dil, kültür farkı gözetmeden Osmanlı vatandaşlığı devlet tebaasının temel bağı olarak ilan edilmiştir(Karpat, 2008:25-26). Bu yeni sınıf sesini duyurmayı ve toplumsal tepki vermeyi bilen anlayışla vergi isyanlarında rol alacaktır.

Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid'e karşı muhalefetin oluşumu nedenlerinden biri de eğitim alanındaki uygulamalardır. Tanzimat yeniliklerin bir ürünü olan tıbbiye, harbiye, mülkiye, ilmiye okulları İstanbul'da bulunuyor ve Batı'da eğitim almış hocalar tarafından eğitiliyorlardı. II. Abdülhamid döneminde ise yeni mektepler açılmaya devam edecek ve eğitim taşraya da yayılacaktı⁸⁰ 1875'ten itibaren yüksek askeri okullara ve Harbiye'ye öğrenci hazırlamak üzere, ayrı askeri rüştiye okulları açılırken ilk idadi de 1875'te İstanbul'da açılmıştı (Özdemir, 2014:43)⁸¹.

1880'lerde İstanbul'da bir yüksek okul öğrencileri muhitinden söz etmek ilk kez mümkündür. Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıbbiye-i, Mekteb-i Mülkiye, gibi eskiden beri var olan okullar II. Abdülhamid tarafından geliştirilerek, yeni mesleki eğitim kurumları da eklenmiştir. II. Abdülhamid döneminde eğitim alanında mesleki ve teknik yüksek okullara ağırlık verilmiş, 18 yeni yüksek okul açılmıştır. Eskiden olduğu gibi sadece İstanbul'da değil, İmparatorluğun diğer şehirlerinde de okullar açılmıştı. Bu okulların açılması için 1884'te konan özel eğitim vergisi, bütün vilayet merkezlerinde yedi sınıflı, sancak merkezlerinde de beş sınıflı okullar açılmasını mümkün kılmıştır. Aynı zamanda askeri okullar örgüsü de genişletildi (Lewis, 1998:180). Tanimat sürecinde başlayan kız çocuklarının eğitimi II. Abdülhamid zamanında artarak devam edecektir. 1842'de Avrupa'dan getirilen ebe kadınlar Tıbbiye'de kadınlara kurs vermişlerdir. Kadınlara mesleki eğitim verme amacıyla çoğu II. Abdülhamid zamanında olmak üzere kırk yedi yılda 85 kız rüştiyesi açılmıştır. Kız okullarında erkek öğretmen tercih edilmediğinden kadın öğretmen yetiştirmek amacıyla 1870'de Darülmuallimat açılmıştı (Çolak-Uçan, 2008:23). Kız çocuklarının da eğitime

⁸⁰ Tanzimat kuşağını yaşamış, şehzadeliği zamanında Avrupa'ya gitmiş olan Abdülhamid ilim ve fennin öneminin farkındaydı. Engin (2001:27) padişahın hususi iradeleri incelendiğinde en çarpıcı özelliğin ilim ve fenne verdiği olan önem olduğunu belirtir. Çeşitli konularda emir verirken eğer o mevzuda bir fikir sahibi değilse meselenin uzmanlar tarafından değerlendirilmesini ve ilim ve fennin gereği ne ise onun uygulanmasını istemiştir.

⁸¹ Yüksek okullar dışında idadiler de öğrencilerin ufkunu açıyordu. Rüştiyeyi bitirene kadar tamamen dini eğitim alan öğrenciler idadi de (İstanbul'da Vefa ve Mercan) yeni bilgilerle karşılaşyordu. İdadi'de Fransızca dersi görmeye başlarlar. Sunata (2006:231), Vefa Lisesi'nde gördüğü tarih dersinde tarih öncesi devirleri, dünyanın oluşumunu, insanın yaratılışını öğrenince şimdiye kadar bildikleriyle, öğrendiği yeni bilginin farklılığı karşısında kafasının allak bullak olduğunu ifade eder.

katılması ile sosyal-siyasal beklentileri olan yeni bir kadın sınıfını yaratmıştır⁸². Bu okullar mevcut rejimle çatışan yeni bir sosyal sınıf oluşmasına neden olmuştur. Bu okullarda yetişen talebelerin siyasi beklentileri yanında sosyal ve ekonomik sistemle ilgili de değişim talepleri olacaktır (Özdemir: 2014:43-44).

Jön Türk muhalefetine beşiği sayılan Tıbbiye Mektebinde verilen materyalist eğitim materyalist-darvinist bir tarih anlayışını da beraberinde getirmiş ve son dönem Osmanlı muhaliflerinin dünyayı kimyasal, fiziksel ve biyolojik bir değişimler bütünü olarak algılamaları sonucunu doğurmuştur. Bu bakış açısı ile Jön Türkler içtimaî tabipliğe soyunarak “hasta adamı” yani imparatorluğu tedavi etmek amacına yönelmişlerdir. Böylece muhalifler ile devlet arasındaki ilişki doktor hasta ilişkisine dönüşmüştür. Bu anlayışta, devlet hasta ise görev onu iyileştirmektir⁸³. Bir anlamda Jön Türklerin kendilerine biçtikleri rol imparatorluğu gençleştirmektir. Reformlar ve Anayasa’nın tekrar yürürlüğe girmesi ile hasta adam tekrar iyileşebilirdi (Kabakcı ve Adadağ, 2009:18).

Muhalif ve aktif olan Tıbbiye öğrencilerine karşı yapılan ağır uygulamalar (sürgün, hapis) diğer öğrencileri daha fazla tahrik ediyordu⁸⁴. En fazla sürgün de tıbbiye talebeleri arasından çıkıyordu. 1902 yılında Tıbbiye talebeleri tarafından mektep duvarlarına istibdat rejimini protesto mahiyetinde tehditkar satırlarla padişah hakkında ağır ithamlar yapılmış ve bir çok talebe uzak yerlere sürülmüştür. Bu sürgün olayı ile Askeri Tıbbiye talebelerinin kalplerinde yanan hürriyet ateşi de adeta bir kıvılcım haline getirilmişti (Kuran, 2009:61).

Rıza Nur, Tıbbiye Mektebi’nde özgürlük ve hürriyet havasından bahsederken Tıbbiye’ye başladığı ilk gün üst sınıflardan bir ağabeyi: “Bu mektep ilim, hürriyet ocağıdır. Burada ilim ile milleti istibdattan kurtarmaya çalışılmalıdır. Bu mektebin ananeleri ve terbiyeleri vardır. Her sınıf kendinden yukarı sınıfa itaat ve hürmet eder. Buranın terbiyesi böyledir ve buna mecburuz. Arkadaşlar birbirini sever ve yardım eder. İdare heyeti istibdat heyetidir. Hocalar hürriyetperverdir, onlar bizdendir. Talebe arasında olan hiçbir şeyi talebeden idare heyetine haber veremez. Bu casusluktur. Hafiyelik edeni el birliğiyle

⁸² 1898’de Selanik’te ilk kadın örgütü Şefkat-i Nisvan İttihat ve Terakki Cemiyeti Kadın İhtilal Komitesi Emine Semiye tarafından kurulacaktır. Bu komiteler İttihat ve Terakki politikalarının kitleleşmesi ve meşruiyet kazanması için anlam taşıyacaktı. (Denman, 2009:121).

⁸³ Hasan Amca olarak anılan Hasan Vasfi hatıralarında realiteyi iyi yakalayanların tıp talebesi olduklarını Abdülhamid’in de bunu çok iyi anladığı için onları daima şüpheli ve itimada layık olmayan kişiler olarak gördüklerini aktarır (Kızıtaşı, 2013:158).

⁸⁴ Hüseyin Nazım Paşa, (2007:318) Öğrencilerin yanı sıra mektep hocaları da sürgüne gönderildiğini belirtir. “Bizzat zaptiye nezaretini ifa ederken eftarımda mabeyn hafiyeleri eksik olmazdı. Askeri tıbbiye talebesi sürü sürü menfaya gönderilirdi. Ben bunları kurtarmak için çok çalıştım ve kurtarabildiğimi kurtardım. Bu yoldaki hareketlerim Abdülhamit’i fena halde gazaplandırıyordu.”

Balkan anılarında Tıbbiye idadisi’nde iken Edebiyat öğretmeni Yüzbaşı Mustafa Nuri Bey, Fransızca öğretmeni Muhtar Bey’lerin kendilerine inkılapçı fikirler aşıladıklarını, ancak bu hocaların güya terfien Yemen’e gönderildiklerini anlatır. (Balkan, 1947:6)

döveriz.”⁸⁵ demiştir. İttihat ve Terrakki Cemiyeti de Tıbbiye öğrencilerinin girişimiyle ortaya çıkmıştır. Topuzlu (2002:11-12) da anılarında Askeri Tıbbiye’de iken bütün arkadaşlarının Fransız İhtilali’ni örnek alarak her vakit hürriyet, müsavat, adalet taraftarı ve Abdülhamid’in istibdatından şikayetçi olduklarını anlatır. Geceleri bir araya gelen öğrenciler, padişah aleyhine ihtilale davet eden bir takım yazılar yazıp şapirografla bastıklarını ve bunları gizlice diğer sınıftakilere ve dışardakilere dağıttıklarını anlatır. Sınıfın en küçüğü olduğu için daha az ceza göreceğini düşündüklerinden bu dağıtma işini de kendisine yaptırdıklarından söz eder⁸⁶.

Mülkiye Mektebi 1859 yılından itibaren faaliyettedir. Abdülhamit’in tahta çıkmasıyla beraber mektebe daha çok önem verilmeye başlandı⁸⁷. 1870 yıllarının sonuna doğru Sait Paşa’nın tavsiyesiyle mektebe tayin edilen hocalar sayesinde Mülkiye’nin akademik niteliği kuvvetlenmiştir. Bunlardan en ünlüsü 1878’de Mülkiye’ye giren Murad Bey’dir⁸⁸. Recaizade Mahmut Ekrem’in de mektebe edebiyat hocası olarak getirilmesi ile de bu mektep gerçekten Avrupai bir irfan ocağı haline gelmiştir. Mülkiye’nin getirdiği yeni dünya görüşünde pozitivizm ve realizm etkili olmuş, hocalar öğrencilerinin bakışlarını “hayatın gerçekleri” üzerine çekmiştir (Mardin, 1999:47-64)⁸⁹. Yeni eğitim hamlesinin ürünü olan Mekteb-i Mülkiye mezunları, hem muhalefet saflarında hem de Yıldız sarayında kendilerine yer bulabileceklerdir (Örikağasızade, 2007:19).

Tokgöz (2012:32) anılarında: “Mülkiye Mektebindeki Mizancı, Abdurrahman Şeref, Hekimbaşı Salih Efendi, Portakal Paşa, Sakızlı Ohannes Efendi hocalardan aldıkları derslerle hayatlarında hep dinledikleri batıl inançlardan kurtulduklarını, Batı’da yükselmiş olan ilmi ve fenni görüşlerden yararlanılarak meseleleri çözümlemeyi öğrendiklerini” anlatır. “Kısacası Mekteb-i Mülkiye’de okuyanlar başka türlü yetişiyordu. Babalarımızın görüş ve kanaatlerinin tersi yönünde mefkureler alıyorduk. Bundan dolayı Mekteb-i Mülkiye’yi kurdurmuş olan Abdülhamid, oradan çıkanların fikirlerinden ürktü.” diyerek bu çekincenin II. Abdülhamid’in

⁸⁵ Rıza Nur’dan akratan, Çakmak, 2015:28.

⁸⁶ Topuzlu (2002:14,17) tıbbiye’de Mektep Nazırı Marko Paşa idaresinde olduklarını, müthiş bir disiplinsizlik içinde olduğunu, okulun yatakhane misafirhane olarak kullanıldığını, iki mikroskop bulunduğunu, üç kadavraya sahip olduklarını belirtir. O sırada Avrupa’da çok ilerlemiş olan cerrahlığın mektepte çok geri ve iptidai bir halde olduğunu hele dış hastalıklar koğuşunun çok köhne ve acınacak halde olduğunu belirtir. Belki de tıbbiyedeki bu imkansızlıklar ve düzensizliklerin öğrencileri isyana teşvik ettiğini düşündürebilir.

⁸⁷ Milletvekillerinin cahil adamlar olduğunu söyleyen Abdülhamid bunun üzerine Mekteb-i Mülkiye-i Şahaneyi açtırdığını, Ahmet Vefik Paşa’yı müdür yaptığını, ondan sonra, mektepli memur yetişmeye başladığını söyler. (Şakir, 2011:615-642)

⁸⁸ Mülkiye mezunlarından Örikağasızade, (2007:19) anılarında, Mizancı Murad, tarihi olayları mesela, Fransız İhtilali’ni “tağyir ve tahrif veya tebdil ve tahfif”etmeden anlattığını hürriyetçi fikirleri telkin ettiğini, dahası hürriyet fikrini zihinlere yerleştirerek yeni bir neslin yetişmesine hizmet ettiğini aktarır.

⁸⁹ 1867 doğumlu Tevfik Biren, 1880 de 13-14 yaşlarında iken Mülkiye Mektebi’ne girmişti. Anılarında Mülkiye mektebinin II. Abdülhamid tarafından yüksek tahsil görmüş mülkiye memurları yetiştirmek için açıldığını, muallimlerinin dolgun maaşla çalışan ehil kimseler olduğunu, sınıfta 60 kadar kişi olduklarını ancak 30-35 yaşına kadar her yaştan talebe olduğunu anlatır. Dersleri, Abdurrahman Şeref Efendi, Mizancı Murad, Recaizade Ekrem Bey, Sakızlı Ohannes Efendi, Mikael Portakal Efendi gibi kişilerden almışlardır. (Biren, 1993:8-10).

sonradan Mülkiye'nin hocalarını okuldan alarak başka devlet memuriyetlerinde görevlendirilmelerine neden olduğunu belirtir.

II. Abdülhamid döneminde etkisizleştirilen ilmiye sınıfının daha II. Mahmud zamanında elindeki yetki alanı oldukça daraltmıştı. Kabinede sadece şeyhülislam tarafından temsil ediliyordu. Mahkemeler ve okullar bu sınıfın elinden alınarak sivil adliye maarif nezaretlerine devredildi (Öztuna, 2018:16). Toplumda meşruiyet kaynağının geniş bir kitle tarafından din olarak kabulü, ulemanın rolünü artırıyor. Aydın sınıf, dini, toplumun önünde engel olarak görse dahi, siyasal rejimin meşruiyetini dini açıklamalarla sunması, rejimin meşruiyetini çürütmek için muhaliflerin de ulemanın desteğini almasını zorunlu kılıyordu. Tanzimatla ulema sınıfı dini vakıflar ellerinden alındığı için devletin maaşlı memurları haline gelip mali bağımsızlıklarını kaybettiklerinden etkileri azalmıştı (Kurt, 2008:32). Ancak yine de ulemanın dinsel gücü muhalefet hareketlerindeki önemi, yönetimin onların üzerinde sıkı bir gözetim tesis etmesine neden olmuştur (Hanioglu, 1989:112). Abdülhamid ulemadan son derece kuşkulanıyordu ve sokakta Şeyhülislam'a rastlayanlar onu görmezlikten gelmek zorundaydı (Mardin, 1999:70). Zira Şeyhülislam Hayrullah Efendi, iki sultan hal'ine etkin bir biçimde katılmış ve verdiği fetvalarla bu eylemleri meşrulaştırmıştır (Sönmez,2012:59). Bu nedenle Abdülhamid'in atadığı şeyhülislamlar, padişahın iplerini elinde kolayca elinde tutabileceği ikinci dereceden kişiler oldular.

II. Abdülhamid'in ulema sınıfından rahatsız olması nedeniyle O'nun döneminde medreselerin ıslahı ve modernleştirilmesi için hiçbir tertibat alınmamıştı⁹⁰. Süleyman Paşa'nın daha önce softalara ve askeri öğrencilere yabancı dil öğretmek için kurduğu kurum yok edildi. Yine siyasi fikirlerin tartışılmasına yardım edecek olan dini eserlerin okunması yasaklandı. Abdülhamid rejimine karşı ilk hafta yapıştırma kampanyası softaların, bazı ulemanın özendirmesiyle başladıkları bir harekettir. Bu protesto üzerine Abdülhamid iki bin kadar softayı Doğu Anadolu'ya sürmüştü. Bir süre sonra softaların Ermeni komiteleriyle işbirliği yapmaya hazırlandıkları ihbarı Abdülhamid'i onları geri getirmeye mecbur etti (Mardin:1999:71-72). Ulema, bu dönemde, geleneksel iktidarına yeniden kavuşamadı ve sivil iktidarca yakından denetlenmesi sürdü. Birkaç istisnasıyla, tarikatlar çöküşlerine terk edildiler, medreseler de öyle oldu. Aslında II. Abdülhamid, çoğu kez kabına sığmaz durumda olan softalara, yani medrese öğrencilerine güven duymuyordu (Georgeon, 1993:49).II. Abdülhamid, softalardan "Askerin arasına fesad sokarlar" diye çekinir, daha doğrusu korkardı

⁹⁰ Kuran (2009:14) anılarında, İstanbulluların askerlikten muaf tutulduklarını, bu nedenle Anadolu gençlerinden bazılarının , sadece askeri vazifeden kurtulmak maksadıyla medreselere kaydedilmekte bulunduklarını ve senede bir defa cerre çıkmak suretiyle (üç aylarda köylerde imamlık yapması ve erzak toplaması) geçimlerini temine çalıştıklarını anlatır.

(Biren, 2000:360). Öte yandan suhteler de meşrutiyetin yeniden ilanı için destek olmuşlardır. İttihat ve Terakki hareketi başladıktan sonra yeni Jön Türklük medreselerden ziyade tekkeler çevresinde yayılmıştır.⁹¹ Abdülhamid devrinde birkaç dost bir evde toplanamazken tarikat toplantılarına engel olunamamıştır. Bu suretle birbirini yakından tanıyan dervişler arasında inkılapçılık emin bir surette yayılmıştır. Tekke şeyhleri serbest fikirli bir adamlardı. Tasavvuf, İslam felsefesi, tekkelere geniş bir fikir serbestliği vermekte idi. Padişah buna engel olamıyordu. Bazı tarikatlarda bu serbestlik derecesi, medreseli ilmiye sınıfını isyan ettirecek dereceye varıyordu. Medresenin dar düşüncesiyle tarikatların büyük kısmının fikir serbestliği arasında büyük fark vardı (Baykurt, 2009:27). İttihat ve Terakki Cemiyeti de sistem tarafından muhalefete itilmiş tarikatlerle ilişki kurmuştur. Bunlardan en önemlisi Bektaşiler iken, Balkanlar'da Melamiler olmuştur. Diğer önemli tarikat ise Reşad Efendi'ye yakınlığı olan Mevlevilerdir⁹². Cemaladdin Afgani de Bâbilik tarikatına mensuptu. İran'daki meşrutiyeti de destekleyen bu tarikat üyeleri Jön Türklerin eserlerinin dağıtımında rol oynamışlardır (Hanioğlu, 1989:119,123).

Jön Türkler de sık sık ulemeden aldıkları fetvalar ile Sultan'ın yönetimden alınmasının caiz olduğunu iddia edebiliyordu. Ulemanın çeşitli muhalefet hareketleri içinde önemli rol oynaması, yönetimin onların üzerinde sıkı bir gözetimi tesis etmesine neden

⁹¹ 1896 darbesinin planlayıcısıydılar. İttihat ve Terakki'nin en önemli şubelerinden Nümune-i Terakki'nin azaları Şeyh Naili, kardeşi İsmail Hakkı, Harbiye Nezareti'nden Hacı Ahmet Bey, Birinci Fırka'yı kendisine bağlamış ve Abdülhamid'i tahttan indirip yerine V. Mehmed Reşad'ı getirmeyi amaçlamıştı. Ama jurnal üzerine Kabasakal Mehmet, Şeyh Naili'nin evine baskın yapmış ve ertesi gün Beşiktaş karakoluna gitmesi söylenmiştir. Şeyh Naili'nin Paris ile haberleştiği anlaşılmış ve on gün Yıldız'da on beş gün Beşiktaş Karakolu'nda kaldıktan sonra ailesiyle birlikte Trablusgarp'a sürülmüştür (Ağababa, 2007:153). Planı, Nadir Bey'in sarhoşluğuyla ortaya çıkar. Veliht Mehmed Reşat Efendi gizlice Ayasofya'ya getirilecek asker ve halk orada biat edecekti. 65 yaşındaki Hacı Ahmet Fizan'a ölüme gönderiliyordu. Padişahın en çok korktuğu müslüman inkılapçılardan. Canik vapurunda Bedevi tekkesi Şeyh Naili Efendi de vardır. Her iki de Trablusgarp'ta Fizan yolunda Urfelle'ye gönderiliyordu. Naili'nin ihtiyar annesi ve çocuklarıyla beraber 18 kişi vapura bindirilmiştir. Suçu Hacı Ahmet Efendi Komitesine dahil olmaktır. (Baykurt, 2009:23-26) İki buçuk yıl büyük zorluklar içinde Urfelle'de yaşadıktan sonra yeni Vali Haşim Molla'yı uzaklaştırmaya muvaffak olan Recep Paşa Şeyh Naili ve ailesini Trablusgarp'a getirmiştir. Trablusgarp vilayetine yazılmış tezkerede Şeyh Naili'nin 700 kuruş maaş tahsisıyla Fizan içlerinde kaçmasına mahal vermeyecek surette mahalli zabitanın devamlı nezareti altında bulundurulması buyrulmaktadır. Yine Zaptiye Nazırı Ahmet Şefik "Bazı suihallerine mebni Şura-yı Devlet Müdde-i Umumi muavinlerinden Hakkı ve Bab-ı seraskeri Levazım Muhasebe Kalemi Müdürü Hacı Ahmet Efendilerin üçer yüz kuruş maaşla Humus ve Fizan'a tebitlerine irade-i seniye buyrulup muhafazalarına dikkat edilmesi firarlarının mesuliyeti ağır olacağından bunların yanına memur edilecek polis ve jandarmalara iyi tenbihte bulunulması istenmiştir (Ağababa,2007:-156-157). Şeref vapuru yolcularının çoğu genç zabitler iken aralarında İmrahor tekkesi Şeyh Necmettin Efendi de vardır. Koca Mustafa Paşa civarındaki tekkesi kapatılmış evlat ve ayali sefil bırakılmış, sürgüne gidiyordu. Meşrutiyeti görmeden ölmüştür (Ağababa, 2007:56).

⁹² Aydın (2002:391) II. Abdülhamid Dönemi, tarikat ve devlet ilişkilerinin, Osmanlı tarihinin genelinden bağımsız olarak incelenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Sultan ve tarikat şeyhleri arasındaki ilişki bu dönemde manevi olmaktan ziyade siyasidir. Tarikat şeyhleri II. Abdülhamid'in Osmanlı ve İslam coğrafyasındaki siyasi maksatlarına hizmet ettiği sürece ön plana çıkıp iltifat görmüş, aksi durumlarda ise sıkı bir denetim ve kontrol altında bulundurulmuştur. II. Abdülhamid hakimiyeti önünde engel teşkil edecek hiç bir yapılanmaya müsaade etmiyordu. Bu nedenle III. Selim ile başlayan ayrıcalıklı durumlarını II. Abdülhamid Döneminde yitiren Mevleviler padişahıtan hiç hoşlanmıyordu.

olmuştu. Sık sık kuşkulara neden olan bu kesim sürgünlere gönderiliyordu (Hanioglu, 1989:112).

Tanzimat dönemi ile Avrupa'nın ilim ve fenninden haberdar olmak için yurt dışına öğrenci gönderilirdi⁹³. Bu öğrenciler, ülkelerine hem yabancı bir dil, hem de teknik beceriler kazanmış olarak döndüler ve bu bilgileri Osmanlı ülkesinde yeni kurulan okullarda başkalarına aktardılar. Batı'yı bilmek, hızla çoğalan ve gelişen bürokrasi içinde hizmet edebilmenin ve yükselmenin anahtarı haline gelmekteydi (Quataert, 2016:106). Ancak Fransa'da okuyan öğrencilere yapılan masrafların 200.000 Frank'a yaklaşması ve karşılığında beklenilenin de elde edilememesi bu konuda farklı bir politika izlenmesine neden olmuştur. Az masrafla daha çok sayıda öğrenci yetiştirmek maksadı ile 1875'te o yıla kadar Avrupa'ya gönderilmiş olan bütün öğrencilerin geri çağırılmış ve elde kalan tahsisat İstanbul'da yeni kurulacak okullara ayrılmıştır. Böylece II. Abdülhamid'den önce bu konu ile ilgili bir politika değişikliği olmuştur. II. Abdülhamid de yurt dışına öğrenci göndermeyi sakıncalı bulmuş ve Avrupa'dan hocalar getirerek devletin içinde okul sayısını artırma yoluna gitmiştir⁹⁴. Siyasi etkilerin yanı sıra Abdülhamid'in şehzadeligi döneminde amcası ile gerçekleştirdiği Avrupa gezisi sonrası Alman ordusuna hayranlığı ile 1880'lerin başında Osmanlı Devleti'ne gelen Alman askeri heyeti 1895'e kadar kalmıştır (Timur, 2009:24). Avrupa'ya II. Abdülhamid döneminde gitmek çoğunlukla yasaktı⁹⁵. Oraya ancak firar ederek gidilebilirdi. Bu da yeni gençliğin bir anlamda dünyadan kopmasına neden oluyordu (Aydemir, 1970:2069). Ancak II. Abdülhamid'in bu konuda tavrı kesindi. En çok çekindiği de Avrupa'da bulunan Jön Türklerle bağlantı kurup ihtilal hareketine girişmeleri idi⁹⁶. O yüzden yurt dışı eğitime kolaylıkla izin vermezdi.

⁹³ 1830 yılından itibaren Paris'e öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Gönderilen öğrencilerin %71'i Müslüman, %29'u gayri müslimdir. En fazla öğrenci 1856'dan sonra gönderilmiştir. Öğrencileri askeri ve sivil vazifelere yetiştirmek ve erkan-ı Harb subaylarına, mühendislere, yönetici devlet adamlarına sahip olmak gayesiyle Ekim 1857'de Paris'te açılan Mekteb-i Osmani'den yapılan masraflar oranında arzu edilen netice alınamamış ve mektep 1864'de lağvedilmiştir (Şişman, 2004: 85-86).

⁹⁴ Abdülhamid, konu ile ilgili, "Avrupa'ya talebe göndereceğimize oradan buraya muallim getirtmek bizim için daha uygundur. Avrupa'ya gönderdiğimiz talebenin ekserisi, bir şey öğrenmedikten başka orada birer sosyalist olarak avdet ediyorlar ve hükümetin başına iş açıyorlar. Ben bunu tecrübe ettim" diyecektir (Şakir, 2011:652).

⁹⁵ Ancak bunun istisnaları mevcuttu. Sultan Abdülhamit reform için Alman subaylarını çağırırken, bir yandan da Osmanlı ordusundan bazı subayları eğitim için Alman ordusuna göndermek niyetindeydi. Berlin'de Böylece bir grup genç subay Berlin'e gönderildi ve bu gelenek devam etti. 6 Aralık 1895'de Berlin'deki Osmanlı büyükelçisi A. Tevfik Paşa, Alman dışişlerine, gelenlerin 19 kişilik bir listesini sunmuştu. Bu 19 kişi den başka beş tane de askeri doktor vardı. Alman ordusuna, eğitim için subay gönderilmesi fikri, belki orduda başlayan Almanlaştırma veya Alman yakınlaşması programının en yararlı yanıydı. Ancak gerek liyakatli subay seçiminde titiz davranılmaması, gerekse gidenlere gerçek eğitimden çok Alman ordusunun görkeminin gösterilmesiyle yetinilmesi bu uygulamadan iyi sonuç sağlanamamasının nedenidir. Bu işin dış dünyaya karşı bir dostluk gösterisi olduğu açıktı. (Ortaylı, 1981:67) 1890'da Almanya'ya bu eğitim için gönderilen Ahmet İzzet Paşa, burada hürriyet feyzleri aldığını, öyle olmaya özendiğini ifade eder (Ahmet İzzet Paşa, 2017:29).

⁹⁶ Şura-yı Ümmet gazetesinde "Seyahat-ı İlmiye" başlıklı yazıda, Avrupa'da gençlerin medeni ve ilmi yaşamını anlattıktan sonra padişahın tavrını anlatır: "Padişah bilhassa 18-20 yaşlarından yukarı olan gençlerin

Avrupa’da yükseköğrenim görenlerin en az yarısı Paris’te eğitim almışken ikinci sırada Almanya geliyordu. En çok tercih edilen alan ise hukuk olmuştur (Findley, 2016: 170-171).

II. Abdülhamid döneminde yüksek okullarda yetişen öğrenciler arasında alttan alta artan hoşnutsuzluk en sonunda Abdülhamid açısından tehlikeli bir hal alacaktır. Artık İstanbul’da eskisinden çok daha fazla üniversite öğrencisi vardır. Bu öğrenciler, Yeni Osmanlılar zamanında olduğu gibi basın yoluyla değil, okul içinde ve okul tarafından yetiştirilen yeni bir muhalefet kuşağının nüvesini oluştururlar (Georgeon:1993:354). Okullar sayesinde muhalefet daha geniş bir kitleye ulaşmıştı. Mekteplerde öğrenciler bir yandan Yeni Osmanlıların ortaya koydukları eserleri, diğer yandan Jön Türkler’in yurtdışında neşrettikleri gazeteleri okuyarak ve mektep hocalarının da etkisiyle mutlakiyet karşıtı gençler olarak yetişiyorlardı.

Birçok öğrenci yoksul taşralılardır, eğitim masraflarının hükümet tarafından karşılanması sayesinde sosyal tırmanma yaşamışlardır (Georgeon:1993:355). İttihat ve Terakki cemiyeti üyeleri de daha çok bu taşralı eğitilmiş gençlerdir. Aldıkları memuriyetle veya sürgün olarak gittikleri taşrada halkı mutlakiyet idaresine karşı kıskırtarak muhalefetin genişlemesine neden olmuşlardır. Abdülhamit kurumsal modernleşmeye önem vererek askeri ve sivil eğitim alanında bir takım atılımlarda bulunmuş, bir çok yeni askeri ve sivil orta ve yükselokul açılmıştır. Bu eğitim çağdaşlığa ve yeni fikirlere toplumun kapılarını açmıştır. Özellikle tıp eğitiminin pozitivist niteliği biyolojik ve materyalist bir dünya görüşünün benimsenmesine ve tutucu değerlerden uzaklaşmaya neden oldu (Tanör, 2000:167).

Askeriye öğrencileri ise eğitimlerindeki yetersizliklerden şikayetçiydi. Ahmet İzzet Paşa, (2017:66) bunun nedenini açıklarken: “Ali Suavi olayından sonra padişahın vehmi artmıştı. Vehim yüzünden askerlerin devamlı gözetim altında bulundurulması, talim, atış ve manevraların hatta subayların teorik bilgilerinin genişletilmesi, ders, konferans ve seyahatlerin yasaklanmasıyla, ordunun iç savaşlarla yıpratılmayan kısımları da idmansız, kavrayışı noksan, aynı zamanda sefil ve çıplak bir vücut derecesine indirildi.” demiştir.

memleketten çıkmalarını istemiyor. Bunların Paris’de Cenevre’de bulunan ıslahat taraftarlarıyla ihtilat (karışmak) etmelerinden korkuyor.” deniliyor. Şura-yı Ümmet, “Seyahat-ı İlmiye”, Numara: 17:3 (1902) Biren (2000:357) de Padişahın “Avrupa fikirlerini öğrenen sivri akıllı gençler çoğalmasın, gidip oradaki Jön Türklerle konuşarak getirecekleri fikirler burada da intişar etmesin.” diye telaş edip üzüldüğünü anlatır.

1.3.3. II. Abdülhamid'e Karşı Muhalefetin Oluşmasında Basın Sansürünün Etkisi

Gazete, Rönesans İtalya'sında ticari haber bülteni olarak doğmuş, ardından siyasi haber ve yorumlar görevini üstlenmiştir. Ancak gazete, Osmanlı'da Batı'dakinden farklı bir anlam kazanmış ve Batı'da dergi ve kitabın oynadığı rolü üstlenmiştir. Osmanlı'da gazete, ön planda tarih, coğrafya, edebiyat ve hatta tabii ilimler, teknoloji ve iktisat öğreten bir öğretim ve eğitim organı olarak işliyordu. Aynı zamanda gazete, bir kültür organı olmasının yanı sıra saltanatın veya muhalefetin propaganda organı olmuştur (Ortaylı, 2000:483). Osmanlı yöneticileri, II. Mahmud'dan itibaren (1831 ilk resmi gazete Takvim-i Vekayi) devletin teba üzerinde denetim gücünü artırmak için basından yararlanmanın bilincindeydiler. Tanzimat döneminde ise gazeteden, tebayla devletin arasında bağ kurmak amacıyla yararlanılmıştır. Âgâh Efendi ve Şinasi'nin Ekim 1860'da çıkarmaya başladığı Tercüman-ı Ahval gazetesi ile Türkiye'de basın, siyasal eleştiri görevine başlamıştır (Ortaylı, 1995:173-176). 1860'da özel gazetelerin çıkması ve siyasal eleştirilere yönelmesi hükümeti önlem almaya itmiştir. 1864'te çıkarılan Matbuat Nizamnamesi ile çeşitli basın suçları ile bunlar için verilecek cezalar belirleniyor, hapis ve para cezalarının yanı sıra geçici ya da süresiz kapatma cezaları getiriliyordu. Aynı zamanda, yabancı ülkelerde basılan ve Osmanlı Devleti'ne saldırı ya da düşmanlık niteliğinde yazılara yer veren gazetelerin ülkeye girmesini yasaklıyordu (Kabacalı 1990:26). Nizamnameye göre: sürekli yayın yapmak isteyen Osmanlı uyruklu kişiler Maarif, yabancılar da Hariciye nezaretlerinden ruhsat alacaklardı:“Suç sayılıp cezalandırılacak eylemler arasında önem arz eden şu maddeler yer alıyordu. Ruhsatsız gazete çıkarmak, gazetenin imzalı sayısını hükümete göndermemek, hükümetten gelen resmi yazıları yayımlamamak, devletin iç güvenliğini bozacak suçlar işleyen kişileri kışkırtmak, hükümdara ve hükümdar ailesine hakaret içeren hükümdarın hükümlerlik haklarına saldırı niteliğinde yazılar yayımlamak, hükümette görev alan nazırları rencide edecek yayımda bulunmak, mahkemeleri ve siyasi-idari devlet kurumlarını kötülemek, devlet memurları aleyhinde yazılar yayımlamak, yabancı devlet büyükelçilerini rencide etmek vb.”⁹⁷ (Kayış ve Hürkan, 2012:9). 1870'li yılların ortalarında Osmanlı basını siyasal gelişmeleri çok yakından izlemiş, Osmanlı kamuoyunun oluşmasında önemli bir işlev görmüştür. Yeni Osmanlılar Bab-ı Âli otoritesine karşı muhalefetlerini basın aracılığıyla yansıtmışlardır. Aynı kanun II. Abdülhamid

⁹⁷ Matbuat İdaresi'nin Ocak 1876'da Ceride-i Havadis'e gönderdiği ilan-ı resmi'de “mizah gazetelerinin yayımladıkları resimlerin (karikatürlerin) birtakımı hükümetin politikasına, dinlere, mezheplere, kişilerin namus ve onurlarına ve çoğunca genel ahlaka dokunur şeylerden” olduğu öne sürülerek, “bundan böyle mizah gazeteleriyle yayınlanacak resimlerin altlarına yazılacak ibarelerle birlikte Matbuat İdaresi'ne verilmedikçe ve idareden üzerlerine “basıla” diye işaret edilmedikçe yayımlanmalarının kesinlikle yasaklandığı” bildiriliyordu (Kabacalı, 1990:44).

döneminde geçerli olmakla birlikte yeni çıkarılan kararnamelerle basın üzerinde sansür artacaktır. Bu nizamname 1909 Matbuat Kanununa kadar 45 yıl yürürlükte kalmıştır

Sansür kararnamesi gazeteciler için sürgün cezası öngörmediği halde Ali Suavi 1867’de tutuklanıp Zaptiye Nezareti’ne götürülerek ardından Kastamonu’ya sürgün gönderildi. Tasvir-i Efkar yazarı Babıali Tercüme Odası katiplerinden Namık Kemal ise rütbesi yükseltilerek Erzurum ili vali muavinliğine, Ziya Bey de Kıbrıs mutasarrıflığına atanarak sürgün edildiler (Kabacalı, 1990:32). Yani daha Abdülaziz döneminde kanunlarda yer almadığı halde basın suçlarının sürgün ile cezalandırılması başlamıştır.

Basın, II. Abdülhamid’e karşı örgütlü muhalefette önemli bir rol oynamıştır. Ancak ülke içinde uygulanan sansür denetimi muhaliflere kendini ifade etme şansını tanımıyordu. II. Abdülhamid’in tahta geçmesiyle yürürlüğe giren 1876 Anayasası’nın 12. maddesinde, “Matbuat kanun dairesinde serbesttir” hükmü yer alıyordu. Bu hüküm, özgürlüklerin her çeşit kanunla sınırlandırılabilmesi anlamına gelmekteydi⁹⁸ (Topuz, 1973:50). II. Abdülhamid de anayasanın kendisine verdiği yetkiye dayanarak çıkardığı kararnamelerle basın üzerinde sıkı bir denetim kurmuştur. 93 Harbi sırasında yayımlanan bir kararname ile hükümete, “zihinleri karıştıracak yayın yapan gazeteleri derhal kapatma” yetkisi verilecekti⁹⁹ (Kayış ve Hürkan, 2012:12-13).

II. Abdülhamid dönemi sansür uygulamalarında “Zararlı yayın basanlara, bulunduranlara, hatta okuyanlara en hafif ceza sürgün edilmektir. Bu ya göstermelik bir mahkeme sonucunda ya da hiç yargılanmadan yapılabilirdi (Kabacalı 1990:62).¹⁰⁰

Bu nedenle 1890’lardan sonra sayıları artan muhalif gazeteciler Londra, Paris, Cenevre, Brüksel, Berlin gibi merkezlerde yayın faaliyetleriyle padişah aleyhinde neşriyatta bulunmuşlardır. Bu anlamda Jön Türkler, çıkardıkları gazete dergilerle fikir ve siyaset hayatına yeni bir yön vermişlerdir (İnuğur, 1982:290). Amaçları II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesini ve Meşrutiyet’in ilanını yeniden sağlamaktı.

⁹⁸Gerek yerli gerekse yabancı basına karşı en duyarlı hareket eden padişah II. Abdülhamid olmuştur. II. Abdülhamid daha şehzadeliği zamanında basınla ilgilenmeye başladı. Ceride-i Havadis, Tasvir-i Efkar, Basiret, Çaylak, Çingiraklı Tatar gibi gazetelerin halk üzerinde nasıl etki yaptığını gözlemişti. Dolayısı ile II. Abdülhamid saltanat makamına geçtiğinde gazeteler ve etkileri konusunda yeteri kadar bilgiye ve fikre sahip bulunuyordu. Bu yüzden padişahlığı döneminde II. Abdülhamid basına çok önem verdi. Bu önem kavramı içinde basını istediği gibi yönlendirebilme çabası da mevcuttu (Engin, 2011: 62).

⁹⁹S. Tevfik (2011:49) İsmail Kemal, Said, Ahmet Midhat gibi önemli muharrirlerin gazeteye girmeyeceğini bildikleri halde saraya duyurmak istedikleri önemli şeyleri başmakale olarak yazıp sansüre gönderdiklerini bunların yayımını men eden sansürün bunları bir arıza ile saraya göndermesiyle Abdülhamid’in bu makaleyi okumasını sağladıklarını anlatır. (Tevfik, 2011:49)

¹⁰⁰Süleyman Tevfik, Alman siyasasını gütmenin Almanya ile –bütün işlerin ipleri onların eline verecek kadar- dostluğun Osmanlı için Rus düşmanlığı doğurmaktan başka bir faydası olmayacağını anlatan bir başmakale yazınca Yıldız’a çağırılır. Gazetesi kapatılır. Sürgün edileceğini anlayınca yurt dışına Viyana’ya kaçar (Tevfik, 2011:49).

Gazete dışında kitaplar da denetim altındaydı. Kitap basımı ile ilgili nizamname 1875 tarihli “Basmahane Nizamname”sinde yer alır. Basmahane Nizamnamesi’ne göre, kitaplar “Meclis-i Maarifçe” incelenip “memlekete ve devlete zararlı olmadığı” saptandıktan sonra verilecek ruhsat ile basılacaktır. Bu nizamname Abdülhamid’in “Matbaalar Nizamnamesi”ne (1888) kadar yürürlükte kalmıştır (Kudret,1948:29).

Bu dönemde İstanbul’da kitap çıkarmak isteyen yazarlar, sansürü aşmanın yollarını bilmek zorundaydılar. Sansürü aşmak için, Ahmed Midhat’ın sık sık yaptığı gibi, ilim ve irfanın hamisi olduğunu söyleyerek padişahı övmeleri ve siyasetten uzak durmak gerekiyordu ama bir çok sosyal sorun üzerinde durulabilirdi Padişahın sadık bir kulu olmasına rağmen Ahmed Midhat Efendi bile özel mektuplarında bu durumdan şikayet ediyordu: “Lakin Türk’ün lakırdı anlayan beri gelsin” dediği gibi lakırdı anlamak şanında olmayan sansür memurları çıkardılar. Bu adamlar devletimize padişahımıza şan u şeref olan hep bu gibi şeyleri çıkarıyorlar. Bıktık usandık, ama kime lakırdı anlatabileceğiz” demiştir. Ahmet Midhat da siyasal konular yerine bir riski olmayan sosyal sorunlar üzerinde durmuştur. Bu dönemde aile ve cinsiyet ilişkileri üzerine tartışmalar siyasi tartışmaların yerine geçiyor, Ahmed Midhat da bu tartışmaya erken bir katkıda bulunuyordu. Sansür ve istibdata karşı yayıncılık hızla gelişiyor yeni fikirler yayılıyordu (Findley, 1999:11)¹⁰¹. Böylece Osmanlı Devleti’nin paradoksal şekilde sansür ve istibdata karşı kültürel anlamda Batılılaşma süreci de devam ediyordu¹⁰².

Yıldız’dan gelen emir üzerine kapatılan pek çok gazete vardır. Bunların yeniden yayına girmesi de ancak aynı makamdan verilecek izne bağlıydı. Derdini anlatabilecek aracı makamı bulabilen yayınlar bu izni hızla sağlayabiliyorlardı. Ancak taşradaki gazeteler için biktırıcı bir resmi yazışma süreci başlıyordu. Ülkenin her yanından matbaa açma talepleri de bütün evrak tamamlandıktan sonra irade-i seniye için Yıldız’a arz olunmaktadır (Koloğlu, 1994:38-39).

¹⁰¹ Daha çok Meşrutiyet döneminde baskın olmakla birlikte Abdülhamid döneminde kadın hareketlerinin başladığını biliyoruz 1895-1910 yılları arasında ‘Hanımlara Mahsus Gazete’ yayımlanmıştır. Gazetede aydın-bürokrat kesimin kızları ya da eşleri olan entelektüel kadınlar yazılar yazıyordu. Gazetede kadınların aydınlanmada konusunda geç kaldığına işaret ediliyordu (Yosmaoğlu, 1996:12). Yine 1886’da Afife Hanım tarafından çıkarılan “Şükûfezar” gazetesinin yazı kadrosu tamamen kadınlardan oluşmaktaydı. Aynı zamanda önceki uygulamaların tersine yazar kadınlar koca ya da baba adlarını değil kendi isimlerini kullanmışlardır. Kadınların aşağılanmasına karşı olduklarını belirterek “Biz ki saç uzun aklı kısa diye erkeklerin alayına hedef olmuş bir taifeyiz. Bunun aksini ispat etmeye çalışacağız. Erkekliği kadınlığa, kadınlığı da erkekliğe tercih etmeyerek çalışma ve gayret yolunda olacağız.” demişlerdir (Çakır, 2011:64). Abdülhamid döneminde kadınların da eğitilmesi Tanzimat’ın sürekliliği olarak devam etmiştir ki II. Meşrutiyet’in ilanı ile kadın gazete, dergi sayısında patlama yaşanacaktır. Yine Meşrutiyet’in ilanı ile ellerine kırmızı beyaz flamarlar alarak çıkan kadınlar peçelerini çıkarmış, tiyatrolara gitmiş, konferanslar vermiştir. Bunu sosyal dönüşümün bir sonucu olarak görmek gerekir.

¹⁰² Berkes (2002:376) Edebiyatta siyasa dışı konuların işlenmesinin yasaklanması yerine kültür sorunlarının işlenmesinin yeni kuşağı doğurduğunu, bu kuşağın başlıca özelliğinin ise inançları inkar ve materyalist düşünce olduğunu ifade eder.

Abdülhamid çok sıkı bir sansür ile basın hürriyetini ortadan kaldırmak için çalışırken bir yandan da gazetecileri kendine bağlamak için onları sık sık taltif etmiştir. Tahta çıkış tarihi olan 19 Ağustos'ta, müretteplere, makinacılara varıncaya kadar bütün matbuat çalışanlarına rütbelere, nişanlar vermiştir. Her muharririn büyük küçük bir rütbesi, nişanı vardır (Tevfik, 2011:160). Kitapların ve bilbassa yurt dışından ithal edilen veya ülke içinde sevk edilen her türlü matbuatın teftişinde asıl vazife Rüşumat Emanetindeydi. Bu iş için evrak-ı muzırır müfettişleri istihdam ediliyor,o karar veremezse Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye gönderiyordu. Ancak gümrüklerde bilhassa dahilde basılan kitapların teftiş ve muayenesinin yapılmamasına, gelişmesi arzu edilen matbaacılığı sekteye uğratacağından dolayı dikkat çekiliyor, yalnız ecnebi memleketlerde basılanların tetkiki emrediliyordu. (27 Mart 1874) (Birinci, 2012:149). 1881'de Maarif Nezareti'ne bağlı kurulan Encümen-i Teftiş ve Muayene komisyonunun görevi ise ülkede basılacak bütün dini kitaplar, broşürler, fenni ve edebi her çeşit basılı şeyler, siyasetle ilgili olmayan süreli broşürler, resim, levha, madalya ve armalarla; ülkeye kitap vs'den içeriğinin sakıncalı olup olmadığının incelenmesiydi (Kayış ve Hürkan, 2012:13-15).

Jön Türklerin fikirlerini yayabildikleri tek kaynak ise gazeteler idi¹⁰³. Amaçları II. Abdülhamid'in tahttan inmesi ve Meşrutiyet'in ilanını yeniden sağlamaktı. Bu 'zararlı' neşriyatın ülke sınırları içinde yakalandığı yerlere bakıldığında, bunlar, cami, tekke, kahvehane, konak, mektep yani her yer olabiliyordu.1878'de kurulan Sansür Heyeti ile gazetelerin basım öncesinde denetlenmesini benimsedikten sonra gazete çıkarmak iyice güçleşti. 1880'de sansürle birkaç memur görevliyken, 1908'e gelindiğinde bu sayı yirmi beşe yükselmişti (Kayış ve Hürkan, 2012:12-13). Abdülhamid Jön Türklere karşı kendilerine para, aylık ve memuriyet vererek onları gazete ve risale çıkarmaktan vazgeçirmek istemiştir. Ancak çok kere para alanlar daha sonra başka adla yayıma koyuldukları gibi, bazen de bunlardan bir ikisi para alıp o para ile başka bir arkadaşlarının gazete çıkarmasını sağlamıştır. Ancak bu para alma işi yine de kötü bir tesir yaratıyor ve Jön Türk davası üzerine şüpheleri çekiyordu (Bayur: 1991:322).

Her gazete yazıların provalarını basın müdürlüğüne gönderir bunlar sıkı bir kontrolden geçtikten sonra basılırdı. Basın müdürü önemli gördüğü bazı yazıların provalarını bizzat II. Abdülhamid'e götürürdü. O yıllarda Osmanlı sınırları içinde Filip Efendi'nin çıkardığı Tarık

¹⁰³Ali Münif de anılarında basın faaliyetlerinin önemini anlatmıştır. "Gizli cemiyetin fikirlerini bütün yurda yaymak için iki cepheli çalışıyorduk. 1) Paris'te Ahmet Rıza'nın çıkardığı Meşveret'le sair neşriyatın yurda sokulmasını temin. 2) Memleket içinde bazı gazete ve eserler basarak tevzi etmek. Her iki sahada da bütün arkadaşlar feragatle sistemli surette çalışıyordu. Meşveret'i imtiyazlı ecnebi postahaneler vasıtasıyla postrestant olarak getirtiliyorduk. Yurt dışında ve içinde neşriyat cemiyet taraftarlarını arttırıyordu. Onun için bütün mesaimizi bu cihete tevcih ettik. Feryad adlı bir gizli gazete kuruldu. Bu gazete İstanbul'da basılacak, fakat Paris'de basılıp İstanbul'a geliyormuş gibi bir hüviyet alacaktı." (Toros, 1996: 22).

gazetesi, Ahmet Mithat Efendi'nin Tercüman-ı Hakikat'ı Mihran Efendi'nin Sabah'ı Ahmet Cevdet Bey'in İkdam'ı ve Mehmet Efendi'nin Saadet'i en meşhur gazetelerdi. Bu gazeteler padişahın istediği şekilde yayın yapardı. Bazen dikkatsizlikle gazete sahiplerinin veya sansür müdürünün gözünden kaçarak padişahın hoşlanmayacağı yazılar da yayımlanırdı. Böyle durumlarda birkaç gün kapatılsa da daha sonra yayına tekrar devam ederdi (Engin, 2011:62).

Jön Türklerin fikri temellerinin oluşumunda çok önemli bir katkısı olan Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın eserlerinin okunması ise tamamen yasaklanmıştı¹⁰⁴. 1899 senesinde postaneye üzerlerinde ruhsatla basıldığı ibaresiyle gelen Namık Kemal'in "Vatan", "Zavallı", "Gülnehal" adlı eserleri ile Ziya Paşa'nın "Endülüs Tarihi" adlı kitabının yasak olup Maarif Nezareti'ne gönderilmeleri istenmiş¹⁰⁵, 1904 Namık Kemal Bey'in bütün eserleri yasaklandığından Hadikatü'l-Übeda adlı eserinin de imha edilmesi gerektiği bildirilmiştir¹⁰⁶.

1888'de İstanbul'un demiryolu ile Viyana'ya bağlanmasıyla Avrupa'dan gelen muzır sayılan yayınlar bir hayli artmıştı. 1892'de Babiali yasak gazetelerin, izinli gazeteler içine konarak gönderildiğini saptayınca ve elçiliklerden postaların uyarılmasını istedi (Koloğlu, 1998:130). Selim Faris'in 1894'te Londra'da çıkardığı *Hürriyet* gazetesinin Times gazetesi içinde yurda sokulduğunun öğrenilmesi üzerine Padişah'ın emriyle Times gazetesinin yurda girişi yasaklanmıştır (Hanioğlu, 1989:95,97).

Yurt dışına firarların artmasını takiben matbuat üzerinde de teftiş artmıştır. 9 Haziran 1901'de "Avrupa'ya firar ederek neş-i mefsedet edenlerin suret-i derdest ve mallarının haczi ve teferruatı hakkında irade-i hususiye" çıkmış¹⁰⁷, kısa bir müddet sonra da basılacak bütün kitapların Dahiliye Nezareti'ne bağlı "Matbuat-ı Dahiliye Müdüriyeti'nin nazar-ı tetkikinden geçmesi gerektiğini bildiren bir irade-i seniye (30 Ağustos 1901) sadır olmuştu. Emir çok açıktı ve hiçbir alakalı encümen ve merci buradan geçmemiş herhangi bir kitaba ruhsat veremeyecekti (Birinci, 2012:148). Tepeyran, (1944:94) II. Abdülhamid devrinde yabancı memleketlerden gelen kitapların, gümrük ve postanelerden mahalli hükümetlerce tetkik edilip memlekete girmesinde mahzur olmadığı resmen bildirilmedikçe sahiplerine verilmediğini ifade eder.

II. Abdülhamid döneminde yabancı basın da sıkı şekilde takip ediliyordu. Yurt dışında yayımlanan gazetelerin memlekete sokulması yasaktı ve yakalananlar en ağır sürgün cezası

¹⁰⁴ Kuran cesareti Namık Kemal ve Ziya Paşa'dan aldıklarını, hükümdar numunesini Celâleddin Harzem Şah'tan, Ziya Paşa'nın Terkid-i ve Tercid-i Bendleri ile ise fikirlerinin, ruhlarının terbiyesine ve yücelmesine hizmet etmiştir. Onlara uymak onlar için şeref ve gaza yolunda yürümektir. (Kuran, 2009:76)

¹⁰⁵ BOA, MF.MKT., 394/8 (1899)

¹⁰⁶ BOA, MF.MKT., 628/7(1904)

¹⁰⁷ Bu irade ile Avrupa'daki Jön Türkler basın faaliyetlerinden dolayı gıyabında yargılanmış ve Tanzimat'ın hükümlerine ters olmasına karşın mallarına da el konulmuştur.

olan Fizan'a ve Taif'e gönderiliyorlardı¹⁰⁸. Bunlar yayımlandıkları memleketlerdeki elçiliklerce bildirilir; hükümet, posta ve gümrüklerde bunlara el koyardı¹⁰⁹. Ayrıca sefaret ve konsolosluklarda özel tayin edilmiş görevliler, bulundukları memleketin bütün basınını, günü gününe tarayarak devletin aleyhine yazı varsa, gazetenin ismini, tarihini, telle bildirirler, idare de, gümrük ve posta da bunları müsadere ederdi. Ancak o devirde kapitülasyonlardan yararlanarak, İstanbul ve İzmir'de kurulmuş ecnebi postalar¹¹⁰ ya da konsolosluklar vasıtasıyla bu Jön Türk gazeteleri içeri girebiliyordu¹¹¹ (Ebuzziya, 1992:123). Ancak muhalif yuvası haline gelmiş olan mekteplere İstanbul gazeteleri dahi sokulmuyordu.¹¹²

Osmanlı sefirleri basını günü gününe takip ederken¹¹³ devlet ve padişah aleyhinde çıkan yazıları merkeze bildirip onlarla ilgili tekzipler yayımlatıyor ve bu gibi yayınları engelleyebilmek adına hükümetler nezdinde gerekli girişimlerde bulunuyorlardı¹¹⁴ (Akyıldız, 2011:129-132). Belçika, İsviçre, Alman matbuatını takip işleriyle Paris Sefiri Münir Paşa

¹⁰⁸ Kesidecizade Ziya Efendi hakkında, Avrupa'da Osmanlı saltanatı aleyhinde neşr olunan evrakı, dağıttığı ve Memalik-i Şahane'de neşr etmeye cüret etmekte olduğu ihbar edilir. Zaptiye Nezareti'nce yapılan tahkikat sonucu Ziya Efendi'nin kayınbiraderi olan Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi azasından Kadri Bey'in hanesinde bir çok evrak-ı muzırta bulunmuş ve evrakin, Ziya Efendi, Kadri Efendi ve mahkeme-i mezkura reisi Said Bey tarafından müştereken hazırlandığı ortaya çıkmış ve kişiler bunu kabul etmiştir. "Hukuk-ı mukaddise-i saltanat-ı seniye... memleket menfaat devleti muhafazaten haiz ve hasıl oldukları rütbe ve nişanlarının refiyle bir daha hizmeti devlette istihdam olunmamak üzere mülk-i memuriyetinden tartlarıyla ceza-i kanunnamei hümayunda elli beş ve elli sekinci maddeleri zeyillerinden bazı fukaranın temas ettiği vecihle bila müddet mahbusen kalabend edilmek üzere hemen Fizan veya Taif'e nefy ve icla edilmeleri ve sicil-i ahval kayıtlarına dahi bu suretle şerh ve kayıt olunması tezekkür edilmiş ise de ol babda... ahvalde emr ü ferman hazret-i veliyyül-emr iktizandır. (Tophane Müşiri Zeki, Şura-yı Devlet Reisi Said, Adliye Nazırı Abdürrahim, Sadrazam Rıfât makbul olunmuştur.) (BOA, Y.EE. 94/70 (1901)

¹⁰⁹ Ancak yine de Paris'ten İsviçre'den Mısır'dan sefaret kuryeleri ve demiryolu mamurları vasıtasıyla şifreli mektuplar İstanbul'a ulaşıyordu (Tevfik, 2011:197).

¹¹⁰ İstibdat zamanında gazete sansürünün daha şiddetlisi postanede vardı. Postane, engizisyon tarihlerinin bize anlattığı gibiydi, karanlık kuyuydu. Mektuplar açılır okunur, gazetelerin sütunları karalanır, kitapların sayfaları kopartılırdı. Avrupa'dan gazete ya da kitap almak ya da milletin hayrına çalışanlarla mektuplaşmak için bir çare vardı, o da Galata ve Beyoğlu'ndaki yaşayan ecnebi şubelerinden yararlanmaktı. Kapitülasyonlar sayesinde Fransız, İngiliz, Alman, Avusturya postaneleri vardı. Ecnebi postanelerine giremeyen casuslar ve hafiyeler kapıların dışında dururlar, yalnız Türkleri kollarlardı. Bütün bu gözetlemelere rağmen biz gene istediğimizi alıp verirdik ve bizim postanemize güvenmek hiç doğru değildi. (Tokgöz, 2012: 207)

¹¹¹ Şair Eşref, "İzmir İngiliz Konsoloshanesi baş kavaşı Mustafa Ağa konsolosluk postası vasıtasıyla Avrupa'da çıkan bütün Jön Türk gazetelerini getiriyor ve paket paket bizlere veriyordu" (Yücebaş, 1978:107).

¹¹² O zaman padişaha duadan başka bir şey yazmamalarına rağmen, mektebe İstanbul gazetelerinden hiçbirini sokulmazdı. Ben gizlice hademe vasıtasıyla gazete getiriyordum. Nasılsa bunu görmüşler hademeyi mektepten çıkardılar, çok üzuldüm, çok muhtaç oldum ve hademeye birçok para verdim. Her nasılsa bundan dolayı bana bir şey yapmadılar (Erkin, 2010:48).

¹¹³ BOA, HR.T.O., 81/69 Sürgünde vefat eden Midhat ve Mahmud Paşalar ile Hayrullah Efendi hakkında gazetelerde çıkan yazılarla ilgili nezarete gönderilen telgrafta bu yayınların yasaklanması istenmiştir. Yıldız Arşivinde The Times, Debats gibi gazeteler Hariciye Nezareti Dış Matbuat Müdürlüğü tarafından, Osmanlı Devletine zararlı veya faydalı materyallerin saptanması için günlük olarak taranıyordu (Deringil, 2002:153). Abdülhamid'in sadık adamlarından Müşir Fuat Paşa'nın 1902'de Şam'a sürülmesi üzerine dahiliye tezkiresinde bu olayın Macaristan matbuatında infial yarattığı ve bu tür haberlere engel olunması istenir. BOA, HR.SYS 196/45 26.02.1902

¹¹⁴ Osmanlı elçileri devletin ecnebi memleketlerde birer matbuat acentası idiler. Bu acentalar vasıtasıyla hünkar şahsı aleyhinde yazıları ihtiva eden gazete, mecmua ve kitaplardan intişarları akabinden malumat alırdı. Bab-ı ali'de derhal her tarafa "bairade-i seniye" ve tarihlerini, numaralarını bildirerek bunların memleket dahiline sokulmaması için emirler verirdi (İrtem 1999:243).

görevliydi. Paris'teki görevinin dışında Bern ve Brüksel'e de ortaelçi sıfatıyla bakan Paşa, buradaki gazete yayınlarını resmi kanallardan yalanlarken ayrıca satın alınacak gazete ve yazarları için de İstanbul'dan hatırı sayılır tahsisat kopartıyordu (Göçmen, 1994:19). Abdülaziz devrinde Âli Paşa'nın başlattığı yabancı basını satın almak usulü böylelikle II. Abdülhamid tarafından genişletilerek devam ediyordu. II. Abdülhamid'in hassasiyetinden faydalanıp matbuatı denetim altında tutmak için maddi çıkar sağlama yolu da sıkça kullanıyordu.¹¹⁵ Tercüman-ı Hakikat, Saadet, İstanbul, Levant Herald, Moniteur Oriental, Byzantis, La Turquie gazeteleriyle, Musavver Cihan, Servet-i Fünun dergileri çeşitli vesilelerle hazineden yardım almışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Paris Sefareti vasıtasıyla da bazı Fransız yayın organlarına para verilerek; aleyhte tutum almaları engellenmişti. Osmanlı hazinesinden para desteği alan bu gazeteler arasında Memorial Diplomatique, Liberte, Republique de Presse, Orient zikrediliyordu (Kayış ve Hürkan, 2012:18). Abdülhamid'in Avrupa gazetelerine tahsisat bağlaması, müdür ve muharrirlerini nişanlar, atiyeler ve taltif eylemesi bir çok şantaj hareketlerine meydan açmış, bu yüzden pek çok paralar kaptırılmıştır¹¹⁶. Yapılan "taltifler" bu gazetelerin bir müddet sükutunu sağlasa bile bunlar yine aleyhte neşriyata başlardı. Böylece verilmiş "hakk-ı sükut" boşa giderdi (İrtem, 1999:245).

Kuran (2009:41) ruhlarını tatmin edecek yasaklı eserleri basmak için arkadaşları Veli'yi Bosna'ya, memleketine göndermek istemişlerdir. Yasak eserleri Bosna'da çoğaltan Veli Avrupa'daki Jön Türklerle de temas kuracaktı. Ancak Veli İzmir'de tutuklanır ve bütün evrak ele geçirilir. Taşkışla Divan-ı Harbi tarafından incelenen eserler sonucu arkadaşı Mazhar ile askerlikten kovularak ikişer sene hapis cezasına çarptılırlar. Ancak bu mağduriyetler onları yıldırma yerine gelecekteki hareketleri için teşvik ve heves vasıtası olmuştur.

Avrupa gazete sahipleri ve muhabirlerine II. Abdülhamid'in emriyle para verilmesinin çok sayıda örneği vardır. Fakat bu kadar para ödenmesine rağmen Avrupa kamuoyunun Osmanlı lehine dönmemiş olması bir yana, düşmanca tavırlarını devam ettirmeleri, son olarak

¹¹⁵ Jön Türklerin de hepsi gazetelerini iyi niyetlerle, özgürlük savaşları için çıkartmamıştır. Bu gazetelerle şantaj yapmaya yönelenler de çok olmuştur "Parasız kalan veya fazla parayaihtiyacı olan, bir gazete çıkarıyor,biraz bağırıyor, beş on mangır alarak bir tarafa çekiliyor. Bununla milliyeti berkad ediyor, cemiyetin (İT) namusunu lekeliyorlar. Yeni bir gazete gördüğümüz zaman 'adam, bu da para için çıkıyor, yarın beş on para aldığı gibi susar' diye söylenmeye başladık (Topuz, 1973: 42).

¹¹⁶ Şura-yı Ümmet'in neden Mısır'da çıktığını, Avrupa'da çıkamadığını izah edilirken, Gazetemizin dahili havadisler kısmı lütuf ve himmetinizle fevkalade bir ehemmiyet kespediyor. Sefaretler bile dahili havadis almak için gazetelerimizin çıkmasını bekliyorlarmış. Maateessüf gazetemiz Mısır'da çıktığı için biraz geç kalıyor. İngiltere'de, hatta İsviçre'de çıkarmayı düşündük. Bilir misiniz en büyük mani nedir? Mürettip bulmak! Çünkü Avrupa'da çıkacak gazete için öyle bir mürettip bulmalı ki Hükümeti Hamidiye satın alamasın. Onu nereden ve nasıl bulalım? Çünkü burada sefaret bizim mürettibi almak için binlerce frank vermeye hazır. İşte bu yüzden dolayı gazetemizi Avrupa'da çıkarmıyoruz." (Bahaeddin Şakir, 2004:211).

da Le Figaro gazetesinin aleyhte yazıları, II. Abdülhamid'i farklı düşünmeye sevk edecektir. Nitekim bununla ilgili olarak 17 Şubat 1903'te bir irade çıkararak bir takım önemsiz gazetelere boşu boşuna para verildiğini ve hiçbir olumlu netice alınamadığını belirtmiştir. Artık sadece itibarlı birkaç büyük gazeteye para vererek lehte yazılar yazdırmaktan başka çare yoktu. Ancak yine de II. Abdülhamid saltanatının sonuna kadar yabancı gazete sahipleri ve muhabirlerini satın alma gayretlerinden vazgeçmeyecektir. 9 Mart 1907 tarihli iradesinde Avrupa'da bazı gazetelere ödenmek üzere Osmanlı Bankası'ndan 400 bin frank alınarak Paris elçisi tarafından gazetecilere verilmesi emredilmiştir (Engin, 2011:68-69). II. Meşrutiyet'in ardından kabinenin 7. kararı ile "Batı memleketleri, basınına ve gazetecilere verilen ödemelerin toptan kesilmesi" kararı alınmıştır (Ebuzziya, 1992:124).

Dış haberlere de müdahale eden II. Abdülhamid hükümet başkanlarına karşı düzenlenen suikast girişimlerinin gazetelerde yer almasını istemiyordu¹¹⁷. II. Abdülhamid döneminde yetişen nesil, uygulanan sansüre rağmen, kapitülasyonlar, konsolosluklar, yabancı postalar aracılığıyla yurt dışından gelen bir çok eser ve gazeteye ulaşabiliyordu.

II. Abdülhamid döneminde imparatorluğun tüm topraklarında basılan kitaplar yakinen takip edilmiştir. Beyrut'ta bir kitapçıda satılan Yusuf Agah Efendi tarafından tercüme edilen bir kitabın siyaseten sakıncalı olduğu Beyrut valiliğine bildirilmesi istenir. Musul'da basılan bir edebiyat kitabı ile Beyrut'ta basılan coğrafya kitabının Beyrut, Halep, Musul, Adana, Diyarbakır, Basra vilayetleriyle Kudüs ve Zor sancaklarında okullarda okutulmaması istenmiştir¹¹⁸.

Edebiyatın, kitleler üzerindeki etkisini Yeni Osmanlılar döneminde deneyimleyen II. Abdülhamid şiirlere, hicve, edebi yazılara, tiyatrolara da oldukça sıkı bir baskı uygulamıştır.¹¹⁹ Edebi eserlerinde muhalif yazılar yazarları başkatibi aracılığıyla gönderdiği irade ile uyarıyor ve bundan vazgeçtiklerini belirten bir arıza vermelerini istiyordu¹²⁰. Namık

¹¹⁷Yabancı hükümdarların suikast sonucu ölümünün emirle "normal ölüme" çevrildiği konusunda pek çok örnek vardır. 1900 yılında İtalya kralı Umberto, 1901 yılında Amerika başkanı McKinley ve 1903 yılında da Sırbistan kralı Aleksandr ile kraliçe Draga uğradıkları suikast sonucu hayatlarını kaybetmişlerdir. Padişah II. Abdülhamid bir yandan sefaretlerden gelen raporlar ve yabancı basın yoluyla bu suikastleri yakından takip ederken, diğer yandan da bunlardan halkın haberdar olmaması için suikast haberlerini ve resimlerini içeren gazetelerin yurda girişini yasaklamıştır. Bu konuda haber yapmak isteyen yerli gazetelere de sansür koymuş, Avrupa siyasi ricallerine yapılan suikastler de gazetelerde "füc'eten öldü" şeklinde duyurulmuştur (Şeber, 2012:33).

¹¹⁸ BOA, DH.MKT., 173/47.2-3.

¹¹⁹ Yahya Kemal (1973:62) Namık Kemal'in Rüya'sı ile ilk Genç Türk edebiyat zevkini aldığını, Şefik Bey'in 'Hareket' adlı Abdülhamid idaresi aleyhine herkesi isyana davet eden sert bir hicviye olan bu risalenin üzerinde çok derin bir tesiri olduğunu, gerek üslubu gerek manası kılıç gibi çekilmiş bir ihtilal parıltısını andırdığını ifade eder.

¹²⁰ Ahmet Reşit Bey anılarında (2014:79-80). "Bir gün Başkatip Tahsin Paşa, Ekrem Bey'le beni odasına davet ederek, "Sizin gazetelere yazdığınızı ve matbaalara gittiğinizi efendimiz duymuş, canı sıkılmış; bundan sonra gazetelere yazmaktan ve matbaa gibi yerlere gitmekten kesinlikle vazgeçmenizi irade buyuruyorlar. Ve bunu temin için padişahımız bir arıza yazıp takdim etmenizi de ferman buyurdular" dedi. "Matbaalara gittiğimiz yok, edebi bazı yazılar yazdığımız doğru. Mademki bunu uygun görmüyorlar emirlerine uyar, artık yazmayız. Fakat

Kemal'in ateşli vatan sevgisiyle sürükleyici kalemiiyle yazdığı eser ve tiyatrolar, Şair Eşref'in hicivleri, Tevfik Fikret'in şiirlerinin kitleleri ayağa kaldıran etkisinin farkındaydı.¹²¹ II. Abdülhamid döneminde edebiyatla uğraşmak tehlikeli görülüyordu. Edebiyata ilgi duyan Ali Münif'e babası Şair Hakkı Bey şiddetli tepki göstermiştir. Yazdığı mektupta şöyle der: "Edebiyatla sakın uğraşma! Kendini devrin terakki icabatı ile alakalı mevzulara ver.... Bugünkü günde fen işlerini bırakıp edebiyatla iştigal etmek, modern silahlar dururken, çakmaklı silah kullanmaya benzer..." (Toros, 1996:14) Bu korkular bir devrin edebi yönünü ortaya çıkmasına engel olacaktır¹²².

Gazeteyi şantaj unsuru olarak kullananlar da vardı. Üstelik bunu Amerika'dan dahi yapıyorlardı. Mehmed Ubeydullah Efendi Amerika'nın dört yüzüncü yıl dönümünü kutlamak için Şikago'ya 1893 Mart'ındagitmiştir Bir süre sonra parasız kalınca New York şehbenderliğine mektup göndererek 'aylık elli Osmanlı lirası tahsis edildiği ve San Francisco'daki umumi sergide gazete tab' ve neşri için memur edildiği takdirde New York'ta Devlet-i aliyye aleyhinde gazete neşretme düşüncesinden vazgeçeceğini bildirmiştir. Washington Sefareti ile Hariciye Nezareti arasında uzun yazışmalardan sonra 1894 Şubat'ında İstanbul'a gelmek üzere kendisine yüz Osmanlı lirası verilmesi ve bir memuriyette istihdam edilmesinin sağlanacağı bildirilmiştir. Ancak bunu kabul etmez ve kendi imkanlarıyla 1898'e kadar Amerika'da yaşamaya devam eder (Mehmed Ubeydullah, 2002:28-29).

II. Abdülhamid kendisine muhalif olabileceğini düşündüğü edebi düşünürlerle karşı da farklı metodlar uygulamıştır. Onlara ya iyi memuriyetler vererek elinde tutmuştur, ya da

bunun için bir senet verir gibi arıza yazmaya ne lüzum var. Padişah iradesine uymakta kusur edersek cezasını görürüz" dedim. "Yok, böyle buyurdular, yazılması gereklidir" dedi. İsteddiği kağıdı yazdık, matbuattan da elimizi çektik. İşte bu edebiyat macerası da böyle bitti. Ben de az bir zaman sonra Kudüs'e doğru İstanbul'u terk ettim (Ahmed Reşit Bey, 2014:79-80).

¹²¹ Kuran, (2009:45)Mektep idare heyetinin, istibdat lehine daha ziyade eğilimli olmasına ve Harbiye Mektebi'nde hususi hizmetlilerinin daha fazla bulunmasına rağmen faaliyetimiz çok süratle yayılıyordu. O suretle ki, bakir fikirlerde, yasak eserleri okumak git gide bir ihtiyaç halini almış ve memleket olaylarına temas eden herhangi bir eser ve hatta bir mısra, derin heyecanlar doğmasına sebep olmaya başlamıştı. Bu arada Tevfik Fikret'in "Sis"i, bizlerde o kadar derin hassasiyet yaratmıştı ki "Kaç nasiye (alın) vardır çıkacak pāk dırahşan (parlak) mırsai talebe arasında vatanperverane münakaşalara yol açmıştı. Bu şiiri, zannederim mektebe Ekrem (Rize) getirmişti. Tevfik Fikret'in "Sis" manzumesi o zamanki aydın gençlik üzerinde büyük tesiri olmuştur. Tevfik Fikret'in Temmuz inkılabını memlekette fikren hazırlayanlardan biri olduğunda şüphe yoktur (Us, 2012:7). Resneli Niyazi (2003:135) Harbiye'de okurken Namık Kemal'in eserlerinin yasaklanmasına anlam verememektedir. Okulda Namık Kemal'in ve onun eserlerinin adını ağzına almak en büyük kabahattir. Namık Kemal'in şiirlerinin kendisinde vatan sevgisi uyandırdığını, onun ruhunu inkılaplara hazırladığını aktarır.

¹²² İzzet Paşa, Abdülhamid'in Teselya Savaşı'ndan sonra bu galibiyetin hak ve şükranını bilemediğini başarıdan yararlanarak baskısını artırdığını dile getirir. İzzet Paşa, çocukluğundan itibaren aile ocağında, şair ve ediplerle tanıştığından, o zamanın şiir ve nesrine bir eğilim ve istidat kazanmış olduğunu söyler. Ancak, zamandan şikayetçi olan bazı yazıların ele geçmesi ile aile efradının uyarıları, bir askeri coğrafya kitabının önsözünde vatanperverane bazı düşüncelerinin jurnal edilmesi kendisi Almanya'da iken kitabının toplatılması ve buna benzer olaylar nedeniyle bir aralık özel bir mektup yazmaktan dahi nefret eder hale geldiğini ve bu alandaki yeteneğinin körlendiğini ifade eder (Ahmet İzzet Paşa, 2017:18,26).

bunları kabul etmeyenleri sürgüne göndermiştir. Recaizade Mahmud Ekrem, Ebuzziya Tevfik Bey, Nuri Bey, Ali Ekrem Beyler'i görevler vererek yanında tutmuştur. Namık Kemal'in en yakın dostlarından, Nuri Bey sözde Tütün İnhisar İdaresi'nde hükümet komiserliğine atanarak geçim rahatlığına ulaştırılmıştı. Namık Kemal'in ölümünden sonra da oğlu Ali Ekrem saraya alınarak, sanki hem babasının ruhiyle yandaşlarının hatırı, hem de bu oğul avutulmuş, ödüllendirilmiş oluyordu¹²³ (Uşaklıgil, 1987:377).

Bir çok edebiyatçı, II.Abdülhamid'in hükümdarlık yıllarında uygulanan sansür nedeniyle politik fikirlerini ortaya koyamamıştı. Devrin aydınları ve öğrencileri daha çok edebiyat ve bilimle meşgul olma yolunu tercih etmişti. Bu alanlar içinde özellikle edebiyat, “gençler nazarında büyük ve mukaddes bir meşgale, belki de büyük bir hayat demektir. Bir mecmuada bir yazı veya şiirin altında bir imza sahibi olmak için büyük heyecanla ve ihtirasla kalemlerin elden bırakılmadığı bir devirdi. Bir şiirin veya bir yazının, bir risalenin, sonsuz hazların ve saadetlerin kapısını arayabildiği saadet demleriydi.” (Birinci, 2001:301). Bütün bu eğilim, aydınlardan oluşan bir topluluğun çıkardığı *Servet-i Fünun* edebi çalışmasında da görülmektedir. 1891'de Ahmet İhsan tarafından yeni edebiyatın aracı olmak üzere kurulmuştur. Fransız Parnasyan Ekolü etkisi altında kalan Tevfik Fikret ve Halit Ziya, Tevfik Fikret, Mehmet Rauf, Sami Paşazade Sezai gibi pek çok meslektaşları sanat için sanat yapmayı vurguluyor, şiiri düzyazıya yeğliyorlardı. Padişahı yermek amacıyla yazılan her yazı yazarını büyük bir tehlikeyle karşı karşıya bıraktığından susmak gerekiyordu (Petrosyan, 1974:166-167). Abdülhak Hamit Tarhan da işsiz ve parasız kalmamak içinedebiyat ve siyasetle uğraşmayacağına dair padişaha söz vermişti (Parlatır, 2004:13). Bu yazar ve şairler kolayca anlaşılabilir toplumsal ve politik eleştiriden uzak duruyorlarsa da, yazılarında çoğunlukla melankolik ve karamsar bir hava bulunuyordu. Tevfik Fikret'in 'Sis' şiirinde İstanbul üzerine çöken iç kapayıcı hava, simgesel olarak Abdülhamid'in baskıcı rejimini protesto etmekteydi. *Servet-i Fünun* yazarlarının usta ve ince üslupları sansürcüler tarafından kolayca anlaşılmadığı için, duyuruları resmen saptanamamaktaydı (Shaw, 2000:309-310).

Recaizade Mahmut Ekrem yeni yetişen gençlerin edebiyat dünyasında ses getirmesini istiyordu. Mekteb-i Mülkiye'den öğrencisi Ahmet İhsan ile Mekteb-i Sultani'den öğrencisi olan Tevfik Fikret'i bir araya getirerek *Servet-i Fünun* Dergisi'ni de edebiyat ortamına çekmeye çalışıyor bazı romanlarını tefrikalar halinde *Servet-i Fünun*'da yayımlıyordu

¹²³ Cevat Emre, Trablusgarp'ta Şevket Bey'le konuşmasında, Hazine-i Hassa'dan söz eder. Memleketin üçte bir geliri Hazine-yi Hassa'ya gidiyor, bu servetle müstebid en kültürlü, en muktedir vatandaşların vicdanlarını satın alabiliyor, misal olarak Midhat Paşa'nın mahkum olmasını, Üss-i İnkılap isimli eserleriyle yardım eden Ahmet Midhat Efendi'yi ihsanlarıyla ve Karakulak imtiyazıyla satın alınmıştır. Buna karşılık Hissi İnkılabı yazarı Şıpkı kahramanı Süleyman Paşa'yı Bağdat'a sürmüş, ölünceye kadar, on beş yıl orada tutmuştur (Emre, 1960:66).

(Parlatır, 2004:14) Tevfik Fikret¹²⁴, 1896 senesinde. Recaizade Ekrem'in teşvik ve tavsiyesi ile Servet-i Fünun Dergisi'nin sorumluluğu üstlenmiştir (Andı, 2007:5). Bu dergide Edebiyat Sohbetleri başlığı altında halkı aydınlatmak için yazılar yazar (Ahmed Reşid Bey, 2014:66). Tevfik Fikret 1898'de Siret Bey ve diğer arkadaşlarıyla İsmail Safa Bey'in evinde toplanmışlardır. Aralarında bulunanlardan birinin jurnal etmesiyle Tevfik Bey mabeyn başkatipliğine çağrılır. Beşiktaş karakoluna götürülerek tevkif edilir. Tevkifinin ikinci gününde evine girerek ve Halep'te menfi olan babası Hüseyin Efendi'den gelen mektuplar alınmış, ailesiyle görüştüktan sonra tekrar götürülmüştür. Fakat soruşturmalarda mesuliyeti mucip bir şey bulunmadığı için şairler serbest bırakılmışlardır (İrtem, 1999:71-72). Ama Abdülhamid yönetimi ve sansürünün görüş açısından Servet-i Fünun gibi pasif bir edebiyatçı grup bile, politik yönden tehlikeliydi. Bu nedenle "Servet-i Fünun" yazarları da 'zararlı kitaplar' listesine katıldı (Petrosyan:1974:167). Bunda muhtemelen Servet-i Fünun'un, İngilizlerin Boerlerle savaşında İngiliz tarafını tutması etkili olmuştur¹²⁵. Bazı yazarların Arnavut İsmail Kemal öncülüğünde İngiliz elçiliğine yürekten başarı dileklerinin iletilmesi üzerine, Abdülhamid İngiliz elçiliğiyle mesele çıkarmamak için bir süre sessiz kalsa da bir kaç ay sonra farklı bahanelerle yazarları sürgüne göndermiştir¹²⁶. İsmail Safa Sivas'a ve Hüseyin Siret Adıyaman'a, Ubeydullah Taif'e sürgüne gönderilmiştir (1901) (Tokgöz, 2012:135).

Servet-i Fünun yazarlarından Hüseyin Cahit Yalçın, derginin 16 Ekim 1901 tarihli 553. Sayısında P. Lacombe'dan çevirdiği "Edebiyat ve Hukuk" başlıklı makalesinde geçen "Bir gün geldi ki 1789 idaresiyle Fransa'da talak teessüs etti" cümlesinde Fransız İhtilali'nin tarihinin anılması nedeniyle derginin sahibi Ahmet İhsan Bey ile birlikte padişah tarafından mahkemeye verilmiştir. Padişaha sadakat ve ubudiyet şanına uygun makaleler yazılacağına dair yazılı yemin örneğini imzalamalarından sonra çıkarlar ve gazete tekrar yayına başlar. (5 Aralık 1901) (Tokgöz,2012:135-147).

¹²⁴ Fikret küçük yaşta annesini kaybetmiş, kaymakam olan Hüseyin Efendi İstanbul'dan uzaklaştırılarak, Hama'ya mutasarrıf olarak gönderilmiştir. Oradan, Nablus, Akka, Urfa, Halep'e sürülmüş, Antep'te kimsesiz, bakımsız şekilde ölmüştür. Bu arada genç yaşta kızkardeşi de ölmüş, bu acıları yaşarken "Sis" şiirini yazmıştı. Meşrutiyetin ilanı ile "Rücu" şiirini yazacaktır (Parlatır, 2004:21).

¹²⁵ Sultan II. Abdülhamid'in İngiltere'ye karşı Almanlarla yakınlaşması Servet-i Fünuncuları harekete geçirir. "İngiliz muhibbi" gençler İngiltere'yi Osmanlı Devleti'nin dostu ve dünyada hürriyetin babası olarak görüyorlardı. İngiltere'nin Afrika'da müstemlekesi olan Boerlerin bağımsızlık mücadelesini bastırmak için açtığı Transval Muharebesi'nde İngiltere'nin tarafını tutmaya ve hatta bunu bir bağlılık ve takdir mektubu ile İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisine bildirmeye sevk eder ve bu hareket sarayın takibatına uğrar (Andı, 2007:10)

¹²⁶ Yıldız Çadır Köşkünde sorgulanmalarının ardından Beşiktaş Karakolu'nda üç gün hapis kalmışlar ardından tekrar Yıldız'a götürülmüşlerdir. İngiliz sefirinin araya girmesiyle 'bir daha böyle divanece hareketlerde bulunmamak' kaydıyla affedilmişlerdir. Ancak kısa süre sonra sürgün edilmişlerdir. İngiltere Büyükelçisinin Abdülhamid'i ziyaretle neden İngiltere'yi destekleyen kişileri sürgün ettiğini sorması üzerine bu nedenle sürgün etmediğini onları sarayda yemekle ağırladığını ve kendilerine yirmibeşer atıye ihsan ettiğini belirtmiştir (Mehmed Ubeydullah, 2002:43-44).

Kemalpaşazade Said Bey de Tarik gazetesindeki yazıları hakkındaki jurnaller karşısında, yaptığı taşlamalarla Abdülhamid'i güldürerek kendini kurtarmıştır. Ancak evinde yapılan aramada yazdığı hikayede, güya Abdülhamid'in yazdığı istifa mektubunda padişahın halk karşısında itirafını yazıp, yazarın alaycı ifadesiyle pişmanlık duyması, tahttan ayrılmak için halktan izin istemesi işlenmiştir. Bunun üzerine Yıldız mahkemesinde yargılanarak Yemen'de San'a'ya sürülür (Fesh: 1999:43-45).

Dönemin önemli heccavı Şair Eşref, II. Abdülhamid'i en sert şekilde eleştiren muhaliflerdendir. Taşrada çeşitli bölgelerde 1897'den itibaren kaymakamlık yapmıştır. 12 Aralık 1902'de son olarak görev yaptığı Gördes kaymakamlığından ayrılmıştır. 14 Aralık 1902'de İstanbul'a getirilen şair, 15 Nisan 1903'te evinde bulunan zararlı evrak ve politika suçuyla cinayet ithamıyla bir yıl hapse çarptırılmıştır¹²⁷. Hapisten çıktıktan sonra 20 Aralık 17 Ağustos 1904'te hürriyet arayışıyla Mısır'a giden Şair Eşref, 1905-1906 yıllarında Paris, İsviçre, Kıbrıs'ta bulunmuş, sonra meşrutiyetin ilanına kadar Mısır'da kalmıştır. (Yücebaş, 1978: 9).

1900'lü yılların başında artık yasaklı yayınların önü alınamadığı gibi mektep hocaları da bunlara göz yumuyordu. Yasaklı yayınlardan olan ve Kahire'de basılan Namık Kemal'in *Celâleddin-i Harzem Şah* adlı eseri Kuleli İdadi'nde hocalar tarafından ele geçirilse de bir uyarı ile geçiriliyordu (Kuran, 2009:30).

Zaptiye Nezareti, gerek matbaaların açılışında ve gerekse teftişlerinde kanunen vazifeliydi ve bünyesinde Sansür Komisyonu, müfettişler ve bilhassa teftişine çok ehemmiyet verilen tiyatro müfettişleri bulunuyordu. Piyeslerin Osmanlı tiyatrosunda oynanması esnasında teftişleri de yine bu nezaretin vazifesiydi (Tokgöz, 2012:149). Tiyatro oyunlarının bilhassa büyük heyecanlara ve hissi çalkalanmalara yol açması ve II. Abdülhamid devrinin son zamanlarında cemiyetin büsbütün hassas hale geldiği bir zamanda tiyatro eserleri büsbütün ürkülen ve endişe yaratan bir siyasi metin olarak görülmeye başlandılar. Tiyatro eserlerine “efkar-ı muzırır derc” olduğu ikazını yapan Maarif Nezareti bunların oynatılmamasını temin işini de Zaptiye'ye havale ediyordu (Birinci, 2012:180).

Ortaylı (2015:245), sansür rejiminin, imparatorlukta en çok Türk unsurun kültürel hayatında olumsuz etkilerde bulunduğunu, Balkanlılar'ın Orta Avrupa ve Rusya üzerinden; Araplar'ın ise Mısır'dan gelen yabancı ve her türlü neşriyatı kolayca izlediklerini ancak Türk

¹²⁷ 1903'te İzmir'e gelen şair şu dizeleri yazar:

“Ey padişah-ı alem, düşman mısın zekaya,

Erbab-ı iktidarı gördün mü saldırırsın.

Asrında kaldı millet üstadsız, kitabsız,

Havf eylerim yakında Kur'an'ı kaldırırsın.” (Yücebaş, 1978:7)

neslinin ise dünyaya kapalı kaldığını vurgulamıştır. II. Abdülhamid zamanında uygulanan sansür bir neslin arzusuna okumasına engel olmuştur. Namık Kemal'in eserleri başta olmak üzere bir çok Türk ve yabancı aydının eserlerinin okunması yasaktı. Ülkelerin tarihinde yaşanan devrimlerle ilgili yayınları okumak ve yayınların ülke içine girişini sağlamak yasaktı. Gazetelerde Fransız İhtilali'nden bahsetmek bile suç sayılıyordu ve sürgünle cezalandırılıyordu. İktidarın aracılığıyla eleştirmenin imkansız olduğu ülkede kendi yaşam alanının darlığından bunalan, fikirlerini ifade etmenin ve hür bir ülkede yaşamının arzusunu duyan pek çok Jön Türk yurt dışına kaçmak zorunda kalacaktır. Jön Türklerin bulundukları ülkede çıkardıkları gazete ve risaleler her ne kadar kapitülasyonlar, konsolosluklar aracılığıyla yabancı postanelerle özellikle mektep öğrencilerine ulaşsa da genel olarak İstanbul ya da Anadolu halkının bu gazetelere ulaşması oldukça güçtü. II. Abdülhamid'in uyguladığı bu sıkı sansür politikası kendisine karşı muhalefetin oluşmasındaki etkenlerden biri olacaktır.

1.3.4. II. Abdülhamid'e Karşı Muhalefetin Oluşmasında Hafiyelik ve Jurnal Uygulamasının Etkisi

Gizli istihbarat devletlerin varlığını sürdürmesi için geçmişten günümüze varlığını devam ettiren bir işleyiştir. Gerek İslam coğrafyasında ve gerek diğer coğrafyalarda kurulan bütün devletler istihbarata önem vermişlerdir. Bu, daha çok, devletin aleyhinde olabilecekleri önceden haber alma ve bununla "tertipleri bozma" amacına yönelik olmuştur (Beyhan, 1999:65). Osmanlı Devleti'nde Abdülmecid zamanında kurulan gizli polis teşkilatı Abdülaziz zamanında ihmal edilmiş, Abdülhamid ise bu teşkilata son derece önem vermiştir (İrtem, 1999:140). Hafiyе teşkilatının net bir kuruluş tarihi görünür bir vechesi bulunmamakla birlikte Zaptiye Nezaretine bağlı olarak çalıştığı bilinmektedir. Resmi hafiyelik doğrudan Hafiyе Teşkilatına yani Zaptiye Nezareti'ne bağlı idi. Fakat bu teşkilatın dışında da herkes hafiyelik yapmakta serbestti. "Jurnal" adıyla şahit olduğu olayları duyduğu haberleri saraya bildiren hafiyeler çok çeşitli mesleklerden herkesi kapsıyordu (Gör:2015:75). Mahalle bekçisi, tekke şeyhleri, hocalar ve her sınıftan, her tabakadan insanlar jurnalde bulunmuştur. Jurnalın bu kadar etkili kullanılmasının nedeni ise padişahın şahsıyla ilgiliydi, çünkü kendisi kimseye güvenmezdi.¹²⁸

¹²⁸ "...bir ferde hatta evladına, mürakiblerine ve eski bendelerine bile emniyet etmezdi. Fakat emniyet eder gibi görünürdü. En sadık ad ettiği bir bendenin de en adi bir menfaat mukabilinde kendi aleyhine kıyam edeceğine kat'iyen kani idi." (İnal, 1982:1270).

Hafiyelerin içinde jurnallerini doğrudan Abdülhamid'e ileten saray erkânı¹²⁹ olduğu gibi İstanbul'da ve vilayetlerde özel olarak jurnal işiyle görevlendirilmiş, maaş alan, yani profesyonel istihbaratçılar da vardır¹³⁰. Jurnalcilerin bir kısmı da muhbirlik ederek maaşlarına ek olarak biraz ödül almayı uman devlet görevlileriydi. Diğer bir jurnalciler kesim ise önemli şahsiyetlerin hizmetindeki avanelerdi. Faik Paşa avanesi, İzzet Paşa avanesi, Ebul hüda avanesi diye anılan bu çeteler muhbirliğin ötesinde, şüpheli şahıslara müdahale de edebilen fedai kılıklı adamlardır. Başka bir hafiye kategorisi daha vardır: Küçük bir ödül almak için başkalarını ihbar etmekte duraksamayan sokaktaki sıradan adam." (Georgeon, 2012:220). Bu kadar geniş hafiye ordusu içinde jurnal o kadar yayılmıştı ki, İstanbul'da artık babanın oğluna, oğlun babasına, kardeşin kardeşe, kocanın karısına emniyeti kalmamıştı. Damadının, dolayısıyla kızının felaketini hazırlayan kayınpederler görülüyordu (İrtem, 1999:84). Casusluk adeta bir sanat haline gelmiş, dostlarla ve akrabalarla görüşmenin zorlaşmış, hakkında jurnal verilip de bir belaya uğramamak için herkes dilsiz olmuştur (İnal, 1982:1277).

Saray, Anayasa'nın 113. maddesine göre jurnal edilen kişiler hakkında işlem yapıyordu. Sarayın dışında padişahın iradesinin yerine getirilmesi çeşitli düzeylerde uygulanıyordu. 1880'de yapılan düzenleme ile nazır, doğrudan doğruya denetimi altındaki komiserleri ve İstanbul'un ve diğer büyük kentlerinde polis çalışmalarını yönetiyordu. Osmanlı payitahtı gizli servisini 21 bölgeye ayırmış, her bölge bir başhafiye'nin idaresine verilmiştir. Padişah en güvenilir adamlarını toplayarak Zaptiye Nazırlığı'nı kurmuştu. Sarayda bulunan hafiye örgütü Zaptiye Nezaretine bağlı olmakla birlikte gerçekte bağımsızdı. Padişah böylece iki polis örgütünün birbirlerine karşı hafiyeleşmelerini sağlıyordu¹³¹ (Shaw, 2000:266).

Hafiye Teşkilatı'nın takip ettiği yerler arasında, şehzadelerin sarayları, askeri okullar, medreseler, tekke ve zaviyeler yer almaktadır. Sultan'ın istihbarat çalışmaları çerçevesinde evler bile sıkı kontrole alınmıştı. II. Abdülhamid evde toplanmaların düşmanıydı. Büyük paşaların, beylerin, konaklarındaki toplantıları gözetletir. Kimlerin evinde toplanmalar olduğunu buraya kimlerin gelip gittiğini bilmek isterdi. Bu teşkilat ve bu teşkilatın bir parçası olan jurnal sayesinde Osmanlı ülkesinin en ücra köşelerinde olup bitenleri öğrenme ve gerekli tedbirleri alma olanağı bulunmuştur. Aynı zamanda ülkede 30 bin kilometreden fazla telgraf

¹²⁹Vahdettin, şehzadelerin durumu hakkında Abdülhamid'e Jurnalcilik yapardı (İrtem, 1999:84)

¹³⁰ Hafiyelerin biriken maaşlarını karşılamak için maliye nezaretine yazılan yazıda 60-70 bin kuruşa ihtiyaç varken vezne 1000 kuruştan başka bir akçe bulunmadığı (BOA, Y.EE 2-81) ve hafiyelerin biriken aylıkları için paraya ihtiyaç duyulduğu bililir (BOA, Y.PRK.ZB 2/81)

Görevi sırasında öldürülen hafiyelerin aileleri de düşünülerek devlet maktul hafiye'nin ailesine maaş bağlamıştır (Gör, 2015:77-81).

¹³¹II. Abdülhamid istihbarata tek başına hakimdi. Bolayır (2007:281), padişahın jurnali; "Koca saltanat-ı Osmaniye'yi Cüz'iyat ü teferruata kadar her şeye müdahale etmek ve mülkün her noktasında amir-i mutlak olmak emeline düştüğü için" kullandığını ifade eder..

hattı gerilmesi aslında başkentin istihbarat ihtiyacından kaynaklanıyordu¹³². Ayrıca Paris, Londra, Brüksel, Cenevre ve Kahire gibi şehirlerde Jön Türklerin faaliyetlerini kontrol edebiliyordu (Gör, 2015:77-81). Postaneye ulaşan her telgraf, çekilmeden önce padişahın izin alınması için saraya gönderilirdi (Neave, 2008:22). İstihbarat konusunda diğer bir yöntem ise fotoğraftır. Fotoğrafın siyasi açıdan önemi anlayan padişah kendisi için Yıldız Sarayı'nda özel bir fotoğraf stüdyosu kurdurmuştur. Şeref Kurbanları Taşkışlada iken fotoğrafları çekilince sıkı şekilde takip edileceklerini anlamışlardır (Ağababa, 2007:45).

1880'lerin başından itibaren Abdülhamid imparatorluk topraklarını dolaşmaları için her yana fotoğrafçılar gönderir. 'Her resim bir fıkirdir' diyen Abdülhamid insanları yüzlerinden tanıdığını iddia ederek bazı mahkumları affeder (Georgeon, 2012: 221).

Hafiyeye Teşkilatı'nın ıslahında ve geliştirilmesinde yabancı uzmanlardan yararlanılmıştır. Bunlardan en önemlisi Mösyö Bonin'dir. Fransa polis nizamı hakkında bilgi vermek ve gerekli düzenlemeleri yapmak üzere 1884'de Fransa'dan getirilmiştir. Hazırladığı layihada, teşkilatın amacı; hükümdarın şahsi hukukunun korunması, hükümdarlığın hukukunun muhafazası ve devletin ve ulusun emniyetinin devamı ve korunmasının sağlanması olarak belirtilmiştir. Hafiyeye teşkilatı hukuken Zaptiye Nezareti'ne bağlı görünse de II. Abdülhamid fiilen kendisine bağlamıştır (Beyhan, 1999:69).

Mayokan (2010:177-179) II. Abdülhamid'i hafiyelik ve jurnale yönlendiren sebepleri şu şekilde sıralamıştır: "Sorunlardan biri hal fetvası, diğeri Veliaht Reşad Efendi idi. Abdülaziz'i saltanattan düşüren kuvvet Dolmabahçe Sarayı'nı kuşatan asker değil, Hüseyin Avni Paşa ve çevresindekilerdi. Şeyhülislam'dan alınan fetva ile saltanat değişimi lüzumu tasvip edilmeseydi, devlet erkânı öyle tehlikeli bir işe girişmezlerdi. Abdülhamid için en büyük meşgale 'fetva yolunu kapamak, fetvahaneyi her taraftan kuşatma ve gözetim altına alarak onun bütün hareket ve muamelatından haberdar olmaktır.' Diğer bir sorun ise saltanata oturacak hükümdardı. Önceleri V. Murad'ın saltanata iadesi, sonraları Veliaht Reşad Efendi'nin tahta çıkarılabileceği korkuları, ikinci derecede onu hafiyeliğe iten sebeplerdendi.Şeyhülislamın arabasından konağına, hususi odasından resmi makama kadar her yerde takip memurları vardır. Abdülhamid'in, fetva cihetinden sonra, ehemmiyet verdiği, talebe ciheti ve tekke şeyhleridir. Talebelerin şariat namına ayaklanmaları, tekkeleri kendi aleyhine fesat tertibi ihtimali Abdülhamid'i daima endişelendirmiştir." Abdülhamid'in

¹³² Abdülhamid haber alma isteğiyle de telgraf hatlarını büyütüyordu. İstanbul telgraf hatlarıyla Rumeli Arnavutluk ve Bosna) Anadolu'nun (Erzurum) ve Arabistan'ın (Basra, San) sınır şehirlerine bağlanmış oluyordu. Başkentten denizle ayrılmış olan Trablusgarp-Bingazi-Fizan kendi içinde telgraf ağıyla birleştirilmiş, ayrıca telsiz telgraf sistemiyle Derne'den Anadolu'ya bağlantısı kurulmuştur. Padişah, özel ajanlarına, curnalcilerine telgrafla haber yollamaları için özel şifreler veriliyordu. Böylece Yıldız kadrosu dışında kimse gelen bilgilere ulaşamayacaktı (Koloğlu, 2013:22).

görünüşte hürmet ve himaye eder gibi görüldüğü ulema sınıfından da aslında korktuğunu ifade eder. II. Abdülhamid bu tekkelerden korkmakta da haksız değildir. Bir araya toplanması yasak olan insanlar ancak tekke toplantılarında bir araya gelebiliyor ve bu toplantılarda Jön Türklerin gazetelerini okuyabiliyorlardı¹³³.

II. Abdülhamid'in uyguladığı politikalardan biri de, en ağır suçlarda dahi, insanları kendisine bağlayıp, hafiye olarak kullanmaktır. Kendisine suikastte bulunmaya teşebbüs edenleri dahi kendi hafiyesi yapmayı başarmıştır¹³⁴. II. Abdülhamid diplomatlarını, sefirlerini, valilerini, mutasarrıflarını hafiyelikle görevlendiriyordu.

Abdülhamid hafiyelerden, memur ve bürokrat kitleyi kontrol altında tutmak için de yararlanmıştır. Berkes (2002:344) gönüllü hafiye ve jurnalci ordusunun en önemli başarısının, rejimin tehlikeli saydığı kişileri, gölgelerinden korkacak kadar uslandırması olduğunu belirtmiştir. Bunlara gördüklerini değil, hatta duyduklarını bile değil, tahmin ettiklerini, şüphe ettiklerini de bildirme özgürlüğü verilince, saray devleti okumaya bile vakit bulamayacak kadar çok gizli rapor içine gömülecektir¹³⁵. Örgütün hedefi halktan ziyade, padişahı düşürebilecek mevkide olacak kişilerdi. Bunlara sadrazamlar, şeyhülislam, nazırlar ve paşalar, yüksek komutanlar ve genç öğrenciler¹³⁶ dahildir ki Midhat Paşa dahil devletin en üst kademesinde bulunan herkes ve şehzadeler için jurnal verilebiliyordu¹³⁷.

¹³³ Çelebi (1946:48) anılarında, Mevlevi Ali Paşazade Derviş Kemalettin Beyin evinde toplandıklarını oraya hafiyeler giremediğini, pencerelerden dinleyemediklerini anlatır. Müvezzimiz Bedevi şeyhi Naili Efendi fevkaide cesur olduğundan Paris'ten gelen (Meşveret) gazetelerini sair tevzi olunacak yazıları, dergahta bulundurmak ihtiyatsızlığını yapmış. Avrupa'dan gelen bir mektuptan şüphenilerek dergah taharri edilmiş. Şeyhi ve biraderini envai işkenceye düşürdükleri halde hiç birini ele vermemiştir.

¹³⁴ 21 Temmuz 1905 de II. Abdülhamid Cuma namazını kıldıktan sonra Yıldız Camiinden çıkış zamanı Edward Jorris, atların çektiği bir arabada saklanmış, bir turist kılığında Cuma merasimini izlemeye gelmişti. Sultan şeyhülislamla konuşup gecikince sultan kurtuldu, 26 kişi öldü. Belçika büyükelçiliği yabancıların sahip olduğu imtiyazlı hukuk gereğince Edward Jorris'i kurtarmak üzere girişimde bulundu. Sultan Abdülhamid sürpriz bir davranışla onu affedip, kendisine 500 Osmanlı altını vererek ihanda bulundu ve kendi hesabına onun gönlünü kazanarak onu Avrupa'da Osmanlı İstihbarat teşkilatında kullandı (Harb, 2012:226). Bu Abdülhamid'in insanları kendine bağlamakta oldukça mahir olduğunu gösteren olaylardan biridir ve kurmuş olduğu meşhur istihbarat teşkilatında da bunu kullanmıştır. Affedildikten sonra Fransa'da "Ermeniler" ile diğer anti-Osmanlı örgütlerine karşı casus olarak çalıştırılmış ve uzun yıllar sadakatle hizmet etmiştir (Dabağyan, 2011:30).

¹³⁵ II. Abdülhamid kendisine gönderilen jurnalleri isimsiz dahi olsa değerlendirmiş ve yapılan ihbar üzerine gerekli soruşturmayı yapması için Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Mesela bir vali hakkında iddialar doğru ise onu görevden alıyordu. Şikayet edilen kişiler için bir üst makamını kullanmak gerekirken direk padişaha da yazılabiliyordu. (Mercan, 2007:345,350).

¹³⁶ Hafiye ve jurnal nedeniyle çok fazla sürgün vardır. Bunlardan biri yarı sürgün sayılabilecek Cami Baykurt'tur. Harbiye mektebinin son sınıfında iken hafiyeler tarafından İttihatçı hareketine karışmış, padişahlarına sadakatleri şüpheli bir sınıf olarak jurnal edilmişlerdir. Bu nedenle o senenin mezunları İstanbul'da bırakılmayıp taşra ordularına dağıtılmışlardır¹³⁶ 28 Nisan 1896 günü İstanbul'dan çıkıp on arkadaşıyla 16 gün sonra Kayseri Vapuru ile Trablus'a gelir (Baykurt, 2009:4).

¹³⁷ Sürgündeki Esad Efendi'nin hükümet aleyhinde neşredeceği bir gazeteye Aydın Valisi Midhat Paşa'nın yardım edeceği hakkında ulemeden Mehmed Necib'in jurnali. mevcuttur. (BOA, Y.EE., 79/108) Şehzade Reşad hakkında verilen jurnaller. (BOA, YPRK.AZJ., 3/93)

Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa da jurnal mağdurlarındandır. Ahmet Rıza Bey'in Paris'e gitmeden önce biraz para kazanmak için iş araması üzerine Nazım Bey'in aracılığıyla Bursa Maarif müdürü yapılmış, ancak bir süre sonra "bu mülevves idare içinde vazife yapamayacağını" söyleyerek Avrupa'ya kaçmıştır. Ahmet Rıza

II. Abdülhamid aynı zamanda yurt dışındaki Jön Türkleri ve basını takip etmesi için de casus tayin ediyordu. İngiltere’de neşredilen Hürriyet ve İstiklal gazeteleri Yıldız’ın eline geçince, bu gazetelerin her türlü faaliyetinin önlenmesi için hafiye tayini gerçekleştirilmiştir (BOA, Y.PRK.MK 1/36).

Yurt içinde mutasarrıflıklara hafiye tahsisatı ayrıldığı ve zaman zaman bunlara zam yapıldığı görülmekte. Mutasarrıflıklarda verilen hafiye tahsisatının yetersizliğinden kaynaklı zam istemişlerdir¹³⁸. Yine aynı şekilde vilayetlere hafiye istihdamı için tahsisat gönderilmiştir¹³⁹. Bir çok vilayette ve mutasarrıflıkta görevli hafiyeler vardır ve bunların maaşının ödenmesi için tahsisat ayrılmaktadır¹⁴⁰.

Padişahın kişisel denetiminde olan hafiye örgütünün başında önce kendi kölesi olan Ahmet Celalettin Paşa daha sonra Fehim Paşa bulunmuştur. Bunların emrinde bulunan hafiyeler ve jurnalciler hükümetin bütün dairelerine sızıp memurların hareket ve düşüncelerini jurnallerle saraya bildirirlerdi¹⁴¹. Fehim Paşa, Abdülhamid’in şahsını korumakla muvazzaf bulunduğu Padişah onun isteklerini yapıyordu. Fehim Paşa da bu kuvvete bel bağlayarak halka karşı hiçbir tehditten çekinmiyordu¹⁴². Hafiyelerin bunu kullanarak zulm yaptıklarına belgelerde rastlanmaktadır¹⁴³ (B.Şakir, 2004:506). Gerek Fehim Paşa ve gerek diğer büyük hafiyeler, hatta devlet vükelasından bazıları bile Abdülhamid’e tac ve saltanatını muhafaza hususunda kendilerini kıymetli satmağa, kendileri olmazsa şahsının ve saltanatının tehlikeye düşeceği fikrini telkin etmeye çalışmışlardı (İrtem, 1999:84).

Hafiyelerden kurtulmanın tek yolu ecnebi bir mahale girmekti¹⁴⁴. Kapitülasyonlar nedeniyle hafiyelerin buralara girmesi yasaktı. Bu nedenle takip edildiğini anlayan kişiler,

Bey’in babası Babası İngiliz Ali Bey’in padişah tarafından menfur görüldüğünü bilen hafiye Çerkes Şeyh Ziyaettin’in jurnali ile padişaha Nazım Bey’in, Ali Bey’in oğluyla görüştüğü jurnal gitmiştir. Padişahın kendisine bunun hesabını sorması üzerine, Ahmet Rıza Bey’in mektep arkadaşı olduğunu, Avrupa’da birlikte okuduklarını kendisini ziyarete geldiğini söyleyerek yakasını zor kurtarmıştır (Hüseyin Nazım, 2007:809).

¹³⁸ (BOA, İ.ZB., 1/16), (BOA; İ.HUS., 1/52), (BOA; DH.MKT. 7/26)

¹³⁹ (BOA; DH.MKT 2/38) (BOA; İ. HUS 19/6)

¹⁴⁰ (BOA, Y.PRK.MK., 16/53) (BOA, İ.MTZ.GR., 23/868), (BOA, İ.HUS., 19/73) (BOA, ZB., 21/36)

¹⁴¹ Jurnal için uygun olan işlerde memur sayısı artmıştır. Şura-yı Devlet azası 123, Meclis-i Maliye 48, Cemiyet-i Rüşumiye 62, Şehremaneti Meclisi 55, Meclisi Maarif 44’e, Encümen-i Teftiş ve Muayene’ye 55’e çıkmıştı. (Tevfik, 2011:153).

¹⁴² Fehim Paşa halk tarafından hiç sevilmiyordu. Almanların girişiyle Bursa’ya sürgün edildi. Ancak halk o kadar nefret ediyordu ki meşrutiyet ilan edilince linç edilmiştir.

¹⁴³ (Y.PRK.UM., 25/77)

¹⁴⁴ Cemaleddin Efendi hafiyelerin peşini bırakmaması üzerine, bu sıkıntılı vaziyetten müteessir olarak, o zaman Mekteb-i Harbiye karşısında bulunan Rus Hastanesine ilticaya mecbur olmuştur. Kapitülasyonlar dolayısıyla tabii hastaneye hafiyeler girememişler (Erkin, 2010:42). Ethem Bey de, bir gün izinli çıkmak için sıraya girmişken Mektep Müdürü Kaymakam İhsan Bey ceplerini arar ve bulduğu evrak nedeniyle nöbet odasına götürülmesini ister. Ancak arkadaşlarının yardımıyla kaçmayı başaran Ethem, Vahi Efendi’nin şeyhi olduğu İmrohor tekkesine iltica eder. Hafiyeler burayı da basınca kaçar ve Cemaleddin Efgani’nin arkadaşlarından Sıddık Han ismindeki bir Hindli’nin Şişli’deki evine kaçar. Sıddık Han İngiliz tebaasındandı. Sıddık Han ecnebi tabiyetine haiz olduğundan meskenine kapitülasyonlar nedeniyle girilemezdi. “Burada bulunduğum müddetçe yakalanmak korkusundan azadeydim. Zira ecnebi tabiiyetini haiz bir şahsın meskenine, kapitülasyonlar yüzünden, padişahın hafiyeleri müdahale edemezlerdi.” Ancak sürekli burada kalamayacağı için İngiltere’ye

yabancılara ait hastanelere, konsolosluklara ya da ecnebi tebasına mensup kişilerin evlerine sığınarak hafiyelelerden kurtulabiliyorlardı. Bazen de bulundukları yerden çıkmasını kollayan askerlerce yakalanıyorlardı.

Yüksek makamlarda bulunan zevatın her çeşit hareketlerine dair doğru veya yanlış, hatta yalan ve iftira olmak üzere her gün padişaha haberler gelirdi¹⁴⁵. Tophane Müşiri Zeki Paşa, bu vaziyete karşı, kendisini mütemadiyen jurnal etmek suretiyle işin içinden çıkmak yolunu bulmuştu. Nereye gittiğini kimlerle konuştuğunu, kimlerle konuşacağını sırf kendi selahiyati dairesinde olmak üzere, yapacağı işlerden başlayarak jurnal mevzuu teşkil edilebilecek her hususu, evvelinden bir pusula ile padişaha bildirir, “Fılan yere gidiyim mi gitmeyim mi” diye istizan kağıtları da yazardı (Biren, 1993:22).

Özellikle üst düzey bürokratlar için takip edilmek o kadar kanıksanmıştır ki, Abdülhamid’e sadrazamlık yapmış olan Sait Paşa evine gelip gidenlerin taciz edilmelerinin yanı sıra kendisinin bizzat saraya giderken takip edildiğini, hiçbir gizli işi olmadığından bu gözetlemelerden rahatsız olmadığını, ancak hafiyelelerin hiç olmazsa gelip gidenleri gizli takip etmelerini, onları olsun ürkütmemelerini padişaha arz eden yazıyı mabeyne verebilmiştir (Sait Paşa, 2008:127).

Taha Toros (1996:15) o dönemde yaşadıkları hafiye baskısını şu şekilde aktarır: “Mülkiye’de irfanımız arttıkça, Avrupa’ya kaçanların çıkardığı risaleleri okumak, istibdad idaresine karşı, yakınlarımız arasında münakaşalar yapmak bir sevk-i tabii haline gelmişti. Bunu emekleme halinde bir siyasi hareket olarak vasıflandırmak da caizdir. Fakat hafiye bolluğu karşısında en yakın dostunuzla dahi, dertleşmenin imkanı olmadığı bir devirde yaşıyorduk. Her insan ancak vicdanıyla konuşabiliyordu. Mektepler ve toplu yaşayanlar bir tedhiş havası içerisinde bulunuyordu. Hafiye teşkilatı sistemli surette çalışıyor, iki kişi arasındaki gizli konuşmaların mahiyetini öğrenecek kadar derras ve hilekar davranıyordu. Kimse kimsenin samimiyetine güvenemiyordu. Herkes yekdiğerini şüpheli gözlerle görüyordu. Dert var, dertli var, dertleşme yoktu! İstihbarat zayıf, tecessüs yasaktı. Herkes zahiren bir disiplin altındaymış gibi hareket ediyordu. İdareye karşı içten içe kaynayan fikirler, bir sel olmaktan uzaktı. Biz bu fikirlerin damlalar halinde damlamasına bile razı idik. Herkes aynı dertle maluldü; fakat kimse kimseye bunu açamıyordu..”

kaçmayı planlar. Ancak evden çıkmasını kollayan askerler tarafından arabada yakalanır ve Yıldız’a götürülür (Balkan, 1947:11-12).

¹⁴⁵ Ahmet Reşit Bey, (2014:11) Abdülhamid’in saltanat devrini karartan ve halkı kendisinden soğutan illetin de jurnalcilik olduğunu, Bunun artmasına yol açanın padişahın evhamlılığı olduğunu ancak giderek çoğalmasına ve kötüleşerek dal budak salmasına da sebep olanların da yine o vehim ile birlikte memleketteki ahlaki yozlaşma olduğunu, bu yozlaşma olmasaydı Abdülhamid’den sonraki hükümetlerde artık jurnalciliğin görünmemesi gerektiğini ifade eder.

Babıali Tercüme Odası'nda çalışan Ahmet Emin Yalman da Babıali koridorlarında arkadaşlarıyla konuşmaması için uyarılmıştır. “Bundan anladım ki istibdat devrinde herkes göz hapsindeydi. Bir ahbapla sıkıca görüşebilmek, göze çarpan, jurnallere konu olan bir hareketti” (Yalman, 1970:59).

Ali Münif Bey hatıralarında Mülkiye öğrencisi iken Avrupa'ya kaçanların çıkardığı risaleleri okuduklarını ve istibdad idaresine karşı yakınları arasında münakaşa etmenin sevk-i tabii haline geldiğini ifade eder. Ancak hafiyelerin bolluğu karşısında dertleşmenin imkanı olmadığını ifade eder: “Kimse kimsenin samimiyetine güvenemiyordu. Herkes yekdiğerini şüpheli gözlerle görüyordu. Dert var, dertli var, dertleşme yoktu!” (Yeğenağa, 1996:15).

Bu dönemde mektep öğrencilerinin en fazla yaşadığı sıkıntılardan biri de, hocalarının bir jurnal nedeniyle sıklıkla sürgüne gönderilmesiydi. Ahmet İzzet Paşa (2017:29) konu ile hatırasını aktarır:“İdadi son sınıfta iken hürmet ettiğimiz iki hocamızın, tahttan indirme olayında kurmay öğrenci olmak suçlamasıyla Şam'a sürgün edilmeleri, saraya karşı kalbime ilk gücenme şaibesini koydu. Harbiye'de rastladığımız sıkı bir idare, iğrenç bir hafiyenin jurnaliyle hepimizin taparcasına sevdiği fizik öğretmeni Sait Bey'in sebepsiz sürülmesi ve bütün bunların üstünde de ders nazırı Zeki Paşa'nın “Velinimet-i alem efendimiz sizi beslemek için etek dolusu para sarf ediyor” cümlesiyle başlayıp, nihayet bulan ve her vesilede tekrarlanan bu amiyane ve iğrenç nutuklarının neden olduğu nefret, masum hislerimi o derece sarsmıştı ki, harbiye son sınıfında iken saraya mensup bir zatla sıhri ilişki kurulması dolayısıyla uzun süre bütün aile fertleriyle ilişkilerimi kestim.”

Eski Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşa hatıralarında Abdülhamid'in bütün jurnalleri okumadığını, jurnali takdim eden adamların şahıslarına mevkilerine bağlı olarak ehemmiyet verdiğini belirtir¹⁴⁶. Nazırlardan ve büyük mevki sahiplerinden gelen ve resmi evrak kanallarından geçmeyip hünkara teslim edilen maruzatlar hakikatte bir jurnaldır. Hünkar bunları bizzat kendi açar, bazılarının altındaki imzayı makasla keserek mevkii muameleye koyar, yani iradesini vererek daire-i kitabete gönderir (Tahsin Paşa, 1931:26).

II. Abdülhamid bir jurnalciyi cezalandırdığında istihbarat şebekesinin zayıflamasından korkardı¹⁴⁷. Jurnallerin çoğu, kin, iftira ve yalan mahsulü ifadeler taşırdı. Jurnalciye hiçbir sorumluluk düşmemesi sebebiyle hafiyelik saraydan başlamak üzere aile muhitlerine kadar

¹⁴⁶ 1907'de Abdülhamid'in sadrazamı Avlonyalı Ferit Paşa altı küsür sene sadrazamlık etmiştir. Abdülhamid'in Jurnalciyi sevmediğini anlatır. “Edepsizler Hünkarı telaşa, memleketi belaya sokuyorlar” “derdi. Lakin bin yalanın içinden bir doğrusu çıkacağını hayal ederek bu muzır adamları terslemezd. Hatta mahiyetlerini bildiği için bazılarının jurnallarını hiç açmaz bir tarafa atardı (Mümtaz, 1946:80).

¹⁴⁷ Belgelerde asılsız jurnalın cezalandırıldığını da görülmekte. Bu durumda asılsız ihbar edenlerin kimi zaman nefy edilmesi isteniyordu. Vezneciler'de Camcı Ali Mahallesi İmamı Mehmed Raif ve Müezzini Bekir'in Saltanat-ı Seniyye aleyhinde bulundukları ihbarıyla hapsedilmeleri ve tahkikat neticesinde serbest bırakılmaları üzerine muhbirlerin nefyi hakkındaki karara dair tahrirat. (BOA, Y..MTV., 5/ 45)

yayılmıştı (Kartal, 2011: 266). Tahsin Paşa jurnal verenlerle ilgili şöyle der: “Garibi şu ki bu jurnal yırtılıp atılmıyor, sahibi çağrılıp yalancılık ve müfterilik cürm ile cezalandırılmıyor, bilakis bu kabil işlerde müteyakkız davrandığı için taltif olunuyor. Bu kadar müsait bir muhitte jurnalcilik elbette bütün feyz ile neşvünema bulacaktı”¹⁴⁸ (Tahsin Paşa, 1931:61).

Padişah'tan bir fayda çıkarmak, istifade etmek için fırsat bekleyen hafiye ordusu kırk bin olarak tahmin ediliyordu. Jurnalın nedenlerinden biri de kendisini ya da yakınına sürgünden kurtarmaktır¹⁴⁹.

Jurnal nedeniyle posta konusunda da dikkatli olmak gerekiyordu. 1905 tarihli Diran Kelekyan Efendi, Paris'teki Bahaettin Şakir Efendi'ye gönderdiği mektubunda postanın taahhütlü olarak gönderilmesini ister. “Çünkü Yıldız usülleri Parislere, Kahire'lere kadar sirayet ettirildi. Başkasının mektubunu çalmak, birisinin mektubunu sahte imza koyarak almak meşru işler gibi yapılıyor ... Çünkü Abdülhamid'in renk renk casuslarından başka şimdi Avrupa'da bir takım başka tarafların casusları da vardır.¹⁵⁰ Memleketi güya kurtarmaya yeltenenler de her tarafta casus ikamesine başladılar” (Bahaeddin Şakir, 2004:220-222).

Sultana istihbarat sağlayan jurnal sisteminin bir diğer işlevi de halkı kaygı içinde tutmak, “gizli sultan”ın iktidarını her yerde hazır ve nazır ve ürkütücü kılmaktır¹⁵¹. Jurnal tam ihbarcılık ruhuna uygundur; başkasına iftira atan bir jurnalcı bundan sıkıntı yaşamadığı gibi tebrik de edilirdi. Bunun yanında seyahat yollarında bulunan sürgün devlet görevlileriyle de görünür de gözden düşerim korkusuyla kendisiyle görüşülmezdi. Bütün bunlar toplumsal

¹⁴⁸ Bir Ermeni verdiği jurnalın asılsız olduğunun söylenmesi üzerine, “Biz işittiğimizi jurnal etmekle görevliyiz. Kanıtlamak zorunda değiliz” der (Kamil Paşa, - Said Paşa, 1991:174).

¹⁴⁹ Jurnal kimi zaman kişilerin kendilerini saraya yaranmak ve sürgünden kurtulmalarına vesile olarak da kullanılan bir yöntemdi. Temo, Ohri'de iken buraya Abdülaziz'in hal'i münasebetiyle sürülmüş ve orada kalmış Kamil Bey isminde bir zatı cemiyete dahil etmeye çalışır. Ancak Kamil Bey kendisini saraya şikayet eder. Hamiyetli zannettikleri Kamil Bey'in o gün saraya telgraf çekerek, padişahın şahsı mülükanelerine mühim bir meseleyi arz etmek için çağrılmayı istemiş, padişah da aynı gün kendini çağırıştır. Kamil Bey böylelikle kendisini sürgünden kurtarmak istiyordu. Bunun üzerine Manastır valiliğinden Temo ve arkadaşlarının bir an önce tutuklanmaları ve İstanbul'a gönderilmeleri için emir gelir (İbrahim Temo, 1987:21). Kimi zaman da kişiler bir çıkar sağlamak için jurnalde bulunabiliyorlardı. Ali Kemal, Halep'te sürgün iken Paris'e kaçmış ve buradan muhalefetine devam etmiştir. 1902'de İsviçre'de tanıştığı eşi ile Mısır'a geçmiş, buradaki iktisadi buhran işlerini bozunca Saraya gönderdiği bir jurnalın ardından İstanbul'a dönmesine izin verilmiştir (Ali Kemal, 2004:203-204).

¹⁵⁰ Vaktiyle hafiyelikte müstahdem iken uygunsuz hal ve hareketinden dolayı Hindistan'a gönderilip oradan tekrar avdetinde zabıtaca Yemen'e sevk edilen ve şimdi yevmiyesinin azlığından bahisle Beyrut ve İzmir gibi bir yerde ikametine müsaade buyurulması ricasında bulunan Ahmed Celaledin'in tard ve tebidinin münasip olduğu bildirilmiştir (BOA, Y..A...HUS., 245 /34).

¹⁵¹ Beşiktaş, Yıldız, Ortaköy, civar mıntıklarının hafiye başı Beşiktaş muhafızı Müşir Zaptiye Hasan Ağa Paşa'nın polis komiserleri, polisleri, zaptiyeleri ihbar, isnad, iftira ettikleri zavallılar hakkında hiçbir sorgu, sual ve tahkikat yapılmaz, suçlarının derece ve ehemmiyetine göre sürgüne, hapse yahut Taşkışlay-ı Hümayun'daki hususi divanı harpte muhakeme edilmek üzere kışla zindanına yahut meşhur (Bekirağa) bölüğüne tıklılırdı. Sorgu filan yoktu. Ahali, esaf, tüccar, memur, subay ve hele paralıca Rum, Ermeni, Yahudi vatandaşlar bilistisna her ferd bu çirkeflerden çekinirler, çok korkarlardı. Hristiyan zenginlerini soymak için bu reziller daima onları tehdit ederek para çekmek yolunu bulurlar, şantaj yaparlardı..... (Delilbaş, 1946:12)

kopuşlara neden olacaktır¹⁵² (Georgeon, 2012:220). Özellikle siyasi suçlular insanların hafife korkusundan kendilerinden uzak durmalarından şikayetçidir.¹⁵³ Sürgün hadisesi siyasal rakiplerin verdiği jurnaller üzerine de gerçekleşiyordu. Hakkında jurnal verilen kişi kendini savunma hakkını bile bulamadan sürgün ediliyordu.¹⁵⁴ Sürgün cezasından kimse kendini kurtaramamıştır. Şahıslar ne kadar yüksek, ne kadar nüfuzlu olursa olsun, (Rizâyî âlî) ye muhalif harekette bulundular mı bu cezaya uğramaları muhakkaktı¹⁵⁵.

Sürgün sayısının fazla olduğu Anadolu vilayetleri de her zaman gözetim altında tutulmuştur. Anadolu şehirleri, Abdülhamid'in nazarında ya sürgün yahut Ermeni fesadına imkan sağlayabileceği itibariyle önemliydi. Yıldız o nedenle bu vilayetleri gözetim altına alırdı. Buralarda her sınıftan memurlardan Yıldız'ın casusları vardır. Bunlar muhalifleri takip ederler, onların haberleşmelerini, Avrupa ile görüşme ve münasebetleri nereden mümkün ise oralarını kollarlardı. Mayokan (2010:193,195), Anadolu'daki casusları anlatırken şu ifadeleri kullanmıştır: "Yıldız'daki şifre dairesi bunların başvuru yeridir. Bu casuslara İstanbul'dan giderken birer şifre anahtarı, büyükçe bir selahiyet verilir, elinde böyle şanlı(!) bir haberleşme vasıtası, karşısında o kadar ulvi(!) bir arz makamı kendinde öyle geniş bir selahiyet bulan bu adamlar artık, her şeyi yazarlar, taşranın ehemmiyetli ehemmiyetsiz her halini, sarayı alakadar etsin etmesin her vakayı bildirirler. ... bunlarla Abdülhamid iyi fena, doğru yanlış taşranın halinden haberdar olur, verdiği iradelerin uygulandığını kontrol eder.."

Yine de Yıldız'ın taşralarda takip ettiği casusluk, İstanbul kadar yaygın olmadığı gibi taşranın her kısmını da kapsamamaktır. Abdülhamid'in en çok korktuğu, en çok okşadığı vilayet Edirne'dir. Edirne İstanbul'un koruyucusudur. Edirne valisiyle kumandanı mutlaka İstanbul'dan seçilir. Emirleri saraydan alırlar Her ne kadar hafiyelik kurumu gelişmiş olsa da

¹⁵² 07.12.1899 tarihli Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya Budapeşte Türk Konsolosluğu'ndan gönderilen belgede, Pester Llyod gazetesine göre "yüksek dereceli memurların tutuklandığı, Molla Ziya Bey'in damadı tarafından ihbar edilerek sürgün ve rütbesinden mahrum edildiği, halkın birbirine itimadı kalmadığı ve etrafın casuslarla sarıldığı" bildirilir. (BOA, HRS.SYS., 195/17)

Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi reisi Kemal Paşazade Said Bey'in Yemen'e nefyi en yakın akrabasından birinin journalı üzerine olmuştur (Örikağasızade, 2007:223).

¹⁵³ Birtakımlarının zan ve kanaatine göre bunu istibdadın tesirinden, yüreklerde yarattığı korkudan ziyade insanların korkaklığına veya vefasızlığına hamlediyordum. Çünkü bir siyasi mücrim ve mahkumun yanına gönül almak ve hatır sormak için gidenlerin gerek eş ve dost olsun, gerek hısım ve akraba olsun, sorguya çekildikleri veya hapse atıldıkları henüz işitilmiş bir şey değildi. Eğer bu gibi işler vaki olsaydı ilk önce işiten biz olacaktık. Türkçü hapis yattığında hiçbir akrabasının gelmemesinden dolayı üzülür: Hatıra gelen, padişah düşmanlığının halk arasında çok fena görülmesi olabilir. Filhakika insan halk arasında bir defa böyle tanındı ve böyle bir adı çıktı mı artık ortada ona yardımı dokunacak ne bildiği ve ne de bir dostu kalır. Kırk yıldır yabancıymışlar gibi uzaklaşırlar. Hatta bildik olsun bilişik olsun görünmekten, eliyle, gözüyle aşinalık etmekten çekinir. İnsan lanetleme gibi bir şey oluyor (Türkçü, 2003:105).

¹⁵⁴ Abdülhamid'in Kamil Paşa'ya değer verdiğini gören siyasi rakipler paşa hakkında sürekli iftira atmaya başlamıştır. Abdülhamid artık güvenini kaybedince hasta yatağında yatan Kamil Paşa'yı gemiye bindirerek Aydın'a vali olarak sürmüştür. İstanbul Merkez Kumandanı Müşir Arif Paşa da bir komploya kurban gitmiş Trablusgarp firkumandanı olarak sürülmüştür. Ziya Şakir, Sultan Hamid'in Sürgünleri, *Son Telgraf*, Nr:24, 9 Eylül 1938:7

¹⁵⁵ Ziya Şakir, Sultan hamid'in Sürgünleri, *Son Telgraf*, Nr:23, 8 Eylül 1938.

bilhassa 1901'den sonra Hafiye Teşkilatı'nın sıkı çalışmasına rağmen II. Abdülhamid'in bürokrasideki her gelişmeye vakıf olması göreceli olarak gittikçe azalmıştır (Erdoğan, 2006:1109).

II. Meşrutiyetin ilanından sonra yığınla jurnal ortaya çıkmıştır. II. Meşrutiyetten sonra İttihat ve Terakki bu jurnalleri ortaya dökmeyerek bir süre sandık, sandık saklamıştı. Yalnız arada, sırada ya bir münakaşa şiddetlenince yahut biri teşhir edilmek istenilince bu jurnallerden bir ikisi neşredilebiliyordu¹⁵⁶. Mahmut Şevket Paşa'ya bu jurnallerin hepsinin neşri teklif edilmiş; paşa bunun, bir aile efradını, hatta baba ve oğulları birbirine hasım edecek tesirlerini nazarı dikkate alarak, -Ne bilirsiniz, benim de jurnalimin çıkmayacağını! deyip neşrine izin vermemiştir¹⁵⁷ Enver Paşa Harbiye Nazırı olunca jurnalleri Harbiye Nezareti'nde yaktırmıştır (İrtem, 1999:138-139). II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Abdülhamid zamanında hafiyelik yapmış olanlar başta adalar olmak üzere sürgüne gönderilmişlerdir¹⁵⁸.

II. Abdülhamid'in uyguladığı hafiye ve jurnal ağı bir çok kişiyi bezdirecek ve II. Abdülhamid'e karşı muhalefetin oluşmasında önemli bir etken olacaktır. Kendilerini özgür görmeyen ve siyasi faaliyette de bulunamayan muhalifler kendilerini hür hissedecekleri ülkelere kaçmak isteyeceklerdir¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Meşrutiyetin ilanından sonra jurnaller meselesi alevlenmiş, bir mebusun vaktiyle jurnal verdiği isbat edilince milleti temsi hakkı elinden alınmıştı. Hafız İbrahim Efendi bu karar üzerine kürsüye fırlamış: -Cesaretiniz var mı bütün jurnallerin altındaki imzaları tesbite? Şair Tevfik Fikretin "kaç nasiye var çıkacak pak-ü dirahşan" mısraına isbat mı vermek istiyorsunuz? Böyle bir teşhire giderseniz çocuklarımızın yüzüne bakacak halimiz kalmaz... Sultam Hamid bu jurnalleri zorla almadı... Bizler verdik!" demiş, adeti üzerine son cümlesinden sonra salonu terk etmişti (Kutay, 1984:15-15).

¹⁵⁷ 31 Mart olayından sonra sarayın mücevheratını ve evrakını tespit için Meclisten iki komisyon ayrılmıştır. Halil Menteşe de evraktan sorumlu memur edilmiştir. "Gördüm ki açılmamış mektuplar vardı. Mazallah evrakın hepsini açsa imiş, içimizden birçoğu menfaayı boylayacak imişsiz. Mesela Milas'tan gelmiş benim aleyhimde bir jurnal gördüm. O da açılmamıştı. Eğer açılsaydı, kim bilir ben ne olacaktım. Burada, Rifad Paşa'nın hafiyelik aleyhinde Sultan Hamid'e yazdığı bir vesikayı gördüm. Şöyle diyordu: "Beni Sadrazam yaptın. Halbuki hafiyelerin iz'acatından bıktım. Ne evde, ne makamda rahatım, Bunların ne millete, ne Zat-ı Şahaneye hayırları vardır. Bunlar ilk fırsatta çiftelerini size çevireceklerdir. İrade edin bunları temizleyelim". Bunların neşrini Mahmut Şevket Paşa'dan rica ettim, fakat istemedi (Menteşe, 1986:19).

¹⁵⁸ (BOA, DH.EUM.EMN., 2/15, BOA, DH.EUM.THR., 2/21)

¹⁵⁹ Şair, Tarsusizade Münif Bey, tarikat ışığı altında istibdad mücadelesine katılmıştı. Ancak yapılan daimi takip ve taziplere dayanamayarak yurdu terk eder ve İsviçre'ye kaçarak orada on yıllarca hürriyet akidesi uğrunda çalışır (Yeğenağa, 1996:16). Dr. İbrahim Temo da Tıbbiyeden mezun olduktan sonra istibdadın takip ve şiddetinden kaçmak için Romanya'ya firar etmiştir (Hukuk-u Umumiye 21 Eylül 1908: 3). Yine, Avlonyalı İsmail Kemal Bey, istibdadın zulmünden Avrupa'ya kaçmış, on sene Avrupa'da hürriyet için çalışmıştır (Hukuk-ı Umumiye, 21 Eylül 1908, Nr: 6:3) Halil Menteşe İstanbul Üniversitesi Hukuk Mektebi ikinci sınıf öğrencisi iken 1894'te Paris'e kaçış nedenini, İstanbul Sirkeci'deki kiraladığı odanın olduğu eve gelip sürekli sorular soran meçhul kişinin hafiye olmasından şüphelenmesiyle karar verir. Paris'e gidişini, "... Memleketi zindan, Avrupa'yı nurdan bir alem gibi görüyordum. İstanbul'un hafiyelik havasından ürkmüştüm. Gönlümü Paris'e çeken diğer bir sebep de Jön Türklüktür." şeklinde açıklamıştır. (Menteşe, 1986:6) Ali Haydar Midhat da babası öldüğünde İzmir'de ikamete mecbur tutulmuş ve tahsil için Avrupa'ya gitmesine izin verilmeyince sıkı takipten de bunalarak 1899'da Avrupa'ya firar etmiş, ülkeyi geri dönmesi için yapılan teklifleri geri çevirerek Paris'te kalmayı tercih eder. Meşrutiyet'in ilanına kadar, Mısır, Folkestone, Londra ve Cenevre'de hayatını sürdürür. (Tiken, 2017:52).

1.4. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ortaya Çıkması ve Cemiyetin 1896 Darbe Teşebbüsü

II. Abdülhamid'in tahta geçmesinin ardından kısa süre sonra Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne mensup önemli liderleri uzak diyarlarda vazifelendirerek İstanbul'dan uzaklaştırması, Midhat Paşa'yı yurt dışına sürgüne göndermesi ve ardından Meclis-i Mebusan'ı kapatması mektep öğrencileri arasında tepkiye neden olurken uygulanan sansür, hafiye ve jurnal ağı da onları kaygılandırmıştı. Aynı zamanda ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durumdaki zorluklar vatan sevgisi hissiyatını doğuracak ve mektepli öğrencileri harekete geçmeye sevk edecekti.

Yeni Osmanlılar'dan fikri bağlamda etkilenen aynı zamanda Rum, Bulgar, Sıp ve Ermeni komitacılar da etkilenen gizli örgütlenme faaliyetleri yurt çapında yayılıyordu. Osmanlı toplumu hızla siyasallaşırken ortaya çıkmakta olan örgütlerin en büyük amacı II. Abdülhamid yönetimine son vermek ve Meşrutiyet'i yeniden ilan ettirmektir. Bu gerçekleştiğinde her şeyin düzeleceğine dair inançları çok yüksekti.

İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye'de 1880'lerden itibaren yönetime karşı örgütlü bir muhalefetin gerekliliği konusunda görüşmeler yapılmış ve İbrahim Temo ile İshak Sukuti'nin girişimleri sonucu, İttihad-i Osmani Cemiyeti 2 Haziran 1889 yılında kurulmuştur. Cemiyet 1889 ile 1895 yılları arasındaki bir tarihte adını "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" olarak değiştirmiştir. Cemiyet, 1895 yılında teşkilatlanmasını tamamlayarak nizamnamesini yayımlamıştır (Birinci, 1988:19). Fransız Devrimi'nin 100. Yıldönümünde kurulan bu gizli örgüt, ülkenin içinde bulunduğu durumu padişahın otoriter rejimine bağlamış ve kurtuluşu, anayasanın geri getirilmesinde görmüştür (Tunçay, 1997:28). Fransız İhtilali tüm Avrupa'ya krallık ve mutlakiyete karşı başkaldıran insanların eşit, özgür, kardeş olduğu bilincini yaymıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri demokrasi ve özgürlüğün tüm Batı'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'ni ileri götüreceğine inanıyorlardı. Meşrutiyet ve parlamentolu demokrasinin Osmanlılık kimliği altında Türk olmayan unsurları Türklerle aynı çatıda birleştireceği düşüncesindeydiler. Dış siyaset sahasında ise toprak tavizi vermeden devletin bütünlüğünü muhafaza etmek istiyorlardı¹⁶⁰.

Kazım Karabekir (1993:31), İttihat ve Terakki'yi şu şekilde tanımlar: "Osmanlı Devleti'nin ordusunun padişahın vehmi nedeniyle işlevsiz hale geldiği, devletin ekonomik anlamda çok zor durumda olduğu, Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ni paylaşmak için ortaya yeni formüller koymaları karşısında cemiyetin kuruluşunu şu şekilde ifade eder: "İşte

¹⁶⁰ Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da Mısır, Tunus, Cezayir'de İngiliz ve Fransız işgaline karşı sadece bir nota ile protesto etmesi ve silahlı direniş göstermemesi, İttihat ve Terakki'nin daha sonra İtalyanların Trablusgarp'ı işgaline silahla karşı koymasına neden olacaktır (Okyar, 1996:94).

bu kaynaşma neticesinde memleketin hakiki sahibinin sadece Padişah ve bendeleri değil, onu kanı pahasına kazanan ve korumaya çalışan millet olduğunu fiiliyat sahasında isbat etmek maksadile kurulan cemiyet İttihat ve Terakki'dir.”

Hüsamettin Ertürk, İttihatçıların amacını şu şekilde açıklar: “Abdülhamid’in müstebit ve keyfi idaresini kuvvet istimaliyle yıkmak, Birinci Meşrutiyet’in memlekete getirdiği Kanun-i Esasi ruhunu yeniden kurmak, yurda hürriyeti, adaleti, müsavattı ve kardeşliği getirmek, imparatorluğun bütün unsurlarını, ırk, dil, din ve sınıf farkı gözetmeksizin vatandaş telakki etmek, Osmanlı hanedanına sadık kalmak, hilafeti kuvvetlendirmek, orduyu inkılapların bekçisi yapmak, İttihat ve Terakki umumi merkezini hükümetin üstünde bir kudrete yükseltmek ve nazım rol oynamasına çalışmaktır (Tansu, 2011:34).

Cemiyetin çalışmalarına baktığımızda 1895'lere gelinceye değin uzun süre iç eğitim sayılabilecek toplantılar yapmakla yetinmiş, eyleme hatta propaganda faaliyetine geçmek konusunda hiç acele etmemiştir (Akşin, 1983:1790). Bir çok sürgünün hatıralarından anlıyoruz ki, bu süreçte Namık Kemal, Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlıların yapıtlarını Ali Şefkati'nin yayınlarını okumakla vakit geçirmişler, vatan sevgisi, hürriyet, devletlerin tarihi üzerine okuyarak Osmanlı topraklarının kayıp gitmesine engel olmak için kutuluş çareleri aramışlardır. Cemiyetin propaganda eylemleri içinde gazeteler ve Osmanlı Devleti sınırları içine dağıttıkları broşür ve bildiriler önemli rol oynamıştır. Bunlar, incecik kağıtlara 8-10 cm boyutunda ve 15-20 sayfa olarak basılıyor ve gizlice yabancı devletlerin posta servislerine sokuluyordu. Bunu yabancı uyruklu bir Jön Türk alıp diğer casus Jön Türk'e veriyordu (Petrosyan, 1974:194).

İtalya Carbonari teşkilatından etkilenerek kurulan cemiyet hücreleme yöntemini benimsemişti. Bir hücrede dört kişi vardı ve numaralama yöntemi kullanılıyordu. Bu şekilde gizli bir örgütlenme yapısına sahip olan cemiyetin varlığından Abdülhamid 1892'de haberdar olacaktır. Bu tarihten sonra Cemiyet üyeleri hafiyeler tarafından sıkı bir takibe alınmıştır. Gizli cemiyet özellikle Askeri Tıbbiye talebeleri arasında yayıldığından, Abdülhamid bu mektep üzerinde daha sıkı bir denetim kurmak istemiştir. Bu maksatla Saray, Tıbbiye Mektebi kumandanı Ali Saip Paşa'yı esnek davranması nedeniyle görevinden alarak Mehmet Zeki Paşa'yı bu göreve atamıştır (1893) Tıbbiye komutanı Zeki Paşa'nın mektepte uyguladığı katı disiplin talebelerin huzursuz olmalarına yol açmış, mektepteki sıkı izleme dolayısıyla Cemiyetin ileri gelenlerinden bir kısmı kurtuluşu yurt dışına kaçmakta bulmuşlardır. Cemiyet de bunu destekleyerek birçok yetenekli talebenin Avrupa'da okumasını sağlamıştır (Aslan, 2008:81). İstanbul merkezi ile Paris'te bulunan Jön Türk teşkilatı arasında ilk temas da bu kaçan gençler tarafından kurulacaktır. Bu konuda siyasi sebeplerle İstanbul Tıbbiyesinden

çıkarılan Ahmet Verdani (Mısırlı), Dr. Nazım, İsmail Zühtü Efendiler Paris'te Ahmet Rıza Bey'le temasa geçtiler (Aydemir, 1970:232). Ahmet Rıza Bey'in pozitivist düşünceleri ile cemiyetin kurucusu olan tıbbiye öğrencilerinin fikirleri uyuşuyordu. Tıbbiye öğrencileri kendilerine okutulan derslerin icabı olarak, hayatı, Allah'ın iradesinin bir ürünü olmaktan çok biyolojik ve fizyolojik süreçlerin bir sonucu olarak görüyor ve devletlerin ilerlemesi için toplumda dinin oynadığı rolü bilimin almasıyla başarıya ulaşacaklarını düşünüyorlardı. (Mardin, 2003:98) Ahmet Rıza Bey anılarında cemiyetin ilk adının İttihad-i İslam olduğunu ancak kendisinin devlette çeşitli milletler olduğu için bütününe hürmet edileceği yönünde İttihad-i Osmani demenin daha doğru uygun olacağını ya da amacın daha kapsamlı olduğunu göstermek için İttihad ve Terakki demenin uygun olacağını bildirdiğini ve böylece kabul edildiğini anlatır. Ahmet Rıza pozitivist düşüncelerinden dolayı düzen içinde ilerlemeyi ifade eden 'Nizam ve Terakki' adını teklif etmişse de kabul edilmemiştir (Ahmet Rıza 1988:23). 1893-4 senelerinde yeni kişiler komiteye dahil olacaktır. Bunların en önemlileri Serasker Hacı Ahmet Efendi ve Naili Efendi isimdeki şeyhlerdi. Onların önderliğinde komite şehrin aydınları arasında büyük bir taraftar toplayabilecekti (Ramsaur, 2001:33). Böylece hem askeriye'ye hem de tekkelere ulaşabilme olanağına sahip olmuşlardı. 1895 yılı içinde ulema temsilcileri örgüte kazanılmaya çalışıldı. Cemiyet her ne kadar dini arka planda bırakmayı amaçlasa da kitleleri harekete geçirmek için geleneksel bir toplum yapısı arz eden imparatorlukta dini duyguları kullanmaktan ve dini çevrelerle işbirliği yapmaktan geri kalmamıştır.

Cemiyetin bütün kurucu üyeleri Müslümandı ama İmparatorluğun değişik bölgelerinden gelmekte ve farklı etnik kökenlere sahiptiler. İbrahim Temo, Ohri'li bir Arnavut; Abdullah Cevdet Arapkirli bir Kürt, İshak Sukuti Diyarbakırlı, Mehmed Reşid, Kafkasyalı bir Çerkez ve Hüseyinzade Ali Bakü'lüydü. Ortak hedefleri, hükümet sisteminin modernleşmesi ve devletin siyasi birliğinin korunmasıydı. Bunun için de Abdülhamid'in baskıcı hükümlerini bertaraf etmek ve Padişah tarafından yürürlükten kaldırılan 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konmasını istemekteydiler (Hacısalihoglu, 2008:54). Cemiyetin kurucuları Müslüman olsa da daha sonra yaptıkları toplantıda Müslüman olmayanların da cemiyete dahil olması kabul edilmiştir. İbrahim Temo bu kabulü şu şekilde aktarmıştır. "Milli ve gizli cemiyetin bu ilk toplantısında kararlar alınacağı ve özellikle milli gizli cemiyete kimlerin kabul edileceğine dair müzakere cereyan etti. Ben güvenilir ve iyi durumu olan her Osmanlının din ve millet ayrımı yapmaksızın kabul edilmesinin taraftarıydım. Giritli Muharrem, İslam olmayan kişilerin kabul edilmemesi tezini ileri sürmüştü de bu fikir red olunarak, iş görebilecek ve itimat edilecek her Osmanlı'nın gayet

ihhtyatkarane ve her türlü tecrübeden geçirilerek kabulü cihetine karar verildi.” (İbrahim Temo, 1987:17). Örgüte giren kişi “sürekli deneme ve inceleme” ile tam bir yargıya varılmadıkça hiç kimseyi örgüte sokmayacak ve örgütün varlığından haberdar etmeyecekti. Tüm koşullara uyarak örgüte giren kişi “örgütün amaçlarına hizmet edeceğine ve bu tüzük hükümleri uyarınca harekette bulunacağına” dair yemin edecekti. Yeni üye bu yeminini “din veya namus vicdanı” üzerine edecekti. Böylece, yeminin biçiminden de görüleceği gibi, örgüte değişik din ve inanışlardan kişilerin katıldığı anlaşılmaktadır (Petrosyan, 1974:186). İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin “Jön Türk” olarak adlandırılması da bu isimlerinin etnik bir aidiyet ifadesi olmadığına kanıtı olarak değerlendirilebilir. Cemiyet, kısa zamanda diğer okullarda ve ulema sınıfı arasında varlığını hissettirir (Özdemir, 2014:47).

Mülkiyeli Ali Münif, 1892’de İbrahim Temo ile temasa geçmiş ve Mülkiye’de diğer arkadaşları arasında cemiyetin yayılması için de çalışmıştır. İstanbul’da gizli cemiyetin taraftarları çoğalır ancak Cemiyete dahil olanlar bile cemiyette kimlerin bulunduğunu bilmiyorlardı (Toros,1996:18). Gizliliğe önem veren cemiyette yeni üye sadece kendisini kaydeden üyeyi tanıyordu. Bu şekilde cemiyet üyelerinin korunması amaçlanmıştır. Cemiyetin Tıbbiye’ye mahsus olmaktan çıkıp, Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Harbiye’ye yayılması üzerine cemiyetin maksat tesisıyla hareket biçimini açıkça gösterecek bir nizamname veyahut bir programın oluşturulması her taraftan hissedilir. Ancak bu teklif Tıbbiyelilere bildirilince hafiyelerin eline geçme olasılığı nedeniyle kabul edilmez. Fakat başta Beyrutlu Emin Arslan Bey olmak üzere bir grup cemiyetin maksadını tayin edecek bir program meydana konmadığı takdirde ayrıca bir cemiyet tesis edeceklerini, iane vermeye yanaşmayacaklarını bildirmişlerdir¹⁶¹. Uzun incelemeler neticesinde kabul olunan kararlar dairesinde Tıbbiyelilere örgütün nizamnamesi için bir tasarı kaleme aldırdıktan sonra tüzük düzenlenmesi kararlaştırılır ve bu görevle Mehmet Rauf ve Ali Münif Bey görevlendirilir. Bir hafta sonra hazırladıkları tüzüğü İshak Sukuti ve Abdullah Cevdet’e bırakırlar (Leskovikli Mehmet Rauf, 2013:33-38). Ali Münif ve Rauf nizamnameyi Avrupa’dan gelen gizli beyannameler ve risaleleri tetkik ederek bünyeye uygun halde hazırlamışlardır. Nizamnameyi gizlemek isterken, hafiyeler tarafından yakalanırlar. İzmir’li Şevket, Selanikli Osman, Leskovikli Rauf ve Ali Münif tevkif edilirler. 55 gün mevkuf kaldıktan sonra tahliye edilip, mektebe devam etseler de her hareketleri gözetim altında tutulmuştur (Toros, 1996:21-23). Öğrencilerin dolaplarında yapılan aramalar sonrasında Abdullah Cevdet, Şerafettin Mağmumi, Giritli Şefik gibi bazı öğrenciler özel mahkemelerde yargılanıp okuldan

¹⁶¹ Cemiyet’in maliye işleri Karabekir üzerindedir. Cemiyete girenlerin aylık gelirlerinin yüzde ikisi rehberleri vasıtasıyla toplanır ve toplanan paraları altın yaptırarak boynunda asılı beyaz kesede taşır. İsimler ve numaralar birer aşırı harflerle atı kitaplara yazılır (Karabekir, 1993:196).

uzaklaştırılınca ve tıbbiye baskı devam edince Avrupa'ya kaçma girişimleri başlamıştır (Çakmak, 2015:29).

İttihat ve Terakki'nin 1895'teki ilk ayrıntılı örgüt nizamnamesinin 39 maddelik tüzüğüne göre örgüt, “hükümet-i hazıranın” adalet, eşitlik, özgürlük gibi insan haklarını ihlal eden, bütün Osmanlıları ilerlemeden alıkoyan ve vatani yabancı tasallutu altına düşüren yönetimine karşı İslam ve Hristiyan unsurları uyarmak için kurulmuştu. Cemiyetin amacı ise; hükümet yönetimini “usulü meşveret”e döndürmek, eğitimin ilerlemesi ve genel olarak insanlık ve uygarlığa hizmet etmek olarak tarif edilmekteydi¹⁶² (Akşin, 2001:38). Yönetim ise onları “erbab-ı fesad”; örgütlerini ise “Cemiyet-i fesadiye” olarak adlandıracaktır.

Tıbbiye çatısı altında kurulan Cemiyet ulema, aydın, bürokrat kesimleriyle ilişkilerini genişletmeye başladı. Cemiyet kısa zamanda büyümüştür¹⁶³. Cemiyetin hızla büyümesinde hükümetin Osmanlı topraklarının kayıp gitmesine engel olamaması ve uyguladığı baskıcı düzenin yanı sıra mesleki ya da zümresel hoşnutsuzluk da etkili olmuştur (Özdemir, 2014:47). Ayrıca 1885'te Midhat Paşa'nın katledilmesinden rejimin sorumlu tutulması nedeniyle okullardaki öğrenciler arasında rejime karşı duyulan rahatsızlık giderek artmaya başlamıştır. 1878'de Kıbrıs'ın ve 1882'de Mısır'ın İngilizler tarafından işgalinde de Abdülhamid rejimi sorumlu tutuluyordu (Zürcher, 2010:152). Ulemadan Ubeydullah Efendi ve Hoca Kadri, bürokrasiden eski Maarif Nazırı Münif Paşa, İsmail Kemal, Mizancı Murad gibi isimlerle temasa geçilerek cemiyete üye olmaları sağlandı. Herhangi bir üyenin yakalanması halinde bütün örgütün açığa çıkmasını önlemek için hücre biçiminde örgütlenmeyi tercih eden bu gizli örgüt İstanbul'un ardından İzmir ve Şam'da oluşmuştur. Bununla birlikte Cemiyet, iyice güçlenmeden Abdülhamid'e karşı harekete geçmemiştir. 30 Eylül 1895'te Ermenilerin Kumkapı'da toplanarak yönetimden şikayetlerini dile getirmeleri ve ardından Babıali'ye doğru yürümeleri üzerine patlak veren Ermeni olayları neticesinde cemiyet eyleme geçme kararı alacaktır (Akşin, 1983:1790).

¹⁶² İttihat ve Terakki dışında farklı örgütler kurulsa da uzun ömürlü olamamışlardır. Tunalı Hilmi ve arkadaşları Cenevre'de, sloganı “ya hak, ya ölüm” olan Osmanlı İhtilal Komitesi'ni kurdular. II. Abdülhamid'e karşı suikast gerçekleştirmeyi planlayan bu örgüt herhangi bir eylem yapamadan kendiliğinden dağıldı (Ateş, 2009:8).

¹⁶³ İttihat ve Terakki tarafından ahaliyi hükümet-i müstebidenin cinayetinden haberdar etmek üzere ittihaz olunan hattı hareket, hükümeti ürkütecektir. “Çünkü bir çok beyannameler risaleleri polislin şiddetli nezaretine rağmen cemi nas olan mahallerde hatta karakol ve saray duvarlarına yapıştırılıyor. Camilere, mekteplere, vapur ve tramvaylara serpiştiriliyordu. Bu beyanname ve risalelerle Osmanlı unvanını taşıyan bütün akvamın kardeş oldukları belirtiliyordu. Ermenilere karşı yapılanlardan Yıldız'ın sorumlu olduğu, hükümeti devirmek üzere çalışmaları tavsiye olunuyordu.” Mehmet Rauf hareketin etkisini şu sözlerle aktaracaktır: Görünüşte üç beş karıncanın bir top gülesini sürüklemeye gayretleri gibi saçma görünen şu yiğitçe hareket hakikatte pek büyük, dünyayı alt üst edecek bir yangın vücuda getirmeye yetenekli bir kıvılcım derecesindeydi. Zaten dünyanın en büyük medeni değiştirmeleri ekseriya böyle ehemmiyetsiz birer gösteri ile cilde yapmamış mıdır? (Leskovikli Mehmet Rauf, 2013:31,36)

Batı kamuoyunun bu olayları Ermeniler lehine bir tavırla takip etmesi Cemiyet'i bütün Osmanlı unsurlarını Abdülhamid'in baskıcı rejimine karşı ortak mücadele etmeye çağıran ortak bir bildiri yayımlamaya itmiştir (Ateş, 2009:7). Cemiyet bir beyanname hazırlayarak bunu, Yıldız civarı da dahil olmak üzere, İstanbul'un çeşitli semtlerine dağıtarak varlığını ilk kez açıkça ortaya koymuştur (Hanioglu, 1989:185).

Bu başkaldırılarda etken olan faktör, içerisinde çok sayıda etnik ve dini unsur barındıran bir imparatorlukta ortak bir hukuk temeli oluşturma çabasıdır. XIX. yüzyıl reform süreci kapsamında ortadan kalkan klasik "millet sistemi" yerine yeni bir hukuk ikame edilmezse, oluşacak kargaşa imparatorluğu bir bölünmeye götürebilirdi. Bunu önlemek için Kanun-i Esasi ile hakları teminat altına alınmış bir "Osmanlı vatandaşlığı" üst kimliğinin inşası elzem görülüyordu¹⁶⁴ (Özdemir, 2014:47).

1895 yılındaki tutuklamalar ve lider kadronun sürgüne gönderilmesiyle çöken İstanbul merkez örgütü Dr. Sabri Bey'in girişimleriyle tekrar oluşturuldu. 1896 Osmanlı Bankası Baskını Ermenilerin sesini duyurmuştur¹⁶⁵. 1896 yılında ülkenin içinde bulunduğu durum ve özellikle doruk noktasına ulaşan Ermeni olayları yeni İstanbul merkez örgütü içinde Abdülhamid'e karşı darbe yapılması düşüncesini ortaya çıkardı. Bu düşünce özellikle Cemiyet'in asker ve ulema tabanında destek bulurken, Galata Mevlevi tekkesi aracılığıyla Veliht Reşad Efendi ile bu konuda yapılan görüşmelerden olumlu sonuç alındı (Reşit Bey, 1992:9). İttihat ve Terakki ile ulemayı yakınlaştıran II.Abdülhamid'e muhalefet fikridir. Padişah ile arası açık olan ulema da Jön Türklerle birlikte hareket ederek padişaha karşı güç kazanmış olacaktı. Jön Türkler de kendilerine ulema ile meşruiyet kaynağı bulmuş olacaktı (Tiken, 2017:81).

Hacı Ahmet Efendi cemiyetin İstanbul merkezi komitesinin başkanlığına 1896'da seçilmiştir. Onun talimatları doğrultusunda ulema ve kadılardan oluşan Şeyh Naili grubunun da içinde değişik hizipler bir araya getiriliyordu. Ağustos 1896'da darbe kararı alındı (Ramsour, 2001:43). Olayı örgütleyen Sabri Bey iken Hüseyin Avni Bey'in planlamasıyla Müşir Kazım Paşa kumandası altında askeri kuvvetle Abdülhamid'i hal'e karar verildi. Başta Bedevi Şeyhi Şeyh Naili olmak üzere ulema hareketin yanında yer almıştır.Katip Nadir

¹⁶⁴ Siyasi iddiası "anayasacılık" üzerine kurulu olan İTC'nin lider kadrosundan Dr. Nazım Bey, "doğrusunu isterseniz ben Kanun-i Esasi'yi hiç görmedim. İçinde ne olduğunu da hiç bir zaman öğrenmedim. Ama bizim gençliğimizde, yani Paris'te çalışırken, Ahmet Rıza Bey'in onu gördüğüne ve okuduğuna inanırdık" diyecektir. Tüm devlet salnamelerinde geçen İttihatçıların pek çoğu tarafından hiç okunmamış olması da ilginç bir çelişkidir (Özdemir, 2014:47).

¹⁶⁵ Bu olaylarda siyasi rekabet kadar ekonomik rekabet de etkili olmuştur. Kumkapı hadisesinden sonra Ermenilerin komitacılara yardım ettiğini düşünen padişah, onlara iktisadi bir darbe vurmak için de Ermeni kuyumcuları saraydan çıkarmıştır. 1826'de Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla Kürt hamallar önemlerini yitirmiş onların yerini Ermeni hamallar almıştı. II. Abdülhamid Kürt hamalları İstanbul'a getirerek Ermeni hamallara karşı mevzilendirdi. 29 Ağustos 1896'da çıkan olaylarda binlerce Ermeni hayatını kaybederken dört yüz- beş yüz hamal da işini kaybetmişti. (Göçer, 2017:140).

Bey'in olayı İsmail Paşa'ya anlatması üzerine plan suya düşmüştür. İstanbul komutanı Kazım Paşa, Nazmi Bey, Polis Müdürü Hüsnü Bey, Jandarma Komutanı Salih Paşa ile 350 kadar kişi tutuklanmıştır (Hanioğlu, 1989:215-217)¹⁶⁶. Abdullah Cevdet, İshak Sukuti, Şerafettin Mağmumi ve Kerim Sebati sürgüne gönderilirken İbrahim Temo yurt dışına kaçtı (Ramsour, 2001:43). Geniş çaplı tutuklamalar gerçekleşmiştir¹⁶⁷. Abdülhamid'in saltanatı boyunca giriştiği en büyük sürgün operasyonunda İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle ilgili görülen 32 öğrenci, toplam 630 kişi tutuklanarak hücrelere kondu. Bunlar muhtelif tarihlerde ve İstanbul'un çeşitli semtlerinde yakalanmış, ayrı ayrı hücrelerde yatırıldıktan sonra hepsi Taşkışla'da toplanmıştı. Ancak son gün bir araya getirilen bu gençler birbirlerini pek tanıımıyordu (Altun, 2004:28). Suçlama gerçekte ayaklanma veya ihanet şeklinde idiyse de, tertipçileri yargılayan mahkeme hiç bir idam cezası vermedi. Bunun yerine, başarısız tertipçiler, eski Osmanlı uygulamasına uygun olarak imparatorluğun uzak vilayetlerine en tehlikeliler de Fizan ve Libya'ya sürüldü. Askeri darbe ihtimaline karşı kademeli bir sürgün uygulaması gerçekleştirilmiştir. Komutanlar görev verilmek suretiyle uzaklaştırılmıştır. İstanbul'daki 1. Tümen komutanı ve darbenin lideri seçilmiş olan Kazım Paşa, Arnavutluk'ta İşkodra valiliğine atandı. Buradaki amaç, askeri öğrenciler arasında hürriyet hareketlerini ezmekti, böylece ağır bir tutuklamalar, hapisler ve sürgünler geçidi yaşandı. Şeref vapuruna bindirilenler 3 Eylül Çarşamba günü Trablus'a vardılar ve askeri hapishanelere gönderildiler (Lewis, 1998:196-197). Bu sürgünler daha sonra Şeref Kurbanları olarak anılacaktır. Sürgünler meslek itibarıyla şöyle idi: Harbiye ve Tıbbiye talebesi çoğunluğu oluşturuyordu. Bunlardan başka, sekiz on zabıt, beş altı doktor, muhtelif sınıflardan on iki on üç bahriyeli, iki

¹⁶⁶Balkan, anılarında suikast planını şu şekilde anlatır: “Doktor Sabri Mekke bir Kürt şeyhi ile temasa geçmiş, ve onun aracılığıyla hünkarın silahşörlerinden iki Kürdü elde ettiklerini, bunların münasip bir zamanda sultanı tabanca ile vurmalarının planlandığını aktarır. Ancak Numune-i Terakki Okulu Müdürü Nadir Bey'in bir gün sonra gerçekleşecek olayları bir içki sofrasında Zülüflü İsmail Paşa'ya anlatması ya da ihbar etmesi ile darbe girişimi etkisiz hale gelmiştir. Balkan'ın adı geçmez ama Sabri Mekke dahil çok kişi tutuklanır. Şeyh Nail Efendi tüm sülalesi ile menfaya yollanır” (Balkan, 1947:9-10). 1897'de özgürlükçülerin yeni bir faaliyet merkezi olarak Harbiye Mektebi belirdi. Harbiye Mektebi Fransızca öğretmeni iken Rodos'a sürülen, fakat oradan Avrupa'ya kaçmayı başaran Çürüksulu Ahmet Beyin gizli mektuplaşmalarda yaptığı telkinler sonucunda, Mahir Sait, Giritli Abdülhalim gibi öğrenciler, Hüseyin Avni Paşa komitesini kurdular. Ayrıca bir de Süleyman Paşa komitesi bulunduğu ortaya çıktı. Bunlar, Askeri Mektepler Nazırı Zeki Paşa'yı öldürmekle işe başlamayı kararlaştırmışken, ele verildiler. Sanıklar Taşkışla'da kurulan harp divanında yargılandılar, birçoğu idam hükmü giydiyse de 31 Ağustos'ta bu cezalar hapse çevrildi. 78 tanesi Şeref vapuruyla Trablusgarp'a gönderilip askeri hapishanede hapsedildiler. Alınan tedbirler arasında, Harbiye'deki iki sınıfın tardı, Askeri Tıbbiye'nin Gülhane'den Haydarpaşa'ya taşınması da vardı.” (Akşin, 2001:41-42)

¹⁶⁷Türk dilcisi ve yazarı Ahmet Cevat (Emre), Erkan-ı Harp sınıfından Ferit ile Dağıstanlı Akçura oğlu, Yusuf ile Taşkışlaya'ya götürülmüştür.. Bu arada mahkumlar için, Girit savaşında onları askerlerin gözünde kötülemek için düşmana askeri plan ve haritaları sattıkları bilgisini yaymışlardı. Divan-ı Harp Reis İttihat ve Terakki cemiyeti üyesi olmakla suçlanmış, şahitlerin ifadesi sonrasında idam hükmü verilmiştir.(2 Temmuz 1897) Ancak affı şahane ile cezası Fizan'a nefyedilmek üzere çevrilmiş ve Şeref vapuruna bildirilir. Aff-ı şahane -padişahın cülus günü 1 Eylül 1897'de gazeteden ilan olunur (Emre, 1960:46-52).

üç me'mur ve bir şeyh: Koca Mustafa Paşa civarındaki Mirahur Tekkesi Şeyhi Necmeddin Efendi (Pekmen, 2013a:52).

Sürülenlerin listesinde parti liderlerinin tamamı mevcuttu. Kazım Paşa, Hacı Ahmet kardeşleri Hakkı Bey ve Avni Bey. Şeyh Naili ve ailesinden 18 kişi, Şeyh Abdülkadir ve ailesinden 20 kişi, Mekke Sabri, Divan-ı Muhasebat Reisi Zühdü Bey, Şura-yı Devlet Müdde-i umumisi Kemal Bey ve başka kimseler. Bunlardan en tehlikeli kabul edilenler Trablusgarp'a gönderildiler. Mesela Şeyh Naili ve ailesi Hums ve Bingazi'ye ve Hacı Ahmet ise Fizan'a sevk edildiler. Daha az önemdeki komplocular Anadolu'nun Doğu, güney bölgelerine ve Antalya sahil şeridindeki bazı yerlere sürgün edildiler (Ramsour, 2001:46-47). Mevcut hukuk kurallarına göre bu hareket, meşru yönetimi devirmeye yönelik siyasi bir örgütün ihtilal planıydı ve buna katılanların ceza kanuna göre daha ağır bir şekilde cezalandırılması gerekiyordu (Alkan, 2009:93). Tutuklular sürgüne gönderilmeden önce hapiste kalsalar da hiç kimse ziyaretlerine gitmemiştir. Halk arasında toplumsal bir baskı da mevcuttu. Padişah düşmanlığı geleneksel kalıplar içinde yaşayan Osmanlı toplumunda doğru bulunmuyordu. Bu nedenle padişah düşmanı olarak tanınan kimselerle görüşülmezdi. Bundaki etkenlerden biri de hafiyelerin takibinden korkulması olmalıdır¹⁶⁸. Tutuklular yapılan soruşturmaların ardından 78 kişi Şeref vapuruna bindirilerek Trablusgarp'a gönderilmişlerdir¹⁶⁹.

Böylelikle hemen hemen tümüyle çöken İstanbul merkezi kısa zamanda toparlanacak ancak hiçbir zaman 1896'daki gücüne tekrar ulaşamayacaktır (Ramsaur, 2004:58). Cemiyetin üst yapısı tamamen yok edilmiştir. Bu gelişmeden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimi yurt dışında odaklanmaya başladıysa da kendi içindeki bölünmeler Cemiyetin gücünü yitirmesine sebep olmuştur (Yalçın, 2002:246). 1897'de merkezini Cenevre'ye taşıyacak olan Cemiyet, faaliyetlerini buradan sürdürmeye devam edecektir.

¹⁶⁸ Türkçü, hapis yattığında hiçbir akrabasının gelmemesinde dolayı üzülür. Hatıra gelen, padişah düşmanlığının halk arasında çok fena görülmesi olabilir. Filhakika insan halk arasında bir defa böyle tanındı ve böyle bir adı çıktı mı artık ortada ona yardımı dokunacak ne bildiği ve ne de bir dostu kalır. Kırk yıldır yabancıymışlar gibi uzaklaşırlar. Hatta bildik olsun bilişik olsun görünmekten, eliyle, gözüyle aşinalık etmekten çekinir. İnsan lanetme gibi bir şey oluyor. (Türkçü, 2003:105)

¹⁶⁹ Şeref vapurunda hep birlikte hürriyet şarkısını söylerler. Bu manzumenin kimin olduğunu ve kimin bestelediğini bilmediklerini belirtirken "Zemim-ü zamana pek muvafık düştü" der. Ve biz onu zalimlere karşı bağırarak teselli bulduk

Bende-i Hasanı devlet bir alay aç eşkıya,
Durmuyup hep gasp-u garet işleri subh-u mesâ,
Hem döverler, hem söverler, hem de isterler du'a
Bir helâdan bin bela icad eder hain yezit;
Ademiyyet, din ü millet düşmanı Abdülhamid!
İttifak yok, ittihat yok bir felakettir gider;
Aşına yok, askıda yok bir cehalettir gider.
Hayf.. Öyle bir gidiş ki cenneti viran eder.
Bir beladan bin bela icad eder ha'in yezit;
Ademiyyet, din ü millet düşmanı Abdülhamid!(Pekmen, 2013a:50)

Bu esnada, Nisan 1897’de başlayan Osmanlı-Yunan Savaşı bir ay geçmeden Yunanlıların yenilgisi ile sonuçlanmıştır. Bu zafer kısa süre için de olsa II. Abdülhamid’e büyük bir itibar kazandırır. Bu savaşın kazanılması İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni zor durumda bırakmıştı. Çünkü Cemiyetin, ‘Padişahın savaştan kaçtığı’ yolunda yaptıkları propagandayı asılsız çıkarmıştır. II. Abdülhamid, bu savaşta, Ermeni bunalımından yaralanan nüfuzunu ve Jön Türk muhalefetini düşünerek savaş kararını vermiştir (Akşin, 1983:1792). Kazandığı bu itibarı iyi değerlendiren II. Abdülhamid, Serhafiyesi Ahmed Celaleddin Paşa’yı Avrupa’ya göndererek onları kazanmış ve Cemiyet’i ikinci kez çökertmiştir.

Bu baskılara rağmen Jön Türk hareketi hızla surette büyümeye devam etmiştir. Bir yandan, yurt dışında basılan gazeteler yabancı postaneler aracılığıyla getirilirken, diğer yandan da gizlice İstanbul’da basılan gazeteler, yurt dışından geliyormuş gibi bir hüviyetle dağıtılmaktaydı.

Cemiyet, örgütlenme yapısı gereği meşrutiyetin ilanına kadar zorluklarla ve büyük bir gizlilikle üye kaydedebilmiştir (Okay, 2001:13). Cemiyette gizlilik adeta fetişleştirilmiştir. Kuralları ihlal ederek Cemiyete ihanet edenlere tolerans gösterilmemektedir. Bu katı tutum yalnız söylem düzeyinde kalmamış, pratikte de yansımaları bulmuştur. Cemiyet içinde, ihanete karşı fiili yaptırım uygulamakla yükümlü bir ‘zabıta kuvveti’ oluşturulmuştur. Bunun nedeni örgütlülüğün sağlam tutulmasına, her halükarda ayakta kalmasına büyük önem verilmesidir. Aynı zamanda örgüte dayanmayan kitlesel kıyam hareketlerinin dahi sonuç vermeyeceği düşünülmektedir. (Kalkan, 2008:34).

Daha çok mektep talebeleri arasında yayılan Cemiyet, İstanbul’da çok fazla faaliyet alanı bulamayınca faaliyetlerini daha çok başta Avrupa olmak üzere yurt dışından sürdürmüştür. Tarih terminolojisindeki adıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti kuruluşu olan 1889’dan iktidara gelmesine kadar olan süreçte gelişen tarihi olaylara göre işlevsel değişiklikler göstermiştir. Avrupa’da, Mısır’da ve Balkanlar’da bulunan cemiyet üyeleri daha çok basın faaliyetlerine önem vermiştir. Makedonya bölgesindeki gelişmeler sonrasında buradaki Cemiyet üyeleri daha aktivist davranarak yeni bir çehre kazanan Selanik merkezli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’ni 1906’da kurmuşlardır.

Cemiyetin “Osmanlı Terakki ve İttihat” adını tam olarak belli değilse de I. Jön Türk Kongresi sonrası olması muhtemel. Eylül 1905’ten sonra belgelerde Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti olarak yer almıştır. 1905’te Bahattin Şakir’in Ahmet Rıza Bey grubuna katılması ile Dr. Nazım’la birlikte eylem amaçlı örgütlenme çalışmaları başlamıştır. Bunun içinde daha çok *Şura-yı Ümmet* gazetesi aracılığıyla propagandalarını sürdürüyorlardı. Komitenin fikirlerini yabancılara anlatmak içinse Fransızca *Meşveret* çıkarılıyordu.. Dr.

Nazım'ın girişimleri sonucu Makedonya'da kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti 27 Eylül 1907 tarihinde birleşerek Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adını almıştır. Cemiyetin haricimerkezi Paris iken, dahili merkezi Selanik'tir. Her iki merkezin ayrı ayrı mühürleri vardır. 1876 Kanun-i Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymayı amaçlarlar. Neşriyata önem veren cemiyetin basın aracılığıyla millete hürriyeti, hakikati, hukuk-u insaniyeyi, vazife yolunu, hükümet, hükümdar, millet meclisinin öğretilmesi istenmiştir. Yine ruh ve hissiyatı galeyana getirecek milli, şarkılar, hürriyet, hamiyet ve fedakarlık ve kahramanlığı telkin eden marş ve besteler yapılması teşvik edilmiştir. Rus nihilizminin bir Rus kızının ruhunda tecelli etmesini anlatan tiyatronun Selma Hanım¹⁷⁰ tarafından tercüme edilmesi istenmiştir (Emiroğlu, 2017:241). Bu cemiyetin özelliği yayın faaliyeti dışında geniş ve ciddi örgütlenme yapısı içine girmesiydi. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adını almıştır. 1906 yılından sonra örgütlenmeyi hızlandıran ve aktivist tavır sergileyen Cemiyet 3 Şubat 1907'ye gelindiğinde birçok şube açmayı başarmıştır¹⁷¹.

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından iktidarı da ele almasıyla İttihat ve Terakki olarak varlığını sürdüren cemiyet 1921 yılında Meclis-i Vükelaca feshedilmiş, memkul ve gayrimenkullerine el konulmuştur (BOA, DH.UMVM 1-82).

1.5. Yurt Dışında Sürgünlerin Faaliyetleri ve II. Abdülhamit'in Sürgün Muhaliflere Karşı Uyguladığı Politikalar

1.5.1. Avrupa'daki Sürgünler

Yurt dışına yapılan sürgünler iki şekilde gerçekleşmiştir. "Gönüllü sürgünler" olarak adlandırılanlar, ülkedeki, sansür, hafiye ve jurnal açısından bunalmış¹⁷² ve fikirlerini ifade etme olanağı bulamadığı için yurt dışında seslerini duyurmak isteyen muhaliflerdir. Bunlar, Paris, Londra, Cenevre, Kahire, Filibe, Dobruca'da faaliyette bulunmuşlardır. Diğer şekliyle ise sürgünler, Kuzey Afrika'da zaten sürgün edilmiş iken daha önce bağlantı halinde oldukları Jön Türklerle irtibata geçerek Paris, Cenevre, Kahire gibi merkezlere kaçan kişilerdir. Böylece yurtdışında sürgünlerin sayısı artmış ve Jön Türklerin ana etkinlik bölgeleri yurtdışına kaymış oluyordu. Avrupa merkezi ile Kuzey Afrika ve Anadolu'daki eyaletler arasında bir Jön Türk ağı oluşturulmuştur. Avrupa'da bir araya gelen sürgün Jön Türkler

¹⁷⁰ Ahmet Rıza Bey'in kızkardeşi Selma Hanım.

¹⁷¹ Kurulan şubeler şunlardır: Bağdat, Balçık, Batum, Bulgaristan Merkez, Burgaz, Dobraviç, Filibe, Hanya, İstanbul, Kale-i Sultaniye, Kıbrıs Merkez, Kızanlık, Köstence, Lazistan Harici, Mısır, Oçamçire, Ohri, Romanya Merkez, Selanik heyet-i merkeziye-i dahiliyesi, Vidin. (Emiroğlu, 2017:xxxvi).

¹⁷² 1885 yılında bahriye Nazırlığı'na getirilen Faik Paşa'nın sürgünü Times gazetesi'nde yer almıştır. "Yıldız'da güçlü bir subay olan Faik Paşa'nın, rejimden nefret etmesinin O'nu gönüllü bir sürgüne iteklediğini ifade eder." (The Times, 9 Eylül 1901)

çıkardıkları gazete¹⁷³ ve düzenledikleri kongrelerle ülke içindeki faaliyet ve örgütlenmelere destek olmuşlardır.

Avrupa'ya kaçanlar arasında en fazla mektep talebeleri bulunuyordu. Özellikle 1894-95 yıllarında başta Tıbbiye mektebindeki talebelere yapılan koğuşturmalar ve tutuklamalar üzerine Avrupa'ya kaçan öğrencilerin büyük çoğunluğu Paris'e yerleştiler¹⁷⁴. Bir kısmı padişahın hışmından kurtulmak isterken bir kısmı da tahsillerini tamamlamak için gitmek istiyordu¹⁷⁵. Yine İstanbul'da basın hürriyetinin olmaması, padişaha layiha veren aydınların hafiye takibine alınması da yurt dışına kaçışlarda etkili oluyordu.

Avrupa'ya aydınların kaçması daha Abdülaziz döneminde başlamıştı. Âli ve Fuat Paşalara muhalif aydınlar, hürriyetin ilanını sağlamak için faaliyetlerde bulunmak üzere Avrupa'ya gidiyordu. Bu devirde, Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Mustafa Fazıl Paşa gibi aydınlar Avrupa'ya firar ederek orada gazete çıkarmışlardı. Yeni Osmanlıların hükümete karşı başlattığı bu muhalif hareket, 1890'lardan itibaren II. Abdülhamid idaresine karşı da yapılacaktır. Osmanlı Devleti sınırları içinde hafiye ve jurnal ağının çok güçlü olması yurt dışına firarlarda etkili olmuştur. Sansür ve baskının fazla olması kişileri özgür bir ülke arayışına itmiştir. Ancak Osmanlı tebaası için ülkesini, hükümetinin izni olmadan terk etmesi haince bir suç sayılıyordu (Knight, 2010:79). Avrupa'da yaşayan sürgünlerin faaliyetlerine bakıldığında, yürüttükleri basın faaliyetleri aracılığıyla Jön Türklerin siyasi fikirlerinin

¹⁷³ Yurt dışında çıkarılan bu gazetelerde memleket sorunlarına eğinilmiş, en çok, Girit İsyanları, Balkan Meselesi, Makedonya Sorunu, Ermeni sorunu üzerinde durulmuştur. Yine ekonomik sıkıntılar, demiryolu imtiyazları, kapitülasyonlar Abdülhamid'in baskıcı yönetimi eleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kötü durumundan, kaybedilen topraklardan II. Abdülhamid sorumlu tutulurken bir yandan da Meclis-i Mebusan'ın açılması ile sorunların çözüleceği işlenmiştir. Halka inmek için de din kullanılmış Abdülhamid'i dinsel boyutta sürekli eleştirmişlerdir. (Meşveret Gazetesi için bkz: Susam (1999), Osmanlı Gazetesi için bkz: Oğuz, (2006) Yahya Kemal Abdülhamid'in Girit olayları ile ilgili Jön Türklerin eleştirisini dile getirir ancak padişahın İstanbul gazetelerinde Yunan tecavüzünü lanetlemekten geri kalmadığını aktarır (Yahya Kemal, 1973:59).

¹⁷⁴ İbrahim Temo (1987:153,155) Avrupa'daki gençleri şu şekilde anlatır: "Avrupa'da firari olarak veya tahsil için bulunan Türk gençlerini ikiye ayırabiliriz. Her ne suretle olursa olsun, taşraya düşen, serseri ve tembel kısmı, bir de her türlü zaruret ve felakete uğradıkları halde, tahsiline devam eden ve ümitsizliğe düşmeyen gayretli ve hamiyetperverce sabır ve tahammül edenlerdir. "bazılarının ailelerinin para yollayamaması nedeniyle sefalet ve açlıkla boğulduklarını, vakitlerini boşa geçirmeyerek, kütüphane, müze ve konferans salonlarından yararlandıklarını bazılarının sefaletten intihar etmeyi düşündüğünü belirtir. Bazılarının ise mağrur ve tembel züppeler olduğunu ifade eder. Mahir Said Bey'in amcası Şefik Bey, jurnal nedeniyle Akka'ya sürgüne gönderilmiş iken Fransa'ya kaçarak yeğenine gönderdiği mektupta, Paris'te İttihatçılar arasında geçirdiği günler ve gördüklerini aktardıktan sonra şu yönde nasihat ve tavsiyelerde bulunuyordu. "Buraya geleliberi şahit olduğum haller, hariçtekilere bağladığımız ümitlerin beyhude olduğunu ispat etmiştir. Paris'te herkes kendi havasında, Onun için siz bu siyaset fırıldığında alet olmaktan vazgeçerek derslerinizle meşgul olunuz. Zabit çıkınca sizi bekleyen mühim vazifeler vardır. Onları ifa etmek suretiyle vatana hizmet edersiniz." (Pekmen, 2013a:35)

¹⁷⁵ Birinci, II. Abdülhamid devrinde garp memleketlerine firar edenlerin ve ömürlerini orada geçirenlerin, hatta II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bile dönmeyenlerin çok olduğundan söz ederken, firarların sebepleri arasında özellikle Fransızca bilenlerin sayısının artması, yabancı gazete, romanların ülkeye girmesi, garbî görünenlerin anlattıklarından etkilenen gençlerin olmasının yanı sıra, 1818'den itibaren yelkenliden buharlı gemilere geçilmesi yani yolculuk imkanlarının büyük ölçüde artmasıyla göstermiştir. Memuriyet hayatındaki rekabet de firarlar karşısında çok hassas olan saraya karşı şantaj olarak kullanılıyordu. Diğer vesile ise bir izmihlal (çöküş) halet-i ruhiyesidir. Meseleyi sadece bir "hürriyet mücadelesi" olarak görmemek gerektiğini ifade eder (Birinci, 2012:202-205).

oluşmasında ve Osmanlı Devleti içindeki muhalif unsurları harekete geçirmede büyük öneme sahiptir. Yine meşrutiyetin ilanına giden yolda Paris’te 1902 ve 1907 yılında gerçekleştirilen kongreler ile meşrutiyete giden yolda izlenecek yöntem kararlaştırılmıştır.

II. Abdülhamid’in iktidara geldikten sonra stratejisi, ulema-bürokrat-asker güçlerinin birleşmesini önleyerek, onları kendine sadık bir çember yapmak olmuştur (Berkes, 20002:346). Bunu sağlamak için haber alma örgütünü etkili şekilde kullandığı gibi, yine ulemayı, bürokratları ve orduyu siyasetten uzaklaştırmak için onları, rütbelere, maaşlar, atiyelerle tatmin etmişti¹⁷⁶. Ancak yine de bu gibi cömertliklere kanmayan muhalifler firar ediyordu.

Avrupa’ya kaçışlarda iki unsurun etkili olduğunu görmekteyiz. Birisi hürriyet şehri olarak gördükleri Paris’te yaşama arzusu, bir diğeri, “hürriyetçilerin babası” olarak nam salmış Ahmet Rıza’ya duyulan hayranlık ve onunla birlikte çalışma isteği idi.¹⁷⁷ Paris’i tercih etmelerinin nedeni bu dönemde Fransızcanın çok önemli bir dil olması ve bu nedenle iyi eğitim almak için bu dili ilerletmek istemeleriydi.¹⁷⁸ Aynı zamanda hürriyete kavuşma isteği de firarlarda etkili oluyordu. O dönemlerde Türk siyasi hayatında Paris’in adı “Hürriyet severlerin Sığınağı” (Melce-i Hürriyetperveran) olarak geçmektedir¹⁷⁹ (Menteşe, 1986:7). Yahya Kemal de (1973:74) on dokuz yaşında babasından eğitim için aldığı harçlığıyla 1903’de Paris’e kaçarken ‘Paris sevdasına tutulmuştum. Memleketi zindan, Avrupa’yı nurlu bir alem gibi görüyordum. İstanbul’un hafiyeli havasından ürkmüştüm. Tevfik Fikret’in şiirinde Halid Ziya’nın nesrinde, Fransızca’dan tercüme edilmiş romanlarda gördüğüm âleme

¹⁷⁶ O dönemin bir diğer Arap muhalifi Louis Sabundji’dir. (Luis Sabuncuzade) Diyarbakırlı olan bu adam eğitimini Roma’da yapmış ve Suriye’de Katolik rahip olduktan sonra Londra’ya kaçmıştır. 1881’de Londra’da çıkardığı El-Hilafet gazetesi ile Osmanlıların hilafeti gasp etmesini eleştirir. Sabundji sarayın teklifi ile Hazine-i Hassa’da tercümanlık görevi, oğluna da Hariciye Nezareti’nde bir memuriyetle muhalefeti bırakır. Osmanlı hilafetinin eski muhalifi çok geçmeden sultanı öven bir tercüman-ı hal ile hükümdarın kişisel vasıflarını, dürüstlüğü, dindarlığını, hayırseverliğini, eğitim ve ilim tutkusunu göklere çıkaran bir menakıbnâme kaleme alacaktır (Georgeon, 2012:353-355).

¹⁷⁷ Bleda, (2010:17)1895 yılında Cenevre’ye sözde matematik tahsili için gitmişti. O zamanlar İsviçre topraklarına ayak basan ilk Türk öğrencilerden birisi idi. O tarihe kadar Türk ve Müslüman gençlerinin, tahsil için de olsa, tek başlarına Avrupa’ya gitmesi herkesin merakını üzerinde toplayan ender olaylardan birisiydi. Ama asıl amacının ise Paris’teki hürriyet kahramanlarıyla çalışmak olduğunu belirtir. 17 yaşında Ali Kemal Mülkiye Mektebi öğrencisi iken arkadaşı Uşâkî-zade Süleyman Bey ile 1887’de Paris’e gider. Buraya gelmelerinin nedeni hürriyete kavuşmaktır. (Paris’te Cafedes Thermes denilen bir kahvede Türklerin toplandığını ifade eder (Ali Kemal, 2004:100-103).

¹⁷⁸ Kültür hayatının hemen her sahasında gelişen Fransız medeniyeti, 18. yy’da en olgun şeklini alır . Bütün Avrupa devletleri ve Avrupa devletleri yüzünü Fransa’ya dönmüştür. Latince’nin yerini alan Fransızca, diplomasi, felsefe, ilim ve sosyeye dili olur ve bir çok filozof eserlerini bu dönemde Fransızca yazmayı tercih eder. Osmanlı da Batı medeniyetini tanımak için ıslahat düşüncelerinin ilhamını Fransa’da arar (Tiken, 2017:42).

¹⁷⁹ Paris hem medeniyetin ve modernleşmenin merkezi hem de yozlaşmanın sembolü olarak görülüyordu. Paris’te Jön Türkler’den bir ize rastlamak kolay değildir. İlginç bir şekilde Jön Türkler Paris anılarından söz etmemiştir. Kargaşa yaratmayan ‘iyi siyasi sürgünler’ oldukları için polis kayıtları da yoktur. Fransız hükümeti de liberal devlet olarak siyasi sürgünlere sahip çıksa da yüksek ekonomik menfaatten dolayı sürgünlerin fazla patırtı yapmalarını da istemezler (Georgeon, 2008:19).

atılmak istiyordum” diyecektir. Bunun yanı sıra Fransız İhtilali’nin getirmiş olduğu özgürlük ortamı da gençlerin burayı tercih etmelerini sağlıyordu. Böylelikle Avrupa’ya kaçan Jön Türkler başta hürriyetin merkezi olarak gördükleri Fransa¹⁸⁰ olmak üzere, İsviçre, İngiltere ve Belçika’yı da yaşam alanı olarak seçmişlerdir.

İttihad-i Osmani Cemiyeti, 1894’e gelindiğinde cemiyet adına Dr. Nazım’ı¹⁸¹ Ahmet Rıza’yı kendilerine katılmasını teklif etmesi için Paris’e göndermiştir. Aralık 1895’te Ahmet Rıza, Halil Ganem ve Dr.Nazım birlikte Meşveret gazetesini Türkçe ve Fransızca olarak yayımlamaya başlamış ve Cemiyet’in nizamnamesi gazetede yayımlanmıştır. 1987 sonlarında Meşveret’in Türkçe basımına son verilirken, Fransızca eki Mechveret Supplement Français’i meşrutiyetin ilanına kadar çıkarmaya devam etmiştir¹⁸². Fırarilerin artmasıyla Meşveret gazetesinin güçlenmesi üzerine II. Abdülhamid Fransa’daki Türk elçiliğine uyarıda bulunarak gazetenin gelişip büyümesini engelleyici tedbirler alınmasını istemiştir (Eyicil, 2004:29).

Ahmet Rıza Bey, çeşitli memuriyetlerde bulunmuş, Bursa’da Maarif müdürü iken yapmak istediği çalışmaları burada gerçekleştiremeyeceğini anlayınca ilmi çalışmalarda bulunmak üzere Paris’e gitmiştir. Ahmet Rıza Bey Paris’te bulunduğu sırada 1889’dan 1894’e kadar II. Abdülhamit’e yazdığı layihalarda Abdülhamit’i politikasını değiştirmeye ve anayasal rejime dönmeye çağırmıştır (Petrosyan, 1974:177). Ahmet Rıza, meşrutiyet rejiminin kötü bir şey olmadığına padişahı inandırmak için Yeni Osmanlıların tekniğine başvuruyor ve şeriatın meşveret usulünü emrettiğini anlatmaya çalışıyordu¹⁸³. Hz. Ebu Bekir’den, Hz. Ömer’den örnekler veriyordu. Ancak, Abdülhamid daha önce de bununla karşılaştığı için hiçbir etkisi

¹⁸⁰ Fransızlar da İngilizler gibi 1878 Berlin Anlaşmasından sonra Osmanlı’ya karşı politikasını değiştirmiş, 1881’de Tunus’u işgal etmiş, 1883’te Türkiye’ye Alman askeri heyetinin gelmesi ve Almanya’nın Osmanlı’daki, iktisadi ve siyasi faaliyetleri artmış bunlar Fransızları rahatsız etmekteydi. Bu nedenle II. Abdülhamid’e cephe almış ve Jön Türkleri desteklemişlerdir (Kocabaş, 1991:151).

¹⁸¹ Dr. Nazım, Gülhane Askeri Tıp Okulu’nda Cemiyetin üyesi olmuş ve faaliyetlere katılmıştır. Üçüncü sınıfta iken okul idaresinin baskı ve caydırıcı disiplin kurallarına tahammül edemeyince Avrupa’ya gitmek istemiştir. Cemiyet, 1893’te Avrupa’da bulunan öğrencilerle siyasi faaliyetlerde bulunup onları yönlendirmek isteyen Dr. Nazım Bey’in Avrupa’ya gönderilmesine karar verilmiştir. Arkadaşı Arap Ahmet’le henüz 21 yaşında iken yola çıkmıştır. Ahmet Rıza Bey’i Cemiyet’e üye yapmakla görevlendirilen Nazım, on bir yıl Paris’te kalacaktır. Paris Tıbbiye Mektebi’nden 1895’ye jinekolog doktor olarak mezun olduktan sonra ülkesine dönmeyip Paris’te hastanede çalışmıştır. Siyasi faaliyetleri nedeniyle Ahmet Rıza ile birlikte vatan haini ilan edilmiştir (Eyicil, 2004:27-29).

¹⁸² Gazetenin başlıca yazarları Ahmed Rıza, Hoca Kadri, Halil Ganem, “Bir Kürd” imzasıyla Abdullah Cevdet, “Sai” imzasıyla Şerefettin Mağmumi ve Mizancı Murad’dır. Ayrıca cemiyet üyeleri ve okuyuculardan gelen ve bazıları açık ad yerine M.C., M.F, H.H., K.M., A.D. gibi rumuzlar taşıyan birçok mektup ve yazı da gazetede yer alıyordu. Ahmet Rıza imzaları şantaj olarak kullanıp menfaat elde edenler için rumuz kullandıklarını ifade eder. (Özcan, 2004b, 396)

¹⁸³ Ahmet Rıza 1895’te “Muazzez Vatandaş”larına bildirisinde vatanın geçirdiği tehlikeler ve istibdata son vermek için, “Şeriatın 1313 sene vaaz ettiği şartlar medeni dünyada tatbik edilerek, mesud, müreffeh olurken, biz neden böyle olmayalım. Bir memlekette adalet hürriyetle sağlanır. Hürriyet ise ancak, meşveret usulü ile olur” diyerek kendilerine yardım etmelerini yazı yazmalarını ister. Cemiyetin (İT) hakiki bir siyasi gayret içinde olduğunu ve her yerde şubeleri, adamları olduğunu, onların da kalemler, fikren, hususen ne surtele olursa olsun kendilerine katılmalarını ister (İlkan, 1993:24-25).

olmadı¹⁸⁴ (Berkes, 2002:394). Ahmet Rıza aynı zamanda Kanun-i Esasi'nin yürürlükte kalması için halkın eğitimi olması gerektiğini açıklar¹⁸⁵.

Ahmet Rıza Bey'in¹⁸⁶ Avrupa'da meşrutiyetin yeniden ilanı konusunda mücadelesi onu bir simge haline getirmişti. Ahmed Rıza Bey'in Meşrutiyet ilanına kadar padişaha gösterdiği muhalefet ve saraydan armağan, bağış kabul etmeyişi, İstanbul'dan gönderilen ve kimi Osmanlı sefirleri tarafından kendisine verilmek istenen paraları reddetmiş bulunması, ona karşı genel ve sürekli bir sevgi sağlamıştı (Tokgöz, 2012:242). O'nun meşrutiyeti istemesi kitlelerin de 'meşrutiyet'i istemesini gerekli kılıyordu. Ahmet Rıza, o dönemde Avrupa'ya kaçmak isteyen gençler için bir idoldü. "Hürriyet Kahramanı" olarak gördükleri Ahmet Rıza İttihatçı hareketin büyümesini sağlamıştır (Akşin, 2001:52). Eski İttihatçılardan bazılarının hatıralarında Ahmet Rıza'nın o dönemin gençliği üzerine etkisini görürüz. Karabekir (1993:37) çocukluğunda abisinin elindeki gazetelerden Meşveret ve Mizan'ı okuyarak ilk fikirlerini edindiğini anlatır. Ahmet İhsan da gençliğinde Ahmet Rıza'nın ismini ağza almanın çok tehlikeli olduğunu söylerken, yine de hürriyet isteyen her gencin kalbinde onun saklı olduğunu söyler. "Ahmet Rıza, istibdat idaresine karşı kaynaklı kalplerin alemi idi" (Tokgöz, 2012:4). Yalçın ise kendisi idadi mektebi sıralarında talebe iken Ahmet Rıza'ya karşı hayranlığı şu şekilde dile getirir: "Onun ismi derin bir hürmet ve hayranlıkla, gizli gizli, ağızlarında fısıldanıyordu. Ahmet Rıza sanki gözlerden daima uzak, her zaman bulutlarla örtülü erişilemez bir yüksek dağ gibi hayallerde yükseliyor, yaşıyordu. Hakkında menkıbeler teşekkül etmişti; büyüklüğünü gösterecek hikayeler, fıkralar anlatılıyordu" (Yalçın, 1936:10). İtiraf edilmelidir ki Ahmet Rıza Bey'in tenkidi mucip birçok halleri olmakla beraber Sultan Abdülhamid'e karşı gösterdiği inat ve sebatı hürriyete susayan gençliğe daima bir ümid ve

¹⁸⁴ Bu sistemi halk üzerinde de denemiştir. Ahmed Rıza Bey ve arkadaşları Osmanlı İmparatorluğu ordusundaki genç subaylara kendi fikirlerini aşılamak için ajanlar gönderiyorlardı. Din adamlarını da Kur'an-ı Kerim tefsirlerinde telkin edildiği üzere reform ruhu ve hoşgörülülikle, gelmekte olan ihtilalin temelini hazırlamak için görevlendiriyorlardı. Fakat bu faaliyetlerinin tamamını kendi arkadaşlarından bile gizli bir şekilde yürütüyorlardı. İhtilal planı o kadar mükemmeldi ki, siyaset ile ilgisiz ve matbuatla ilişkisi olmayan sade bir hayat sürdüren, ama tek bir fikir heyecanı ile kendilerini amaçlarına adanmış son derece vatansever olan bu reformcular kendileriyle Paris'te görüşen İngilizler için bile sürpriz olmuştu (Knight, 2010:78)

¹⁸⁵ "Ahalide i'tilaf-ı efkar ve terakkiyat-ı medeniyenin ehemmiyetini anlamaya iktidar olmazsa ittihad, hürriyet ve hukuk sözleri hayalat-ı şairaneden ve amal-i vahimedden ibaret kalır. Usul-i idarenin değişmesinden büyük bir faide hasıl olmaz. Rusya muhaberesinden sonra bizden ayrılan ve idare-i meşrûta altına giren Türklerin serbest-i idareden ve terakkiyat-ı medeniyeden el'an istifade edemediklerini mateessüf görüyoruz" (Meşveret, Nuramara:1:1)

¹⁸⁶ 1858'de İstanbul'da dünyaya gelen Ahmet Rıza'nın babası, 1877'de Ayan Azalığına getirilmiş ve Meclis'in kapatılmasının ardından Konya'ya sürgüne gönderilmiştir. Galatasaray Sultanisinden mezun olduktan sonra, Tercüme Odası'nda çalışmış ardından Fransa'da Ziraat okuluna gitmiştir. Bursa Maarif müdürü iken Fransız Devrimi'nin yüzüncü yıldönümü dolayısıyla açılan sergiyi ziyaret bahanesiyle Paris'e gider ve kısa süre sonra da devlet memurluğundan istifa eder (Sönmez, 2012:61).

ışık menbaı olmuştur (Kuran,2000:61)¹⁸⁷. Ahmet Rıza'nın yanı sıra Dr. Nazım¹⁸⁸ ve Halil Ganem de Paşa ile görüşmeyi reddederek büyük saygınlık kazanmışlardır.

Ahmet Rıza Bey, Paris'teki yaşamına ilişkin, 1889'da Sanayi Sergisi'ni gezdikten sonra kendisini tahsile verdiğini ve kitap, gazete çıkarmak için lazım gelen şeyleri bulmak için uğraştığından söz eder. Bir taraftan geçimini temin etmek için uğraşırken diğer yandan da her gün kütüphaneye, akşamları da konferanslara gitmiştir. Fransa hükümetinden yeminli çevirmenlik işini alarak yaşamını kıt kanaat geçinir. Özellikle Meşveret'i yayımladığı tarihten itibaren (1895), kış akşamlarını ısınmak için kütüphanede geçirmiş, odasında ateş olmadığı için kitaplarını yatakta okumuştur¹⁸⁹ (Ahmet Rıza 1988:10).

Avrupa'ya kaçan gönüllü sürgünlerin yaşam tarzları hakkında çok fazla bilgiye rastlanılmıyor. Ancak burada çok müşkül bir hayat sürdükleri¹⁹⁰, Paris'in pahalı olmasından dolayı bazılarının Cenevre'yi tercih ettiği biliniyor. II. Abdülhamid de onları maddi anlamda sıkıntıda bırakıp pes etmelerini sağlamak için uğraşmıştır. Yurt dışına kaçanların bir yandan memleketteki mal varlıklarına el koyarken, diğer yandan ya çalıştıkları işten çıkarılmaları için o devletin hükümetine baskı yapılmış ya da direk hükümetlerden bu kişileri sınır dışı etmeleri istenmiştir. Gazetelerinin yurt içine girişinin engellenmesi için Dahiliye, Posta Telgraf, Zaptiye, Hariciye, Rüsumat birimlerine irade çıkarılmıştır¹⁹¹. Padişah kendisine muhalif tebaasından bazı şahısların, muhtelif Avrupa memleketlerinde ihtilalci komitalar kurup, memalik-i Osmaniye'de bir umumi ıslahat maksadı güden hareketleri karşısında pek

¹⁸⁷ Yahya Kemal ise (1973:208) Ahmet Rıza Bey'in Jön Türkler'in lideri olamayacağını ancak etrafındakilerin ya ahlak, ya da sinir zaafı yüzünden birer birer dökülürken onun bir sütun gibi kaldığını anlatır. Temmuz İnkılabıyla Ahmet Rıza Bey'in muazaam bir şahsiyet olduğunu, resminin Namık Kemal ve Midhat Paşa arasına asıldığını ifade eder.

¹⁸⁸ Yahya Kemal (1973:194) Dr. Nazım'ı en sağlam Jön Türk olarak tanımlar. Onun satılmış Jön Türklerle asla görüşmediğini, Ecnebi ve Ermenilerle fazla görüşenlerden hoşlanmadığını, ailesinden aldığı cüz'i bir miktarla mütevazı bir hayat sürdüğünü aktarır.

¹⁸⁹ Ahmet Rıza, Meşveret'in Osmanlı'daki insanların hislerine tercüman olmasından ve destek gördüklerinden söz ederek teşekkür eder. 1 Haziran 1896 yılında Meşveret'in ilk yılında yayımladığı teşekkür yazısında Meşveret'i ilk yayımladığı zaman cemiyetin ufak bir iane ve nakdiyesinden başka geliri olmadığı, ama şimdi bankada parası, ve muntazam bir matbaası olduğunu, şimdi Türkçe ve Fransızca meşvereti rahatlıkla çıkarabildiği gibi, risaleleri de basabildiklerin söz eder. Neşriyatta görülen bu ilerlemenin cemiyetin kısa zamanda nasıl bir güce ulaştığını gösterdiğini ifade eder. İnsanların istibdattan canı yanmış olmasa ve bizler dehislerinize tercüman olmasak kimse bu gazeteyi okumaya cesaret edemezdi. (Meşveret Gazetesi, Nr:12:1)

¹⁹⁰ Trablusgarp'tan firar yoluyla gelen, Harbiye Mektebi öğrencilerinden Ferit muzır evraktan Yusuf Akçura ile birlikte Fizan'a sürgün gitmişken Recep Paşa'nın yardımıyla kaçarlar. Ecole des Sciences Politiques'te örnek olacak derecede ciddi bir tahsil hayatı geçirmişlerdir. Cemil (Çambel) Almanya stajda iken arkadaşlarını görmeye Paris'e gitmiştir. Burada onları oldukça yokluk içinde zor şartlarda yaşarken bulmuştur. Gece gündüz göz açmadan çalışırken Pazar günlerini de Paris'in sanat ve kültür merkezlerinde incelemeler yapmışlar. Çok iyi bir diploma derecesi ile yurda dönmüşlerdir. (Çambel, Fizan Sürgünleri, Dünya Gazetesi. 14 Nisan 1960)

Temo da bazı firarilerin ailelerinin para yollayamaması nedeniyle sefalet ve açlıkla boğulduklarını, vakitlerini boşa geçirmeyerek, kütüphane, müze ve konferans salonlarından yararlandıklarını bazılarının sefaletten intihar etmeyi düşündüğünü belirtir. Bazılarının ise mağrur ve tembel züppeler olduğunu ifade eder (İbrahim Temo, 1987:153,155).

Hüseyin Cahit de Ahmet Rıza'nın yaşadığı zorluklara tanıklık ederek çoğu zaman iki yumurtayı odasında pişirmek suretiyle yaşadığının duyulduğunu ifade ediyordu (Yalçın, 1936:10).

¹⁹¹ BOA, BEO.;1015/76104, BOA, BEO., 715/53563, BOA, BEO., 885/66315.

endişeliydi. Halid (2008:149) bilhassa, Padişah ile münasebeti hiç de iyi olmayan bir memleket olan İngiltere'nin pek serbest payitahtında olanlardan II, Abdülhamid'in şüphe ettiğini belirtmektedir.

II. Abdülhamid'in staj için Almanya'ya gönderdiği öğrenciler de burada muhalif harekete katılmışlardı. Midhat Şükrü Bleda ve Temo'nun katkılarıyla Bükreş Genç Türklerinin komitesi adıyla bir şube kurulmuş iken 1891'de tahsilini tamamlamak için Berlin'e gönderilen Temo'nun doktor arkadaşlarından Asaf Derviş, Kerim Sebati ve Raşid Tahsin Mustafa Ragıp ve Lom'lu Ömer Lütfi Bey'in de faaliyete girmeleri ile Berlin'de bir şube teşkil edilmiş ve Avrupa'daki hürriyet hareketi güçlenmiştir. Paris'e kaçanlar ve Ahmed Rıza Bey'le siyasi ve fikri ilişkide bulunanlar Bükreş'te bulunan Temo ile de haberleşerek birbirlerine yol göstermişlerdir (İbrahimTemo, 1987:104).

Avrupa'daki diğer önemli muhalif Jön Türk Mizancı Murat Bey Duyun-u Umumiye Komiseri bulunduğu sırada Sultan Abdülhamid'e muhalefet için 7 Kasım 1895'te Avrupa'ya kaçmıştır. Murat Bey'in Avrupa'ya gitmesine Abdülhamid'e verdiği layihaların nazarı itibara alınmaması sebep olmuştu. Kendisi memlekette ıslahat yapılmasını ve nisbi bir meşrutiyet tatbikini istiyordu (Kuran, 2000:41,49). Mizancı Murat Bey Mülkiye'de öğrencileri için bir önder niteliğindeydi. Avrupa'ya firar ettiği zaman Ahmed Rıza Bey'e rakip olarak çıkmış bir kısım Jön Türk de Mizancı Murad'ı desteklemiştir.¹⁹² Mizancı Avrupa'ya giderken emelini şu şekilde ifade etmektedir: Medeni aleme Türkiye'nin hakiki durumunu anlatmak, yanlış kanaatleri yok etmek, görülen tecavüz fikrini sonuçsuz bırakmak, mevcut olan umumi gayreti memleketin menfaatleri cihetine çekmek, Ermeni meselesini anlatmak (Mizancı Murad, 1994:229,233).

Osmanlı Devleti firar hadisesi karşısında sert bir tavır sürdürmüştür. Burada sadece bir yasağın ihlaline karşı bir tavır değil, aynı zamanda izin alınmaksızın Frenk diyarını ziyaret etmenin ulû'l emre bir isyan olarak yorumlanması da etkili olmuştur. Yurt dışında siyasi faaliyette bulunanlar ve devlet icraatı ve adamları hakkında neşriyat yapanlar hakkında adli muamele hiç gecikmeksizin tamamlanmıştır (Birinci, 2012:206). Sadrazam Tahsin Paşa da

¹⁹² Talat Bey de Murat Bey'e hayran Jön Türklerdendi.1896-Türkçü Edirne de umum-i hapisane Talat beylerle aynı koğuşadır. Talat Bey, Avrupa'ya kaçarak orada Abdülhamit aleyhinde gazete çıkaran Murat Beyi tanıyordu. Talat ve Hafız İbrahim için dünyada vatanperver olarak ancak Murat Bey vardı. Varsa da yoksa da o! Bana Murat Beyi, onların yaptığı gibi baş üstünde tutmak, onu mühim bir vatanperver addetmek arzu ve fikri gelmiyordu. Arada bir açılır gibi olsa da bir şey söylemezdim. Çünkü Murat Bey onların bir "tapacağı" olmuştu. Bir müddet merhumun meselesi unutuldu. Fakat ortaya çıkan soğukluk hafiflemekle beraber devam etmekten hali kalmadı. (Türkçü, 2003:130)

Abdülaziz dönemi sadrazamlarından Ahmet Esat Paşa'nın oğlu olan Celal Esad Arseven askeri rüştiyeden sonra 1889'da Mülkiye Mektebi'ne başlamıştır. Mülkiye Mektebi'nde hocası olan Murat Bey'in kendilerine aşıladığı ihtilal ve hürriyet fikirleri ve Namık Kemal'in yazıları ile Abdülhamid'e kin duyduklarını, memleketin saadetinin Abdülhamid'den kurtulmak ve Meşrutiyet'e kavuşmakla sağlanacağına inanmışlardır (Arseven, 1993).

(1931:54) “Bir sefarethane veya konsoloshaneye iltica etmek veyahut Avrupa’ya firar etmek hatta Avrupa seyahati için izin istemek II. Abdülhamid’in hiç hoşuna gitmezdi. Bunun kendi aleyhinde çalışanlara kuvvet vermek manasına geleceğini düşünürdü” demektedir. II. Abdülhamid Avrupa’ya firarlar karşısında kayıtsız kalmamıştır¹⁹³. Özellikle Ahmet Rıza Bey ve Mizancı Murat II. Abdülhamid’i en fazla uğraştıran kimseler olmuştur. Kendileri “hazele”, faaliyetleri ise “melanet” olarak tanımlanmıştır. Mizancı Murat Bey ve Ahmet Rıza Bey Ermenilerle birlikte suikast girişimini planlamakla suçlanmış ve Paris’ten iadeleri istenmiştir¹⁹⁴.

Ancak Avrupa kamuoyunun bu kişileri benimsemesi ve Jön Türklerin rahatça seyahat edebilmeleri çabalarını bir ölçüde boşuna çıkartmaktaydı. II. Abdülhamid, yurtdışında Jön Türklerin gerçekleştirdiği basın faaliyetlerinin ülke içinde özellikle mektepli öğrenciler üzerindeki etkisinin farkındaydı. Ancak başka bir ülkede oldukları için onlara müdahalesi kolay değildi. Bu nedenle öncelikle onlara ülkeye geri dönmeleri için gazetede ilan çıkarıp onlara dönmeleri için bir süre tanımıştır. Aynı zamanda kaçaklardan biri vatana dönmeyi isteyerek sefarete giderse kendisine bir pasavan (pasaport) parası yoksa yol masraflarının ödenmesi Hariciye Nezaretinden bütün sefaretlere emrolunmuştu. Ama bunun için gazete yazısı yazmayacaklarına söz vermeleri gerekiyordu (Tevfik, 2011:59). Ancak bu genellikle sonuç alınan bir yöntem değildi. Bu nedenle onları ya, para, nişan, rütbe teklifleri ile kendisine bağlamak¹⁹⁵, ya da bunları kabul etmeyenleri, sıkıntılı, zorlu bir hayata sürükleyerek, anlaşmaya varmalarını sağlamaya çalışmıştır. Zaman zamanda aile bireylerini anlaşma için devreye sokmak istemiştir¹⁹⁶.

¹⁹³ Kaçarken pasaport kullanamazlar, çünkü pasaport, bu pek az Osmanlı tebaası efradına Sarayın izni altında ve bazı istisnai şartların vücuduna bağlı olarak verilir. Bu nedenle genellikle çok aranmayan bir İngiliz, Fransız yük gemisine usulsüz şekilde binerek kaçmışlardır (Halid, 2008:143).

¹⁹⁴ Ahmet Rıza Bey ile Murat ve avanesinin Paris’te bulunması dolayısıyla alınan tedbirler için 27 Ağustos 1896’da gönderilen telgrafta, Murat ve avanesinin Hıncak komiteleriyle müzakere ettikleri ve vükeladan ve saray-ı hümayundan memurlarının bazılarını itlaf ve bombalama için fedai yazmakta oldukları tespit edildiğinden daha önce İstanbul’da Ermenilerce çıkarılan karışıklıkta el bombaları ele geçirildiği, bilfiil cinayet edenlerle Murat ve arkadaşlarına yardım edenler arasında bir fark bulunmadığı Ermenilere yapılan muamelenin aynısının icra edileceği, Hükümet-i Seniyye ile Fransa arasındaki iyi ilişkilere dayanarak Murat ve avanesinin Hükümet-i Seniyye’ye teslimi istenir. Paris Sefaretine gönderilen telgrafta Ahmet Rıza hakkında Fransa hükümeti tarafından görülmesi istenilen davanın aradan aylar geçtiği halde bir cevabı gelmediği, unutturulmak isteniyorsa yanıldıkları bildirilir (BOA, Y.PRK.BŞK. 47-57).

¹⁹⁵ Paris sefiri Yusuf Ziya Paşa padişah tarafından görevlendirilerek 2500 altın lira ihsan göndererek İstanbul’a geldiği takdirde de önemli görevlere getirileceğini vaat etmiştir (Ebuzziya, 1989:124).

¹⁹⁶ Ahmet Rıza da Abdülhamid’in kendisini dönmeye ikna etmesi için eniştesini gönderdiğini ve annesinden bir mektup getirildiğinden bahseder. Başkaları tarafından yazılan mektupta irade-i şahane itaat ederek dönmeleri ve sessiz kalması öğütleniyordu. Ancak Ahmet Rıza daha sonra annesinin kendisine İngiliz postası aracılığıyla gönderdiği mektupta eniştesinin aldığı memuriyitten söz ederek ‘bir takımları milleti aldattılar döndüler. Eğer sen de dönecek olursan evin kapısını kapalı bulursun’ diyecektir (Ahmed Rıza, 1988:20).

Arnavud İsmail Kemal 1900 yılında Şura-yı Devlet Reisi iken Trablusgarp Valiliği görevine gitmesi için acele ve ısrar edilince üç oğlunu alarak Avrupa’ya kaçmak üzere İngiliz gemisine sığınmıştır. Abdülhamid’in bunu duyunca rahatsız olması üzerine bir çok kişi yeni görevler teklif etmek üzere gönderilir ancak İsmail Kemal bir

Avrupa'ya firar edenlere hemen her vesile ile dönme imkanının da temin edildiği bir gerçektir. Dönmeyi kabul edenler Anadolu'da bir memuriyette görevlendirilirken tekrar kaçmamaları için de sıkı takipte tutuluyorlardı¹⁹⁷. Çünkü firariler aynı zamanda memurlar için idareye karşı bir baskı unsuru idi (Aydemir, 1970:210-211). Bu nedenle padişah firarilere padişaha sadık kalmak koşuluyla her zaman İstanbul'a ya da memleketine dönme imkanı tanımıştır. Sürgünlerin muhalif yazılarını bırakması şartıyla da yurt dışında sefirlik gibi görevler vererek kendine bağlama yoluna gitmiştir. Bir çok sürgünün de bu teklifleri kabul edip muhalefeti bıraktığı görülmektedir. Avrupa'dan dönmek isteyenler Anadolu'da kaçmamaları için memuriyetle görevlendirilmiş ve takipte tutulmuşlardır.

II. Abdülhamid, Avrupa'da yaşayan Jön Türkleri polis tarafından sıkı şekilde takip ettiriyordu. Avrupa hükümetleri de Osmanlı hükümeti ile ilişkide oldukları oranda müdahalede bulunuyorlardı. Paris her ne kadar özgürlükler şehri de olsa Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa arasındaki jeopolitik düzlemde çok önemli ekonomik ilişkilerin olması Jön Türklerin rahat hareket etmesine de engel oluyordu (Georgeon, 2008:19). Paris'teki elçilik teşkilatı bu insanları sürekli gözetim altında tutmak için emir almıştı (Knight, 2010:79). 14 Mart 1896 yılında gıyabında Cinayet Mahkemesi'nde yargılanan Ahmet Rıza Bey, müebbed kalebent kılınmıştır (BOA, Y.EE 14-99). Abdülhamid'in isteğiyle Jön Türkleri işten çıkardıkları ya da ülkeden sınır dışı ettikleri oluyordu. Abdülhamid 'kaleminden korktuğu' Jön Türkleri 'anarşist'¹⁹⁸ oldukları gerekçesiyle bulundukları ülkeden sınır dışı ettirmiştir¹⁹⁹. Gazete çıkaranların Avrupa'daki ülkelerden 'anarşist' oldukları gerekçesiyle

daha Abdülhamid'in kaprislerine boyun eğmeyeceğini söyler. Boğazdan 1 Mayıs 1990'ta ayrılmıştır. Oğullarını okumaları için Paris'e bırakan İsmail Kemal Londra'ya gider. Londra'dayken, Bahriye subayı ve Sultan'ın yaveri olan ikinci oğlu Tahir, İstanbul'a dönmeye ikna etmek üzere Padişah'tan özel bir misyonla Londra'ya gider. "Sultan ona beni dönmeye ikna etmesi için elinden geleni yapmasını söylemiş, gene dönmeyi reddederse sonrasını keyfi bilir demiş. Oğluma Abdülhamid'in diğer araçlarına verdiğim cevabın aynısını vermiştir (İsmail Kemal, 2007: 215, 209-210).

Ahmet Rıza da Abdülhamid'in kendisini dönmeye ikna etmesi için eniştesini gönderdiğini ve annesinden bir mektup getirildiğinden bahseder. Başkaları tarafından yazılan mektupta irade-i şahaneyle itaat ederek dönmesi ve sessiz kalması öğütleniyordu. Ancak Ahmet Rıza daha sonra annesinin kendisine İngiliz postası aracılığıyla gönderdiği mektupta eniştesinin aldığı memuriyetten söz ederek 'bir takımları milleti aldattılar döndüler. Eğer sen de dönecek olursan evin kapısını kapalı bulursun" diyecektir (Ahmed Rıza, 1988:20).

¹⁹⁷ Avrupa'ya firar edenler askerler görevlerinden tard edildikten sonra Anadolu'da memuriyetle görevlendirilip, maaş tahsis edilebiliyordu. Avrupa'ya firar etmelerinden dolayı askerlikten tard edilen Reşit Bey'le Ahmet Rıfat Bey'in geçinecekleri derecede bir tahsisle Anadolu'nun herhangi bir yerinde ikamete memur edilmeleri Reşit Bey'in Kayseri'de Ahmet Rıfat Efendi'nin Çorum'da 300 kuruş maaşla istihdamlarının sağlanması firarlarına meydan verilmemesi istenmiştir. (BOA, DH.MKT 2580/127)

¹⁹⁸ Tehdit algısı politik merkezin güvenlik söyleminde "serseri" ve "fesad"ın yeni kullanımlarını anarşizm ve anarşist olarak değiştirmiştir. 19 yy. ikinci yarısı, kamuoyu nezdinde yaygınlaşan anarşist ile bombacıyı özdeşleştirme eğilimi kurumsal ve söylemsel olarak devlet aygıtı içinde yerleşmiştir (Yılmaz, 2014:37).

¹⁹⁹ Ali Fahri, hukuk doktorası yapmış, Osmanlı Hariciyesinde görev yapmıştır. Meşrutiyet yanlısı fikirlerinden dolayı evi aranmış, hapsedilmiş, Trablusgarp'a sürgün edilmiştir. 23 Mayıs 1899 günü başkentten gelen emirle Cidde, Basra ve Selanik gibi şehirlere gönderilirken, Ali Fahri de Cidde'ye korvet katibi olarak memur edilmişken firar ile önce Mısır'a sonra Cenevre'ye gitmiştir. Diğer Jön Türklere katılıp, İntikam, Tokmak, Beberuhi adlı üç gazete çıkarmıştır. Kalemî güçlü olan bu yazar hükümet tarafından susturulmak istenmiştir.

çıkarılması üzerine, Şura-yı Ümmet'te "Çarın ve Abdülhamid'in Anarşistleri" başlıklı yazı ile cevap verilmiştir²⁰⁰. Yine Abdülhamid'in Avrupalı devletlerle ilişkisinde Osmanlı sınırlarında yabancı uyruklu kişileri Avrupa'daki Jön Türkleri kontrol altına almak için pazarlık konusu ettiği de görülmektedir²⁰¹.

Ahmet Rıza Bey geçimini sağlamak için birkaç şirkette tercümanlık işine başlamışsa da II. Abdülhamit müdahalede bulunarak işten çıkarılmasına neden olmuştur. Bununla da kalmayıp, Meşveret'teki yazılarından dolayı saray kendisini gıyabında yargılayarak mal varlığına el koymuş ve prangaya mahkum etmiştir²⁰² (Ahmet Rıza, 1988:15). Ahmed Rıza Stockholm sefiri Şerif Paşa'yı ziyarette gidince Şerif Paşa'ya Ahmet Rıza'yı tutuklama görevi vermiş, ancak o bunu gerçekleştirmemiştir.²⁰³ Yurt dışında da casusluk yapması için tutulan insanlar vardı. Paris Sefareti Ahmet Rıza Bey'in oturduğu apartmanda bulunan hizmetçileri satın alıp, Ahmet Rıza Bey'in evini kontrol altına almıştır²⁰⁴ (Bahaeddin Şakir, 2004:91). Hafiyeler İstanbul'dan gönderiliyordu. Bunların görevleri Jön Türklerle ilgili edindikleri tüm bilgileri Saraya bildirmektir (Knight, 2010:79).

İntikam gazetesindeki muhalif yazılarından ötürü 41. sayıdan sonra Cenevre'den sınır dışı edilmiştir. İsviçre hükümeti tarafından sınır dışı edilme gerekçesi anarşist olması olarak gösterilmesidir. Bu kararın geri alınması için bir buçuk yıl İsviçre sınırında Annemes şehrinde yaşamıştır. İsviçre'den sonra kısa süre için Mısır'a geçmiş, meşrutiyetin ilanıyla İstanbul'a dönmüştür. (Ağababa, 2007:9-10)

²⁰⁰ Bazı Paris gazetelerinde "Rusya Çarıyla, Abdülhamid, Avrupa devletlerine müracaat ederek kendi tebaalarından olup da Avrupa'ya firar eden anarşistlerin yine kendilerine teslim edilmesini teklif etmiş, Avrupa'da bunu kabul etmişçesine sessiz kalmıştır. "Anarşist kimdir? Abdülhamid gibi bir hainin koca bir donanmayı batırmasından, Japonya'ya teneke bir gemi gönderip askerlerin Japon denizinde boğulmalarına sebep olan bu kişi karşısında feryat edenlerin anarşist olarak tanımlanmakta." Esas anarşistin Abdülhamid olduğunu söyleyerek Avrupa'nın Abdülhamid'i kendisine teslim etmesini ister. (Şura-yı Ümmet, Nr: 56, 29 Temmuz 1904,1-2).

²⁰¹ Ahmed Rıza Bey hakkında Belçika'nın Saltanat-ı Seniyye'nin arzusuna uygun bir hareket hattı takip ederek Belçika sefiri tarafından tahliyesi talep edilen Nikopos idama mahkum iken Trablusgarp'a nefy edilmiştir. (BOA, Y..A...HUS. 379/23) İzmir'den Avrupa'ya kaçan Tevfik Nevzat Bey ile Maarif Müdürü Emrullah Efendi vardır. Cenevre'ye firar ederek "Hidmet" adında bir gazeteyi neşre başlamışlardır. Yurt içindeki muhaliflere güç veren bu firar saray tarafından telaşla karşılanmış ve İsviçre Hükümeti ile çeşitli pazarlıklar yapılarak mali bakımdan da zorluklar içinde bulunan bu kimselerin birer suçlu olarak idareleri sağlanmıştır (Hanioglu, 1989:136).

²⁰² Mal varlığına el koyma tanzimat hükümlerine aykırı olsa da Abdülhamid tarafından uygulanmıştır. Halid, (2008:131) anılarında, "En korktuğum şey yabancı ellerde yabancı ellerde fakr u zaruret içine düşmek. Zira gayet iyi biliyordum ki kim ki Sultan'ın muvafakati olmadan onun hükümferma olduğu toprakları terk ederse, o şahsın kendi vatanında sahip olduğu bazı kuvvet menbaı parası dahi olsa bundan istifade edebilmesi mümkün değildi" demektedir.

²⁰³ Said Paşa'nın oğlu Şerif Paşa, Stockholm'de 10 yıl boyunca Osmanlı sefiri olarak görev yapmıştır. Burada İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleriyle ilişkide olmuş ve şehrin özgürlük ortamından etkilenmiş ve temel insan haklarının Abdülhamid tarafından hiçe sayıldığını düşünmüştür. Ahmet Rıza Bey, İsveç'e Ahmet Şerif'i ziyarete geldiğinde olay Şerif Paşa'nın sekreteri Muhtar Bey tarafından İstanbul'a ihbar edilmiştir. Saray çevreleri Şerif Paşa'ya Ahmet Rıza Bey'i tutuklama emrini ulaştırırlar ama Şerif Paşa bu emre uymaz. Bunun üzerine II. Abdülhamid Şerif Paşa'yı görevinden alıp Madrid sefaretine atamış ama görevi kabul etmeyen Şerif Paşa Paris'e yerleşmiştir (Alakom, 2011:11-42).

²⁰⁴ Abdülhamid rejiminin devrilmesinden beş ay sonra The Times Gazetesi'nde "Yeni Rejim" başlıklı yazıda, iktidarı ele geçirmiş olan Jön Türklerin özellikle sivil olanlarının, nazik, Avrupa dilleriyle biraz tanışıklıkları olup, Avrupa düşünce yapısı ve alışkanlıklarını kazandıkları, bunun da Abdülhamit'in sürgüne göndermesi sayesinde olduğu ifade edilir. Avrupa'da bulunan sürgünlerden propagandadist Ahmet Rıza ve Doktor İbrahim Temo'nun senelerce önce Paris'e kaçtığını ve çıkardıkları Meşveret gazetesi Abdülhamit'in casuslarına rağmen Osmanlı topraklarında yayılmasını engelleyemediği ifade edilir. Bunları özgür Türk basınının öncüleri olarak tanımlar. (The Times, 22 Aralık 1908:8)

Yurt dışında Jön Türklerin Paris'ten sonra yoğun olarak faaliyette bulundukları yer ise Cenevre'dir. Burada da hem örgütlenmeye gidilmiş hem de basın faaliyetlerinde bulunulmuştur. Osmanlı İhtilal Fırkası 21 Aralık 1896'da Cenevre'de kurulmuştur. Kurucuları, Tunalı Hilmi, Şefik ve Dr. Hasan Beler'dir. Tunalı Hilmi'nin "hutbe"leri bölgede büyük ilgiyle karşılanmıştır. "Ya Hak Ya Ölüm" parolası ile yola çıkan Osmanlı İhtilal Fırkası Osmanlı yönetimini telaşe sevk edecek bildirileri İstanbul'un değişik yerlerine asmıştır. Bu cemiyetin suikast planını Balkan Teşkilatı desteklese de Ermenilerle ortak bir zemine oturtulamamış ve Cemiyet'te bu hareketi tasvip etmeyen liderlerin karşı çıkması sonucu uygulanamamıştır. Varlık sebebini gerçekleştiremeyen cemiyet dağılmıştır. Yine Cenevre'de İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin kendileri de Kürt olan İshak Sukuti, Abdullah Cevdet ve Abdurrahman Bedirhan'ın yazı yazdıkları Kürdistan Gazetesi Yıldız Sarayı'nı telaşa düşürmüş, Osmanlı Gazetesi ve onun etrafında şekillenen Cemiyet merkezini susturmak için çeşitli çarelere başvurmuştur²⁰⁵. Çünkü bu gazetenin memleket çapında dağılımına engel olunamıyordu²⁰⁶. Cenevre'de Jön Türklerle uğraşması için bir konsolosluk açılmış ve buraya önemli hafiyelik fonları kaydırılmıştır (Ateş, 2009:40-52).

Jön Türklerin neşriyat faaliyetlerinde bulunmak için tercih ettiği yerlerden biri de İngiltere idi. Yeni Osmanlılar için de tercih yeri olan Londra'da faaliyette bulunan Ebuzziya Tevfik, bunun nedeni olarak, Fransız matbuatının ağır cezalar içermesini, aynı zamanda kanun haricinde de muamele edilmesini göstermektedir. Fransa'da keyfi idare, kanun hükümlerinin üzerindedir. Bu nedenle matbuatta özgürlüğün bulunduğu Londra tercih olunmuştur (Tütengil, 2011:5). 1894'te Londra'da faaliyette bulunan Selim Faris, Halil Halid yayın faaliyetlerinde bulunuyor hem gazete çıkarıyor hem de Meşrutiyet taraftarı yazılan beyannameler İngiliz postasıyla yurt içine gönderiliyordu. Bunun üzerine padişah, İngiltere nezdinde bu yayınların durdurulması için girişimde bulunmuştur. Ancak para, mevki taleplerine boyun eğmeleri ile buradaki faaliyet sona erecektir. Hürriyet gazetesi yazarlarından Halil Halid ve Kazım Bey'in Osmanlı yöneticilerinden para almaları ve

²⁰⁵Dr. Abdullah Cevdet İsviçre'de iken çıkardığı 'kötü' neşriyat nedeniyle İsviçre Meclis-i Umumisi'nce alınan karar gereği İsviçre'den tard ve tebid edilip Bern Sefareti'nce Hariciye Nezareti'ne bildirilmiştir. Daha önce de 1903'de Avusturya'da bulunurken Viyana'daki Osmanlı sefiri hakkındaki sözlerinden dolayı tard edilmiştir. Bir süre Paris'te kaldıktan sonra tekrar Cenevre'ye dönmüş ve hükümet-i seniyye aleyhinde neşriyatta bulunması üzerine İsviçre meclisi tarafından ihtar edilmiştir (BOA; Y.A. HUS. 482/27-2.12.1904)

²⁰⁶Osmanlı Gazetesi'ne gönderilen mektuplardan anlaşıldığı kadarıyla gazetenin en çok okunduğu yerlerden biri İstanbul'dur. Bu da Abdülhamid'in bütün tedbirlerine rağmen bu gazetelerin girişine engel olamadığını göstermektedir. Aynı zamanda mektupların içeriklerinden meşrutiyet yanlıların da daha çok İstanbul'da olduğu anlaşılmaktadır. Ki bürokrasi ve okulların yoğunluklu olarak burada olmasının doğal bir sonucu olarak görülmelidir. Mektuplar o kadar farklı coğrafyalardan gelmektedir ki bu da İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri ve Jön Türkler'in ne kadar farklı coğrafyalarda yayıldığını ve birbirleriyle haberleştiklerini göstermektedir. Gazetede mektuplar arasında sürgünlerin sürgün yerlerindeki şikayetlerini dile getiren mektuplara da rastlanmaktadır (Oğuz, 2017:242,244).

pazarlık yapmaları ardından gazete büyük bir sarsıntıya uğramıştır. 1897 Yunan savaşı başarısının ardından da Selim Faris yönetimle pazarlığa oturmuş ve Beyrut şehrinin su imtiyazını alarak muhalefetten çekilmiştir (Hanioğlu, 1989:97,101).

II. Abdülhamid, esas itici gücün dışardaki sürgünlerden geldiğini biliyordu. Deneyimleri ona göstermişti ki muhalefete geçmelerinin nedeni, rejimin onların vasıflarını değerlendirecek iş olanakları sunmamasıdır. Mevki ve burs dağıtarak onları ikna etmek mümkündü. Jön Türklerin çoğu II. Abdülhamid'in vaatlerine direnemeyecektir. Anlaşmayı kabul edenler için II. Abdülhamid af çıkarmış, ülkeye dönmek isteyenlere pasaport ve yol parası temin edilerek ve ülkeye döner dönmez bir iş verilmiş; Avrupa'da öğrenimlerine devam etmek isteyenler ise muhalif yayında bulunmamak şartıyla saraydan maaş almışlardır (Georgeon, 2012:468-469).

Ahmet Rıza Bey Jön Türkler arasında Paris'te lider konumundayken Mizancı Murat'ın da Paris'e gelmesiyle bir ayrışma yaşanmıştır²⁰⁷. Mizancı Murat Ahmet Rıza grubuyla şiddetli bir çatışma içine düşmüştür. Ahmet Rıza ve Mizancı Murat arasındaki şahsi rekabet ve liderlik mücadelesi yaşanırken aynı zamanda aralarında prensip ve fikir ayrılıkları da mevcuttu. Ahmet Rıza Bey'in A. Comte felsefesinden gelmesi ve pozitivist fikirleri ile Murat Bey'in temsil ettiği muhafazakar görüş çatışma halindeydi. Murat Bey, hem Avrupalılara, hem sürgündeki aydınlara karşı zamanla II. Abdülhamid'i savunur duruma düştü. Murat, Avrupa'daki düşmanca hava içinde Avrupa siyaseti aleyhine kampanyasını şiddetlendirirken, II. Abdülhamid'e karşı olan savaşını gevşetmeye başladı. Öyle ki bu savaş, Avrupa'daki çalışmalarının en önemli davası haline geldi. Avrupalı okuyuculara kötü yönetimin sorumlusunun İslamlık olmadığını, hükümdarın kendilerinin halife olması yüzünden ona itaat etmek zorunda olduklarını anlatıyordu (Berkes, 2002:396). Halbuki genel Jön Türk eğilimi bunun tam tersi yönündeydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Abdülhamid'in halifeliği aleyhinde beyanlarda bulunuyordu (BOA; Y.PRK.EŞA., 37/29).

II. Abdülhamid sürgünler arasında ideolojik ve kişisel parçalanmışlıktan yararlanmak istedi. 1896 sonlarında Murat Bey Ahmet Rıza Bey'e karşı başarılı bir rakip olarak ortaya çıkmıştı. Bir süre Kahire'ye giden Mizancı Murat Temmuz 1896 da tekrar Paris'e dönüp, Kaymakam Şefik, Çürüksulu Ahmed, İshak Sukuti, Şerafeddin Mağmumi, Süleyman Nazif ve Ali Kemal gibi Jön Türklerin desteğiyle Jön Türklerin başına geçti. (Kasım 1896) Mayıs

²⁰⁷Mizancı Murat Mizan gazetesini 1886'dan itibaren İstanbul'da çıkarmaya başlamıştı. Zamanla eleştiri dozunun artması üzerine gazete zaman zaman kapatıldı. Önce Paris'e geçen Mizancı Murat burada umduğu ilgiyi Ahmet Rıza'dan göremeyince Avrupa'da Jön Türk liderliği teklif edilse de bunu kabul etmeyerek üç ay sonra Mısır'a gitmiş ve Ocak 1896'dan itibaren Mizan'ı Kahire'de çıkarmaya başlamıştır. Neşriyatının iyi tesirlerine ve fikirlerinin Cemiyet için umumi program olacağına tamamen ümid-var olarak Mısır'da neşriyatta bulunmaya karar vermiştir. (Mizancı Murat, 1994:106).

1897’de Mizan’ı Cenevre’de çıkarmaya başladı ise de Jön Türkler arasında anlaşmazlıklara engel olamadı (Uçman, 2005: 215).

II. Abdülhamid, Girit sorunu nedeniyle çıkan Osmanlı- Yunan savaşında elde ettiği prestiji, Ahmet Rıza Bey ve Mizancı Murat Bey arasındaki anlaşmazlıktan yararlanarak hareketi parçalama yönünde kullanmıştır.

Serhafiye Ahmet Celaledin Paşa Paris’e giderek sürgün Jön Türkleri basın faaliyetlerinden vazgeçirmeye çalışmıştır. Anlaşma halinde onlara yalnızca hayatlarının güvencesini vermiyor aynı zamanda onlara her türlü saygınlığı vaat ediyordu. Eğer bu öneriyi reddederlerse vatandaşlıktan çıkarılacak, mallarına el konulacaktı. II. Abdülhamid Paris elçiliğinin bir resmi tebliği ile Jön Türkleri affediyor, kendilerine Avrupa öğrenimi ya da memlekette memurluk teklif ediyordu.

Ahmet Rıza Bey hiçbir şekilde Celalettin Paşa ile görüşmeyi kabul etmez. Ancak Mizancı Murat Bey görüşmeyi kabul etmiş ve ikna olmuştur. Ahmet Celaledin Paşa, onları ikna etmek için padişahın ahval ve ahlakında hakikaten iyiliğe doğru büyük bir değişme görüldüğünü, vatanlarını ve dinlerini seven bütün vatansever ve mücadeleci insanlar için böyle bir fırsatı kaçırmamanın uygun olmayacağından söz eder (Mizancı Murad, 1994:240). Ahmed Rıza, Dr. Nazım, Bahaeddin Şakir inatçıdırlar ve padişaha güvenilemeyeceğini söyleyerek kabul etmezler²⁰⁸ (Ortaylı, 2016:43-44). İktidara düşman tavırlarını sürdürüp zararlı yazılarına devam edenler Osmanlı tabiiyetinden çıkarılacak ve bir daha imparatorluğa geri dönemeyeceklerdir. II. Meşrutiyet’in ilanının ardından yurda dönmüşlerdir. Mizancı Murad, Ahmed Celaledin Paşa ile anlaşma yoluna gitmiştir. Temmuz ayında Contrexeville’de yürütülen pazarlıkların ardından geri dönmeye karar verir ve Ağustos 1897’de geri döner²⁰⁹. Mizancı Murat 1899’da Şura-yı Devlet Maliye Dairesi üyeliğine getirilse de daima göz hapsinde tutulmuştur.

Mizancı Murad, anlaşma şartlarını şu şekilde belirtir: “Neşriyatımızı tatil edip umumi af verilmesi, umumi affin ilanından sonra hariçte tahsillerini tamamlamak isteyenlere münasip

²⁰⁸ I. Mecliste yer alan Halil Ganem meclisin dağıtılması üzerine Paris’e kaçmış ve Osmanlı hükümetini eleştiren yazılar yazarak reform çağrısında bulunmuştu. Ganem, Paris’te Arapça ve Fransızca yayınladığı “La Jeune Turquie” gazetesinde reform çağrılarında bulunmuştur (Kayalı, 1998:46). Fransa’da Fransız hükümetinin sağladığı kaynakla Arapça haftalık El- Basir dergisini çıkarmış ve Tunus’ta Fransız çıkarlarını savunmuştur. Sultan para ve nişan teklifleriyle onu susturmaya çalışır ama başarılı olamaz (Georgeon, 2012:353).

²⁰⁹ Mizancı Murat’ın bu hareketi Jön Türklerin imajına da zarar vermiştir. Aydın muhitin en büyük dayanağı olan Murat Bey’in bu hareketi güven ve birbirine bağlılık gibi dünyanın altın ve gümüş servetlerinden daha güçlü olan değerleri kaybettirmiş, bundan böyle vatanın kurtuluşu için beraberliği isteyenler bozgunculukla, ahlaksızlıkla suçlanmışlardır. Murat Bey’in bu hareketi bütün gençlere bir insana bağlanmanın, çalışmada aleniyet ve itimadın kötülüğünü göstermişti. Bu felaket gelecek için çok güzel ve faydalanılacak bir ders vermişti. Yıldız karşısında diz çöken insanlar hükümeti büsbütün kuvvetlendirmiş, onları yanlarına çekmeye uğraşmak yerine, kendisine karşı kalem oynatanları cinayetle suçlayarak en ağır cezalarla Beyoğlu mahkemesinde Taşkılla Askeri mahkemelerinde yargılamıştır (Resneli Niyazi, 2003:141-142-3).

maaş verilmesi, dönecek olan talebeye kendilerine verilecek memuriyeti kabul edip etmemekte serbest bulunmak gibi şartlarla anlaşmayı kabul etmiştir. Yine hükümetçe kararlaştırılmış iken padişahın yüceliğini yaralamamak üzere umumca imza altına almadıkları şeyler arasında ise bir kontrol meclisinin tesisi, matbuata kanun dairesinde serbestlik verilmesi ve ancak mahkemeler huzurunda gazeteler mesul edilerek idarece dokunulmaması, namusları lekelenmemiş adamlardan hükümet dairesinin kurulması maddeleri bulunmaktadır²¹⁰ (Mizancı Murad, 1994:246). Gazeteler sultanın tahta çıkışının yıldönümü münasebetiyle, 1 Eylül’de genel af ilan edeceğini ve bu affın tüm siyasi tutukluları kapsayacağını yazarlar. Ancak ne Murat Bey’e vaat edilen af çıkarılır ne de ıslahatlar yapılır. Yalnız Trablusgarp zindanındaki mahpusların şehirde serbest gezmelerine müsaade edilmiş ve Fizan’dakiler Trablusgarp’a getirilmiştir. İstanbul’a dönenlerden bir kısmı Murat Bey’in İstanbul’a gitmesinden yirmi beş gün sonra Trablusgarp’a gönderilmişlerdir (Kuran, 2000:61). Abdülhamid sadece Jön Türkleri susturmayı başarmakla kalmamış, içlerinden bazılarını döndürüp” kendi rejiminin savunucuları haline getirmeyi de becermiştir (Georgeon, 2012:469-470).

Ahmet Rıza hareketin lideri olması, tavizsiz kişiliği, çıkardığı gazetelerle II. Abdülhamid’i en fazla uğraştıran kişi olmuştu. Abdülhamid, Ahmet Rıza’yı para ve mevkiyi kabul etmeyince gıyabında yargılayarak mal varlığına el koyup prangaya mahkum etmiştir (Ahmed Rıza, 1988:15). Her şeye rağmen gazeteyi çıkarmasını engelleyemeyince Meşveret’i çıkarmasını engelleme yoluna gitmiştir. Meşveret’te aleyhine çıkan yazıları engellemek için Fransa ile dostluğunu ilerletmiştir. 1897 senesi Temmuz’unda Paris’te Osmanlı Sefareti Meşveret Gazetesi aleyhine dava açmıştır. II. Abdülhamid’i tahkir ettikleri iddiasıyla Ahmet Rıza, Halil Ganem ve iki muharrir mahkemeye çıkarılmış ve mahkeme sonucu Fransa Başbakanı Clemenceau, Rochefort, Delbos gibi ünlülerin tanıklık ettiği mahkemede Ahmet Rıza ve arkadaşları 16 franlık nakdi cezaya mahkum edilmişlerdir (Zekeriya, 1930:4). Meşveret’in bu başarısı dünya basınında geniş yer bulmuş, Mahkeme kararında Meşveret’te yayımlanan makalelerde, “dolandırıcı, yalancı, cellat, Tanrı’nın laneti, kanlı majeste, kanlı despot, soysuz, Müslümanların yüzkarası, koyun sürüsüne çobanlık eden kurt, kızıl sultan v.s.” gibi sıfatlar kullanılarak padişahın kişiliğine hakarete bulunulduğu belirtilmekte, ancak “Ermeni katliamı dolayısıyla Fransız basının padişaha karşı açmış olduğu şiddetli kampanya ve bu olaylar nedeniyle Fransız parlamentosunda yapılan ateşli tartışmaların, suçluların

²¹⁰ Müzakere konusu: Kanuni bir idare devrinin kurulması istenilen gaye olacak. En adi vesileler ile bir çok genç ve ihtiyarı uzaklaştırılmış veya mahkum edilmiş idi. Umumi bir af bu fenalığın önünü alacaktı. Zaten bu tedbirin Tırhala muzafferiyetinin zekatı makamında bağışı münasebetli olacak. Sonradan anlaşıldığı üzere umumi af Zeki ve İzzet paşaların entrikalarına kurban oldu. Kontrol meclisi Şura-yı Devlet şekline girdi. Matbuat serbestisi bütününlü unutuldu (Mizancı Murad, 1994: 296-297).

mesleklerini icra ederken biraz aşırı davranışlarını affettirecek ve mahkeme heyetinin hoşgörüsünü kazandıracak nitelikte olduğu” sebebiyle karar hafif kılınmıştır. Ancak bu olaydan sonra cesaretini artıran Ahmet Rıza, Osmanlı Devleti aleyhindeki yazılarında daha ağır bir dil kullandığından II. Abdülhamid’in girişimiyle Fransız savcılığı Meşveret’i kapatmıştır (İnuğur, 1982:293). Bu olaydan kısa süre önce Ahmet Rıza Bey müebbed kalebentlikle cezalandırıldığından olay, bir ‘özgürlük’ sorunu şekline sokulmuş ve Avrupa kamuoyunda geniş ilgi görmüştür. Fransa hükümeti bu karardan dolayı eleştirince Türkçe Meşveret’in Fransa dahilinde dağıtılmaması şeklinde tedbirle yetinilmiştir. Olay, Jön Türklerin ve yayın organlarının tanıtımı bakımından Cemiyet’e büyük bir fayda sağlamıştır. (Hanioğlu, 1989:203). Fransa’da yabancı gazetenin basımını engellemeye hükümetin yetkisi vardır. Bu nedenle Türkçe Meşveret’i kapatırken, Fransızcasına dokunmazlar (Ahmet Rıza, 1988:16). Ahmet Rıza, Meşveret’in Türkçesi’ni yayımlamak için Brüksel’i tercih etmiştir. Belçika hükümeti 1897 Eylül’ünde gazetenin Brüksel’de çıkmasını engellemiştir. Bunun üzerine Belçika milletvekillerinden M. Georges Laurent gazetenin sorumluluğunu üzerine almıştır. II. Abdülhamid’in Jön Türk basınına yönelik bu tavrı ise Jön Türklerin Avrupa’da daha fazla tanınmasını sağlıyordu. Ahmet Rıza Meşveret gazetesinde bu konuya değinecek ve ‘Paris mahkemesinde açılan dava sonucu padişahın kendisini ve hükümetini kepace ettiğini ve altı milyonluk Belçika’nın bu sayede kendilerini tanıdığını, şimdi bir mebusun himayesinde Belçika’da gazetenin çıktığını ve burada olmazsa İsviçre, İngiltere, Amerika’ya giderek bir hamiyetli mebus himayesinde yine gazetesini çıkaracağını duyurur.”²¹¹ Ancak Abdülhamid’in baskılara devam etmesi üzerine Belçika Kralı Leopold’un şahsi emriyle Ahmet Rıza Bey, 13 Kasım 1897’de Belçika’dan sınır dışı edilmiştir²¹² (Kuran, 2000:44).

II. Abdülhamid ile anlaşarak ilk dönenler, Hikmet, Rahmi, Süleyman Nazif, Binbaşı Ahmet, Serasker yaveri Şefik, Ali Kemal, Rauf Ahmet vardır²¹³ (Koloğlu, 2013:53). Bedevi Kuran (2009:38), dava arkadaşı Şevki’nin²¹⁴ II. Abdülhamid ile görüştüktan sonra değişmesinden bahseder:“Yaverliğe erişen Şevki, üstlendiği milli vazifeyi tamamen unuttur

²¹¹ Meşveret Gazetesi, Nr:27.1.

²¹² Türkiye’de pek çok şimendifer, tramvay ve havagazı gibi imtiyazlar peşinde koşan Belçikalıların Abdülhamid’e hoş görünmekte büyük menfaatleri vardı (Bahaeddin Şakir, 2004:29).

²¹³Volkan gazetesi yazarı Derviş Vahdeti, Meşrutiyetin ilanının ardından Volkan gazetesi’nde “Esbab- İnkılab” başlıklı yazısında “Paris’de Meşveret, Mısır’da Mizan intişara başladı. O sıralarda gerek Dersaadet’e gerek memalik-i Osmaniye’nin bazı vilayetine gazeteler gönderilebiliyordu.Hükümette olanca kuvvetiyle bunların men duhulüne çalışıyordu. Bir haldi ki, bir Meşveret, bir Mizan elde eden ahrar en büyük saadete nail olmuş gibi izhar-ı sürur ederdi. Bunları ihbar edenler de bir define elde etmiş gibi çıldırısıya sevinirlerdi. Bu iki sevinç arasında zarar gören ahrar, menfaat gören aleyhtarlar oldu. 10 sene zarfında ahrarın ahlakı da bozuldu. O meslek herkes için bir pazar ticaret olmuş gitmişti. Atiyeler, memuriyetler, rütbelere, nişanlar, haysiyetler ibzal edildikçe edildi.” Celal Paşa’nın taltif politikasını bırakması ve erbab-ı fesaad olan her ferdi gıyabında mahkum etmesi inkılaba neden olmuştur.

²¹⁴Serasker yaveri Şefik Bey Bükreş Sefaretine memur olmuştur (Hanioğlu, 1981:40).

gibi oldu, şimdi Padişaha dua ile gezmeye başladı. Milli haysiyetini tahrik için yaptığım baskı ve kışkırtmalar fayda vermedi. Şevki, bir has kul kesilmişti”. Ali Kemal’de Mülkiye Mektebi’nde okurken arkadaşı Abdülhalim Memduh ile gizli bir dernek kurmaya kalktığı ihbar edilince dokuz ay tutukluğunun ardından annesi ve kız kardeşiyle birlikte memur edildiği Halep’e gitmiştir. (1889). Bir süre sonra izinsiz olarak İstanbul’a dönmüş, ancak yakalanacağını anlayınca 1895’te Paris’e gitmiştir. Mizancı Murat ile ilişki içinde çalışırken Mizancı Murat’ın Abdülhamid ile anlaşarak dönmesi üzerine o da dönmüş ve bundan sonra hep Jön Türklerin karşısında olmuştur²¹⁵ (Uzun, 1989: 405).

Mizancı Murat Bey’in padişah ile yaptığı Contraxeville anlaşması ile verdiği sözleri tutmaması üzerine bir süre sonra cemiyet üyelerinin bir kısmı yeniden örgütlenme faaliyetlerine girişmişlerdir. Abdullah Cevdet de Ahmed Celaleddin Paşa ile anlaşmayarak Cenevre’ye gitmiştir. Cenevre merkezli cemiyetin yeni yayın organı Osmanlı’nın ilk sayısı 1 Aralık 1897’de Cenevre’de çıkmıştır. Ancak bu muhalif gazetede maddi zorluklar yaşayınca gazeteyi çıkaranlar saray ile anlaşmışlar ve Trablusgarp ve Fizan’daki tutuklular serbest bırakılması karşılığında muhalif yazıları bırakıp sefaretlerde görev almayı kabul etmişlerdir. 14 Temmuz 1898 tarihinde Trablusgarp ve Fizan’daki tutukluların serbest bırakılmaları yolunda, daha sonra tam olarak uygulanmayan bir irade çıkmıştır. 21 Ağustos 1898 tarihinde bir iradeyle Abdullah Cevdet, İshak Sukuti ve Tunalı Hilmi’ye ömür boyu olmak kaydıyla, ayda on ikişer altın maaş bağlanıyor²¹⁶ ve karşılık olarak *Osmanlı*’nın lisanının yumuşatılmasını kabul ediyorlardı. Eylül ayından itibaren bazı zorluklarla karşılanılmasına rağmen maaşlar ödenmiş fakat *Osmanlı* gazetesinin lisanında herhangi bir değişiklik olmayınca Paris Sefiri Münir Bey maaşları kesmiştir. Saray 1899’da yeniden Avrupa’ya giderek muhalefeti satın almak için pazarlıklara başlamıştır. Bunun sonucunda Tunalı Hilmi, İshak Sukuti ve Abdullah Cevdet²¹⁷ ellerine geçecek parayı Cemiyetin toparlanması için kullanmak üzere elçiliklerde kısa süreli memuriyetleri kabul etmişlerdir²¹⁸. Bu üçlüden yalnızca Paris’e giderek yayın faaliyetine görünüşte ara vermiş olan Abdullah Cevdet’e maaş ödenmesine devam edilmiştir. Ancak yazı göndermeye devam ettiği anlaşılınca para kesilmiştir.

²¹⁵ Ali Kemal Bey Brüksel Sefaretine memur olmuştur (Hanioğlu, 1981:40).

²¹⁶ BOA, Y.PRK.BŞK., 57/35

²¹⁷ 1893-94’te Abdulah Cevdet yönetimi aşağılayan bir şiir yazdığı için tutuklandı, fakat sonra affedildi. Aynı yıl içinde tıbbiyeden diplomasını aldı.1895 yılında bir daha tutuklanarak Fizan’a sürüldü. Tabiplik sanatını burada icra etmekle kazandığı parayla kaçmayı başardı²¹⁷ (Mardin, 1999:224).

²¹⁸ II. Abdülhamid elinde tuttuğu menfilerle dahilde bir dereceye kadar başa çıkabiliyor idiyse de hariçtekilerle uğraşmak, onları susturmak çok zordu. Onlarla ya anlaşma yoluna gitmek zorundaydı ya da diğer devletlerle işbirliği içinde olmalıydı. Sırf onlardan ikisini İshak Sukuti ve Abdullah Cevdet Beyi susturabilmek için Trablus zindanındaki yetmiş küsur Jön Türk’ü mahpesten çıkarmağa muvafak etmesi de gösteriyor ki, Sultan, bilhassa hariçtekilerden yılmıştı (Kandemir,1975:158).

Saray İsviçre’de çıkarılan *Osmanlı*’yı durdurmak için Almanya ile gelişen ilişkileri de devreye sokarak İsviçre hükümetinin Jön Türklere baskı yapıp faaliyetlerini durdurmalarını sağlamaya da çalışmıştır²¹⁹. 1898’de saraya çağrılan Fransız elçisinden *Osmanlı* gazetesinin Fransız postaneleri aracılığıyla ülkeye girmesinin önlenmesi istenmiştir. Bunun üzerine Pera ve Galata Fransız postanelerinde paketler içinde ele geçirilen *Osmanlı* gazetesi, üzerine “Osmanlı ülkesi dahiline girmesi yasaktır” şeklinde damga vurularak geri gönderilmiştir (Hanioğlu, 1989:312).

Abdullah Cevdet, Mısır’da yaşayan ve artık Jön Türklere katılmış olan Ahmet Celalettin Paşa’nın gönderdiği yardımla 1904’te Cenevre’de *İctihat*’ı çıkarmıştır. Matbaasında bastığı Padişah’ın aşağılayıcı bir şiir dolayısıyla Abdullah Cevdet İsviçre’den çıkarılınca (1904) ve Mısır’a geçmiştir. Bir süre sonra Dr. Cevdet *İctihad* matbaasını de nakletmeyi başardı (Mardin, 1999:227). Ocak 1905’te gıyabında İstanbul’da yapılan yargılama sonucu ömür boyu kalebentlik cezasına çarptırıldı. (Hanioğlu, 1998:91).

Saray ile yapılan anlaşmalar sonucu Çürüksulu Ahmet Bey Belgrad ataşemiliteri olmuştu, Tunalı Hilmi Bey Madrid, Rauf Ahmed Bey Atina Sefaretine memuriyet almışlardı. Bu anlaşmaya göre onlar Abdülhamid aleyhinde yazılar yazmayacaklardı (Hanioğlu, 1981:40)

220

1901 Mart ortalarında Hilmi, Cenevre’ye döndüğünde “hutbe”lerin Türkçe ve Fransızcalarını yayımlamış ve bunları II. Abdülhamid’e dahi göndermiştir. Tunalı Hilmi’nin bu faaliyetlerinden rahatsız olan Abdülhamid, faaliyetlerini durdurması için hala sarayın bir memuru olan Hilmi Bey’e ikazlarda bulunur. Kanuni takibat sonucu yargılanıp gıyabında ömür boyu kalebentliğe mahkum edilmiştir²²¹ (25 Nisan 1901). Ayrıca, aralarında Hilmi Bey’in de bulunduğu bir çok hürriyetçinin, eğer varsa emlaklarına el konulmasını- haczedilmesini- Defter-i Hakani bir tamimle ilan etmiştir. Tunalı Hilmi bu karar üzerine On Birinci Hutbe’de kendilerinin zaten bu nefy kararını seçtiğini belirtir²²² (Ateş, 2009:89-108).

²¹⁹ Almanya’nın Bern Sefiri İsviçre makamları nezdinde girişimlerde bulunup Osmanlı’nın yayını durdurmaya çalışmaktadır. (BOA, YPRK HR 27/3- 1899) Dr. Abdullah Cevdet İsviçre’de iken çıkardığı kötü neşriyat nedeniyle İsviçre Meclis-i Umumisi’nce alınan karar gereği İsviçre’den tard ve tebid edilip Bern Sefareti’nce Hariciye Nezareti’ne bildirilmiştir. (BOA, Y.A. HUS. 482/27) Erbab-ı fesaddan olan Abdullah Cevdet Sefir Mahmud Nedim Paşa aleyhinde tasarrutta bulunan Dr. Abdullah Cevdet hakkında Cinayet Mahkemesi tarafından gıyaben alınan müebbet kalebentlik kararına dairilamin Bern Sefareti tarafından kendisine tebliği istenmiştir. (BOA, HR.TH., 315/96)

²²⁰ BOA, Y.MTV., 200/8

²²¹ Madrid Sefareti Türkçe Başkitabetinde bulunan Tunalı Hilmi’nin memuriyetini terk ederek Atina ve İsviçre’de muzır neşriyatta bulunduğundan kendisinin memuriyetten azline ve adliyece takibatına karar verilmiştir. (BOA, İ.HUS., 87/84)

²²² Kahire’ye geçerek faaliyetlerine devam etmiştir. 1904 te Kahire’ye yerleşir ders vererek hayatını sürdürmüştür (Ateş, 2009:108).

Tunalı Hilmi ve İttihad-i Osmani'nin kurucularından Abdullah Cevdet'in her ne kadar anlaşmış görünerek el altından harekete destek vermeye devam etseler de Mizancı Murat'ın ardından onların da padişahla anlaşmaları harekete çok büyük darbe vurmuştur. Böylelikle Abdülhamid İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni çökertme yolunda yeni bir başarı daha elde etmiştir.

Jön Türk grubu içinde farklı görüşler mevcuttu. Ahmet Rıza Bey darbe fikrine karşıydı, düzen içinde ilerlemeyi savunuyordu. Ancak Tunalı Hilmi ve arkadaşları darbe ve silahlı suikast taraftarıydı²²³.

1896-1897 yılları arasında İttihat Terakki Cemiyeti üyesi Tunalı Hilmi Cenevre'de yayımladığı "hutbe"ler ile askerlere, ulemaya, ayaklanan halklara, tüm Osmanlı'ya sesleniyor ve II Abdülhamid'i en ağır şekilde eleştirip padişaha karşı birlikte hareket etmeye çağırıyordu.²²⁴ Atasözleri, ayet ve hadislerle süslenmiş olan ve halkın camilerde dinlemeye alıştığı hutbelere benzetilen bu eserlerde esas olarak asker, köylü, esnaf ve sanatkar gibi gruplara seslenilmektedir. Halkı kıyama çağıran ve birer ayaklanma çağrısı olarak nitelendirilebilecek bu risalelerde, toplumu harekete geçirmek için dini ve milli duyguları kullanılarak azarlama, sitem etme, tehdit etme, istekte bulunma ve bunlara benzer yollara başvurulmuştur (Ateş, 2009:3,18).Tunalı Hilmi risalelerini Balkanlardan Mısır'a kadar her yere gönderiyordu.²²⁵İskendiye'de bastırılmış olan hutbe risalesi muzır bulunduğundan intişarının men'i için Dahiliye, Rüşumat, Posta ve Telgraf, Zaptiye nezaretleri ve maarif müdürlüklerince tedbir alınması istenmiştir (1901) (BOA, MF.MKT 489/34). Hilmi'nin ele geçirilebilen hutbelerinin toplattırılması isteniyordu²²⁶. Yine Tunalı Hilmi'nin Paris'te neşrettiği *Ezan* adlı 'hezeyannamenin' Hicaz, Yemen, Trablusgarp vilayeti ile Bingazi mutasarrıflığı'na girişini yasaklamıştır (1903) (BOA, DH. MKT 454/9) II. Abdülhamid ise Tunalı Hilmi'nin neşriyatının Osmanlı sınırlarına girmesini engellemek için ülke içine

²²³ Tunalı Hilmi ve bazı arkadaşları radikal ve ihtilalci fikirler içindeydi. Suikast görüşü içinde olanlar 1896'da Cenevre'de sloganı "ya hak ya ölüm" olan Osmanlı İhtilal Komitesi'ni kurdular. Suikast planlamak için Ermeni örgütleriyle işbirliği yapmaya çalışan bu grup herhangi bir eylem yapamadan kendiliğinden dağıldı. (Ateş, 2009:8) 1897'de altıncı "hutbe" sini yayımlayan Tunalı Hilmi, çözümün ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde olduğunu, bu nedenle cemiyete yardım edilmesini isterken, yine her kötülüğün başı olan Abdülhamid'in "kitap ve sünnetin de hükümlerine göre" Abdülhamid'in ortadan kaldırılması gerektiğini savunmaktadır. Padişahın zulmüne karşı gelenler cezalandırılırken toplumun da onlara sahip çıkmayıp, hatta ve hatta dışladığını söyler, bunun yanlışlığını anlatır. Halka vergi vermemeleri çağrısında bulunur. Bunun da ötesinde herkesin, en yakınındaki postaneye giderek ihtilalcilere para göndermelerini ve bundan korkmamak gerektiğini belirtir. (Ateş, 2009:37-38)

²²⁴ Tunalı Hilmi Bey, 1871'de Eskiçuma'da dünyaya gelmiş, İstanbul'da Fatih Asker Rüştiyesi'nin ardından Kuleli Askeri Tıbbiye İdadisi'nde devam etmiş, burada "Teşvi" isimli gazete çıkarmıştır. Bu esnada tutuklanmış olsa da yılmamış, Gülhane Askeri Tıbbiyesi'ne girdiğinde "Gizli Mektepliler" isimli bir cemiyet kurmuştur. Rejimin takibine rağmen siyasi faaliyetlerden geri durmayan Hilmi, bu takibin iyice sıkılaşması üzerine 1895'te 9. Sınıfta iken İsviçre'ye kaçmıştır (Ateş, 2009:2).

²²⁵ Süveyş ve Port Said'de hacılara dağıtılmak üzere risale neşrettiği bilgisi: (BOA, Y.MTV 228/54).

²²⁶ Çatalca'nın Demir karyesinde ikinci hutbeler toplattırılmışken Cenevre'de çıkan ve yeni ele geçirilen birinci hutbenin toplattırılması istenir (BOA, MF.MKT 345/57)

ithalini yasaklıyordu²²⁷. Ancak bu eserlerin Fransa posta kanalıyla yurda girdiği anlaşılmıştır. Fransa sefareti uyarıldığı halde buna engel olunamadığı anlaşıncı Ecnebi postalarının kat'ı olarak lağvedilmesinin sağlanmadan muzır evrakın yurda girişine engel olunamayacağı anlaşılmıştır. Bu hutbelerin bazılarını ele geçiren²²⁸ padişah Tunalı Hilmi'yi vazgeçirmek için her yola başvurmuş, ailesine de baskı uygulamıştır²²⁹. Kasıtlı olarak görevini terk ederek Atina ve İsviçre'ye gidip muzır neşriyat yapmakla itham olunan Tunalı Hilmi Cinayet Mahkemesi tarafından gıyaben müebbed sürgün ilamı Bern Sefareti'ne gönderilir (BOA, HR.TH 255-25).

Cenevre'de basın faaliyetlerinde bulunanlardan biri de Midhat Şükrü'dür. Bleda(2010:20-21), ailesinden gelen harçlıklarla Cenevre'nin kenar mahallelerinde faaliyet gösteren bir matbaa ile anlaşmış ve küçük boyda dört sayfa gazete çıkarmıştır. Akil Muhtar Abdülhamid hakkında çok ağır karikatürler çizmiştir. Cenevre'ye Paris'ten giden Mizan gazetesini ise kendileri okuduktan sonra memlekete güvendiği kimselere gönderiyorlardı²³⁰. İzmir'den Tevfik Nevzad ve Maarif Müdürü Emrullah Efendi Cenevre'ye firar etmiş, "Hidmet" gazetesini neşretmiştir. Bu firar saray'ı telaşa düşürmüş, İsviçre Hükümeti ile çeşitli pazarlıklar yapılarak mali bakımdan zorluklar içinde bırakılarak, suçlu olarak iadeleri sağlanmıştır (Hanioğlu, 1989:136).

II. Abdülhamid ile yapılan mütarekeden 1899 sonuna kadar, Jön Türk hareketi sürekli bir çözülme göstermiştir. II. Abdülhamid'in eniştesi Damat Mahmut Paşa'nın oğulları Prens Sabahattin ile Lütfullah'ı alarak Avrupa'ya kaçması ile Jön Türk hareketi önemli bir canlılığa kavuşmuştur. II. Abdülhamid Damat Mahmut Paşa'nın kaçıışı karşısında her zamankinden

²²⁷ "Türkiye'de Ahali Hakimliği'nin Şerefının Yeni Osmanlılara Verilmesi" adlı Türkçe "Netedepol" adıyla Fransızca olarak Suriye'de neşrolunan fesatnamenin Osmanlı'ya girişinin yasaklanmıştır. (BOA, HR.TH., 267/107) Ancak daha sonra bu evrakın Fransız postaları aracılığıyla ülkeye girdiği anlaşıldığından Fransa sefirinin bu konuda kesin bilgilendirildiğinden bu postanın hangi vasıta ile geldiğinin araştırılması istenir. (BOA, İ.HR. 437-3) Yapılan araştırmada evrakın Fransa postaları aracılığıyla geldiği anlaşıldığından muzır evrakın ülkeye girişinin durdurulabilmesi için ancak Ecnebi postaların lağvedilmesinin bir zorunluluk haline geldiği irade edilmiştir. (BOA, İ.HR., 437/4) (1904)

²²⁸ Uziçe Şehbenderliği'ne gönderilen Fransızca risale ele geçirilerek Hariciye Nezaretince padişaha takdim edilmiştir. (BOA, Y.MTV., 200/85).

²²⁹ Hilmi'nin babası ve kardeşleri sürgüne gönderilmiştir. Kardeşleri Faik ve Şükrü ve babasını Bab-ı Seraskeri hapishanesine atmışlar ve bir ay burada, yedi ay da Taşkılla hapishanesinde sebepsiz kaldıktan sonra, babası ve kardeşi Faik askerlikten tard ile Musul'a Şükrü Bey de Bağdat'a gönderilirler. Babası 27 Haziran 1899'da vefat etmiştir. Şükrü Bey de önce Bağdat'a ardından Basra'ya sürülmüş orada cinnet geçirerek ölmüş, Fehmi Bey ise Bulgaristan'a kaçarak kurtulabilmiş, 1909 yılında İstanbul'a dönebileceklerdir. Tunalı Hilmi tüm bunlara rağmen pes etmemiş, 1896'da "Talebe Cemiyeti"ni kurmuş. Aynı zamanda hukuk ve sosyoloji eğitimine devam etmiştir (Ateş, 2009:31-32)

²³⁰ Bu gazetelerin girişi II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Hukuk-ı Umumiye gazetesinde şu şekilde anlatılmıştır. "Jön Türk fırkasının neşri efkârı hususunda tuttuğu hattı hareket bütün cihanın mazhar-ı takdiri olmuştur. Muhtelif payitahtlarda neşredilen gazete ve risaleler hafiye Memalik-i Osmaniye'ye ithal ediliyordu. Neşriyat Mısır'a, Yunanistan'a, Arabistan'a ve Suriye'ye gönderilerek Türkiye'nin mühim yerlerine Jön Türklerin yardımcıları vasıtasıyla sokuluyordu. Hafiyelerin nazar-ı dikkatini celb etmemek için de emtianın sarılmasına mahsus kağıtlar içinde kemal-i maharetle irsal ve idhal edilmektedir. Londra'da 15 seneden beri intişar eden "Hilafet" gazetesi bu şekilde Türkiye'ye girmektedir." (Hukuk-ı Umumiye Nr:17:2)

daha fazla telaş göstermiştir. Zira Paşa, Saraya mensup yüksek mevki sahibi bir kimseydi. Paşa'nın Paris'e gidişi Jön Türk çevrelerinde önemli bir canlanmaya yol açmıştı. Damat Mahmut Paşa Paris'ten Cenevre'ye geçerek kapanmak üzere olan Osmanlı gazetesini İshak Sükuti'den devraldı. Bu durumdan haberdar olan Padişah gazetenin mürettibi, Mehmed Nazmi, Halil Muvaffak, Prens Sabahattin ve Lütfullah'ın Cenevre'de izlenmesini istemiştir. (BOA, HR.SYS 1800-25). Gazete 1 Temmuz 1900'de Londra'da, 15 Ekim 1900'de Folkestone'de çıkmaya başladı. Damad Mahmud Paşa ve oğullarının Paris'te bulunması Fransız hükümetini oldukça zor bir durumda bırakmış ve polis tarafından çok sıkı şekilde takip edilmişlerdir (Georgeon, 2008:19). Ethem Ruhi OsmanlıGazetesi'ni Damat Mahmut ile Folkestone'de çıkarırken burada da yine takip altında tutulduklarını anlamıştır²³¹. Abdülhamid, Paşa'nın dönmesi için çeşitli yollar denese de İngilizler, Jön Türkler ve en önemlisi Paşa'nın oğulları dönmesini istemiyorlardı (Akşin, 2001:58,61).

Times gazetesi de Damat Mahmut Paşa'nın firarının ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 8 elçiliğe mühürlü bir şekilde gönderdiği manifestoyu adli değeri olmadığı gerekçesiyle yayımlamıştır. Bu manifestoyla II. Abdülhamid'e karşı Ermeni, Yunan ve diğer ırklarla birlikte mücadele ederken büyük devletlere de ülkelerindeki kaosu ve zulmü anlatmak istemişlerdir²³².

Ahmed Celaledin, ne kadar uğraşsa da Paşa'yı geri getirmekte başarılı olamaz. Abdülhamid, eniştesine baskı yapabilmek için, kız kardeşi Seniha Sultan'ı rehine olarak tutar. Avrupa başkentlerindeki diplomatlarını ve haber alma servislerini harekete geçirerek onu sınır

²³¹ İttihat ve Terakki'nin kurucu üyelerinden Ethem Ruhi Balkan Trablusgarp'ta Marsilya üzerinden Cenevre'ye giderek Osmanlı gazetesinin idaresini tamamen üzerine alır. Damat MahmutPaşa'nın Paris'e gittiğini öğrenince hemen onun yanına gider. Onunla anlaşarak Osmanlı gazetesini İngiltere'de çıkarmaya karar verirler ve Folkestone şehrinde bir ev kiralarlar. Bir gün Folkestone emniyet müdürü ile tanışır ve şunu anlarlar ki sürekli takip altındadırlar. Bir görüşmelerinde de padişahın şahsına karşı hakaret denecek şekilde hücumda bulunmamalarını, bu vaziyetin belki onlar için zararlı olacağını söyler..Ancak avukat siyasi mülteci olarak ne isterlerse yazabilecekleri yönünde beyanda bulunur.Paşa'nın ölümünün ardından oğullarında para olmaması ve siyaseten anlaşılamamaları üzerine Kahire'ye gider. Burada Mısırlı paşalardan yardım bekler, yardımı da alır ancak yanında olan arkadaşı yoktur. Paşaların yardımıyla bir süre "Osmanlı'yı" çıkarır (Balkan, 1947:25/28).

²³² .. halk arasında bazı değerler bu hükümet tarafından yitirilmiştir. Bu yüzden de ülkeyi yeniden yaratma görevi üstlenen İTC üyeleri liberalliklerini ve bu ülkeye bağlılıklarını gösterdikleri için saray tarafından yargılanmıştır. Fakat burada ülkenin geleceğini düşünen birkaç Genç Türk süregelen savaşa rağmen, cesaretlerini gösterip sürgüne gönderilmeleri ve hapse atılmaları pahasına Türkiye'nin geleceği için savaşıyorlardı. Son olarak Damat Mahmut Paşa padişahın otoritesinden dolayı kaçmıştır. Bu gerçekler hükümetin gözünü açmalı ve hükümeti devleti geliştirici reformlara sürüklemelidir. Fakat onlar sadece tahrik olup yeni şiddetler, tutuklamalar, men etmeler, bastırmalar ile suikastlerle suçlarını kapatmaya çalışan suçlular gibi tüm protestoedenleri sultanın hükümeti hapse attı, sürgüne gönderdi, öldürdü ve cezalandırdı. Fakat halk vicdanı şüphesiz bir şekilde uyanmıştır. Baskı iki kat artmasına rağmen herkes rejim konusundaki yolsuzlukları, mahvolmayı ve utancı daha fazla konuşur oldu. Bu durumun devam etmesi çok acınacak durumların gelişmesine yol açabilir.Bu yüzden de bizler genel barışın inşası için bu ciddi adımı atıyor, birbirimize kenetleniyor ve tek bir vatanseverlik ve insanlıkla birleşerek Ermeni, Yunan ve diğer ırklarlabirlik olarak Genç Türkler olarak daha iyi duruma getirmek için çalışırken size de büyük güççolararak buhareketimizi duyuruyoruz. Siz detakdiredersiniz ki ülkede kan gövdeyi götürürken böyle bir hareket gerekli ve size bunu duyurmak istiyoruz (The Times, 5 Temmuz 1900:11).

dışı ettirmeye uğraşır.²³³ Fransız hükümeti nezdinde paşanın iki oğlunu hem tehlikeli hem de İngiliz yanlısı anarşistler olarak ihbar eder. Hiçbir sonuç alamaz, sadece Damad Mahmud Paşa'yı Fransa, İtalya, İsviçre Belçika arasında gezgin bir hayata mahkum etmiş olur. Ocak 1903'te Damad Mahmud Paşa Brüksel'de ölünce cenaze töreni Avrupa'daki Osmanlı muhalefetine Abdülhamid rejimi aleyhine düzenlediği büyük bir gösteriye dönüşecektir (Georgeon, 2012:523).

1900 yılı itibarıyla hareket yeniden canlanmış olsa da Prens Sabahattin'in Ahmet Rıza ile liderlik yarışına girmesi hareketin ikinci kez parçalanmasına neden olacaktır. Bu sefer liderlik mücadelesi daha çok fikri çatışmaya dayanıyordu. Ahmet Rıza Paris'te pozitivist çevrelerin üyesi olduğu halde Prens Sabahattin onun rakibi olan Le Play okuluyla bağ kurmuştu (Berkes, 2002:397). Bu ideolojik nitelikli akımlara bağlı olan Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin ideolojilerini; ahlaki, toplumsal, siyasal hatta dini sorunlar üzerinde vahiy kudretinde bir kaynak olarak görme eğilimlidirler (Lewis, 1998:230). Bu nedenle her ikisi de kendi görüşünün doğruluğuna fazlasıyla inanıyor ve asla taviz vermiyorlardı. Bu da sürgün Jön Türkler arasında yeni bir çatışmanın başlamasına neden olacaktır.

Ahmet Rıza Bey merkeziyetçiliği savunurken sorunların temelinde Abdülhamid'i görüyordu. Prens Sabahattin'e göre ise asıl sorun padişah değildi. Prens Sabahattin'e göre ise sorun olan yönetim anlayışıydı. Sebahattin'e göre asıl amaç, Osmanlı toplum yapısını Doğulu toplum tipinden Batılı toplum tipine geçirmektir. Tanzimat, kişisel girişim ekonomisi yerine yeniden büyük bir memur ordusu yetiştirmiştir. Yapılacak şey, yeni bir hükümet kurmak ve mahalli bölgelere kendini yönetme hakkını veren bir sistem kurarak, adem-i merkeziyet ile kendini yönetme yetkisini köylere kadar genişletmektir. Sabahattin'e göre Osmanlı Devleti varlığını sürdürebilmek için federatif bir devlet biçimine dönüşmek zorundaydı (Berkes, 2002:397,400). Sabahattin İmparatorluğun çok dilli çok dinli, çok milliyetli yapısını göz önünde bulundurarak adem-i merkeziyeçiliğe dayalı köklü reformu savunuyor bunun içinde gerekirse yabancı devletlerin desteğiyle II. Abdülhamid'i tahttan indirmeyi amaçlıyordu. Ahmet Rıza ise yabancı devletlerin müdahalesine karşıydı²³⁴. Ayrıca ecnebi müdahalesinden

²³³ Damad Mahmud Paşa'nın firarı üzerine, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin elçiliklere gönderdiği manifesto Times gazetesinde de yer bulmuş, ülkeyi yeniden inşa etme görevini üstlenen liberal ve ülkelerine bağlı Genç Türklerin süregelen mücadeleye, sürgüne gönderilme, hapse atılmalarına rağmen mücadelesini sürdürdüklerini, aralarına Damad Mahmud Paşa'nın da katıldığı hükümetin artık gözünü açması gerektiğinden söz eder. (The Times Times, 5 Temmuz 1900: 11).

²³⁴ "Düvel-i ecnebiye her ne vakit umur-u dahiliyemize karıştı ise bu müdahalesine kah bizden bir unsuru daha ayırarak ve yeni imtiyazlar alarak hareket etti. Avrupa, her işte kendi menfaatini düşünüyor, ancak bir fayda sağlayacaksa bize yardım eder. Avrupa imdadımıza gelecek olursa önce Ermenilerle Makedonyalıları ayırmak isteyecektir. Çünkü Berlin Anlaşmasıyla onlara bazı imtiyazlar vaad ediyor ve Ermenileri diğer Osmanlılardan daha mağdur sanıyor." (Ahmet Rıza, Şura-yı Ümmet "Müdahale-i Ecnebiye, 10 Nisan 1902:1)

sorumlu olarak Abdülhamid'i görüyordu²³⁵(Ateş, 2009:11). Her iki parti de meşrutiyeti isteyen Jön Türklerden maddi destek almışlardır²³⁶.

Jön Türklerin Avrupa'da iki önemli siyasi faaliyeti vardır. Bunlar 1902'de toplanan I. Jön Türk Kongresi ve 1907'de toplanan II. Jön Türk Kongresi'dir. Paris'te 7-9 Şubat 1902'de I. Jön Türk Kongresi toplanmıştır. 1902 Kongresinin organizatörü Tunalı Hilmi ve Ali Fahri'dir. Kurultay Jön Türklere yakın olan Mösyö La Feuvre Contails'in köşkünde yapılmıştır (Ağababa, 2007:9-11).

Prens Sebahaddin'in girişimiyle yurtdışındaki muhalefeti toparlamak ve ortak bir tavır belirlemek amacıyla düzenlenen I. Jön Türk Kongresi'nde Avrupa'da sürgünde yaşayan çok sayıdaki Osmanlı delegesi bir araya gelmiş, bir dereceye kadar ortak muhalefetin olduğu yönünde imaj verebilmişti. Bu toplantıda Ahmed Rıza, Albert Fua, Ali Fahri Bey, Ali Haydar Midhat, Halil Ganem, Hoca Kadri, Hüseyin Siyret, Hüseyin Tosun, Nüzhet Bey, Refet Bey, Yusuf Akçura, Doktor Lütfi, Lütfullah Bey, Basmacıyan Efendi, İsmail Kemal, İsmail Hakkı Sabahaddin Bey, Ali Fehmi ve daha birçok sürgün katılmıştır. Kongrede Meşrutiyetin ilanının yanı sıra, Berlin anlaşmasının ıslahatı öngören 61. ve 23. Maddelerine uyulması konusunda kararlılık ilan edilmiştir. Bu ıslahatın imparatorluğun tamamına ve ırk veya din farkı gözetmeksizin bütün Osmanlı tebaasına eşit şekilde teşmili kararlaştırılmıştır (Eldem, 2008:18-19). Kongreye Arap, Arnavut, Ermeni, Rum, Bulgar milliyetçileri de katılmıştır. Kongrede iki önemli tez ortaya atılmıştır. Birincisi, yalnız propaganda ve yayınla devrim yapılamazdı. Bu nedenle askeri kuvvetlerin de devrim çalışmalarına katılmaları gerekiyordu. İkincisi ise devrimi sağlamak için yabancı müdahalesinin daveti gerekiyordu (Akşin, 2001:62). Sabahattin ve grubu gerçekleştirmek istedikleri amaçları doğrultusunda ihtilal ve dış baskı da içinde olmak üzere bütün yolların kullanılması taraftarıydı. Fikirleri imparatorlukta kendi bölgelerinde özerklik isteyen milli grupların pek çoğunun isteklerine uygun düşüyordu ve onların desteğini almakta hiçbir sakınca görmüyorlardı (Shaw, 2000:314). Askeri kuvvetin varlığını savunan İsmail Kemal Bey iken, yabancı müdahalesini savunanlar Ermenilerdi. Ermenileri destekleyen Prens Sabahattin ve grubu, inkılabı Osmanlıların kendi başlarına

²³⁵ “Padişah Türkleri Avrupa’ya vahşi, mutassıp ve cahil bir millet gibi tanıtmak istiyor. Asıl şayan-ı teessüf olan ve ecnebi müdahalesine sebebiyet veren şey budur.” (Ahmet Rıza, “İcmal-i Ahval”, Meşveret, Nr:2:1)

²³⁶ Şerif Paşa hatıralarında, “Avrupa’da bilhassa Paris’te inkılapçı iki parti vardı. Sabahattin Beyefendi’nin partisi ve Terakki-İttihat gayretkeşleri. Biz bu iki mücahid partinin her ikisine de gücümüz ölçüsünde yardımı, manen, maddeten iştiraki fazilet bildik. Vatandan ayrı düşmüş gençlerimizi Abdülhamid’in gazabına rağmen, memuriyetimizi kaybetme tehlikeleri, yüksek kovulma ihtimalleri içinde pervasızca koruduk. Jön Türklerle münasebetim Yıldız’ca haber alındı, memuriyetimi terk ederek hemen İstanbul’a dönmem emir olundu. Abdülhamit’in tüm bütün bu engelleri beni hürriyetçi düşüncelerimden zerre kadar vaz geçiremedi (Alakom, 201:42,65).

yapamayacaklarını düşündükleri için yabancı müdahalesini savunuyorlardı (Kuran, 2000:191).

Toplantı sonucu birlik sağlanamamış ve Jön Türk hareketi iki düşün akımına bölünmüştür. Prens Sabahattin grubunun Ermenilerle birlik olup yabancı devletlerin müdahalesini açık açık istemeleri Ahmet Rıza grubuyla kopmalarına neden olmuştur. Aynı zamanda Ermenilerin padişaha suikast da dahil olmak üzere şiddet hareketlerini sürdüreceklerini açıkça ifade etmeleri de Ahmet Rıza taraftarlarını kızdırmıştı. Böylece Kongreye katılanlar bir tarafta Sabahattin Bey ve Ermenilerden oluşan “müdahaleciler” diğer tarafta ise Ahmet Rıza ve taraftarlarından oluşan “adem-i müdahaleciler” olmak üzere ikiye ayrılmıştır (Ebuzziya, 1989:125).

Ahmet Rıza grubu fikirlerini savunmak üzere Mısır’da “Şura-yı Ümmet” gazetesini çıkarmış, 10 Nisan 1902’de Kahire’de çıkmaya başlayan gazete, 1906’da Paris’e nakil olmuştur (Bayur, 1991b:323). Gazetede Osmanlılık vurgulanırken şiddete iltifat edilmiyordu. Yine de şiddete açık bir kapı da bırakılmıştı. Prens Sabahattin de 1906’da “Terakki” gazetesini çıkarmaya başlamıştı.

Kongre sonrası Prens Sabahattin, Jön Türklerle kendi grubu arasında baş gösteren fikir ayrılıkları üzerine kardeşi Lütfullah, Abdülhamid Zehravi, İsmail Kemal Bey gibi dostları ile bir araya gelerek, Adem-i Merkezîyet-i idare ve Teşebbüs-i Şahsi Cemiyeti’ni kurmuştur²³⁷. (Parmaksızoğlu, 1978:493).

1902’de toplanan kongrede II. Abdülhamid’i Kanun-i Esasi’yi yeniden kabule zorlamak için sadece basın-yayın yönteminin yeterli olmadığı tartışılmaya başlanmıştır. Bu görüşü savunan İsmail Kemal Bey askeri kuvveti temsilen kongreye katıldığını söylüyordu. 1907’de toplanan İkinci Jön Türk Kongre’sinde ise ordu darbesi kabul edilecektir. 1906 yılında Terakki ve İttihat Cemiyeti Avrupa’da sesini duyurabilmek için çalışmaktadır²³⁸.

²³⁷ Cemiyet üyeleri arasında Ahmed Fazlı (Katib-i Umumi), Doktor Sabri, Doktor Nihat Reşat, Safvet Lütfi (Tozan), Doktor Rıfat, Miralay Zeki, Hüseyin Tosun, Milaslı Murat, Şerif Hüseyin Siret, Ahmet Bedevi (Kuran) bulunur. Askeri okullarda kabul gören TŞAMC yurt içinde çeşitli bölgelerde teşkilatlar ve dernekler kurarak Cemiyet’in faaliyet alanını genişletmişlerdir. 1902’de kurulan İhtilalci Askerler Cemiyeti II. Abdülhamid’e karşı başarısız iki suikast teşebbüsünde bulunmuşlardır. Cemiyetin bizzat görevlendirdiği Hüseyin Tosun, faal azalarından Durak Serdarzade Sıtkı Bey, Hoca Seyfettin Erzurum Şubesini, 1906-1907 yıllarında Mahmut Bey, tarafından organize edilerek, Miralay Mithat ve Necdet Beyler İzmir şubesini açmıştır. Eşrafın yerel çıkarlarına kuramsal çerçeve oluşturan adem-i merkezîyetçi anlayış, yurt çapında öncülüğü olmadığından İT karşısında başarısız olmuştur (Reyhan, 2008a:111-126).

²³⁸ 1906 Aralık’ta Paris’te bulunan Bahaettin Şakir ve Dr. Nazım, Cemiyetin sesini duyurabilmesi için Meşveret’i ayda iki kez çıkarmayı, Ermeni ve Rumların yaptığı gibi Avrupa’da Osmanlılık lehinde mühim kişilerin konferans vermesinin sağlanması, mühim gazetelerde Osmanlı lehine makale kabul ettirilmesi, Türkçe ve Fransızca kitap neşredilmek istendiği ancak bunların ucu hep paraya dayandığı belirtilir. Bunlar için de Mısır’daki servetten pay isterler. Bu mektup muhtemelen Sait Halim Paşa’ya gönderilmiştir. (Emiroğlu, 2017:104).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Prens Sabahattin hakkında düşünceleri olumlu değildir. Böyle bir adamla birleşmek hususunda teşebbüslerindeki maksadın, sultanzade, beyzade unvanlarıyla halkın nazar-ı dikkatini celp eden bir adamı kontrolleri altında hareket ettirerek memlekete gelecek fenalığın önünü almak olduğunu ifade eder. Ancak Prens Sabahattin, Makedonya'yı elimizden almak isteyen Makedonya Bulgar Komitesi'yle ve altı vilayeti bizden alarak memleketin kalbinde bir Ermenistan hükümeti veya beyliği teşkil etmek isteyen Ermeni komiteleriyle iyi münasebetleri ve onlara verdiği vaadler halk tarafından bilinmelidir der. (11 Haziran 1907) (Emiroğlu, 2017:174).

Bu arada XIX. yüzyıl sonu Avrupası'nda yeni ideoloji, askeri örgütlenmeydi. Ahmet Rıza Bey de bu minvalde 'asker'in nasıl tabii bir lider olma vasfına sahip bulunduğunu anlatan broşürler çıkarırken Bahaettin Şakir ve Dr. Nazım da sıkı bir parti örgütü için çalışıyorlardı²³⁹. (Mardin, 1985:351). Askeri örgütlenmelerin önem kazanmasıyla Mustafa Kemal Şam'da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurarken Selanik'te de Osmanlı ve Hürriyet Cemiyeti kurulacaktır. Osmanlı Hürriyet Cemiyet'nin ideolojik donanımı ise Alman düşünce ve anlayışının etkisi altında gelişmiştir. Bu örgüt üzerine 1880'den başlayarak düzenli biçimde görev alan Alman subayların etkisi vardır. Alman devlet anlayışı pratik, işlevsel ve militardı (Aydın, 2001:126). Bu arada Ahmet Rıza Bey de stratejisini değiştirmiş ve kendini daha kısa vadeli bir propaganda çalışmasına, Makedonya'daki subayları harekete geçirecek faaliyetlere vermiş ve bu amaçla para toplama kampanyalarına girişmişti (Mardin, 1999:179).

Ahmet Rıza Bey de şiddet eylemlerini açık bir şekilde reddetse de, zaman içinde devrimin sadece sözlü propaganda ve yayınlar aracılığı ile gerçekleşmeyeceğini düşünür. Eylül 1906'da Selanik'te çoğunluğu askerlerden oluşan ve aktivistlikleri ile hem Jön Türk grubu içinde hem de devrimin gerçekleşmesinde etkili olacak olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulması bir yıl sonra ise Ahmed Rıza grubunun bu cemiyetle birleşmesi, Ahmed Rıza grubunun, askerlerin de dahil olduğu güç kullanımı ile iktidarı ele geçirme yönünde tavır aldığını göstermektedir. Ancak her şeye rağmen güç kullanımına ayrılan alan askerlerle sınırlıdır (Adadağ, 2008:53). Ahmet Rıza'yı bu anlamda en fazla rahatsız eden

²³⁹ Ahmet Rıza, 'Vazife ve Mesuliyet- Asker' başlıklı risalesinde halka güvenmediğini, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri bir devlet olması gerektiğini dile getirir. Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri gücünün azalması Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi ve meslek olarak askerliğe itibarın azalması sonucunu doğuruyordu. Zabitan mutlaka cesur ve namuslu olmalıdır. Asker, artık fetih peşinde koşmayacak, İmparatorluğun parçalanmasına engel olacaktır. Bu yüzden vatanperver olmalıdır. Vatanperverlik, ırk ve dinleri ne olursa olsun tüm Osmanlılar'ı birleştirmeliydi. Osmanlı İmparatorluğu içinde ordu personelinin ikinci sınıf vatandaş olma keyfiyeti son derece tehlikeliydi. Subaylar poltikaya karışmalı, iktidarın yetersizlerin eline geçmesine engel olmalıydı. Risalesinde askeri erkânı uzmanlar zümresi olarak görmesini şu şekilde açıklar, "Vazife ve mesuliyet her yerde malumatla ve kuvvetle mütenasibdir. Memleketimizin bugün en malumatlı ve en kuvvetli sınıfı zabitan sınıfıdır. Bunların elinde malumattan fazla amir olmak, silahı bulunmak, kıslada, ordu merkezinde toplanabilmek gibi daha birçok imtiyazlar, fırsatlar var. Bu kuvvetten vatana hayırlı surette istifade etmemek ve böyle kayıtsız durmak be büyük ve vahim bir hatadır. (Ahmet Rıza, 1324:103,126).

ihtilalciliği benimsemek olacaktı. Çünkü onun pozitivist fikirleri düzen içinde ilerlemeyi kabul ediyor ve ihtilale karşı çıkıyordu. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ve Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti 27 Eylül 1907 tarihinde birleşmiştir. Ancak bu birleşme organik olamamış, daha ziyade iki örgütün bir ittifakı halini almıştı (Akşin, 1985:837).

27-29 Aralık 1907 II. Jön Türk Kongresinde oluşturulan alt komitelerde yayın yoluyla yapılan muhalefetin yeterli olmadığı, genel bir isyan sağlamak için yönetime karşı silahlı mücadeleye gereksinim olduğu, mevcut rejime vergi verilmemesi gibi radikal kararlara varırlar. Bu görüşler ordu içinde yayılarak istibdat rejimine karşı mücadele sağlanacaktır (Özdemir, 2014:99). Kongrede Ahmet Rıza'nın teklifi üzerine, liberaller ve milleyetçiler halifelik ve saltanatın haklarının teyidini kabul edeceklerdir (Lewis, 1998:204). Kongrede darbe kararının kabul görmesinde Abdülhamid düşmanlığının ve meşrutiyet tutkusunun Makedonya'daki subaylar arasında yayılmış olması etkili olmuştur. Dış etkenler Jön Türkler'i eylem planına sürüklerken, iç nedenleri oluşturan, vergilendirmeye karşı Erzurum, Diyarbakır ve diğer birçok kentte başlayan isyanlar ve postanelerin işgal edilmesi (vergilerin kaldırılması ve valinin görevden alınması isteniyordu) Jön Türkler'in elini güçlendiriyordu. (Pekdoğan, 2010:483). Kongre, 1906 yılından itibaren Osmanlı Devleti içinde yeni şubeler açarak hızla büyüyen Paris'teki Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Prens Sabahattin Bey ve fırkası dahil olmak üzere Ermeni ve Rum komitelerinin katılımıyla toplanmıştır. Ermenilerle görüşmeleri yürüten Ahmet Rıza Bey, Ermenilere, hepsine fenalık eden idareyi devirmek için icraatta ittifakın önemini anlatmıştır. Ahmet Rıza'nın Ermenilerle işbirliği yapmaktaki maksadı onların sahip olduğu maddi imkanlardan ve her yerde bulunan adamlarından yararlanmaktı²⁴⁰ (Bahaeddin Şakir, 2004:409). 1905'den itibaren yurt içinde örgütlenmeye ağırlık veren örgüt, 1907 yılı itibarıyla pek çok kişiyi örgüte dahil etmiştir. Bunların içinde Jön Türklükle hiç ilgisi olmayan sıradan halk da mevcuttur²⁴¹.

Prens Sabahaddin Bey fırkası dahil olmak üzere Ermeni ve Rum komiteleriyle birleşerek Terakki ve İttihat'ın ilk kez 1907 Kongresinde açık seçik ortaya koyduğu

²⁴⁰ Genel itibarla Ahmet Rıza'nın yanında yer alan Bahattin Şakir ve Dr. Nazım Prens Sabahattin'e karşı olumlu bir bakış açısına sahip değillerdir. Damat Mahmut Paşa'nın rüşvet karşılığı demiryolu imtiyazını İngilizlere vermeye çalıştığı başarılı olamayınca Avrupa'ya kaçtığı, burada işi hürriyetperverliğe döktüklerini dile getirir. Sabahattin Bey'in bir Ermeni gazetesine verdiği demeçte, Avrupa müdahalesinden vazgeçemeyeceklerini, eğer bu müdahale olmasaydı Osmanlı hükümetinin Hristiyanları çoktan katliam edeceğini dile getirdiğini belirtir. Bahaeddin Şakir, Abdülhamid'in bunlardan daha hamiyetli ve vatanına sadık olduğunu belirtir. (Emiroğlu, 2017:239).

²⁴¹ Rumeli'de yaşayan kalem efendisi Demir Aydın, 1907 senesinde Nasliç'te iken cemiyete girişini anlatmaktadır: "Avrupa'ya kaçan Jön Türklerin eserleri gelmeye başladı. Üç beş kişi tarafından bir yerde gizlice toplantılar yapıp mevcut durum hakkında fikir alışverişinde bulunuluyordu. Bu toplantılarda güya vatanın selametine hizmet eden ve İslam dinine taraf olanların arasında gizli bir kuvvetin bulunduğu söyleniyordu. Adı geçen senede (Aralık 1907) 'karınca kararınca' sözü gereği din ve vatana naçizane bir hizmet etme emeliyle bu gizli kuvvete girerek lakırdılarla bol keseden her şeyi kesip biçtik ve taleplerimizi hakikat gibi oluşturduk". (Aydın, 2013:52-53).

ihtilalciliği ordu darbesine dayanmaktaydı²⁴². Ahmet Rıza da bunu kabul etmişti ancak yapılacak ihtilale Ermenilerin katılmasını istemiyordu²⁴³(Ebuzziya,1989:125). 12 Şubat 1908 tarihli Bahaeddin Şakir tarafından Balçık Şubesi'ne gönderilen mektupta, bundaki amacın ayrı ayrı yapılan çalışmaların Abdülhamid'i memnun etmekten ve onun zulmünü artırmaktan başka bir işe yaramadığı, bu nedenle dışarda vatanın selameti için çalışan muhalif fırka ile Ermenileri birleşmeye davet ettiklerini belirtir. Böylelikle ecnebi müdahalesini davet eden Ermenilerin muzır hareketlerine sed çekilecek, ayrıca ortak menfaate sahip oldukları Hristiyan'ın kuvvetinden ve desteğinden istifade etmektir (Emiroğlu, 2017:360). Kongre'de Ahmet Rıza'nın başkanlığında Ermenilerin 'saltanat ve hilafet' haklarının korunmasını kabul etmelerini istemesi üzerine Ermeniler bunu kabul etmemiş, Ahmet Rıza başkanlığı bırakmış, Sabahattin grubundan Fazıl Bey kongreyi devam ettirmiştir. (Petrosyan, 1974:263). Kongre sonucu temel konularda anlaşmaya varılmış, rejimin değiştirilmesi, II. Abdülhamid'in zorla tahttan indirilmesi ve meşruti yönetimin kurulması kabul edilmiştir. Kongrede yabancı devletlerin müdahalesi tartışılrsa da bir karara varılamaz ve sonuç bildirgesinde bu konu yer almaz. Kongre, muhalefetin şeklini ve sınırlarını da belirlemişti. Bunlar silahlı direnme, memurlara siyasal ve ekonomik grev hakkı, vergi vermeme, propaganda, genel ayaklanma idi. Ordu darbesine dayalı bir ihtilal modelinin benimsenmesi uzun sürebilecek bir karışıklığın dış müdahaleyle birlikte ülkenin dağılmasına yol açılabileceği korkusuydu (Akşin, 2001:98-100). Kongre kararıyla kongreye katılmış olan cemiyetlerin temsilcilerinden kurulu daimi bir gizli komitenin oluşturulması yönünde oybirliğine varılmıştı (Ramsaur, 2004:168). 1907 Kongresi II. Abdülhamid'e karşı direnen politik güçlerin sağlamlaştırılmasında büyük bir rol oynadı. Ancak ayaklanmanın kesin tarih ve biçiminin saptanmasında kararlaştırmacı unsur 1907 kararları değil, Jön Türk eylemlerinin ülke içindeki bir numaralı merkezi olan Makedonya'da başlayan ayaklanmalar olmuştur (Petrosyan, 1974:269). Makedonya'daki olaylardan önce ise Prens Sabahattin'in cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölümlerinde ve sürgünde dağılmış Türkler arasında kollar kurdu. Bunlar daha çok

²⁴² Ahmet Rıza, Ethem Ruhi tarafından Kızanlık'ta, Ermeni olmakla ve cemiyeti dağıtmakla suçlanınca, Bahattin Şakir ve Dr. Nazım Kızanlık şubesine yazdıkları mektupta, Ahmet Rıza'nın ailesi hakkında bilgi verilip, tam tersine Emenilerin Türkler arasında en ziyade çekindiği kişi olduğu, Ermeni gazetelerinde Ahmet Rıza'nın mutaassıp bir Müslüman olarak gösterilerek Avrupalılar nazarında hamiyetini azaltmak istediklerini belirtir.2 Haziran 1906 tarihli bu mektupta Cemiyetin hiç bir işinin Türk düşmanı olan bir Ermeni ya da başkasına verilemeyeceği, ancak, Osmanlılığı seven ve onun ilerlemesi için çalışacak olan birini, bir gayr-i müslimi alabileceklerini ifade ederler. Cemiyetin dağılmasına da Ahmet Rıza Bey değil, Murat Bey, Sukuti, Abdullah Cevdet gibi edepsizlerin paraya tamai ve ahlaksızlıklarının sebep olduğunu, Avrupa ecanibine karşı Osmanlılığın şerefini, islam hukukunu bunca seneden beri müdafaa eden bir zat hakkında Ethem Ruhi gibi her gün mesleğini değiştiren bir çocuğun iftiralarıyla fikirlerini değiştirmemelerini isterler (Emiroğlu, 2017:32).

²⁴³ Comte'un ihtilal aleyhtarlığı Ahmet Rıza'da devam eder, kanlı bir ihtilalin tek sonucunun yabancı müdahalesi olacağı düşüncesindedir. (Mardin, 1999:201). 1906 yılına kadar bu düşünceleri devam edecektir. Ancak Cemiyet'in Ordu içinde güç kazanmasın ve yurttan kurulan merkez ve şubelerin tesiri ile fikirleri değişecektir.

Anadolu şehirleriydi. Cemiyetin, Erzurum, Trabzon, İzmir, Alanya'da Suriye'de Şam ve Lazyike'de kolları olduğu belirtilmiştir (Lewis, 1998:201). Bu örgütlenmelerin olduğu yerlere gizlice Şura-yı Ümmet gazetesi dağıtılmıştır. 8 mart 1908 tarihli bir mektupta, milletin aşağı tabakasına hitap edilecek yazılarda Abdülhamid'in şahsına taarruz edilmemesi, istenmiştir. Kendileri de gazetenin dilini hemen değiştireceklerini, çünkü ahali makamı mukaddes gördüğünden bu tür bir söylemden hoşlanmamaktadır (Emiroğlu, 2017:406). Bu örgütlenmeler Anadolu'da 1906-1908 yılları arasında çıkacak olan isyanlarda faal rol oynayacaktır.

1.5.2. Mısır'daki Sürgünler

II. Abdülhamid'in uyguladığı rejimden rahatsız olanların gitmeyi tercih ettiği yerlerden biri de Mısır'dır. XIX. yüzyıl başında Mehmet Ali Paşa yönetimi ve Fransız ihtilali Mısır'ın siyasal ve kültürel ikliminde belirleyici olmuştur. İsmail Paşa'nın yönetime geçmesinin ardından İstanbul'a yaptığı baskılar sonucu 1867'de hıdiv unvanını almasıyla Mısır'ı mutlak bir özerkliğe kavuşturmuştur. Ardından da Mısır'da veraset sisteminin değişmesini İstanbul'a kabul ettirip Mustafa Fazıl Paşa'yı saf dışı bırakmıştır. İsmail Paşa'nın altyapı yatırımlarının yol açtığı borçları karşılamak için Süveyş Kanalı'nı işleten şirketteki hisselerini İngiliz hükûmetine satması İngiltere'nin Mısır'a müdahalesine bahane yaratır. İsmail Paşa'nın hıdivlikten düşürülmesi ile yerine oğlu Tefvîk Paşa geçmiş, 1882'de Mısır'a İngiliz işgalinin gerçekleşmesi ile İngilizler hıdivi etkisizleştirmiştir. Mısır'da Osmanlı nüfuzu azalırken, zamanla İstanbul hükûmetlerine karşı olanlar için muhalif bir merkeze dönüşmüştür (Tiken, 2017:8-10).

Artık Osmanlı Devleti'nin kontrolünden çıkmış olan Mısır'da özgür bir hava bulunuyordu. İngilizlerin buradaki etkisinden rahatsız olan padişah 1885'te Kahire'de gücünü hissettirmek için Gazi Ahmed Muhtar Paşa'yı Mısır Fevkalade komiseri olarak Gazi Ahmed Muhtar Paşa'yı görevlendirse de İngilizlerin daha önce atadığı Mısır komiseri Lord Cromer'in bir sömürge valisi olarak faaliyetlerde bulunması İstanbul'u zor durumda bırakır (Tiken, 2017:12).

Avrupa'da maddi sıkıntılardan kaynaklı neşriyat yapamayan sürgünler de Mısır Hıdivi'nden yardım alabilmek için Mısır'a gitmeyi tercih ediyorlardı. Burada Mısırlı zengin aileler de Jön Türklere maddi destekte bulunuyordu²⁴⁴. Osmanlı Hükûmetinin Mısır

²⁴⁴Reşid Rıza, (2013:5-7) kendisinin dine ve ümmete hizmet edecek kabiliyet ve birikime sahip olduğuna inandığını fakat Osmanlı Devleti'nin mevcut istibdat hükûmeti yüzünden bu görevi hakkıyla yerine getiremediğini ifade etmektedir. İstanbul'da bulunan Cemaleddin Afgani'ye bir mektup yazmış ve İstanbul'a gelip öğrencisi olarak hizmetine girmeyi istemiştir. Ancak Afgani'nin çok geçmeden vefat etmesi (1897) ve II. Abdülhamid'in uyguladığı siyaset uyarınca ortadan kaldırıldığı haberlerinin yayılması üzerine "çalışma, konuşma ve ifade hürriyeti'nin bulunduğunu düşündüğü, fiilen İngiliz işgali altındaki Mısır'a göç etmeye karar verir. Mısır'da matbuat hayatının rahatlıkla yürütülebiliyor olması da bu ülkeyi tercihinde önemli bir etkidir.

Fevkalede Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın²⁴⁵ yaveri Ahmet Saib Bey de Jön Türk hareketine yardımını esirgemiyordu.²⁴⁶ Şura-yı Ümmet gazetesininin Mısır Şubesi'nin de müdürlüğünü yapıyordu. Bunların yanı sıra Lord Cromer de örtülü olarak II. Abdülhamid muhaliflerini destekliyordu. Ayrıca buradaki özgürlük ortamı kimi zaman Avrupa'dan daha fazla idi.

Mısır coğrafı olarak önemliydi. Mısır'dan taşraya gazete göndermek son derece kolaydı. Diğer yandan İskenderiye limanından Marsilya'ya ya da Cenevre'ye ulaşan muhalifler için Mısır bir geçiş noktası idi. Mısır'da Osmanlı yönetimine karşı pek çok grup Hidiv ve İngilizlerin koruması altında faaliyette bulunuyordu. Bu nedenle Mısır, Jön Türk'ler için kuvvetli merkezlerden biri olmuştu. Mısır'daki bu durum II. Abdülhamid'in dikkatini çektiğinden orada toplanan Jön Türk'lerin dağılmasını istiyordu. 1894'ten itibaren Mısır'da muhalefet yapanlar o kadar artmıştır ki sonunda Padişah bu yayınları bulunduran ve yurda sokulmalarına yardımcı olanları komite üyesi olarak kabul edip cezalandıracağını açıklamıştır. Hidiv ve İngilizlere bu alanda yapılan müracaatlara ise, Mısır'da matbuat nizamnamesinin olmadığı, bu nedenle gazete yayımının önlenemeyeceği yönünde cevaplar veriliyordu (Hanioglu, 1989:243).

Mısır'da ulema sınıfı da güçlüydü. Osmanlı ulema sınıfından bir çok kişi “ahval-i gayr-ı marziye” gerekçesiyle sürgün bulunuyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu topraklarda muhafazakar eğilimleri ağır basan ulemayı isyana davet ederek güç elde etmeye ve daha geniş kitlelere ulaşmaya çalışmıştır. Tarikatlar ve medreseler cemiyete daha geniş bir kitleye ulaşma olanağı sunuyordu. Mısır'ın muhafazakar yapısından da yararlanmak isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti burada daha çok dini temalar taşıyan dergiler çıkaracaktır. Ulema sınıfından

Bu tercihteki en önemli etkenin Muhammed Abduh'un hikmet ve tecrübesinden yararlanmaktır. Mısır'da “ıslahla ilgili konuları” ele alan bir dergi çıkarma fikrini Abduh'un maddi ve manevi desteğini alarak Menar dergisini çıkarmak suretiyle gerçekleşir.

²⁴⁵ Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın 93 Harbi'nde kazandığı büyük prestiji kullanmasından korkulduğu için Mısır Fevkalade Komiserliğine getirilmiştir. Paşa, Jön Türklerle bağlatılı iken 1897'de hareketin zayıflaması ile Jön Türklerle bağını koparsa da 1906'da tekrar ilişki kurmuştur (Hanioglu, 1989:129). Trablusgarp'ta Recep Paşa'nın yaveri Şevket Bey 20 Ocak 1899'da Gazi Ahmet Muhtar Paşa hazretlerine müracaat ederek “Yardım elinizin millete uzandığı müjdesine muntazır olduğumuzu arz ile tasdiatımıza nihayet veririz.” kelimeleriyle bitiyor ve namılı gazinin yeni mücahitlerle birleşerek, mel'un istibdadı yıkmaya hasrı mesai etmesini istirham ediyordu (Ağababa, 2007:151). Demek ki 1897'den sonra da yardım istenebiliyordu. Trablus şubesi Mısır şubesinden maddi yardım görüyordu.

²⁴⁶ Ahmet Saib Bey, II. Abdülhamid'in Hassa Süvari Alayı'nda görevliyken Mizancı Murat ile temasa geçerek hürriyet taraftarları arasına katılır. Mısır Fevkalade Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın yaveri olarak görevlendirilmesiyle 1885'in sonlarında Kahire'ye gider. Burada hükümet adına hareket etmeyerek daha önceden irtibat halinde olduğu Jön Türklerin safında mücadele etmeyi tercih eder (Tiken, 2017:50). Ahmet Saib Bey, Şura-yı Ümmet'in 65. Sayısında yazdığı makale nedeniyle tutuklanmış, Mısır'da hükümdarları tahkir etmenin ciddi bir suç olduğunu ve Lord Cromer'in araya girmesiyle bir daha yazmayacağına söz vermesi üzerine kurtulmuştur (Malkoç, 2017:149). Ahmet Saib Bey, 27 Haziran 1906'da Mısır şubesi müdüriyetinden ve Şura-yı Ümmet'intab ve neşrine nezaretten istifasını vermiş, yerine şubenin haberleşmesi cemiyet azasından Mehmed Fazlı getirilmiştir (Emiroğlu, 2017:30).

firari Hoca Muhyiddin, Hoca Kadri Efendi, Hocazade Ubeydullah Efendi gibi isimler İttihat ve Terakki'nin Mısır Şubesi'nin başlangıç aşamasında ulema ağırlıklı bir şube olarak değerlendirilmesine neden olur. Hoca Muhyiddin'in çıkardığı gazetede *Kanun-i Esasi'de* yayımladığı yazılarında Meşrutiyet yanlısı fikirlerini, ayet, hadis, ve şer'i hükümlere dayandırarak açıklar. II. Abdülhamid'e itaat etmenin değil, aksine itaat etmemenin vacip olduğu ileri sürülür. Vatanın kurtuluşu için Meşrutiyet'in ilanının gerekliliğine işaret eder (Tiken, 2017:87-90).

7 Temmuz 1897'de Kahire'de yeni şube oluşturulmuş 31 Ağustos 1899'da "Hak" adında gazete yayımlanmış²⁴⁷ ve bu gazete İzmir, Adana, Beyrut, Adana'ya gönderilmişti. Şubenin maddi sıkıntıları olmakla beraber kadro açısından zengindir. Hüseyin Tosun, Ali Fahi, Bahriyeli Fahri, Haydar, Tıbbiyeli Ethem, Nazmi, Bahriyeli Rıza, Kadri Beyzade Fazıl, Çerkes Mehmed gibi isimler vardır. (Hanioglu, 1989:333,339).

II. Abdülhamid Mısır'da bulunan gönüllü sürgün muhaliflere karşı, hükümet nezdinde girişimde bulunarak, gazetelerin kapatılmasını sağlamak, muhaliflerin iadelerini ya da o memleketten çıkarılmasını sağlamak gibi girişimlerde bulunmuştur. II. Abdülhamid döneminde Mısır'a kaçanlar gıyabında cinayet mahkemelerinde yargılanarak malları hacz edilecekti. Fakat mahkumiyet ve el koyma hemen olmazdı. Kaçanların dönmelerini sağlamak için 15 gün ya da bir ay sonra gazeteye ilan verilerek döndükleri takdirde affedilecekleri dönmezlerse mahkumiyet ve mallarının haciz olacağı duyurulurdu. Meşhur hiciv yazarı Şair Eşref'e²⁴⁸ de kendisi hakkında böyle bir karar çıkınca bir hiciv yazarak cinayet mahkemesine göndermiştir (Yücebaş, 1978:236).

Murat Bey Düyûn-u Umûmiyye Komiseri iken, II. Abdülhamid'e sunduğu layihaların ilgi görmemesi üzerine buradaki arkadaşlarının tavsiyesiyle önce 1895'te Paris'e geçmiş, burada Ahmet Rıza Bey'le anlaşamayınca 1896'da Mısır'a geçerek Mizan'ı Kahire'de çıkarmaya başlamıştır. Mısır'a yerleşmesinin sebebi olarak, matbaa ve mürettip kolaylığı olduğu gibi, Mısır'ın çoktan beri hürriyet ve adalet ile tanışmış İslam ülkelerinin ileri gelenlerinden olması münasebetiyle ahalisinin nispeten aydın fikirli olarak görülmesi olduğunu ifade eder (Mizancı Murad, 1994:106). Mizan'ın altı ay süren Kahire dönemi, İttihat ve Terakki'nin İslami bir çehre almasını isteyen grubu daha örgütlü hale getirmiştir. Ahmet Rıza'nın Cenevre'deki pozitivist Meşveret'i aksine muhafazakar bir tutum sergileyerek İslami referanslarla şekillenecek Mısır Jön Türk basınına alan açar. Ulema sınıfının katkılarıyla

²⁴⁷ Hak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Mısır Şubesi tarafından 1899-1902 arasında 39 sayı çıkmıştır (Ağababa, 2007:16)

²⁴⁸ 3 Aralık 1902'de İzmir'de tutuklanan hakkında verilen cezayı İstanbul'da tamamladıktan sonra 20 Aralık 1903'de tekrar İzmir'e döner. Ancak insanların kendisinden uzak durması üzerine 17 Ağustos 1904'te Mısır'a kaçmıştır (Tiken, 2017:54).

İslami içerikli yayınlar gelişmeye başlar (Tiken, 2017:80). Mizancı Murat'ın İslamcı bir çizgide olduğu gözönünde bulundurulursa Mısır'daki ortam ona daha cazip gelmiş olmalıdır. Ancak Mizancı Murat'ın Mısır'da yazdığı yazıların açıktan açığa II. Abdülhamid'i hedef alması ve ağır eleştirilerde bulunması II. Abdülhamid'in tepkisine neden oldu. Islamic World, Le Figaro, Pall Mall ve Mizan'daki yazılarında bir ihtilal teşebbüsü içinde olduğuna kanıt olduğu, halkı isyana davet ettiği, yeni bir hükümete ihtiyaç duyulduğu türündeki yazılar nedeniyle cinayete itham olunmuştur²⁴⁹. Mizancı Murat yazılarında Padişahı ya meşrutiyeti kabul etmeye ya da saltanatı terk etmeye davet ediyordu. Bunun üzerine gıyaben idama mahkum edildi (Uçman, 2005:215). Padişah, Murat'ın İstanbul'daki bazı arkadaşlarını ve muhalefet gruplarının tanınmış liderlerini tutuklayıp sürgüne gönderdi (Lewis, 1998:196). II. Abdülhamid, "hezeyanname" olarak adlandırdığı muhalif neşriyatta bulunanların İstanbul'a iadelerini sağlamak ya da en azından Mısır'dan çıkarılmaları için Mısır Hıdivi nezdinde girişimlerde bulunmuştur. En serbest memleket olan Fransa'da dahi kral hakkında hakarete bulunanlar cezalandırılır iken halkı isyan ve ihtilale davet eden neşriyat hakkında Osmanlı'nın bir parçası olan Mısır'ın hiç bir şey yapmamasını kabul edilemez bulur ve Mizancı Murat ve Reşit Beylerin en azından Mısır'dan çıkarılmalarını ister²⁵⁰. Yine Mizancı Murat'ın Mizan gazetesinin Mısır'da tab ve neşrinin yasaklanması için girişimlerde bulunulmuştur²⁵¹. Firari Murad'ın saltanat-ı seniyyenin hukuk ve verasetinin tebdil için ahaliyi İslamiye'yi isyana

²⁴⁹ Eski Duyun-u Umumiye Komiseri Mizancı Murat'ın kurduğu cemiyet ve İngiltere'de neşredilen Islamic World, Pall Mall Gazette ve Paris'te çıkarılan Le Figaro ile Mısır'da neşrettiği Mizan adlı gazetelerdeki makaleler üzerine cinayete suçlanır. Padişah aleyhine tahrik kasdıyla hüviyetleri anlaşılamayan bir takım kişilerle ittifak ederek suikaste cesaretinden dolayı zan altında olup da firar eden Dağıstanlı Murat, bu gazetelerde Boğaziçi'nde hanesine 5 kişi ile bir araya geldiklerinde devlet ve milletin yapması gereken zat-ı ali makam hakkında icrasına kimsenin cüret edemediği kabahati gerçekleştirdiklerini, memleketin öyle bir hal almıştır ki namus ve vazifesini bilir kişilerin isyan etmek ya da memleketi terk ederek bir tarafa çekilmekten başka çaresi kalmadığı ifadesi, Yine Mizan'ın 159. Sayısında "usul-ü veraset tadilata" muhtaçtır" ifadesi, Figaro Gazetesi'nde, "Dersaadette namuslu ve sahib-i rey bir hükümet teşkil etmek kifayet eder", ifadelerinden dolayı Ceza Kanunu'nun 55. ve 58. Maddeleri gereği ifal-i cinayette bulunması nedeniyle dava Dersaadet-i İstinaf Mahkemesi'nde görülecektir. Dersaadet bidayet mahkemesi hazırladığı dört iddianame sonrası 4 Şubat 1896 Murad cinayete itham olunarak 23 Şubat da yakalama müzekkeresi çıkar. Cinayete itham olduğundan Murat'ın her nerede görülürse yakalanamsı emri çıkar. (1897) (BOA, Y.EE., 110/25)

²⁵⁰ Bahriye mülaımlarından Rıza Bey'in iadesi istenmiştir (BOA, YPRK., A 10/87)

Mısır'da Devlet-i Aliye aleyhinde yıkıcı faaliyetler bulunan Mizancı Murad Bey'in Osmanlı Devleti'ne iadesi için yapılan diplomatik teşebbüslerde bulunulur. Sadrazam'dan Mısır Fevkalade Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya gönderilen şifrede, Murat'ın Dersaadet'e iadesi ya da hiç olmazsa Mısır'da ikamet ettirilmemesi hakkında Meclis-i Vükeladan çıkan kararda, matbuatın en serbest olduğu memleketlerde bile hükümdar aleyhinde neşriyatta bulunmak kanunen yasak olmakta, hatta cumhuriyet tahtında oturan Fransa Kralı hakkında hakarete bulunanlar cezalandırılmaktadır. Mısır'ın mahruse-i şahanenin bir kıtası bulunmakla birlikte ve orada matbuat nizamnamesi hükümdara ağzına geleni söylemeye müsait değilken Murad ve Reşid Beyler tarafından neşredilmekte olan hezeyannamelerinin teba-yi Osmaniye'yi isyan ve ihtilale davet yolunda neşriyat ve tahrikane alet olmakla iltizam etmelerine karşı haklarında hiç bir şey yapılmamak yolunun tutulmasına hiçbir şekilde izin verilmeyeceği irade-i seniyyece bildirildiği, Mısır'dan tard ve defterinin suretinin elde edilmesi katiyen istenmekte ve ona göre Mısır Hıdivi nezdinde girişimlerde icra-yı teşebbüsat ile neticesinin araştırılması, eğer muvaffak olunmaz ise teessüfle karşılanacağı bildirilmiştir (BOA, Y.PRK. A., 10/83)

²⁵¹ BOA, YPRK. BŞK. 49/51 Mizan gazetesinin tab ve neşri daha önce Mısır'da yasaklandığı halde tekrar intişara başladığı, adı geçen gazetenin Murad Bey mi yoksa başkası tarafından mı neşredildiği sorulmuştur.

tahrik ve düvel-i ecnebiye'yi müdahaleye davet gibi haince niyetlerle Mısır'da çıkardığı Mizan Gazetesi münderecatından dolayı İstanbul Cinayet Mahkemesi'nce mahkum edildiğinden şahsın İstanbul'a iadesi istenmiştir. Lord Kromer'in müdahale etmesi gibi bir hak karşısında komiserliğin ve hidivliğin âtil bulunması esefle karşılanacak hareketlerden olduğundan Mısır gibi Osmanlı vilayetlerinden sayılan bir yerde fermanların ve Osmanlı hukukunun muhafazasında iktidar olup olmadığının bildirilmesi istenmiştir.(1897) (BOA, Y.EE 128-90). II. Abdülhamid'in İngiltere hükümeti nezdinde girişimde bulunması üzerine, 1896 Haziranında İngiltere mümessili Lord Kromer Murad Bey'i Mısır'dan çıkarmıştır²⁵².

Kahire'de Jön Türklerden dikkate değer Doktor İsmail İbrahim²⁵³, Hasan Arif Beylerle Reşid Bey bulunuyordu. Doktor İsmail İbrahim İttihat ve Terakki Cemiyeti namına gelmiş, cemiyetin kurucularından ve erkanından idi. Doktor Hasan Arif Bey, Gazi Muhtar Paşa'nın başkatibi Arif Bey'in oğlu, o da İstanbul'da su-i zanna uğramış cemiyet erkanından idi. Dr. İsmail İbrahim gibi Mısır'a iltica etmiş. Reşid Bey Fransa'da Ziraat Mektebi'nde okumuştı. Suriye'ye memuriyetle gönderilmiş iken az zaman için mevcut usulün iş yapmağa mani olduğunu iddia ederek Mısır'a iltica etmiş ve akıbet "Basırü's-Şark" namıyla bir gazete neşretmeye başlamıştı (Mizancı Murad, 1994:109) Böylelikle hem cemiyetin gönderdiği kişiler hem de Mısır'a iltica etmiş Jön Türkler çıkardıkları gazeteler ile II. Abdülhamid'i uğraştırıyordu. Mısır'daki firari sürgünlerin bir kısmı da Şeref kurbanları arasından çıkmaktadır. Bunlar, Ahmed Ferit (Tek), Edhem Ruhi (Balkan), Hasan Fehmi Zaimzade bulunur (Tiken, 2017:59).

Kahire'deki İttihat ve Terakki Cemiyeti zaman zaman maddi sıkıntılar içine düşmüştür.Kanun-i Esasi gazetesini 1000 İngiliz lirasına satmak durumunda kalmışlardı. Parasal koşulların yerinde olmaması nedeniyle sıkıntı içinde olduklarını anlayan II. Abdülhamid durumdan istifade ederek devreye girmiş ve bu girişimler sonrasında aralarında elçiliklerde memuriyet kabul edenler, hatta İstanbul'a dönenler olmuştu. Ancak makam kabul ederek hareketten ayrılmalar olması Osmanlı kamuoyunda hiç de iyi bir izlenim bırakmamaktadır (Akşin, 2001:54). Böylece II. Abdülhamid, maddi anlamda zor durumda

²⁵² Mısır Fevkalade Komiserliğinden Ahmet Muhtar Paşa'dan gelen telgrafta Lord Salisbory'nin Murat'ın Mısır'dan çıkarılması konusunda ısrarcı olunup olunmadığının sorulması ve Mısır Hidivi'nin itirazı üzerine Meclis-i Vükela'da bu konunun görüşüldüğü ve Murat'ın Dersaadet'e iadesi ya da orada durdurulmayacak ecnebi memleketlere def edilmesi istenir. Murat ve Reşid Bey hezeyannameleriyle halkı isyan ve ihtilale davet ediyorken haklarında hiçbir şey yapılmaması, onlardan daha hafif suç işleyenlerin bile ülke dışına gönderilirken Lord Kromer veya Loris Salisbory'nin bu cezayı uygulamamasına dikkat çekilmiştir. Mısır Hidivliği nezdinde en azından oradan tard ve def'lerinin sağlanması için icrayı teşebbüse geçmeleri istenir. Eğer muvaffak olunmazsa padişah ve memleketin asayişinin ihlal olacağı, devlet idaresinin şeklinin değişmesinin teessüf olacağı bildirilir. (BOA; Y.PRK.A 10-83)

²⁵³ Cemiyetin Mısır şubesi başkanıdır. Saray'ın 1895 koğusturması sonrası sürgün edilen otuz dört cemiyet üyesi arasındadır (Hanioglu, 1989:94).

bıraktığı bu kişileri verdiği memuriyetlerle yanına çekmiş, böylelikle hem Avrupa’da, hem de Mısır’da cemiyetin faaliyetlerini önemli oranda durdurmuştu.

1900 yılında Damad Mahmud Paşa’nın Avrupa’ya firar ederek II. Abdülhamid’e karşı muhalefete geçmesi ile Jön Türklerin faaliyetleri yeniden hız kazanmıştır. Maddi anlamda sıkıntılar içinde olan Jön’ler Damad Mahmud Paşa’dan gördükleri maddi destekle tekrar harekete geçmişlerdi. II. Abdülhamid her ne yaptı ise Paşa’yı dönmeye ikna edemedi. Mısır’da Paşa’nın oğulları “Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza” diye başlayan ve bir Jön Türk kongresi öneren iki bildirge yayımlayarak, babalarının yapmadığı biçimde siyaset alanına atılarak Paşa’nın dönme eğilimlerine karşı koydular (Akşin, 2001:61).

Bu esnada Avrupa’dan çıkarılan ya da maddi sıkıntılar yaşayan sürgün Jönler Mısır’a geçip burada yayın faaliyetlerini sürdürüyordu. İsviçre’den çıkarılan Abdullah Cevdet Mısır’a geçmiş ve bir süre sonra İctihad matbaasını da nakletmeyi başarmıştır (Mardin, 1999:227) Ethem Ruhi Balkan da Damad Mahmud Paşa’nın ölümünün ardından oğullarında para olmaması ve siyaseten anlaşılamamaları üzerine Kahire’ye geçmiştir (1903) Burada Mısır’lı paşalardan yardım alarak bir süre “Osmanlı”yı çıkarmıştır

Ahmed Rıza Bey ile Samipaşazade Sezai 1902’den itibaren Mısır’da Şura-yı Ümmet gazetesini çıkarmaktadırlar. Jön Türkler iç siyasete yönelik eleştirilerini meşrutiyetin ilanına doğru giden süreçte hızlandırmışlar, Midhat Paşa ve diğer sürgünlerin haklarının savunuculuğunu yapmışlardır²⁵⁴. 1906 senesinde Midhat Paşaların başına gelenler örnek verilerek, halkı olanlara karşı tepki vermeye çağırmaktadır²⁵⁵. Ülkedeki hukuksuzluktan bahsederek, hukukun gerekliliği vurgulanır. Hukuk için mücadelenin, ferdin içinde yaşadığı heyet-i ictimaiyeye karşı bir vazifesi olduğu, hukuk icra edilmediği takdirde toplumda nizamsızlığın doğacağı belirtilmiştir. Midhat Paşa gibi büyük adamların boğdurularak milletin geleceğinin de öldürüldüğünü ancak boğdurmak ve nefy etmekten daha kötü olanın ise unutturmak olduğunu, ordunun, donanmanın, eğitim sisteminin bozulduğunu, istikbal için çalışmak gerektiğini ifade eder²⁵⁶.

1904’te Mısır şubesi yeniden canlanmıştır ve hâlâ Jön Türkler için bir özgürlük diyarıdır. Bu canlanmada, Mısır’a firar etmiş sürgünleri destekleyen Ahmet Celaleddin Paşa’nın yardımı etkili olmuştur. Abdülhamid’in süt kardeşi Ahmet Celaleddin Paşa padişahın en güvendiği kişilerden biriydi ve padişah tarafından Avrupa’ya gönderilerek, Jön

²⁵⁴ Ahmet Rıza ve Samipaşazade Sezai çıkarılan Şura-yı Ümmet gazetesinde, “İcmal” başlıklı yazıda, Midhat, Süleyman, Abdülkerim, Mahmud Celaleddin Paşa, Hayrullah Efendilerin adil olmayan mahkemelerle yargılandıklarını, yine vapurlar dolusu vatan fedakarlarının zindanlara gönderildiğini, Midhatların, Kemallerin uğradıkları şu felaket için muhalefette bulunmak gerektiği ifade edilir. (Şûra-yı Ümmet, Nr:2 21 Haziran 1906:1)

²⁵⁵ Şura-yı Ümmet, İcmal, Nr:6, 21 Haziran 1906:1, Şura-yı Ümmet Nr, 7, 7 Temmuz 1906:4)

²⁵⁶ Şura-yı Ümmet Nr:7, 7 Temmuz 1906:2-3.

Türklerin memuriyet kabul etmeleri ve ideallerinden vazgeçmelerinde etkili olmuştur. Fakat daha sonra geriye dönenlere vaad edilenler yapılmayınca padişaha kırınglık duymaya başlamıştır. Bütün bunlara canı sıkılıyordu. Kendi üzerinde de bazı şüpheler uyandığını hissedince 1904'te gizlice İstanbul'dan ayrılarak Mısır'a gitmiştir²⁵⁷. Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın kızı ile evli olan Paşa, servetini de Abdülhamid aleyhine kullanmak istiyordu. Bu nedenle Jön Türklerin lideri olmak istemiş olsa da bunu başaramamış ama yine de onlara maddi yardımlarda bulunmuştur²⁵⁸ (Aydemir, 1970:295).

1904'te II. Abdülhamid'e karşı Jön Türkler İngiltere hükümetinin Mısır Fevkalade mümessili Lord Kromer tarafından himaye ediliyordu. Rodoslu Salih Efendi'nin sahip olduğu matbaa II. Abdülhamid aleyhine neşriyatta bulunduğu için Abdülhamid'in isteği ile Mısır hükümeti tarafından kapatılmıştır. Bu durumu şikayet için Salih Efendi Le Progress adlı küçük Fransızca gazeteye gitmişler, konunun gazetede yazılması üzerine üç gün sonra matbaa yeniden Jön Türkleri himaye eden İngiltere hükümetinin Mısır Fevkalade mümessili Lord Kromer sayesinde açılmıştır. "Matbaanın kapatılması Mısır'daki Jön Türkleri ne kadar korkuttuysa açılması da bir o kadar mutlu etmiştir. Çünkü anlamışlardır ki Mısır kendileri için bir emniyet yeri idi. 1904 senesinde sürgün Jön Türkler arasında meşhur Heccav Şair Eşref, Dr. Necmettin Arif, Ali Kemal, Lütfi Fikri, Miralay İsmail Hakkı, Dr. Siret bulunmaktaydı. Şair Eşref burada Abdülhamid aleyhine "Deccal, Şah ve Padişah, İstimdat gibi broşürler çıkarmıştır. Matbaa provalarının bazılarını Dr. Siret tashih etmekteydi. Şair Eşref bunları Mısır'da eskiden beri yerleşik büyük Türk ailelerine, büyük Mısırlı ailelere ve Ahmet Celaleddin Paşa'ya gönderir ve karşılığında teşvik görürdü²⁵⁹ (Yücebaş, 1978: 231-232).

1.5.3. Balkan'daki Sürgünler

Jön Türkler tarafından özgür bir ülke olarak kabul edilen Bulgaristan, Jön Türklerin siyasal düşüncelerinin Balkanlar'da ve Makedonya'da yayılmasında yararlanılan bir üs olarak önemli bir işleve sahipti. Bulgaristan hem İstanbul'a yakın olması hem de Avrupa'ya yakın olması hasebiyle önem arz etmektedir. Bu nedenle de Jön Türklerin gönüllü sürgün

²⁵⁷ Süleyman Bey, Ahmet Celaleddin Paşa'nın gidişinde Paris'te Prens Sabahattin Bey'in müstakil Ermeni Prenslığı vaadi ile Paşa'nın katibi Diran Kelekyan' kandırmasını ve Paşa'nın Hıdiv İsmail Paşa'nın torunu İffet Hanım'la evlenmelerine padişahın izin vermediğini bu nedenle Mısır'a giderek orada bu evliliği gerçekleştirdiğini, iki ay sonra bir çok esrarını bilen serhafiyesinin kendisine dargın olarak Mısır'da kalmasını tehlikeli gören padişahın Mısır Fevkalade Komiserliği vasıtasıyla İstanbul'a dönüşünün temin edildiğini anlatır. (Tevfik, 2011:206).

²⁵⁸ Aralık 1906'da Ahmet Celalettin Paşa'nın Cemiyete 500 frank maaş tahsis ettiği bildirilir. (Emiroğlu, 2017:111).

²⁵⁹ Mısır'daki Türkleri Mustafa Fazıl Paşa'nın kızı Prenses Nazlı ve İlyas Bey Mısırlı zenginler maddi anlamda desteklemiştir. İlyas Bey özellikle Şair Eşref'i himaye etmiştir. Süleyman Bey hakkında İlyas Bey, tarafından Türkçe gazete çıkarması için Mısır'a davet edildiği jurnal edilince gazeteciliği bırakması karşılığında İstanbul'da Emlek-i Hümayun'da istihdam edilir. (Tevfik, 2011:137-39).

yerlerinden tercih edilen yerlerden biri olmuştur. Osmanlı hükümetinin diplomatik yollarla çıkardığı zorluklara rağmen Jön Türkler, Bulgaristan'da siyasal etkinlikleri için özgür bir ortam buldular²⁶⁰. Çok sayıda Jön Türk gazetesi ve dergisi Bulgaristan'da yayımlandı. Mekteb-i Mülkiye mezunu Ali Fehmi'nin Filibe'de çıkardığı Jön Türklerin sürgün gazetesi Muvazene'deki bir okuyucu mektubunda, Bulgaristan'ın meşruti idare sayesinde ne kadar özgür bir ülke olduğundan bahisle Osmanlı'dan daha iyi olduğu ifade etmiştir²⁶¹ (Hacısalihoglu, 2008:61).

Sürgün Jön Türkler için Balkanlar aynı zamanda siyasi muhalif örgütlenme biçimini belirlemesi açısından önem arz etmektedir. Osmanlı Devleti'nde siyasi muhalif örgütlenme şekli, Balkan tipi örgütlenme şeklinde olacaktır (Ortaylı, 2016:27,35). İttihat ve Terakki'nin kurucularından İbrahim Temo örnek olarak Yunan Filik-i Eterya cemiyetini model aldıklarını onların da üç kişi tarafından kurulduğunu söyler Ayastefanos ile bağımsız olan Bulgarlar, Berlin Antlaşması ile Osmanlı'ya bağlı prenslik olmak zorunda kalsa da 'Büyük Bulgaristan' amacından vazgeçmemişlerdir. Bu nedenle prenslik içinde komitalar mevcuttu ve burada sürgün Jön Türkler bu komitaları kendilerine model alıyordu. Balkanlar'da da Jön Türkler maddi sıkıntılar yaşamış Fevkalade Komiser Sadıkulmüeyyet Paşa'nın el altından Jön Türklere desteği görülür²⁶².

Balkanlar'da önemli faaliyette bulunan kişilerden biri İbrahim Temo'dur. Daha önce birkaç kez sorgulanan İbrahim Temo, Jön Türklerin 1895 yılındaki soruşturması ardından Ergani Madeni Redif taburu hekimliğine tayin edilmişti. İstanbul'daki Ulah öğrencilerin yardımıyla Romanya'ya kaçan İbrahim Temo, kaçmasını anılarında şu şekilde ifade eder: "Benim Anadolu'nun tam göbeğine sürülmem, bütün faaliyetimi felce uğratmak ve emeklerimizi heba etmek olacağından, ben uzaklaşırsam ve gideceğim yerde tekrar yakalanırsam, pek çok fikirdaşların, özellikle yüksek okullardaki subay ve talebelerin yakalanmasına sebebiyet vermemek için Türkiye ile gününde temas ve irtibatta bulunan Balkan memleketlerinden birine firarım ve Avrupa'daki fikirdaşlarla daha serbestçe muharebe etmek fikriyle vatanı terke karar verdim. 1895 senesi 1 Kasım'da Romanya'ya ayak bastım" (İbrahim Temo, 1987:50-51).

²⁶⁰ Ethem Ruhi Balkan ise Bulgaristan için aksi yönde fikit beyan etmiştir. Ethem Ruhi, Abdülhamid'e düzenlenen Yıldız suikasti girişiminde rolü olmuştur. Ethem Ruhi, önce Mısır'a gitmeyi planlasa da Mısır'dan İstanbul'a gazete ulaşımı zor olduğu için Bulgaristan'a geçmeye karar verir. Ancak burada Bulgar Prensini Abdülhamit'e açıktan açığa kafa tutamayacak olması, ayrıca Bulgar Türklerinin Jön Türkleri murtet olarak görmesi ve onları desteklememesi nedeniyle vazgeçer (Balkan, 1947:31).

²⁶¹ 1899 tarihinde Filibeli Ali Fethi Efendi gazete çıkarma teşebbüsünde bulunacağını, bu nedenle bir memuriyette görevlendirilmesini ister. (BOA, YPRK.MK., 7/78) 1902 yılında ise çıkardığı bu muzır evraktan dolayı pişmanlığını dile getirir. (BOA, Y.PRK.MYD., 23/45)

²⁶² Yıldız suikastındaki rolü dolayısıyla Ethem Ruhi yakalanacağını anlayınca Filibe'ye geçmiş ve burada Rumeli Gazetesi'ni neşretmiştir. Ethem Ruhi'ye de Filibe'ye geldikten sonra Fevkalade Komiser Sadıkulmüeyyet Paşa'nın da kendisini desteklediğini ifade eder (Balkan, 1947:32).

Bulgaristan, Jön Türkler için iki türlü işlev görmüştür. Hem Avrupa'dan gelen yayınların Osmanlı Devleti'ne girişinde bir geçiş yolu olmuş, hem de burada çok sayıda gazete, broşür, risale yayımlanarak İstanbul'a gönderilmiştir. Yurtdışında hazırlanan mutlakiyet karşıtı yayınlar gizlice memleket içine sokuluyordu. Yabancı elçilik postaları aracılığı ve Bulgaristan yoluyla memlekete gelen gazete, broşür ve kitaplar Mülkiye, Tıbbiye, Harbiye'deki öğrencilere çok gizli bir şekilde aktarılmıştır (Balkaya, 2005:30). II. Abdülhamid ise bunlara dur demek için bir yandan Bulgar hükümetinden neşriyatın durdurulmasını isterken diğer yandan da cemiyet üyeleri aleyhinde halkı etkilemek için bölgeye hocalar göndermiştir. Bu çabası da bir ölçüde başarılı olmuştur. Bu hocaların etkisiyle Filibe'de bir kahvehaneye Ali Suavi'nin resminin asılması karşılıklıya neden olmuştur. İbrahim Temo'nun evi de Abdülhamid'in adamları tarafından basılmıştır²⁶³.

Jön Türklerin Balkanlar'da şube açmak suretiyle faaliyette bulundukları görülmektedir. Midhat Şükrü Bleda ve İbrahim Temo'nun katkılarıyla Bükreş Genç Türklerinin Komitesi adıyla bir şube kurmuştur. Bahriye mezunu olan ve İstanbul'da öğretmen olarak çalışan Kırımizade Ali Rıza Efendi İstanbul'daki takibattan dolayı memleketi Dobruca'ya kaçmıştı. İbrahim Temo ile iletişime geçen Ali Rıza Efendi Temo ile birlikte çalışarak Dobruca'nın birçok kent ve köyünde komite şubesi kurmayı başaracaktır (Hacısalıhoğlu, 2008:60). İbrahim Temo (1987:102), 1896 yılı sonlarında Dobruca'da göz doktoru olarak çalışırken, Bulgaristan Türk köylerinden gelen göz hastalıklarını ücretsiz tedavi ederken aynı zamanda halka meşrutiyetle ve yönetimdeki aksaklıklarla ilgili telkinde bulunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Dobruca'ya iltica eden çok sayıda Jön Türk bu merkezin üyeleri sayesinde geçimini sağladı ve onların yardımıyla Müslüman köylerde, örneğin öğretmenlik gibi farklı işlerde çalıştılar. Balkanlar'daki Jön Türk etkinlikleri gitgide Dobruca'nın sınırlarını aşarak genişledi. Kurdukları İttihat ve Terakki şubelerinin merkez komitesi Köstence'de bulunuyordu. Burada Jön Türklerin düşüncelerini yayması için gazete çıkarılması düşünüldü ancak, Osmanlı konsoloslarının diplomatik çabalarıyla engellendi. Yine de Köstence'deki örgüt kısa zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Balkanlar'daki önemli merkezlerinden biri haline geldi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, İbrahim Temo'nun liderliğinde Bulgaristan'da da örgütlenmeye başladı. Jön Türklerden Balkanlar'da Arnavutlardan da destek görüyordu. İbrahim Temo, Dobruca'da iken burada Osmanlı yanlısı Hristiyan Arnavut grup Drita'dan yardım görmüştür (Hacısalıhoğlu, 2008:59-60).

Dobruca'da ve Bulgaristan'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin propagandasının yayılmasında şubelerin yerel üyelerinin yanı sıra gönüllü sürgünlerden sayılacak olan İbrahim

²⁶³ (Bk: Osmanlı Gazetesi, Nr:5:8, Nr:39:6-7, Nr:83:7, Oğuz:2006)

Naci, Ahmed Vehbi, Ali Şakir, Behzad ve Tarsusizade Şair Münif gibi Jön Türk ilticaları da önemli rol oynamışlardır. Bu kişiler özellikle köylerinde öğretmen olarak çalıştıkları ve Cemiyetin propagandasını yaydıkları Tutrakan'a yoğunlaştılar. Rusçuk kazasının küçük bir köyü olan Balpınar'da Cemiyetin bir şubesi açıldı ve bu şube aracılığıyla çevredeki Türklerin oturduğu köylere ulaşıldı²⁶⁴ (Hacısalihoglu, 2008:60). Balkan örgütlenmesi içinde de tarikatlar ile de bağlantıya geçilmiştir. Balkanlar'da bulunan Melamiler ile İttihatçılar arasında bağlantı vardır. Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin ilk ve önde gelen kurucularından Bursalı Tahir Bey, bu tarikata üyedir (Hanioğlu, 1989:119).

1896-1897 yıllarında Balkanlara firariler artmıştı. Eczacı Mustafa Bey, Tıbbiyeli mektebinden firari Mustafa Ragıp Bulgaristan şubesi merkezi Rusçuk'a gelmiştir (Hanioğlu, 1989:262) Cemiyet üyeleri aynı zamanda Varna, Dobruca'da da pek çok şube açmışlardı. Vidin'de Ermeniler aracılığıyla padişaha karşı Jön Türk propaganda broşürleri dağıtıldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden Hasan Aziz 1896 yılında Şumnu'da 'Milli Türk Kıraathanesi' ve Vidin'de 'Şefkat' adlı okuma odaları kurdu. Bu odalarda Jön Türk propaganda materyalleri okuma yazması olmayan Müslümanlara okunuyordu Osmanlı gazetesi düzenli bir şekilde Balkan köylerinde dağıtılıp okuma odalarında halka okunuyordu. (Hacısalihoglu, 2008:61). İbrahim Temo, Romanya'da bulunan İzmirli yazar Ali Şefik Bey ile görüşerek "Hareket" adıyla bir broşür kaleme almıştır. İbrahim Temo o sırada Bükreş'te Türkçe harfleri olmadığından Bulgaristan'dan Rusçuk'a gitmiş ve burada firari Mustafa Ragıp ile karşılaşarak birlikte çalışma kararı almışlardır. İbrahim Temo, Rusçuk'ta "Tuna" gazetesini çıkaran İskender ve Ahmed Beyler ile görüşerek onları da cemiyete dahil eder. Romanya'da Mustafa Ragıp ile çıkardıkları "Hareket" i 500 nüsha olarak basıp İstanbul, İzmir, Selanik, Trabzon iskelelerindeki ecnebi postalarından alan adamları vasıtasıyla dağıtmıştır. Risale 93 Harbinden itibaren II. Abdülhamid'in yönetiminde uğranılan kayıpları işleyen bir muhtevaya sahiptir. Bu risale, gerek Balkanlarda, gerekse diğer, Jön Türk muhalifinde büyük ilgi ile karşılanmıştır. Bu şekilde Balkanlarda ilk önemli muhalefet hareketi gerçekleşmiştir (Hanioğlu, 1989:200- 201).

Nisan 1898'de Romen vatandaşlığına geçen Temo, Balkanlar'da fiilen Jön Türklerin lideri konumundaydı. İbrahim Temo, Romanya'daki birçok Arnavut'u ve Türk'ü Cemiyet'e kazandırmıştır. Aralık 1898'de Sada-yı Millet (Ulusun Sesi) gazetesini Bükreş'te kurdu²⁶⁵. Bu gazete Paris ve Cenevre merkezlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Balkanlar'daki

²⁶⁴ Ethem Ruhi ve İbrahim Temo, Derviş Hima, M Cemil'in Tutrakanlı Hacı Hasan bin Mahmud ile görüştükleri ihbar edilse de haber daha sonra asılsız çıkmıştır. (BOA, HR.SFR. 04., 224/4 -1903)

²⁶⁵ Neşre başlayan Sada-yı Millet gazetesinin müdürünün ahlaksız bir Ulah olduğu bildirilerek, Babıali'nin bu neşre karşı tedbir alınması irade edilmiştir. (BOA, Y.PRK.EŞA., 29/8)

resmi yayın organı olarak kabul gördü. Abdülhamid hükümeti tarafından ise hezeyanname olarak tanımlanan gazetelerden biri oldu.²⁶⁶ Gazetenin yayımcıları arasında İbrahim Temo, Kadri, Şefik, Ubulmukbil, İbrahim Naci ve Midhat Şükrü bulunuyordu. Bunlardan Kadri Bey gazeteyi II. Abdülhamid ile pazarlık konusu haline getirenlerdendi. Yaptığı pazarlık sonrası kendisine verilen şebendirlikte maaşını alamayınca sefarette bir kitabete verilmezse tekrar gazetede yer alacağını bildirmiştir (BOA, Y.PRK.EŞA., 30/62). Mustafa Ragıp da A. Celalettin Paşa ile yapılan anlaşmanın gerçekleşmemesi üzerine Bulgaristan’da “Efkar-ı Umumiye” adıyla bir Türkçe gazete çıkarmaya başlar. Ancak daha sonra burada yaptığı bir konuşma nedeniyle Bulgar hükümeti tarafından sınır dışı edilmiştir. Yıldız suikastinde rolü olan Ethem Ruhi, daha sonra da haftalık olarak Filibe’de çıkardığı “Rumeli” gazetesinde idari mekanizmanın bozukluğu hakkında yazınca, gıyabında İstanbul Ağır Ceza Mahkemesi’nde yargılanarak “mübbeden kalebent” edilmeye mahkum olmuştur (Balkan, 1947:33).

İttihat ve Terakki’nin bir yan komitesi Bükreş’te kurulmuştu. Bu komite düzenli bir şekilde Cemiyet’in Paris, Cenevre ve Kahire merkezleriyle ilişkisini sürdürdü ve Sada-yı Millet’i gizlice Osmanlı Devleti’ne sokmaya çalıştı. İstanbul’daki Jön Türklerle yazışmaları da Köstence ile İstanbul arasındaki gemi bağlantısıyla sürdürülüyordu. Bu gelişmeler Osmanlı hükümetini telaşa düşürdü. Bu muzır gazetenin ülke sınırları içine sokulmasının engellenmesi için girişimlerde bulunulması istendi (BOA, BEO., 1090/81708). Hükümet Bükreş’teki büyükelçisi aracılığıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin oradaki etkinliklerini engellemeye çalıştı. Romen basının protestolarına rağmen dokuzuncu sayısından sonra gazetenin yayımı kesilmiştir (Hanioğlu, 2008:62).

Varna, Şumnu, İslimiye, Yanbolu, Filibe ve Vidin’de şubeler ve taraftar grupları organize edilmiştir. Bu gruplar doğrudan Temo ile temasa geçmişlerdir. Ruscuk’da Mustafa Ragıp’ın²⁶⁷ öncülüğünde örgütlenen yapı, hükümet aleyhtarı bir tiyatro oynatmaya çalışmış, Vidin’de Mizan ve Meşveret dağıtımı büyük boyutlara ulaşmıştır. Şumnu’da Talat Bey, propaganda faaliyetini üstlenmiştir²⁶⁸. Bütün merkezlerde Cemiyete ait gazete ve risalelerin yoğun bir dağıtımının yapıldığı görülmektedir. Ayrıca tanıtım ve gazete aboneliği sağlayabilmek için bölgesel gezilere çıkılıyordu. Teşkilat, Balkan komiteleri ile temasa

²⁶⁶ BOA, Y.PRK.EŞA., 30/62

²⁶⁷ Üsküp’te vilayet merkezinde polis kısmında çalışan katip Ragıp Efendi’nin elinden Kosova polisinin bütün işleri geçiyordu. Babası Üsküp’te icra memuru olan Yahya Kemal, ilk politik bilgilerini Ragıp Bey’den alacaktır. Bir gün Ragıp bey, Şekip Bey’in yazdığı “Hazereket” adlı risaleyi Yahya Kemal’e vermiştir. Abdülhamid aleyhtarı, herkesi isyana teşvik eden bu sert bir hicviyeden Yahya Kemal oldukça etkilenmiştir (Yahya Kemal, 1973:44).

²⁶⁸ Dr. Nazım, kendilerinin Avrupa’da her şeyi daha iyi takip ettiklerini, Rum, Ermeni, Bulgar komitacıları ve onların yayın organı olan gazete ve risaleleri izlediklerini, bu komitacıları başarılı kılanın da teşkilat ve neşriyat olduğunu, Bulgaristan ve Filibe şubelerinin de bunu dikkate almasını ve şubelerde çalışan fedakar insanların bulunmasını istemiştir (Eyicil, 2004:61).

geçmiş ve onların düzenledikleri toplantılara katılmış ve komitecilerin Jön Türklük lehine konuşmalar yapmalarını sağlamıştır ki bu Osmanlı hükümetinin büyük telaşına yol açmıştır (Hanioğlu, 1989: 201-202).

İbrahim Temo, Romanya’da iken, Viyana’ya giderek İshak Sukuti, Abdullah Cevdet Bey ile buluşarak Balkanlar’da, Paris, Cenevre ve Mısır’daki şubelerin birleşmesi çareleri üzerine görüşmelerde bulunmuştur. İshak Sukuti’nin vefatından 8 ay sonra yani 1902’nin sonbaharında hastanedeki memuriyetinden istifa ederek, hem göz hastalıkları üzerine ihtisasını genişletmek, hem de Paris’teki cemiyet merkezinde bulunan ve Avrupa’nın büyük şehirlerinde çalışan fikirdaşlarıyla görüşüp propagandayı artırmak üzere Fransa’ya hareket etmiş, önce Cenevre’ye oradan Paris’e uğrayarak orada bulunan Jön Türklerle görüşmüştür (İbrahimTemo, 1987:147,150).

Jön Türkler de yabancı postaneler aracılığı ile Türkiye’nin her tarafına düşüncelerini yayma olanağı bulmuşlardır. Yabancı postaneler aracılığıyla Paris’ten Erzurum’a bir gazete göndermek; Osmanlı postanesi aracılığı ile Beyoğlu’ndan Galata’ya gazete göndermekten daha kolaydır. Fesh, (1999:339-340) Jön Türklerin Avrupa’da gerçekleştirdiği basın önemi şu şekilde anlatır: “Jön Türkler eğer Türkiye’de yaşasalardı bir eylemde bulunamayacaktı. Orada nasıl bir muhbirlik çemberinin çalıştığı ve basının olmadığı biliniyor. Postayla iletişim o kadar ilkel, o kadar güvensiz ki, insanlar kendi haberlerini, bizzat kendi elleriyle iletmek zorunda kalıyor. Jön Türk gazeteleri gümrükten sızmakta ve Osmanlı imparatorluğunun en uç köşelerine kadar ulaşabilmektedir. Buralarda da onlar okunmakta, başkalarına verilmekte, kopya edilmekte ve paltolar altında saklanıp her tarafa yayılmaktadır. Erzurum’da, Bitlis’te Bağdat’ta bombalardan daha etkili düşüncelerin kıvılcımını yakmışlar ve bu fikirler asıl bombalar olacak ve nihayet ebediyete kadar, Abdülhamid rejiminin ölümünü hazırlayacaktır. Gönüllü olarak sürgüne giden Jön Türkler olmasaydı bunların hiçbiri gerçekleşmezdi.”

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ SÜRGÜN POLİTİKASININ UYGULANMASI

2.1. Sürgün Öncesi Yargılanmaları

Karal (2011:346) II. Abdülhamid devrinin başlangıcında beş çeşit mahkeme bulunduğunu, bunların Nizamiye Mahkemeleri, Şeriat Mahkemeleri, Cemaat Mahkemeleri, Karma Ticaret Mahkemeleri, Konsolosluk Mahkemeleri olduğunu belirtir. 1878'den itibaren ise Mahkemelerin istiklali, hakimlerin teminatı meselesi bir kenara bırakılarak ve Kanun-i Esasi'nin fevkalade mahkemeler ve adli komisyonlar kurulamayacağı hükmü de yokmuş gibi kabul edilerek özel soruşturma komisyonları ve mahkemeleri kurulmuştur. Can, mal, mülk ve namus masunluğunu takdiri hükümlere ve keyfi kararlara tabi olmaya başlamıştır.

Tanzimat sürecinde sürgün, hapis, mülke el koyma için bağımsız mahkemelerin kararı gerekiyordu. Mahkemeler teknik olarak Adliye Nezareti'ne bağlı olsa da kararlarına devletçe hiçbir müdahale yapılamıyordu. Örfî İdâre mahkemeleri ise bundan müstesna idi. Örfî İdâre mahkemeleri sadece devlete karşı ayaklanma suçlarına bakıyordu (Öztuna, 2018:15).

1868 de Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'nin ikiye ayrılmasıyla oluşturulan Divan-ı Ahkam-ı Adliye bütün davalar bir üst mahkeme olarak belirlenmiştir. 1879 tarihinde nizamiye mahkemelerinin kanunla kuruluşuna kadar bu yapı devam etmiştir. Yeni düzenlemede, nizamiye mahkemeleri bidayet ve istinaf mahkemeleri şeklinde iki dereceli olarak düzenlenmektedir. Bidayet ve istinaf mahkemeleri hukuk ve ceza kısımlarına ayrılmaktadır. İstanbul'da ise üst mahkeme olarak Mahkeme-i Temyiz teşkil edilmektedir. İstanbul'daki temyiz merci Divan-ı Ahkamı Adliye kaldırılarak yerine Mahkeme-i Temyiz kurulmuştur. Bu bu durum Osmanlı devletinin sonuna kadar devam etmiştir (Şentop, 2004:96-97).

Köksal (1996:14) Örfî İdare'yi olduğunu ve bunu tarih literatürüne kazandıranın da Kanun-i Esasi'nin 113. maddesi olduğunu belirtmektedir. Bu maddeye göre hükümet-i seniyyece ülke sınırlarında bir bölgede ihtilal olma ihtimali var ise bu bölgede muvakkatan (geçici) olarak Örfî İdare kurulur. İdare-i Örfiye'ce Anayasa ve kanunlarla sağlanmış bir takım hak ve özgürlükler geçici olarak kaldırılabilir veya kısıtlanabilir. Bu madde ile Kanun-i Esasi'nin ikinci kısmında yer alan hak ve hürriyetler kaldırılabilir.

Kanun-i Esasi ile yargı gücü bağımsızdır. Şer'îye ve Nizamiye mahkemelerince kullanılır. Ayrıca bağımsızlık ilkesini güçlendirmek için yargıçların işlerine son

verilemeyeceği belirtilmiştir (Bozkurt, 2010:71)²⁶⁹. Ayrıca otuz üyeden kurulu Divân-ı Âli (Yüce Divan) vardır. Divân-ı Âli'nin görevi padişah aleyhinde harekete geçen ve devleti tehlikeye düşürecek teşebbüste girenleri yargılar. Divan hükümleri istinaf edilemez. (Karal, 2011).

Sürgün cezasının uygulaması başlıca üç şekli vardır. Biri memuriyet, diğeri ikamete memur olmak üçüncüsü kalebentlikti. Saray adamlarından ya da saray erkanından biri sürgüne gönderilirken o mutlaka memuriyetle görevlendirilirdi. Memuriyet verilmeyen adamlara da münasip miktarda maaş bağlanarak bir şehirde ikamete memur edilirdi. İkamete memur olanlar kale olmayan şehire gönderilirler, o şehrin sınırlarından çıkmamak ve zabıta kontrolü altında bulunmak şartıyla serbestçe gezerler, ailelerini de yanlarında getirebilirlerdi. Kalebentler ise daima bir mahkemenin veyahut Taşkışla'daki (hususî divan-ı harp) kararı ile mahkum olan bu sürgünler, mutlaka kaleler dahilinde ikamet ederler, yalnız olarak bütün hayatlarını, kalelerin yüksek duvarları arasında yarı mahpus olarak geçirirlerdi²⁷⁰. Kalebent olarak sürgün edilenler hem sürgün hem de hapisanede mahkum olarak bulunmaktadır (Makan, 2012:77).

Kürek cezası ise Tanzimat'tan önce ağır suç işleyenlerin yelkencilik harp gemilerinde kürek çekmek üzere gemilerde çalıştırılmasıdır. Ancak yelkenli gemilerin kalkmasıyla onun yerine 1858 Ceza Kanunu'nun 19 ve 21. maddelerinde umumi hapisanelerde ayaklarına demir vurularak ağır hizmette çalıştırılmak şekline dönüşmüştür (Pakalın, 1993:342).

14 Mayıs 1877'de İstanbul'da Örfî İdare ilan edilirken 13 Şubat 1878'de Meclis'in kapatılması ile de istibdat rejimi fiili bir Örfî İdare rejimine dönüşmüştür²⁷¹. Ancak polisin ve askerinin büyük yetkilerle donatılması İstanbul halkını bezdirecektir. Sorgulamadan yapılan tutuklamalar genellikle Taşkışla'da kurulan özel divan-ı harplerde yargılanmayla son bulacaktı. Ancak o zaman değin süren tutukluluk süresi Taşkışla zindanında ya da Bekirağa Bölüğü'nde geçerdi (Delilbaş, 1946:2).

Örfî idare altına alınan yerlerde emniyet ve asayişin sağlanması yetkilerle donatılmış askeri hükümete geçiyordu. 113. madde ile lüzum görülen kişilerin evi gece-gündüz aranabiliyor, zihin karıştırıcı yayın yapan gazeteleri yasaklayabiliyor, her türlü cemiyeti men edebiliyordu. Bu yetkiler ile Anayasa'nın ikinci kısmında yer alan mesken masuniyeti,

²⁶⁹ Engin, II. Abdülhamid'in bürokrasi ve askeri büyük memurlarının seçiminde müdahaleci olduğu halde hakimlerin seçimine karışmadığını ifade eder. Önüne gelen hakim tezkerelerini aynen onaylamıştır. Mahkeme kararlarına müdahalesi ise Ceza Kanunu'nun kendisine verdiği yetkiye dayanarak idam cezalarını müebbed hapse çevirmek şeklinde olmuştur (Engin, 2001:27).

²⁷⁰ Ziya Şakir, Sultan Hamid'in Sürgünleri, *Son Telgraf*, Nr:58.19 Teşrin 1938:7.

²⁷¹ Midhat Paşa Avrupa'da sürgün iken Şeyhülislam Kara Halil Efendi'ye yazdığı mektupta, Ruslarla yapılan savaşla ilgili değerlendirmede bulunurken İstanbul'da ilan edilen sıkı yönetimin uygulanmasında titizlik gösterilmesi gerektiğinin altını çizerek, kimseye "İstanbul'daki zulümden kaçtık dedirtilmemelidir." diyordu. (Koç, 2002:115).

matbuat serbestisi, kişi dokunulmazlığı hakları ortadan kalkmış oluyorlardı (Köksal, 1996:32).

Bir bölgede Örfi idarenin kurulmasına ve kaldırılmasına Meclis-i Vükela karar alır²⁷² ve padişah onaylardı. Böylece idari örfinin ilan sebebini oluşturan suçluların yargılanması da nizami ya da şer’i mahkemeler yerine özel mahkemelerle sağlanacaktır. Bu mahkemeler askeri ceza mahkemesi (Divan-ı Harp) olarak adlandırılan caydırıcı olması amacıyla da seri kararlar veren mahkemelerdir (Köksal, 1996:37).

Mahkemelerde gerçekleşen yargılamalar ceza kanunlarına göre gerçekleşmiştir. 14 Haziran 1892’de Ceza Kanunu’nun 58. maddesine eklenen madde ile fesat kimselerin bir araya gelip ittifak yapsalar, teşebbüse geçseler ama icraatta bulunmasalar ise nefy-i ebed ile cezalandırılırlar. Teşebbüse geçmedilerse sadece konuşuldu ise ittifaka dahil olanlar muvakkaten kalebend kılınır. Fesatlardan birini icra etmek üzere teklif yapıp bu kabul edilmedi ise teklifi yapan bir senden üç seneye kadar hapis olunur. Fesat heyetin maksadını gerçekleştirmek için silah taşıyan fiile çıkarsa idam olunur, teşebbüsde bulunursa on seneden az olmamak üzere kürek cezası alır. Avrupa’ya firarların artması üzerine Ceza Kanunu’nun 58. maddesine eklenen 15 Temmuz 1906 tarihli madde ile ‘Fesat heyet ihtilal veya suikast teşebbüsü ile bombalama ile başkalarının yaralanması veya ölmesine yol açacak olursa bombayı imal edenlere, devletin içine sokanlara icraata geçse de geçmese de idam cezası verilir. Bu tip olaylardan haberi olan herkes devlete bunu ihbar zorundadır. Bunu söylemeyenler fiil gerçekleşirse müebbedenn gerçekleşmezse muvakkaten küreğe konulur (Birinci, 2012:207-208).

İsyana tahrik, afiş asarak ya da neşriyat yoluyla tahrik etmek suçtur. Basın suçları bu mahkemede yargılanır. Gizli cemiyetler ortadan kaldırılırken üyeleri Divan-ı Harp tarafından yargılanmıştır²⁷³. Burada dikkat çeken konulardan biri, sorgulanmadan tevkif edilen kimselerin uzun süre hapis tutulmasıdır. Bu tutukluluk süresinde pek çok mahkum da “ihtilat”tan men edilmiştir. Bu nedenle de pek çok sürgün hatıratında hapis tutuldukları

²⁷² Erzurum’da idare-i örfiye ilamıyla Divan-ı Harp teşkilinin Meclis-i Vükelaca müzakere edilmesi hususunda irade çıkarılmıştır. (BOA,Y.PRK.BŞK., 1/43).

²⁷³ Cemiyetin kurucularından Dr. Reşit Bey anılarında cemiyet üyesi olduğu gerekçesiyle esbab-ı siyasiyeden dolayı taht-ı tevkife alınarak hususi bir divan-ı harb de muhakeme olunduğunu. Üç ay mahbus ve mevkuf kaldıktan sonra, Avrupa’da bulunan vatanperverlere muavenetten, para toplamakla itham olunarak suret-i mahsusada Mekteb-i Tıbbiye’de teşekkül eden divan-ı harb tarafından taht-ı muhakemeye alınıp bir ay mevkuf kaldığını anlatır (Reşit Bey:1992:8).

yerlerin anlatımı mevcuttur. Uzun süren bu tutukluk sürecinde kimi zaman da ayaklarına pranga vurulmuştur²⁷⁴.

Ağababa'nın (2007:34-36) anlatımıyla “Yıldız Sarayı, Beşiktaş Karakolu, Taşkılla, Harbiye Mektebi, Tıbbiye ve Tersane Zindanları gibi Zaptiye Kapısı Mehterhane gibi yerler tutuklular için zor yerlerdi. Harbiye Mektebi'nde siyasi suçlardan sanık olanlara kahve ocakları ayrılmıştı. Burası pis bir ortam olduğu için birkaç gün burada kalsalar hasta olurlar. Tıbbiye Mektebi'nin hapishanesi olan “Camialtı” pek meşhurdur. Havadan ışıktan mahrum, yirmibeş ayak merdivenle inilen bu yerde gezmeye izin vermeyen ayakta durmaya zorlayan localar vardır.”

Halit (Kaçar) de anılarında, “Bekirağa Bölüğü'ne gitmek, öyle şakacıktan bir hadise değildi. Buranın korkunç bir şöhreti vardı. Üstelik ben “inşaa” kısmına tıkılmışım. İhtilattan menedilmişim. Ora, karanlık, bir hücre... bir idare lambası, bir ot minder, bir desti su, yastık, yorgan yok! Kapıda iki kilit ve iki süngülü nöbetçi! Yirmi dört saatte bir, on paralıkekmek ve onparalık zeytin, yahut on paralık peynir aldırabiliyordum. Kimse ile görüşmek şöyle dursun, aileme bile mektup yazdırmıyorlardı. (Ayni, 1945:26) Ortaylı da (2015:246) özgürlükler ile ilgili 26. maddede belirtilen işkence vesair eziyetin yasak olduğu gibi hükümlerin sürekli ihlal edildiğini belirtir.

Divan-ı harp olağanüstü yargı organıdır ve istisnalar dışında mahkemece verilecek kararı denetleyecek üst merci yoktur²⁷⁵ (Köksal, 1996:149). Evlerde bulunan evrak, cinayetle itham olunarak yargılanmalarına neden olabiliyordu. Sanıkların kendilerini savunmak için avukat tutma hakları vardı²⁷⁶. Tanzimat döneminde ortaya çıkan Temyiz mahkemeleri varlıklarını II. Abdülhamis zamanında sürdürse de Divan-ı Harp kararlarında geçerli değildi.

Padişah bir kişi hakkında sürgün cezası istese bile mahkemelerin bunu yerine getirmediği de olabiliyordu. Hüseyin Cahit Yalçın, Servet-i Fünun'un 16 Ekim 1901 tarihli 553. Sayısında P. Lacombe'dan çevirdiği “Edebiyat ve Hukuk” başlıklı makalesinde geçen

²⁷⁴ Yasal olarak suçları ispat edilmeyen kişiler uzun süre hapis kalabiliyordu. Adalet mekanizması yavaş işliyordu. Hapishanelerin mahpuslara uygun şekilde yapılmaması üzerine 1880'de düzenlemeye gidildi. Muhakeme edilmek için 2 sene bekleyen insanlar oluyordu (Demirel, 2010:292,298) (Bk:Kuran, 2009)

²⁷⁵ Divan-ı Harp kararları Daire-i Kitabet'e yazılmaktaydı. Bolayır anılarında dört beş sayfa gelen mazbatada askeri okul talebesinden bir takım gençlerin değişik suçlarla cezalandırılmasını bulunduğunu, on beş sene mahkumiyetten Fizan'a sürülmeye kadar korkunç cezalar olduğunu, biçare çocukların cinayetlerinin ise evrak-ı muzır okumak ve alçakça sözler söylemek olduğunu ifade eder. Ancak padişahın cülusuna denk gelen zamanlarda aff-ı şahaneye uğradıklarına dair Daire-i Kitabete mazbata geldiğinden söz eder. (Bolayır, 2007:306)

²⁷⁶ Türkçü, anılarında gümrükte çalışırken kaymakam tarafından çağrıldığını, ardından evinin arandığını anlatır. “Biz siyasi caniler, silahlı jandarmaların muhafazası altında hapishaneden ve hükümet konağı avlusundan istinaf ceza mahkemesine iletildik. ... O zamanki ceza kanunun 58. maddesinin fıkra-i ahiresi mucibince bir ittihat cemiyeti teşkiline teşebbüs etmiş olmamızdan cinayetle itham ediliyorduk, yani bir cani olacaktık. Bu cezanın ağırlığı, en kisasının üç yıldan başladığını anlayarak hepimiz belinledik.. Müddeiumumi muhakemenin gizli yapılmasını istediğinden, reis, mahkeme salonunda bulunan kim varsa dışarı çıkarttı. Salonda mahkeme heyetinden başka vekillerimiz ve jandarmalar kaldı. Efalimiz cinayetle ithamımızı istilzam ettiğini söyleyerek o suretle cezalandırılmamızı istedi....”(Türkçü, 2003:88-89)

“Bir gün geldi ki 1789 idaresiyle Fransa’da talak teessüs etti” cümlesinde Fransız İhtilali’nin tarihinin anılması nedeniyle derginin sahibi Ahmet İhsan Bey ile birlikte padişah tarafından mahkemeye verilmiştir. Padişahın sürgün cezası istemesine rağmen sanıklar mahkemede suçsuz bulunmuştur. Hakim Ali Rıza Bey, tutuksuz yargılanan sanıklar hakkında daha ilk duruşmadan sonra koğuşturmaya gerek olmadığı kararını vermiştir. Karar Adliye Nezareti aracılığıyla Padişah’a iletilince Saray’dan, yargılamanın sürmesi konusunda talimat verilmiş, ancak bu talimat, Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa tarafından yerine getirilmemiştir. Hüseyin Cahit, bu durumdan, “Türk adliyesi, en kara günlerde bile böyle erdemli adamlar yetiştirdi. Bunun ne büyük bir hareket olduğunu ben iyice değerlendirdiğim için, bu anı karşısında saygıyla eğilmeyi bir görev sayıyorum” diye söz etmektedir (Bengi, 2000:29).

Özellikle yurt dışında sürgün Jön Türkler’in mahkemeleri ise gıyabi şekilde yapılmıştır. Gıyabi mahkemelerin hukukta yeri olsa dahi, karşı tarafın zorla getirilmesi mümkün olmadığı takdirde diğer tarafın hakkının zayi olması ve adaletin gecikmemesi için gıyapta yargılama yapılması ve karar verilmesi bazı şartlarda caiz görülmüştür. Hük-m-i gıyabi müessesesi 1913 yılına sürmüştür (Cin-Akgündüz, 1989:356). Gıyabi yargılamalarda Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu ile maznunların mahkemeye gelmeleri için ilan çıkarılır. Tarafların bizzat mahkemeye gelmeleri gerekmektedir. Ancak on gün içinde gelmedikleri takdirde gıyabında hüküm verileceği ilan olunur. Bu hüküm 371. Maddesinde, bir şahsın ithamı halinde hükümün şahsın ikametgahına tebliği tarihinden itibaren on gün zarfında mahkemeye gelmediği takdirde ya da yakalandıktan sonra firar ettiği takdirde kendisine kanunen itaat etmemiş nazarıyla bakılarak hukuk-u medeniyeden iskat kılınacağı ve mahkeme-i gıyabiyesi esnasında emvalinin hacz edileceği belirtilir. 372. maddede de kararname suretinin ikametgahı ile hükümet konağı ve mahkeme kapılarına yapıştırıldıktan sonra münadi vasıtasıyla ilan olunacak ve bir nüshası da müdde-i umumi veya muavini tarafından emlakı hacz olunmak üzere memurin-i mahalliyeye gönderilecektir (Birinci, 2012:209-210).

Belgelerde Cinayet Mahkemeleri’nde yapılan yargılamalar da var²⁷⁷. Erbab-ı fesad’ı yargılayan bu mahkemeler çoğunlukla İstanbul’da gerçekleştirilmiş²⁷⁸. Erzurum, Muş, Diyarbakır’da da Cinayet Mahkemeleri bulunsa da Ermeniler’i yargılamak için kurulmuştur.

²⁷⁷ 1840-1854 yılları arasında Meclis-i Cinayetler kuruldu.1854’de yeniden yapılandırmaya gidilerek Meclis-i Tahkikatlar kuruldu ve bir nevi ceza mahkemesiydi ve başında valiler bulunurdu.Ölüm czası dışında verdikleri kararlar hemen yerine getirilirdi. Ölüm cezaları ise İstanbul’daki Meclis-i Ahkam-ı Adliye’ye gönderilirdi. Zaptiye’de bulunan Ceza İstinaf Mahkemesi’nde cinayetle ilgili davalara bakılırdı. Ceza Kanunu’nun 16. Maddesine göre idam cezalarının irade-i seniyye ile icra olunacağı belirtilmekteydi.. (Demirel, F.2010:9.28,258).

²⁷⁸ (BOA, Y.PRK.AZN., 8/20), (BOA, DH. TMIK.M., 10/104), (BOA; Y.EE., 14/99)

Jön Türklerin gıyabında yargılanmaları burada gerçekleşmiş, müebbed kalenbent²⁷⁹, para cezası²⁸⁰, İstanbul'a iadesinin sağlanması²⁸¹, muvakkat kalebentlik,²⁸² gibi kararlar alınmıştır. Sürgün Süleyman Tevfik, 1887'de cinayet mahkemesinden söz ederken onların şimdiki ağır ceza mahkemeleri olarak tanımlar (Tevfik, 2011:37). Tevfik'in kardeşi olan Avnullah el-Kazımi de Fuad Paşa, Nazım Paşa ile birlikte Yıldız'da kurulan Divan-ı Harp'te on beş gün geceli gündüzlü sorguya çekildikten sonra Fuad Paşa ve Nazım Paşaların sürgün edilmelerine, Avnullah ve diğerlerinin cinayet mahkemesinde yargılanmalarına karar verilmiştir. 19 Mart 1902'de cinayet mahkemesinde (başkan Maraşlı Hilmi Bey) yargılanır ve idama bedel müebbet kürekle cezalandırılarak Sivas'a gönderilse de valinin ona karşı yumuşak tutumundan dolayı, Sinop Kalesi'nde zindana konulur²⁸³ (Tevfik, 2011:167) Yine bazı mahkeme kararlarının Meclis-i Vükela'dan çıktığı görülmektedir.²⁸⁴

II. Abdülhamid makeme kararları idam olarak çıksa bile bunu uygulamamış müebbed küreğe çevirmiştir. Ceza kanununda yeri olsa da Padişah en buhranlı zamanlarında bile kendine zarar verenleri öldürmemiştir. İnâl (1982:1289) bunu da kanı fena bir şey olarak görmesinden olduğunu, 'Kızıl Sultan' sözünü ona yakıştıranların bu sözlerini iftira olarak görmek gerektiğini ifade eder.

2.2.Önemli Sürgün Yerleri

II. Abdülhamit dönemi sürgün yerleri arasında birçok Anadolu şehri, Trablusgarp, Fizan, Suriye, Halep ve adalar olduğunu görmekteyiz. Sürgün bir cezalandırma yöntemidir. Sıkıntı çeksin, acı çeksin ve yaptığından pişmanlık duysun diye gönderilir sürgüne.II.

²⁷⁹ Ahmet Rıza Bey'in müebbed kalebent kılınmıştır. (BOA, Y.EE., 14/99)

Avruapa'da firarda olan Yenişehirli Şefik'in Cinayet Mahkemesi'nce müebbed kalebent kılınmıştır. (BOA, HR.TH., 277/45)

Fesat erbabından Abdullah Cevdet'in Sefir aleyhindeki sözleri nedeniyle Cinayet Mahkemesince müebbed kalebentlik verilmiştir. (BOA; HR. TH., 315/96)

²⁸⁰ Ahmed Rıza Bey, Halil Ganem, Mösyö Huyo'nun Cinayet Mahkemesi'nde yargılanmaları para cezasına çarptırılmışlardır. (BOA, Y.PRK.EŞA., 27/85)

²⁸¹ Mısır'da çıkardığı Mizan gazetesi nedeniyle İstanbul'a iadesi istenir. (BOA, Y.EE., 128/90)

²⁸² Fesat erbabından olup Avrupa'ya firar eden Süleyman Memduh'un cinayet Mahkemesi'nce 10 yıl kalebent kılınmıştır. (BOA, HT.TH., 255/23)

²⁸³ Fuad Paşa ile Fehim Paşa ile husumetten kaynaklı, Fehim Paşa sürekli Fuad Paşa'yı hafiyelerine takip ettirir. Bundan rahatsız olan Avnullah ve Fuad Paşa, Fehim Paşa'nın adamlarını dövmeye karar vermiştir. Ancak olay ufak çaplı bir silahlı çatışmaya dönüşmüş ve bunu fırsat bilen Fehim Paşa, padişaha Avnullah'ın Veliaht Reşad Efendi ile görüşüğünü ve padişahı tahttan indirmek için bir komite teşkil ettiklerini jurnallemiştir. (Tevfik, 2011:165)

²⁸⁴ Meclis-i Vükela, sadrazamın başkanlığında toplanan, iç ve dış önemli konuları görüşen bir kuruldur. Ama görüşülmesi padişahın iznini gerektiren hususları önce hükümdara sunmak ve onun "görüşme izni"ni almak zorundadır. Bundan sonra alacağı kararların uygulanabilmesi yine padişahın onayına, bir İrade-i Seniye'nin çıkmasına bağlıdır. Heyet-i Vükela başkan ve üyeleri padişah tarafından seçilip atandıkları ve görevden alınabildikleri için bunların hükümdara karşı bir siyaset peşinde olabilmeleri olasılığı çok zayıftır. Böyle bir durumda ortaya çıkacak sonuç azil ya da istifa olacaktır. (Tanör, 2000:138) Mizancı Murat hakkındaki karar da Meclis-i Vükela'da görülmüştür. (BOA; YPRK.A., 10/83)

Abdülhamid cezalandırma usulü olarak ölüm cezası yerine sürgüne göndermeyi tercih etmiştir²⁸⁵. Sürgünler genellikle şehirden, yöresinden uzak, yoksunluk içindeki bölgelere, şehirlereve adalara gönderilmiştir (Enginalp, 2015:20). II.Abdülhamid siyasi muhalifler için bir etkide bulunamayacaklarını düşündüğü ve İstanbul'dan uzak olan Trablusgarp ve Fizan'ı çoğunlukla tercih etmiştir²⁸⁶. Yine Anadolu'da Erzurum da aynı gerekçelerle tercih edilen sürgün yerlerinden biriydi. Sürgünler genelde memleketlerinden uzak bir bölgeye gönderilirken ender olarak kendi memleketlerine de sürgün olarak gönderildikleri olmuştur²⁸⁷.

Abdülhamid siyasi sürgünler için genellikle Trablusgarp ve Fizan'ı tercih etmiş ise de yine siyasi sürgünler için belgelerden, gazetelerden ve hatıratlarda rastlanılan sürgün yerleri; Akka, Halep, Medine, Humus, Musul, Bingazi, Yemen, Konya, Erzurum, Erzincan, Kastamonu, Sinop, Kütahya, Diyarbakır, Malatya, Şam, Bağdad, Harput, Trabzon, Bitlis, Van, Edirne, İzmir, Bursa, Niğde, Rodos, Midilli, Ankara, Kudüs, Sivas, Bozcaada, Çorum, Kayseri, Limni Adası, Adana, Kozan, Selanik, Niğde, Cidde, Murzuk, Bodrum, Üsküp, Adıyaman, Isparta, Mamüret'ül Aziz, Maan, Adıyaman'dır.

Trablusgarp bölgesi kolay kaçılacak yer olmadığından ve yerli halkla ilişki kurmanın zorluğu sebebiyle Osmanlı toplumunda sadece sürgünlerin ve mahkumların yaşadığı bir yer olarak tasavvur ediliyordu. Trablusgarp sürgünleri arasında, cemiyet kurma teşebbüsünde olanlar, hürriyetçi söylemde bulunan mektep hocaları, muzır evrak bulunduran (Meşveret, Mizan, Şura-yı Ümmet gazeteleri, Namık Kemal'in eserleri) harbiye, mülkiye, tıbbiye öğrencileri, Jön Türklerle bağlantılı oldukları anlaşılan tekke üyeleri, darbe yapmayı planlayan örgüt üyeleri bulunuyordu. Muhalefen verilen en ağır ceza olan idam cezası hafifletilerek Fizan'a sürgün edilmeye çevriliyordu.²⁸⁸ Bu da asıl maksadın cezalandırmak değil, etkisiz hâle getirmek olduğunu ortaya koymaktadır.

Fizan, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun en korkulan sürgün yeri idi. Kuzey ve güneyi geçit vermez dağlar, doğu ve batısı uçsuz bucaksız çöllerle çevrili Fizan'dan kaçmak da neredeyse imkânsızdı. Bu yüzden Fizan, II. Abdülhamit'in bir sürgün yerinden beklediği tüm şartları karşılayan ideal bir tecrit alanıydı.

²⁸⁵ II. Abdülhamid kan dökmekten ürken bir insandı. Dolayısıyla kimsenin idamına hükmettirmez, en adi suçlarda bile nefyettirirdi (Biren, 2000:358).

²⁸⁶ Uşaklıgil de hatıratında, Trablusgarp'ın en fazla sürgünün gönderildiği ve en ağır sürgünlerin gönderildiği yer olarak bahseder. "Bir Muhtıranın Son Yaprakları" nı yazarken tefrika edilen parçaları İstanbul'da Abdülhalim Memduh'a gönderdiğini, ondan aldığı mektupta "Çıldırın mı, Eğer intihar etmek istiyorsan beynine bir kurşun sıkmak daha kolaydır. Sürgünlerde mi sürüklenmek istiyorsun" diye uyarması üzerine gerçekten de sansür yönetiminin gözüne çarpsaydı kuşkusuz Trablusgarp'a kadar gönderilirdim der (Uşaklıgil, 1987:23).

²⁸⁷ Ziya Gökalp memleketi Diyarbakır'a sürgün edilmiştir.

Bekir Çavuş Divan-ı Umumiye İdaresi muhafazasına memur jandarmaların kumandasına memur iken meslekten atılarak memleketi Malatya'ya sürgün edilmiştir. (BOA, DH.MKT., 2017/77).

²⁸⁸ Divan-ı Harp tarafından mahkum edilen ordu mensubu ve harp okulu öğrencilerinin cezaları hafifletilerek Fizan'a gönderilmiştir. (BOA, Y.PRK.A., 11/62)

Trablusgarp, Tunus ve Cezayir’le birlikte Osmanlıların “Garp Ocakları” arasında yer alıyordu. Fizan ise bir mutasarrıflık olarak Trablusgarp vilayetine bağlıydı. Sıcaklıkların yazın 45 derecelere çıkması, gece-gündüz sıcaklık farkları, kum fırtınaları, suyun az olması iklimsel şartlar buradaki sürgünlerin hayatını zorlaştırmıştır. Sami Çölgeçen’in anlatımıyla Fizan, “Merkez liva Murzuk namında küçük bir kasabadır. Altı bini aşkın nüfusu içerde bir kalesi, dışarda bir sürü kışla ve cami-şerifi, çarşı ve pazarı vardır. Şehrin üç kapısı vardır. Halkı çoğunlukla Müslüman’dır. Burada hurma çokça bulunsa da et, sebze, şeker ve kahve gibi gerekli şeyler fazla yoktur. Merkezden 256 saatlik bir mesafede bulunur” (Çölgeçen, 2013:396). Trablusgarp’ın geliri ise XIX. yüzyılda iyi değildi. 1819 Aix-la-Chapella Kongresi’nde korsanlığın Avrupa devletlerince yasaklanması, buna riayet etmeyenlerin büyük denizci devletler tarafından şiddetle cezalandırılması kararı üzerine, ocaklar büyük gelir kaynaklarından mahrum kalmışlardır. Bu hal ocakların ekonomik hayatında derin tesirlere neden olmuştur (Çaycı, 1970:9). Fizan’ı vilayetin merkezi olan Trablusgarp’a ve diğer bölgelere bağlayan yegane ulaşım aracı, deve kervanlarıydı. Aslında kuzeyden güneye –kum çölleri dışında- hiçbir önemli doğal engel bulunmamasına karşın, arabaların işleyebileceği bir yol yoktu. Akdeniz sahilinden Fizan’a ulaşmaya çalışan bir kişi, deve sırtında 30 ila 45 gün süren bir yolculuğu göze almak zorundaydı (Altun, 2004:25). Akarsu ve göllerin bulunmadığı Trablusgarp bitki örtüsü bakımından fakirdir. İklim şartlarından dolayı nüfusun büyük çoğunluğu kıyı kesimlerde ve nispeten kıyıya yakın yaylalarda toplanmıştır. İç kesimlerde ise vahalar yerleşim alanı oluşturmuştur (Makan, 2012:28). Trablusgarp’ta, kıyıları dışında iç bölgeler Berberi kabilelerin denetimindeydi (Demir, 2000:56). Genel olarak Trablusgarp, özellikle de Fizan, Abdülhamid’in bir sürgün yerinden beklediği tüm koşulları mükemmel karşılayan bir yerdi. Trablusgarp ile İstanbul arasındaki bağlantı sadece deniz yoluyla sağlanabiliyordu ve birkaç taneyi geçmeyen İdare-i seferiyle sınırlıydı. Sadece yerlilerin oturduğu irak vahalar, tehlikeli beyinler için ideal bir tecrit yeri idi (Altun, 2004:27).

XVI. yüzyıl ortalarında Osmanlılara bağlanan Trablusgarp, XIX. yüzyılda doğrudan İstanbul’dan atanan valilerce yönetilecekti. Osmanlı ülkesinin bu ücra köşesine atanmak yöneticiler için de bir tür sürgün anlamına gelmekteydi ve eskiden beri hem siyasal suçlular, hem de merkezden uzaklaştırılmak istenen devlet görevlileri için bir sürgün yeri idi²⁸⁹.

²⁸⁹ Trablusgarp’taki nispeten özgür havayı yaratan yarı sürgün gelen yani, II. Abdülhamid’in uzaklaştırmak için gönderdiği paşalardı. Padişah genelde memurları sürgün ederken bir taraftan da askerin düşmanları tarafına geçmesine engel olmaya çalışıyordu. Ahmet Rasim Paşa Trablus’ta 13 yıl valilik yapmış ve gayet serbest bir yaşam sürülmesine izin vermiştir. Her tarafta yabancı postallardan alınan yasak yayınlar gizlenmeden okunuyordu. Yine Trablus kumandanı Arif Paşa da vali gibi yarı sürgündü. İstanbul’da merkez kumandanı iken padişahın şüphesi üzerine Afrika’daki 15. Fırkanın başına gönderilir. Diğer yarı sürgün askerlerden biri de padişahın eski yaverlerinden Bedirhanzade Bahri Bey’dir. (Baykurt, 2009:11-15) 1898’de gelen Recep Paşa da yine yarı sürgün paşalardandı.

Fizan'ın bir sürgün yeri olarak kullanılmasına II. Abdülhamid'den önce başlanmış olsa da esas ününü II. Abdülhamid döneminde edinecektir (Altun, 2004:20-26). Ancak, o kadar çok sürgün gidiyordu ki bir süre sonra halk tarafından benimsenmişler, yerli halkla kaynaşmışlar, kendi mahallelerini kurmuşlar ve onlara hizmet vermişlerdir. Bu nedenledir ki çeşitli bölgelerde Araplar ayaklanırken en vefalı çıkan bu bölge halkı olmuştur (Koloğlu, 2008:8).

1896 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Abdülhamid'e karşı başarısız bir darbe planı ortaya çıkmıştı. Cezaları idam olmasına karşın II. Abdülhamid, suçluları Fizan'a göndermeyi tercih etmiştir. Darbe planının ifşa olmasından bir yıl sonra 1897 de bir ihbar daha alınca, İttihat Terakkî Cemiyeti'ni bitirmeye karar vermiş ve cemiyetle ilgisi tespit edilen 324 ü öğrenci, toplam 630 kişi tutuklanarak çeşitli hücrelere kapatmıştır. Bir süre sonra Taşkışla'da kurulan Divân-ı Harbi Örfî'de toplanıp tekrar yargılanmışlar ve 78'inin suçu sabit görülünce sürgünle cezalandırılmalarına hükmedilmiştir. Bu sürgün, Abdülhamid'in İttihat ve Terakki'ye karşı giriştiği en büyük sindirme hareketiydi. Mahkumlar 15 Eylül 1897'de Trablusgarp'a indiklerinde, plan onların Fizan'ın merkezi olan Murzuk kazasına gönderilmesiydi. Bunlardan çoğu Fizan'a gönderilecekti ancak yüzlerce kişilik bir kafil e çıkarmak için o kadar deve bulmak ve yol masraflarını karşılamak kolay değildi.²⁹⁰ Kafil e için gerekli deve sürüsü bulunamayınca sürgünlerin, padişah'tan af dileyen dilekçe göndermeleri sağlanarak Trablusgarp'ta tutulmuşlardır (Baykurt, 2009:44-46).

Şeref vapurunun ardından siyasi sürgün sayısı arttıkça vilayetin durumu kontrolde tutması da güçleşmiştir. 5 Temmuz 1903 tarihli bir yazıyla valilik artık siyasi sürgün gönderilmemesini sadece adi mahkumların gönderilmesini istemek durumunda kalmıştı. Burada siyasi mahkumlara ödenen aylıkları karşılamada karşılaşılan sıkıntıda baş rolü oynuyordu (Koloğlu, 2008:49). Yine süreç içinde Trablusgarp ve sahillerinin açık olması ve buraya gönderilen sürgünlerin sürekli firar etmesi nedeniyle sürgünlerin, Fizan'a gönderilmesi ve kürek mahkumları için de Fizan'da bir kürek mahallinin inşa edilmesi istenmiştir²⁹¹.

II. Abdülhamid merkeziyetçilik politikasının bir gereği olarak imparatorluk topraklarında kurduğu telgraf telleriyle anında haberleşmeyi sağlıyordu. Trablusgarp'a telgraf hatları çekilerek II. Abdülhamid sürgünlerin yoğun olduğu bu bölge kontrol altında tutulmak istenmiştir. Özellikle Rasim Paşa Paşa'nın valiliği döneminde telgraf ve posta teşkilatı gelişmiştir. Rasim Paşa, 1891'deki layihasında Fizan Sancağı ile bitmek üzere olan Sirt ve Gdames kazaları haricindeki bütün merkezlerin telgraf haberleşmesinin gerçekleştiğini,

²⁹⁰ Pekmen'in ifadesine göre, Trablusgarp valiliği kendisi ve arkadaşlarının ödenek yokluğu sebebiyle Fizan'a bir süre gönderememiş ve 1 Temmuz 1898'e kadar 11 ay Trablusgarp'da sürgünde hapis hayatı yaşamıştır. (Pekmen, 2013a: X).

²⁹¹ (BOA; DHMKT., 1498/7)

Trablusgarp Vilayeti'nin tamamında muntazam postalar işlediğini bildirmektedir.1867'de temelleri atılan telgraf ağı 1904'te Murzuk'ta tamamlanmış ve hizmet verir duruma gelmişti.Yine tekke şeyhlerini gönderdiği Urfile'den Fizan'a kadar da telgraf hattı çekilmiştir.²⁹² En hızlı haberleşmenin onbeş günde yapılabildiği Fizan, böylelikle merkeze anında bağlanır hale gelmişti. Ancak burada İstanbul, Selanik, Beyrut, İzmir gibi şehirlerde olan hizmet edeceği halk ve tüccar tabakası yoktur. Buradaki telgraf hattı sadece devlete ve yabancı uyrukluların işine yarıyordu. Devlet memurlarının maaşının tam olarak ödenemediği bir zamanda bu tip masraflar ise halkın tepkisini çekiyordu²⁹³ (Koloğlu, 2008:73-74).

Yine Abdülhamid döneminde Anadolu'da sürgünlerin sıklıkla gönderildiği yerlerden birisi de Erzurum olmuştur. Erzurum, meşrutiyetin ilanına yaklaşırken çıkardığı ayaklanmalarla ses getirmiştir. Erzurum'un merkezden uzak oluşu ve mahrumiyet bölgesi olması da hükümet aleyhtarı faaliyet gösteren subay ve memurların buraya tayin edilmesine yol açtığı için muhalifler de burada yoğunlaşmıştı.Yine Erzurum'a komşu olan Rusya ve İran'da anayasa ilan edilmesi her iki devletle de ticari münasebeti bulunan Erzummluların meşruti idareden etkilenir hale getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu üzerinde devamlı olarak emelleri olan sınırına yakın Rus hükümeti de isyanlarda kışkırtıcı rol oynayacaktır (Demirel, 1990:20).

Konya da bir başka sürgün yeri idi Antalya Sancağı üzerinden Akdeniz'e kıyısı vardı. Bu özelliği hem Antalya hem de vilayet genelinde, muhalif fikirlerin yayılmasını kolaylaştıran bir unsurdur. Akdeniz sahilinde olması sebebiyle Jön Türk neşriyatına nisbeten daha kolay ulaşabiliyordu. Antalya Sancağı, özellikle Rodos şubesi ile irtibat halindeydi. (Aslaner, 2008:93). İstanbul'daki mevlevi tekkesi, aynı zamanda Jön Türklerin de toplandıkları yerd. Konya merkez tekkesi ile İstanbul'un arası iyi değildi. Mehmed Reşad Efendi mevlevi tarikatına intisap etmiş olması ve Mevlevi şeyhinin cülus merasimi sırasında kılıç kuşatıyor oluşu Konya'yı bir sürgün yeri olarak sürekli gözönünde tutulması gereken bir yer yapmıştır (Aslaner, 2008:87). Sürgün gönderilen yerlerden biri olmasına karşın herhangi bir isyan hareketine bilindiği kadarıyla burada rastlanmamıştır.

Taşra'daki sürgünlerde Kuzey Afrika topraklarının ardından önemli sürgün yerleri arasında Bahr-i Sefid adaları da yer alıyordu. Başta Cemiyetin kurucularından Dr. İshak Sukuti olmak üzere çok sayıda Cemiyet üyesi Rodos'ta bulunuyordu. Burada İttihat ve

²⁹² (BOA,İ.PT., 13-4)

²⁹³ Ülke çapında ekonomi kötü olduğu gibi Trablusgarp'ta da kötüydü. Gelir kaynağını daha çok korsanlıkla elde eden vilayetin bunun yasaklanması üzerine gelirleri azalmıştı. 1903 senesine Fizan'da gelir kaynağının ihtiyaçları karşılayamaması üzerine Trablus'taki devlet memurlarının maaşlarının azaltılması ve bazı memuriyetlerin kaldırılarak tasavvura gidilmesi teklif edilse de merkez tarafından kabul edilmemiş ve vilayet bütçesi ya da genel bütçeden kullanılması vilayete bildirilmiştir. (BOA, DH.MKT 4-64)

Terakki'nin açmış olduğu şube diğer Ege adalarına ve Anadolu sahillerine propaganda araçlarının ulaştırıldığı bir şube haline gelmiş ve Batı Anadolu'ya evrak ulaşımında çok önemli görevler üstlense de üyelerinin çoğunluğunun cemiyet tarafından firarın sağlanması sonucu önemini kaybederek 1897 sonrası tamamen faaliyet dışı kalmıştır (Hanioglu, 1989:196).

Sürgün yerini belirleyen genellikle padişah olmakla birlikte kimi zaman sürgünlere kulak vermiş ve istedikleri yere sürgün ya da ikamete memur olarak göndermiştir²⁹⁴.

Sürgün yerini belirleyen genellikle padişah olmakla birlikte kimi zaman sürgünlere kulak vermiş ve istedikleri yere sürgün ya da ikamete memur olarak göndermiştir. II. Abdülhamid ile sürgün yeri konusunda görüşüp anlaşılanlar daha çok, Padişahın yakını²⁹⁵ olan kişiler ya da önemli mevkilerdeki kişiler²⁹⁶ olup, sürgün yeri olarak tercih edilen yer daha çok Bursa olmuştur²⁹⁷. Affettiği sürgünleri ikamete memur olarak da Bursa'ya göndermeyi tercih etmiştir²⁹⁸. Bursa'nın en önemli sürgünü Fehim Paşa, Fuat Paşa'nın Şam'a nefyedilmesine neden olmuştur. Padişahın en önemli jurnalcisi idi ve herkesi hatta ecnebi tacirlerini bile haraca kesmişti. Bu yüzden halk tarafından hiç sevilmiyordu. İstanbul'da nüfuzu yüksek olan Almanya Büyükelçisi Baron Marshall, Fehim Paşa'nın haydutluğundan

²⁹⁴ Sadrazam Said Paşa, İsmail Kemal'e Mardin (Mezopotamya)'ya mutasarrıf olarak atandığını bildiren telgraf gönderir. "Sürgünde geçen yedi senemin bu şekilde neticelenmesine çok sevinmeme rağmen, gönderildiğim yerden hiç de hoşnut değildim. Ailemle birlikte Kütahya'yı bırakıp çölün ortasındaki bir vazifeyi almak sürgünden bile beter bir durumdu. Yine de kötü talimi olgunlukla karşılamaktan başka yolum yoktu"Önce İstanbul'a geçen İsmail Kemal burada padişahla görüşme olanağı bulur ve Bolu mutasarrıfı olarak atanmayı ayarlar (İsmail Kemal, 2007:120). Halit köprü kesmek suçundan tutuklanır. "Silk-i askeriden tard ve ikiyüz kuruş "kayd-ı hayat" şartıyla maaş almak üzere Dördüncü Ordu emrinde sürgün edilir. "Dördüncü Ordu'nun merkezi Erzurum idi. Hiç bilmediğim tanımadığım bir muhite alımda sürgün damgası olduğu halde gitmek istemedim."Red cevabı vererek hiç olmazsa Şam'a gitmek istediğini söyler. İki gün sonra gelen irade ile Şam'a karayolu ile nefy için müsaade olunur. (Ayni, 1945:27).

²⁹⁵ Bursa'daki sürgünleri de padişah sıkı şekilde takip ettiriyordu. Gazi Osman Paşa'nın oğlu ve Abdülhamid'in damadı Kemalettin Bey padişahın kızını zehirleyerek öldürmeye çalışma suçuna istinaden Abdülhamid'in kızıdan boşanmış nişan ve rütbeleri alınarak Bursa'ya sürgün edilmiştir. (Şura-yı ümmet, Numara: 56, 29 Temmuz 1904,3).Kemallettin Paşa kendisi için tutulan evde oturuyordu dışarı çıkması ve başkaları ile görüşmesi yasaktı. İrade olöadıkça vali dahi kendisiyle görüşemezdi. Hakkında lazım gelen malumatı bildirmek ise Mirliva Pşa'nın vazifesiydi. V. Murad'ın gözdeleri ve kalfaları da Bursa'da sürgün idi. (Biren, 1993:378-81). Niğde'de sürgünde bulunan Çürüksulu Ali Pasa'nın Yeğeni Murad Bey'in, Bursa'da yerleşebileceği ve Dersaadet'e de gidebileceği bildirilmiştir.(BOA, DH.MKT. 1513- 95)

²⁹⁶ 1895-1903 tarihlerinde görev yapan Erzurum Valisi Rauf Paşa ve Abdülaziz'in eski Mabeyncisi Emin Bey, Şura-yı Devlet üyesi Agah Efendi, Abdülaziz'in Mabeyncisi Yusuf Bey ve Mahir Bey ve İsmail Kemal Bursa'ya sürgüne gönderilir.? (İsmail Kemal, 2007:115). Necip Türkçü, padişah aleyhtarı olduğu suçlamasıyla 2 yıl Edirne'de hapis kalmış oradan kendi seçtiği sürgün yeri olan Bursa'ya geçmiştir (Türkçü, 2003:137).

²⁹⁷ Meclis'te Softaların gösterisinden sonra, Agah Efendi, Yusuf Bey, İsmail Bey, Küçük Emin Bey, Basiret'in editörü Mahir Bey vardı. Buharlı bir gemi ile Bursa'ya gönderilirler. Bursa'da kaplıca dönemi, güzel açık bir yerdir ve İstanbul'a yakın olduğu için Mezopotamya'ya gönderilmeleri kararı alınmıştır. (The Times,12 Temmuz 1877:10)

²⁹⁸ Süleyman Nazif, Diyarbakırlı şair, yazar ve gazetecidir. 1897'de kovuşturmayla uğrayınca Paris'e kaçmıştır. Oradan sekiz ay boyunca Meşveret gazetesinde II. Abdülhamid aleyhinde yazılar yazmıştır. Ahmet Rıza ile arasının açılması ve verilen teminatlar karşılığında Yurda dönünce 14 Ekim 1897'de Bursa'da vilayet mektupçusu olarak ikamete memur edildi²⁹⁸ (Gür, 2010:93). Bursa'da Matbaa-i Vilayet hem de Hüdavendigar gazetesinin yönetimini üstlendi. Meşrutiyet'in ilanı ile İstanbul'a dönmüştür (Enginalp, 2015:93).

II. Abdülhamid'e şikayette bulunmuş ve İstanbul'dan derhal def edilmesini talep etmiş ve onu Bursa'ya nefyettirmişti. Yıllarca yaptığı zulümden bıkan Bursa halkı Meşrutiyet ilan edildiği zaman Yenişehir'de kaçmaya çalışırken yakalayıp onu linç etmiştir (Uçman, 1993:383). 1895-1903 tarihlerinde görev yapan Erzurum Valisi Rauf Paşa ve Abdülaziz'in eski mabeyncisi Emin Bey, Şura-yı Devlet üyesi Agah Efendi²⁹⁹ Abdülaziz'in mabeyncisi Yusuf Bey ve Mahir Bey ve İsmail Kemal Bursa'ya sürgüne gönderilir (İsmail Kemal, 2007:115). II. Abdülhamid sürgünleri hafiyeleleri aracılığıyla takip etmiştir, ki valiler de bu sürgünleri takiple görevliyidiler. Bursa'da hafiye sayısı az değildir. Bunlardan üçü saray tarafından memur olarak Bursa'ya yerleştirilmiş ve hafiye olduklarını gizleme gereği duymamışlardır (Biren, 1993:381). Ancak İstanbul'a yakın olması ve bu hafiye ağına rağmen meşrutiyetin ilanının ardından Bursa'da da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir şubesi olduğu anlaşılmıştır.³⁰⁰ Meşrutiyetin ilanı ile Bursa'da hafiyelelik ettikleri ve jurnal gönderdikleri öteden beri bilinen Kaymakam Ali Cevad, Miralay Rıza ve Yüzbaşı Enver'de halkın lanetleri arasında kumandanlığa kadar götürülerek orada tevkif edilmişlerdir (Emiroğlu, 1999:142).

2.3. Sürgün Nedenleri ve Sürgünlere Yapılan İtirazlar

II. Abdülhamid dönemi, arşiv belgelerinde siyasi sürgünler için net bir açıklama bulunmamaktadır. Belgelerde, evrak-ı muzıra bulundurmamak, sakıncalı eser taşımak, erbab-ı fesad olmak, hareket-i gayri layıkada bulunmak³⁰¹, hürriyetçi söylemde bulunmak, saltanat-ı seniyye aleyhinde olmak, siyasi olaylardan dolayı, iftira gibi ifadeler bulunmaktadır. Yine sürgün nedenleri arasında haksız yere verilen jurnallerin payı az değildir. Bu nedenle sürgün nedenlerine, daha çok af isteyen belgelerde ve II. Meşrutiyetin ilanı ile sürgünlerin dönmesi ile ilgili gazete haberlerinde ve sürgünlerin anılarında rastlanılmaktadır³⁰².

²⁹⁹ 1867'de Paris'e giderek, Mustafa Fazıl grubuna katılan Agah Efendi 1872'de İstanbul'a dönmüş, çeşitli devlet görevlerinde bulunduktan sonra II. Abdülhamid tahta çıkınca önce Bursa'ya ardından Ankara'ya sürülmüştür. Ardından Rodos ve Midilli mutasarrıflıkları yapmış, son görevi Atina elçiliğinde vefat etmiştir. (Tokgöz, 2012:15)

³⁰⁰ Bursa'da meşrutiyetin ilanından sonra, hükümet dairesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisi imzasını taşıyan ve Bursa İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezi adresine gönderilmiş bir telgraf ortaya çıkmıştır. Lakin böyle bir teşekkülün varlığından haberdar olmadıkları için telgrafi kime vereceklerini bilemezler. Telgrafta Meşrutiyetin bu cemiyetin fedakarlığı sayesinde istirdad olduğundan bahsediliyordu. Aynı gün Bursa İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden bir heyet gelmiştir. Tevfik bey, ziyarete gelen bu heyetin hepsinin de tanıdık çıktığını ifade eder. İleri gelenlerden biri kendisiyle uzun uzun hasbıhal ettiği Bursa İdadisinin ikinci müdürü Şükrü Bey'dir. Yine cemiyet azalarından Mudanya-Bursa Şimendifer Komiseri Rüştü Bey'le vilayet tercümanı gibi kişiler de bu heyettendi. (Biren, 1993:447)

³⁰¹ Levazım Dairesi çavuşlarından olup uygunsuz hareketlerinden dolayı ferman ile askerlikten kaydı silinerek müebbet olarak Yemen'e sürgün edilmiştir (BOA, BEO 139/ 10351).

³⁰² Dahiliye Nezareti, vilayetlerden sürgün listesini sorabiliyordu. Ancak verilen cevapta menfilerin sadece nereden ve hangi tarihli emirle geldiklerini bildiklerini, hangi meseleden ve siyasi olup olmadıklarını bilmediklerini bildirilmiştir (BOA, YPRK.DH., 13/57).

Sürgünler padişahın iradesi veya mahkeme kararıyla oluyordu. Padişah Kanun-i Esasi'nin 113. maddesine dayanarak iradesiyle sakıncalı bulduğu kişileri ve suçluları sürgüne gönderebiliyordu. Padişahın iradesiyle gerçekleştirilen sürgünler diğerlerine göre şiddetli ve zordur. Sürgün edilen memurlar memurluktan çıkarılır, elindeki rütbe, nişanları da alınır, malları hacz edilirdi. Padişahın iradesiyle gönderilen sürgün ancak yine padişahın iradesiyle affediliyordu.

II. Abdülhamid Dönemini anlatan hatıralardan anlaşıyor ki bu dönemde sürgün edilmek hemen herkesin başına gelebilecek bir olaydı. Hemen herkes sıklıkla ya bir akrabasının ya da komşusunun sürgüne gittiğine tanık oluyordu. En çok da okudukları eserler, gazeteler, Padişahın sakıncalı bulduğu kişilerle görüşmek kişilerin hükümet nezdinde tehlikeli olması için yeterliydi. İnsanların bir arada toplu şekilde bulunması hiç hoş karşılanmamış hatta bu nedenle toplanmak için aranmayacaklarını düşündükleri tarikat evlerini tercih etmişlerdir. Bir hanede sürgün edilen bir birey varsa komşuları o aile ile görüşmekten sakınmışlardır³⁰³. Yine evlerde hafiyelerin yaptığı aramalarda ele geçirilecek bir kitap ya da muhalif bir gazete kişilerin sürgüne gönderilmesi için yeterli olabiliyordu. Refik Halit (2011:15) o zamanlar sürgüne gitmek anlamında ‘Tantuna gitmek’ tabirinin kullanıldığını belirtir. Kimi zaman da hafiyelerin cahilliği sayesinde sürgüne gitmekten kurtulduklarını ifade eder³⁰⁴.

Sürgün belgelerinde padişahın iradesince gönderilen sürgünler için irade-i seniye mucibince ifadesi kullanılmıştır³⁰⁵. Direkt padişah iradesi ile sürgüne gönderilenler ancak padişahın kararıyla affedilebiliyordu ve onlara yardım etmek çok kolay değildi³⁰⁶. Yine

³⁰³ Aynullah Kazımı'nın kızı Halide Nusret, babasının Sinop'ta sürgünde olduğu zamanlarda kimselerin evlerine uğramadığından yakıncaktır (Zorlutuna, 1978: 21).

³⁰⁴ Bir gün eniştesinin kitaplarından “Papaz Gapon’un Hatıraları” kitabını alıp memlekete götürür. “Düşününüz: Sultan Hamid tahtında otururken böyle bir kitabı evvela elde etmek, sonra okumak, daha sonra da mektebe götürmek? Dehşet! Cezası yüzde yüz “tantuna gitmek” (Karay, 2011:15) Ancak Refik Halit'in korktuğu başına gelmez. Kitabın adında Papaz adı geçtiği için, kitabın içinde ihtilal ile ilgili bilgiden şüphe edilmez.. Bunun dışında başka kitaplardan da bazen hafiyelerin cahilliği sayesinde yakalanmadığını anlatır.

³⁰⁵ Yemen Rüşumat eski nazırı irade saniye hazret-i hilafet penahi Rodos' a nef edilmiştir. (BOA, BEO 396-296-68-2) Mekteb-i Tıbbiye Muayenehane Müdürü Süleyman Efendi'nin irade-i seniye gereğince Sivas'a sürgün edilmiştir. (BOA, ZB., 453/6) Çorlulu Ali Paşa Medresesinden Hafız Mustafa ile Fatih, Kurşunlu, Bahr-i Sefid Medresesi'nden Sabit Efendilerin irade-i seniyye gereğince Dersaadet'e gelmemek üzere Sivas'a sürgün edilmiştir (BOA, ZB., 453/48). Mekteb-i Tıbbiye Muayenehane Müdürü Süleyman Efendi'nin irade-i seniyye gereğince Sivas'a sürgün edilmiştir (BOA; ZB., 453/6)

³⁰⁶ Ethem Ruhi, hayatının en verimli çağında dört duvar arasında kalmaktan dolayı sürekli padişaha küfredmesi üzerine Padişaha bağlı Dişlek Hasan'ın sürekli Yıldız'a çektiği telgraflar ile “Zindan-ı Bahri” yi boylar. Ayağına zincir takılarak zeminden 18 ayak aşağıda bulunan toprak hücreye tıkmıştır. Burada tek başına on üç ay, yerde serili hasır, kuru ekmek ve su ile beslenerek yaşamıştır. Bir çok kişi yardım etmek ister ama doğrudan padişahın şedit iradesiyle zindana atıldığı için kimse bir şey yapamaz. Burada Makber mersiyesini yazmıştır (Balkan, 1947:14-16).

padişahın şahsına yapılan hakaretlerde hüküm veren mahkeme değil, padişah olmuştur³⁰⁷. Yabancı uyruklu kişilerin sürgün edilmesine yabancı devletlerin müdahalesi olmuştur³⁰⁸.

Abdülhamid dönemi sürgünlerinin diğer bir özelliği ise yüksek rütbelilerin de sıklıkla ikamete memur olarak İstanbul'dan uzaklaştırılmasıydı³⁰⁹. Özellikle Abdülaziz'in hal'inden sonra V. Murad zamanında yeni görevlere getirilenler yani "hal'de terfi"almış olanlar da ilk sürgün edilenler olmuştur³¹⁰. Abdülaziz'in tahttan indirilişini müteakip rütbe almış olanlar sicilleri incelenerek İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Bu kişiler genellikle ikamete memur olarak gönderilmiş ve sıklıkla görev yerleri değiştirilerek İstanbul'dan uzak tutulmuşlardır. Bazı menfilere sürgün cezasının tekrar tekrar uygulanmıştır. Bunun nedenlerinden ilki kişinin aynı suçu tekrar işlemesi³¹¹, ikincisi ise menfinin ısrarla merkezden uzaklaştırılmak istenmesi olabilir. Buna Namık Kemal iyi bir örnek teşkil eder. İsrarla merkezden uzaklaştırılmak istendiği için Kıbrıs başta olmak üzere bir çok adaya - sürgün veya görevli adına altında-sürgün olarak gönderilmiştir.

Tahsin Paşa (1931:146) hatıratında jurnal üzerine vilayetlere sürgün edilenlerin bir kısmının hiçbir vazife almadan sadece bir maaşla ikamete memur edildiklerini, bir kısmının

³⁰⁷ Sakızlı Ali Paşa, padişah hakkında çirkin sözlerden dolayı Mahkeme-i Nizamiye'de??? yapılamayıp suret-i istisnaiyede icab icra kılındığından hakkında yapılacak muamelenin isti'zanı üzerine sadır olan irade-i Seniyyede Limni Adası'na nefyi irade edildiği. (BOA; Y..A...RES., 8/ 19)

³⁰⁸ Hacı Mehmed Bey'in İngiliz tebaasından olduğu halde sefaretin emri olmadan Kastamonu'ya nefyedilmesi üzerine İngiliz sefaretinden gelen siyasi nota gelmiştir. (BOA, Y.MTV., 207/94)

³⁰⁹ Sermet Muhtar Alus, II. Abdülhamid döneminde yaşamış hukuk öğrencisi olarak "Gördüklerim, Duyduklarım" başlıklı makalesinde, "*Abdülhamid'in baş marifeti, sebeplisebpsiz yere kuşkulandığı, öfkelenildiği kimseyi sürgüne sürmek, garibi şu ki yüksek rütbelilerin de kimini valilikle, kimini kumandanlıkla, kimini de ikamete memuren İstanbul'dan aşırırmaktı.*" Vükela ve vüzeradan verdiği örneklerde şu isimler yer alır: "İzmir Valisi Kıbrıslı Kamil Paşa, Girit Vali ve Kumandanı Cevad Paşa Selanik valisi Hasan Fehmi Paşa, Bursa Valisi Münir Paşa, Trablusgarp Vali ve Kumandanı Recep Paşa, Suriye Valisi Nazım Paşa, Hicaz Demiryolları inşaatına memur Kazım Paşa (Taha Toros Arşivi, Dosya No:312-Sermet Muhtar Alus).

1883'te II. Abdülhamid'in sadrazamı Abdurrahman Paşa, Mısır'da ortaya çıkan isyanı bastırmak için askeri kuvvet oluşturunca, Paşa, padişahı tahttan indirmek için hazırlanıyor journalı üzerine 70 günlük görevinin ardından Kastamonu Valiliği'ne atanarak İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır (Eski, 2000:24).

³¹⁰ Vali Köse Raif Paşa, vezir rütbeli olduğu ve Ticaret ve Ziraat nazırlığında iki defa rüsumat emniyeti ettiği halde yine de mimliydi. Zira Midhat Paşa'nın Tuna valiliğinde evrak müdürlüğü, Bağdat valiliğinde muavinliğini yapmıştı. Sürgün nedenleri arasında "Hal'de Terfi" almış olanlar da vardır. İsmail Kemal Midhat Paşa'ya yakınlığı nedeniyle ilk sürgün edilenlerdendir. İsmail Kemal "Kütahya'ya vardığımda yerel yetkililer tarafından bana bir ev ayrıldı. Aynı evde yaşayan bir jandarmanın gözetiminde, dış dünyayla her türlü irtibattan mahrum halde iki aydan fazla bir süre orada ikamet ettim." Daha sonra Kütahya'da Hacı Ali Paşa'nın ilgisiyle düzelir. Bu ziyaretten sonra padişah'tan maruz kaldığı muamele sebebiyle üzüntüsünü ifade eden ve bölgede serbestçe dolaşabileceğini buyuran telgraf gelir (İsmail Kemal, 2007:114). Ali Faik Bey, Sultan Murad merhuma mensubiyeti cihetiyle Hacı İlyas tarafından jurnal edilmiş 1896'da Harput'a tayin olunmuş iki sene hasta yatmış, ardından Kastamonu'ya herhangi bir vazife verilmeksizin nef olunmuştur. İstanbul'daki 17 kişilik ailesine edilmedik işkence kalmamış, 1905 senesinde Diyarbakır'a maaşsız olarak sürgün edilmiştir. Ardından Erzurum'a tayin edilse de burada hürriyetperver münasebette olduğu bahane edilerek hapsedilmiştir. 12 ay hapiste kaldıktan sonra Meşrutiyetin ilanı ile İstanbul'a gelmiştir. Harbiye nezaretinde bir işte istihdam edilmesi istirham ederler. (Hukuk-ı Umumiye, 5 Teşrinevvel 1324, Nr:20:3)

³¹¹ Avrupa'ya firar edip avdet ettikten sonra Şehremaneti Meclis azalığına tayin edildiği halde Bakırköy'deki evine bazı kişileri topladığı ve burada silah ve yüklüce barut bulundurduğundan zabıtaca mevkuf bulunan Selami Bey'in sabıkaklı takımdan olmasından dolayı Anadolu'nun bir cihetine münasib bir hizmetle izam edilmeleri istenir. Selami Bey Mamerülaziz vilayeti mektubi muavinliğine tayin olunması buyrulur. (BOA, DH.MKT 2580-127)

da memuriyetle gönderildiğini söyler. “Uhdelerine bir vazife ve memuriyet tevdi olunarak gönderilenler başka vilayet veya memuriyette iyi iş görecektir kabiliyette olsalar bile bunları inha etmeye kimse cesaret edemezdi. Bir kimsenin nefiy suretiyle vilayetlerde herhangi memuriyete tayini o kimsenin orada uzun müddet kalması demektir; bu kabil insanları ikamete memur edildikleri yerden başka mahalle naklen memur etmek kendileri üzerindeki menfilik sıfatını yavaş yavaş unutturabileceği ve günün birinde bunların İstanbul’a da gelmelerine yol açabileceği için buna müsaade olunmazdı.”

II. Abdülhamid’in diğer bir sürgün şekli ise sakıncalı bulunduğu ancak iyi mekteplerde okumuş muhalif gençlerin birikimlerini boşa harcamamak için onları mezun olduklarında memleketin sorunlu bölgelerine görevlendirmek şeklinde olmuştur. Bu şekilde sürgün edilenlerden biri de Harp Okulu’ndan mezun olduktan sonra Fizan’a yüzbaşı rütbesiyle kaymakam olarak tayin edilen İttihatçılardan Cami Bey’dir³¹². Yine gönderdiği sürgünlerden fikirlerini tehlikeli bulunduğu kişileri sürgün süresi dolsa bile başka bir yerde vazifelerinden dönmelerine izin vermiyordu³¹³.

Belgelerde siyasi sürgün nedeni olarak en fazla rastlanan tabir “Erbab-ı Fesad” tan olmaktadır. Bu tabirle kastedilen, “Jön Türk” olarak adlandırılan genel muhalif kesim ya da İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi örgütlü cemiyetlere üye olmaktadır. Yani Kanun-i Esasi’nin ilanını isteyen ve bu yolda çaba sarfedenler “erbab-ı fesad” olarak adlandırılmıştır diyebiliriz. Kimi zamanda “fesad cemiyeti üyesi” olduğu tabiri kullanılmıştır³¹⁴. Kimi belgelerde ise siyasi sebeplerden dolayı ifadesi kullanılmıştır (BOA, Y.MTV., 204-10), (BOA, BEO., 1170/87711).

II. Abdülhamid güvenmediği bürokratları da sürgün etmiştir. Zaten bir çok vali sürgün edilmiş bürokrat iken onların takibini de hafiyeleri aracılığıyla yapıyordu. 1894-1896 yıllarında Kastamonu’da valilik yapan Halit Bey, (Reşad Efendi’nin Farsça hocası) Jön Türkleri himaye etmiştir. II. Abdülhamid valinin Rusya’ya kaçacağı kanaatine varmış, buna

³¹² Harbiye Mektebi’ndeki öğrencilik yıllarında Fransızca öğrenen Cami Bey, o dönemde revaçta olan hürriyet ve eşitlik fikirlerinden etkilenmiştir. Bu nedenle takibe uğramış, mezuniyetinden hemen sonra da Trablusgarp’a atanmış ve dört arkadaşıyla birlikte Kayseri adlı bir gemiye bindirilerek İstanbul’dan uzaklaştırılmıştır. 28 Nisan 1896 günü Trablus Limanı’na varmıştır. Cami Bey, ilk olarak Trablus’taki süvari alayında göreve başlamıştır (Toprak, 2015: 685-686).

³¹³ Erbab-ı fesadeden olmaları sebebiyle kalebend edilmek üzere Fizan’a gönderilen zabıtlardan eski Mülazım-evvel Mustafa Efendi’nin mahkumiyet müddet-i tamamlandığından münasip miktar yevmiye ile Trablusgarp dahilinde firar edemeyeceği bir mahalde zaptiye nezareti altında ikamet ettirilmesi istenir. (BOA, DH.MKT 455-43)

³¹⁴ Fizan’da tutuklu bulunup hastalığından dolayı naklini talep eden Şam sabık Reji müdürü Esad’ın tevkif ve uzaklaştırılmasına dair kayıt bulunmadığı, ancak sabık Ordu Müşiri Abdullah Paşa tarafından fesat cemiyeti reisi olduğu için gönderildiği bildirilmiştir. (BOA, DH.MKT., 2156 92) Cemiyet-i fesadiye efradından olan Tophane-i Amire Sanayi onbaşlılarından Kırımlı Halil İbrahim’in Yemen’e sürgün edilmesi (BOA, ZB., 464-24).

engel olmak için özel bir vapurla Kabasakal Mehmed Paşa'yı göndererek valinin Kayseri'ye sürgün edildiğini bildirmiş (Eski, 2000:40).

İttihad-ı Osmani Cemiyeti'nin ilk kurucuları arasında yer alan Abdullah Cevdet, Cemiyetin Ermeni Olayları sonrasında yayımlayıp dağıtmaya karar verdiği beyannameyi kaleme almıştır. Bu sırada bazı faaliyetleri dikkati çekmiş ve İstanbul'dan uzaklaştırılmak için Adapazarı Redif Taburu tabipliğine tayin edilmiştir. Ancak görevine gitmeden, beyanname sebebiyle yapılan soruşturma sonucu “erbab-ı fesaddan olduğu” tespit edilerek otuz üç arkadaşıyla birlikte tutuklanmış; ardından Meclis-i Vükela kararı ile Ocak 1896'da Trablusgarp'a sürülmüştür. İttihatçılarla ortak hareket eden tarikat mensupları da mevcuttu. Bunların arasında, Halvetiye Şeyhleri, Sümbüliye Şeyhleri, Uşşakiye tarikatı şeyhinin oğlu gibi kimseler bulunur (Hanioğlu, 1989:91,121).

Jön Türk hareketine katılmak ve yine Avrupa'daki erbab-ı fesadla haberleşmek de sürgün nedenleri arasındaydı³¹⁵. Yusuf Akçura, İstanbul'da askeri okulda eğitim görmüş, Jön Türk hareketine katıldığı için Trablusgarp'a Şeref vapuru yolcusu olarak sürülmüştür. (Shaw, 2000:318) İttihat ve Terakki'nin kurucularından Mehmed Reşit Bey Haydarpaşa Hastanesi'nde doktor yüzbaşı olarak görev yaptığı sırada Jön Türklerle ilişkisi gerekçesiyle rütbesi alınarak Trablus'a sürülmüştür (Koloğlu, 2008:53).

II. Abdülhamid Döneminde fesat olarak bilinen insanlar sürgünden döndükten sonra da sürekli gözetim altında bulundurmıştır. Yaptıkları ufak suçlar bile cinayetle yargılanmalarına neden olmuştur. Avnullah El-Kazımı (Mehmet Selim) Ali Suavi Olayı'ndan sonra kardeşi Süleyman Tevfik ile Divan-ı Harbe verilerek sürgün edilmiş, 1887 Ocak'ta dönmüş ve İstanbul'da Mürüvvet gazetesini çıkarmıştır. 1890 yılı başlarında yazdığı bir makaleden dolayı tutuklanacağını anlayınca trenle kaçarak Bulgaristan'a gitmiş Üsküp Priştine civarlarında dolaşarak padişah aleyhinde bulunmuştur. Daha sonra Müşir Fuat Paşa'nın konağına gelmiştir. 1902'de Fuat Paşa ile Fehim Paşa adamlarının arasında çıkan olaydan sonra mahkemeye çıkarılmış idamla cezalandırılmıştır. Kazımı, çıkarıldığı Divan-ı Harp Mahkemesinde verdiği savunmada, “böyle basit bir yaralama olayına siyasi süsü

³¹⁵ Avrupa'da erbab-ı Fesad ile haberleşmesinden dolayı Mektub-i Kalemi Muavini Fethi'nin Mamûratülaziz'e ve arkadaşı Ahmed İhsan'ı Kastamonu'ya sürgün edilmiştir (BOA, YEE.KP 10-986) Avrupa'daki erbab-ı fesat ile oradaki hempaları arasında irtibatı sağlayan İşkodralı Şakir ile biraderi Ahmet Safvet'in evrak-ı muzırradan başka silah ve cephaneyi müfsidlere dağıttıkları, gece düzenlenen baskınla 27 tüfek ele geçirildiği, bu şahısların bir daha İşkodra'ya dönemeyecek şekilde Fizan veyahut Yemen'e tebidleri için Kala-i Sultani (Çanakkale) üzerinden hemen yola çıkarılmaları yönünde Vali Kumandanı Ferik Paşa'ya gelen iradedir. (BOA,İ.DH., 1406/18)

verilmesini ve idamla yargılanmasını” haksız bularak kendini savunmuştur (Avnullah el-Kazimi, 2005:20,35)³¹⁶.

Muhalliflerin sürgün edilme nedenlerinden biri de cemiyet kurmak ya da cemiyet kurma çalışmasında olmaktır.³¹⁷ Cenevre’de bulunan Ali Kemal, İstanbul’a döndükten sonra arkadaşlarına Cenevre’de bulunan muhtelif talebe cemiyetlerinden söz ederek Mekteb-i Mülkiye namına böyle bir cemiyet kurmaları gerektiğinden söz etmiş ve icraata koyulmuşlardır. Ali Kemal’in evinde toplanarak yeni bir cemiyet teşekkül etmeyi planlamakta iken dördüncü hafta yine bir içtima içindeyken Ahmed Celaleddin Paşa’nın öncülüğünde eve baskın yapıp, tevkif edilirler. Dokuz ay hapsin ardından 1889’da Halep’e sürgün edilecektir (Ali Kemal, 2004:124).Yine 1896’da bir jurnal üzerine Edirne’de aralarında Talat Hafız İbrahim, Mehmet Necip, Faik ve Mehmet Şeref’in de aralarında bulunduğu sekiz kişilik bir grup gizli cemiyet kurmak suçundan tutuklanır. Daha sonra Divan-ı Harp’te Kabasakal Mehmed Paşa tarafından yargılanır. Yargılama sırasında Mehmet Şeref Abdülhamid rejimine ağır eleştirilerde bulunduğu için Maan’a sürülür (Dilan, 1996:12-15).

II. Abdülhamid zamanında hürriyetçi söylemde bulunmak da yasaktı. “Meşrutiyet, hürriyet, Fransız İhtilali, İran ve Rus devrimleri” konuşulması sakıncalı konular arasında bulunuyordu. Bu konuda en çok hedef olanlar ise idadilerde, mekteplerde çalışan hocalardı. Ethem Nuri anılarında, Tıbbiye idadisinde inkılapçılık ruhunu aşıl原因an öğretmenlerinin hürriyetçi söylemlerinin sürülmeleri için yeterli bir sebep olduğunu belirtir. Edebiyat muallimi Mustafa Nuri Bey’le Fransızca muallimi Muhtar Bey’ler hürriyetçi söylemlerinden dolayı sürgün edilirken, “güya terfien Yemen’e gönderilirler” (Balkan, 1947:6). 1876 doğumlu Ali Cevat (Borçbakan) tıp fakültesi dördüncü sınıfta iken arkadaşları ile birlikte hürriyetçi bir eylem içinde yer aldığı suçlamasıyla zindana atılır. 50 kadar öğrenci bu şekilde tutuklanır. Daha sonraki günlerde de zindanda bulunan tutuklular sürgün olarak Fizan’a Canik vapuru ile 24 Temmuz 1897’de hareket ederler³¹⁸ (Borçbakan, 2005:1). 1904 doğumlu Hıfzı

³¹⁶ Bu konu muhtemelen sadece iki kişi arasındaki husumetten kaynaklanıyorsa da darbe hazırlığı yapılıyor şeklinde aksettirilmiştir. Fuat Paşa Divan-ı Harp’te yargılandıktan sonra rütbe ve nişanları alınarak askerlikten ilgisi kesilmiş, Şam’a sürülmüştür. Kazimi ise ömür boyu kalebentlikle Sivas’a sürülmüştür. Burada üç buçuk yıl kalmış, kaçmaya teşebbüs edince Sinop hapishanesine nakledilmiş zincire vurulmuş, insanlarla görüşmesi yasaklanarak meşrutiyet’in ilanına kadar yedi yıl burada kalmıştır. Sonra Fedakaran Cemiyetine girmiştir. (Avnullah-Kazimi, 2005:7).

³¹⁷ Fizan’da tutuklu bulunup hastalığından dolayı naklini talep eden Şam sabık Reji müdürü Esad’ın sabık Ordu Müşiri Abdullah Paşa tarafından fesat cemiyeti reisi olduğu için gönderildiği bildirilmiştir (BOA; DH.MKT., 2156/ 92).

³¹⁸ Bir yıl bir hafta sonra başvurusu üzerine 1 Ağustos 1898’de affedilir ve 1 Ekim 1898’de Trablugarp Adliyesi’nde iş hayatına başlar. Ancak kısa süre sonra adliyedeki görevinden ayrılarak, 8 Mart 1899’da uzun yıllar çalışacağı Duyun-u Umumiye Teşkilatında “Trablusgarp Sahilleri Balık Vergisi Katipliği” görevine atanır. (Borçbakan, 2005)

Veldet Bey bir sürgün öğretmeninin oğludur. Babası Fransız İhtilali'nden söz ettiği için İstanbul'dan taşraya sürülmüştür (Uçar, 2001:21).

II. Abdülhamid suikast teşebbüsleri olduğu zaman suçluları ya sürgün etmiştir ya da rütbe, nişan vererek yanına almış ve hafiyesi olarak görevlendirmiştir. 1904'te Ermenilerin 'Bomba Olayı' adı verilen suikast girişiminde suçluların bir kısmı kaçmış, bir kısmı da idam cezasına çarptırılrsa da II. Abdülhamid tarafından yaşam boyu hapse çevrilmiştir (Kabacalı, 2007:39). Belçikalı anarşist Edward Joris ise padişahın jurnalcisi olacaktır.A. Bedevi Kuran da Harp mektebinde okurken, inkılap için planlar yaparak Anadolu'ya dağılan mektep öğrencileri vasıtasıyla halkı istibdat ve mutlakiyet idaresi aleyhine çevirmek için bilhassa Abdülhamid'in Allah'ın vekili olmadığını herkese anlatmıştır. Bir Cuma selamlığında selamlıktan dönen vezirlere saldırma ve camilerde hutbe yerine vatani vaazlar okutmak planları duyulmuş, mektepte bulunan evrakların doğrudan Yıldız'a ihbarı üzerine tutuklanmış, Divan-ı Harp, Yıldız Sarayı Erkan-ı Harbiye başkanlığında, sorgulanmış, idama mahkum edilse de cezası müebbet küreğe dönüştürülmüştür. Sekiz ay tutukluluktan sonra meşrutiyetin ilan edildiğini öğrenir (Kuran, 2009:63-64).

Yeni Osmanlılar'dan Ebuzziya Tevfik, 1900'de oğlu Talha ile Konya ya sürgün edildiğinde, Miralay Doktor Hakki Şinasi Bey'le, Hariciye Vekaleti daire müdürlerinden Mustafa Ruhi Bey'in Sultan Abdülhamid'i zehirlemek tasavvuru besliyor vehmi ile Konya'ya nefyedildiğine tanık olmuştur. Harbiyeliler ise Veliahd sarayı civarında gezmekten ve Sultan Abdülhamid'e hastalık isnadından dolayı Konya'ya gönderilmişti (Kuran, 2000:179,222).

Diğer bir sürgün nedeni de "saltanat-ı seniyye aleyhinde olmak" şeklinde belgelerde yer almıştır³¹⁹. Mevlanzade Rifat, Meşrutiyet öncesinde Sultan Reşat'ın taraftarı olduğu öne sürülerek 12 yıl hapis ve sürgün cezasına çarptılır ve Yemen'e sürülür³²⁰(Alakom, 2011:87). Mahir Said Bey'in amcası Şefik Bey, Dolmabahçe Taburu kumandanı Hurşit Bey ile padişahın hal'i için uğraşmaktan Akka'ya gönderilir (Pekmen, 2013a:31).

³¹⁹ Saltanat-ı Seniyye aleyhine gizli ittifak teşebbüsüne cesaret edenlerdenHacı Bekir üç sene Bozcaada'ya sürgün edilmiştir. (BOA,Y.A..RES. 15/24)

³²⁰ Mevlanzade Rıf'at Bey, Mekteb-i Hukuk-i Şahane mezunudur. Sinop cezaevi müdürü iken mutasarrıflığın şikayeti üzerine 22 Ağustos 1895'te hakkında soruşturma açılmış, Sinop'ta tutuklanmıştır. Bir süre sonra Çorum'a ardından da Kayseri'ye sürgün edilmiştir. Sürgün olmasına rağmen niçin tutuklandığını bilmeyen Mevlanzade Dahiliye Nezareti'ne telgraflar yollar. Buna sebep, uygunsuz hareketleri ve V. Mehmet Reşad taraftarı olması gösterilir. Kendisi de bu intisabı kabul eder. 12 yıl sürgün yaşamıştır. 1904 senesine Kayseri'de sürgünde iken mali durumunun zorluğu nedeniyle talepte bulunması üzerine Dahiliye Nezareti'nden maaş bağlanmıştır. Meşrutiyetin ilanı Yemen'i San'a şehriden Kasidecizade Ziya Molla Bey ve Kemal Paşazade Sait bey ile birlikte dönmüştür (Issi, 2010:72-73).

Fezahat-ı lisanîye, belgelerde en fazla gösterilen gerekçelerden biridir³²¹. Ancak genellikle konunun ne olduğu tam olarak açıklanmamıştır. Ebubekir Hazim Tepeyran hatıralarında arkadaşı Tahir Kenan'ın Mülkiye mektebinde Padişah aleyhinde sözler söylemesinden dolayı vilayet Maiyetine memur edilerek İzmir'e sürülmüştür (Tepeyran, 1944:108)

II. Abdülhamid döneminde muzır evrakla kastedilen Jön Türk yayınları, Yeni Osmanlıların eserleri ve hürriyetçi diğer eserler idi. Bu eserleri, gazeteleri bulundurmak ve dağıtmak en ağır suçlardandı. Galip Şevki Bey, ecnebi postanesinden Jön Türk gazeteleri alırken yakalanmış ve Rodos'a sürgün edilmiştir (Yalman, 1970:34). Kaymakam Leskovikli Mehmet Rauf gerçekte Jön Türklerdendir. Evrakı muzırradan dolayı 1895'te Mülkiye'den tard edilmiş, ancak Selanik'te himaye görerek 1899 da Selanik maiyet memurluğuna atanmıştır (Emiroğlu, 1999:178). Çelebi anılarında şeyhin evinde muzır evraktan yakalanmalarını anlatır: “İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şubelerinden biri Mevlevi Ali Paşazade Derviş Kemalettin Beyin evidir. Bedevi Şeyhi Naili Efendi fevkaledde cesur olduğundan Paris'ten gelen (Meşveret) gazetelerini sair tevzi olunacak yazıları, dergahta bulundurmak ihtiyatsızlığını yapmış. Avrupa'dan gelen bir mektuptan şüphelenilerek dergah taharri edilmiş. Şeyhi ve biraderini envai işkenceye düşürdükleri halde hiç birimizi ele vermediler. Zavallı doksan yaşında büyük validesi, annesi çocukları biraderleri on kadar nüfus Trablusgarp'a nefyedildi.” (Çelebi, 1946:48).

Muzır evrak bulundurmak suçu ise, -yurt dışında basılan muhalif gazeteleri yurt içine sokmak ve dağıtmak ve yine Yeni Osmanlılar'ın eserlerini okumak ve bulundurmak, cemiyet beyanmeleri- suç olarak kabul edilmiş, ceza kanununun 55 ve 58. maddeleri gereği bir daha memuriyete alınmamak üzere memuriyetten çıkarma, rütbe ve nişanları alınmak suretiyle nefy edilmelerine neden oluyordu³²².

³²¹Fezahat-ı Lisanîye için bakınız: BOA, BEO., 188/14090, BOA, BEO., 233/17417, BOA, BEO., 189/14147, BOA, BEO., 920/68970, BOA, BEO., 929/69647, BOA, BEO., 988/74028, BOA, BEO., 1115/83563, BOA, BEO., 1115/83563, BOA, BEO., 189/14147, BOA, BEO., 189/14147, BOA, ZB., 438/71, BOA, BEO., 929/69647, BOA, BEO., 988/74028.

³²²Kasidecizade Ziya Efendi'nin kayınbiraderi Ferdi ile Şura-yı Devlet Bidayet Reisi Said Beylerin sürgün edilmelerine dair Encümen-i Vükela mazbatası ve Sadaret tezkiresi sureti: Sürgün nedenleri Avrupa'daki Saltanat-ı Seniye aleyhindeki yazıların Memalik-i Şahane'de neşr edildiğine dair ihbarname gelmesi üzerine Zaptiye Nezareti'nce inceleme yapılır. Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi azalarından Kadri Bey'in evinden evrak-ı muzıra çıkmış ve bunun tertibini, Ziya Bey ve Said Bey ile yaptıklarını kabul etmiştir. Bu şartlarda, “hukuk-ı mukaddise-i saltanat-ı seniyyeyi ... memleket menfaat devleti muhafazaten haiz ve hasıl oldukları rütbe ve nişanlarının refiyle bir daha hidmet-i devlette istihdam olunmamak üzere mülk-i memuriyetinden tartlarıyla ceza-i kanun-name-i hümayunda elli beşinci ve elli sekizinci maddeleri zeyillerinden bazı fukaranın temas ettiği vecihle bila müddet mahbusen kalabend edilmek üzere heman Fizan veya Taife-i nefy ve icla edilmeleri ve sicill-i ahval kayıtlarına dahi bu suretle şerh ve kayıt olunması tezekkür edilmiş ise de ol babda .Ahvalde emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emr iktizandır.” (BOA, Y.EE., 94/70) M. Tefvîk Biren, Yemen'de vali olduğu sırada Kasidecizade Ziya Molla ile Said ve Ferid Beylerin isimlerinin karşısına “iharetlerinden dolayı mahbusdurlar” diye şerh düşüldüğünü ifade eder (Biren, 1993:346).

Ali Münif Bey hatıralarında kendisinin hazırladığı gizli cemiyetin nizamnamesini saklamak isterken hafiyelerin girişimiyle yakalandıklarını ve İzmirli Şevket, Leskovikli Rauf, Selanikli Osman ile birlikte tevkif edilerek 55 gün hapis kaldıklarını belirtmiştir. Artık mimlenmiş oldukları için bir ay geçmeden İbrahim Temo, Avrupa'ya kaçmış, ardından Doktor Selanikli Nazım, İbrahim Naci de firar etmiştir. Bunun üzerine takip artar, Selanikli Osman'la Leskovikli Rauf muzır evrak bulundurmaktan Selanik'e sürgün edilirler (Yeğenağa,1996:23-26). Kaymakam Şefik Bey üzerinde "Mizan" bulunduğu için 1896 başlarında Akka'ya sürülmüştür (Pekmen, 2013a:31).

Muzır evraktan, sıklıkla, öğrencilerine hürriyetçi düşünceleri aşılama isteyen mektep hocaları ve bu düşünceleri benimsemiş olan öğrenciler yakalanıyordu³²³. Mekteb-i Harbiye Askeri Coğrafya muallimi yaveran-ı hazret-i sehriyariden Kaymakam Muhiddin Bey'in bazı zararlı evrakı getirtip okuduğu ve bazı subaylara da okutması sebebiyle askerlik mesleğinden atılarak madalya ve nişanlarının geri alınıp, müebbed olarak Fizan'a sürgün edildiğini görmektedir (BOA, DH.MKT., 959/28).Cenova'ya firar eden Mekteb-i Tıbbiye mezunu ve evrak-ı muzırna neşreden Hilmi'nin pederi İsmail, yasak yayınları İzmir'e sokmasından dolayı Musul'a sürgün edilip orada vefat etmiştir (BOA, DH.MKT., 2333/128). Hayfa Liman Reisi Bahriye zabitlerinden Sami Bey (Çölgeçen) de Avrupa ve Mısır'da ahrar-ı Osmaniye tarafından neşr edilen fesat evrakı taşımaktan dolayı yakalanarak Taşkışla'da iki sene kaldıktan sonra Fizan'a gönderilmiştir³²⁴.

Hiciv ustası Şair Eşref³²⁵ 27 Haziran 1900'de Gördes kaymakamı iken İzmir'de bulunan Tevfik Nevzat ve Hafız İsmail Beylerle birlikte tevkif edilir. 14 Aralık 1902'de İstanbul'a getirilmiş ve 15 Nisan 1903'te evinde zararlı evrak bulundurması ve politika suçuyla cinayet ithamıyla yargılanmış, bir yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Cezasını bitirdikten sonra 20 Aralık 1903'de İzmir'e dönmüştür (Yücebaş, 1978:7).

1898 tarihinde Tıbbiye mektebinde Mebus adlı bir gazete neşrine cesaret edilmiş ve 10 nüshada çıkarılmıştır. Bu nedenle Müştak Vasfi isminde bir Tıbbiyeli Rodos'a nefyedilmiştir. 1898 yılı ortalarında matbaa tesis ve risale tab'ı suçundan Tıbbiyeden Yenişehirli Rafet,

³²³ Üzerinde muzır mektup bulunan mekteb-i İdadi Tıbbiye öğrencisi İzmir'li Nuri Efendi'nin Hakkı Efendi'ye taarruz ve tasallut eylediği ve üzerinde şayan-ı dikkat bir mektup zuhur ettiği cihetle taşraya teb'id edilmesine karar verilir. Aynı şekilde mektuplaşmış olduğu Aydın vilayet-i celile defter-i hakani katibi Abdurrahim Macid Efendi hakkında da icabının yapılması istenir. (BOA, ZB., 401/117)

³²⁴ Hukuk-ı Umumiye, Nr: 15, 30 Eylül 1908: 4

³²⁵ Hiciv ustası Şair Eşref 1879 yılından itibaren çeşitli yerlerde kaymakamlık yapmıştır. İzmir'de Kamil Paşa döneminde rahat etmişse de Abdülhamid'in Hafıye Paşası Tatar Şakir Paşa'nın gelmesinden sonra Şair Eşref'in elden ele dolaşan hicivleri tehlikeli olmaya başlamıştır. Şair Eşref peşinde hafiyelerin dolanması nedeniyle Mısır'a gitmeye karar vermiş, 17 Ağustos 1904'te Mısır'a gitmiş, 1905-06 da Paris, İsviçre ve Kıbrıs'ta bulunan Eşref tekrar Mısır'a dönmüş ve Meşrutiyetin ilanına kadar burada kalmıştır (Yücebaş, 1978:9,218).

Yenişehirli Arif, Sultanselimli Rafet, Sultanselimli İbrahim, Hacıkadınlı Hüsnü, Atpazarlı Fehmi Beyler Diyarbakır, Bağdat ve Yemen’e nefyedilmişlerdir (Kuran, 2000:61).

Sürgün sayısının yüksek olmasındaki etkenlerden biri hürriyetçi kişilerin yakınlarının ya da arkadaşlarının verdiği jurnallerdir³²⁶. Bu jurnallerden bir kısmı sahte de olsa, jurnallerin devamının kesilmemesi için çoğunlukla cezalandırılmamışlardır. Ancak kimi belgelerde de iftiracının sürgüne gönderildiği³²⁷ ya da jurnalin asılsız olduğu anlaşıncı sürgünde olanlar affedildiği tespit edilmiştir³²⁸. Bursa’da sürgün Doktor Rıfat Bey’in başlıca suçu, jurnal üzerine evinde yapılan aramada Murat Bey’in resminin bulunmasıdır. Bunu jurnal eden de samimi bir surette yaşadıkları, birbirlerine gizli kapaklısı olmayan biridir (Türkçü, 2003:137). Fizan sürgünlerinden, Pekmen’in amcası Şefik Bey hakkında verilen jurnal nedeniyle Akka’ya sürülmüştür³²⁹. Mehmet Rauf ve Ali Münif Bey, muzır evrak sayılan Mizancı Murad’ın “Turfanda mı Yoksa Turfa mı?” romanını dağıtmışlardır³³⁰. Bu romanı dağıtırken hafiyelerce yakalanır ancak ardından inkar ederek serbest bırakılmışlardır. Ancak bu onların cesaretini kırmaz ve o zaman Avrupa’da çoğalmaya başlayan hürriyetçi evrakı da sürmekten geri kalmazlar. Evrakı dağıtmakta olan ama henüz cemiyetten olmayan Şevket Efendi bir çok işkenceye katlanıp konuşmamasına rağmen türlü iltifat ve mektepten sonra mabeyne alınacağı vaad edilince Mehmet Rauf’u ele verir ve Selanik’e sürgün gitmesine neden olur (Leskovikli Mehmet Rauf, 2013:51-67).

Sürgünler haksız yere nefy edildiklerini düşündüklerinde itiraz edebiliyor, af isteyebiliyorlardı³³¹. Bir valinin verdiği sürgün cezasına itiraz edilebiliyordu. Mersin Belediye Başkatibi Halil Kemal, Adana Valisi Hacı İzzet’in kendisini haksız yere sürgün

³²⁶ Budapeşte Türk konsoloslüğundan Hariciye Nazırı Tevfik Paşa’ya gönderilen belgede Pester Llyod gazetesinde Molla Ziya Bey’in damadı tarafından ihbar edilerek sürgüne gönderildiği rütbesinden mahrum edildiği halkın birbirine itimadının kalmadığı ve etrafın casuslarla sarıldığı haberlerinin çıktığı bildirilir. (BOA, HR.SYS., 195/17).

³²⁷ Antalyalı Ömer Efendi ile arkadaşları hakkında Mehmed Fehmi imzasıyla gönderilen ihbarın iftira olduğu anlaşıldığından muhbirin tedibi için sürgüne gönderme kararı verildi. (BOA, ZB., 319 /30)

³²⁸ İftira nedeniyle sürgün edilenler de vardı. Bunlar tespit edildiğinde affa tabi tutuluyordu. Bazı iftiralar nedeniyle Diyarbakır’a sürgün edilen iki şahsın affedilip serbest bırakıldıklarını görüyoruz. (BOA, İ.DH., 1088/85338) Mekteb-i Tıbbiye öğrencisi iken iftira ile Fizan’a sürgün gidip, Fizan Düyün-ı Umumiye İdaresi’nde istihdam edilen ve maişetinin temin edilmesini isteyen Cevad Ali’nin kaydının bulunup bulunmadığının Umum Mekatibi-i Askeriye Nezareti’nden sorulur. (BOA,DH.MKT., 2361/102)

³²⁹ Abdülhamid’i hal için uğraşırken yanında akrabalarından Dolmabahçe Taburu Kumandanı Hürşit Bey ile Gazi Muhtar Paşa’nın oğlu Mahmut Muhtar Bey de birliktedir. Şefik Bey Fransızca bildiği için Akka’daki Frenklerle ilişki kurmuş ve vapura binerek kaçmıştır. (Pekmen,2013a:31)

³³⁰“Roman forma forma çıkmakta olduğu için kırk elli formayı birden alıp odamıza saklar ve sonra vakit buldukça abonelere veyahut diğer emniyet ettiğimiz müşterilere tüm nüshasını 1 mecdiye karşılığında satar ve bedelini dışarıda icra-yı faaliyete başlamış olan fedakaran-ı ümmete göndermek üzere İshak Sukuti merhuma teslim ederdik” (Leskovikli Mehmet Rauf, 2013:51).

³³¹ Derviş Paşa tarafından haksızca sürgün edildiğini belirten Haydar Gani’nin af isteğinde bulunmuştur. (BOA,Y.PRK.SRN., 2/47)

Haksız olarak Kastamonu’ya sürüldüğünden bahisle affını isteyen Kastamonu’da mukim Gürcü esnafından Abidinizade Ahmed Rıza Efendi’nin sürgün sebebinin bildirilmesi istenmiştir. (BOA, DH.MKT., 400/50).

ettiği, kendisine iftira atıldığı beyanıyla adalet gözetilerek görevinin iadesini istemiş, valinin tutumundan dolayı da burada yaşayamayacağından İstanbul'a da naklini talep etmiştir. Aynı zamanda valinin halka zulmünden şikayet ederek, insaf ve merhamet duygularının katiyyen yanına uğramadığını, hiçbir memurun bekasından emin olmadığını da ifade eder. ..” (BOA, BEO., 71/5290-6)

2.4. Sürgün Süresi

Sürgün hükümleri ile ilgili belgeler incelendiğinde sürgüne gönderilen kişinin ne kadar süre ile cezalandırıldığına ait bilgiler klasik dönemde de yok denecek kadar azdır. Bazı hükümlerde “ıslah-ı nefis edinceye kadar, kendi hallerini düzeltene kadar, kötülüklerden arınana kadar” gibi klişeleşmiş cümleler vardır³³². Dolayısıyla sürgüne gönderilenlerin ne kadar zaman sonra serbest kalacakları muallaktır (Daşcıoğlu, 2007:183). Genellikle bir sürgün süresi belirtilmemekle birlikte bazı belgelerde müebbeden, İstanbul'a bir daha dönmek üzere, Dersaadet'e gelmemek üzere gibi tabirler kullanılmıştır³³³.

Osmanlı hukukunda sürgün cezası hakkında kanunnamelerde ve ceza kanunnamelerinde en geniş tanım 1858 tarihli ceza kanunnamesinin 28 ve 35. maddelerinde yer almıştır. Bu kanunnamede sürgün, müebbet(süresiz) ve muvakkat (geçici) olarak ikiye ayrıldıktan sonra her ikisinin de ne anlama geldiği açıklanmıştır. Buna göre müebbet sürgün bir şahsın devletçe tayin olunan bir mahalle müebbeden gönderilip ikamet ettirilmesi, muvakkat sürgün ise suçlunun bulunduğu yerden bir başka mahalle gönderilip üç aydan üç seneye dek tağrib olunması şeklinde tanımlanmıştır. Nefy cezalarında müddet, hakim tarafından tayin edilir. Tazir cezaları arasındadır. Sürgün edilen kişinin vatanına dönmesine izin verme yetkisi yöneticilere aittir. Sürgün tevbe ettiğinde memleketine dönmesine izin verilir (Gökçen, 1989:83). Ancak II. Abdülhamid döneminde siyasi sürgünlerin af edilseler bile mimmendikleri için kolay kolay İstanbul'a dönmelerine geri izin verilmemiştir.

Sürgün cezalarının süresine, ceza bildirilmelerinde çok rastlanmamaktadır. Sadece bazen müebbeden ya da İstanbul'a bir daha dönmek üzere kaydı vardır. Ancak hatıralarda farklı sürelerde sürgün cezaları bildirilmiştir. Cevat Emre de Şeref Kurbanları için her

³³² Talebe-i ulumdan olup on sene evvel Fizan'a sürülen Bulgaristan dahilinde Hacıoğlu pazarcığı ahalisinden Hafız Süleyman'ın, ihtiyar babasının talebi ve kendisinin artık ıslah olması sebebiyle affedilip memleketine dönmek için uygun görüldüğü bildirilmiştir. (BOA, DH.MKT., 15/28) 1310

³³³ Çorlulu Ali Paşa medresesinden Hafız Mustafa ile Fatih, Kurşunlu, Bahr-i Sefid medresesinden Sabit Efendilerin irade-ı seniyye mucibince Dersaadet'e gelmemek üzere Sivas'a sürgün edildiği (BOA, ZB.453-48) İsmail Kemal'in mahdumu olup Daire-i Zabtiye'yede mevkuf bulunan Mahmud'un Dersaadet'e gelmemek üzere sürgün edilmiştir. (BOA; İ.HUS., 97/50)

mahkuma farklı sürede sürgün cezası verildiğinden bahseder³³⁴. Akka'dan Avrupa'ya firar eden Şefik Bey'in yeğeni Mahir Bey'e gönderdiği bir mektubun ele geçmesi üzerine 18 yaşında idamdan kurtulmuş ancak Fizan'a sürgün edilmiş, kararı müebbet kalebent olarak çıkmıştır (Pekmen, 2013a:43). Sürgünlerin menfalarında kaldıkları süreleri bazı af isteyen belgelerden görebilmekteyiz.³³⁵ On beş seneden beri Fizan'da sürgün bulunanların af talepleri mevcuttur (BOA, Y.MTV., 13/129) Ya da firar hadiseleri karşısında çıkan yakalanma taleplerinde bu bilgiler bulunmaktadır. Altı sene önce Hicaz'da ikamete memur edilmiş iken firar eden Abdullah Dersaadet'e gelmiş ise yakalanması istenmiştir (BOA; ZB., 392/98) Yine hatıralarda sürgün süresi 10 yılı dolduran Ali Suavi Olayı nedeniyle sürgün Süleyman Bey'in İstanbul'a döndüğünden söz edilir (Tevfik, 2011:36).

Sürgünlerin haklarını arayan Hukuk-ı Umûmiye gazetesinde de sürgün süreleri ortaya çıkmaktadır. Mustafa Ragıp'ın 12 sene önce Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından İstanbul sokaklarına yapıştırılan beyannamelerin tab'ından dolayı Diyarbakır'a kalebent olarak gönderildiği, hürriyetin ilanı ile İstanbul'a döndüğü belirtilmiştir³³⁶.

2.5. Sürgünlerin Menfalarında Takibi

Klasik sürgün uygulamasında sürgün kadı'ya teslim edilse de II. Abdülhamid döneminde direk valiliklerin gözetimi altındaydı. Sürgünle ilgili her türlü bilgi alış verişi direk vali'den alınabiliyordu. Ayrıca onları gözetleme ve firar etmelerine engel olmak da valilerin görevleri arasında yer alıyordu.

Cezası belirlenen sürgünlerin menfa yerlerine götürülmeleri ayrı bir sorun teşkil ediyordu. Özellikle merkezden uzak Trablusgarp ve Fizan sürgünlerinin hangi yol ve vasıta ile gönderileceği önemli bir sorundu. Mısır'ın 1881'de İngilizlerce işgali devletin bölge ile kara bağlantısını kesmiştir. Ancak yine de Suriye ve Arap Yarımadasından bölgeye sürgün edilenler Bingazi üzerinden karayoluyla gönderilmiştir. Anadolu ve Balkanlar'dan sürgün edilenler için ise genellikle deniz yolu kullanılmıştır. Sürgünlerin kaçma ihtimaline karşı da genellikle devlete ait idare-i mahsusa vapurları tercih edilmiştir. Bu vapurların devletin son zamanlardaki sıkıntıları nedeniyle her zaman bulunmaması sebebiyle sürgünlerin sevki için

³³⁴ Fizan'da Kemerli koğuşunda hapsedilenler arasında, çoğunluğu harbiye, askeri tıbbiye ve bahriye talebeleri teşkil ediyordu, fakat Tabip Yüzbaşı Süleyman Emin, Kurmay Yüzbaşı Silistreli Hamdi, kurmay sınıfından Ferit, Yusuf Akçura, Bahriyeli Yüzbaşı Sami, Ali Fahri, Hafız Hayri, Saffet, ağabeyi Ali gibi subaylar, şeyhler, avukatlar, memurlar da vardı. İdam hükmünü giymiş 11 kişinin yanında 10, 5, 2 seneye mahkum olanlar bulunuyor, hatta bir kişinin cezası altı ayı geçmiyordu (Emre, 1960:55).

³³⁵ Rodos'ta dört senedir sürgün bulunan Mısırlı Sıdkı Efendi'nin arkadaşları gibi affedilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT. 1566/26)

³³⁶ Hukuk-ı Umumiye , Nr:9, 24 Eylül 1908: 4

Trablusgarp, Hudeyde, Cidde, Beyrut, İzmir ve Rodos gibi büyük liman şehirlerinin hepsine uğranılarak sürgünlerin sevkini gerçekleştirilmesi istenmiştir³³⁷ (Makan, 2012:77).

Siyasi sürgünler İstanbul'dan genellikle İzzeddin vapuru ile gönderilmiş, bölgenin mülki amiri olan kaymakam ya da valiye, teslim edilmişlerdir. Siyasi suçluları teslim eden kişi teslim ettiğine dair ilmühaber alıp İstanbul'a dönüyordu. Siyasi suçtan ya da idareten sürgün edilenlere gittikleri yerlerde geçimlerini sağlaması için hallerine uygun bir işte çalıştırılmalarını sağlamaları için Dahiliye Nezareti'nden valilere sürgün emriyle beraber yazı yazılır. (Tevfik, 2011:34) Sürgün müebbeden gönderilmişse de, yanında ailesini götürebilir. (Köksal, 1996:135)³³⁸.

İkamete memur edilmek de bir nevi sürgün cezasıydı, ancak bu daha çok ya II. Abdülhamid'in ya sakıncalı gördüğü kişileri ya da sürgün cezasından affettiği kişileri İstanbul'dan uzak tutmak için memuriyetle görevlendirmesi şeklinde oluyordu. Bu durum sürgünden farklı olarak hem düzenli maaş alarak daha az mağdur olmalarını sağlıyor, hem de halkın indinde itibarları daha iyi oluyordu. Ancak bir sürgünün ikamete memur edildiği yerde memuriyete başlaması için kefil göstermesi gerekiyordu. Mahkumiyet sona erip, memuriyetle görevlendirme yapılması istendiğinde kefil bulunamadığı takdirde, mahkum da serbest bırakılmıyordu³³⁹. Ve bu kefil bulmak da kolay değildi³⁴⁰. Aynı zamanda ekonominin büyük çöküntüde olduğu bu zamanda devlet de memur maaşlarını ödemekte zorlanıyordu. İşler öyle bir noktaya gelmişti ki ikamete memur edilen kişi sürgünlerin gündeliklerini düzenli olarak

³³⁷ 1901'de Taif'e sürgün edilen Mehmed Ubeydullah idare-i mahsûsanın Marmara adlı vapuruna bindirilerek bir komiser ve bir jandarma yüzbaşısının muhafazasında Taif'e gönderilmiştir (Mehmed Ubeydullah, 2002:44).

³³⁸ Ama bu kural değildir. Sürgün süresinin uzunluğuna göre ailelerini yanlarına alabiliyorlardı. Süleyman Tevfik, Ali Suavi Olayı nedeniyle babası ile birlikte Halep'e 10 yıl sürgün edilince kendilerinden 10 gün sonra gelen aileleriyle birlikte ev tutmuşlardır. (Tevfik, 2011:34).

³³⁹ Ermenaklı Hasan Rüştü umumi hapisanede mahkumiyet görmeksizin hapsedildikten 3 yıl sonra İzmir'e ikamete memur edilmiştir.. Polis meclisine çıkarılmış ve İzmir'de kalmak için kefil göstermesi istenmiştir. Buranın yabancı olduğunu söyleyerek kefil bulamayacağını söyleyince tekrar tevkif edilir. 25 gün bu şekilde getirilip götürülür. Sabah polis karakolunda, akşam umumi hapiste. Kefil bulamadığı için Denizli'ye gönderilmek üzere karar kılınır. Ancak Aydın vilayeti valisi Kamil Paşa, Zaptiye Nezareti'nin tahriratında İzmir'de kalması başka yere gönderilmemesi buyruğu olduğunu belirtince İzmir'de serbest bırakılması kararını verir. Hapisten çıkan Rüştü, Kamil Paşa'ya bir arzuhal yazarak geçimini sağlamak için bir memuriyette görevlendirilmesini talep etmiş, İzmir İdadisinde Coğrafya hocası olarak görevlendirilmiştir (Yücebaş, 1978:137-141).

³⁴⁰ Edirne'de Rüsumat dairesinde memur iken Talat Bey (Paşa) ile yargılanarak hüküm giymiş, iki yıl hapis yattıktan sonra Bursa'da üç yıl ikamete memur kalmıştır. Mudanya'dan Bursa'ya geçen Necip Bey, polis idaresine gider. Serkomiser ondan kefil ister, elindeki emir gereği kefil verdiği takdirde serbest kalacağını söyler. Orada arzuhalcilik eden Yusuf Bey isminde bir Edirneli derhal kefaletnameye imzasını koydu. Hükümet konağından serbestçe çıkarak bana kefil olan zata gidip teşekkür ettim. 1897'de İzmir'e gittiğinde İzmir'de polis dairesine götürülür. Komiser bir kefil göstermesi gerektiğini söyler. Kimseyi tanımadığını söylemesi üzerine, "Yatacağın otelin adını söyle. Otel değiştirecek olursan onu haber verirsin. O zaman artık kefile lüzum kalmaz. ..." der. Ertesi gün her iki müdürlükte de nazırlığın yazması üzerine mülahızım olarak kaydolunur (Türkçü, 2003:138,153,159).

almasından dolayı ikamete memur olmasına sevinememiştir. Sürgünlere gündelik harçlık verilmekteyken, memur maaşını alamıyordu³⁴¹.

Klasik sürgün uygulamasında hükümlü, sürgün yerinde serbest hareket imkanına sahipti. II. Abdülhamid zamanında siyasi sürgünler bir süre hapiste kalsalar da daha sonra mahkumların af dilemesi ya da araya giren aracılardan kefaletiyle sürgünler serbest bırakılıyordu.³⁴² Sürgünler mesleklerine uygun iş ve hizmette bulunabiliyorlardı. Menfasında ders veren, doktorluk, dişçilik mesleğini yerine getirenler vardı. Ancak askerlikten çıkarılmış olanlar askerlik mesleğini yerine getiremiyordu. Onların da iş istemesi halinde bir memuriyette görevlendirilmeleri mümkündü.

Siyasi mahkumlardan halkla görüşmesinde mahzur görülenlerin halkla her türlü irtibatlarının kesilmesi, ikametgahından dışarıya çıkarılmaması sürgün hükmünde özellikle belirtiliyordu. Özellikle devlet bürokrasisinde makam ve mevki sahibi olmuş kimseler sıkı gözetim altında bulunduruluyordu (Köksal, 2006:299). Bursa’da çokça bulunan bu sürgünlerin valinin kontrolünde sıkı hafiye kontrolü altında yaşamak zorundaydı³⁴³.

II. Abdülhamid döneminde, sürgünler gittikleri yerlerde mali sıkıntılara düşmemeleri için devlet yönetiminde vali, mutasarrıf, defterdarlık gibi görevlerde bulunmuş, böylece devlet zararlı bulduğu insanları merkezden uzaklaştırırken, gönderdiği yeni çevrelerde onlara yeni bir uyum şansı ve iktidara bağlılık fırsatı tanımıştır. Ancak bu kişileri hafiyelerine takip ettirmekten de geri kalmamıştır. Bu uygulamanın en büyük zararı, çeşitli menfaat beklentileri ile sürgün olduğu bilinen insanlar hakkında hazırlanan iftira dolu düzmece raporlarla bu insanlar tekrar tekrar sıkıştırılıp devlete küstürülmüşlerdir (Uçar, 2001:15). Abdülhamid valileri de kendisine bağlayarak sürgünlerin takibini yaptırmıştır, aynı zamanda

³⁴¹ Bursa’ya ikamete memur giden Necip Türkçü bu gündeliği almak için hükümet binasına gittiğinde Vali Halit Bey, kendisinin sürgün olmadığını, bu nedenle gündelik alamayacağını, bir memuriyette istihdam edilmesi gerektiğini ancak açık bir memuriyet olmadığını söyler. Türkçü, “ Bu cevap paramın bittiği bir zamanda beni çok sarsmıştı. İşte o anda Bursa’ya diğer bir sürü sürgünler gibi idareten nefyedilmemiş olduğuma çok müteessif oldum. Padişahın affına mazhar olarak Bursa’da oturmaya mecbur olmakla Bursa’ya idareten nefyedilmek arasındaki hakiki farkı anlayamadım. Ben günün birinde bir memuriyete tayin olursam faraza ayda 300 veya 400 kuruş bir maaş alacağım. Menfiler ise bu parayı arkası üstü yatarak alacaklar Bu takdirde menfilik bir lütuftan başka bir şey sayılır mı? (Türkçü, 2003:160).

³⁴²Bütün devlet memurlarının görevlerinde etkin ve dürüst davranacaklarını garanti, altına almak için önemli kişilerin kefaletlerini göstermek şartı.. (Shaw, 2000:266-268).

³⁴³Biren, 29 Kasım 1902’de Konya’ya vali tayin edildiğinde Mabeyn’den Konya Vilayeti vekaletine hitaben gönderilmek üzere kendisine imzalatılan telgrafnamede “Konya’da ikamete memur bulunan Ebuzziya Tevfik Bey’in, Çelebi Efendi ile zinhar görüşmemesi, eğer görüşürse hemen hapsedilmesi istenmiştir. Çelebi Efendiler, Mevlana ahfadının olmalarına ilaveten, yeni cülus eden padişahlara kılıç kuşatmak gibi mühim bir imtiyazı da haiz olmak itibarı ile mümtaz bir vazife, mevki ve selahiyete sahiptir. Bu da, Abdülhamid’in uykularını kaçırmaya yetecek kadar mühimdir. Çelebi Efendi Konya’da kımıldıyacak olursa padişahı tahttan indireceği düşünülmüştü. Daha sonra bu konuda, Mevlevi Reşad Efendi’nin tahta çıkarılması ile ilgili jurnal alındığı anlaşılmıştır. (Biren, 1993:218-219)

bir çok vali de takip altında tutulmuştur³⁴⁴. Bulundukları vilayette sürgünlerle ilgili Mabeyne giden jurnalleri araştırma görevi de bu valilere veriliyordu³⁴⁵. M. Tevfik Biren, Yemen’de vali olduğu sırada burada bir hayli sürgün bulunduğunu, bunların isim ve meşguliyetleri vilayet polis müdürünün nezdinde kayıtlı olduğunu belirtir (Biren, 1993:346).

Sürgünler menfalarına gittikleri andan itibaren takipte tutulmuşlardır. Merkezi devlet genişleyen bürokrasi ve orduyu –telgraf, demiryolu ve fotoğraf gibi bir takım başlıca yeni teknolojilerle birlikte- ülke içindeki rakiplerini kontrol altında tutmak, zayıflatmak ve yok etmek için kullanmıştır (Quataert, 2016:107). II. Abdülhamid döneminde başkent ile vilayetler arasında sayısız gizli haberleşmeler için icar edilmiş şifreler, hükümet yönetiminin haber alma için en geliştirilmiş aracı oldu (Berkes, 2002:344). Yıldız Sarayı’nda Mabeyn-i Umumi ve Başkitabet ofislerine yirmi dört saat vilayetlerden ve hariçteki sefaretlerden devamlı bilgi akışı sağlanıyordu. Abdülhamid böylelikle imparatorluk içinde teftiş gezilerinde bulunmasa da raporların ve sözlü haberlerin dışında, fotoğraflarla memalik-i mahrusanın her köşesinden haberdar olurdu (Ortaylı, 2015:235-236).

II. Abdülhamid dönemi sürgün uygulamalarının özelliklerinden biri de sürgün olarak gönderilen paşa yakınının saraya rehin olarak alınmasıydı. Hatta sürgündeki orada ölürse yerine yakınıni gönderebiliyordu³⁴⁶. Yurt dışına görevli olarak sürülenlerin ise ailelerini yanlarına almalarına izin verilmiyordu. II. Abdülhamid Müslüman Osmanlı diplomatlarının eşlerinin onlarla birlikte yurtdışına çıkmasına izin vermez, bir anlamda onları rehin olarak İstanbul’da eli altında bulundururdu (Akyıldız, 2011:189). Yurt dışına sefir olarak gönderdiği sürgünlerin İstanbul’a dönmesine de izin vermiyordu. On dört yıl sefaretlerde görevlendirilerek defalarca başvurmasına rağmen ailesinin yanına İstanbul’a gelemeyen sefir Sadullah sonunda intihar edecektir.³⁴⁷

³⁴⁴ Eski sadrazamlarından Kamil Paşa’yı Aydın valisi olarak yedi yıl sürgün tutmuştur. Padişah onu kontrol etmesi için Sami Paşazade Hasan Bey’i göndermiş ancak o da burada tanıştığı Jön Türklerle ilişkisinden sonra (Hizmet gazetesi Ahmet Celadet Bey, Dr. Faik Paşa, Edhem Bey, Şair Eşref, Tevfik Nevzad, Abdülhalim Memduh.) tam bir hürriyetçi olmuştu (Yücebaş, 1978:217).

³⁴⁵ Mehmet Tevfik Biren, Konya valiliği sırasında, sürgünler hakkında şuradan buradan verilmiş olan jurnaller üzerine Mabeyn’den çeşitli acayip bilgiler geldiğini ve bunlara cevap vermenin çok sıkıntılı bir iş olduğunu belirtir (Biren, 1993:224).

³⁴⁶ Erkan-ı Harbiye Feriki ve Kütahyalı Delilbaşı ailesinden Mustafa Akif Paşanın oğlu Nizamettin Delilbaş 1871’de Kars’ta doğdu. Harbiye mektebini bitirdi. Babası Mustafa Akif Paşa Erzican’a sürgün edilince o zamanın adetince rehine olarak Saraya yaver alınmıştır. Mustafa Akif Paşa 1887’de sürgünde iken vefat edince Nizamettin Delilbaş’ı Erzincan’a sürmüştür. Meşrutiyet ve umumi af ilan edilinceye kadar üç kere sürgün yeri değiştirilmiştir (Delilbaş, 1946:3).

³⁴⁷ Erzurum Valisi Esad Muhlis Paşa’nın oğlu olarak, 1838’de dünyaya gelen ve 1869 Mayıs’ında Şura-yı Devlet azalığına tayin edilen Sadullah Paşa, 1873’de Cevdet Paşa’nın nazırlığı zamanında Maarif müsteşarı, 1876’da V. Murad’ın cülusu üzerine Mabeyn Başkatibi olmuştur. II. Abdülhamid’in cülusu üzerine Midhat Paşa’nın işinde kalacağını söz vermesine rağmen bu hizmetten alınmış ve bir hafta sonra Bulgaristan’daki Otluk köyü hadisesinden dolayı fevkalade komisyon reisi olarak Filibe’ye gönderilmiştir. 1877’de önce Berlin sefirliğine getirilmiş, Nisan 1883’te büyükelçi olarak Viyana sefirliğine naklolunmuştur. V. Murad’ın başkatipliğinde bulunmuş ve Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşaların teveccüh ve itimadlarını kazanmış olmasından dolayı

Jön Türkler bulundukları menfalarında bir çeşit kültür değişmesi görevini de üstlenmişlerdi. Yurdun dört bir yanında bulunan Jön Türkler ile bir yandan Batılılaşma cereyanı hızlanmış, öte yandan da merkezi otorite karşısında çevrenin gücü artmıştır. Buna “çevrenin merkeze yüklenmesi süreci de” denilebilir (Türkdoğan, 1987a:70). Çevrenin gücünün artmasında ise sürgünlerin gittikleri yerlerde halkı kışkırtması etkili olmuştur. Taşrada kurulmuş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti şubeleri ile sürgün giden Jön Türkler menfalarında halkla etkileşim içinde olmuşlar, onlara fikirlerini aşılama çalışmışlardır. Gittikleri yerlerde mesleklerini icra ederek bölge halkına yardımcı olmuşlardır. Özellikle doktor ve öğretmenler bu konuda önemli bir paya sahiptir. Balkanlarda öğretmenler ve doktorlar, gittikleri köylerde halkı aydınlatmışlardır. Hoca kılığında gezen sürgünler Anadolu’da halkı padişaha karşı kışkırtmaktaydı.

Sürgünün fazla olduğu Fizan ve Trablusgarp yeni bir çehreye bürünmüştür. Trablusgarp’ta serbest kalan sürgünler, Türkçe ders veriyor, İtalyanca, Fransızca ders alanlar oluyordu. Ancak bir süre sonra özellikle İtalyan ve Fransızlarla temasları yönetimce tehlikeli görülmüş ve hafiyeler peşlerine takılmıştır. Fakat bu hafiyelerden rahatsız olduklarını belirtince limana gelen ecnebi vapurlarına gitmemek şartıyla denizde sandallarla serbest gezintiye ve şehirde serbest dolaşmalarına izin verilmiştir (Kandemir, 1975: 136-137).

Sürgünler daha önce tanımadıkları insanlarla yaşamak durumundadır ve yerli halkın kendilerine ihtiyatla yaklaşması muhtemeldir. Padişah’a karşı çıktıkları için sürgün edildiklerini düşündükleri sürgünlere karşı padişaha bağlılığı süren halk kimi zaman sürgünlere yaklaşmakta tereddüt etmiştir. Yerli halkla kaynaşmalarını engellemek içinde sürgünlerin Ermenilerle işbirliği yaptıkları dedikoduları yayılmaktadır. Menfa yerinde memur olmak bölge halkı üzerinde olumlu bir etki yaratmaktaydı. Ali Cevat Bey Fizan’da serbest kaldıktan sonra bir süre açıcılık yapmış daha sonra 7 Mart 1898’de mutasarrıfın isteyenlerin hükümete devam ederek çalışabileceğini söylemesiyle hükümete gitmiş, kırk kuruş aylıkla muhasebede, müsveddeleri temize çekme işinde yardımcılığa verilmiştir. Çalışmaları takdir edilince kırtasiye işi de ona verilir: “Böylece oldukça bir rahata kavuştum. Çünkü önceden herkes hakaretle bakarken, şimdi memur sınıfına girdiğimizden, gerek halk, gerekse zabıta katında itibar kazandık. Artık her sıkıntımızı, muhasebiciye veya mutasarrıfa sunabiliyorduk. Böylece gündüzleri, sabahtan akşama kadar hükümette meşgul oluyorduk.” demiştir

defalarca müracaat ve istirhamlarına rağmen İstanbul’a gelmesine asla müsaade edilmemiş, On dört sene ailesinden uzakta bulunan Sadullah Paşa bir oda hizmetçisiyle münasebette bulunup bu kızın gebe kalması üzerine meselenin duyulup fena duruma düşeceğinden telaşlanarak hadiseyi zihninde büyütmüş ve havagazı ile kendini zehirlemek suretiyle 53 yaşında intihar etmiştir (Uzunçarşılı, 1995: 420-421)

(Borçbakan, 2005:25-26). Muhtemelen Abdülhamid'in de onlara çalışma fırsatı verirken amacı onları işleriyle oyalayarak muzır işlerle uğraşmalarına engel olmaktır.

Menfiler affedildikten sonra bulundukları yerde istihdam edilebiliyordu³⁴⁸. Trablusgarp'taki menfiler için affedilenlerden mesleği olanlar mesleklerinde çalışırken, mektepte okuyanlara aynı fırsat verilememiştir. Vali Namık Paşa'nın girişimiyle İdare Meclisi kararı ile menfilere günlük 60 para, yazlık kışlık elbise, yemek sağlanır. Mektebe geri gönderilmeyi beklerlerken Mektep Bakanı Zeki Paşa mekteplilerin ıslah edilemeyeceğini söyler. Bu nedenle sivil olarak herhangi bir daireye başvurmaları istenir. Ali Cevat Borçbakan adaletsizlikten çok çektiği için Adliye İstinaf Dairesi kaleminde çalışmaya başlar. (Borçbakan, 2005:29)

Fermanlarda yer alan emir gereği suçluların şehir dışına çıkmalarına izin verilmemekteydi. Ancak ender de olsa bazı sürgünlerin yerel idarecilerin izni ile çıkabildikleri görülmektedir. Sürgünler menfaya giderken ailelerini de götürebiliyordu. Ali Kemal yanına annesiyle kızkardeşini alarak memur edildiği Halep'e gitmiştir (Uzun, 1989:405). Devlet ve millet aleyhinde konuşmaları yüzünden Adana'ya sürgün edilen Bağdat'lı Şeyh Mahmud el-Halef adlı şahsın Bağdat'a iade edilemeyeceği, ancak istiyorsa ailesinin sürgün yeri olan Adana'ya gelebileceği bildirilmiştir (BOA, DH.MKT., 226-39). Fizan mahkumları af edildiğinde Trablusgarp'a gönderiliyor. Bazen de hastalık durumunda ailelerinin yanına gitmelerine izin veriliyordu. Mekteb-i Tıbbiye talebesi iken töhmetten dolayı kaydı silinerek Fizan'a uzaklaştırılan ve sonradan affedilerek Trablusgarb'da kalan İzmirli Mehmed Efendi'nin İzmir'de bulunan ve hasta olan validesini görmek için ruhsat verilmesi talebi üzerine tahkikat yapılarak izin verilmiştir (BOA, DH.MKT., 1101-42)

Sürgünlerin menfadaki yaşamları elbette kolay olmamıştır. Hiç bilmedikleri bir memlekette ailelerinden, sevdiklerinden uzakta, zor iklim şartlarında, lisanını, kültürünü bilmedikleri insanların arasında, kimi zaman yerli halk tarafından dışlanarak, hafiyelerin gözetimi altında yaşamak zorunda kalmışlardır³⁴⁹. Memlekete özlem ve menfa yerinin

³⁴⁸ Sürgün olarak Fizan'da bulunurken affedilmiş olan Esad Efendi'nin Adliye'de bir memuriyete tayini. ister (BOA, DH.MKT. 2177-76) Siyasi sebeplerden dolayı Trablusgarp'a sürgün olup affedilenlerden asker olanların rütbelerinin iadesiyle diğerlerinin vilayet dahilinde istihdamı. (BOA, BEO 1170-87711) Sürgün olarak Harput'a gönderilmiş olan Kolağası Ferid Efendi'nin silk-i askeriyeden kaydının silinerek zabıta nezaretinde Harput'ta ikamet ettirilmesi istenir (BOA, İ.HUS 143-55).

³⁴⁹ Kütahya'ya sürgün edilen İsmail Kemal, yanlarındaki casus vasıtasıyla halka, Ardahan'ı düşmane veren, kardeşlerini satan kişiler olarak tanıtıldıklarından halk tarafından kötü muameleye maruz kaldıklarını, yemek vermediklerini, sığındıkları köy camilerinde taşlandıklarını söyler. Kütahya'ya vardığında yerel yetkililer tarafından kendisine verilen evde yaşayan bir jandarmanın gözetiminde, dış dünya ile her türlü irtibattan mahrum halde iki aydan fazla bir süre orada ikamet etmiştir. Daha sonra Kütahya'da Hacı Ali Paşa'nın ilgisiyle düzelir. Bu ziyaretten sonra padişahın maruz kaldığı muamele sebebiyle üzüntüsünü ifade eden ve bölgede serbestçe dolaşabileceğini buyuran telgraf gelir. Kütahya halkı da gerçekleri öğrenince tavrını değiştirir (İsmail Kemal, 2007:114-15).

zorlukları üzerine birbirlerinden duyduklarından yola çıkarak hikaye yazmışlardır. 1909 yılında Nurettin Tevfik 1894 yılında nereye ve neden götürüldüğünü bilmeden İskenderun'da hükümet konağına hapsedilen Bahriye Nazırı'nın hikayesini anlatır. Halep'e ve Arabistan'ın kızgın yakıcı güneşine götürülerek 14 sene menfi olarak kalan nazır lisanını bilmediği insanlar arasında teselliye yazmakta bulur. Komşu evlerden duyduğu çocuk seslerinden etkilenip ağlarken kimi zaman intihar etmeyi düşünür ancak, çocukları aklına gelince yine vazgeçer. Meşrutiyet'in ilanı ile sokaklardaki heyecana şaşırır. "Osmanlılar teşekküllerinden beri altı yüz bu kadar senede vücuda getirebildikleri bütün meziyetlerini istibdada mahkum etmediler mi? der³⁵⁰ (Tevfik, 1973:10-13).

Abdülhamid Dönemi sürgünlerin yaşadıkları romanlara da konu olmuştur 1903 doğumlu gazeteci, yazar Ethem İzzet Benice, *Çöl Yıldızı: Afrika Vahşileri Arasında Bir Türk'ün Hatıratı* (1928) adlı eserini muhtemelen Sami Çölgeçen'in başından geçenlerden esinlenerek yazmıştır. Hikayesini 22 yaşında bir Bahriye Nazırı olarak başlatır. Yaşamış gibi anlattığı hikayesinde derdini açmak, tazelemek için yazdığını ifade eder. 1890'da tevkif edilerek İrade-i seniyye ile zabitanlıktan tard edilerek ömür boyu Trablusgarp'a gönderilmiştir. Trablusgarp'a giderken gemide tanıştığı arkadaşı da Harbiye Nezareti memuru iken Avrupa ile hürriyet için haberleştiği için nefy edilmiştir. Menfada hürriyet için birlikte çalışacaklarına vapurda yemin ederler. Aynı zamanda bölgenin yerlilerine de hürriyet telkinatında bulunmayı amaçlarlar. Memleketteki keyfi, zalimane, müstebidane idareyi yıkmak, padişahı devirmeki için telkinat bulunacaklardır. Burada bir yerli ile evlenerek, Emel ve Murad adında iki çocuğudünyaya gelir. Emel ve Murad isimlerinin anlamını: "Bu arzu, bu emel, bu murad, çok basit, çok mütavazi, çok tabi bir emel ve hedefti. Memleketime, İstanbul'a ailemin son tüten ocağına kavuşmak, memleketimin ne olduğunu, Annemin babamın yaşayıp yaşamadıklarını hiç bir şey, hiç bir şey bilmiyordu. İztırap içindeydim." şeklinde açıklar (Benice, 1928:230). Sonunda memleket hasretine ve hayat şartlarına dayanamayarak kaçma planları yaparlar. Tunus yolu ile iki aylık zorlu bir yolculuk gerçekleştirirler. Burada yamyamlar arasına düşer fildişi ticareti yaparlar. İstanbul'a dönmek ister ama sürgün yerinden kaçtığı için başına geleceklerden korkmaktadır.. Sultan Hamid sağ kaldıkça ve istibdad idaresi devam ettikçe memlekete avdetime imkan yoktur der. Bir şekilde Mısır'a ulaşınca burada tasviri efkar, serbesti gazetelerini alarak meşrutiyyetin ilanını öğrenir (Benice, 1928: 255).

³⁵⁰ Tevfik, (2011:34), siyasi suçlulardan sürgün edilenlere karşı bütün Anadolu ve Suriye'de halk tarafından büyük bir hürmet ve alaka gösterildiğini ifade eder.

Silistreli Mustafa Hamdi'nin "Afv ile Mahkum Yahut Şeref Kurbanları" adlı tiyatro eseri 1907 yılında Mısır'da Osmanlı matbaasında basılmıştır. Yazarın kendi hayatını anlattığı bu eser belgesel niteliğinde kendi hayatını anlatmaktadır. Beş perdeden oluşan eser 1900 yılında yazılsa da parasızlıktan basılamamıştır. Bir arkadaşının jurnali üzerine Şeref vapuruyla giden Behzat'ı anlatır. 79 kişiyle birlikte Divan-ı Harp'te yargılandıktan sonra 8 Eylül 1897'de nereye gideceklerini bilmeden gönderilirler. Trablusgarp'ta Ermenilerle işbirliği yaptıkları dedikodusu yayılmıştır (Buttarnı, 2005:19-39).

Sürgünler bulundukları yerlerde etkileşim içinde bulundukları insanlar üzerinde etkide bulunmuşlardır. Buna ilginç bir örnek olarak Afganistan'lı Serdar Madmud Tarzi gösterilebilir. Mehmed Tarzi Şam'da 18 yıl sürgün hayatında Türkler'i tanımış, onların fikirlerinden etkilenmiş ve onları da kendi ülkesine davet ederek Afganistan'ın gelişmesine katkıda bulunmalarını istemiştir (Özmen, 2013:46). Firari sürgünlerden Mehmed Fazlı³⁵¹ Hukuk Kahvesi'nde arkadaşlarıyla dertleşirken kendilerini dinleyen Tarzi onları Afganistan'a davet edecektir. Firarilerden, Osmanlı mekteplerinde mükemmel tahsil görmüş mülki ve askeri teknik uzmanlardan olup, Afganistan'a gitmek isteyenlerin hal tercümeleriyle liyakat ve becerilerini belirten mühürlü ve imzalı birer mektupla başvurmaları istenir (Mehmed Fazlı, 2007:4-6). Tarzi'nin İstanbul, Mısır ve Suriye'ye yaptığı seyahatlerde edindiği arkadaşları şahsına hürmeten Kabil'e gitmişlerdir. Bunların arasında Maliyeci Hilmi Fehmi Efendi, laboratuvarı ve eczanesiyle birlikte ilk modern hastaneyi kuran Dr. Münir İzzet, çiçek hastalığına karşı aşı uygulamasını ilk kez başlatan mühendis Rıza Efendi, ilk matbaa makinesini kuran, baskı ustası ve sanatçı Mehmed Fazlı Efendi, orduyu yeniden yapılandırma çalışmalarını başlatan Albay Hasan Hüsnü ve posta pulu sistemini geliştiren, ayrıca botaniğe olan büyük ilgisiyle yeni sebze çeşitlerinin üretimini başlatan Hasan Hilmi Efendiler vardır (Özmen, 2013:33,169). Bu kadro bize alanında bu kadar başarılı insanların sürgün edilerek atıl hale getirildiğini göstermektedir. Abdülhamid özellikle 1900'lu yıllardan sonra sürgünlerin gittikleri yerlerdeki faaliyetlerinden dolayı rahatsız olmuş ve şüphe ettiği adamlarığöz önünden ayırmamak için İstanbul'da tutma yoluna gitmiş ve İstanbul bu gibilerin sürgün yeri olmuştur³⁵² (Tevfik, 2011:169).

³⁵¹ Mehmed Fazlı tahminen 1903'te Abdülhamid'in baskıcı yönetiminden kaçarak Mısır'a sığınan eğitilmiş ve genç bir Osmanlıdır. 1907 yılı sonlarında Mahmut Tarzi'nin davet mektubu üzerine yola çıkarak aynı yılın sonlarında ya da 1908 başlarında Afganistan'a ulaştığı görülmektedir. Mehmet Fazlı'nın bir yıldan biraz fazla süreyle Afganistan'da kaldığı ve Meşrutiyet'in ilanını izleyen dönemde İstanbul'a döndüğü sonucuna varılabilir. (Mehmed Fazlı, 2007:VII)

³⁵² Tevfik Bey, romantizmadan rahatsız olduğu için kaplıcalardan yararlanmak için Bursa'ya gitmek istese de izin çıkmaz, kaplıca suyunun İstanbul'a getirilmesi, masrafların Hazine-i Hassa Nezareti'nce karşılanacağı söylenir. (Tevfik, 2011:170)

2.6. Sürgünlerin Af ve Yer Değiştirmeleri

Sürgün cezalarında sürenin dolması dışında cezayı sona erdiren yegane faktör aftır. Sürgün cezasının kesinleşmesinde son merci padişahın iradesi olduğu gibi af yetkisi de onun iradesi altındadır. Klasik sürgün uygulanmasında ikinci dereceden cezalar yine hükümdarın doğrudan denetlemesi ile gerçekleşirdi. Mübaşir sürgün cezası verilen kimseyi sürgün yerine getirdikten sonra sürgün fermanını okur ve halka ilan eder. Ardından kadıdan sürgünü getirip teslim ettiğine dair tahrirat ve ilâm alarak geri döner (Daşcıoğlu, 2007:177). Suçlunun menfasına ulaştığına kanıt olan ilamlar cezasının infazının da başlangıç tarihiydi ve suçluyla ilgili af taleplerinde aranan en önemli belgeydi (Köksal, 2006:298). Ancak II. Abdülhamid zamanında siyasi sürgünlerdirek hükümet konağına götürülür ve işlemler valilik kanalıyla gerçekleşir. Yine sürgünlerin takibi de valilik tarafından gerçekleşiyordu. Sürgünlerin af talepleri valilik kanalıyla adliye nezaretine bildiriliyordu. Yazışmalar, Yıldız'da, dahiliye Nezareti, Bab-ı Âli arasında gerçekleşmekteydi. Herhangi bir sürgünün sürgün yerinden kurtulabilmesi için ya af edilmesi ya da ölmesi gerekirdi. Kaçarsa sürgün süresi uzardı (Ulusoy, 1995:537).

Cezaların affı, genel ve özel af olarak iki biçimde gerçekleşmektedir. Genel affa Osmanlı döneminde zaman zaman değişik sebeplerle başvurulduğunu görüyoruz. Özellikle padişahların tahta çıkışları (cülus) veya cüluslarının yıl dönümlerinde çıkarılan aflar böyledir. Şeref Vapuru yolcuları Divan-ı Harp kararı gereği çoğu idam cezası almışken affı şahane ile Fizan'a gönderilme kararı çıkmıştır. Aff-ı şahane padişahın cülus günü 1 Eylül 1897'de gazeteden ilan olunur (Emre, 1960:50).

Büyük bir sürgün kafilesi olarak gelen Şeref Vapuru sürgünleri Fizan'a gönderilecekken Padişah'tan af dilemeleri istenmiştir³⁵³. Sürgünler Trablusgarp'a ayak bastıktan dokuz buçuk ay sonra 21 Haziran 1898 günü valinin huzuruna çıkıp her biri teker teker yemin etmiştir. "Velinimetini bi- nimetimiz zatı şevketsimat efendimiz hazretlerine sadakatle hizmet edeceğime fımabat fesatlarla meşgul olmayacağıma, herhangi bir suretle firar ederek Avrupa'da kötü yayınlar ile uğraşanlara katılmayacağıma Vallah Billah.." Ardından hep beraber "Padişahım çok yaşa" diye bağırılmışlardır (Koloğlu, 2008:25)³⁵⁴. Af

³⁵³ 27 Ağustosta Taşkıışla'da Kabasakal Mehmet Paşa'nın emriyle mahkumların ayrı ayrı resimleri çekildi. 78 kişilik şeref kurbanları vapurdan çıkarılarak Vali Namık ve diğer istibdat kumandanlarının huzuruna çıkarılır ve oradan Eskikale'ye sevk edilirler. Ertesi gün muhafızbaşı Mustafa Beyle maiyetini bir divan kurup, cümlesine "artık uslanır da islahı hal ederseniz, affı şahaneye mazhar olmanız ümidi büyüktür" telkininde bulunur. Kalede bazı arkadaşlarının götürülmesi karşısında isyan hareketi çıkar. Bu mahkumlarla başa çıkmak için İstanbul'dan aldıkları emir doğrultusunda Trablus'ta kalmak şartıyla affı şahaneye mazhar oldukları ilan edilir. 21 Haziran 1898 sabahı şeref kurbanları valinin karşısına çıkarılarak tek tek padişaha sadık kalacaklarına dair yemin edip, "Padişahım çok yaşa" diye bağırırlar (Kandemir, 1955:3840-43)

³⁵⁴ Vilayet yolculuk için iki yüz deveyi bulmakta zorlanıyordu. Sürgünlerden padişah'tan af dileyen bir telgraf göndermeleri tavsiye edilmiştir. Onlar da bu zorlu yolculuğu göze alamayarak af dilemiş ve Trablusgarp'ta

edilmeleri üzerine asker olanların burada cihet-i askeriyede, mülkiyeli olanların da devairi mülkiye münasip mevkilerde istihdam olunmaları ferman buyrulur. Önce aylıkları verilmemiş ama mabeyne telgraflar yağınca onlar da verilmiştir (Kandemir, 1955:3843).

Padişah kendilerine sadakat yemini ettikleri takdirde sürgün edilenleri affediyordu. Sürgün edilen menfi bir süre sonra halktan itibarlı bir kişi ya da sürgün bölgesinin idarecilerinin vasıtasıyla İstanbul'a gönderilen bir yazı ile affını talep edebiliyordu. Sürgünlerin affı için vali ve mutasarrıflar arabuluculuk yapmışlardır. Bunun için menfinin padişaha pişmanlığını dile getiren ve bağlılığını ifade eden af dilekçesi sunması gerekiyordu. Af edilen sürgün, mesleğine dönüp çalışabiliyordu. Ancak II. Abdülhamid siyaseten sürgün ettiği kişilere artık güvenmediği için onları İstanbul'dan uzak memleketlerde ikamete memur olarak çalıştırmayı tercih etmiştir. Yinesiyaseten işledikleri suç nedeniyle askerlikten tard edilen suçlular artık ahlakları bozulan kişiler olarak görüldükleri için tekrar askere alınmaları caiz görülmemiş, onun yerine mülkiyede münasip bir işte çalıştırılmaları istenmiştir.

Özel af ile hükmedilmiş bir ceza kaldırılabilir veya azaltılabilirdi. Bu şekilde çıkarılan aflarda yasal bir düzenlemeye gerek yoktur. Padişah şahsi af yetkisine dayanarak bu işlemi gerçekleştirmektedir. Doğrudan padişah iradesine dayanan bu af şekline "afv-ı âli" denilmektedir.³⁵⁵ Özel affın çıkarılmasında mahkuma ait bazı özel sebepler göz önünde bulundurulabilmektedir. Örneğin mahkumun hastalığı, mahkumiyeti sırasındaki iyi hali, işlediği suça müteakip devlete yararlılık göstermesi, ailesinin büyük felakete uğraması veya perişanlık içinde bulunması, suçun zaman aşımına uğraması gibi durumlar affı için gerekçe olabilmektedir. Buna rağmen mahkumun affı için mutlaka özel bir şart gerekli değildir. Yetkili idari organların teklifi üzerine³⁵⁶ veya padişahın res'en af yetkisini kullanmasıyla mahkumun cezası affedilebilir.

Af konusu II. Abdülhamid zamanında sıklıkla pazarlık konusu haline gebiliyordu. Özellikle Avrupa'da muzır yayınlarla Abdülhamid'i rahatsız eden Jön Türkleri durdurmak için sık sık Avrupa'ya hafiyele gönderilmiştir. Padişahın tek şartı kendisine sadakat yemini etmeleri idi. İsviçre'de bulunan Dr. İshak Sukuti ile Paris sefiri Salih Münir Paşa'nın yaptığı

kalmalarına izin verilmiştir. Sürgünlerden bu sefer de affı bildiren telgrafa teşekkür eden telgraf göndermeleri istenerek karşı oldukları sisteme bir kere daha bağlılıklarını belirtmeleri isteniyordu. Sürgünler yeni bir telgraf göndermeyi kabul eder ancak on parasız sürüldüklerini belirterek maddi yardım isterler. Bir saat sonra her birine günlük altmış para bağlandığını bildirir ve ilk ödeme olarak birer mecidiye verirler (Koloğlu, 2008:15).

³⁵⁵ BOA, Y.MTV., 204/10.

³⁵⁶ M.Tevfik Biren Konya'ya vali olarak gidince burada sürgün bulunan Ebuzziya Tevfik ve Selanikli Hüsnü Bey'le görüşür. Konya'da kaldığı müddetçe bu kişiler evine gidip gelmiş kendileriyle görüşmüştür. İkisnin de çok kıymetli insanlar olduğunu, özellikle Ebuzziya'nın matbuat tarihinde daima ismi yaşayacak kimselerden olduğunu ifade eder. Kendisinin talebi üzerine bir aralık afv-ı şahaneye mazhariyeti hakkında Mabeyn Başkitaletine istekte bulunmuş olmasına rağmen bunun bir faydası olmadığını ve Ebuzziya Tevfik Bey meşrutiyet'in ilanına kadar Konya'da kaldığını ifade eder (Biren, 1993:223-224).

pazarlık sonrası, Sukuti'nin anlaşma şartı, Batı Trablus'ta bulunan 78 arkadaşları ile Erzurum'a nefyedilen Dr. Emin Patriç'i ve diğerlerini serbest bırakmalarındır (Balkan, 1947:16). Bu af atıfet-i saniyeden olmak üzere hepsinin rütbelerimizin iade olduğunu bildirir. Yakın zamanda da İstanbul'a alınacakları, ama o zamana kadar şimdilik burada asker olanların ciheti askeriye de, Mülkiyelilerin hükümet dairelerinde münasip memuriyetlerde istihdam olunacakları yolunda ferman gelir³⁵⁷ (Pekmen, 2013a:92). Bütün mahkumlar için kale içinde serbest bırakılma iradesi geldikten sonra Ethem Ruhi Balkan da için de padişah'tan ricada bulunurlar. Sadakat yemini etmesi şartı ile "muvafakati şahane" alınmıştır (Balkan, 1947:15). Sürgün Jön Türklerden Dr. Abdullah Cevdet'le Dr. İshak Sukuti, Mizancı Murat Bey gibi kişiler ile II. Abdülhamid ile anlaşarak bir kaç bin altın ve sefaret doktorluğuna tayinleri karşılığında Osmanlı ve Mizan gazetelerini çıkarmamayı kabul etmişlerdir. Bu pazarlık arasında padişah, Trablus sürgünlerinin affedileceğine söz vermiştir. Vali affedilen sürgünleri yanına çağırıp, Kur'an'a el bastırıp sadakat yemini ettirmiştir. Bu durum karşısında, affa uğramış sürgünlerden Cevat Bey "Keşke Mizan da Osmanlı da satılmasaydı. İnkılapçı bir savaşa atılanların düşmana satılması kadar büyük davaya ihanet olur mu? diyecektir (Emre, 1960:60). 30 Haziran 1898 ve 3 Temmuz 1898-Trablusgarp vatanperverlerin kurtuluş günü olmuştur. Pekmen, anılarında hemen ertesi gün, 4 Temmuz 1898'de Alyans İzraelit'in mektebine yazıldığını ve mektepteki kütüphaneye kaydolarak, hemen bütün zamanını mektepte ve kütüphanesinde geçirdiğini anlatır. Vali tarafından tebliğ edilen aff-ı şahanede rütbe ve memuriyetlerinin iadesi vardı amma, mektepliler bundan istifade edememişlerdi.³⁵⁸ Zabitler birer ikişer tayin olundukları yerlere giderlerken, gitmeyenler Trablus'ta erkan-ı harbiyyede, kumandanlıkta ve kıtalarda çalıştırılıyorlar, bahriyeliler liman dairesinde ve Muzaffer Korvet-i Hümayununda istihdam olunuyorlardı (Pekmen, 2013a:93).

Aflar padişahın lütuf ve ihsanıyla olabildiği gibi³⁵⁹ bazen de kişinin ıslah olduğu yönünde yerel yöneticiler tarafından yazılan raporlar neticesinde de olabiliyordu. Aynı zamanda Divan-ı Harp kararı ile de af çıkabiliyordu³⁶⁰. Fizan sürgünlerinden Ali Cevat, Haziran 1898'de mutasarrıf tarafından makama çağrılır ve mutasarrıf kendisine, genç ve çalışkan oldukları için burada sürgün olmalarına gönlünün razı olmadığını söyleyerek afları

³⁵⁷ Siyasi vakalardan dolayı sürgün olanların af ile rütbeleri iade edilmiştir. Sürgün olarak Fizan'da bulunurken affedilmiş olan Esad Efendi'nin Adliye'ce bir memuriyete tayini istenmiştir (BOA, DH.MKT., 2177/76).

³⁵⁸ Siyasi sebeplerden dolayı Trablusgarp'a sürgün olup affedilenlerden asker olanların rütbelerinin geri verilmesi diğerlerinin vilayet dahilinde istihdam edilmesi istenmiştir (BOA, BEO., 1170/877).

³⁵⁹ Bahriye mülaımlarından olup menfiyen Fizan'da bulunan Osman Bey'in ıtlakı (salıverme) için Trablusgarp vilayetine irade gönderilmiştir (BOA, İDH 781/63523)

³⁶⁰ Bazı sürgünlerin affının Divan-ı Harp kararıyla gerçekleştirildiği görülmektedir. Akka ve Trablus menfilerinden Divan-ı Harb kararı ile affedilenler hakkında gerekli işlemlerin yapılması istenmiştir. (BOA, DH.MKT., 2564/70)

için bir rica yazısı yazmalarını, kendisinin lehine tanıklık edeceğini söyler. Haklarında bir mazbata yazılarak gönderilir. Bir ay kadar sonra af kararı ile Trablus'a yerleşebilecekleri bildirilir. Bu habere çok sevinirler: “Bu haberi büyük bir lütuf olarak kabul edip seviniyorduk. Fakat düşünmüyorduk ki, nâhak yere buralara gönderilmiş, acılar içinde kıvranmış ve geleceğimiz mahvolmuştu. İşte bundan dolayı, bazılarımız ağlayarak, bazılarımız gülerek ne yaptığımızı bilmeden mutasarrıfın ellerini öpüyorduk” şeklinde anlatır. Fizan’a gelmeleri 33 gün sürmüşken dönmeleri 23 gün sürer. 27 Ağustos 1898’de Trablus’a varırlar. Trablusgarp’a gelmelerini “hayatı vahşetten medeniyete geçtik, diyerek ifade eder” (Borçbakan, 2005:26-27).

Vali ve mutasarrıfların af için aracılık yapmalarında, genellikle vilayetlerin üzerinde bulunan maddi yük etkili oluyordu. Cevat Emre, Trablusgarp valisinin kendilerini koruyan bir mektup yazarak, “Fizan’a gönderilecek insanlar olmadıklarına şahitlik ettiğini ve mabeyn-i hümayuna sunduğunu belirtmiştir.” Halbuki vali semtlerine bile uğramamış, nasıl yaşadıklarını ve ne düşündüklerini soruşturmuş bile değildir. Vali kendi menfaatini düşünüyordu. 80 kişinin yolu çöl içinde bir aydan fazla sürecek bir yere, Fizan’a sürülmesi için bir bölük askere, birkaç yüz deveye ve bu kadar büyük bir heyeti seferiyeye yetecek erzaka ihtiyaç vardı, vilayetin fakir bütçesi buna katlanamazdı (Emre, 1960:56-57).

Bir çok belgede sürgünlerin affedilmeleriyle ilgili ailelerinden gelen af talepleri mevcuttur. Sürgün edilenler gittikleri yerlere eş ve çocuklarını götürmeyebiliyordu. Bu da af talepleri için neden teşkil etmektedir. Sürgüne gönderilenlerin birçoğu bir süre sonra eş ve çocuklarının memleketlerinde perişan ve sefil olduklarını ileri sürerek affedilmeyi talep edebiliyordu ya da sürgün kişinin ailesi sürgünün affedilmesi için talepte bulunabiliyordu. Bu talepler Adliye Nezareti’ne iletiliyor ve gerekli mecillerce değerlendiriliyordu³⁶¹. Sürgünün eşi ya da bir başka aile bireyi arzuhal verebiliyordu. Fransızlarla ve Jön Türklerle ilişki kurduğu için hükümetin gazabına uğrayıp tevkif edilen ve Fizan'a sürülen Trablusgarp İstinaf Ceza Reisi Hacı Raşit Bey’in eşi Zeynep, Hacı Raşid Bey’in affına dair arzuhal vermiştir (BOA, Y.A.HUS.,392/141316). Arzuhalî dikkate alınmamış olacak ki af talebi için işi Alman İmparatorundan yardım istemeye kadar götürmüştür. Zeynep Hanım Alman İmparatorundan şefaath ve aracılık istiyordu (Bouquet, 2016:44).

³⁶¹Biraderinin kusurunun affedilip sürgüne gönderilmemesini isteyen dilekçe mecuttur (BOA, Y..PRK.AZJ., 7/32) Arkadaşları gibi affedilmesi zevcesi tarafından istenen Rodos’ta sürgün Mısırlı Sıdkı Efendi’nin İstanbul’a getirtilerek ikamet etmek istediği vilayete gönderilmesi kabul edilmiştir (BOA, DH.MKT., 1559/21). Fezahat-ı lisanîyeye cüret etmesinden dolayı Akka’ya sürülen Haşim’in affedilmesi hususunda zevcesi tarafından Aydın Valiliği’nce Adliye Nezareti’ne bildirilmiştir (BOA, DH.MKT., 1495/40). Sürgün olarak Niğde’de bulunan Hüseyin Efendi’nin sürgün yerinin İzmir veya Bursa’ya naklini talep eden annesi ve eşinin arzuhalî de Adliye Nezareti’ne gönderilmiştir (BOA, DH.MKT., 1338/73).

Af isteklerinde, suçlunun cezasının büyük bir kısmını çekmiş olması, hastalığı³⁶² kendisinin ve ailesinin fakr u zaruret ve sefaleti, zor hayat şartları³⁶³ menfinin ıslah olması³⁶⁴, iklim koşulları³⁶⁵, sürgünün yaşının küçük olması³⁶⁶, başka yerlerde daha fazla faydalı olacağı düşüncesi³⁶⁷, ifira ve benzer mazeretler af başvurusunun dayanakları olarak yer alır.

Trablusgarp'ın ve Fizan'ın hem iklim hem yaşam şartları bakımından çok kötü olması af konusunda taleplerin fazla olmasına yol açmıştır. Trablusgarp'ın kötü ikliminden korkan ve Fizan'a gitmek istemeyen sürgünler padişaha ariza yazmaya karar vermiştir. Sürgünlerin Fizan'a giderken yolda karşılaşılabilecekleri samyelinden gözü korkmuştur. Dr. Süleyman Emin, Kurmay Hamdi, Avukat Hakkı, Şeyh Naili, Cevat Bey, Mustafa Paşa'nın kaleme aldığı arizada "Biz mürahik Kulları.." diye başlamış, padişaha dualar edilmiş, sadakat teminatı verilmiştir. Mustafa Paşa bu arizasında padişahın dini duygularına dokunmak istemiş ve kendilerini beş vakit namaz kılar, padişah efendilerine dua eder insanlar olarak anlatmıştır. Ayrıca Divan-ı Harp'in yanılmış olacağına ihtimal verilmesini istediği arizayı mabeyne göndermiştir (Emre, 1960:56). Af konusunda önemli olan sadakat ve itaatten ayrılmayacaklarına dair yemin etmeleri idi. Siyasi sebeplerden dolayı Fizan'da mevkuf bulunan on bir Mekteb-i Tıbbiye talebesine sadakat ve itaatten ayrılmayacaklarına dair yemin etmeyi kabul ederlerse yemin ettirilip affedilmeleri irade edilir (BOA, İ. HUS., 65-172).

Af'la ilgili fermanlarda dikkat çeken bir husus da sürgünlerin belli şartlarda tahliyeleridir. Mesela suçun mahiyeti önem taşımaktadır. Hastalığından dolayı sürgün yeri Sinop'tan Bolu'ya değiştirilmesini isteyen Kafkasya ahalisinden Yusuf Hikmet'in, fesad çıkarmak üzere komite kurmak suçuyla mahkum olduğu göz önünde bulundurularak muamele edilmesi istenir (BOA, DH.MKT., 1522/35). Padişahın iradesiyle sürgün

³⁶² Muzır evrak bulundurmaktan dolayı Trablusgarp'a sürgün edilen Dava Vekili Nahifi'nin hastalığından dolayı af edilerek memleketi Gümülcine'ye dönmesine izin verilmiştir. (BOA, DH.MKT., 936/19) Haleb'de ikamete memur olan Hüseyin Hüsnü Bey, hastalığı nedeniyle memleketine, dönüşüne izin verilmesini istemiştir. (BOA, DH.MKT., 2088/51) Kütahya'ya sürgün edilen Esad Paşa'nın hastalığı dolayısıyla affedilmesi talep edilmiştir (BOA, Y..A...RES. 32-32).

³⁶³ Arnavutluk ahalisinden kişiler iki üç seneden beri Rodos'ta ikamet ettiklerini burada duçar-ı girdap-ı perişan memleketlerinden uzak olduğundan bahisle aflatlarını isterler. Memleketlerine tahliyeleri buyrulur. (BOA, İ.DH., 898/71454) Yine Rodos sürgünü Nazif ve Abdülgani namı kimseler dahi mazhar-ı afv-ı âli olmasına mebnî padişahın emriyle tahliye olurlar. (BOA, İ.DH., 898/71457)

³⁶⁴ Talebe-i ulumdan olup on sene evvel Fizan'a sürülen Bulgaristan dahilinde Hacıoğlupazarcığı ahalisinden Hafız Süleyman'ın, ihtiyar babasının talebi ve kendisinin de artık ıslah olması hasebiyle affedilip memleketine dönmek için uygun görüldüğü bildirilmiştir (BOA, DH.MKT., 15/28).

³⁶⁵ Kastamonu'da ikamete memur Mısırlı tayyibzade Ahmed Hidayet , sürgün yerinin iklimi sıcak olan beldelerden birine geçmek istemiştir (BOA, İ.DH., 43/24) Midilli'nin havasıyla uyuşmadığından İsmail Beyzade Said Bey'in sürgün yerinin Sinop veya Kastamonu'yla değiştirilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT., 2165/18).

³⁶⁶ Adliye Nezareti'ne Bağdat'tan Tayyibe adıyla verilen dilekçede oğlu el- Mezal'in fezaht-ı lisaniyeden dolayı Adana'ya nef'edileceğini haber aldığı, oğlunun küçük olmasından dolayı tahliyesi veya yakın bir yere nef edilmesi için telgraf gönderir (BOA, BEO., 188/14090).

³⁶⁷ Menfiyeden Antalya'da bulunan ve orada meclis-i belediyesi kitabesinde bulunan İbrahim Efendi'nin orada faydalı olamayacağından Bağdat'a i'zamı istenir (BOA, İ.DH., 878/70064).

edilenlerin af istekleri yerine getirilmezdi. Rodos'ta sürgünde bulunan Mehmed'in iradeyle bir daha dönmekle cezasıyla mahkum olduğu anlaşıldığından affedilmesine dair istidadının uygun görülmediği bildirilir (BOA, DH.MKT., 1596/38). II. Abdülhamid zamanında affedilen sürgünler eski mesleklerine dönebilseler bile İstanbul'a dönmelerine izin verilmemiştir. İzin verilenler ise sıkı bir takipte tutulmuştur.

Sürgün yerinde en fazla mağdur olanlar ise mektep talebesi olan öğrencilerdir. İstanbul'daki okullarda okuyan öğrenciler, menfada bu okulların olmaması sebebiyle eğitim hakkından mahrum kalmışlardır. Yine bir diğer sorun da menfinin çocuklarının bulundukları menfalarında yeterli eğitimi alamamaları olacaktır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Fedakaran-ı Millet Cemiyeti sürgünlerin çocuklarının eğitim haklarının peşine düşecektir.

Fizan sürgünleri affedildikleri takdirde, İstanbul'a ya da memlekete değil³⁶⁸, Trablusgarb'a³⁶⁹ ya da Anadolu'ya gönderiliyordu³⁷⁰. Daha hafif suçlarla sürgün edilenler Anadolu'ya sürgün gönderiliyor ve ıslah olduklarına inanılır ise memleketlerine dönmelerine izin veriliyordu³⁷¹. Yine Padişahın yakını olan bir paşanın yakını, Bursa'ya ya da İstanbul'a dönebiliyordu³⁷². Affa uğrayanlara hayatlarını idame ettirmeleri için yevmiye verilirdi.³⁷³

Kimi durumlarda da yer değişikliği talebi merkezden gelebiliyordu. Bunda gerekçe daha çok sürgünün bulunduğu yerde de halkı kışkırtması olabiliyordu. Adana'ya sürgün edilen ve orada bulunan diğer sürgünlerle görüşerek işgalatta bulunması sebebiyle başka yere gönderilmesi istenen Yusuf Agah'ın, hastalığı ve iyi halinden memleketine avdetine izin veriliyordu (BOA, DH.MKT., 2458/77). Yusuf Agah Efendi'nin Tokat'a gönderilmiştir (BOA, DH.SFR., 252/103).

Sürgünler işe yarar adamlar olarak görüldüğünde affedikleri durumda askeriyede görevlendirilebiliyorlardı. 1905 senesinde gerek Yakova'dan gerek Arnavutluk'un diğer şehirlerinden 14 kişi sürgün olarak Kastamonu ve Adana'ya gönderilir. Yakova'dan olan 4 kişiden ikisi Ulemadan Hasan ve Murtaza Efendilerdir. Diğer bir kişi Halep'e sürgün edilen Rıza Bey'dir. Rıza Bey Halep'e yerleşmeye karar verdiği için dönmez. Kosova vilayetine

³⁶⁸ Mekteb-i Tıbbiye'den tıbbi edip Üçüncü Ordu Merkez Hastanesi hizmetçiliğinde istihdam edilen ve burada da hainane hareketler içinde bulunan Kapan-ı Dakikli Nazmi'nin Fizan'a sürülüp cezasını tamamladığı, fakat Dersaadet'e dönemeyeceği bildirilmiştir (BOA, DH.MKT., 2428/112).

³⁶⁹ Mekteb-i Harbiye ve Tıbbiye talebesinden olup Fizan'da sürgün olarak bulunanlardan bazıları affedilerek, Trablusgarb'da istihdam edilmişlerdir (BOA, DH.MKT., 2450/ 27).

³⁷⁰ Fizan'da sürgünde iken affedilen Esad Efendi'nin Anadolu taraflarında bir memuriyette istihdamı istenmiştir (BOA, DH.MKT., 2185/87).

³⁷¹ Anadolu'ya sürgün edilenlerden aff-ı umumiye mazhar olanların memleketlerine iadeleri istenmiştir (BOA, BEO., 2313 /173414).

³⁷² Niğde'de sürgünde bulunan Çürüksulu Ali Pasa'nın Yeğeni Murad Bey'in, Bursa'da yerleşebileceği ve Dersaadet'e de gidebileceği bildirilmiştir (BOA, DH.MKT., 1513/ 95).

³⁷³ Aftan dolayı Fizan'dan Trablusgarb'a dönen onbir mektepliye vilayetce verilmesi gereken yevmiye ve elbise bedelleri bildirilmiştir (BOA, DH.MKT., 482/50- 10).

gönderilen telgrafta irade-i seniye'nin affı tebliğ edilir Yakova'dan Anadolu'ya i'zam olunan 14 kişinin af edildiği Anadolu'ya gönderilen zabitanın işe yarar adamlar olduğu için İkinci ve Üçüncü ordudan başka ordu-yu hümayunun redif zabıtlıklarına verilmeleri istenir. İçlerinden biri Prizrenli Şerif Efendidir ve Ankara'da sürgündür (BOA, TFR-I-K., 118/11711).

Bu arada bazen sahte af belgeleri de düzenleneniliyordu. Bunu yapanlar da sürgün ediliyordu. Bağdad sabık Valisi Namık Paşa'nın mührünü taklit ederek sürgün olarak Fizan'da bulunan Raşid Bey'le Ahmed Efendi'nin affedildiklerine dair tahrirat tertipleyen Osman Efendi Trablusgarp'a sürgün edilir (BOA, DH.MKT., 2182/106).

2.7. Sürgünlerin Maaş ve Tahsisat Talepleri

Sürgün cezasına çarptırılmış suçluyu menfasına kadar götürüp yerleştirmek devletin görevi dahilinde bulunduğundan bu işlem dolayısıyla doğan masrafları da devlet karşılıyordu. Sürgünsuçluyla onu menfasına götürmekle görevli olan görevlilerin yol boyunca tüm yiyecek, içecek, barınma ve yol masrafları devlet tarafından karşılanıyordu³⁷⁴ Tanzimat sürecinde merkez hazinesine hatırı sayılır bir yük getiren söz konusu masrafları düşürmek için bazı tedbirlere başvurulmuştur (Köksal, 2006:298). Dahiliye Nezareti yazışmalarında artık ödenmeyecek olan yevmiyelerin başkalarına aktarımı sağlanmıştır³⁷⁵.

Yapılacak ödeme miktarları Şura-yı Devlet ve Dahiliye Dairesi arasında yapılır, vilayetlere bildirilir, valilik ödemeleri gerçekleştirirdi. Sürgünlerin menfaya gönderilmeleri için belirli bir tahsisat ayrıldığı gibi sürgünlerin af edilmeleri neticesinde memleketlerine gönderilmelerinde de belli bir tahsisat ayrılmakta idi. Bu durum sürgün cezasının hukuki yönünü ortaya koymaktadır (Makan, 2012:92).

Divan-ı Harp kararıyla idareten sürgün edilenlerin ailelerine aylık verilmiştir. İdareten sürgün edilenler ister asker, ister diğer mağdurini siyasiden olsun kendileri ve aileleri için günlük yevmiye ve aylık maddi yardım almıştır. Siyasi suçlulardan mağdur memur olanlara mazuliyet maaşı memur değilseler yevmiye verilir. Ancak genel kural değildir (Köksal, 1996:136). Sürgünlerin menfadayken geçim sıkıntısı yaşamaları üzerine padişaha sadakatlerini bildirerek, maaşlarının arttırılması talebinde bulundukları görülmektedir. 28 Mayıs 1878'de görevine son verilen eski başvekil Sadık Paşa 1897'de sadakatinin teyidi ve

³⁷⁴ Sürgünleri menfa yerine gönderirken yanlarına verilen muhafız memurların da vapur ücreti ve harcırahi Şura-yı Devlet dairesince vilayetlere bildirilmiştir. Eski Yemen gümrük nazırı Şükrü Efendi'nin muhafazası için verilen memurun vapur ücreti ve harcırahları için verilen 6620 bin kuruşun icra-yı muamele mucibesi Yemen vilayetine bildirilmek üzere bilhavale Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesine kaleme alınmıştır. (BOA, BEO.,396-296-68-2)

³⁷⁵ Sürgün olarak bulundukları Rodos'ta affolunarak polislikten ihraç edilen Yusuf, İsmail Hakkı, Ali Hulusi ve Serkis adlı kişilerden boşalan yevmiye meblağlarının, Midilli'de kalebind Trabzonlu Kötüzoğlu Ahmed'in eşiHamide ile oğlu Şükrü'ye ve muvakkaten Rodos'ta bulunan Yanyalı Edhem Hüseyin ile Adanalı Mehmed b.Mustafa'ya verilmesi uygun görülmüştür (BOA, DH.MKT., 2049/3)

maaşının arttırılması dileği için arızasını Başkitabet'e gönderir. 16 seneden beri Limni Adası'nda ikamet olduğunu, gece gündüz hazret-i hilafet penahilerini düşündüğünü ifade eder. Ancak kendisine mazuliyet maaşı olarak verilen on bin kuruşun yeterli olmadığı, bunca senenin hürmeti neticesi olarak ihtiyarlık halinde duçar olduğu sıkıntı ve borç içinde ızdırab içinde kaldığını belirtir. Uzun süre bu duruma sabrettiği halde artık alacaklılar karşısında aciz kalmaktan bıktığını ifade eder (BOA, YEE., 14/100- 27)

Sürgündeki insanların en önemli meselelerinden biri de geçinmeleri ve maiyetlerinin sağlanması hususudur. Sürgün hayatı yaşayanların tümü yokluk çekmiyordu. Aileden kalan malları yiyenler vardı. Sürgünlerin herhangi bir iş kolunda çalışmalarına da engel yoktu. Sürgünler, ekonomik yönden mağdur edilmez, kendilerine maaş bağlanarak sürülürlerdi bu nefyedilenlerin bir kısmı hiçbir vazifeye haiz olmayan sadece bir maaşla ikamete memur edilir, bir kısmı da memuriyetle gönderilirdi (Gör, 2015:110). Namık Kemal 113. maddeye dayanarak ikamete memur olarak Midilli'ye gönderildiğinde II. Abdülhamid kendisine harcırah namıyla üç yüz lira verdiği gibi Şura-yı Devlet azalığından aldığı maaşın da her ay verilmesini irade etmiştir (Şakir, 2010:146). Mizancı Murat pazarlığıyla affedilen ve afları cülus günü İstanbul gazetelerinde ilan edilen siyasi mücrimler –Fizan'a sürülmek üzere- Trablusgarp'a getirilmişti. Trablusgarp sürgünlerinden Cevat Bey sürgünlerin hepsine birer nefer erzakı ve gündelik altmış para tahsis edildiğini, parası olanların istedikleri gibi paralarını kullanabildiklerini belirtir (Emre, 1960:55).

Hatıralarda padişahın yurtdışındaki sürgünlerin mallarına el koyması genellikle müsadere olarak geçse de belgelerde haciz olarak geçer. Mal varlığını hacz etme Ceza Kanunu'nda 381. madde de yer alır."Müttehem gaibin emvâli hükümetin taht-ı haczidaresinde bulundukça zevce ve evlat ve valideynine ihtiyaçları olduğu halde emlak-i mezkure varidatından hükümet-i icraiyece tasvip olunacak surette iane olunur (Birinci, 2012:211) Bir suçla itham edilen kişinin bir an önce ortaya çıkıp mahkemede hesap vermesini sağlamak için zorlayıcı tedbir olarak mahkemece mallarının haczi yoluna gidilecektir. Fakat mahkumiyet ve el koyma kararı hemen verilmezdi. Kaçanların memlekete dönebilmelerini sağlamak için on beş gün veya bir ay mehil verilerek ve böyle hareket edenlerin padişahın affına uğrayacağı da ilave edilerek gazetelerde ilan olunurdu. Haciz kararı davaya bakan mahkemece alınır. Haciz kararını yerine getirmekmahalli mülki yetkililere bildirilerek icra edilmektedir. Kayıp durumundaki kimsenin mallarının haczi kesinlikle müsadere değildir. Mal yine kayıp kişininindir. Sadece yönetim ve tasarruf hakkı elinden alınır. Muhtaç durumdaki eş ve çocuğu mülki hükümetce uygun görülen miktarda malın gelirinden alınır hangi malların

haczedileceğine dair üzere kesinlik yoktur. Kayıp durumdaki kişi yakalanınca yargılaması yapılır ve hacze son verilir (Köksal, 1996:138).

Meslek sahibi olanlar mesleklerini icra edebiliyordu. Ancak menfilerin mallarına el konulması onları zor durumda bırakıyordu. Tanzimat kanunlarına aykırı olan bu durum sürgünlerden kimilerini mal edinmekten soğutmuştur³⁷⁶. Şair Eşref de Mısır'a kaçtıktan sonra onun hakkında gazetelere "memlekete döndüğü takdirde mazhar-ı affi hilafet penahi olacağı, avdet etmediği takdirde mahkum ve emlakinin hacz edileceği" tarzında bir ilan yayınlanmış o da bir hiciv yazarak cinayet mahkemesine göndermiştir (Yücebaş, 1978:236). Avrupa'da faaliyetlerini sürdüren Ahmed Rıza'nın Meşveret'teki yazılarından dolayı saray kendisini gıyabında yargılayarak mal varlığına el koymuş³⁷⁷ ve prangaya mahkum etmiştir. (Ahmet Rıza, 1988:15) Halil Halid de hatıratında sürgün olan dedesinden kalan malların müsaderesi üzerine onları yeniden alabilmek için harekete geçmesini anlatır (Halid, 2008) .

Bazı uygulamalarda müsadere³⁷⁸ görülse de buna itiraz edildiğinde iadesi gerçekleştirilebiliyordu. Kadıköy'deki evinin aranmasında şahsi eşyasının müsadere edildiğini iddia eden ve Isparta'da ikamete memur Bedirhanoğullarından Emin Bey'in, eşyasının tespit ve zabıt varakasıyla teslim edileceği bildirilmiştir (BOA, ZB., 309/112).

Maaş, tahsisat ve harcırah³⁷⁹ da belli kurallara uygun olarak daha çok Dahiliye Nezareti ve Şura-yı Devlet yazışmaları ile gerçekleşiyordu. Fizan mutasarrıflığına tayin olup yola çıkan Saffet Paşa yolda hastalanarak Trablusgarp'ta bir süre kalmıştır. Burada geçirdiği zaman için talep ettiği harcırahın harcırah kararnamesinin beşinci maddesine uymadığı (30 günü geçtiği) belirtilmekle birlikte Dahiliye Nezareti'nden gelen tezkerede hastalık nedeniyle buna izin verildiği ve Şurayı Devlet Dahiliye Dairesinden kaleme alınan mazbata ile 484,5 kuruş ödenmesi kararlaştırılır (BOA, MV., 84/105).

Sürgünler genellikle ailelerini de birlikte götürdüklerinden geçim sıkıntısı yaşanmıştır. Geçimlerini sağlayamadıkları için aileleriyle birlikte fakirlik içinde kaldıklarından yevmiye ya da bir işte istihdam edilerek maaş talebinde bulunmuşlardır³⁸⁰. Bu yardım taleplerine olumlu

³⁷⁶ Tefik Biren, sürgün edilenlerin malları müsadere edildiği için "Bir gün aynı problem benim de başıma gelir" diye mal mülk edinmemeye karar vermiştir (Biren, 2000:499).

³⁷⁷ 27 Temmuz Paris'ten alınan habere, Sultan Jön Türklerle anlaşması için Celalettin Paşa'yı gönderir. Paris'teki Jön Türkler sultanı rahatsız etmektedir. Onların mallarına el koyma kötülüğü ve onların isimlerinin vatandaşlıktan çıkarılması hala devam etmektedir. (Times, 28 Temmuz 1897:7)

³⁷⁸ Yanya'da ikamete memur edilen Bedirhani Tahir ve Mehmet Ferit Beylerinin ev eşyalarının tespit edilmesi isteniyordu (BOA, ZB., 80/41 25).

³⁷⁹ Yemen Rüşumat Nazır-ı sabıkı olup irade ile Rodos'a nefy olunan Şükrü Efendi'ye terfik olunan memurinin vapur ücreti ve harcırahlarının Şura- Devlet Dahiliye dairesince ödenmesi. (BOA, BEO., 396- 296-68).

³⁸⁰ Askeriyeden ihraç olunan Miralay Halil Kamil Bey ve arkadaşları Rodos'ta aileleriyle birlikte fakr-u zaruret içinde bulundukları için padişaha istida yazmıştır (BOA, Y.MTV., 13/129). Rodos'a sürgüne gönderilen Mehmet Kani Efendi ailesinin geçimini sağlamak için bir memuriyette görevlendirilmek talebinde bulunmuştur (BOA, ZB., 94/ 12).

cevap verilmeye çalışılsa da kimi özel durumlarda yardım talebi kabul edilmemiştir. Sultan Abdulaziz'in katili olup Taife sürgün edilen Binbası Necib'in ailesi ve kerimesi sefalet ve muzayakada olduklarından bahisle yüzer kuruş maaş tahsisi talebinde bulunmuşlardır. Ancak padişah katili bir mücrimin ailesine maaş bağlanması muvafık olamayacağı hakkında Başkitabet'ten tezkire müsveddesi gönderilmiştir (BOA, Y.EE., 5/131). İkamete memur olan kişinin ataları padişaha sadık kişilerden idiye de bu şahıslara ayrıcalıklı davranılırdı.³⁸¹

Devletin ikamete memur olarak görevlendirdiği kişilerin maaş ödemelerinde zaman zaman zorluklar yaşandığı görülmektedir. Fizan Sancağı gelirlerinin giderleri karşılamadığı gerekçesiyle memur maaşlarında indirimle gidilmesinin yanı sıra bazı memuriyetlerin de lağvedilerek para tasarrufunda bulunulmasına dair belgelere rastlanmaktadır (BOA; DH.MKT., 2001/127). Yine Yemen, Trablusgarp, Ankara, Edirne ... gibi şehirlerde misafir, kimsesiz, sürgün ve kalebentlerin vilayat bütçesine dahil edilmiş olan yevmiyelerin ödemesinde indirimle gidilmesi istenmiştir.³⁸² Geçimine yetmediği gerekçesiyle yevmiyesinin artırılmasını isteyen Bursa'da ikamete memur İbrahim'in Dersaadet'te emlakı olup olmadığını araştırılması istenir (BOA, ZB., 22/80). Sürgünler menfalarında vefat ettiklerinde ise maaş tahsisi ailelerine bağlanıyordu.³⁸³ Sadullah Paşa Viyana sefiri iken karısıyla kızı İstanbul'da II. Abdülhamid'in adeti olduğu üzere adeta esir ve rehindir. Sefirin intiharının ardından geride kalan ailesine maaş bağlanır (Akyıldız, 2011:184-189). Bulundukları menfalarında maaş alamayanlar da olmuş, o zaman da bölgenin ileri gelenleri yardımcı olmuştur. Maaşı olmadığını öğrenince Abdüllatif Keylani Paşa kendi hesabından Halit Bey'e her ay on altın verilmesini buyurmuştur. Halit Bey, Şam'dan ayrılma kadar bu maaşı almayı sürdürmüştür (Ayni, 1945:41).

Müebbed ve muvakkat kürek, müebbed kalebentlik, müebbed nefy cezası verilen mahkumlar bu cezalarının bir sonucu olarak ömür boyu rütbe ve memuriyetten mahrumiyetle cezalandırılır. Memur olanların rütbe ve memuriyetlerine son verilir. Memur bulunmayanlar ise cezalarının infazından sonra memuriyete kabul edilmezler. Muvakkat kalebentlik cezasına mahkum olanlar ise ceza müddeti sona erdikten ve ceza sürelerinin yarısı kadar bekledikten sonra bir daha suç işlemeyeceklerine dair kanaat gelirse görevlerine döndürülür. (Köksal, 1996:137).

³⁸¹ Arzuhal sahibi Ali Rıza Bey'in babası ve büyük babası devlete sadakat göstermiş kimseler olduklarından şimdi İstanbul'da ikamete memur edilen kendisinin Galata Gümrüğü'ndeki maaşına zam yapılması kabul edilir (BOA, Y.EE., 36/39)

³⁸² BOA; DHMKT, 1333/84, 1333/88, 1333/93, 1333/90

³⁸³ Akka'da vefat eden Ahmet Mazhar Paşa'nın ailesine maaş tahsisi bağlanmıştır. (BOA, BEO., 1146-85914)

Avrupa'ya firar edenler geri dönmek istediklerinde askerlik görevlerinden tard edilirken, Anadolu'da memuriyetle görevlendirilip, kendilerine maaş tahsis edilebiliyordu.³⁸⁴ Bir yaptırım olarak malları haczedilip devletein tassarufuna bırakılıyordu. Dersaadet Cinayet Mahkemesince mahkum edilip firar eden ve mahallince emlak ve arazisine el konulan Delvineli Yahya Efendi ve biraderi İsmail'e ait ağnanın satılarak bedelinin mahalli mal sandığına teslimi istenir. (BOA, DH.MKT., 518/54). Firari Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in arazisinin hükümet konağı inşaatı için satışının istendiği ve İsmail Kemal Bey Dersaadet Cinayet Mahkemesi'nde gıyaben mahkum olduğundan hakkında icap eden muamelenin bildirilmesi istenir (1907) (BOA, DH.ŞFR., 380/9).

2.8. SürgünlerinMenfadan Firarları

II. Abdülhamid döneminde yapılan siyasi sürgünlerde amaç, cezalandırmak ya da siyasi muhalefeti mümkün olduğunca merkezden uzaklaştırmaktır. XIX. yüzyılda ve XX. yüzyıl başlarında henüz Arabistan ve Kuzey Afrika ülkeleri özellikle de Trablusgarp ve Bingazi, Osmanlı toprağı olduğu için, sürgünler daha çok bu bölgelere yapılmaktadır. Bu bölgelerden tekrar İstanbul'a ulaşmak kolay olmayacaktır. Firariler kaçarken genellikle deniz yolunu kullanmışlardır. Çünkü kapitülasyonlardan dolayı vapurdan karaya çıkmadığı takdirde tekrar vapurla dönebileceklerdir ve yakalanma riski daha azdır (Kandemir, 1975:150). II. Abdülhamid'in muhaliflere karşı yürüttüğü siyasetinde padişahı en çok uğraştıran konulardan biri kapitülasyon konusu olmuştur³⁸⁵. Firar etmek isteyenler ecnebi tabiiyetinde birinin evine sığındıklarında buraya müdahale edilemiyordu. Sürgünler biriktirdikleri ya da yardım görerek aldıkları paralarla İngilizler ve Fransız gemilerine binerek kaçabiliyorlardı.

Bir kişinin sürgün cezasından kurtulması için affedilmesi veya ölmesi gerekir. Bunların dışında sürgün cezasından kurtulmak mümkün değildir. O yüzden menfiler firar yolunu kullanmak zorunda kalmışlardır. Sürgünden kaçanlar yakalandıklarında cezaları en az bir kat daha artırılarak uygulanmıştır³⁸⁶. Firar etmeye kalkanlar ise daha ağır şekilde

³⁸⁴ Avrupa'ya firar etmelerinden dolayı askerlikten tard edilen Reşit Bey'le Ahmet Rıfat Bey'in geçinecekleri derecede bir tahsisle Anadolu'nun herhangi bir yerinde ikamete memur edilmeleri Reşit Bey'in Kayseri'de Ahmet Rıfat Efendi'nin Çorum'da 300 kuruş maaşla istihdamlarının sağlanması firarlarına meydan verilmemesi hakkında karar bildirilmiştir (BOA, DH.MKT., 2580/127) İkinci fırka sabık kumandanı olup Halep'te ikamete memur Hüseyin Efendi'ye çıraklık maaşı tahsis edilmiştir (BOA, İ.DH.,1240/97130) Selanik'teki ikamete memur Leskovikli Rauf Bey'e emsalleri kadar maaş tahsisiyle vilayet maiyetinde istihdamı (BOA, İ.DH., 1370/43)

³⁸⁵ II. Abdülhamid,13 Eylül 1914'teki konuşmada, kapitülasyonların kaldırıldığını gördüğünü ancak kendisinin buna aklının ermediğini ifade eder. "Mesela şimdi bir cani , bir sefarethaneye iltica etse (sığınsa) polis o sefarethaneye girip te caniyi yakasından sürükleyerek çıkarabilecek mi? Vaktiyle buna pek çok çalıştım. Fakat muvaffak olamadım. Eğer bu defa devletler buna razı olurlarsa bizim için cidden çok büyük bir muvaffakiyet olur (Şakir, 2011:535).

³⁸⁶ Avnullah el-Kazimi, Sivas'a sürgün iken kaçmaya kalkınca Sinop'a gönderilip, ayağına zincir vurularak kimseyle görüşmesine izin verilmeden hapsedilmiştir.

cezalandırılırdı. Menfi veya mukim bulundukları mahallerde firar edip de pişman olanlar padişah'tan af isteğinde bulunuyorlardı. Af istekleri kabul olunmaz ise ümitsizliğe düşerek firar edecekleri bildiriliyordu (BOA,Y.PRK.MK.,8-112). Sürgünü kontrol etmek için valiliklerden sürgünlerin fotoğraflarını çekmeleri isteniyordu (BOA,Y.MTV., 204-10).

Sürgün edilenler fırsatı bulduklarında sıklıkla kaçma eylemine girişmişlerdir. Bu eylemde özellikle Fizan, Cidde, Trablus gibi Kuzey Afrika'nın çöl topraklarında iklim ve yaşam şartlarının zorluğu³⁸⁷ etkili olmuştur. Kaçma genellikle bulundukları yerde halkla temasları ve yabancı devletlerin gemilerinden yararlanılarak gerçekleşiyordu.³⁸⁸ Ancak hükümet zabıtları sahili sürekli kontrol altında tutarak kaçmaların önüne geçmek istemiştir. Bir başka yol ise Trablus'tan içeri kesime doğru karayoluyla ilerleyerek Afrika'nın güneyine inmektir. Bu yol çölü aşmayı gerektirdiği gibi aynı zamanda yerli kabilelerin eşkıyalık hareketleri sebebiyle tehlikelerle dolu geçilmesi neredeyse imkansız bir yoldur (Makan, 2012:87).

Firar olaylarına karşı Ceza Kanunu firarilerin muhakemesi için 7. maddeyi koymuştur. Bu maddeye göre muvakkat kalebent ve kürek cezasında olanlar firar ederlerse cezası ceza süresinin üçte birinden yarısına kadar ceza eklenir. Eğer müebbed nefy cezası olan kimse firar ederse müebbed kalebent kılınır, müebbed kalebent firar ederse müebbed küreğe konulur³⁸⁸. madde deşüpheli hakkındaki karar, sekiz gün zarfında liva bidayet mahkemesi veya Mahkeme-i Temyiz müdde-i umumisi veya muavini tarafından mahkumun ikametgahı nın tabi olduğu vilayet gazetesi aracılığıyla neşr olunacaktır. 9 Haziran 1901 tarihli irade ile Avrupa'da firari olan 'fesad-ı cinaiyede bulunan eşhas' hakkındaki kararın sefaret aracılığıyla bulunduğu mahalin hükümetlerine bildirilecek, eğer mahkumiyeti kesinleşmişse görüldüğü yerde tevkif edilmesi istenir. Firarilere verilen cezalar ve muhakeme şekli Ceza Kanunnamesi'nde (09.08.1858) ve Usûl-ü Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'nda (25.07.1879) ilk defa teferruatlı bir şekilde hükme bağlanmıştı. Firarilerin faaliyetleri ise önce Ceride-i Mehakim'de daha sonra Ceride-i Mehakim-i Adliye'de neşredilmiştir (Birinci, 2012:206-212).

Sürgünlerin firarlarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin rolü sıklıkla görülmektedir. Erzincan'da sürgün bulunan Dr. Bahaeedin Şakir Bey'in kaçmasına da Ahmet Celalettin Paşa, yardımcı olacaktır. 1905 Temmuz başında Dr. Bahaeedin Şakir Bey, Yusuf İzzettin

³⁸⁷ Trablus'tan Cidde'ye sürülmüş olanlar vardı. Burası çok kötü iklim koşullarına sahip bir yerdi. Başka yerlere gitmelerine izin verilmeyince bu bölgeden kaçmalar başlamıştır (Kandemir, 1975:149).

³⁸⁸ Fizan sürgünlerinden Mahir Said Pekmen'in amcası Şekip Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'da yayılması için çalışmış, Avrupa'daki Jön Türkler'e de yardımcı olmuştur. Meşrutiyet gazetesine muntazaman "Tabaka-i Bâlâ Muhabiri" imzasıyla yazı göndermiş ve sarayı endişelere düşürmüştür. Hakkında verilen jurnal nedeniyle Akka'ya sürülünce Fransızca bildiği için Akka'daki Frenklerle ilişki kurmuş ve vapura binerek kaçmıştır. (Pekmen, 2013a:22)

Efendi'nin köşkünden çıkarken yakalanmış ve Erzincan'a sürgün olarak gönderilmiştir. Doktoru çok seven Ahmet Celalettin Paşa ve Diran Kelekyan Efendi onun Erzincan'dan kurtarılması için Trabzon'daki Terakki ve İttihat mensupları ile temasa geçmişler, 1905 Eylül'ünde Şakir Bey Erzincan'dan Trabzon'a günlerce araba ile mesafe kat ederek gelmiş ve arkadaşları tarafından gizlenmiştir. Nihayet İmeret namındaki Fransız vapurunun Trabzon'a gelmesiyle sandalla vapura götürülmüştür. Vapurda bir Fransız gibi hareket edecekti, Türkçe konuşmayacak, kimseye görünmeyeykti (Bahaeddin Şakir, 2004:216-218).

30 Haziran 1898 ve 3 Temmuz 1898 tarihlerinde Trablusgarp'taki sürgünler serbest bırakıldıktan sonra vilayete gönderilen telgraflarda sürgünlerin gözaltında bulundurularak firar etmemelerinin sağlanması istenmiştir. Menfiler Avrupa'ya kaçma ihtimalleri göz önünde bulundurulacak sürekli gözetim altında bulundurulmuşlardır³⁸⁹. Bu emirlerin gereği olarak vilayet yetkilileri sürgünleri kaçmamaları için takip ettirerek onları denetim altında tutmaya çalışmıştır. Hatta firar etmelerinden korkulduğu için zaman zaman gündelik hayatlarına da sınırlamalar getirilmiştir³⁹⁰.

Sürgünlerin kaçmaları için vali ve mutasarrıfların da yardımcı olduğu görülmektedir. Recep Paşa'nın vali vekili ve kumandan olduğu Trablusgarp'ta, yaveri Şevket Bey tarafından Yedi numaralı İttihat ve Terakki Şubesi kurulmuştur. Recep Paşa ve yaveri Şevket Bey, Jön Türk taraftarı idi. Şevket Bey Avrupa ile münasebeti geliştirerek Trablusgarp şubesinin ehemmiyetini artırdı. Bu işte menfilerin yardımı görülüyordu Ayrıca örgüt, mücadelesini, Avrupa'da sürdürme kararında olanların kaçmalarına da yardım ediyordu. Kaçmaya niyet edenler hazırlığa başlıyorlar, sandal tedarik ediyorlar, sonra Tunus hududunda bir yere çıkıyorlardı. İlk firar, 2 Ekim 1898 Arif ve Hafız İsmail Beyler bir Maltız sandalıyla Tunus'a kaçmalarıyla gerçekleşir. Daha sonra 20 Aralık (veya 1 Ocak) 1898'de Dr. Hamid Hüsnü, Şeyh Necmeddin, kardeşi Vahyi, Tıbbiyeli Faik ve Vehbi yok oldu (Ağababa, 2007:128). 22 Şubat 1899 tarihinde Rıza Şakir ve Musa Fazıl kaçtılar. Ardından Rıza Şakir Bey yine komite karar ve teşebbüsüyle firara teşebbüs ettiyse de başarılı olmayarak yakalandı. Dördüncü firar

³⁸⁹ Sami Bey (2013:79) anılarında Fizan'da Hacı Sünusi'nin en müdhiş istibdat aleti olduğunu, menfilere pek çok işkence ettiğini belirtir. Menfinin beş kuruş yevmiyesi toplu olarak verilmez her gün yanına gitmesi istenir. Yevmiye toplu olarak verildiğinde menfilerin kaçacaklarına inanırlar. Cami Bey sonradan bu kişiyi Gat'a götürünce rahat etmişlerdir.

³⁹⁰ Kaçma ihtimallerine karşı tedbirler de alınmıştır. "Hükümet erkanı nereden his veya vehmetmişlerse içimizden bazılarının Avrupa'ya kaçacağına inanarak pırelenmişler, adeta rahatsız olmuşlar. Şimdi dillerinde hep o. Bizi bundan vazgeçirmeye çalışıyorlar. Bahri Bey: "sevgili padişahımız sizi bu kadar sevdiği, rencide olmanıza asla razı olmadığı ve hakkınızda pek lütufkar davrandığı halde, mesela sizden birer firar hareketi zuhur ederse, düşünmeli ki ne kadar müteessir olur. Biz daima sizin hayrınızı istediğimiz için öyle bir hareketle bulunmanızı hoş görmeyiz. Ve hiç zannetmeyiz ki içinizde böyle bir fikir taşıyan bulunsun." (Pekmen, 2013a:6263)

Ferit, Yusuf Akçura ve Fazlı Beylerinki idi. Bunu, ilerleyen yıllarda diğerleri izledi³⁹¹ (Altun, 2004:29).

22 Şubat 1899'da bir firar vak'ası daha duyuldu. Failleri Rıza Şakir, Musa ve Fazıl Bey'ler. Bu şimdiye kadarki firarilerden büsbütün başka idi. Şimdiye kadar olan firarlar, hususi teşebbüsler neticesi idi. Bu ise cemiyetin Yedinci Şubesinin girişimiyle ve Vali Nazım Paşa'yı gözden düşürüp Trablusgarp'tan alınmasını sağlamak amacıyla yapılıyordu. Rıza Şakir Bey ve Fazıl Bey kaçırılmak istenmiş ancak hava koşullarından dolayı kaçmayı başaramamışlardır (Kandemir, 1975:143).

Sürgünlerin kaçırılmaması husunda valiliklere sürekli yazı gidiyordu. 27 Nisan 1905'te Yemen vilayetine gönderilen irade-i seniyyede menfiyen San'a da bulunan Said, Ziya ve Ferit namındaki kimselerin kaçmamaları için her türlü tedbirin alınmasını isteyen irade-i seniyye gönderilmiştir (Biren, 1993:345). Bu firarlar diğer sürgünleri zor durumda bırakıyordu. Yıldız'dan Vali Namık Paşa'ya gelen yeni emirlerde sürgünlerin iyi muhafaza edilmesi, eğer gerek varsa demire vurulmaları ya da tekrar zindana atılmaları istenmiştir. Bunun üzerine sürgünlere kısıtlamalar getirilmiştir. Önce kasır içinde oturan mektepli efendiler akşam on birde ve gece üçte yoklama edilmeye başlanmış, daha sonra cihet-i askeriye ve bahriyede olanların ayrı ayrı evlerde oturmalarını men' eden emirler çıkmıştır. Askerleri toplu yerlerde bulundurmak ve şiddetli nezaret altında tutmak istemişlerdir. Ayrıca, menfilerin peşine hafiye konularak takipte tutulmak istenmişlerdir³⁹². Firarların devam etmesi üzerine hükümet de farklı politikalar üretecektir. Menfilerden kaçmayacaklarına dair birbirlerine kefil olmaları istenir. Tekkesinde bulunan hürriyetperverler nedeniyle sürgün edilen şeyh ve iki tıbbiyelinin firarının ardından önlemler artırılmıştır. Komodor, sıkı denetim adına Ali Fahri'ye gemide yatmasını söyler. Ali Fahri'nin itirazı üzerine Namık Paşa'dan gelen yazılı emri kendisine okumuş ve emirde Aff-ı âli olan bahriye zabitlerinin hiçbir suretle kaçmaya fırsat bulamamaları için korvette (limandaki gemide) yatmaları buyrulurken, yine padişah'tan gelen emirde sürgünlerin kaçmalarının ecnebilerle görüşmekten kaynaklandığı bu

³⁹¹Harbiye Mektebi öğrencilerinden Ferit muzır evraktan Yusuf Akçura ile birlikte Taşkışla'da hapsolür ve oradan Fizan'a sürgün çıkar. Ancak Recep Paşa ikisini Trablusgarp'ta alıkoyarak oradaki askerin talim ve terbiyesine memur eder ve şahsi himayesi altına alır (Ağababa, 2007:177). Yusuf Akçura arkadaşı Ahmed Ferit'le (Tek) bir gazete yayınlamaya başlamıştır. Gazetede siyasal sorunları tartışma gündemine getiriordu. (Georgeon, 1996:21) Ancak bu iki genç idealleri için Paris'e gidip eğitim almak için kaçmak istediklerini Şevket Bey'e anlatırlar. Şevket Bey durumu Recep Paşa aktarınca Malta'ya oradan Paris'e geçerler. (Ağababa:, 2007:177) 1899'da Yusuf Akçura ve Ahmed Ferid ve başka kişilerle kayıkla Trablusgarp'tan kaçmayı başardılar ve Tunus yoluyla Fransa'ya, Paris'e gittiler (Georgeon, 1996:21).

³⁹² Pekmen, yaşadıklarını anlatırken kavuştukları serbest hayatta , "Gezintilerimiz hele sandal gezintileri hoş görülmedi. Bu bapta sandalcılara, arabacılara emir verildiği gibi arkamıza da Arap hafiyeler konuldu. Bu gayet tuhaf, eğlenceli bir şey idi: Hafiyeler cahil, beceriksiz, üç beş kuruşa tutulmuş adamlar olduğundan işlerini pek salak görüyorlar, herkesi güldürüp eğlendiriyorlardı" diyecektir. (Pekmen, 2013a:94)

nedenle ecneblerle görüşmelerinin yasaklanması istenmiştir³⁹³. Ali Fahri bu emrin anlamsız olduğunu, insanları da daha da kıskırtacağını, kendilerinin affolunduğunu ve bir cürüm sadır olmadığı sürece kanun dairesinde keyiflerince hareket edebileceklerini, kimsenin başkasının cürmü nedeniyle suçlanamayacağını ifade eder. Ne kadar dirense de en azından birkaç gün olsun gitmesini yoksa daha fazla şüphe çekeceğini onu daha fazla sıkacaklarını söylemesi üzerine sahip olduğu bu özgürlüğü de kaybetmekten korkarak söylenilene yapar ve dört gün gemide yatar. Evdeki arkadaşlarının Komodorun isteğiyle “kaçmayacaklarına” dair birbirlerini kefil göstererek söz verdiklerini görünce o da aynısını yapacaktır.. Bunun üzerine “Aşağıda imzaları bulunan zabıtlar, komodorluktan resmi emir almadıkça şimdi bulundukları Trablusgarp vilayetinden hiçbir sebeple çıkmayacaklarını birbirlerine müteselsilen kefil olarak vaad ve temin ederler. Sadık, Fahri, Behçet, Rıza” şeklinde kefil kağıdını imzalamıştır. (Ağababa, 2007:129-131)

1893-94’te Abdullah Cevdet yönetimi aşağılayan bir şiir yazdığı için tutuklanmış fakat sonra affedilmiştir. Aynı yıl içinde tıbbiyeden diplomasını alan Abdullah Cevdet, 1895 yılında bir daha tutuklanarak Fizan’a sürülmüştür (Mardin,1999:224). “Erbab-ı fesat” tan olduğu tespit edilerek, Meclis-i Vükela kararı ile Trablusgarp’a sürülen Abdullah Cevdet (Ocak 1896) Yedinci şubenin faal bir üyesi olmuştur. Bir süre kale zindanında kaldıktan sonra irade-i seniyye ile şehir surları içinde dolaşmasına izin verilen Abdullah Cevdet Ahmed Rıza ve Mizancı Murad beylerle şube adına sürekli haberleştiği gibi, gizlice Mizan, Meşveret ve Mechveret Supplement Français dergilerine imzasız veya “Bir Kürd” takma adıyla yazılar göndermiştir. Buradaki gizli faaliyetleri Süleyman Kadara adında bir doktor tarafından mabeyne bildirilince, sürgün yerinin Fizan’a çevrilmesi için irade çıkmak üzereyken bir yelkenli ile Tunus’a kaçmış³⁹⁴, oradan da Paris’e geçerek Avrupa’daki Jön Türkler’e katılmıştır³⁹⁵.

³⁹³ Kapitülasyonlar Jön Türklerin işine yarıyordu bir anlamda. Ecnebi tabiiyetini haiz bir şahsın meskenine kapitülasyonlar yüzünden padişahın hafiyeleri müdahale edemezdi. Buradan yabancı bir gemiye geçerek yurt dışına kaçış gerçekleşiyordu (Balkan, 1947:11).

³⁹⁴ Trablusgarp’da sürgün olup daha sonra rütbelerinin iadesiyle affolunarak ikamet etmekte olan şahıslar hakkında Trablusgarp Valiliği’nin maruzatı: Siyaset vakalarından dolayı Trablusgarp’a teb’id olunub ahiren rütbelerinin iadesiyle afv-ı alı olarak ikamet etmekte olan şahısların iki kıta resimleri ve isimleri yavereran-ı hazret-i şehriyari Mustafa Paşa ile Kolağası Hasan Bey tarafından verilmiştir. İçlerinde sekiz adedi Namık paşa zamanında diğer menfi bulunan Tiranlı şeyh ve Yahya ve Murad ve Çerkes Musa ve doktor Abdullah Cevdet vesair bir takım kişiler firar etmiş ve birisi ölmüş, ve sekizi bahriyeden .. memuren bazı mahallerde izam kılınmış. Benim bulunduğum sürede dahi yedi adedi kasabalarda firar olarak diğerlerinin şu an orada mevcut bulunması lazım geleceği tabi bulunmuştur (BOA, Y.MTV., 204/10).

³⁹⁵ Sürgünleri kaçmak için de para biriktirmeleri gerekiyordu. Abdullah Cevdet Fizan’da doktorluk yaparak kazandığı para ile kaçma girişiminde bulunacaktır.. Tabiplik sanatını burada icra etmekle kazandığı parayla kaçmayı başardı (Mardin, 1999:224). Sami Bey’de Fizan’da zorlu koşullardan bıkmış para kazanarak kaçmak istemiştir. Cevat Emre’ye Trablustan üç deve yükü kadar Fizan’da geçen mallardan gönderilse karlı bir ticaret yapılabilceğini sefaletten kurtulabileceğini yazar. Malları uzaktan gelen kervan Araplarına satacak para yerine alacağı derileri Trablus’a gönderecekti. Ticaret bu yolla yürüyecekti. Cevat Bey ona üç deve yükü gönderir.

Rıza Şakir altı buçuk ay sefil bir hapisane hayatı yaşamış iken Şevket Bey'in öncülüğünde kaçma planı hazırlanır. Hüseyin Tosun, Ali Fahri'nin kayını Ali Tevfik, Yusuf Akçura ve Cami kaçma planı yaparlar. Hapishane müdürü Çerkes Mehmet Bey de ikna edilerek plan uygulanır. Firar haberinin ulaşmaması için de telgraf hatlarını Mısri baba civarında kesmeleri için Yusuf Akçura ve Cami görevlendirilir. 22 Şubat 1899 günü kaçmışlardır. Hüseyin Tosun onları kurtarmak için uğraşırken yakalanıp zindana atılsa da daha sonra tebdili kıyafetle kaçırlır³⁹⁶ (Kandemir, 1975:144-148).

Trablusgarp'ta sürgünleri zor durumda bırakan Vali Namık Paşa'nın görevden alınmasını sağlamak için bir düzenek kurulmuştur. Fizan'da bulunan menfilerden Hacı Raşit ve Hacı Ahmet Bey'ler gibi yaşını başını almış mevki sahiplerini Cemiyetin Yedinci Şubesi kaçırarak bu da valiyi zor durumda bırakacaktı. Bu iş ancak valinin emriyle olacağından bu emri elde etmek, yani uydurmak lazımdı. Bunu Şevket Bey yapacaktır (Pekmen, 2013a:99). Şevket Bey, Vali Namık Paşa'nın katibi Osman Bey'in kalemi ile yazılmış bir irade ile Murzuk'un iç kalesinde mahpus bulunan Hacı Ahmet ve Hacı Raşid Beylerin padişah tarafından af talebinin tebliğini düzenler. Trablusgarp vilayetinden Fizan mutasarrıflığına kağıt ulaşınca adamlar derhal serbest bırakılmışlardır. O zamanlar Trablus ile Murzuk arasında telgraf hattı yoktu. Böylece ilk mahpus Tunus'a kaçırılmış olacak Namık Paşa da azledilmiş olacaktı. Ancak mahpuslar Tunus'ta yakalandı. Olay ortaya çıkınca padişah mahpusların Trablus merkezde kalmaları buyururkeniki yıl süren soruşturma sonunda sahte evrak düzenleme işi Osman Bey de kalmıştır. Bu işi düzenleyen Yedinci Şube daha sonra Osman Bey'i de kurtarmıştır. Bu olay padişahın Fizan'a 800 kilometrelik telgraf hattı çekirtmesine neden olacaktır (Baykurt, 2009:141-142).

Recep Paşa'nın Trablusgarp'taki Jön Türklere yardımı her zaman minnetle anılmıştır. Ethem Ruhi, "Recep Paşa'nın hürriyete hizmetini önemle belirtmeyi bir ödev sayarım. Merhumun bizlere karşı tutmuş olduğu hareket tarzı bir baba şefkatinden başka bir şey değildi. Onu överken, Başyaveri Kaymakam Şevket Bey'in ismi üzerinde de durmak lazımdır. Gerek Recep Müşir Paşa, gerekse Şevket Bey bütün sürgünleri kendilerine bir Tanrı emaneti sayarlardı diyebiliriz.." Ethem Ruhi, Recep Paşa'nın para olarak da kendilerine yardım etmesinden bahseder. Çünkü çok para sıkıntısı çekerler. Menfilere verilen günlük tahsisat 60 paradır ve bu da ancak kuru simide yetmektedir. Ailesinden de kendisi yardım kabul etmez.

Sami bu yolla çok para biriktirmiştir. 1908'de silahlı bir kuvvet düzerek ve dört yaşındaki oğlu Yedigari yanına alarak Sahra'yı geçmiş, Gine'ye inmişti. Gine'den kalkan bir vapurla Londra'ya vardığı gün İstanbul'da Kanun-i Esasi ilan oldu (Emre, 1960:87).

³⁹⁶ Trablusgarp'tan çöl yolu ile kaçarak Afrika sahilinden bir gemi ile Fransa'ya geçmiş ve Paris'e gitmiştir. Jön Türklerle temasa geçtiğini ve teşkilatın yardımı ile Rus tebaası olarak Kafkasya'ya gitmiş oradan da hududu geçerek Erzurum isyanlarında rol oynamıştır (Türkdoğan, 1987a:74).

Müşir Recep Paşa ve Şevket Bey'e o kadar güvenir ki kaçma planını onlara anlatır. Birlikte plan hazırlarlar ve Fransız Konsolosluğu vasıtasıyla Fransız makamlarının himayesi altında vapurla Tunus'a oradan Marsilya'ya geçer. Vedalaşırken Müşir Paşanın hukuk okumasını tavsiye etmesi üzerine tıp tahsilini bırakır. Kaçmasına ait yol masrafını İttihat ve Terakki'nin Batı Trablus şubesi verir. Recep Paşa da 50 altın verir." (Balkan, 1947:17-19). Daha sonra Mahir Said de, Erkan-ı Harb Yüzbaşı Silistreli Hamdi Bey'in kendisine birlikte kaçma teklifinde bulunması üzerine Tıbbiyeli Neşet'i de yanlarına alarak, bir sandal bularak yedi sarı liraya Fransız vapuruna bindirilmişlerdir. Balıkçı sandalı vapura gizlice yaklaşarak gemiye binmelerini sağlar. Fırarından önce Recep Paşa'ya kaçacağını söyleyip vedalaşmıştır (Pekmen, 2013a: 99-110). Avukat Mehmet Şeref (Aykut)³⁹⁷ Edirne'de 1895'te tutuklanan Talat Bey ve İpekli Hafız İbrahim'in avukatlığını yaptığından sekiz yıl Trablusgarp'a sürgüne gönderilmiş, Trablusgarp valisi Recep Paşa'nın aracılığı ile kaçak olarak İzmir'e gitmiştir (Emiroğlu, 1999:139).

Murzuk Abdülhamid devrinin en uzak sürgün yeridir. Ağababa, Murzuk'a gittiğinde tarih 22 Ağustos 1906'dır. Ağababa Murzuk'a gittiğinde orada iki Jön Türk vardır. Sami Çölgeçen³⁹⁸ ve Hilmi Çölaşan (Sami gibi Fizan'dan Büyük Sahra'dan Orta Afrika'ya giderek kaçmıştır). Sami, Şeref vapuruyla gelen 81 kişi arasındadırlar. Sürgün yeri önce Hayfa iken sonra padişahın gazabıyla Murzuk'a atılmıştır. Filibeli Hilmi, İstanbul'dan doğruca Fizan'a gönderilmiş, siyasi bir sürgündü (Ağababa, 2007:134-136).

³⁹⁷ 1898'de Trakya'da örgütçülük yapmış, 1905 olaylarında Erzurum'da dağıtılan beyannamelerden birini yazmış, 1907'den itibaren Selanik, Makedonya ve Trakya'da faaliyette bulunmuştur (Emiroğlu, 1999:139).

³⁹⁸ Sami Bey, 1877'de Sofya civarındaki Berkofça'da doğmuştur. Sami Çölgeçen 1897'de Bahriye güverte teğmeni iken Şeref vapuru ile gönderilenler arasındadır. 1898'de aften yararlanıp rütbesini geri alır ve Girit'e atanır. Hayfa'da iken İT'den olduğu için yine tutuklanır.(Bahriyeli Sami Bey, Ali Baba takma adıyla Avrupa ve Mısır'daki yayınları ecnebi postası aracılığıyla getirip Suriye ahalisine neşr ederken durumu cemiyete haber ederken yakalanmıştır. (İstanbul'a getirilerek iki sene Taşkısla'da görüşmeden mahrum bir halde bulunduktan sonra Fizan'a nef edilmek üzere Hayfa'ya teslim edilir (Tanin,17 Eylül 1908). Divan-ı harp tarafından ölüme mahkum edilmiş ancak 16 Haziran 1902'de Abdülhamid'in bu cezayı askerlikten tard ve ömür boyu sürgüne çevirmesiyle Fizan'a gönderilir. (Hukuk-u Umumiye, Numara:23:3) Fizan'a atıldıktan sonra bir gün firar etmek düşüncesiyle çalışmalar yapar. Sami Bey ortak arkadaşları Saffet Bey'e gönderdiği mektupta yaşamak için çektiği katlanılmaz şartları anlatıyordu. Subay ve memurların devam ettiği kahvede çıraklık ediyordu ve bu şekilde çalışmak zoruna gitmiştir. Etrafındaki kabilelerle münasebete girmiş, mektep açmış, iş görmüştür. Nihayet geçen Şubat'ta yanında on arkadaşı ile ve oğlu yadigar ile kaçarlar. Bu çok zor bir iştir. Türlü akıl ve hayale gelmez felaketlerden mahrumiyetlerden sonra bir İngiliz'in yardımıyla Avrupa'ya giden bir vapura bindirilirler (Tanin:17 Eylül 1908) Bahriyeli Sami'nin yol arkadaşları Şaban, Bekir, Selim ve Arif Ağa namında dört Arnavud, Sinop müftü-yü sabıkı Hacı Mehmet Tevfik, Kangırı Zaptiye Mülazımı Rahmi, Bursalı Mehmed Nuri Efendiler'le Midilli'li Yorgi ve Nikola isminde beş Anadolu'lu toplam dokuz kişiden ibarettir. Yanlarında Tuareg kabilesine mensup üç de kılavuz vardır. Peşlerine düşen müfreze daha fazla dayanamayarak geri dönmüştür. (Demir, 2000:57) Fizan'da posta müteahhidliği, belediye memuriyeti, ve bahçe isticarı gibi işlerle meşgul olabilmıştır. Fizan'da beş yıl kaldıktan sonra 28 Şubat 1908 gecesi Tuareg kabilesine mensup üç kılavuzun peşinden yola çıkmışlardır. Büyük Sahra'yı geçip, Gine Körfezi'ne ulaşmıştır. Burada meşrutiyetin ilanını öğrenen Sami Bey vapurla İngiltere'ye gitmiş ve oradan da Eylül 1908'de İzmir'e gelmiştir. İzmir'den İstanbul'a geçen Sami Bey'in burada sürgünlerce oluşturulmuş olan Fedakan-ı Millet Cemiyetine katıldığı anlaşılmaktadır. 12 Kasım 1908'de yüzbaşılığa yükseltildi 2 Ekim 1909'da Fizan'a mutasarrıf olarak gönderildi. (Demir, 2000:55)

Sami Bey, Fizan'da sekiz ay kaldıktan sonra buradan kaçmanın çarelerini aramaya başlar. Bununla ilgili kiminle konuşsa Fizan'dan kaçanların ara sıra bulunmakla birlikte çoğunluğu pişmanlıkla geldiği, veyahut helak olduklarını öğrenmiştir. Nihayet on kişiden mürekkep arkadaşlarıyla anlaşarak 1-2 ay zarfında gerekli levazımatı hazırlayıp (para, tüfek) 25 Şubat 1908 tarihinde geceleyin kalenin duvarından aşmak suretiyle dışarı çıkmış ve önceden tedarik ettikleri develerle kum deryasına doğru çıkmışlardır³⁹⁹. Kara yolunu kullanarak geçen Bahriyeli Sami (Çölgeçen) bu konuda hikayesini bildiğimiz prototiptir.⁴⁰⁰ 1900'de Fizan'a giden Sami Bey, 8 yıl sonra zorlu bir kaçma gerçekleştirir. 11 Ağustos 1908'de Atlas Okyanus'undan attığı mektupta hala meşrutiyetin ilanından haberdar değildir. (Koloğlu, 2008:62-63). Gine Körfezi'ne geçtikten sonra İngiliz vapuru ile Sierre Leone limanına geçerler. Burada çektikleri tüm ızdırabı unuturlar çünkü Times'ın haftalık nüshasında meşrutiyetin ilanını öğrenmişlerdir. Buradan Kanarya Adaları, ardından Liverpool'a Liverpool'a ayak bastığında firarları üzerinden 6 ay geçmiştir. Burada Osmanlı Konsoloslughuna uğrayıp, milli kıyafetlerini giydikten sonra, bir Fransız vapuruyla İzmir'e geçmişlerdir (Demir, 2000:60)⁴⁰¹.

Sürgünlerin firarına yardımcı olanların da başka bir yere naklinin istendiğinde şüpheyile karşılandığı görülmektedir. Sivas'ta sürgün edilip tarassut altında bulundurulandan binden fazla politika müttehimlerinden bazılarının firarına sebebiyet veren vilayet tercümanı Girit'li Emanuel'in Mamuretülaziz Vilayeti tercümanlığına nakli istirhamına dair Reşit Akif Bey'in şifre göndermiştir. Reşit Akif Bey'in telgrafında vilayet tercümanı Girit'li Emanuel'in kendi isteğiyle açık bulan Mamuretülaziz tercümanlığına aynı maaşla naklini istirham ettiği halde henüz cevap gelmediğini, eğer bu kişiden şüphe ediliyorsa sadık ve Müslüman birinin tayinine ihtiyaç olduğunu tekrar bildirir. (BOA,Y.EE., 15/3)

Trablusgarp'ta firar olaylarının artması üzerine, Trablusgarp vilayetinden sürgünlerin Fizan'a gönderilmeleri teklifi uygun görülmemiştir⁴⁰². Gerekçe olarak Trablusgarp sahilinin açık olmasının firarilere neden olduğunun doğru olduğu, ancak Fizan'a gönderilmelerinin de

³⁹⁹ (Rahmi, Hukuk-ı Umumiye, Nr:23 :3).

⁴⁰⁰ Sami Bey (2013:31) anılarında esas amacı sürgün yerinden kaçmak olsa da bir diğer amacının da Sahra-yı Kebir'i geçmek olduğunu belirtir. Sadece kaçmak amacında olsaydı Fizan'dan güneye geçeceği yerde batıya doğru yol alıp on-onbeş günde Tunus'un güney taraflarına, Fransız kolonisine ulaşabileceğini ve büyük nezahmetlere katlanmak zorunda kalmayacağını bildirir. "Sahra-yı Kebir-i aşmak, Çad gölü havzasını dolaşmak emellerimin en büyüğü idi. Muvaffak oldum." diyecektir.bunun la aynı zamanda hürriyet uğruna her türlü güçlüğü göze aldığını göstermek istemiştir (Çölgeçen, 2013:42).

⁴⁰¹ Sami Bey aftan istifade etmeden kendi hürriyetini aldığı için mutludur. "Kendimiz idare-yi mutlakaya iyi bir sille vurarak Sahra-ya atıldık ve kurtulduk. Şimdi de memleketimize gideceğiz. Ne bahtiyarlık Yarabbi.." diyecektir. (Çölgeçen, 2013:378).

⁴⁰² Aslında Fizan'da da Firarlar devam etmektedir.1905 tarihli belgede Fizan'da sürgün bulunan Tepedelenli Nazım Bey'in firarının haber alındığı, Nazım Bey'in ıslah olup olmadığının serien bildirilmesi istenir. (BOA, Y..PRK.BSK., 74 /84).

ceza sayılacağı için caiz olmayacağı bildirilmiştir⁴⁰³. Yine Trablusgarp'tan kaçmaların fazla olması üzerine bu kişilere ya devlet dairesinde bir iş verilmesi ya da memleketlerine gönderilmelerinin faydalı olacağı yönünde görüş bildirilmiştir (BOA,Y.PRK.MYD., 22/83). Zaptiye Nezareti de kaçmaların artması üzerine buna engel olmak için o mahallin polis komiserinin görevinden alınacağını duyurarak kaçmaları engellemeye çalışmıştır. Bir mahalle sürgün edilmiş olan şahısların firarları halinde o mahallin polis komiserinin derhal azledileceği bildirilmiştir (BOA,ZB., 588/85). Sürgünlerin kaçtıkları yerlerde de rahat durmamaları nedeniyle sürgünler üzerinde denetimlerin sıklaştırılarak kaçmaların önüne geçilmesi istenmiştir. Yemen Valisi Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rodos ile Trablusgarp'a sürgün edilen fesatçılardan bazılarının firar ederek Yemen'e gelerek burada gaileler çıkardıkları ve bunların ele geçirilmeleri de mümkün olamadığından henüz firar Trablusgarp sürgünlerinden firar etmeyenlerin sıkı nezaret altında bulundurulmaları için şifre telgraf gönderilmiştir (BOA, Y..EE., 15/205).

Sürgün yerlerinde menfilerin kaçmaması için valiliklere irade-i seniye gönderiliyordu. M. Tevfik Biren de Yemen valisi iken 10 Temmuz 1903 tarihli telgrafla, menfiyen San'a da bulunan Said, Ziya ve Ferid nam şahıslarla diğerlerinin firar etmemeleri için her türlü tedbiri alınması irade-i seniyece tebliğ olunur. Bundan dolayı en mühim işlerinin bu zevatın kaçmalarına engel olmaya çalışmanın büyük bir mesuliyet olduğunu bu nedenle durumu hemen polis müdüriyetine ve Müşir Paşa'ya tebliğ ettiğini ifade eder (Biren, 1993:345).

Kimi zaman firariler yakalanıyordu. Musul'da sürgün olarak ikamete memur olan ve Mekteb-i Tıbbiyye-i Sahane talebelerinden Rusçuklu Sabri'nin firar etmiş Mısır'ın liman şehri Port Said'de bulunmuştur (BOA, DH.MKT., 752/46). Kaçanların memleketlerine gönderildiği de belgelerde mevcuttur. Sürgün edildiği Trablusgarp'tan firar edip yakalanan Kırşehirli Şevket'in familyasıyla beraber memleketine gönderilmesi (BOA, DH.MKT. 1595/106). Ancak daha sonra tekrar sürgün yerine gönderilmesi istenen Şevket'in ailesi de yol tezkeresi istemiştir (BOA, DH.MKT., 1562/69). Sürgün ya da ikamete memur kimseler kimi zaman İstanbul'a da kaçabiliyordu. Böyle durumda kişinin yakalanması ve daha ağır bir ceza ile karşılaşması söz konusu olabiliyordu. Altı sene önce Hicaz'da ikamete memur edilmiş iken firar eden Abdullah Dersaadet'e gelmiş ise yakalanması istenir (BOA, ZB., 392/98). Dersaadet polislerinden olup Yozgat'ta ikamete memur metrud Yozgatlı Darıcıoğlu Hüseyin'in firaren Dersaadet'e gittiği ve yakalanarak iadesi istenir (BOA, ZB., 157/12).

⁴⁰³ Trablusgarp sahilleriyle vilayetin sair sevhili açık olması nedeniyle menfiler sürekli firar ettiklerinden kürek mahkumları için bir kürek mahalli iskanı lüzumlu olsa da Trablusgarp'a nef olanların Fizan'a gitmesi ceza demek olub bu ise caiz olmadığından Fizan'a mahkum olanların oraya gönderilmesi, Trablusgarp'a mahkum olanların dahi Trablusgarp'da taht-i muhafazada tutulması lazım gelecektir. (BOA, DH.MKT., 1502/10).

2.8. Sürgün Yerinde Ölüm ve İntihar Vak'aları

Sürgünlerin menfa yerlerine gönderilme süreleri belli değildir, 5 aydan 15 yıla kadar menfa hayatı sürebiliyordu. Müebbeden sürgüne gönderilenler vardı. Bu kadar uzun süre içinde ölümler de gerçekleşebiliyordu. Bu ölümlerin bir kısmı iklim koşullarından kaynaklıydı. Menfadaki iklim şartları menfilerin sağlığına iyi gelmiyordu. Bu ölümlerin bir kısmı da yaşam şartlarının zorluğundan, aile özlemi çekmelerinden, yeni hayatlarına alışamamaktan dolayı intihar şeklinde de gerçekleşebiliyordu. Kimlerin nasıl öldüğüne dair bilgileri bulmak zor olsa da kimlerin vefat ettiğini vefat eden menfilerin eşlerine ayrılan maaş tahsisatıyla ilgili belgelerden⁴⁰⁴ ve hatıralardan yola çıkarak bazı bilgilere ulaşmak mümkün.

Tonyalı Vasfi, askeri tıbbiyenin iyi öğrencilerindendir hürriyet aşığı olduğu için tutuklanır. Camialtı zindanında ve Taşkışla'da hapis tutulduktan sonra hasta bir şekilde Şeref vapuruna bindirilmiş ve Trablusgarp Askeri Hastanesi'nde bir süre yattıktan sonra ölmüştür. Katip Ahmet Trablusgarp'ta tifoya yakalanmış ve ilaçsız bırakıldığı için 9 Eylül 1899'da ölmüştür. Babialı Kaleminden Musa Şefkati önce Rodos'a ardından Trablusgarp'a sürülmüş . Burada kaçmak isterken yakalanmış ve hapse atılmış, hasta bünyesi dayanamayarak 20 Şubat 1899'da ölmüştür. Uşakiye tarikatı şeyhlerinden birinin oğlu olan Hüsametdin Tıbbiye mektebi dokuzuncu sınıfında iken yakalanmış Camialtı ve Taşkışla'da sorgulandıktan sonra Trablusgarp'a sürülmüş hastalanarak 30 Ekim 1902'de ölmüştür. Bahriye mektebinden Kemal, 1902'de Trablusgarp'ta veremden ölmüştür. Harbiye Mektebinden Hayri, Trablusgarp'tan Tunus'a Mısır Cenevre'ye kaçsa da Mısır'da ölmüştür. Şeref vapurundan Doktor Halil Fizan'a gitmiş, orada hasta olunca Trablusgarp'a dönmek istemişse de yolda ölmüştür (Ağababa, 2007:148-150).

Cenevre'de çıkan Osmanlı Gazetesi'nde "Abdülhamid'in Feci Bir Cinayeti" başlıklı yazıda Mekteb-ı Sultani mezunlarından Selahattin Bey'in Akka kalesine te'bid edilmesinin ardından arkadaşlarının başına gelenlerden kurtulmak için kendisini denize attığından denizden Arap kayıkçılar tarafından kurtarıldığını, Beyrut'a oradan da Avrupa'ya kaçmış iken Arnavudluğun Dıraç kentine ulaşarak burada 5-6 ay sefalet içinde yaşayarak cinnet geçirdiği yazılmıştır. Yazı, "Abdülhamid, milletin ümit ve istikbalinden birini de bu yolla mahv ettiğinden dolayı mağrur olsun!" diyerek bitirilmiştir.⁴⁰⁵

⁴⁰⁴ Akka'da sürgünde iken vefat etmiş olan Aziz Bey'in zevcesine maaş tahsisi istenmiştir (BOA, İ.DH., 891/70959) Bağdat'ta ikamete memur Süleyman Paşa'nın vefatı sebebi ile ailesine maaş tahsisi istenmiştir. (BOA, İ.HUS. 16-01) Akka'da menfi olduğu halde vefat eden Ahmed Mazhar Pasa'nın ailesine maaş tahsisinde bulunulması istenmiştir (BOA, BEO., 1094 /82048)

⁴⁰⁵ Osmanlı Gazetesi, 1 Mart 1899, Nr:31:5.

Ali Kemal⁴⁰⁶ menfası olan Halep'te yaşamaktan memnundur ve iyi bir çevresi vardır.⁴⁰⁷ Ancak onunla birlikte gelen Fahri, içki, kumara tutulmuş, kötü bir muhitte yaşamış ve intihar etmiştir (1897) (Ali Kemal, 2004:179).

Rıza Tevfik de anılarında kardeşinin intiharından söz eder: “Herhalde bu padişah zamanında çok felaket çektim. Ailem dağıldı, perişan oldu, kardeşlerime bakamadım. Eller elinde ve genç yaşta telef oldular. İkinci kardeşim Ahmed Nazif merhum, yetişmiş ve Yunan Harbinde yararlık göstermiş bir asker iken hafiyeler yüzünden Bekirağa bölüğünde üç ay sualsiz ve cevapsız kalmış ve kendisini kuşağı ile asıp intihar etmişti”⁴⁰⁸. Bütün bu fecaatlere rağmen ben Sultan Hamid'i affediyorum. Çünkü bunların asıl sebebi kendisi değil, beş on paralık rakı parasını kazanmak için babasını jurnal eden bir takım rezillerin ve namussuz heriflerin vicdansızlıkları idi.” Abdülhamid'in böyle hadiselerden fena halde ürktüğünü ve onları birer uğursuzluk falı addedettiğini belirtir. Bu olaydan sonra ziyadesiyle canı sıkılmış, diğerlerini memleketlerine iade edilmek üzere affetmiş ve affolunanların isimleri arasında, biraderinin isminin de ayrıca zikrolunmasını emretmiş (Uçman, 1993:156, 388).

1896 senesinde Diyarbakırlı Müştak Vasfi Taşkışla zindanına gönderilmiş, uzun müddet orada işkence gördükten sonra kömürle intihar etmek istemiş ama kurtarılarak Divan-ı Harp kararıyla müebbed kalebendlikle Rodos kalesine gönderilmiştir. Burada valinin hürriyetperverane görüşleri ile çatışması üzerine müebbed küreğe mahkum olarak Bodrum Kalesi'ne hapsedilmiştir (Ağababa, 2007:192).

Çekilen zulümlerden dolayı yaşanan acılar Jön Türklerin II. Abdülhamid'e yönelik nefretlerini körüklüyordu. Ethem Ruhi'nin Tunus'ta tanıştığı bir genç olan Habip Poyraz, Askeri Tıbbiye'ye girmek üzere İstanbul'a gider ve Ethem Ruhi'nin annesiyle haberleşmesini

⁴⁰⁶ Mekteb-i Mülkiye'den ayrılıp Avrupa'ya gitmiş, hükümete karşı gizli bazı hürriyetperverane teşebbüsata girişerek, jurnal edilmişler ve İzmirli Abdülhalim Memduh, Mekteb-i Mülkiye son sınıf talebesinden Midillili Hüsameddin, Duyun-ı Umumiye katiplerinden Kastamonulu şair Fahri, Uşakizade Süleyman ve İzmirli Tahir Kenan beylerle birlikte 1888 senesinde tevkif edilerek Zaptiye Nezareti binasında ve ve Beyazıd meydanındaki umumi hapishanede birkaç ay mahpus kalmışlar, ondan sonra da birer ikişer nefyolunmuşlar. Maiyetlerini temin için biner kuruş maaşla vali maiyetinde ufak tefek memuriyetlere tayin edilmişlermiş (Ali Kemal, 2004:178).

⁴⁰⁷ Ali Kemal ile Kastamonulu şair Fahri 1889 senesinde Halep'e gönderilmişler ve vilayet müstantikliği ile beraber Mekteb-i İdadi'de lisan ve edebiyat muallimliği vazifesiyle de meşgul olmuşlardır. Ali Kemal beş sene kaldıktan sonra kimseden ruhsat almayarak bir gün İstanbul'a avdet edivermiş. İş duyulunca, kendisini birdenbire ürktüp de kaçırmamak için makam-ı sadareten Zaptiye Nezareti'ne gizlice tezkere yazılmakta olduğunu arkadaşlarından biri haber vermiş. Ali Kemal de 1894'te Paris'e kaçmaya muvaffak olmuş. Oradan bazı gazetelere ve bilhassa İkdâm'a yazılar yazarmış. 1897'de Brüksel sefaretini ikinci kitabetine tayin olunmuş (Uçman, 1993:230).

⁴⁰⁸ Rıza Tevfik (1869-1949) Manyasizade Refik aracılığıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş, Meşrutiyet'in ilanından bir ay kadar sonra, propaganda görevi ile İzmir'e gitmiş, Edirne mebusu seçilmiştir. Rıza Tevfik de öğrenciliğinde, biri 9 hafta, ikincisi 40 gün olmak üzere siyasi nedenlerle iki kez hapse düşmüştür. İkisi de sohbetlerin jurnal edilmesindendir. 1896'da ikincisinde, sohbet edilen kitapçı dükkanının sahibi Ohannes'i hafife diye dövmekten tutuklanır ve 40 gün hapsedilir. Kardeşi Nazif Bey ise “politika ile alakası olmayan, sakın mizaçlı, musikiye meraklı, sanatkar ruhlu bir gençmiş” Siyasi bir iftira ile Bekirağa Bölüğü'ne hapsedilen erkan-ı harp yüzbaşısı Nazif Bey kayış kemeri ile intihar etmiştir (Emiroğlu, 1999:114).

sağlamak için ajanlık vazifesi görür. Ancak Poyraz'ın sık sık annesinin evine gitmesi hafiyelerin dikkatini çeker ve tevkif ederler. Üzerinden önemli evraklar çıkınca annesini de yakalayarak ikisini birden Yıldız'daki fevkalade mahkemeye sevkederler. Ethem Ruhi ile mektuplaştıkları ve “Memalik-i Mahrusai Şahane” dahilindeki muzur faaliyetlerine alet oldukları için Habip Poyraz'ın nefyine ve annesinin de 15 sene müddetle hapsine karar verilmiştir. Annesi kadınlar hapishanesinde kahrından ölmüş, babasının da bir sene sonra yüreğine inmiş. Habip Poyraz, Avrupadeyken bunları öğrenince padişah'tan intikam almak için iki defa suikastlara iştirak eder (Balkan, 1947:24).

1902'de Şair Eşref ve Hafız İsmail ile ayaklanmaya yol açacak hareketlerde bulunduğu gerekçesiyle İstanbul'a götürülmüş, Şair Eşref bir yıl, Tevfik Nevzad üç yıl kalebentliğe mahkum edilmiştir. 21 Mart 1903'teki iddianamede Hafız İsmail aklanır. 10 Aralık 1903'te Hapishane-i Umumi'nin mehterhane bölümüne naklonulduktan sonra Tevfik Nevzad Adana hapishanesine gönderilir. 1905'te intihar haberi gelir ancak bu kuşkulu bir haberdir (Kabacalı, 2002c:38-39).

Dönemin değerli aydın ve diplomatlarından biri olan Sadullah Paşa, Berlin sefaretiyle yurtdışına gönderilmesinden ölümüne kadar sadece Ayestefanos barış görüşmeleri için İstanbul'a gitmiştir. Sefaret gibi önemli bir görevle de olsa bu şekilde sürgün edilmesinin yani cezalandırılmasının ve ülkesinden uzaklaştırılmasının nedeni, V. Murad döneminde kısa bir süre de olsa yapmış olduğu mabeyn başkatipliğiydir. Sefir Sadullah İstanbul'a gelmesine izin verilmesi için değişik dönemlerde II. Abdülhamid'e başvurursa da izin alamaz. İntiharından dört buçuk yıl önce, “eğer padişah, kendisine karşı affı mümkün olmayan bir suç işlediğini düşünüyorsa, o zaman sefirlikten ve her şeyden vazgeçerek kendini denizin en derin yerine atacağını, şayet böyle bir durum yoksa o zaman da İstanbul'a dönmesine izin verilmesini ister”. Yine mektuplarında “eğer suçluysa İstanbul'a geldiğinde padişahın boynuna demir halka ve kollarına kelepçe takıp ayaklarına demir vurmasını, fakat, kendisini vatan çiçeğinin kokusundan ve çocuklarının mazlum gözlerine bakarak ölmek saadetinden mahrum etmemesini ister”. Ölümünden on beş gün önce hasta olan kızını görmek için İstanbul'a gitmek için izin istese de verilmez. Viyana sefiri iken oda hizmetçisiyle münasebetinin ortaya çıkması düşüncesi onu daha da çok bunalıma sokmuş ve 14 Ocak 1891'de gaz musluğunu açık bırakarak intihar etmiştir (Akyıldız, 2011:144). Le Figaro gazetesinde 21 Ocak'ta yayımlanan haberde, “Sadullah Paşa'nın V. Murad'ın başkatipliğini yaptığından dolayı II. Abdülhamid döneminde gözden düştüğünü, ancak çok liyakatli bir kimse olduğu için diğerleri ile birlikte Arabistan'a sürgün edilmediği ifade edilir.” (Akyıldız, 2011:184-189).

1905 hareketleri içinde yer alan Diyarbakır'a baktığımızda, belediye başkanının akrabası Ziya Gökalp'e İstanbul'da aydınların sahip çıktığını, ancak Diyarbakır'da ikamete mecbur edildikten sonra, dış dünyadan aldığı etkilerle kişisel dünyası arasındaki çelişkiyi intihara kalkışarak çözmeye çalıştığını görüyoruz. Meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki kongresi delegeşi olarak Selanik'e gelen Ziya Gökalp burada kalacak, daha sonra Parti Heyet-i Merkeziyesi'ne katılacaktır (Emiroğlu, 1999:275)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ YURT İÇİNDEKİ SÜRGÜN FAALİYETLERİ

3.1. Sürgünlerin Kuzey Afika'daki Faaliyetleri

Sürgüne gönderilen kişinin menfasındaki yaşam şartları ve sürgün müddeti boyunca yaptığı işler hakkında yeterli bilgi veya belge sahibi olunamamaktadır. Maalesef bu yönde kayıtlar yok denecek kadar azdır. Sürgünlerin hapiste veya menfadaki günlük yaşamlarıyla ilgili bilgiler daha çok Jön Türklerin hatıralarında bulunmaktadır. Sürgünler anılarında yaşadıkları durum karşısında hissettikleri duygu ve düşüncelerini dile getirdikleri gibi fiziki koşulları hakkında da bilgi vermişlerdir.

II Abdülhamid'in taşrada en önemli sürgün yeri Trablus ve çevresi idi. Bölge zaten öteden beri bir sürgün yeri idi. Ancak esas olarak yoğun olarak sürgün aldığı II. Abdülhamid zamanında buraya yollananların bir kısmı ailelerini getirtmişler, burada iş gücü sahibi olarak kendilerine bir yaşam alanı oluşturmuşlardır. Şehrin, Mızran ve Rikardo adlı iki büyük caddesinde sağlı sollu sürgün mahalleleri kurulmuştu ve Trablusgarp adeta bir menfi şehri olmuştu.⁴⁰⁹ Menfiler sürgün süresinin belli olmamasından kaynaklı uzun bir zaman buralarda kalacaklarına kanaat getirerek yerleşmişlerdi. Evladının hasretine dayanamayarak İstanbul'da işini gücünü terk eden, dükkanını, senelerce uğraşıp kurduğu tezgahını bırakan sürgün yakınları hicret eder gibi, İstanbul'u unutarak Trablus'a gidiyordu (Kandemir, 1975:148). Sürgünler mesleklerine göre hastanede, mühendislik hizmetlerinde, çeşitli devlet dairelerinde görevlendirilmişti. Sürgünlerin bir kısmı da memur olarak Trablusgarp vilayetinin Bingazi, Humus, Derne gibi kasabalarında görevlendirilmişlerdi (Altun, 2004:29).

Af ile serbest kalan sürgünler zamanla geçim derdine düşmüştür. Sürgünler bağlı oldukları daireye gidip para isteseler de para yetersiz geldiğinden ve çalışmak için izin istemişlerdir. Böylece sürgünler mesleklerine ve becerilerine göre hayatlarını idame ettirmişlerdir. Türkçe ders veriyor, İtalyanca, Fransızca ders alanlar oluyordu. Zamanla burada yaşayan diğer halkalarla da kaynaşan sürgünler, deniz gezintileri, saz heyeti eşliğinde bahçe sefaları, evlerde içtimalar yaparlardı (Kandemir, 1975:135-36). Mahir Said'in sınıf arkadaşı Rıfkı da bir kahve açmıştır. Burada, kağıt oyunları, tavlalar, musiki sohbetleri, yapılmakta kendileri için bir sosyalleşme ortamı doğmaktaydı (Pekmen, 2013a:84).

⁴⁰⁹ Ailesini getirmeyen sürgünler de kendilerine yeni bir yaşam oluşturarak günlük hayattaki basit işlerini kendileri yapmak zorunda kalmıştır. Cevat Emre (1960:59) gündelik yaşamını anlatırken "Trablusgarp'ta başlıca işlerimiz, başta yemek pişirmek, bulaşık yıkamak, tavra ve bezik oynamaktır. Ayakkabı kalıbı, ariyet olarak bulmuş, eski feten ve eski kundura tabanından kendimize bir de terlik yapardık" der.

Sürgünler, kaçabilecekleri gerekçesiyle devamlı surette yönetim tarafından gözetim altında tutuldu. Trablusgarp'a geldikleri hafta, üç yüz kuruş aylık alan Ahmet Efendi isminde bir hafiye sürgünlerin hal ve hareketlerini izlemek için aralarına kondu (Çakmak, 2015: 42)

Sürgünler kendilerini geliştirmek için yabancı vatandaşların açtığı okul ve kütüphanelere devam etmiştir, dil öğrenmek için çaba sarf etmişlerdir. Genel olarak yerli Arap halktan ziyade yerli Yahudiler, İtalyan ve Fransız vatandaşları ile ilişkiler kurmayı tercih etmişlerdir. Bu durum sürgünlerin fikirlerinin, Batı'nın düşünce dünyası ile kültür ve medeniyetinden beslendiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır (Makan, 2012:83-84). Jön Türkler Trablusgarp'ta kendi davaları uğruna mücadele etmeye devam etmişlerdir. Kendi imkanlarıyla gazete çıkardıkları ya da Avrupa'daki Jön Türk gazetelerine yazılar gönderdikleri, Avrupa'daki Jön Türk basını takip ettikleri, cemiyete ait şubeler açtıkları⁴¹⁰ görülmektedir. Avrupa'daki Jön Türk basını Tunus üzerinden geliyordu. Sürgünler Trablusgarp'a gittiklerinde kaldıkları Kemerli Koğuşu'na gelen Arap Galip ile Giritli Hasan'dan Avrupa'dan gelen Jön Türklerin gazetelerini alıyorlar ve okumak isteyenlere veriyorlardı (Emre, 1960:54). Yerli halk Padişaha bağlı olduğu için ilk etapta sürgünlere sıcak davranmamıştır. Bunun bir diğer nedeni de kendilerinin buraya getirilmeden önce Ermenilerle padişaha karşı işbirliği yaptıklarının söylenmesi idi. Ancak sürgünlerle uzun süre birlikte yaşamak ve padişah tarafından affa uğradıklarına tanık olmak onları kaynaştırmıştır⁴¹¹. 1881- 1896 yıllarında en uzun süreyle Ahmet Rasim Paşa sadrazamlık yapmıştır. Sürgünlerin Trablus'u ve halkı tanınması onlara hizmet verir duruma gelmesi 21 Haziran 1898'de ilan edilen aftan sonra olmuştur. Bu çabalarının hayli olumlu olmasında 10 Eylül 1898'de Recep Paşa'nın Trablus Fırka Komutanı olarak şehre gelmesi etkili olmuştur⁴¹². Mahkemeler dahil bütün resmi işlemler Türkçeydi ve de devletin açtığı okullarda

⁴¹⁰ Dr. Reşit Bey de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer alıp, 9 Eylül 1897'de Şeref vapuruyla Trablusgarp'a sürgün edilmiş Cemiyet'in Trablusgarp şubesinin kurulmasında ve faaliyetlerinde görev almış ve II. Meşrutiyet'in ilanına kadar burada yaşamıştır (Dr. Reşit, 1992:9).

⁴¹¹ Aralarında Fahri Ağababa'nın da bulunduğu affa uğramışların 5 Mayıs 1899 günü Trablus'tan ayrılışlarındaki gösteri bunun kanıtıdır. Trablus limanına gelen Şeref vapuru itibarı iade edilmiş sabık sürgünleri taşıyacaktı. Yeni atandıkları Cidde, Basra ve Selanik gibi yerlere bu vapurla gideceklerdi. Kaçma ihtimalinden dolayı Avrupa gemileri ile gitmelerine izin verilmiyordu. Bu nedenle bir Osmanlı gemisinde "tahtel hıfz=koruma altında" gönderilmeleri emri verilmişti. Ancak bir sokak gösterisine dönmesi hele hepsinin kayıklara binip gemiye kadar uğurlamaları girişiminin yerli halk üzerinde yapacağı etkiyi vilayet yöneticilerinin düşünmemesi imkansızdı. Zira sürgünler yerli halkla kaynaşmaya başlamışlardı. Şeref Kurbanlarının Şeref kahramanları gibi uğurlama töreniyle yola çıkmalarının yerli halk üzerinde de etkili olduğunu kabul gerekir. Onlar Sultan/Halife'ye hala bağlıydılar ve ona ihanet etmiş sayılanları benimsemeleri mümkün değildi. Oysa bu kez Sultan'ın muteber kişileri olarak uğurlanıyorlardı. Bunun Trablus halkı arasında sürgünlere karşı duyulan çekingenliği önemli oranda hafiflettiğini kabul etmek gerekir (Koloğlu, 2008:51-52).

⁴¹² Taşkılla mahkumları Fizan'a geldiğinde vali Namık Bey'di. Namık Bey süratle vazir olmak sevdasıyla Jön Türkler savaşı açmıştı. Valinin ihbarı nedeniyle Abdülhamid'in emriyle Hüseyin Tosun'la Cami Bey kışlada tutuklu kalmış, onları saraya karşı müdafaa etmek isteyen kumandan Arif Paşa'da padişahın emriyle yeni sürgün yerine giderken yolda ölmüştür. Recep Paşa'nın Trablus'a gelmesiyle olaylar sürgünler lehine gelişmeye başladı. Recep Paşa, daha önce Bağdat'a sürgün edilmiş ancak aldığı ihbarlapanın yerli halkı ve

Türkçenin egemen olması, yerliler arasında dil sorunu hissetmeyen genç bir neslin doğmaya başlamasına yol açmıştı. Dili ikinci plana atan etken ise Girit'ten kalabalık gruplar halinde gelen göçmenlerin etkisiydi. Giritli Türk gelinlerin etkisiyle Arapça'nın yanında doğuştan Türkçeyi katmaları, karma bir nesil belirmesine yol açtı. Osmanlı yönetiminin açtığı okul kampanyaları ile Türkçe bilenlerin sayısı artmış, ve sürgünler böylece kendi çağdaş fikirlerini yerli halka daha kolay yayma olanağı bulmuştur (Koloğlu, 2008:31,54-55). Menfiler içinde her sanattan insanlar vardır. Doktorları, Reşit Bey, Süleyman Emin Beylerdi. Sabun imalathanesi açmış tacirler, marangozluk yapanlar, ders veren öğretmenler, zabitleri, kaptanları, eczacı, mühendis vardır. Ali Cevat Bey, Fizan'da bir lokanta bulup orada aşçılık yapmıştır. Baron (Münip) bir saatçi dükkanı, tıbbiyeli Sabri usta bir demirhane açmış, Tavşan Kamil bir yel tulumbası inşa etmek için hükümetle anlaşmıştır.⁴¹³ Böylece meşrutiyetin ilanına kadar menfiler ile Trablus, noksanını gidermiş, ilerlemiş bir şehir ve kıta olarak samimi, sıcak bir hayat yaşadı (Kandemir, 1975:149). Ancak sürgünlerin vilayetteki sivil ve askeri bürokraside, katiplikte, karantina memurluğunda, vergi toplayıcılığında, gümrükte, telgrafta görevlendirilmeleri ise kendilerinin bu işlerde görev almaları gerektiğini düşünen yerli ileri gelenlerinde tepkiye neden olmuştur (Koloğlu, 2008:31,54-55).

Trablus'taki hayatı benimseyip, başka bir sürgünün kızıyla evlenenler ya da yerel halkla evlenenler de olmuştur⁴¹⁴. Ağababa, Şevket Bey'in yardımlarıyla Tıbbiyeli Ali Ağa (Onbulak) ile birlikte bir dükkan tutarak kütüphane açtıklarını, böylece sürgünleri Trablusgarp'a bağlanmalarını sağlamaya çalıştıklarını ve sürgünlerin kaçmasını da engellemeye çalıştıklarını belirtir. 15 Aralık 1898'de kütüphane açılmış yalnız abonelere münhasır olmak üzere kütüphaneden on para ile kitap verilmiştir (Ağababa, 2007:128). İrfan Kitaphanesi adını verdikleri yere herkes kitaplarını getirip koymuş ve cüzi bir aidatla da Paris'ten kitap getirmeğe başlamışlardır. İsteyen burada okumuş, isteyen kendi kaydını

aşiretlerisaltanat aleyhine kışkırtmasından korkarak Trablus kumandanı tayin etmiştir. Yıllarca yarı sürgünlük hayatı yaşamış olan Recep Paşa'ya genç inkılapçı nesil güveniyordu. Paşa'nın Bağdat'tan getirdiği yaveri Şevket Bey'in Trablustaki rolü önemli idi. İnkılapçı zihniyeti tamamen temsil eden bu güvenilir insan yaşadıkları ile hasta vücudu ile dayanamayacaktır. Müşir Recep Paşa yüksek mevkii nüfuzu ile Trablus'taki sürgünleri koruyup kolluyor, Şevket Bey ise hummalı faaliyeti ile çalışıyordu (Baykurt, 2009:144-146).

⁴¹³ Ahmet Rasim Paşa zamanında Trablusgarp'ta şehrin dışında büyük bir sanayi mektebi kurulmuştu. Burada sürgün Kuleli idadisi öğretmeni Tavşan Kamil isminde demirci ustası, demirden yel tulumbaları imaline başlamıştı. Tıbbiyeli arkadaş Ali Ağa (Onbulak) mektebin muhasebecisi, Tıbbiyeli Osman da müdür muavini olmuştu. Sürgün arkadaşlardan dört beşi, mahkeme kalemlerinde birer yer tutmuştu, bana da Hacı Raşit Bey bir aza mülazımlığını imtihanla vermişti (Emre, 1960:81,84).

⁴¹⁴ Dr. Reşit Bey de İT'nin kuruları arasında yer alıp, 9 Eylül 1897'de Şeref vapuruyla Trablusgarp'a sürgün edilmiş, 20 Eylül 1897'de kendisinin de bulunduğu bir grup tahliye edilince Trablusgarp Belediyesi saniliğine altı yüz kuruş maaşla tayin olundu. Belediye Hastanesi'nde göreve başladı. Trablusgarp'ta bulunduğu süre içerisinde Dr. Reşit Bey İT'nin Trablusgarp şubesinin kurulmasında ve faaliyetlerinde görev aldı ve kendisi bir sürgün olan Zeki Bey'in kızı Mazlume Hanım'la evlendi (Dr. Reşit, 1992:9). Hayatlarını burada geçireceklerine inanlar burada başka bir sürgünün kızıyla evlenerek hayatlarını idame ettiriyorlardı. Sami Çölgeçen gibi ender olarak yerliler ile evlenenler vardı.

tutarak kitabı evine de götürebilmiştir (Emre, 1960:60-61). Tüm menfilerin bu kütüphanede katkısı olmuştur. Çünkü aralarında iane toplayarak bu kütüphaneyi açmışlardı. Buraya yüzlerce kıymetli eser toplayıp, muntazam bir idare kurdular ve böylece içlerini yakan okuma ihtiyacını kısmen de olsun gidermiş oldular. Bu kütüphaneden sonra menfiler bir de mektep açtılar. Mekteb-i İrfan o zaman İstanbul'da bile eşi olmayan, mükemmel bir irfan yuvası idi. Hocalar hep menfilerdendi. Hatta o devirde belki hiçbir mektepte olmayan bir şey, mektebin sineması bile vardı. Hocaları ise her bir zulmün, kahrın, mutlakiyetin bin eza ve cefasını görmüş, içihürriyet ateşiyle yanan sürgünlerdi (Kandemir, 1975:148)⁴¹⁵.

Sürgünler istedikleri gazete ve kitaplara yönelik katı yasak değiştirilmeyince kendileri hapisane gazetesi çıkarmaya yöneldiler. İlk önce “Menfa” ardından “Hatıra” yı, Deccal’i basıp hem kendi aralarında, hem de yurt dışındaki merkezlere göndererek onlardan kopmadıklarını kanıtlamak istediler⁴¹⁶ (Koloğlu, 2008:26). Pekmen, gazetelerini, güzel yazılı ve süslü bir başlıkla, gülünçlü fıkralarla da doldurduklarını, bunun zevkli ve eğlenceli bir meşgale olduğunu ve çevrelerince desteklendiklerini anlatır (Pekmen, 2013a:84). Ağababa (2007:11) çıkardıkları gazeteler karşısında duydukları mutlulukları için, “oh, ne ala idi bu meşgaleler, Esaret hayatında, bir hürriyet hayatı icat etmiştik” diyecektir Devlet dairelerinde yararlanılan “Müstensih=Teksir” yöntemini bilen Ahmet Cevat’ın ustalığı işlerini kolaylaştırıyordu. Yazıları Yusuf Akçura ile Ali Fahri Ağababa yazıyor, temize çekmeyi Ali Tevfik yapıyordu (Koloğlu, 2008:27).

Artık burada hayatlarını sürdüreceklerine inançları arttığı için, zamanlarını faydalı işlerde geçirmeyi amaç edinirler. Bu nedenle Fransızca, İngilizce, hatta İtalyanca öğrenmeye çalışırlar (Pekmen, 2013a:64). Arapça bilenler az olduğundan yerli hakla ilişki yavaş yavaş geliyor, daha çok Fransızca, İtalyanca, Almanca bilen Yahudi ve İtalyanlarla sohbet ediyorlardı. Türkçe öğretmek karşılığında İtalyanca öğretecek birini buluyorlardı. Fransızca öğrenmek isteyenler de Yahudilerin Aliyans okuluna gitmiştir. Üstelik

⁴¹⁵ Sürgünler çalışma hayatı içinde sürgün olduklarını unutturmuşlardı. Ali Kemal sürgün bulunduğu Halep’te idadide tarih ve edebiyat hocalığı yaptı görevinde başarı göstererek maarif müdürü Tosun Paşazade Tevfik Bey’in takdir ve dostlugunu kazanmıştı. Maarif Nezareti’nin okul kitapları için açtığı yarışmada İlm-i Ahlak adlı eseri birincilik kazandı ancak bir sürgün olduğu anlaşıncı mükafat yerine idadideki görevinden azledildi (Uzun, 1989:406).

⁴¹⁶ Cevat Emre nasıl gazete çıkardıklarından söz eder : “Balık tutkalı ve gliserinle bir poligraf yapmak usulünü, Kandyada, rahmetli Cafer beyin tamimler için kullandığı pelteden öğrenmişim. Bir eseri-cedit kağıt büyüklüğünde bir teneke kutu içine eritilen balık tutkalını dökmüş, gliserin de karıştırarak poligrafımızı yaratmıştık; analin boyasıyla 20-30 sayıda bir tiraj sağlayabiliyorduk. Bu hazırlıktan sonra “Hatıra” ismiyle dört sahifelik bir gazete neşrine başladık. Baron Münip bu işin baskısı için çok yardımda bulunuyordu. Benden başka, Yusuf Akçura, Ağababa ismiyle andığımız Ali Fahri makaleler veriyorlardı. Her sayıdan ikişer tane Romanya’ya kaçıp gazetesini çıkaran Temo’ya gönderiyorduk. Kemerli koğuşta kalanlar da heveslendiler, “Menfada” ismiyle bir tane de onlar çıkarmaya başladılar. Orjinal olduğu kadar, nefse itimat veren, olgunlaştıran ve eğlendiren bir çalışma bulunmuştu. Hele gizliliği siyasi oyunumuza bir ciddiyet getiriyordu.” (Emre, 1960:59).

bu mektebin kitaplığından da yararlanma imkanına kavuşmuşlardı. Onlar aracılığıyla yabancı yayınlara ulaşma şansları da oluyordu (Koloğlu, 2008:30). Ancak Trablusgarp Şubesi sürgünlerin muhalif faaliyetleri açısından zengin düşünsel tartışmaların yapıldığı, Avrupa şubesi gibi olamamıştır. Buradaki kısırdöngü faaliyetler de Avrupa'ya kaçışlarda etkili oluyordu.

Trablusgarp'a bağlı sancak olan Fizan ise Trablusgarp'tan daha zor bir sürgün yeri idi. Fizan kalabalık bir nüfusa sahip değildi. 30 km başına bir insan düşer. Fizan'ın merkezi Murzuk'tur. 1867'de ilk adımı atılan telgrafla haberleşme 1904'te Murzuk'ta hizmet vermeye başlamıştır. Bu telgraf hattı sadece merkez haberleşmesi için kullanılıyordu. Borçbakan, (2005:18-20) Murzuk'a vardıklarında buranın havası ve suyu kötü olduğu için bir çoğunun sıtmaya yakalandığını ifade eder. Bir yıllık sürgün hayatını anlatırken, 3-4 arkadaşıyla kaldığı evde, haftada bir gelen postayı beklediklerini, bir ay öncesinin mektup ve gazetelerinin kendilerine yepyeni gibi geldiğini, İstanbul'a kavuşmuş gibi mutlu olduklarını ifade eder. Postaların gelmesi zaten sıkıntılıdır ve kendilerine açılıp çizilmiş olarak gelir (Pekmen, 2013a:84).

Trablus her zaman korku ile anılsa da sürgünlerin hayatlarından memnun olduğu da gözlenmektedir. Trablus'un uzak olmasından kaynaklı daha az tehlikeli görülmesi ve yarı sürgün Jön Türk taraftarı valilerin buraya atanması diğer sürgün yerlerine nisbetle daha serbest bir ortamın oluşmasını sağlamıştır. Pekmen anılarında, "Burada hayat çok ucuzdur. Her birine altmışar para verilecek yevmiyeye mahsuben birer mecidiye verdiler. Bu mühim bir para idi. Bir defa mecidiye, Trablusgarp'ta yirmi bir buçuk kuruşa geçiyordu. Altmışar paradan ibaret yevmiyemiz şayan-ı hayret bir intizam ile te'diye olunuyor. Hayatımız lehü'l-hamd muntazam. Yakında yemeğimizi kendimiz pişirip ağız tadıyla yiyeceğiz. Yemekler haricinde kimimiz çay, kahve, kimimiz sütlaç yapıp satıyoruz. Biz üç-dört Harbiyeli arkadaş üzüm alıp satıyoruz. Bunlardan başka bizi işgal eden ve eğlendiren dikiş işidir. Hepimizin iç çamaşırı, gömlek ve entarileri eskimiş. Bizler patiskalar, basmalar aldırarak ihtiyacı olanlar öteberi yaptık. Güzel hayat geçirdim. Fakat Trablusgarp hayatındaki o tadı hiç bulamadım" diyecektir (Pekmen, 2013a:55-64).

Cami Bey de buradaki yaşamını anlatırken hayatından hoşnuttur.⁴¹⁷ Osmanlı ülkesinin başka yerlerinde bulunmayan izafi bir hürriyet içinde yaşadıklarını ifade eder. Haftada iki

⁴¹⁷ Kolağası Abdülkadir Cami Bey, önemli bir ticaret yolu olan Sudan ile Trablusgarp arasında ticaret yolunun Fransızlara karşı korunması amacıyla Gat kaymakamı olarak bir müfreze ile görevlendirilmiştir. Böylece ticaret yolu üzerinde bulunan Canet ve Bilma'da tüccar kabilelerin güvenliği sağlanacak, buradaki sancak-ı şerif muhafaza edilecekti. (Çaycı, 1970:146).

kere Avrupa postasını aldıklarını, her memleketin fikir hareketlerini yakından takip ettiklerini ifade eder. “Yemen, Suriye, hatta İç Anadolu’ya gönderilmiş olan siyasi sürgünler bile bize kıyas olununca, koyu karanlık içinde yaşayan insanlardı. Böyle iken, İstanbul halkı Trablus’a sürgün edilmekten korkmakta idiler. Onun kötü şöhreti herkesi yıldırılmıştı. Padişah zalimane yönetimini, “Çek fakat kopartma, ez fakat bağirtma” yöntemiyle sürdürüyordu. (Baykurt, 2009:11-15).

Anadolu sürgünlerinin de bazıları hayatından şikayetçi değildir. İsmail Kemal Midhat Paşa’ya yakınlığı nedeniyle ilk sürgün edilenlerdendir. “*Kütahya’da ikametim boyunca onlardan o kadar sevgi gördüm ki, bu güzel ve tarihi yöredeki sürgünümünden geriye hep güzel hatıralar kaldı.*” diyecektir (İsmail Kemal, 2007:115). Ali Kemal de Halep Valisi Hakkı Paşa tarafından güzel karşılanmış, güzel bir ev tutarak ailecek yerleştirilmiş ve etraftan hürmet görmüşlerdir. Halep’te Cengiye bahçelerinde mesire yeri vardır ve burada büyük memurlar, erkan ve ümara-yı askeriye yemek, eğlenmek için buraya gelirler ve Ali Kemal birçoğunu tanıma fırsatı bulur. Vali tarafından belediyede maaşla görevlendirilmiştir Menfayı ‘büyük bir musibet değildi’ diye tanımlamıştır (Ali Kemal, 2004:162-165).

Halit Kaçar da anılarında Şam halkının Yıldız’dan gelen bir sürgüne ilgisini anlatmıştır. Şam’ı o zamanlar için Doğu’nun Paris’i olarak tanımlamaktadır. Bir otele yerleştirildikten sonra Yıldız’dan gelen bir sürgün olduğu için bir çok insan onu seyretmek arzusu içinde berber dükkanını, kahveyi, gazinoyu doldurmuştur. Vilayet dairesine 24 saatte bir gözükmesi istenince o da orada bir oda istemiştir. Herkesle arası iyidir, ikram üstüne ikram gelir. Maaşı olmadığını öğrenince Abdülatif Keylani Paşa kendi hesabından Halit Bey’e her ay on altın verilmesini buyurur. Ve Şam’dan ayrılına kadar bu maaşı almayı sürdürür (Ayni, 1945:40-41).

Düşünsel anlamda etkin olamayan İttihat ve Terakki’nin Yedinci Şubesi bir darbe planı için etkin olarak çalışmıştır. Bu darbe planını Avrupa’daki sürgünler ile görüşerek faaliyete geçirmeye çalışmışlardır. 1905-1906 yıllarında huzursuzluğun merkezi olarak bilinen ve sayısız muhalifin sürgüne gönderildiği Trablusgarp vilayetinin valisi olan Recep Paşa, Trablusgarp’tan Gelibolu yarımadasına ordu göndererek ve anayasanın tekrar yürürlüğe girmesini talep eden ultimatonu Abdülhamid’e göndereceği bir darbe planında yer almıştır (Macfie, 2003:26).

Bu planın içinde Avrupa’daki sürgünlerden Prens Sabahattin ve İsmail Kemal⁴¹⁸ yer alıyordu. Bu plan İngiltere’nin desteği ile yürütülecekti (Emiroğlu, 1999:114). Trablusgarp’ta,

⁴¹⁸ İsmail Kemal (1844-1920) Abdülhamid’e danışmanlık dahil önemli görevlerde bulunduktan, iki kez gözden düşüp, sürgün niteliğinde valiliklere atandıktan sonra 1900’de yurtdışına kaçtı. 1903’te Trablusgarp Valisi ve kumandanı Recep Paşa’nın askeriyle Çanakkale’ye çıkması ve İngiltere desteği ile Abdülhamit’i düşürme

yedi numaralı İttihat ve Terakki Şubesi ile irtibata geçilmiştir⁴¹⁹. Prens Sabahaddin Recep Paşa'nın başyaveri Şevket Bey'le temasa geçmek yolunu bulmuş ve Malta Adası'nda buluşmuşlardır. Prens Sabahattin'in "Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i şahsi" programını Şevket Bey de uygun buluyordu. Recep Paşa tasvip eder de hareketin başına geçerse İngiltere'ye dayanılarak bir inkılap darbesine girişilecekti.

Trablusgarp'ta Namık Paşa sahte irade ile devrilmiş (1899), bu esnada Damad Mahmut Paşa da Avrupa'ya kaçmıştı. Avrupadaki Jön Türk faaliyetlerini bir merkez etrafında birleştirerek harekete geçmeyi planlanmıştı. Jön Türkler dış tehlikeleri önlemek için içerde süratle değişiklik yapmayı zaruri görüyordu. Damad Mahmud Paşa'nın Avrupa'ya kaçması sürgünlere ümit veren bir hadise olmuş idi. Önde yürüyecek bir devletli lazımdı. Trablustakilerin bir kısmı da küçük gruplar halinde Avrupa'ya geçmeye başlamıştı. Mekteb-i Harbiye talebesinden sürgün Fazlı Bey, Damat Mahmut Paşa'nın oğullarıyla yakınlığı olan bir gençti ve Avrupa'ya giderken kendisine, Yedinci şube tarafından teşkilat kadrosunu tertip etmek ve kongre toplanmasının sağlanması görevleri verilmişti. Prens Sabahattin'in tertip edeceği kongre Abdülhamid'e karşı ayaklanma hazırlığı için bir başlangıç olacaktı. Fazlı Bey'in gitmesinin ardından haberleşme Şevket Bey'le Prens Sabahattin arasında gerçekleşecekti. Mayıs 1902'e toplanan kongrede İsmail Kemal, silahlı müdahale ile isyancılara yardımcı dost bir devletin gerekli olduğunu Prens Sabahattin'e bildirmişti. Darbe konusunda Recep Paşa tereddüt gösteriyordu. Recep Paşa'nın korktuğu, İstanbul'da bir ayaklanma olduğunda, Çar'ın, Almanya'nın, Avusturya'nın ve İtalyanların nasıl bir tutum alacaklarının bilinmemesidir. 1902 Kongresi'den istenen netice elde edilememiş olsa da Şevket Bey'le Prens Sabahattin arasında görüşmeler devam etmiştir. İsmail Kemal Bey'in haber vermiş olduğu askeri kuvvetin ve muhtemel hareketin iç yüzünü yakından tetkik etmek üzere Prens Sabahattin Bey'le Fazlı Bey bir ay sonra Malta'da Şevket Bey'le görüştüler. Hareketin İsmail Kemal Bey'in teklif ettiği gibi Arnavutluk'ta başlamasının çok tehlikeli karışıklığa sebep olacağından Trakya'da olmasını tercih ettiğini Şevket Bey izah etmiş ve uzun müzakerelerden sonra bu yerlerden her ikisinde vaki olacak ayaklanmaların herhalde dış düşmanlara müdahale zamanını kazandıracağından, darbenin doğrudan doğruya İstanbul'a yönlendirilmesine bu görüşmeler esnasında karar verilmiştir. Böylece Şevket Bey, Recep Paşa namına kesin taahhütlere girmiş bulunuyordu. Avrupa'dan satın alınacak

darbesi hazırmaya çalıştı. Avrupa'da çıkardığı gazetelerle Arnavut milliyetçisi olarak tanınmıştı. Sonra Ahrar Fırkası'na girdi ve Arnavut isyanıyla birlikte, İstanbul'dan ayrıldı (Emiroğlu, 1999:114)

⁴¹⁹ Hanioglu, kurucu olarak Recep Paşa'nın yaveri yaveri Şevket Bey'i gösterirken, (Hanioglu, 1998:90, İT'nin kurucusu sürgün Dr. Reşit Bey'in anılarında şubenin kurucusu olarak kendisini göstermektedir. (Dr. Reşit, 1992:9) Koloğlu (2008:19) ise, İttihat ve Terakki'nin 7. Şubesinin kimin tarafından kurulduğunun kesin olmadığını belirtir.

vapurlara, Trablus sahillerinden münasip bir yerden bir alay piyade ve iki batarya topçu bindirilecek ve Recep Paşa başta olarak İstanbul'a hücum edilecekti (Ağababa, 2007:146-149). Manevralar yapmak gayesiyle, tümen, şehirden çok uzak, vilayetin ıssız, geniş doğu sahiline gidecek, un yüklü İngiliz ticaret gemilerine binecek ve ambarlarda gizlenerek, Çanakkale boğazından geçerek, Yeşilköyle Surlar arasında muayyen bir noktada karaya çıkacak, Harbiye Nezareti'ndeki ikinci fırka ile birleşerek, Yıldız'ı savaşıyla alacaktı (Emre, 1960: 80).

Prens Sabahattin ile arkadaşları 1902 yılının bütün yaz ve sonbaharında işin mali cihetini ve Rus müdahalesi tehlikesine karşı İngilizler'in yardımını temin için Paris'le Londra arasında çalıştılar ve bu son iki işte en mühim rolü Reşit Sadi Bey oynadı. Bu maksat uğruna Londra sefaretı başkatipliğinden istifa eden Reşit Bey çocukluk ve gençlik tahsilini İngiltere'de yapmıştı. Reşit Bey'in sayesinde her iki muhitte mühim kuvvetler kazanıldı. 1903 yılı başında bir İtalyan posta vapuru ile Trablus limanına gelen Fazlı Bey Avrupa'da her şeyin hazırlanmış olduğunu ve son müzakereleri yapmak üzere Reşid Sadi Bey'in Trablus'a geleceğini, vapurdaki görüşmeler esnasında Şevket Bey'e bildirdi. Teşebbüs zamanı yaklaştıkça tereddüt içinde olan Recep Paşa ile Şevket Bey arasındaki müzakereler çetin safhalara giriyor ve Şevket Bey bütün kuvvetleri ile Paşa'yı yürütmeye çalışıyordu (Baykurt, 2009:149). Bir ay sonra Reşid Sadi Bey'le başlanan müzakereler çıkmaza girecekti. Reşid Bey, bir İngiliz pasaportu ile Trablus'a gelmiş şehrin tek oteline inmişti. Recep Paşa'nın konağında Cami Bey ile Şevket Bey buluşurlar. Bu esnada Prens Sabahattin ve Fazlı Bey vapur satın almak ve mürettebatı bulmak için Atina'ya gitmiştir. Trablus'ta olacak ilk masrafa karşılık olmak üzere 250.000 frank getirmişti. Recep Paşa'nın İstanbul'da baskın yapılması için orada yeterli hazırlık olmadığını belirterek itiraz etmesi üzerine müzakerelerin kesilmemesi için Trakya ya da Arnavutluk sahiline çıkılması teklif edilmiştir. Trakya İstanbul'a yakın olduğundan daha süratle netice alınabilir, müdahale tehlikesi o kadar azalmış olurdu. Ancak merkezi Edirne'de olan İkinci Ordu kısımlarının hemen harekete katılması lazımdı ve bu yolda bir hazırlık yoktu. Arnavutluk sahiline çıkmak yerli halktan büyük bir kuvvetin katılmasını temin edecekti. Fakat bu halde hareket uzun sürecek ve milli Arnavutluk ayaklanması gibi görülecekti. Recep Paşa da bundan kaçınıyordu. Dış güçlere karşı özellikle de İtalyanlara karşı Trablus'un müdaafa kuvveti eksiltilmiş bir halde bırakılması, Trablus'un tehlikeye düşmesi mesuliyeti de onu düşündürüyordu. Bütün bu tehlikeleri önlemek için darbenin çabuk ve emin olması gerekiyordu. Bir hafta süren mülakatlardan sonra Reşid Bey'in Paris'e dönmesi ve arkadaşlarıyla beraber hazırlık yapması gerekecekti. Reşid Bey'in vapura bineceği gün Paşa ile Şevket Bey arasında geçen görüşmede Şevket Bey hemen askeri

müdahaleye geçilmesi için Paşa'yı zorluyordu. Ancak Şevket Bey'in teklifini Recep Paşa sert biçimde reddetmiştir. Paşa yazıhanede bulunan para zarfını da aynen Reşid Sadı Paşa'ya verilmesi için iade etmiştir. Denizaşırı bir sürgün yerinden Abdülhamid idaresine karşı teşebbüs edilen askeri ayaklanma bu suretle sona ermiştir⁴²⁰ (Baykurt, 2009:150-151). Recep Paşa, tam manevralara çıkmak tertibine geçmek üzereyken, kararından vazgeçince müzakereleri hazırlamış olan yüksek vatansever Şevket Bey beyninden vurulmaşa döndü, bir daha kalkmamak üzere yatağa düştü (Emre, 1960:80). Böylece 1903 yılında Prens Sabahaddin grubunun 1903'te Trablusgarp'taki Osmanlı askerleri vasıtasıyla gerçekleştirmeyi planladıkları ihtilal girişimi başarısızlıkla sonuçlanır.

Meşrutiyet yaklaşırken Trablusgarp'ta sürgün-memur-yerli bütün aydınlar bir dayanışma içindeydiler. Gayri müslimlerde bu gruba katılmıştı. Trablus'ta hem sürgün sayısı fazlaydı, hem de okur-yazar sayısı fazlaydı ve bu durum Jön Türklere katılan yerli aydınların daha çok olmasını etkilemiştir. 26 Temmuz gecesi, büyük ışıklandırmalar içinde coşku ile sürgün ve yerli halkın katılımıyla meşrutiyet kutlanmıştır. Göstericiler anayasa, adalet ve özgürlüklere kavuşmadan dolayı sevinç belirten dövizlerin yanı sıra II. Abdülhamid'in ilan ettiğini düşünerek ona teşekkür eden dövizlerde padişaha teşekkür ediyorlardı. Meşrutiyet haberinden bir gün sonra gelen resmi bildiride siyasi suçluların İstanbul'a dönebilecekleri haberi gelmişti. 6 Ağustos 1908'de Recep Paşa Harbiye nazırlığına atandığı haberiyle İstanbul'a yola çıkmıştır. 198 Jön Türkle beraber Mersayez ve Türk marşlarıyla gemiyle Trablusgarp'tan ayrılırlar (Koloğlu, 2008:75-76,80).

Trablusgarp'da siyasi sürgün sayısı arttıkça vilayetin durumu kontrol altında tutması da güçleşiyordu. Nitekim 5 Temmuz 1903 tarihli bir yazıyla valilik artık siyasi sürgün gönderilmemesini sadece adi mahkumların gönderilmesini istemek durumunda kalmıştı. Bunda siyasi mahkumlara ödenen aylıkları karşılamada karşılaşılan sıkıntı da başrolü oynuyordu (Koloğlu, 2008:49). Çünkü bu aylıkları karşılamak valiliklerin göreviydi ancak Trablusgarp'ın artık bu tarihlerde gelir elde ettiği ciddi bir gelir kapısı yoktu. Kendisi iflas etmiş ve Avrupa'dan borç aramakla meşgul Babıali kendisini geçindiremezken sadece açıktan para bekleyen Trablus'a yetişemiyordu. 1907-1908 yıllarına geldiğinde Osmanlı Devleti'nde artan vergiler Trablusgarp'ı da etkilemiştir. Vergi tahsili sekiz yıl öncesine göre yüzde 77 artmıştır (Koloğlu, 2008:73).

Cami Bey, 16 Şubat 1907 tarihli Trablus'ta verdiği layihasında vergilerin kişiler üzerinde dağıtılmasındaki haksızlık üzerinde durur. Trablusgarp'ta çiftçi halkı soyan küçük burjuvazi ile bürokrasi arasında ortaklık vardır. Ancak Anadolu'da olduğu gibi isyanlara

⁴²⁰ Recep Paşa, eğer Selanik gibi nisbeten yakın bir yerde bulunsaydı, bu teşviki kemali meserretle kabul edeceği, fakat uzaklığın, çok muvaffakiyetsizliklere bais olacağı cevabını vermişti (Ağababa, 2007: 151).

neden olmamıştır. Abdülhamit'in saltanat zamanı İstanbul'un sönüğü, inkılap fikrinin taşraya saçıldığı devirdi, padişah sadece devlet merkezine hakim konumdaydı. O günkü şartlarda Abdülhamid'e karşı şiddetli hareketlerin merkezden değil, daimi tehlikeye maruz bulunan memleket kısımlarından zuhur etmesi tabii idi (Baykurt, 2009:139-147). Trablusgarp'ta yaşayan sürgünlerin meşrutiyetin iainı üzerinde direk bir etkisi olmamıştır. Trablusgarp ve Fizan'dan Avrupa, Mısır ve Balkanlara kaçan sürgünler yurt dışındaki gönüllü sürgünlerle birlikte hareket etmişler, basın faaliyetlerinde, örgütlenmede rol oynamışlardır.

3.2. II. Meşrutiyet Öncesi Taşrada İsyanları Etkileyen Faktörler

3.2.1. İran ve Rusya Devrimlerinin Sürgün Jön Türkler Üzerindeki Etkisi

Doğu Anadolu'da meydana gelen isyan hareketlerinde, 1905 Rusya'da ve 1906 İran'da gerçekleşen Meşrutiyet'in ilanının etkisi görülmektedir. Sürgün olarak görev yapan mektepli subaylar ve diğer politik sürgünler çıkardıkları gazete ve broşürlerle halkı isyana teşvik ederken bu devrimleri örnek vermeyi ihmal etmemişlerdir.

Rusya yoğun kargaşa ve çalkantılara sürüklenirken, buradaki olayları dikkatle izleyen II. Abdülhamid, benzeri gelişmelerin ülkesinde olmaması için yoğun çaba gösterecektir. Bir yandan Rusya'dan gelebilecek etkilere karşı basına karşı sansür uygulanırken, bir yandan da "anarşist nihilist fesatçı" olarak görülen muhalif cereyanlara karşı uluslararası işbirliğine gidilecek, Rus Çarı ile de mümkün olduğunca iyi geçinme yolu tutulacaktı (Saygılı, 2012:25).

Rusya'daki devrimin diğer devletleri etkilememesi için gerçekleşen girişimler sonucunda, Petersburg'da 14 Mart 1904 tarihinde Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya, Osmanlı Devleti [ile Bulgaristan], Danimarka, Sırbistan, İsveç, Norveç ve İsviçre arasında anarşistlerin iadesini sağlamak, bunların faaliyetleri hakkında karşılıklı bilgi alışverişinde bulunmak amacıyla anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre imzacı devletlerin her biri anarşistlerin faaliyetlerini takip etmek için bir polis idare merkezi kuracaktır. Bu polis idaresi diğer ülkelerin merkezlerine anarşistlerin eşkâlleri ve sabıkalarını ve mahkûm ise fotoğrafını göndereceklerdir. Eğer bir anarşist ikamet ettiği bölgeden ayrılır ve nereye gittiği bilinmezse, diğer ülkelerin polis idare merkezlerine kayıp anarşistin bulunması için gerekli bilgiler geciktirilmeden verilecektir (Saygılı, 2012:33).

21 Ocak 1905'te Rusya'da Kışlık Saray önünde 140 bin kişi toplanmış, çıkan olaylarda tahminlere göre beş yüz ölü, üç bin de yaralı vardı. 'Kanlı Pazar' adı verilen bu olaydan sonra, grevler silahlı eyleme dönüşmüştür. Haziran ayında ordudaki ilk ayaklanma gerçekleşmiş, subaylarına isyan eden denizciler Potemkin zırhlısını ele geçirmişlerdi. Eylül ayında ise genel grev tüm ülkeyi sarmıştır (Emiroğlu, 1999:318). Bu ayaklanmalarda Rus-

Japon savaşının çok geniş ve derin yankıları olmuştur. Bir mutlakiyet yönetimi olan Çarlık istibdadı, bir Asya devleti önündeki bu yenilgiden ötürü derin bir sarsıntı geçirmekteydi. Japon Savaşı sonrasında Çar, 30 Ekim 1905 bildirgesiyle yasama yetkileri olan meclisi ve bazı demokratik hakları sağlayan anayasayı kabul etmek zorunda kaldı. Artık Rusya’da mutlakiyet son bulmuş, meşrutiyet kurulmuş oluyordu (Akşin, 2001:73).

Rusya’da tüm bunlar yaşanırken Abdülhamid, politik bir içerik taşımamak şartıyla Rusya ile ilgili sadece önemsiz haberlerin yayımlanmasına izin vermişti. Ancak 1905 Devrimi ile ilgili hiçbir önemli olaya, ülkede basılan yayımlarda yer verilmemiştir. Bu arada Osmanlı ülkesi dışında yayımlanan ve “muzır “ sayılan neşriyatın memleket içine sokulmaması için yetkililer sık sık uyarılmıştır (Saygılı, 2012:26-28). II. Abdülhamid Hariciye Nezareti ve ajanlar vasıtasıyla Rusya’daki kanlı olaylar, grevler, meşrutiyetin ilanı ve Duma’nın toplantısına dair bilgi alabiliyordu (Kurat, 1990:139). II.Abdülhamid Rusya’daki devrimci soluğun ülkesine geçmesine engel olmak için hudutlarda ve gümrüklerde güvenlik tedbirlerini sıkılaştırdı. Rusya’dan gelen Müslüman öğrencilerin yüksek okullara alınmaları engelleniyordu. Gazetelerin Rusya ile ilgili herhangi bir şey yazmaları son derece katı bir biçimde yasaklanmıştı. Ancak yine de bu haberler yabancı basın aracılığıyla ülkeye giriyor ve Jön Türk yayınlarında da bu konuda yazılar çıkıyordu. Abdülhamid, Rusya’daki devrimci olaylardan, özellikle de donanmanın ayaklanmasından son derece ürkmüştü⁴²¹ (Petrosyan, 1974:230). Rusya’daki “ihtilal” dalgasının ergeç Türkiye’de sirayet edeceğinden korkulmaya başlandı (Kurat, 1990:140).

Rusya’daki devrim olayları, 1902-03’dan beri Türk subaylarının hükümete karşı olan düşüncelerine can vermeye başlamıştı. Osmanlı subaylarının bir bölümü Jön Türk hareketiyle doğrudan doğruya ilişki içindeydi. Büyük bir bölümü ise görevlerini bırakarak yurt dışına sığınmışlardı. Sadece 1902 yılında 100’den fazla subay Jön Türklere katılmıştı ve bunların arasında paşalar bile vardı. Bu gelişmeler üzerine Mart 1906’da karacı subaylar arasında kitlesel tutuklamalar yaşandı (Petrosyan, 1974:232-233).

Doğu Anadolu’da yaşanan hükümet karşıtı hareketlerin gelişmesi üzerinde, kuşkusuz 5 Ağustos 1906’da meşrutiyet ilan edilmesiyle sonuçlanan İran’daki olayların da etkisi vardır.

⁴²¹ Abdülhamid boş yere korkmuyordu. Karadeniz’deki Rus donanması denizcilerinin devrimci çıkışları, Türk subayları arasında çok geniş ilgi görmüştü. Bunun en açık kanıtı, Türk ordusundan 28 kara ve deniz subayının Çar hükümetince idam edilmiş olan teğmen P.P. Şmidt’in ailesine yazdıkları mektuptur. Bir yerinde şöyle der: “...Hep birlikte insanca yaşama hakkımızı elde etmek için, Rusya’da olan olayları Türk halkına tanıtmak, anlatmak için tüm gücümüzle yapacağımız savaşa selam olsun..” Mektubu, gemi komutanı ve albaylardan, asteğmen, askeri doktor ve harbiye öğretmenlerine değin çeşitli rütbelerden subaylar imzalamıştı. (Petrosyan, 1974:231-232)

Bu ihtilal 1906'da İran'da da Meşrutiyet düzeninin gelmesini sağlamıştır⁴²². Meşrutiyetin müslüman bir ülkede kurulması şüphesiz hadisenin yayılma gücünü de artırıyordu. Rusya ve İran'a benzer meşrutiyetçiliğin birden orduda hızla yayılmağa başlaması da ordu aracılığıyla yapılabilecek bir ihtilalin dış müdahale olmadan başarılabileceği inancı uyandırmıştır (Türkdoğan,1987a:73). Yabancı müdahale olmadan gerçekleştirme düşüncesi de Jön Türk tabanında devrim fikrinin daha fazla yayılmasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin komşularının devrimlerle sarsılması İttihatçılara moral verirken, pratik düzeyde bu yıllarda önemli gelişmeler oldu. Şam'da bu yıllarda "Vatan ve Hürriyet", 1906 yılında Selanik'te "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" örgütlenmelerin kuruluşunda, 1905 Rus Devrimi ve 1906 İran Devrimlerinin etkili olduğu kuşkusuzdur (Atalı, 2002:142). 1905'te Tahran'da iki tüccarın Şah tarafından cezalandırılmasını protesto etmek amacıyla başlayan olaylar kısa zamanda büyümüş ve 1906'da Şah, temsili bir meclis için seçimlerin yapılmasını kabul etmişti. Devrimci propaganda ile İran ve Rusya'daki olaylara atıfta bulunarak Türkiye'de de devrimci bir hareketle bir meclis kurulması için çaba sarf edildi. Bu nedenle vergi isyanları daha çok siyasal temsil sorununu gündeme getirme görevi üstlenmiş oldu. Artık vergi yükümlüleri, hangi vergilerin konacağı, ne miktarda alınacağı ve nerede harcanacağı konusunda etkin olmak istiyordu. Böylece rejimi yıkmak isteyenler için bu etkili bir mekanizma idi (Birecikli, 2008:214).

Rusya ve İran'daki olaylar sıradan halk tabakalarında geniş bir yansıma meydana getirmemişse de Jön Türk muhalefeti sürgünlerin yoğun olduğu Erzurum ve Kastamonu'da, yayımladığı gazetelerde istibdat idaresine karşı önemli sayılabilecek halk hareketlerini kışkırtabilmiştir⁴²³. Ancak Anadolu'da meydana gelen isyan hareketlerinde, devrimci kalkışmalardan ziyade, yaşanan olumsuz koşulların kötü idare ve yöneticilerin yolsuzluklarından kaynaklandığı bu nedenle de şikâyetçi olunan idarecilerin görevden alınmasıyla isyan hareketlerinin söndüğü görülmüştür. Jön Türkler, Rus Devrimi'nden istibdat rejimini yıkmak için motivasyon olarak faydalanmak istemişlerse de çabaları istenilen sonuçları almaya yetmemiştir.

⁴²² İrandaki halk ayaklanması sonraları 15 Ağustos 1906'da meşrutiyet sözü verilmiş, 7 Ekim 1906'da Meclis'in hazırladığı anayasa 31 Aralık 1906'da Şah tarafından imzalanarak yürürlüğe girmiş, 23 Haziran'da Şah Meclisi bombalayarak meşrutiyete son vermiştir.

⁴²³ Mısır'da Ahmed Kemal tarafından çıkarılan Doğrusöz gazetesinde "Duma: Rusya Meclis-i Mebusanı" başlıklı yazısında, önce Türklerin Ruslardan ne kadar nefret ettiğini anlatır, "Rus, Moskof, Aman Yarabbi, ne ağır kelimeler, ne vahşi millet! Lakin bugün evet bu kelimeler yad olunduğu vakit Türkler nefret değil, hürmet duyacaklardır. Evet Moskoflar, ne mesut kavim!" Asırlardır Türklerin dostu olan İngiltere ve Fransa'nın artık düşmanımız olduğunu belirtirken, "...bugüne kadar en hırçın düşmanımız bildiğimiz Ruslar bundan sonra yalnız en yakın dostumuz değil, hatta en doğru muktedamızıdır" denir. Petersburg'da Sarayı'nda 431 mebusana seslenen Çar'ın Duma'nın açılışında yaptığı konuşmayı da aynı yazıda yayımlamışlardır. (Doğrusöz Gazetesi, Nr:6, 31 Mayıs 1906)

Rusya'daki devrimde aydınların çalışmalarının başarıda büyük rolü olmuştur, ancak asıl belirleyici olan kitlelerin otokrasinin keyfi yönetimine karşı takınmış oldukları uzlaşmaz tavidir. Osmanlı'daki devrime ise kitleler değil, aydınlar damgasını vurmuştur. 1895'ten 1906'ya dek örgütün genişlemesini sağlayanlar, özellikle Paris'te mesken tutan sürgündeki Jön Türk aydınlarıydı. Bunlar tıpkı Rus aydınları gibi devletin baskı rejimi yüzünden kendilerine yurt içinde hareket sahası bulamamış kişilerdi. Bu dönemde hem Rus hem Osmanlı muhalif hareketleri yurt dışında yaşayan aydınlar tarafından basın organları yoluyla sürdürülmeye çalışılmıştır.⁴²⁴ Jön Türkler, Osmanlı Devleti içinde milliyetçi amaçları için mücadele veren azınlık örgütleriyle de iletişime geçerek hareketlerinin tabanını genişletmeye çalışmışlardır. 1906 yılında imparatorluk içinde örgütün yerel şubelerini kurma işini ciddiyle ele almalarından önce bu aydınların kitlelerle iletişimi yok gibiydi. Devrimi gerçekleştiren Selanik örgütü de çoğunlukla subay ve memurların desteklediği bir oluşumdur. Batılı eğitim kurumlarında yetişen bu kişiler, Osmanlı'daki orta sınıf aydın kesimini oluşturuyorlardı ki bunların yaptığı devrim de aydın hareketi olması niteliğiyle öne çıkmıştır. 1908 Devrimi'nde özellikle ordunun genç subayları eylemci çabalarıyla sürece damgalarını vururken, Rusya'da askeri kesimden ayaklananlar çoğunlukla erler içinden çıkmıştır. Osmanlı'daki devrimde askeri unsurun bu denli öne çıkmasındaki en önemli etkenlerden biri, ülkede kurulan ilk ve en sağlam modern eğitim kurumlarının askeri okullar olmasıydı (Atalı, 2002:219). Makedonya'da harekete katılan subayların iyi eğitimlerinin yanı sıra, maaşlarını düzenli olarak alamamaları ve bölgede bulunan Avrupa askerleriyle kendi durumlarını kıyaslamaları da devrime giden süreç de etkili olmuştur. Aynı zamanda Makedonya örgütlenmesinde durumlarından hoşnutsuz erlerin de katıldığını unutmamak lazım.

İran ve Rus Devrimleri gerçekleştirilirken izlenen yol Jön Türkler için bir model olmuştur⁴²⁵. Özellikle 1906 yılından sonra devrimin kanlı olması yolunda beyannameler artmıştır. Terakki ve İttihat'ın şubelerinden birinin mektubunda Şemsi Paşa'nın Makedonya'da öldürülmesinin ardından İran ve Rus devrimlerinde olduğu gibi, kendilerinin de fedailer tutarak 'vatanın hain mikropları olan vezirleri'nden bir kaçını itlaf etmek gerektiğini dile getirirler (Bahaeddin Şakir, 2004:502).

1906-7 yıllarında Anadolu'da baş gösteren vergi ayaklanmalarının örgütlenmesinde İttihatçıların önemli rolü vardı. İttihat ve Terakki Örgütü'nün Selanik kolu 1908 yılının

⁴²⁴ Anadolu'daki ayaklanmalar yurt dışındaki sürgünler tarafından desteklenmekteydi. Abdullah Cevdet Cenevre'de 1908'de yayınladığı broşürde, "Uyanın , uyanın , Birleşin, yoksullu- varlıklı, güçlü- güçsüz, kadın-erkek, genç-yaşlı hepiniz birleşin. Trabzon halkı, Erzurum halkı, Kastamonu halkı, bu illerin kahraman halkları, yiğit halkları bizim kahraman kardeşlerimiz, ilk adımı atmış bulunuyorlar, Rusya'ya İran'a bir göz atınız" yazmaktaydı (Türkdoğan, 1984:497).

⁴²⁵ İran Azerbaycan'ın da faaliyet yürüten Jön Türklerinde bilfiil katkıda bulunmasıyla Şah parlamentonun açılmasına rıza göstermiştir. (Kalkan, 2008:29).

Temmuz ayında ordudaki subayların ayaklanması kitlelere dayanmaktan öte daha çok askeri darbe olarak tanımlanabilecek bir yönetime başvurmuştur. İttihatçılar, Firzovik olayında Arnavutlar'ın Avusturya karştı gösterilerini kendi denetimleri altına alarak İstanbul'u, ayaklanmaların kitlesel bir desteğe sahip olduğu şeklinde imaj vermeye çalışmışlardır. Ancak, II. Abdülhamid'in istibdat rejimi tüm imparatorluk çapında hoşnutsuzlukla karşılanmasına rağmen, Rusya'da II. Nikola'ya karşı girişilen kitlesel gösterilere Osmanlı örneğinde rastlanmamıştır. Aslında ittihatçı örgüt de özellikle ülke içi örgütlenmelerinde kitleleri harekete geçirmeye çalışsa da devrim, büyük ölçüde askeri kaba güçle başarılmıştır. Rusya'daki devrimin oluş şekli ile karşılaştırıldığında karşımıza çıkan bu keskin farklılık öncelikle her iki imparatorluk arasındaki toplumsal modernleşme ve sınıf bilinci açısından farklılaşmanın ürünüdür (Atalı, 2002:218).

3.2.2. II. Abdülhamid Döneminde Taşra İsyanları ve Sürgünler

II. Abdülhamid'in 33 yıllık tahtı sürecince özellikle sürgünlerin bulunduğu topraklarda onların kışkırtmasıyla hep bir muhalefet olmasına karşın, ekonomik bunalımın yaşandığı 1904-1908 yılları arasında taşrada yeni muhalif örgütlenmeler oluşacak ve idarecilerin zulmünden ve vergilerin yüksekliğinden kaynaklı isyanlar yaşanacaktır. Halkta genel bir hoşnutsuzluğun olduğu bu zaman diliminde Ermeniler de II. Abdülhanid'e karşı suikast planlayacaktır. 21 Temmuz 1905 Cuma günü Yıldız Camii çıkışında infilak eden bombadan padişah, kıl payı kurtulacak, saldırı 26 kişi ölürken, 58 kişi yaranacaktır. Bu suikast girişimi padişahın dolayısıyla istibdat idaresinin dokunulmaz olmadıklarını hissettirecektir. Bazı kesimlerde şiddet eylemleriyle sonuç alınabileceği düşüncesini güçlendirir (Kalkan, 2008:30).

1908 devrimi bir yönüyle ideolojik nedenlerden çok mali bunalımlar sonucunda 1907'den itibaren artan imparatorluk içinde yer alan bir dizi isyanın sonucu olarak da görülebilir. Osmanlı Devleti XX. yüzyılın başında artık ekonomik anlamda çok zor günler geçirmeye başlamıştı. 1904 yılına gelindiğinde vergi yükü, kırsal kesimde köylüler, kasabalarda zanaatkarlar ve esnaf, şehirlerde ise tüccarlar için dayanılmaz bir hal almıştı. Buna bir de vergi toplamakla yükümlü mültezimlerin zulümleri eklenince vergi veren halk da zor günler geçiriyordu (Kansu, 2002:37). Aynı zamanda hasadın da kötü olması ve toplanamayan vergiler aylıkların ödenmesini de zorlaştırıyordu. Bütün bunlar halkta hoşnutsuzluğun doğmasına sebep olmuştu. Rumeli'deki verimli toprakların kaybı nedeniyle 1904'te kişi başına toplanan vergi miktarı bir hayli artmıştır.

Bunun dışında Anadolu, birçok problemle boğuşmaktaydı. Asker kaçakları, eşkiya çeteleri, 93 harbinden sonra gelen Kafkas ve Balkan göçleriyle yaşanan sefalet vardır. 1870-

1900 yılları arasında Anadolu'ya bir milyondan fazla göçmenin gelmek zorunda kaldığı ve 1890'larda Anadolu nüfusunun 10 milyon civarında olduğu düşünülürse Anadolu'da beslenmesi gereken ciddi bir nüfustan söz edilebilir (Emiroğlu, 1999:121).

Bu esnada yüzyıl başında yerli ticaret burjuvasisinin Selanik, Makedonya ve Anadolu'da gelişmesi isyanların başlamasında bir etken olacaktır. Merkezîyetçi otoritenin baskısını duyan bu yeni ticaret burjuvazisi, aynı zamanda Osmanlı cemiyet yapısı içinde sosyal hareketlerin de başlatıcısı olmuştur. Selanikli tüccarlar bu harekette yer alırken, yine Erzurum'da gerçekleşen ayaklanmaları harekete geçiren "Can-Veren" teşkilatı içinde de durumdan memnun olmayan çok sayıda tüccar, subay ve küçük bürokratlar bulunmaktadır (Türkdoğan, 1984:457)⁴²⁶. Gelişmekte olan Türk burjuvazisi, kendilerine devletçe imtiyaz sağlanan yabancı kapitalistlerden rahatsız oluyor ve bu rahatsızlığı hükümete yönelik öfkeye dönüştürmesi isyanların yaygınlaşmasını sağlıyordu (Kalkan, 2008:30).

Tanzimat sonrası dönemde, mali alanda merkezileşme ve vergi gelirlerinin artırılmasının toplumsal ve siyasal bedeli ağır olmuştur. Devletlerin askeri harcamalarını ve borç ödemelerini karşılayabilmek amacıyla İmparatorluğun bütün bölgelerinde köylüler üzerine vergi yükü gittikçe artırıldı. Avrupa devletlerine verilen imtiyazlar içinde Anadolu'da toplanacak aşar vergisi de bulunuyordu. Devletin bekası için vergi ne pahasına olursa olsun toplanmalıydı ve bu nedenle vergi tahsilinde zor kullanıldı. Bunun sonucunda toplumsal⁴²⁷ ve siyasal hoşnutsuzluklar, vergi ödemekten kaçınma çabaları ve vergi isyanları toplumsal hayatın asli unsurları arasına girdi (Özbek, 2015:17,44,214). 1906 yılında artan vergiler ve yerel idarecilerin halka yaptıkları baskı nedeniyle Anadolu'nun bir çok kentinde ayaklanmalar yaşanıyordu. Vergi ayaklanmalarının boyutu mutkalyetçi rejimi, halkı memnun edecek bir takım önlemler almaya zorladı. Hükümet Mayıs ayında Van, Bitlis ve Trabzon Valilerine birer talimatname yollayarak Valilerin teftiş gezilerine çıkarak halktaki hoşnutsuzluğun nedenlerini tesbit etmelerini istedi. Hükümet valilerden ayrıca halka adilane davranmayan ve görevini suistimal eden tüm memurları da görevden almaları konusunda uyardı (Kansu, 2002:54).

⁴²⁶ Ankara valisi Ahmet Reşit Bey'den Erzurum valisi Nuri Paşa ile yer değiştirmesi istenir. Ancak o kabul etmez. "Mültezimlerin devletten satın aldıkları öşürü iç tüketime bırakmayarak Rusya'ya satmaları bu durumun kışın kıtlık yaşamak endişesiyle halkı bıkırdığı, bir zamandan beri şikayetler ve çirkin hareketler olduğu da işitilmekteydi. Halkın esasen haklı görüldüğü bir davayı müdafaa için seçmiş olduğu fena yol, hükümetin şiddetli tedbirler almasını gerektiriyordu. Aslen haklı fakat şeklen hatalı olan halka karşı şiddet göstermek tabiatına uygun değildi. Yumuşak tedbirlerle de hükümet görevi yapılamazdı. (Ahmet Reşit Bey, 2014:134).

⁴²⁷ Sürgünlerin anılarında da bu dönemdeki pahalılıktan söz edildiğini görüyoruz. Halit Kaçar anılarında 1906 senesinde kışın çok soğuk geçmesinden bahseder: "O kış dehşetli bir kar bastırmıştı. Bütün dükkanlar kapanmıştı. Ahali soğuktan titreyordu. Polisler, kömürcüleri açtırmışlar, halka kömür dağıtmışlardı. Fakat okkası 3 kuruşa! O zamanki raciye göre bu rakam korkunç denecek kadar pahalı idi." (Ayni, 1945:26)

Şahsi vergi uygulaması ise bütçe açığının kapatılması yönündeki tedbirler kapsamında 1903'te gündeme gelmişti ve 18 yaşından büyük ve 70 yaşından küçük erkek nüfusunun tamamını mükellefiyet kapsamına alarak İmparatorluk coğrafyası olarak bütün vilayetlerde yürürlüğe koydu. Kişisel gelir vergisi, her şeyden önce üst gelir gruplarını hedef alan bir vergi olması nedeniyle söz konusu kesimlerin muhalefetiyle karşılaştı. 1903 tarihli şahsi vergi, Osmanlı vergi mükelleflerinin tamamını hedef alması ve tarımsal üreticiler için son derece düşük bir mükellefiyet getirirken vergi yükünün ağırlığını büyük emlak ve çiftlik sahiplerine ve büyük ölçekli ticaretle uğraşan kesimlere kaydırmayı amaçlamış olması itibariyle önemlidir. Şahsi vergi önceki benzerlerinden farklı olarak bir kereye mahsus değil, kalıcı bir vergi olarak tanımlanmıştı. Devletin, bütçe açığını kapatmak için borçlanmaya gitmek yerine gelir artııcı önlemler alması nedeniyle yapılan çalışmalardan biriydi (Özbek, 2015:113-131).

Vergi ayaklanmaları olarak bilinen ve 1906 yılının başlarında patlak veren olayların en önemli nedeni, hükümetin biri kişilerden alınacak 'Şahsi Vergi', diğeri de hayvanlar üzerine konulan 'Hayvanat-ı Ehliye Rûsumu' adında iki yeni vergi toplama kararıydı. Bu vergiler sadece tüccarı değil, köylüyü de etkilediği için Anadolu'da daha yaygın isyanlar çıkmasına neden olacaktır. Hayvanât-ı Ehliye Rûsumu'ndan elde edilen gelir Rumeli'de Kosova, Selanik ve Manastır vilayetlerine o bölgelerin tanzim ve idaresini temin için terk edilmiş, diğer vilayetlerden elde edilen gelirin ise askerî teçhizatın temini için merkeze celbi kararlaştırılmıştır. 1904'den itibaren idaresi Techizât-ı Askeriye Nezareti'ne ihale edilmiş olup söz konusu vergi için kaleme alınan talimat ancak 1905 yılından itibaren uygulanmaya başlanmıştır (Yılmaz, 2011:124). 1896 dan itibaren vilayet yönetimlerinin vergi tahsilatı işinde kolluk kuvvetlerine başvurmak zorunda kaldıkları görülüyor. Belediyeler de verginin, bilhassa zengin kimselerden düzenli bir şekilde toplanabilmesi için komisyonlar oluşturdular. Bu noktada, II. Abdülhamid devrine özgü teşvik biçimi olan ödül usulüne başvuruldu ve Hayvanat-ı Ehliye rûsumunun toplanmasında yararlıkları görülen maliye memurları taltif edildiler (Yazıcı, 2011:150).

Hayata geçirilen yeni vergiler bir tarafa, mevcut vergiler ve vergi toplama ile ilgili uygulamalar yanında *Temettü* gibi Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ortalarından itibaren toplanan bir tür kazanç vergisine tepkiler ilk olarak İzmir ve çevresinde 1904 yılında kendini gösterdi. 1905'te Midilli'deki Rumlardan da bu yönde itiraz yükseldi (Yazıcı, 2011:147).

Anadolu'da gerçekleşen isyanlarda, İttihat ve Terakki'nin teşkilatının olduğu yerler daha aktiftir. Ancak bu teşkilatlar kimi zaman sadece sürgünlerin çabalarıyla kurulmuştur. Bunlardan, Mamuret-el-Aziz, Kastamonu ve Ankara'da ikamete memurların tab'

makinelere, nizamnameler, muntazam varakalar ele geçirilmişse de buralarda çevre koşulları nedeniyle fazla bir etkinlik sağlanamamıştır⁴²⁸.

İttihat ve Terakki üyesi olan sürgünler vergi ayaklanmalarını destekleyerek hükümete karşı isyanların artması için çaba harcıyordu. Zaten 1907 Jön Türk Kongresi'nde de vergilerin ödenmemesi yoluyla pasif direniş gösterilmesi kabul edilmişti. Anadolu'nun birçok köşesinde rüşvetçi devlet görevlilerine karşı başkaldırılmış, valiler kovulmuştu (Ramsour, 2004:12).

Vergi toplamakta yaşanan güçlükler nedeniyle aylıklar ödenmiyor, terfiler yapılamıyordu. Askerler, subaylar ve memurlar hoşnutsuzluklarını görevlerinden ayrılarak belirtmekteydi. İttihat ve Terakki'nin 1906-08 döneminde Anadolu'da gizli şubeler kurmak biçiminde bir örgütlenme siyaseti yürütmeye çalıştığını görülmektedir.⁴²⁹ Selanik'teki "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" bütün Rumeli'de söz sahibi olmuş ve aldığı kararlar etkisini göstermiştir. 1906'dan sonra birdenbire halk kışkırtılmaya başlanmıştır. Özellikle Erzurum, Diyarbakır, Bitlis, Van, Kayseri, Sivas, Kastamonu, Ankara, Trabzon, ve Sinop'ta ayaklanmalar meydana gelmiştir. Haziran 1907'de Bitlis ayaklanmasında vali yaralanır, bir polis komiseri öldürülür. 1908'de Sivas'ta kadınlar kışkırtılarak eyleme geçirilir. 23 Haziran 1908'de civardan gelen elli kadar kadın vilayet konağı önüne toplanarak pahalı ve kötü kaliteli ekmeği protesto eder (Özbilgen, 1992:156-157).

Vergi ayaklanmalarının yanı sıra asker maaşlarının ödenememesi de askerlerin çıkan isyanlara karşı kayıtsız kalmasına neden oluyordu. Aynı zamanda 1906 yılının sonuna doğru ülkenin çeşitli yerlerinde asker de yer yer ayaklanmaya başlamıştı. Ayaklanmaların hemen hepsi ödenmesi gecikmiş olan aylıkların dağıtılmasını sağlamak içindi. Bu dönem, Jön Türk propagandasının artık etkisini sivil ve asker kesimin üzerinde gösterdiği ve halkın hoşnutsuzluğundan yararlanmaya başladığı yıllar olmuştur. Özellikle II. Abdülhamid'in Anadolu'ya siyasî sebeplerle sürgün olarak gönderdiği kişiler, hükümeti halkın gözünden düşürmek için önemli bir rol oynamışlardır. Bitlis, Van, Erzurum ve diğer şehirlerde halk idareye karşı ayaklanıyordu (Yılmaz, 2011:125).

Anadolu'da çıkan isyanları en fazla destekleyen ve örgütleyenlerden biri de Avrupa'daki sürgünlerden Prens Sabahattin olacaktı. Prens Sabahattin 1906'da çıkmaya başlayan Terakki gazetesini Anadolu'daki sürgünler aracılığıyla Türkiye'ye sokarak, farklı

⁴²⁸ Ancak bunlardan Kastamonu'da, vergi isyanlarında sürgün Hakim Esad Efendi önderliğinde önemli ayaklanmalar gerçekleşmiştir (Akşin, 2001:77).

⁴²⁹ Hanioglu (1989:193) İttihat ve Terakki'nin Beyrut, Kıbrıs, İzmir, Midilli, Rodos, Selanik, Şam, Taşlıca, Trablusgarp, Trablusşam, Trabzon'da örgütleri olduğu, Edirne, Erzurum, Adana, Mersin, Ankara'da da şubeleri olduğunu belirtir.

şehirlerdeki temsilcileri⁴³⁰ ile Veliahd Reşat Efendi ile haberleşerek ondan tahta geçince meşrutiyet yönetimine gitmek vaadini alıyordu (Akşın 2001:77). Prens ve grubu, ihtilal ve dış baskı dahil, hemen bütün yolların kullanılmasına taraftardı⁴³¹. 1905 itibariyle Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet'in şubeleri başta İstanbul, Karadeniz kıyı şehirleri ve Doğu Anadolu'da ortaya çıkmaya başladı. Cemiyet'in bu şubelerine gönderilen Ahmed Fazlı tarafından kaleme alınan programın maddeleri bir ihtilal hazırlığı izlenimi veriyordu. Ortaya çıkan bu programın belirlediği yöntemler içinde Terakki gazetesinin dağıtımının sağlanması, devlete vergi verilmemesi, Kanun-i Esasi'nin halka anlatılması gibi konular öne çıkmaktaydı. Esas nokta ise halkın durumunun ve ihtiyaçlarının tespitinin yapılarak onlar üzerinden hareket edilmesi idi ki, Jön Türkler arasında daha önce böylesine halka dayanan bir hareket görülmemişti (Yazıcı, 2011:153).

Vergi ayaklanmalarının boyutu mutkaliyetçi rejimi halkı memnun edecek bir takım önlemler almaya zorladı. Hükümet Mayıs ayında Van, Bitlis ve Trabzon Valilerine birer talimatname yollayarak Valilerin teftiş gezilerine çıkarak halktaki hoşnutsuzluğun nedenlerini tesbit etmelerini istedi. Hükümet valilerden ayrıca halka adilane davranmayan ve görevini suistimal eden tüm memurları da görevden almaları konusunda uyardı (Kansu, 2002:54).

Mart 1906'da yeniden örgütlenmiş olan ve Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin geniş çaplı örgüt kurma etkinliklerinin sonucu olarak 1907 yılı başlarında yurt içinde ve dışında toplam on yedi şube açmıştı. Cemiyeti'nin amacı, Türkiye içindeki devrimci propagandayı hızlandırmaktı ve bunun için şubelerinden devrimci propaganda için çalışacak yeni üyelerin bulunmasını istiyordu. Türkiye'de acil olarak parlamenter düzenin kurulması gerektiği Türkçe Şura-yı Ümmet ve Fransızca Mechveret'te yayımlanacaktı. Bu yol, 1789 devrimine giden süreçte kamuoyunun vergilendirme ile temsil mekanizmasını birbiriyle ilişkilendirmesinde olduğu gibi işleyen bir süreçti. Türkiye'de de yer altında faaliyet gösteren devrimciler

⁴³⁰ İstanbul (Vefa İdadisi öğrencisi Safvet Lutfi), İzmir (Necdet ve Faiz Beyler), Erzurum (Hüseyin Tosun ve Serdarzade Sıtkı Beyler), Trabzon (Hicabi ve Sancakbeyzade Mehmet Beyler).

⁴³¹ Terakki Gazetesi'nde "Anadolu Kıyıamları" başlıklı yazıda, istibdata karşı şahsi teşebbüsün öneminden söz edilerek, Anadolu Kıyıamları'nın bu yolda bir ilerleme olduğunu göstermesi bakımından dikkate değer olduğu yazılır. "Biz de Millet Meclisi Niçin Dağıldı" başlığında İngilizlerin parlamentosundan ve Fransızların memleketlerindeki inkılab-ı siyasiye her tarafa yaydıklarını ifade eder. Türkiye'de idare-i meşrutiyetin ilan-ı tesis edemeyiş memleketimizde bu maksadı idare edecek efkar-ı milliyenin henüz layıkıyla intişar edememiş bulunmasından ileri geldiğini,. Türkiye'de millet meclisinin açılmasının hareketi fikriye-i milliyenin bir neticesi olmadığı,. Rical-i siyasiye hükümetimizden Midhat, mütercim Rüşdü ve Süleyman Paşalar gibi makam-ı iktidarda bulunan küçük bir fırkanın kanlı ihtilale meydan vermeden olmuştur. "Cemiyeti beşeriyede insanları keyfi hareketten, eskiden beri men eden şey kanundur. Fakat hükümdarlar daima kendilerini kanundan yüksek göstermeğe muvaffak olmuşlar ve bir-iki asır evveline gelinceye kadar istedikleri gibi tahkim etmeye alışmışlardı. Ancak Amerika ve Avrupa tarihindeki gelişmelerden görüldüğü gibi "bir millette teşebbüs-i şahsiyenin lüzum ve ehemmiyeti anlaşılmadıkça, fikri teşebbüsün terkesine mani olan istibdada karşı müttehiden mukavemet fikri uyanmadıkça yalnızca hükümetin değişmesi ve hükümetin tebdil-i şekli etmesiyle hürriyet temin edilemiyor. Geçen seneden beri safahat-ı muhtelifesini takip edegeldiğimiz Anadolu Kıyıamları vatanımızda yavaş yavaş bu cihete doğru bir inkılab fikri husule gelmekte bulunduğunu tebşir (müjde) ediliyor (1 Mart 1907:-1,6-8)

çoğunlukla yurtdışında basılıp yurtiçinde dağıttıkları bildirilerde vergilendirme ile parlamenter rejimin kurulmasını ve Meclis-i Mebusan'ın açılmasını talep ediyorlardı. Yine Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasal çıkmaza geniş yer veren Rusya, Kafkasya, Özellikle Azerbaycan'da çıkan bazı Müslüman ve Ermeni gazete ve dergileri de tüm Doğu Anadolu'da bulunabiliyordu (Kansu, 2002:55, 62).

Osmanlı Devleti'nde ekonomik bir çöküş yılı olan 1907 senesi toplumsal çözülmeye neden olurken, Jön Türklerin halkın ve ordunun memnuniyetsizliğini kendi maksatları için kullanmaya yönelik propagandaları da etkilerini göstermeye başladı. Anadolu'daki tüccarlar da bu hareketin içinde yer alıyor ve sürgünlerle birlikte hükümetin yıpratılmasında büyük rol oynuyorlardı.

II. Abdülhamid, İstanbul'daki okullarda ve fakültelerde çağdaş bir eğitim gören binlerce Türk gencini Anadolu'ya sürgün ederek, istemeden özgürlük davasına büyük ölçüde hizmet etmiştir. Çünkü bu sürgünler, İmparatorluğun en ücra köşelerine kadar ilerleme davasının havariliğini yapıyorlar. Osmanlı Devleti'nde Batı uygarlığının ilk etkisinde kalan yerler kentlerdir, kırsal kesim de, kentlerle birlikte, siyasal sürgünler sayesinde çağdaş düşüncelerle tanışmaya başlamıştır (Fesh, 1999:402)⁴³². Siyasi sürgünler Trablusgarp'a sıklıkla gönderilmekle birlikte, Anadolu'nun Kastamonu, Erzurum veya Konya gibi bazı kentleri de birçok rejim karşıtı için sürgün, tayin, payitahttan uzaklaştırma yeri olarak kullanılıyordu ve onların bu kentlerdeki varlığı önemlidir.⁴³³ Bu sürgünler arasında güçlü bir dayanışma duygusu hüküm sürer, Jön Türklerden etkilenirler. Dönemin bir gözlemcisi şu saptamayı yapar. “Böylelikle tüm imparatorluk devrime hazırlanıyordu” (Georgeon, 2012:528). Doğu Anadolu'daki karşı hükümetçi düşünce ve eylemlerin böylesine artmasında Jön Türk örgütlerinin yayınlarının ve sürgün Jön Türklerin sözlü propagandalarının bu işteki payı önemli olsa da Jön Türk komitelerinin bu olaylara örgütlenmiş olarak katıldıkları da söylenemez (Petrosyan, 1974: 240).

⁴³² Cemiyetin taşraya sürülen üyeleri gittikleri yerlerde bazı kişilerin fikirlerini karıştırarak, kendi fikirlerini telkin etmişlerdir. Kendilerine taraftar bulmaya muvaffak olduklarından, İstanbul merkez cemiyeti yapılan takipten yakalarını kurtarmak, maksatlarına daha emin bir şekilde ulaşabilmek için Anadolu ve Rumeli vilayetlerinin birinde de merkez açılması için üyelerinin bir kısmını Anadolu ve Rumeli vilayetlerine gönderdiler. (Mehmed Selahaddin, 1989:21)

⁴³³ Mehmed Reşid isyanlarda menfilerin rolünü aktarır: “Hükümet-i müstebide vilayati menfilerle doldurmuştu. Bu menfiler ekseriyetle zeki, gayur (çalışkan ,dayanıklı) ve ahlak hüsnî ashabından oldukları için ahâlinin muhabbet ve teveccühâtını kazanmakta ve binaenaleyh kolaylıkla ahaliye hakikatı telkin edebilmekte idiler. Abdülhamid ve memurları sayesinde zulm görmemiş, sefaletle düşmemiş bir Osmanlı beldesi değil, bir Osmanlı köyü kalmamıştı. Yalnız kasden zulmet cehalette bırakılan ahali başlarındaki bu belanın nereden geldiğini bilmiyorlardı. Bir yerde bir mazlum ile ona zulmün esbabını anlatabilecek birisi bulunursa muvaffakiyet kolay olur. Bu vecihle memalik-i osmaniye'nin her yerinde hükümet aleyhinde bulunanların adedi çoğaldı. Avrupa'ya firar edenlerin neşriyatı , memaliki osmaniye'nin her yerinde hükümet aleyhinde bulunanların adedi çoğaldı. Avrupa'ya umumiye isyana hazırlanıyordu. Birbirini veli eden Erzurum, Kastamonu, Diyarbakır ve Bitlis vesairde zuhur edip hükümeti fevkalade korkutan isyanlar hep bu vecihle husule gelmiştir.” (Mehmed Reşit 1909:34).

İttihat ve Terakki'nin Paris'te Ahmet Rıza tarafından yayımlanan "Meşveret" gazetesi de Rusya üzerinden Van, Bitlis, Diyarbakır, Muş ve Erzincan'a kadar gönderilmiştir. Avrupa'daki gönüllü sürgünlerden binbir kılıkla Anadolu'da gezen ve gittiği yerlere hoşnutsuzluk tohumu eken Selanikli Nazım, Abdülhamid'in son bir hamleyle hareketi bastırmak üzere İzmir'den Selanik'e asker göndermeye kalktığında Anadolu askeri Makedonya'daki Ordunun yanında yer alınca bu yönde atılan çabaların boşa gitmediği anlaşılabaktı (Türkdoğan, 1984b:214).

II. Abdülhamid'in Anadolu'ya siyasi sebeplerle sürgün olarak gönderdiği kişiler, hükümeti halkın gözünden düşürmek için önemli bir rol oynamışlardır. Bitlis, Van, Erzurum ve diğer şehirlerde halk idareye karşı ayaklanıyordu. Valiler görevlerinden alınmaktaydı. Ordu birlikleri yeni yasalara karşı girişilen gösterileri dağıtmak için bir çaba göstermiyordu. 1907 Ekim'inde İstanbul'un içerisinde bile böyle bir hareket olmuş, 1908 başlarında İzmir'e hatta daha ötelere, Suriye'ye kadar sıçramıştır (Yılmaz, 2011:125-126). 1907-8 yıllarında Erzurum'da ordu mensupları ve Ermeni komiteleri ile yakın temasta olan sürgünler darbe yapmak üzere harekete geçmek istemiş, ancak Erzurum Ermeni İhtilal Komitesi namına gelen bir evrakin ele geçmesi üzerine başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Hanioğlu, 1989:194-195).

Anadolu kıyamlarında sürgünlerin etkisinin yanı sıra, İttihat ve Terakki ve Teşebbüs-i Şahsi cemiyetlerinin faaliyetleri de etkili olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti, cemiyetinin teşekkülü gereği büyük bir gizlilik arz ettiğinden şube azaları hakkında çok fazla bilgi yok. Dolayısıyla bunların arasında sürgünlerin rolü konusunda kesinlik bulunmamaktadır.

1905 yılından itibaren Terakki ve İttihat Cemiyeti Anadolu ve Balkan şehirlerinde şune sayısını artırmaya öncelik vermiştir. Temmuz 1907'de şubelerin oluşturacağı cemiyetlere alınan adamların itimat edilir kişiler olmasını, adamları cemiyete alırken, din ve vatanlarına hizmet edeceklerine, cemiyete hıyanet etmeyeceklerine ve en büyük işkencelere tutulsalar bile cemiyetin sırrını hiç kimseye söylemeyeceklerine, cemiyet tarafından vatan ve millet namına teklif olunacak hizmet ve fedakarlıkları ifa edeceklerine abdestli olarak Kuran'ı Kerim'e el basarak ahd-ı yemin ettirmeleri istenir. Cemiyeti bozan en büyük noksanın gevezelik olduğu söylenir. Cemiyete üye değilse kardeşine bile bundan söz etmemesi istenir (Emiroğlu, 2017:190).

1908 yılının ilk aylarında kurulu düzene karşı duyulan memnuniyetsizlik artmış, devlet otoritesinin temsilcilerine karşı girişilen devrimci gösteriler sonrası idari otorite ciddi şekilde sarsılmıştır. Gösteriler mahalli olarak örgütlenmiş olsa da Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin haberleşme ağı sayesinde diğer bölgelerle de işbirliği yapılmıyordu. Bir çok bölgede örgütlenen Cemiyet yaygın ayaklanma hareketiyle mutakıyetçi rejimi yıkmak için

çalışıyordu. Cemiyetin imparatorluğun on yedi farklı bölgesinde şubesi var iken en son İzmir şubesi 1907’de kurulmuştur. Paris şubesi Anadolu ayaklanmalarını posta ulaşımının kolay olduğu Lazkiye şubesi aracılığıyla takip ediyor, örgütlenmenin Erzurum, Erzincan’da gerçekleşmesi için uğraşıyor, Şura-yı Ümmet gazetesi ve Ahmet Rıza’nın ‘Vazife ve Mesuliyet’ broşürlerinin Anadolu’ya dağıtılmasını sağlıyor, ayaklanmada yer alan kişileri korumayı görev addediyordu.

1906-1908 yılları arasında Anadolu’nun bir çok yerinde baş gösteren ayaklanmalar, protesto gösterileri ve direnişler bu tarihin en canlı dikkat çeken olaylarındandır ve yaşananlar Genç Türk Edebiyatında “Anadolu kıyımları” olarak geçmiştir (Kars, 2009:20). Niyazi Bey Temmuz 1908’de Makedonya’da isyanı başlattıktan sonra Yıldız Sarayı’na çektiği telgrafta bu konuyu ele almış ve “Tüm ulusun isteği Anayasa’nın yürürlüğe konmasıdır, Erzurum’da yapılan zulüm milleti korkutmamıştır” sözleriyle başlamaktadır. Sürgünlerin sözlü propagandalarının elde edip dağıttıkları Jön Türk yayınlarının Anadolu şehirlerinde önemli etki yaptığı kabul edilmektedir. Genç subayların ve idarecilerin de Jön Türk etkisi altında oldukları göz önüne alındığında 1908 devrimi öncesinde Anadolu’daki siyasi tablo daha iyi anlaşılır. İttihat ve Terakki ve Prens Sabahattin Anadolu’da Ermeni gruplarla birlikte propaganda hareketine giriştiler. Bu propaganda 1907 Kongresine giderken başarı sağlamıştır. Erzurum’daki olayları fırsat bilen Avrupa’daki sürgünlerhalkı kışkırtmak için Rusya yoluyla gizlice broşür ve gazete sokarak halkı aydınlatmışlardır (Kars, 2009:26,45). Bu broşürlerde, vergilemede adalet ilkesinin çiğnendiği savunuluyordu. Ayrıca isyanlarda önemli görevlerde bulunan üst derecedeki devlet memurlarının lüks yaşam sürmeleri, bunun karşılığında bir çok vergiden muaf olmaları önemli bir etken olmuştur. Bu durum vergilemede belirli kişilere ayrıcalık sağlandığını açıkça ortaya koyuyordu (Aktan vd., 2002:11).

Tüm isyanlarda halk, tepkisini hükümete daha rahat iletebilmek için ilk iş olarak telgrafhaneyi ele geçirmiş ve sürekli olarak buradan saray ile irtibat kurmuştur. Bunun yanında halkın telgrafhaneyi işgalindeki bir başka neden ise, üst düzey yöneticilerin sarayla irtibatını kesmekti (Aktan vd., 2002:13). Osmanlı hükümetinin taşrada yaşanan tüm bu gelişmeler karşısında ürettiği çözümler, vergilerin uzun süren pazarlıklar sonucunda kaldırılması ya da valilerin sorun yaşanan şehirlerde adeta bir rotasyona tabi tutulması olmuştu (Yazıcı, 2011:155). Halkın hükümete karşı öfkesini dindirmek için bir çok vali ve öteki bölgesel yöneticilerin yerlerini değiştirilir. Trabzon, Sinop, Diyarbakır’da halkın isteğiyle valiler görevden alınırken, 1906 Mart’ında Ankara’da da validen hoşnut olunmadığı yolunda telgraflar çekilmiş ve vali görevden alınmıştı (Emiroğlu, 1999:171).

Hükümetin yeni vergileri toplama girişimiyle birlikte ülkenin bir çok yerinde isyanlar başlamıştı. Bu hareketler içinde en geniş çaplılarından birisi Abdülhamid rejimi tarafından sürgüne gönderilmiş kimselerin yoğun olduğu Kastamonu'dur⁴³⁴. 1906 Ocak ayı içerisinde Kastamonu'da yapılacak Belediye seçimleri, Kastamonu'da mevcut düzene karşı duyulan hoşnutsuzluğun dışı vurulmasında bir fırsat olmuştu. Her fertten şahsi 40 kuruş alınması hakkında hükümetten bir emir gelmiştir. Bu kırk kuruş o devirde büyük bir para idi. Bu para yüzünden Trabzon'da bir isyan hareketi olduğu da Kastamonu'da duyulmuştu. 31 Ocak 1906'da Çarşamba sabahı şehir halkı telgrafhanenin önünde toplanmış, posta ve telgraf idaresi ahali tarafından işgal olunmuştu (Demircioğlu, 1973:87). Vali Enis Pařa⁴³⁵ olayı haber alınca jandarma kumandanı ve başkomisere başvurarak, toplananların dağıtılmasını istemiştir. Ancak onlar, halkın isyan etmediğini sadece padişahtan şahsi verginin kaldırılmasını istediklerini, halkı dağıtmak için şehrin ileri gelenlerinden oluşan bir heyeti göndermenin daha doğru olduğunu söylemişlerdir. 1 şubat 1906 gecesı, Fırka kumandanı Ali Rıza Paşa ile haberleşen padişah, halkın kendine mi valiye mi karşı olduğunu sormuş, vali diye cevap verilmesi üzerine Abdülhamid makine başında Enis Paşa'yı azletmiştir. Yerine vekalet Ali Rıza Paşa'ya verilmiştir (Eski, 2000:62). Ayaklanmanın önderlerinden biri saygınlığıyla Kastamonuluların güvenini kazanmış olan sürgün Hakim Esad Efendi idi. Esad Efendi ve onun gibi Kastamonu'ya sürülmüş birkaç aydın, hareketi dikkatle planlamış ve Kastamonu askeri Kumandanı Ali Rıza Paşa ile önceden görüşerek, hem hareket için onay hem de kendilerine karşı kuvvet kullanılmayacağına dair söz almıştı. Hükümet Ali Rıza Paşa'yı vekaleten Valiliğe atadı.. Hükümet Paşa'dan ayaklanmayı çıkaranlar hakkında bilgi toplaması ve soruşturma açmasını istediye de, Ali Rıza Paşa Abdülhamid'in mutkaliyetçi rejiminin şiddetle karşısında yer alıyor ve baskıcı yönetime daha fazla alet olmak istemiyordu (Kansu, 2002:42-43).

Kastamonu Valiliğine atanan şurâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi üyesi Fuad Bey 24 Mart 1908 Salı günü görevine başlamıştır.Yapılan soruşurmada isyanı çıkaranların menfiler olduğu söylenmiş ve bu hususta öne çıkarılan iki isim Hakim Esad Efendi ve kısa süre önce vefat eden Ferik Ali Rıza Paşa olmuştur. Listede isimleri yazılan sürgünler polis aracılığıyla hükümet dairesine celp edilerek jandarmaya teslim edilmişlerdir. Sürgünlerin evlerinden yolculuk için gerekli eşyayı almalarına dahi izin verilmemiştir. Muş'lu Müftüzade Reşid Bey Safranbolu'ya, Eczacı Ali Rıza Bey ve arkadaşları Araç'a ve sürgünlerin bir diğer bir kısmı ise Tosya'ya gönderilmiştir. Malatya eski mutasarrıfı Reşid Bey, Ticaret Odası Eski Başkanı

⁴³⁴ BOA; TFR.I.SL 15-1541, BOA; Y.MTV. 207-94

⁴³⁵ 1897-1906 yılları arasında Kastamonu'da valilik yapmıştır. Çalışmaları nedeniyle padişah tarafından vezaret payesi verilmiştir. (Eski, 2000:57)

Hacı Bey de sürgünler arasındaydı. Yola tahammül edemeyecek kadar yaşlı bir amâ hafız olan Mısırlı Abdullah Bey de cezaevine gönderilmişti (Yılmaz, 2011:137).

Kastamonu’da böyle bir hareketin meydana gelmesi şehrin kültürel yapısı ile de ilgiliydi. Kastamonu’da cemiyetçilik ve kültür hayatının biraz daha gelişme göstermiş olduğu söylenebilir. Bu konuda katkısı olanlardan biri de, II.Abdülhamid döneminde istibdada karşı ‘Mektepliler Cemiyeti’ne üye olduğu için 1894’te Kastamonu’ya sürgüne gönderilen Abdülahad Nuri’dir. Kardeşi Yusuf Kemal, ağabeyine İstanbul’dan hediye olarak bazı kitaplar getirmişti ve bunlar, Abdülahad Nuri’nin kaldığı hana gelen kimseler tarafından okunuyordu. Yusuf Kemal, ağabeyinin hana ziyarete gelen arkadaşları ile fikir sohbetlerinde de bulunarak bu şehirdeki düşünce akımlarına katkıda bulunmuştur. Abdülahad Nuri Vali Enis Paşa (Valiliği: Ağustos 1897-Ocak 1906)’nın dikkatini çekmiş, düşünce ve fikirleri (efkâr-ı fasidesi) tehlikeli bulunarak hakkında Kastamonu’nun Cide kazasına sürgüne gönderilme kararı alınmıştır. Sürgün cezasının bitmesinin ardından Kastamonu’ya yeniden dönmüştür. Böylece çevresinde bir ilim heyeti oluşturmuştur (Yakupoğlu, 2007:186).

1907 Kasım ortalarında Rus konsolosunun verdiği bilgiye göre isyanda tutuklanan 92 kişiden 80’ini ‘tüccar ve başka zenginler’ oluşturmaktaydı (Petrosyan, 1974:239). Kastamonu isyanı daha çok sürgünlerin etkisiyle harekete geçmiş görünüyor. Muhtemelen burada bir cemiyetin teşkilatı mevcut değildi⁴³⁶.

II. Meşrutiyet öncesi Anadolu’daki en uzun ve en etkili isyan Erzurum’da yaşanmıştı. Erzurum’a tarihi süreç içinde göz attığımızda, şehri birinci derecede önemli yolların düğüm noktasında bulunması ve konumunun müdafaya elverişli olması sayesinde şehrin tarih boyunca bazan askeri bazan da ticari ehemmiyeti ön planda gelmek üzere büyük rol oynadığı görülmektedir. Erzurum bir hudud şehri idi ordu merkezi Erzincan olmasına rağmen Erzurum’da daha fazla asker vardı ve bu askerlerin ihtiyacını tek başına Erzurum vilayeti karşılayabiliyordu. Civar vilayetlerde olmayan hastane, mektep, kışlalar Erzurum’da bulunurdu. İran’a deve ticareti Erzurum ve Trabzon üzerinden yapılıyordu. Bu yönüyle Erzurum, bolluğu, mağazaları, depoları, hanları ile Doğu’nun en büyük alış veriş merkezi idi (Türkdoğan, 1987b:26). XIX. yy. sonlarında yaşanan çeşitli istilalar ve Ermenilerin sık sık çıkardıkları isyanlar, Erzurum’un ekonomik durumunu sarsmıştı. Bölgenin genel olarak çok yüksek, sert kara iklime sahip olması, kışların çok uzun ve karlı-donlu geçmesi tarım ve

⁴³⁶ Emiroğlu, isyan hareketlerinde etkili olan sürgünlerin meşrutiyetin ilanından sonra Meşrutiyet’i korumak için, İttihat ve Terakki teşkilatını kurma çabasından söz eder. İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne intisap etmiş birkaç zevat var iken içtima 27 Temmuz’da yapılmış ve bir heyet-i faaliyet seçilmiştir. 20 Ağustos 1908’de Kastamonu’lu İttihatçılar kulüp binaları açıp, faaliyete başladılar. (Emiroğlu, 1999:162-163)

hayvancılığı olumsuz yönde etkilemekle kalmıyor, beşeri hayatı bir bütün olarak zorlaştırıyordu (Demirel, 1990:6).

Halkın ekonomik durumu iyi olmadığı için bölgede ödenen vergiler devlet giderlerini hatta güvenlik kuvvetlerinin ihtiyaçlarını memurların maaşlarını ödemekte yetersiz kalıyordu.1896 yılında Erzurum vilayetinin mali buhran içinde olduğu, iklim şartlarından dolayı tarımdan gelir elde edilemediği, yeter miktarda erzak olmadığı, askerin ihtiyaçlarının karşılanamadığı için bu nedenle acilen on beş bin liranın gönderilmesi istenir (Demirel, 2007:34). Sınırları bekleyen askerlerin iâşeleri temininde zorluklar yaşanmış, bazen asker erzaksız kalmış ve subaylar 7-8 ay maaş alamamışlardır. 1899 yılında Bayezid Sancağı asker taburlarının yiyecek ihtiyacını karşılanamıyordu.⁴³⁷ 1900 yılında vilayette mahsulat az olduğundan ahalinin aç ve sefil olduğu, askerin yiyecek yokluğundan açlıktan ölme noktasında olduğu, silahı terk edebileceği, belki de yağmacılığa başlayacağı, bu nedenle 5-6 gün içinde zahire Sivas'tan gelmezse vahim olayların ortaya çıkabileceği, vilayetçe bunun için tedbir alamayacaklarını bildirir.⁴³⁸ 1901'de artık bayramda dahi askerin maaşı ödenemiyordu (Demirel, 2007:184). 1903'te şahsi verginin 1905'te ise hayvanat-ı ehliye rûsumu vergilerinin toplanmasıyla zor şartlarda geçimini sağlayan köylü isyan etme noktasına gelmiştir. Konulan yeni vergiler üzerine Erzurum halkı Erzurum'dan toplanan paraların İstanbul'a gönderilmemesini, mahalli ihtiyaçlara ve ordunun ihtiyaçlarına harcanmasını ve yeni ihdas edilen iki vergiden muaf tutulmalarını istemişlerdir. Vergilerdeki adaletsizlikler de isyanlar da rol oynuyordu. Yine II. Abdülhamid döneminde oluşturulmuş olan Hamidiye Alaylarının yerli halka zulümde bulunması buradaki isyan hareketlerinde etkili olacaktır⁴³⁹. Yerel idarecilerin halka zulmü de halkı bezdiriyordu. Yusufeli kazasında bir mütegalibe, devlete verdiği aşarın çok üstünde ahaliden vergi toplamakta, karşı gelenleri türlü iftiralarla türlü cezalara mahkum etmekteydi (Ulusalkul,1937:9).

⁴³⁷ Bayezid Sancağı'nda bulunan asker erzaksız kalmış ve Dördüncü Ordu Kumandalığı'ndan padişaha bildirilmiştir. Bunun üzerine Kamil Paşa Erzurum Vilayetine Asayişin devamlılığını sağlayan padişaha bağlı bu askerlerin erzaksız kalmasının pek çirkin olduğundan ihtiyaçlarının giderilmesi istenir. (1899) (Erzurum Vilayeti ile Muharebeye Mahsus Defter, BOA Yıldız Esas Defterleri, II. Defter, Numara:38 - Demirel, 2007:155). Ancak, vali Rauf, askerlerin terhisinde maaşlarının ve masraflarının vilayet maliyesi açısından uygun olmadığı, sekiz bin lira sandık açığı olduğu bildirilir. (1899) (Demirel, 2007:165)

⁴³⁸ (Erzurum Vilayeti ile Muharebeye Mahsus Defter, BOA Yıldız Esas Defterleri, II. Defter, Numara:69- (Demirel, 2007:179).

⁴³⁹ 1906-1907 yıllarında Erzurum'un Yusufeli kazasında Kaymakam olan Nedim Bey, Abdülhamid saltanatında Osmanlı ülkesinde en çok ezilen ve en çok huhuk-u insaniyesi çiğnenen vilayetlerden birincisi olarak Van, ikincisinin de Erzurum vilayeti olduğunu ifade eder. Vilayet-i Sitte içinde yer alan Erzurum'da ahalinin kısmi azami aşiret halinde yaşamakta idiler. Abdülhamit bunları, Hamidiye süvarî alayları namını verdiği askeri bir teşkilata tabi tuttuğu için, kaffesi, merkezi Erzincan olan dördüncü ordu Müşiri Zeki Paşa'nın doğrudan doğruya emir ve kumandasına tabi bulunmaktalar idi. Onun için aşiret reisleriyle ağaları daima müşir tarafında ve efradı dahi reis ve ağaları tarafından, himaye edilerek, en büyük cürümlerinin bile cezalarını görmezler idi (Ulusalkul, 1937:8).

Bütün bunlar Erzurum halkını harekete geçirmiş, vergilerin ödenmemesi ve valinin değiştirilmesi yönünde isyanlar başlamıştır. Bu isyanların içinde yerel eşraf kadar, şehir nüfusunu oluşturan esnaf ve köylülerde yer almıştır. İsyân sırasında Erzurum'da bir hafta kadar çarşılar kapanmış, şehir geçim buhranına uğramıştır. Bunun üzerine eşraf günlerce muhtaç ailelerin geçimini sağlayarak isyanı desteklemiştir (Kuran, 2000:273). Erzurum da isyanların yaşanması buraya atanan valilerin de bu bölgeye gelmek istememelerine neden olacaktır⁴⁴⁰.

Erzurum'un Rusya ve İran ile ticari münasebeti bulunduğundan, buralara gidip gelen Erzurumluların bu meşrutî idareden etkilenebileceklerini göz ardı etmemek lazımdır⁴⁴¹. Jön Türkler yurt dışından gönderdikleri gazete ve broşürlerde Rus ve İran devrimlerini örnek göstererek halkı kışkırtıyordu.⁴⁴² Osmanlı İmparatorluğu üzerinde devamlı olarak emelleri olan Rus hükümeti de isyanlarda kışkırtıcı rol oynamıştı⁴⁴³ (Demirel, 1990:20). 1906'dan itibaren Paris'te çıkan Şura-yı Ümmet'te ve Mechveret'te Ahmet Rıza'nın yazıları kurulu düzenin itibarını halkın gözünde düşürüyordu. Gazete ve broşürler yalnızca Terakki ve İttihat'ın Paris'te bastığı yayınlar değildi. Ayrıca Osmanlı'nın içinde bulunduğu ekonomik ve siyasal çıkmaza sütunlarına geniş yer veren ve Rusya'da; özellikle Kafkasya ve Azerbaycan'da çıkan bazı Müslüman ve Ermeni gazete ve dergileri de tüm Doğu Anadolu'da bulunabiliyordu (Kansu, 2002:66).

Doğu'daki Ermeni faaliyetlerini izleyen Osmanlı hükümeti kullandığı telgraf hatlarıyla istihbarat ağını oluşturmuş, Ermenilerin yanı sıra politika ile ilgilenenler ve hükümet aleyhtarı hareketi olanlar ile de ilgili vilayetten saraya raporlar verilmiştir. Sürgünlerin

⁴⁴⁰Ahmed Reşit Bey 1907 sonları Dahiliye Nazırı, Erzurum Valisi Nuri Bey'le görev yerlerinin değiştiğini bildirmiştir. Ancak kendisi bunu kabul etmez. Erzurum valiliğini kabul etmeme kararını şu şekilde açıklar: Çünkü mültezimlerin devletten satın aldıkları öşürü iç tüketime bırakmayarak Rusya'ya satmaları, bu durumun kışın kıtlık yaşamak endişesiyle halkı bıkırdığı, bir zamanlardan beri şikayetler ve çirkin hareketler olduğu da işitilmekteydi. Halkın esasen haklı görüldüğü bir davayı müdafaa için seçmiş olduğu fena yol, hükümetin şiddetli tedbirler almasını gerektiriyordu. Aslen haklı, fakat şeklen hatalı olan halka karşı şiddet göstermek tabiatıma uygun değildi. Yumuşak tedbirlerle de hükümet görevi yapılamazdı." (Ahmed ReşitBey, 2014:130).

⁴⁴¹Bu ayaklanmada çok belli ispatlar olmamakla birlikte İran ve Rus devrinin izleri de vardır. Bir manzumede geçen "Birleşin, yoksullu-varlıklı, güçsüz-güçlü, kadın-erkek, genç-yaşlı hepiniz birleşin. Trabzon halkı, Erzurum halkı, Kastamonu halkları bu illerin kahraman halkları, yiğit halkları, bizim yiğit kardeşlerimiz ilk adımı atmış bulunuyorlar. Rusya'ya İran'a bir göz atını" sözler, de bu düşüncüyü kuvvetlendirmektedir (Uca, 2001:188).

⁴⁴²Abdullah Cevdet 12 Aralık 1907'de Erzurum ayaklanmasını teşvik etmek amacıyla Mısır'da bir manzume yazmış ve Anadolu'ya göndermiştir. Erzurum'da Serdengeçti Türküsünde bir milletin toptan cezalandırılmayacağına ve vatanseverlerin çokluğu sayesinde ülkenin yıkılmayacağına dikkat çekmiştir. İran ve Turan kavramlarını kullanarak II. Abdülhamid'e karşı tepkinin geniş alanlardan geldiğini ve bu geniş coğrafyayı baskı altına almanın imkansızlığını, Rusya ve İran'da hürriyet konusundaki gelişmelerin Türkiye'yi etkileyeceğini ima etmiştir. Abdullah Cevdet bu manzumeyi Hüseyin Tosun'a ithaf ederek şöyle der: Erzurum Kıyamının Ruhu Hüseyin Tosun Kardeşe" (Uca, 2001:271).

⁴⁴³Ruslar 19. yüzyıl birinci çeyreğinden itibaren Doğu Anadolu topraklarını kolayca işgal etmek üzere Ermenileri kullanmıştır. Ermenilere Rus pasaportu dağıtarak himayelerini aldıkları görüntüsü veriyorlardı. Ayrıca İngilizler de Ermenileri kışkırtıyordu (Demirel, 2007).

sıklıkla gönderildiği bu şehir, takip altında tutuluyordu (Demirel:1990:7). Erzurum'un İstanbul'dan uzak oluşu ve mahrumiyet bölgesi olması hükümet aleyhtarı faaliyet gösteren subay ve memurların buraya tayin edilmesine yol açmış ve muhalif sürgünler burada yoğunlaşmıştı.⁴⁴⁴ Sürgünlerin bu şehirde fazla olması İttihat ve Terakki Şubesi'nin de erken tarihlerde burada yapılmasına neden olmuştur.1896 yılından itibaren Erzurum'da sürgünlerin varlığı ve faaliyetleri görülmekte. Erzurum'a İstanbul'dan kalebend gönderilen tıp talebelerinden Selanik'li Emin ve Manastır'lı Baytar Recep'in faaliyetleri ve ilişki kurdukları kişiler vali Rauf Paşa tarafından rapor edilmiştir⁴⁴⁵. Sürgün muhalif subaylar, isyanlarda sessiz kalmayı tercih etmiştir. Erzincan'da bulunan IV. Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa da Erzurum İsyanı'nı el altından destekliyor, subaylara olayların yatıştırılması konusunda gerekli emirleri vermiyordu. Gerek, Vali Nazım Paşa zamanında gerekse Vali Ata Bey zamanındaki hadiselerde ordu, işi bastırma yönünde hiçbir teşebbüste bulunmamıştır. Bunda ordu içerisinde askerlere yapılan propagandaların tesiri olduğu kadar Zeki Paşa'nın tutumunun da rolü vardı. Zeki Paşa'nın bu davranışına karşılık Jön Türkler müteşekkiri kalmışlardı (Demirel, 1990:18).

Vali Nazım Paşa zamanında çıkan isyanlarda telgrafhane basılmış, vergilerin kaldırılması istenmiştir. Ancak Vali Nazım Paşa saraya karşı isyanlarla ilgili endişeye gerek olmadığını bildiriyordu. Eşraf ve ulema ise halkı telgrafhaneye davet etmiştir. Nazım Bey 26. Alayın ikinci taburunu ahali üzerine sevk etmiştir. Ancak askerin silah kullanmayacağını bilen cemiyet rüesası çarşılar inerek dükkanların kapanmasını istemiştir. Vali, belde müftüsü Hacı Lütfullah Efendi'yi halkı dağılmaya ikna etmesi için çağırırsa da müftü de isyan eden halkın arasına karışmıştır. Vali Nazım Paşa konağına kapanmış, altı binden fazla halk da isyana devam etmiştir. Otuz telgraf çektiği halde cevap alamayan halk valinin telgraf sistemini bozduğunu anlamış ve valiye konağına hapsedmiştir. Olayların dinmemesi üzerine Vali Nazım Paşa azille Kastamonu'ya gönderilmiştir. Yerine Diyarbakır'dan Ata Bey

⁴⁴⁴Erzurum sürgünlerinden Ali Faik Bey, Sultan Murad merhuma mensubiyeti cihetiyle jurnal edilmiş, Harput'a tayin olunmuş iki sene hasta yatmış, ardından Kastamonu'ya herhangi bir vazife verilmeksizin nef olunmuştur. 1905 senesinde Diyarbakır'a maaşsız olarak sürgün edilmiştir. Ardından Erzurum'a tayin edilse de burada hürriyetperver münasebette olduğu bahane edilerek hapsedilmiştir. 12 ay hapiste kaldıktan sonra Meşrutiyetin ilanı ile İstanbul'a gelmiştir. (Hukuk-ı Umumiye, Nr:20:3)Yine İbrahim Temo, Romanya'da Mustafa Ragıp ile çıkardıkları "Hareket" i 500 nüsha olarak basıp İstanbul, İzmir, Selanik, Trabzon iskelelerindeki ecnebi postalarından alan adamları vasıtasıyla Türkiye'ye dağıtırken muhaberat ve tevziat işlerini yapan baytar mektebi talebesinden kendisinin yetiştirdiği Ohrili Recep Lakteş yakanır ve Erzurum'a sürgüne gönderilir. Yedi sekiz sene sürgün yerinde çok zahmetler çekmiştir. (İbrahim Temo, 1987:58- 60).

⁴⁴⁵ Paris'ten Rusya yoluyla Ermeni İhtilal Komitesi adına yazılan mektubun ele geçirilmesiyle Dağıstanı Murad ile Meşveret Cemiyetinin Ermenilerle ne kadar farklı maksatlarda olsalar da her ikisi de hükümetten şikayetçilerdir. Buna karşı da birlikte yapılacak tedbirler konusunda ittifak ettikleri, Emin vasıtasıyla Ermenilerin gördükleri mezalimin malumatını kendilerine bildirmesi istenir. (Erzurum Vilayeti ile Muharebeye Mahsus Defter, BOA Yıldız Esas Defterleri,I. Defter, N:1129, Numara:76) (Demirel, 2007:68). Avrupa'daki feast cemiyetleriyle irtibat halinde olmaları nedeniyle Emin ve Recep, Mülazım Cemal, Maarif müdürüyle Reji Pasdirmacıyan ve beş subay tevkif edilerek ihtilattan men' edilir. (1896) (Demirel, 2007:66)

gönderilmiştir. İlk etapta işleri düzeltmek ister görünen Ata Bey, bir tarfatan da ‘erbab-ı ihtilalin’ sebeplerini araştırmak üzere İstanbul’dan Şura-yı Devlet azalarından Mustafa Bey’le Muş mutasarrıfı esbak Hüsnü Bey tahkikat için gönderilmişti. Heyete, vergilerin Erzurum’da neden uygulanamayacağına dair bir layiha takdim edilmiştir. Bu layihada vezir-i eşraf, ulema ve esnafın mühürleri vardı. Tahkikatta bulunan heyet bir hafta sonra İstanbul’a dönmüştür. Vali Ata Bey, istinaf reisi Tahir Paşa’dan erbab-ı cinayetin listesini ister. Hazırlanması üç gün güren listede suçlular üç dereceye ayrılmıştı. Ardından hazırlanan tezkerede erbab-ı ihtilalin tağribine padişahın karar geldiği bildirilmiştir. (15 Ekim 1906) (Mehmed Nusret, 1922:60-63).

Erzurum isyanları, karışıklığa sebep olan kişilerin sürgün edilmesi üzerine patlak verecektir⁴⁴⁶. Taşımacılık yapan tüccar -İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Erzurum Şubesi’nin önde gelen üyelerinden- Serdarzade Sıtkı Bey, Van valisinin yaptığı ihbar sonucu devrimci yayınları naklettiği gerekçesiyle ihbar edilerek tutuklanmışlardı (Kansu, 2002:67). Bunun üzerine isyanlar çıkmış. Ata Bey isyan hareketlerinde rolü olan Polis Yusuf ve Müftü Hacı Lütfullah ve Kasımpaşa Tahsin Efendiler İstanbul’dan aldığı emir üzerine o gece saat sekiz raddelerine şehir dışına Aşkale’ye sürmüştür (Türkdoğan, 1984:503). Vali Ata Bey’in akşam saatlerinde halktan gizleyerek bu kişileri nefy etmesi, halkı galeyana getirmiştir⁴⁴⁷. Vali’nin peşine düşen isyancılar, valiyi kaçırmaya çalışsa da İbrahim Paşa Camii’nde ele geçirmiş ve başından yaralamışlardır. Serkomiser Tevfik Efendi ve polis Gani Bey isyancılar tarafından öldürülmüştür. 27 Mayıs 1906 Ata Bey’in Yerine Nuri Bey vali olarak gönderilmiştir. Sürgüne gönderilen üç kişinin de geri gelmesi sağlanmıştır⁴⁴⁸.

⁴⁴⁶Erzurum’da asılsız iddialarla isyan edenlerin onderlerinin surgun edileceği haberi uzerine ahalinin yeniden karışıklık çıkardığı haberi dururulmuştur. (BOA, Y..MTV. 290- 131)

⁴⁴⁷Erzincan’da IV. Ordu-yu Hümayun Müşir Zeki Paşa Hazretlerinden gelen 23 Aralık 1906 tarihli telgrafta VII. Fırka kumandanı Refik Münir Paşa’nın Zeki Paşa’ya gönderdiği telgrafın sureti verilmiştir. “Vali-yı sabık zamanında karışıklığa önyak olanların irade-i seniyye ile vilayet-i celilece nef ve tağribine teşebbüs edilip gece saat dokuzda İstanbul kapısından çıkarılmış iseler de ahalinin bunu duyması üzerine kıyam olunca valinin emriyle asker devriyeye çıkarılmış ve ancak vali konağına gidilmiş, muhafazasında bulunan nişancı taburu ateşle püskürtülmek istenilmiş ancak ahalinin konağın bahçesine girmesi engel olunamamıştır. Bilahare ahali tarafından konağın arka tarafında bir haneden çıkarılan vali İbrahim Cami’ne götürülmüş yaralı olarak camiden çıkarılmış, ve gidenlerin avdeti için Aşkale’ye telgraf yazılmıştır. Ferik Paşa’dan da takibini rica etmiştir. Ancak kendileri gelmedikten sonra tahliyesi imkansızdır. Erzincan’da IV. Ordu-yu Hümayun Müşir Zeki Paşa Vali Paşa hazretleri nişancı taburunun taht-ı muhafazasında bulunan konağın arka cihetinden gizlice çıkarak bir jandarmanın hanesinde ihtifa eylediği ve ahalinin bunu istihbar eylemesi üzerine oradan çıkarılarak, cami-i mezkura getirilerek, bir taşla başının arka tarafından cerh edildiği, yarasının iyice ağır bulunduğu anlaşılmış ve ailesi bir müddet jandarma kışlasında muhafaza edilerek sonra yine konağa naklettirilmiştir. Serkomiserle mazmununun kıtalinden başka iki komiserle bir jandarmanın bıçakla ağırca ve yirmi beşinci alayın birinci taburundan bir neferin dahi keza hafif surette mecruh bulunduğu maruzdur, ferman .Hazretlerinden gelen 10 Kanunevvel 1322 tarihli şifreli telgrafta Erzurum’da VII. Fırka kumandanlığından gelen telgrafta ; yola çıkarılan 3 kişinin gece saat 1 de oraya vardıkları ve vali beyefendinin iyi oldukları selamete devlethanelerine ulaştıkları ve şimdilik sıhhat ve afiyetlerinin merak edilmemesi Polis Gani Bey’in görevi devraldığı bildirilir (BOA, Y..MTV., 290/ 131).

⁴⁴⁸Vali Nazım Paşa’nın koruma polisi ikinci komiser Barutçuzade Şevki Bey’in hatıra defterinde olay şu şekilde aktarılmıştır: “18 Teşrin sene 321 ramazan-ı şerifin dördüncü Cuma gecesı Ata Bey isyan hareketlerinde rolü

5 Mart-22 Mart 1907 arası bir çok kitle gösterisi olur. 10 Mart'ta hükümet bir irade çıkararak 1906 Mart ve Ekim aylarında ortaya çıkan olaylarla ilgili gönderilen sürgünlerin hepsini affederken, vali Ata Bey'in yaralanması ile ilgili davanın da düştüğünü bildirmiştir (Kansu, 2002:68). Ancak Erzurum halkı bununla yetinmeyi düşünmüyordu. Can Veren örgütünün⁴⁴⁹ öncülüğünde saraya iki telgraf çekilerek vergilerin kaldırılması istenmiştir (Kars, 2009:1197). Mart'ta kent halkından yirmi bin kişilik bir kalabalık postaneyi kuşatır. Göstericiler, telgraf aygıtının başına padişahı çağırarak vergilerin kaldırılmasını isterler. II. Abdülhamid, Erzurum isyanını dağıtmak umuduyla bazı ödünler vermiştir. Vergi oranlarında indirimle giderek halkı yatıştırmaya çalışsa da sonunda vergileri tamamen kaldırmak zorunda kalır. Ancak Can Veren örgütü yeni bir istek listesi düzenleyerek Abdülhamid'e gönderir. Bu istekler arasında il yöneticileri ve maliyesi üzerinde daha sıkı bir denetim kurulması, asker maaşlarının vaktinde ödenmesi, halkın nefretini kazanmış Hamidiye Alaylarının kaldırılması gibi istekler vardı (Kars, 2009:35-37).

Erzurum'da dağıtılan bildirilerde "Can-Veren" ve "Cemiyet Mukaddese-yi Osmaniye ve İslamiye" adlarında örgütlerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu örgütlerin İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-ü Şahsi Cemiyeti'nin Erzurum'da farklı isimler altında faaliyet gösteren şubeleri olması kuvvetle muhtemeldir (Kars, 2009:27-28).Erzurum isyanlarında tetikleyici ve örgütleyici faktör, İttihat ve Terakki Cemiyeti⁴⁵⁰ ve

olan Polis Yusuf ve Müftü Hacı Lütfullah ve Kasımpaşa Tahsin Efendiler İstanbul'dan aldığı emir üzerine o gece saat sekiz raddelerine nef edildi. Bunun üzerine mahallenin kapısı çalınıp büyükleri hükümet nefy etti, Müslüman olan hükümete gelsin diyerek çağrıda bulundular. İsyen hareketlerinden kaçan Polis Komiseri Tevfik Bey, mahdumi komiser sani Refik Efendi ve Polis Gani Bey ve polis Kımık İsmail Efendi oradan Gürcükapı Mevki Kumandanı Muharrem ağaya iltica ettiler. Hükümet önünde toplanan ahalî vali Ata Bey'in konağına gittiler. Vali harem kapısından Mermer Hamam'ın yanında bulunan Bilal Abuş'un hanesine iltica etti. Ön ayak olanlardan Kasap Fehim ve Deli Halil ve Yoncalık mahalleli Canbaz İbrahim cami şerifine getirdikleri sırada Tellal Mustafa hamil olduğu değnekle başından cerh etti. Ser komiser Tevfik Efendi ve polis Gani Bey bıçaklanarak öldürülür. Komiser sani Tevfik Bey de bıçaklanarak öldürülmüştür. Ölülerin ayaklarına ip takılarak çarşı pazarda gezdirilir. Vali Ata başından yaralı 12 gün hükümete kaldıktan sonra yerine Nuri bey geldi. Nef edilen üç şahıs da Aşkale'den getirildi. 14 Mayıs 322 de Nuri Bey göreve başladı. 16 Ağustos 1322 de yağmur yağmadığından 16 Ağustosta Faruk Bey'in konağında toplanarak zahire işiyle uğraşan 12 kişinin imha edilmesine karar verdiler. Polis müdürü Celal bey ve Çerkes Mehmet beyin gözetiminde Kigili Kırkor öldürüldü. Biri de hatırat yazarıdır. Diğer 11 kişi öldürülür. Nuri Beyin yerine Musul valisi Abdülvahap paşa tayin edilir (Türkdoğan, 1984:503-509).

⁴⁴⁹ Can-Veren komitesi 1906'da Hayvanat-ı ehliye vergisine karşı Erzurum'daki ayaklanmalara yön vermiştir. Bu örgütün varlığı Cemiyet'in Paris şubesi tarafından Kasım 1906'dan itibaren gazetelerden elde edilen bilgiler ile öğrenilmiştir. Lazistan şubesine Bahattin Şakir tarafından yazılan mektupta bu örgütle irtibata geçilmesi istenmiştir. Ayrıca Karadeni sahilinde güvenilecek kişileri kendilerine tanıtmalarını isterler (Emiroğlu, 2017:102).

⁴⁵⁰ Erzurum'da İTC örgütlenmesi 1896 yılına kadar gitmektedir (Demirel, 1990:7). Erzurum'a sürgüne gönderilen Tıbbiye öğrencilerinden Emin ve Baytar Mektebi'nden Manastırlı Recep aldıkları talimat doğrultusunda bir İTC komitesi kurmuşlardır. Onların buradaki faaliyetleri buradaki faaliyetleri dikkatli bir şekilde takip edilerek telgrafla saraya anında rapor edilmiştir. Menfi olarak nitelenen bu kişilerin ilişki kurdukları kişiler dahi saraya rapor edilmiştir (İsmail Kemal, 2007, :xxxı). Ancak çalışmaları öğrenilen bu iki sürgün öğrenciyle komitenin diğer iki sivil ve altı subay üyesi aynı yıl tutuklanmıştır (Kars, 2009:27).

Vali Rauf Bey tarafından 1896 tarihli gönderilen telgrafta Tıbbiyeli Recep ile Emin'in bulundukları faaliyetle ilgili rapor verilmiştir. İşledikleri cürm hakkında bilgi verilmeden Erzurum'a sürgün edilen bu iki kişinin

Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyetleri olmuştur. İttihat Terakki'nin kurmuş olduğu şubeler ve çevrenin olumlu koşulları ve bölgede askeri birlikler bulunması sonucunda Erzurum'da önemli etkinlikler kazanabilmişlerdir (Hanioğlu, 1989:195). Abdullah Cevdet Mısır'da bulunduğu yıllarda Erzurum'da başlayan yerel ayaklanma hareketinin halkı isyana çağıran beyannamelerini hazırlamıştır. Prens Sabahattin'in girişimiyle hazırlanan beyannameler ve Terakki Gazetesi vasıtasıyla halkın kışkırtıldığının fark edilmesi üzerine yurda gazetenin girişi yasaklanır⁴⁵¹ (Hanioğlu:1981:57). İstanbul, İzmir ve Erzurum'da faaliyetlerini sürdüren Teşebbüs-i Şahsi en çok Erzurum'da etkindi. 1906-1907 Erzurum olayları, Anadolu'da bir dizi karşı-hükümetçi hareketin başlangıcı olmuştu. Erzurum'daki Rus Başkonsolosu Skyabin, karışıklıkların başlangıcını şöyle duyuruyordu ülkesine, “Rus sınırına yakın illerdeki müslümanlar arasında hükümetin, aldığı vergileri iyice arttırmasından doğan olaylar, hükümetin bu son günlerde, para kazanmak için Rusya'ya gitmek isteyenlere pasaport verilmesini yasaklaması üzerine iyice büyüdü. Alınan bu önlem, bir kaç bin müslümanı, tüm geçim olanaklarından yoksun bıraktı. İşçiler arasındaki bu dalgalanmalara, gene hükümetin politikasından hoşnut olamayan tüccarlar da karışmış bulunuyorlar. Bunlar hareketi de ellerine geçirerek Erzurum'un yerlilerinden çok sayıda küçük burjuvanın da katıldığı, “Can-Veren” adlı bir de tüccarlar örgütü kurdular. Eylemleri bu örgüt gerçekleştiriyordu (Petrosyan, 1974:234-235).

geceleri bazı genç zabitanla istiaşre içinde oldukları, polis tarafından yapılan baskında Dağıstani Murad'ın Meşveret gazetesi ve Ahmet Rıza Bey'in yazmış olduğu fesat ifadeler içeren mektubu ele geçirilmiştir. Yine dersaadetten tebid olunan Pasinler Köprüköy mevkiinde müfreze-i askeri zabitanından Mülazım Cemal imzasıyla orada cemiyetin fesat faaliyetlerde bulunduğu anlatan mektup ele geçirilmiştir. Hapse atılmalarından sonra Emin Bey, Rusya'nın teşvikiyle Cenova'da fesat cemiyet kurulduğunu, önümüzdeki Mart'ta Makedonya'da ihtilal olacağı, Erzurum Bitlis cihetinde kendi cemiyetleri mensuplarınca fesat çıkarılacağı jurnal edilmiştir (Demirel, 2007:61-62).

⁴⁵¹Mehmed Reşid, Prens Sabahattin'in 1906'dan itibaren Paris'de çıkardığı “Terakki” adlı gazetenin Türkiye'ye ithalinin resmen men edildiğini, fakat Osmanlı hükümetinin bu kararının gazetenin sürümü için kuvvetli bir reklam olduğunu dile getirmiştir. “Nitekim Prens Sabahattin Beyle arkadaşları fikirlerini yaymak için bu gazeteden istifade etmişler, hatta 1907 tarihinde yaptırılan Erzurum isyanında bu gazetenin neşriyatı çok müessir olmuştu. II.Sultan Abdülhamid'in şahsını ve idaresini devirmek maksadıyla yapılan memleketdahiindeki propagandalar “ademi merkeziyet” cemiyeti tarafından daha ziyade İstanbul, İzmir ve Erzurum'da teksif edilmişti. “ Hürriyet Gazetesi 10 Kasım 1950 :7.

Mehmed Reşid Prens Sabahattin'in Terakki'de çıkan yazısını verir: “Bakınız! Erzurum'da bir avuç halkın ittihadı nasıl koca memleketi yeni bir zulümden kurtardı. Bu kurtuluş kalbimizde Erzurumlu vatandaşlara karşı derin bir muhabbet daimi bir minnettarlık uyandırmıyor mu?... Hepimiz zürra, tacir, esnaf, ulema, eşraf, memur, asker, Müslim,hepimiz bütün varlığımızla birleşip zulmü ezmeye esaretler içinde payımal edilen hukukumuzu kurtarmaya azmetmiyecek miyiz? Mümkün mü ki bu hal devam edebilsin. Ya ölmeli ya ilerlemeli! İşte Erzurum hayat ve haysiyete doğru ilk adımı attı. Eğer birleşirsek, ikinci adımı birlikte atarsak şüphesiz ki vatan kurtulacak, kurtarmak için ittihat edelim!Unutmayalım ki hükümet milletin parası, milletin kaniyle hükümet oluyor! O halde vergi ile askeri teftişimize tabi bir hükümete verelim! Yıldız, bu hakkı tanıyıp Millet meclisini açmadıkça kanuni esasının ahkâmını kabul etmedikçe vilayetlerin idarei mahalliyesinin yine ahali? vilayete teslim eylemedikçe biz ne bir para vergi, ne de bir nefer asker vermemek için ittihat edelim. Ettığımız gün vatanın sahibi hükümetin amiri cihanın muhteremi olacağız. Yalnız ittihat edelim” Mehmed Reşid Hürriyet.10 Kasım 1950:7-8.

Faaliyet sahası olarak Anadolu'yu seçen Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, elemanlarını görevlendirerek bir çok şehirde şube açmıştı. Avrupa'daki Ermeniler'in yardımı ile Rusya üzerinden Erzurum'a gelen Hüseyin Tosun ve Hoca Şevket Efendi burada Adem-i merkeziyet şubesi kurar.⁴⁵² (Demirel, 1990:59). Erzurum isyanlarında en önemli rolü oynayanlardan biri Hüseyin Tosun'dur. Sahte belgelerle Kafkasya üzerinden Erzurum'a giden Hüseyin Tosun Bey⁴⁵³, şehirde yerleşerek ticaret yapmaya başlamış (kalpak-deri dükkanı açmıştır), aynı zamanda da örgütlenme çalışması yürütmüştür. Yine Hüseyin Tosun Anadolu'da beldeli kıyafetle iki sene zarfında her yeri dolaşarak halkı aydınlatmak için çabalamıştır (Mehmed Reşid, 1909:35). Hükümetin memleket dahiline sokulmasını yasakladığı Jön Türk neşriyatı Rusya üzerinden Kars Postahane Müdürü Ermeni Suphi Bey ve kurye Ermeni Çapan vasıtasıyla muhaliflere dağıtıldığı halde Hüseyin Tosun'un Erzurum'a gelmesiyle mektup ve gazeteler doğrudan Erzurum Rus Konsolosluğuna geliyor, oradan Hüseyin Tosun'a veriliyordu⁴⁵⁴ (Demirel, 1990:14). Türk-Rus savaşının ağır tahribatı, kıtlık, yeni konulan vergiler nedeniyle memnuniyetsizliğin olduğu bölgeden Jön Türkler yararlanmak istedi. Rusya üzerinden Erzurum'daki Rus Konsolosluğu aracılığı ile içeri Meşveret ve Terakki gazeteleri sokuluyordu.

Erzurum halkının Abdülhamid'in koyduğu iki yeni vergiye karşı 1906 Mart'ında başlattığı direniş hareketi, 1907 Mart'ında kesin başarıya ulaşmış ve her iki vergi tamamen kaldırılmıştır (Aktan, vd., 2002:22). Vergilerin affı ve tüccarların katli hadiselerinden sonra halk, yavaş yavaş ihtilalcilerden desteğini çekince Hüseyin Tosun askerler üzerinde etkili olmaya çalışarak askeri bir ihtilal hazırlama yoluna koyuldu (Demirel, 1990:49).

⁴⁵² Ertürk, Hüseyin Tosun Bey'e talimat verenlerin, Ahmet Rıza ve Doktor Bahaaddin Şakir Beyler olduğunu belirtir (Tansu, 2011:75-76).

⁴⁵³ Hüseyin Tosun İT'nin kurucularından Kafkasyalı Dr. Mehmed Reşit Bey'in kardeşidir. Hüseyin Tosun Bey, Niyazi Bey'in bir kaç yıl sonra gösteceği atılganlığın bir benzerini göstererek Kafkasya üzerinden Anadolu'ya girdi ve kısa sürede kısa sürede çevresinde etkileyebileceği bir kesim yarattı (Yazıcı, 2011:152).

Fransızca öğretmeni Hüseyin Tosun Fransız kültürü ile yetişmiş bir gençti. 1789 İnkılabı'nın ideolojisine, insan ferdinin haklarına bütün yüreğiyle bağlanmış bir Jön Türk'tü. Trablusa Şeref vapurundan önce gönderilmiştir. (Baykurt, 2009:44) Türkdoğan Şeref vapuruyla gittiğini belirtir. (Türkdoğan, 1987:74) Ancak daha önce gittiği bilgisi doğru olsa gerek, Fevzi Çakmak'ın Şeref kurbanları isimleri arasında adı geçmemektedir. (Çakmak, 2015:34-36)

Hüseyin Tosun Trablusgarp mektebi rüşdiyesi Fransızca muallimi iken Avrupa'ya kaçmasının ardından 1904 yılında Abdullah Cevdet'in İsviçre'den uzaklaştırılması üzerine İçtihat Mecmuası'nın yöneticiliğini üstlenmiştir. Ali Haydar Midhat, Hüseyin Tosun'la İsviçre'de birlikte olduklarını ancak 31 Ağustos 1906 tarihinde sınır dışı edilerek Paris'e geçtiklerini belirtir. (Türkdoğan, 1984:464) Hüseyin Tosun, Droşak (Ermeni Taşnakıyutun Komitesi yayın organı) Komitesi'nin yardımcılarıyla Rus Tebaası olarak, Rusya üzerinden Kafkasya'ya oradan da sınırı geçerek Erzurum'a geldi (Demirel, 1990:15). Abdullah Cevdet Mısır'da iken 1906-7 yıllarında Hüseyin Tosun'u ayaklanma için Erzurum'a göndermiştir. (Türkdoğan, 1987a:72)

⁴⁵⁴ Erzurum'da Sürgün Süvari Yüzbaşı Hüsamettin Ertürk'ün vazifesi, Rus hududu üzerinde kaçak Ermeni komitacıların geçişine engel olmaktır. Burada vazifesini yaparken Harbiye Mektebi'nden arkadaşı Hüseyin Tosun'a rastlar. Hüseyin Tosun o zamana kadar yaptıklarından bahsederek Ertürk'ten de yardım ister. Ertürk, hudud noktasından geçecek mektupları ve evrakı postane müdürüne gönderecek o da Hüseyin Tosun'a verecektir. "Paris'te bilhassa "Meşveret" gazetesini geliyordu. Bunları Van, Bitlis, Diyarbakır, Muş'a ve Erzincan'a gönderiyorduk.." (Tansu, 2011:75-76).

1907 yılında ‘Can-Veren’ örgütü, Erzurum’da bir bildiri dağıttı. Bu bildiride anayasanın yürürlüğe konması ve meclisin toplanması gibi isteklere yer veriliyordu. Bunlardan başka rejimin despotluğu, yüksek bürokratların satılmış oldukları, yabancıların memlekette giderek ağırlıklarını arttırdıkları ve vergilerin dayanılmaz bir ağırlık kazandığı da dile getiriliyordu. Bildiriciler halkın dikkatini Rusya ve İran’daki devrimci olaylara çekiyor, despot rejimden kurtulup özgürlüklerine kavuşmaları için Müslüman Hristiyan tüm yurtseverleri bu ülkelerle ortak eyleme çağırıyordu. Hükümete baskıda bulunanlar arasında bölgenin esnaf, aydın ve din adamlarının liderleri de bulunuyordu. Erzurum isyanı 1907 sonlarında Osmanlı hükümetinin karşı hareketiyle karşılaşacaktır. İlçe ve köylerde kitlesel tutuklamalar gerçekleşir. 1907 Kasımı’nın ortalarında Rus konsolosunun verdiği bilgilere göre tutuklanan 92 kişiden 80’i tüccar ve başka zenginler oluşturmaktaydı. Tutuklananların yargılamaları yapıldı ve 8 kişi ölüm, 18 kişi ömür boyu hapis, kalanlar da çeşitli sürelerle yine hapis cezalarına çarptırıldılar (Petrosyan,1974:238-239)⁴⁵⁵.

Rumeli’de oluşacak asker kuvvetiyle birlikte planlanan kıyam teşebbüsü, gerçekleşmek üzereyken haber alınır. Abdülvahab Paşa bu durum karşısında Zeki Paşa ile anlaşarak isyan taraftarı bulunan subayların her birini bir yere nakil, becayiş ve terfi suretiyle sürgüne göndermiştir⁴⁵⁶. İsyanı karışan subay ve askerlerin tayinini çıkardıktan sonra suçluların tutuklanması ve şehirde asayişin temini için Erzurum’a dışarıdan asker getirme yoluna gitti. Zeki Paşa’nın da onayını aldıktan sonra Karahisar’dan bir liva kuvvetinde asakiri redifeyi Erzurum’a getirdi. Vali Abdülvahab Paşa, gelen redif askerlerle 25 Kasım 1907 günü isyan elebaşlarını ve isyana katılanları mahkemeye sevk etti. Böylece Hüseyin Tosun’un hazırlamakta olduğu askeri ihtilal planları bozulmuş oluyordu. Tutuklananlar karakolda sorgulandıktan sonra mahkemeye sevk edildiler. Davaya İstinaf mahkemesinde bakılır. Salim Efendi başkanlığında olağanüstü mahkeme 28 Ocak 1908 tarihinde başlar. Açılan davada, sanıklar, polisleri öldürmek, devlet düzenini yıkmaya yönelik hareketlerde bulunmak ve parlamento yönetimi lehinde propaganda yapmak, bu amaçla halk arasında yasa dışı yayın, ihtilalci gazete ve bildiri dağıtmakla suçlanıyordu. Ayrıca Vali Ata Bey’i yaralamak, vergi-i

⁴⁵⁵ 1 Mart 1908 tarihli mechveret gazetesi hükümetin suçluları aramak bahanesiyle Van ve Erzurum’da kendilerinden kuşku duyduğu liberal düşünceli yüzlerce kişiyi tevkif ettiğini yazıyordu.

⁴⁵⁶ Abdülvahab Paşa isyanlarda Padişahı telgraf başına çağırınların hepsi tutuklatıp, konuşturmuştur. Ertürk anılarında, Bir çok vatanperverler bu yüzden Sinop kalesine yollanmıştı. Abdülvahab Paşa, Erzurum’daki Kolordu Kumandanı Erkan-ı Harp Mirlivası Ahmet Abuk Paşa’nın ve Rus Hudut Kumandanı Erkanıharp Miralayı Fahri Bey’in tebdilini, benim ve bütün zabitanın tevkifini istemişti. Fakat Erzincan’daki 4’üncü Ordu Müşiri Çerkez Zeki Paşa, buna müsaade etmemişti. Çünkü tam bu sırada Rusların Kafkasya askeri Valisi General Avriyanof ile Kafkasya Rus Süvari Alayları Kumandanı Erkanıharp Miralayı Maksimof, Erzincan’da Müşir Zeki Paşa’nın misafiri bulunuyor, onu ziyaret ediyorlardı. İşte bu hadiseler şarkta cereyan ederken, Rumeli Müfettişi Umumisi Hilmi Paşa’da Abdülhamit’e çektiği telgrafta:Zat-ı şahanelerine şunu arz ederim ki bu taraflarda benden başka herkesİhtihatçıdır!Cevabını veriyordu (Tansu, 2011:77)

şahsi ve hayvanat-ı ehliyye vergisini kaldırmaya çalışmakla suçlanıyordu (Demirel, 1990:50-52).

Hüseyin Tosun Bey hükümetin emri ile cezasını çekmek üzere İstanbul'daki Umumi Hapishane'ye gönderildi⁴⁵⁷. Müebbed kalebentlikle Sinop'a sürgün cezasına çarptırılan yirmi üç kişi arasında ise şehrin tanınmış simaları –Seyfullah Efendi, Faruk Bey, Hacı Akif Ağa, Hacı Şevket Efendi, Durak Bey ve Tahsin Efend , Mezararkalı Mevlud Ağa vardı⁴⁵⁸ (Kansu, 2002:88). 1906-1907 Ağır cezalara çarptırılan bu kişilerden Hacı Hafız Bey, Sabri Bey, Hacı Sabri Bey, Seyfullah Bey, kardeş olan Tevfik ve Abdullah Beyler ile Tahsin Bey ve Durak Bey'in İttihatçı oldukları kesin olarak bilinmektedir (Kars, 2009:27-28).

Erzurum'daki olaylar basına yansıtılmamıştır.Emin Yalman hatıralarında Meşrutiyet ilan edildiğinde dünyadan haberi olmayanların şaşırıldığını ifade ederken kendisinin 1906-1907 Erzurum'da kopan isyanları Times gazertesinde çıkan makale serisinden öğrendiğini anlatır (Yalman,1970:61)Kuran, “Erzurum isyanı çok dikkate değerdı. Bu ayaklanmayı hazırlayanlar memleketin diğer hürriyetçi bölgeleriyle işbirliği yapmak ve ortak faaliyete geçmek olanağını bulabilselerdi belki de, Meşrutiyet'in ilanına o tarihte yol açılır ve daha sonra ortaya çıkan Selanik politikacılarının tekelci siyasetine mahal kalmazdı.” diyecektir? ⁴⁵⁹

Jön Türkler, Erzurum isyanına büyük ümitler bağlamışlardı. Zira burada çıkaracakları isyanı bütün Anadolu'ya yaymak sureti ile çıkacak toplu ayaklanma neticesinde, II. Abdülhamid ve yönetimini devirerek ülkeye meşruti bir yönetim getirmeyi planlıyorlardı. Erzurum'da devrimci örgüt kendini o kadar kabul ettirmişti ki taraftarları açıkça İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olduklarını söyleyebiliyordu. Ayaklanmalar sonucu vergilerin kaldırılması, halkın kendi rızası olmadan konulan vergilere itiraz edebileceğine emin olmasını sağlamıştı. 1907 yazında Erzurum'da Sabah'ül Hayr adında hayli revahta olan aylık bir

⁴⁵⁷Hüseyin Tosun Bey 1908 yılı başında tutuklanmıştır. İsyen bayrağını açtıktan sonra Abdülhamid'in gönderdiği kuvvet karşısında yenilmiş, elinde silahıyla yakalanmış, dipçikle dişleri kırılmış, (Türkdoğan, 1984:464) Gerçek kimliği öğrenilince Abdülhamit'in emriyle sorgulanmak üzere İstanbul'a gönderilmiştir.. (Kars 2009.:29). Davaya İstinaf mahkemesinde bakılır. Salim Efendi başkanlığında olağanüstü mahkeme 28 Ocak 1908 tarihinde başlar.. Açılan davada, sanıklar, polisleri öldürmek, devlet düzenini yıkmaya yönelik hareketlerde bulunmak ve parlamento yönetimi lehinde propaganda yapmak, bu amaçla halk arasında yasa dışı yayın, ihtilalci gazete ve bildiri dağıtmakla suçlanıyordu. Ayrıca Vali Ata Bey'i yaralamak, vergi-i şahsi ve hayvanat-ı ehliyye vergisini kaldırmaya çalışmakla suçlanıyordu. (Demirel, 1990:52)

⁴⁵⁸ Vali Arnavut Abdülvehhab Paşa, Örf-i İdare'yi ilan etmemiş, Erzurumlu vatanperverleri Sinop kalesine sevk etmemiş olsaydı, Erzurum hürriyetin ilanı şerefini, Manastır ve Selanik'in elinden almış olacaktı.Yalnız Abdülvehhab Paşa'nın zabıtana dokunmak arzusunu, Ordu Müşiri Zeki Paşa önlenmiş, buna mani olmuştu. (Tansu, 2011:75)

⁴⁵⁹Hüseyin Tosun Bey Erzurum'da vergilerden kaynaklı hoşnutsuzluk kaynaklı bu halet-i ruhiyeden geniş ölçüde istifade etmiş bulunuyordu. Hatta Erzurum'da yapılan isyan teşebbüsü hazırlıkları civar vilayetlerle iş birliği temin edilmek üzere tertip edilmişti ki bu hareket akim kalmamış olsaydı belki de Meşrutiyet inkılabı daha evvel bir Anadolu kıyımı suretiyle tahakkuk edecek ve Makedonya 1908 Hürriyet İnkılabı bu Anadolu ayaklanmasından dolayı vuku bulmayacaktı. Lakin başta Hüseyin Tosun Bey'le Erzurum isyan reislerinin tevkiifiyle mahkemeye verilmeleri bu teşebbüsü suya düşürmüş, mamafih Padişah da ağnam vergisini lağvetmeye mecbur olmuştu.” Mehmed Reşid, Hürriyet Gazetesi , 10 Kasım 1950 :4

devrimci dergi yayınlanmaya başladı. Sabah-ül Hayr gazetesi bir an önce meşruti rejimin kurulması için çağrıda bulunuyor, broşür ve el ilanları dağıtılıyordu (Kansu, 2002:82). Erzurum’da vergi ayaklanması durulup önderleri affedildikten sonra, kurulan komite muhtekirleri öldürme kararı almış, Ekim 1907’de Erzurum’da yeniden bir hareketlenme görülmüş, on beş zahire muhtekiri öldürülmüştür. Yine Ekim 1907’de hayvanat-ı ehliye ve vergi-yi şahsi aleyhinde halktan yana tavır koyan müftü Hacı Lütfullah Vehbi Efendi’nin vilayet hududundan çıkarılması istense de Müşir Zeki Paşa’nın bundan imtina etmesi üzerine bunu inkılabın müjdesi olarak gören Paris şubesi, Müşir Zeki Paşa’yı tebrik eden teşekkürname göndermiştir (Emiroğlu, 2017:238,249).

Erzurum’daki isyanı genel bir isyana dönüşmemiştir. Çünkü diğer vilayetlerde teşkilatlanma zamanında gerçekleşmemiş olması ve Erzurum’un çevre vilayetlerle olan ulaşım ve haberleşmesinin yetersiz olması da buna engeldi. Böylece isyan Erzurum dahilinde kalıp sönmeye mahkum olmuştur (Demirel, 1990:60)⁴⁶⁰. İncalcık, yine de Erzurum isyanlarının II. Meşrutiyet’in ilanında mühim rol oynadığını, 1906’da Erzumuların, yeni konulan şahsi vergi ve hayvanat-ı resmi yüzünden Abdülhamid hükümetine karşı gelmelerinin, meşrutiyetin ilan teşebbüslerinin de başlangıcına bağlanabileceğini ifade etmiştir (İncalcık,2001:356).

Erzurum isyanı beklendiği gibi ülke yönetimini kökünden sarsmasa da diğer Anadolu kentlerindeki isyanlara öncülük etmiştir. Erzurum hürriyet ayaklanması, Anadolu’da yetişen yeni bir “eşraf” sınıfının önderliğinde gelişmiştir. Bu sınıfın, aynı zamanda Milli Mücadelenin başlamasında ve Erzurum Kongresinin gerçekleşmesinde bir çeyrek yüzyıl önce, zengin tarihi tecrübenin büyük tesiri vardır (Türkdoğan, 1984b:216).

Taşra’da Erzurum isyanları göstermektedir ki, imparatorluk içindeki merkezlerden teşkilatlı bir başkaldırma faaliyetine katılan ilk yer Selanik ve çevresi olmayıp 1906-1907 yılları boyunca Erzurum’da “Can-Veren” adlı yeraltı kuruluşunun geliştirdiği sistemli ve ısrarlı ayaklanmalardır⁴⁶¹ (Türkdoğan,1984b:215). Bu örgütün sınıfsal yapısı Selanik hareketi ile büyük benzerlik göstermektedir. Erzurum örneği, Selanik ve çevresinde oluşan hareketin başarısında özel çevre koşullarının etkisini kanıtlaması açısından ilginçtir⁴⁶² (Tekeli, 2010:5).

⁴⁶⁰ Mehmed Reşid (1950:4) bu isyanın çevre vilayetlerle işbirliği temin edilerek hazırlandığını Hüseyin Tosun ve arkadaşlarının yakalanmalarını Meşrutiyet İnkılabı’nın daha evvel Anadolu kıyımı suretiyle vuku bulacağını, Makedonya’daki hareketin de bu nedenle meydana gelmeyeceğini belirtir.

⁴⁶¹ Erzurum halkı 31 Mart olayı ardından Ermeniler ve Müslümanların bir araya gelmesiyle Meşrutiyet’in ayakta kalmasını istemişlerdir (Karpas, 2008:29).

⁴⁶² Prens Sabahattin Terakki gazetesi Anadolu Kıyıları başlıklı yazıda Vali Ata Bey’in Midhat Paşa uğruna kurban edildiğinden söz eder. II. Abdülhamid’in vergileri kaldırılmasından cesaret alınca Hicaz Demiryolu için özellikle memurlardan alınana ianelerinde kesildiğini anlatır. Makasat-ı meşruamıza karşı hükümet-i müstebideye alet olan merkez komiseri, diğer iki refiki ile beraber o gün şehrin ortasında Midhat Paşa” uğruna kurban edildi.” şu birkaç satır inkılab-ı hazrın pek güzel bir vesika tarihiyesi olabilir. Artık bu millette kan yok demeye kimsenin hakkı yok. Şimdi fazilet-i beşeriyeden zerre kadar hissemend olan her Osmanlı karşısındaki afet-i izmihlal püskürtmeye yürüyen inkılabı elinden geldiği kadar tesriye için hiçbir teşebbüsden

Anadolu isyanlarında sürgünün fazla olduğu Erzurum ve Kastamonu önemli yer tutsa da farklı Anadolu şehirlerinde de isyanlar görülmektedir. Bu isyanlarda İttihat ve Terakki ve Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti faal rol oynamıştır. Trabzon'da 1902 yılından beri Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyetçi örgütü kurulmuş olduğu gibi, şehir, Paris'teki İttihatçıların da yazıştıkları merkezlerden biridir (Emiroğlu, 1999:201). Cemiyetler faaliyetlerini bölgede bulunan sürgünler vasıtasıyla sağlıyorlardı. Prens Sabahattin 1906'da çıkmaya başlayan Terakki gazetesini Trabzon'daki sürgün Hicabi ve Sancakbeyizade Mehmet Beyler aracılığıyla Türkiye'ye sokuyorlardı (Akşin, 2001:77).

İttihat ve Terakki'nin Trabzon'da bulunan şubesi diğer şubelerden daha cesurane hareket etmiştir. Of Şubesi'ne Paris'ten Bahaettin Şakir tarafından gönderilen mektupta, Of'lunun gözlerini açarak onlara dost ile düşmanı göstermek, fikirlerini açmak, adil bir hükümet istemeyi sağlamak, her mesut millet gibi bir Meclis-i Mebusan'a sahip olmak gerektiğini, bir padişahın keyfine kurban gidilmemesinin anlatılması gerektiğini ifade eder. Padişahın kurduğu hafiye ağıyla halkı esir ettiğini, halkın zihnini açacak kitapları hafiyeleri aracılığıyla bulup yaktırdığını, milleti bilerek cahil bıraktığını, çünkü cahil bir halkı yönetmenin daha kolay olduğunu, yazmıştır. Abdülhamid, vali, mutasarrıf, kumandan, kaymakam, alay beyi, unvanları altında hafiyeleri dört bir yana salarak, milleti adeta cansız bir mahluk haline getirmiştir. Bu hainliği ortaya çıkarmak için, milleti uyandırmak için evvela gizli cemiyetler ve sonra bunlar büyüdükçe ona şubeler açmak suretiyle her tarafa seyyah, vaiz, müderris, vaiz, hatta dilenci kıyafetinde memurlar, adamlar, göndermekle yakın bir zamanda memleketin her noktasında böyle gizli cemiyetler kurulmuş olacaktır. Bunu sağlamak için ahali geceli gündüzlü çalışmaktadır. Ahali tamamıyla ateşlendirilecek ve merkez-i umumiden verilen bir emir üzerine her taraftan bu zalim padişahın zalim hükümeti aleyhine birden kıyam edilecektir. Bahaettin Şakir Of Şubesi'nden *Hayye ale'l-felah* isminde kaleme alınan intibahnamenin Trabzon'a ve mümkünse Erzincan'a, Erzurum'a kadar gönderip, dağıtım yapmalarını ister (Emiroğlu, 2017:168-170).

kaçınmamalı. Çünkü bir milletin müttehiden zulme ve erbabına mukavemeti erbab-ı zalimin teslim-i hak etmesini müstelzim-i ali (lazım)ve meşru bir kuvvettir. M. Sabri Bağdad'dan: "Kastamonu ve Erzurum kıyımlarından fena halde ürken hükümet vergi-yı şahsi ile hayvanat-ı ehliye resmiesini tamamen lağvetti. Hamidiye Hicaz demiryolu ianesi namıyla açılan bab-ı irtikabı da (giriş kapısı) Bağdat ahali kapadı. Üçüncü ianeyi cem için toplanan mahalle muhtarları anasır-ı islamin mahvını intac eden (sonu) böyle tekalif-i şaka-yı (güçlük) müvekkileri oldukları milletin artık tahammülleri kalmadığından bahisle iane cem'ini cef(koparmak) elkalem? Reddetteler. S:5.Suiye meselesi ve Beyrut ihtilalleri başlıklı yazıda da Suriye'deki müslüman ve hristiyan halkın problemlerinden "Genç Suriyeliler" komitesinden (bunlar hristiyan) bahsettikten sonra "Acaba ne vakit gözlerimiz açılıp da silahlarımızı müttefikten bu katil hükümete karşı çevireceğiz?" diye yazıyı biririr. (Terakki, 1 Mart 1907:6-8)

Cemiyetin yedi numaralı üyesi Trabzon deposu memuru tarikata mensup mülazım Naci ile yapılan görüşmede bazılarının idam edilmesi gerektiği konuşulur. Şer'i işlerde kendilerine nasihat veren Hoca'ya danışır ve katli caizdir fetvasını Hamdi Paşa için alırlar (Bahaddin Şakir, 2004:356).¹⁵ Mart 1907'de İttihat ve Terakki'nin Trabzon şubesi üyelerinden Naci Bey tarafından halka zulüm eden Trabzon Garnizon Kumandanı Hamdi Paşa öldürülmüştür.⁴⁶³ Halk tarafından bu durum hoşnutlukla karşılandığından infaz ertelenir ve 28 Haziran'da Naci Bey idam edilir. Hükümet yine de ödün vererek Belediye reisliğine İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden Nemlizade Cemil Bey'i getirmiştir. Rusya ve İran'daki devrimci hareketlerden ilham alan İttihat ve Terakki Mayıs ayında yeni Vali'nin evinin duvarlarına meşrutiyet taleplerini ilan eden afişler asarlar. Yeni vali Trabzon'daki İttihatçılara sıkı bir baskı uygulamaya başladı. Vali yurtdışıyla Trabzonlu isyancıların haberleşmesini engellemek amacıyla Postahane ve Konsolosluklara yeni memurlar atadı ve mektuplar açılarak okundu⁴⁶⁴ (Kansu, 2002:73-75). Mektuplarda Trabzon'un, İstanbul'dan daha beter casuslarla çevrili olduğundan ve bunların beş kuruşluk madalya için bir aileyi feda etmesinden bahsediliyor. Vali'yi korkutarak istifa etmesini sağlamışlardır (Bahaeddin Şakir, 2004:357). Ancak yine de Paris'den gelen devrimci propaganda Trabzon'a ulaşıyordu⁴⁶⁵. İttihat ve Terakki'nin Lazistan şubesine gönderdiği mektupta Rusya'ya iltica eden altmış bin Osmanlı vatandaşının arasında mutlakiyete karşı mücadele edecek yeni üyeler bulabilme çabasından söz edilmekteydi. Yine başka bir mektuplarında da Türkiye'de parlamenter bir rejimin kurulması yönünde propaganda faaliyetinin artırılması isteniyordu (Kansu, 2002:73-75). Hüseyin Tosun Paşa Terakki ve İttihat'ın birebir bağı olamasa da çalışmalarını takip etmiş ve destek olmak istemişlerdir. 26 Şubat 1908 tarihinde Erzurum'da tevkif olunan Hüseyin Tosun Bey'in durumu sorulmuş, kendisine destek olmak ve tahliyesine çalışmak için çalışmışlardır (Emiroğlu, 2017:370). Çerkes ve lazlarında harekete katılması sağlanmak istenmiştir.

Uşak'taki Mart 1908'de yaşanan makine kırma eyleminde de Jön Türk bağıntılı kaymakam İshak Tevfik Efendi'nin rolü vardır. İshak Efendi'nin halkı isyana teşvik ettiği,

⁴⁶³ İdam edilen Ömer Naci Jön Türkler tarafından 'kahraman' ilan edilirken, devlet tarafından ruhi bunalımda olduğu söylenmiştir.

⁴⁶⁴ Trabzon'dan Paris'e gönderilen mektupta vali bu şekilde hareket etmeye devam ederse ona da bir dizantere hapi verilmesinden söz edilmektedir (Bahaeddin Şakir, 2004:356).

⁴⁶⁵ Paris'e gönderilen mektupta, "Buraya gönderdiğiniz gazetelerin efradımız arasında o kadar kıymeti var ki bunun derecesini tasavvur edemezsiniz. Gazteeleri pek büyük bir iştahla ve lezzetle okuyoruz. Efradımız yüz kişiden fazla olduğu için gönderilen gazeteler kafi gelmiyor. Zarf içerisinde olmak üzere birkaç nüsha fazla yollanırsa bizi idare edecektir" Ancak burada yerel zengin eşrafın kendilerini desteklememesinden söz edilirken buradaki 25 kişi bulunan menfilerinde zaten bu sebeple buralara düştüklerini bir daha bu işlere bulaşmak istemediklerini, kendilerini bu sebeple desteklemelerini iletirler. Aynı zamanda Fransız Postanesi memurlarının ellerine geçen evrakı hafiyere teslim etmelerinden şikayetçidirler. (Bahaeddin Şakir, 2004:356).

belediye reisi dahil, şehrin önde gelen eşrafı ile işbirliği içinde olduğu bildirilmektedir. Kaymakam, fakirliğinden ve maaş alamamasından kamuoyu önünde yakınarak halkı kışkırtmaktaydı. Uşak müftüsü İbrahim Bey de İttihat ve Terakki'nin yerel örgütünün yaygınlaşması için çalışmıştır (Emiroğlu, 1999:148-149).

Sürgünün fazla olduğu Sinop'ta da vergilerden bunalan halk, mutasarrıfın da kötü yönetiminden bıkmış, birkaç bin kişilik bir grup telgrafhaneyi işgal etmiş, Sinop Mutasarrıfı İstanbul'a gitmekte olan bir gemiye zorla bindirilmişti (Yılmaz, 2011:129).

Bitlis'te Vali Ferid Paşa'nın Bitlis Belediye Reisi'ni sürgüne göndermesi üzerine olaylar çıktı. Hükümet Konağı önünde gösteri yapan beş bine yakın Müslüman Vali'yi istifaya çağırdı. Vali, taraftarlarınca kaçırılsa da polis komiseri linç edildi. Bitlis Ayaklanması, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile temas halinde olan bir grup şeyh tarafından örgütlenmişti. Şeyhler ayaklanmanın başlamasıyla Telgrafhane'yi işgal ettiler ve İstanbul'a telgraf çekerek Vali'nin azlini istediler. Saray, askeri kuvvet kullanmakla tehdit edince, şeyhler kontrolleri altında elli bin silahlı Kürd olduğu cevabını verdi. Bunun üzerine Saray, Vali'nin görevden alınmasına ve Erzincan'a nakline karar verdi (Kansu, 2002:76). Paris şubesi Erzurum ve Bitlis'ten erbab-ı hamiyetin gösterdiği asar-ı cesaret ve teşebbüsü diğer yerlerde de beklediğini dile getirirken bir şube açmak için üç-dört kişinin bir araya gelmesinin yeterli olacağını, neşriyat ve teşkilat birlikte olursa pek yakın zamanda Ruslar ve Acemler gibi istibdatı devirmek hususunda muvaffakiyet gösterebileceğini ifade eder (Emiroğlu, 2017:187).

Van İran sınırında yer alıyordu ve Kürt aşiretler önemli bir güce sahipti. Vergi gelirlerinin ne pahasına olursa olsun arttırılması ihtiyacı, bölge halkı ile yönetim arasındaki bağların güçlendirilmesine yönelik çabaların sekteye uğramasına yol açtı. Abdülhamid tarafından Hamidiye Alayları'nın⁴⁶⁶ devreye sokulması, bölgeye yerleştirilmiş olan Çerkez muhacirlere güvenlik birimlerinde daha fazla yer verilmesi, yerli halkın hoşnutsuzluklarına neden oluyordu (Özbek, 2015:199-202). Çok sayıda Terakki ve İttihat üyesi 1907 Baharında Erzurum'dan Van'a giderek burada devrimci etkinliklerde bulunmaya başladılar. Hatta burada, yayımladıkları birkaç taşbaskı gazete ve broşürü dağıttılar. Cemiyet üyeleri Müslümanlar arasında taraftar bulmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Başlarında komutanları olmadığı zamanlarda bu yokluktan faydalanarak, erler arasında da aktif İttihatçı propaganda kampanyasına giriştiler. Van Valisi, ele geçirilen İttihatçılara karşı derhal

⁴⁶⁶ Hamidiye alayları 19. yüzyılın ilk yarısında doğudaki aşiret ayaklanmasına karşı bölgedeki Ermenilerden faydalanan devlet bölgede kontrolünü artırırken II. Abdülhamid döneminde başlayan ulusal faaliyetlere karşı da Ermenilere karşı Osmanlı Devleti ile Kürt aşiretler arasında yakınlaşmanın sonucudur. Doğu Anadolu'da merkezi otoritenin sağlanması aşiretlerin askeri gücünden yararlanılmak istenmesi, Ermeni faaliyetleri ve Rus saldırılarına karşı oluşturulmuştur. (Göçer, 2017:130).

harekete geçti ve devrimcilerin takip edilip yakalanması için bir askeri birlik görevlendirdi. Bin kadar Türk devrimcinin elinde iki top vardı; bütün gün boyunca hükümet kuvvetleri geçici olarak çekilmek zorunda kaldı. Van Valisi Ali Bey kısa süre sonra Ermeni devrimciler tarafından İstanbul yolunda pusuya düşürülerek öldürüldü.İsyancılar sürgünler aracılığıyla Erzurum'da Sabah-ül Hayr tarafından yayımlanan ve kaçak olarak Van'a getirilmiş olan meşrutiyet isteğinde olan siyasal programları Van'da dağıttılar. Paris'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezi ile temas halindeki bu devrimci grupların propaganda faaliyetleri oldukça başarılıydı. Ekim ayı sonları geldiğinde, Van'ın Müslüman halkı devrimci saflara geçmiş bulunuyordu (Kansu, 2002:79-81).

Dr. Nazım, Bursalı Tahir, Eşref Kuşçubaşı, Halil Menteşe, Çerkez Reşit gibi sürgün isimler İzmir'de bulunmaktaydılar. Dr. Nazım⁴⁶⁷ Paris'ten kaçak yollarla gelerek 1907 Eylül'ünden itibaren İzmir, Aydın, Denizli'de örgütleme çalışmaları yapmıştır (Emiroğlu,1999:125).Dr. Nazım 1907 senesi başlarında gıyabında divan-ı harp tarafından idama mahkum edilmişti.İttihat ve Terakki Cemiyeti, ihtilal yapmaya karar verdiğinden, Dr.Nazım'ı, kolordu zabitleri ve İzmir'in münevver gençlerini cemiyete bağlaması amacıyla göndermiştir. Çünkü Rumeli'de ihtilal başlayınca padişah ilk olarak İzmir Kolordosu'na el koyacaktır⁴⁶⁸. Dr. Nazım, Yakup Ağa adı ile İzmir'de meşrutiyet ilanına kadar gizli vazifesini yerine getirir. İzmir Kolordu zabitanını İzmir'in münevverlerini cemiyete bağlamıştır. Bir tütüncü dükkanı açıp fes kalıpcısı gibi işlerle uğraşır görünürken ihtilal düşüncesini yaymaya çalışmıştır. Bir aralık tüccardan Başık Efendi'nin katibi olmuş ve bu sayede memleket dahilinde de seyahat edip vazifesini genişletmiştir. Diğer taraftan Bursalı Kaymakam Tahir Bey de eski kütüphanelerde kitap aramak vesilesiyle memleket dahilinde seyahat yapar, istidatlı gördüğü münevverleri cemiyete ithal ederdi. Menteşe, (1986:120) anılarında meşrutiyetin ilanına kadar İzmir'de kalan Dr Nazım'ın binlerce genci cemiyete bağlarken hiçbir kimse tarafından ihbar yapılmamasını da İzmir halkının hissi necabetinin yüksek delili olarak değerlendirir. Zaten Kamil Paşa'nın Aydın Valiliği yaptığı dönemde de İzmir halkı serbest düşüncelerle tanışabilmişti. Bu düşüncelerin yayılması meşrutiyetin ilanında İzmir'deki ordu'nun hükümet karşısında yer almasında etkili olmuştur.Meşrutiyetin resmen ilanı haberi gelince, Anadolu'nun küçük şehirlerinde yaşanan tereddüt İzmir gibi büyük şehirlerde yaşanmamıştır. Dr. Nazım 7 Ağustos'ta İzmir'e döneceği zaman Selanik'ten

⁴⁶⁷ Paris'te yaşayan gönüllü Jön Türklerdendir. Ahmet Rıza ile birlikte hareket eder.

⁴⁶⁸ Halil Menteşe Paris'te yaşarken abisinin ölümü üzerine Milas'a dönmüştür.. Arada İzmir'e gidip bir iki ay kadar kaldığını ifade eder. Abdülhamid zamanında her yerde hürriyetperverlerin birbirlerini bulduklarını, oralarda dertleştiklerini ifade eder.. Rıhtım üzerinde Fransızların büyük bir klübü bulunur, Sporting Kulüpte geniş bir kütüphane, tiyatro binası bulunur. Burada Dr Nazım ile karşılaşır Dr. Nazım'ın amacını öğrenince onu Erkan-ı Harb Selahattin Bey ile Bursalı Kaymakam Tahir Bey'le tanıştırmıştır (Menteşe, 1986:118).

çekilen telgrafta Dr. Nazım ve arkadaşlarının törenle karşılanması istenir (Emiroğlu, 1999:126-127).

Halep Meşrutiyet'in ilanından önce son 15 yılda II. Abdülhamid'in en fazla sürgün gönderdiği yerlerden biri haline gelmişti. Burada da halk ayaklanmış, Şam'dan ve Ayntab'dan taburlar sevk edilmiştir. Yakalanan hürriyetperverler bodrumlara tıkmışlardır. Ekim 1907 sonlarında yiyecek maddelerin kıtlığı yüzünden patlak veren isyanda Müslüman kadın ve erkeklerden oluşan aç kalabalık, fırınlara ve tahıl depolarına saldırdırıp ve talana girişmiştir. Tüm dükkanlar, hanlar, kahvehaneler ve lokantalar derhal kapandı. İki yüz kişilik bir kalabalık, Beyrut limanına tahıl taşımak üzere hareket edecek trene saldırdı. Yaklaşık üç yüz kadından oluşan bir kalabalık Vali Nazım Paşa'nın konağına yürüdü. Ne polis ne de jandarma yürüyüş yapan kadınların üzerine saldırmaya cesaret edemedi. Halep'teki bu durum Beyrut'ta da yankı bulmuş, kalabalık bir halk kitlesi tahıl taşıyan bir yük trenine saldırarak talan etmiştir. Memleketin ahvalini yakından takip eden İttihat ve Terakki Cemiyeti Paris merkezinden Beyrut cemiyet merkezine gönderdiği mektupta devrimin ancak kanla olacağı söyleniyordu (Pekdoğan, 2010: 483-484).

Diyarbakır'da sürgün ve görevle gelen subaylar tarafından tohumları atılan İttihat ve Terakki Diyarbakır şubesi daha sonra gelişmişse de faaliyetlerine imkan bulamamıştır (Hanioğlu, 1989:195). Abdullah Cevdet, Kasım 1894'te geçici görevle kolera mücadelesi için Diyarbakır'a gönderilince İttihad-i Osmani Cemiyeti'nin genişlemesi için çalıştı. Aralarında Ziya Gökalp'in de bulunduğu pek çok kimseyi teşkilata üye kaydetmeyi başardı (Hanioğlu, 1998:90). Yıl 1905'e geldiğinde bu şubelerin etkinliği görülecektir. 1902'de paşalığa getirdiği Milli Aşireti reisi ve Hamidiye Alayı Kumandanı Müşir İbrahim Paşa'nın Diyarbakır'da yaptığı soygun ve zulümlere karşı telgrafhane işgalleri ortaya çıkacaktır. Ayaklanma nedeni Hamidiye Alayı ve Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın halktan vergi adıyla haraç almasıdır. t Ahali önce nakibin, sonra valinin evlerini basıp telgrafhaneyi işgal etmiştir. Tüm haberleşme kesilip 11 gün hükümete meydan okunmuştur. İbrahim Paşa ve adamlarının cezalandırılması için telgraflar çekilir. Olay, Batılı ülkelerin baskı yapmasına neden olur. Bu işgalden sonra Abdülhamid, bölgeye Teftiş Heyeti göndermiş, halkı baskıdan kurtulmuştur⁴⁶⁹ (Kocahanoğlu, 2009:145). 1905 Temmuz'unda Ziya Gökalp⁴⁷⁰ ve arkadaşlarının telgrafhaneyi işgal ile

⁴⁶⁹ Ziya Gökalp'in "Şaki İbrahim Destanı" bu olayı anlatır (Kocahanoğlu, 2009:145)

⁴⁷⁰ Diyarbakırlı 1876 doğumlu Ziya Gökalp İstanbul'da Baytar mektebinde okurken tanıştığı Abdullah Cevdet'in fikirlerinde etkilenir. II. Abdülhamit'e karşı çalışma içinde bulunan gizli bir dernekle bağlantı kurdu. Paris'e kaçmış olan Jön Türklerle mektuplaşmaya başladı. Okulun son yılında Diyarbakır'a gitti. Ancak burada çeşitli söz ve davranışlarından dolayı 1898'de tutuklandı ve hapse konuldu. Vali Halid Bey onu jurnal etti. Kısa süreli tutukluluktan sonra tekrar İstanbul'a gider. Yeniden tutuklanır ve 13 aylık hapis cezasınınardından 1900 yılında memleketi Diyarbakır'a sürgün edildi ve İstanbul'a girişi yasaklandı. Diyarbakır'da yaşamaya mecbur bırakılan Gökalp, Diyarbakır Ticaret Odası'nda ve Vilayet İdare Meclisi'nde çalışmaya başlar. Öğretmenlik yapmak

doğrudan Abdülhamid'le temas kurdu. Mabeynden verilen soruşturma sözü üzerine gelen Ferik Ziya Paşa pek iş göremediyse de İbrahim Paşa'ya Hicaz demiryolunu koruma işi verildi. 1907 de soygunlar tekrar başladı. Ziya Bey ve vali birlikte hareket ederek Alay kumandanı Seyyid Bey'den tarafsız kalmasını istediler. İstibdata karşı yapılan telgrafhane işgaline sürgün Derviş Vahdeti⁴⁷¹ de katılmıştır (Kurşun, 1994:198). Katılımcılar arasında şeyhler, ulema, tüccari ayan olmak üzere her kesimden insanlar vardı. Diyarbakır müftüsü de göstericilerin Piriçzade Arif Bey, Ziya Gökalp gibi kişiler olayların arka planında yer aldı (Yazıcı, 2011:151). Avrupa, Hindistan, Çin ve Avustralya'ya bağlayan Diyarbakır'daki telgraf hattının 11 gün kesilmesi ile Avrupa ile Uzak Doğu ve Avustralya'nın tüm haberleşmesini kesintiye uğradığı için Babıali'yi sıkıştırmalarını sağlar (Özbilgen, 1992:156-157). Eylemler sürgün Ziya Gökalp'in arkadaşlarıyla kurduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti Diyarbakır Şubesitarafından gerçekleştirilmiştir (Kars, 1997:46-47). İbrahim Paşa'ya yönelik protestoların devam etmesi üzerine Paşa Halep'e gönderilmiştir. Sonradan 31 Mart olaylarının öncülerinden olacak olan Diyarbakır sürgünü Derviş Vahdeti de Ziya Gökalp'in yanında işgallerde yer almıştır. Derviş Vahdeti Meşrutiyet'in ilanının ardından Volkan gazetesindeki yazısında sürgünlerin Anadolu'daki isyanlar üzerindeki etkisine değinecektir: "On beş sene öncesine kadar vilayette hükümete karşı itaat varken, "menfiler, o ayaklı, canlı evraklı muzırralar" ın halkı hükümete karşı kışkırtması sonucu, "Geçen sene Erzurum'da dökülen kanlar, Diyarbakır'da sekiz gün süren telgraf işgalleri, Halep'te şimendiferlerden zahire için edilen yağmalar Bitlis'de zuhur eden fedailer vesaire müstebittir. Bu vukuat hep menfilerin vilayata dağılmaları neticesidir. Menfiler dahilinde gerek bilerek, bilmeyerek her biri birer canlı gazete kesilmişti." (Volkan, Esbab-ı İnkılab, Nr: 3:2).

Mehmed Reşid (1909:34) isyanlarda menfilerin rolünü anlatırken; "Hükümet-i müstebide vilayati menfilerle doldurmuştu. Bu menfiler ekseriyetle zeki, gayur (çalışkan, dayanıklı) ve ahlak hüsnî ashabından oldukları için ahalinin muhebbet ve teveccühâtını kazanmakta ve binaenaleyh kolaylıkla ahaliye hakikatı telkin edebilmekte idiler. Abdülhamid

için Askeri Rüstiye'ye başvurduysa da bu başvurusu kabul edilmedi. Bir yandan Abdülhamid yönetimine karşı faaliyet gösteren derneklerle de bağını kesmeyip düşüncelerini de 'Diyarbakır' gazetesinde yayınladı (Sarıçam, 2010:262-263).

⁴⁷¹ Kıbrıs'lı Derviş Vahdeti İstanbul'da okuduğu Mizan, Hürriyet ve Meşveret gazetelerini büyük bir ilgiyle takip etmeye ve bunları Kıbrıs'ta yakın arkadaşlarına dağıtmaya başladı. Ayrıca İstanbul'dan, II. Abdülhamid rejiminden kaçıp Paris'e giderken Kıbrıs'a uğrayan hürriyetçi gençlere de yardımcı oluyordu. Bu yüzden Jön Türk adıyla anılmaya başlandı ve Sultan Abdülhamid'e muhalefeti gerekçesiyle sorguya çekildi. Ailesiyle birlikte Diyarbakır'a sürüldü, orada üç buçuk yıl kaldı. Burada "üstad-ı hürriyet" dediği Ziya Gökalp'in sohbetlerine katıldı ve ondan etkilendi. Ayrıca Şeyh Hacı Ahmed ile tanışarak tasavvufi bilgisini ilerletti. Kendi anlattıklarına göre Hacı Ahmed'den aldığı tasavvufi tesiri Ziya Gökalp'ten edindiği felsefi kültürle birleştirdi. İstibdata karşı yapılan Telgrafhane işgaline katılan Vahdeti II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre önce derviş kıyafeti giyerek kaçtı. Geri Diyarbakır'a getirilen Vahdeti, Meşrutiyet'in ilanıyla umumi aftan faydalanarak serbest kaldı. İstanbul'a geri dönüp eski işine girmek istediye de İttihatçılardan ilgi görmedi Bunun üzerine sürgünden dönenlerle İT'den ayrılanların kurduğu Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'ne girdi. Fakat kendi ifadesine göre fesatlık yaptığını görünce ayrıldı (Kurşun, 1994:198-199).

ve memurları sayesinde zulm görmemiş, sefaletе düşmemiş bir Osmanlı beldesi değil, bir Osmanlı köyü kalmamıştı. Yalnız kasden zulmet cehalette bırakılan ahali başlarındaki bu belanın nerden geldiğini bilmiyorlardı. Bir yerde bir mazlum ile ona zulmün esbabını anlatabilecek birisi bulunursa muvaffakiyet kolay olur. Bu vechle memalik-i osmaniye'nin her yerinde hükümet aleyhinde bulunanların adedi çoğaldı. Avrupa'ya firar edenlerin neşriyatı , memaliki osmaniye'nin her tarafına menfiler vasıtasıyla tamim ediliyor, efkar-ı umumiye isyana hazırlanıyordu. Birbirini veli eden Erzurum, Kastamonu, Diyarbakır ve Bitlis vesairde zuhur edip hükümeti fevkalade korkutan isyanlar hep bu vecihle husule gelmiştir.” diyecektir.

3.3. II. Meşrutiyet Öncesi Yaşanan Gelişmeler, Şam ve Makedonya’da Sürgünlerin Etkisiyle Oluşan Örgütlenmeler

II. Meşrutiyet’in ilanını etkileyen süreçte 1905’ten itibaren siyasal hareketlenme artmıştır. Ermeniler Jön Türklerle işbirliğiyle 21 Temmuz 1905’te II. Abdülhamid’i öldürmek için suikast düzenlemeye karar vermiştir. Bunun için II. Abdülhamid’in Yıldız Camii’nde düzenlenen Cuma selamlığı dönüşü ayarlanmıştı. Ancak padişahın Cuma namazı çıkışı Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ile gerçekleştirdiği kısa sohbet II. Abdülhamid bu suikastten kurtulmasını sağlamıştır⁴⁷².

Gelişen siyasal olaylar ve dünyada yaşanan gelişmeler muhalif sürgünlerin de faaliyetlerini artırmalarına neden olmuştu. Şam’da ve Selanik’te yeni örgütlenmeler yaşanırken Rusya ve İran’da meşrutiyet yönetimlerinin kurulmasından etkilenilmişti. Yine Avrupa’nın Makedonya’ya müdahalesinin etkisi de büyüktür. 1900’lerin başında yaşanan ekonomik sıkıntılar nedeniyle memur maaşlarının ödenememesi ve yüksek vergiler muhaliflerin artmasına dolayısıyla Jön Türk faaliyetlerinin hızlanmasına neden olmuştur. 1906’da önemli bir gelişme olarak kıta hizmetindeki subaylar arasında devrimci hücrelerin kuruluşu başladı. Bu çeşit örgütlerin ilki aralarında Mustafa Kemal’in de bulunduğu küçük bir subay grubu tarafından 1906 sonbaharında Şam’da kurulan “Vatan ve Hürriyet Cemiyeti” dir (Lewis, 1998:203). Bu cemiyetin ilk teşekkülü ise 1904’te Şam’da kurulan Vatan adlı örgütlenmeydi. Hücrenin yöneticisi politik sürgünlerden olan Mustafa Bey’dir. Mustafa Bey tıbbiye öğrencilerindendi ve üç yıl hapis cezasından sonra Şam’da ticaretle uğraşmaktaydı (Petrosyan,1974:253). Vatan Cemiyeti, Dr.Mustafa Bey (Cantekin) yanı sıra Dr. Yusuf, Eczacı Raşit Tahsin, Baytar Mehmet, Kimyager Hüseyin, Kazım, Lütfi’den oluşuyordu (Akşin, 2001:85).Bu grubun çekirdeği üzerine Mustafa Kemal’in adıyla bağıntılı Vatan ve Hürriyet Cemiyeti kurulacaktır (Petrosyan,1974:253). Mustafa Kemal Erkan-ı Harp yüzbaşısı iken tutukluluk süreci yaşamıştır. Arkadaşlarıyla salıverildiklerinde staj için kura

⁴⁷² Kuran (2009:40) bu tesadüfün bazı arkadaşların maneviyatını sarstığını, bu halin hilafetin kutsiyeti hakkında ilahi bir tecelli olarak kabul edildiğini belirtir.

çekilmiş, Mustafa Kemal, Üçüncü Ordu'ya katılmak istese de "Memleketi olan Selanik'e kolay vasıtalarla gidemeyeceği bir yere gönderilmesi" talimatıyla Şam'a Beşinci Ordu'ya gönderilmiştir (Akşin, 2001:86)⁴⁷³. Arkadaşı Müfit Özdeş (Kırşehirli) ile Beşinci Ordunun emrinde yer alırlar. Maaşlarını alırlar ama kendilerine vazife verilmez (Aydemir, 1985:92). Mustafa Kemal, Şam'da Müfit Bey'le birlikte Mustafa Bey ile görüşmelerde bulunmuşlardır. "Vatan" cemiyetini Vatan ve Hürriyet Cemiyeti olarak büyötmüşlerdir⁴⁷⁴.

Şam'da sürgünlerin faaliyetleri 1896 yıllarında başlamıştır⁴⁷⁵. İttihat ve Terakki Cemiyeti buradaki örgütlenmesini 1900'lü yıllara kadar devam ettirmiştir. Paris'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezi, 1900'lü yıllarda başlayan ayaklanmaları takip etmekteydi. Paris'ten Şam şubesine yazılan bir mektupta, Şam halkının Erzincan ve Bitlis'teki vergi ayaklanmaları hakkında bilgilendirilmesi ve Şam'da da benzer ayaklanmalar çıkartmak için devrimci propagandanın artırılması istenmekteydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ümidi, Suriye de dahil olmak üzere, Türkiye'de güçlü bir örgüt kurulabilirse, İran ve Rusya örneklerine benzer meşrutî devrimin Türkiye'de de gerçekleştirileceği yönündeydi (Kansu, 2002:77).

"Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" 1876 Anayasasını geri getirmeyi kendine amaç edinmiş yeni bir gizli örgüttü. 20-25 kişi olan üyelerin çoğu ordudandı. Şam'daki bu örgütün kendine ait bir yayın organı yoktu ama gazete-broşür gibi Jön Türk yayınlarının dağıtımını yapıyorlardı. Sonra, biri Kudüs'te öbürü Yaffa'da olmak üzere örgütün iki kolunu kurdular. Bunların da kurucuları ordudaki muhalif subay ve memurlardı (Petrosyan, 1974:254). Cemiyet, Şam'da faaliyet alanı bulamadı. Burada yüksek subaylar ihtilale karşıydı. Suriye başkentten çok uzaktı. Burada harekete geçmenin zor olduğunu gören Mustafa Kemal Selanik'e gitmeye karar vermiştir. Yafa'dan yabancı bir vapura binerek kaçmış, sonra da

⁴⁷³ Mustafa Kemal ve arkadaşlarının hürriyetçi hareketleri Fethi isminde bir arkadaşlarının jurnallemesiyle önce Taşkışla'da hücreye kapatılmış, İsmail Paşa tarafından sorgulanmıştır. Arkadaşlarından bazılarının itirafıyla gazete, teşkilat, apartmandaki toplantılar ortaya çıkmıştır. Hepsinin ordudan kovulması ve sürgünde kalebentlikleri söz konusu olmuş, ancak daha sonra serbest bırakılmışlardır. Yalnız İkinci ya da Üçüncü Ordu yerine Suriye'ye gönderileceklerdir. Kararda "memleketlerine kolayca dönemeyecekleri bir bölgeye gönderilmeleri" bilhassa işaretlenmiştir. M. Kemal artık, sürgün ve şüphelidir. 11 Ocak 1905 te Şam'da gider (Aydemir, 1985:86). Atay da (2011:38) ordulara dağıtılacak olan askerler anlaştıkları ve aralarında teşkilat olduğu şüphesi uyandırdığı için bir kısım subay dördüncü, bir kısmını da merkezi Şam'da bulunan beşinci orduya verdiklerini aktarır.

⁴⁷⁴ Hanioglu (1989:254) daha öncede Suriye bölgesinde darbe planı yapıldığını belirtir. 1895'te başkenten uzaklaştırılmak için geçici görevle Suriye'ye gönderilen ve burada bütün merkezleri dolaşan Dr. Şerafettin Mağmumi burada önemli şubeler kurmuştur. Subay destekli ihtilal planı yapan çok geniş bir kadro ortaya çıkarılarak Divan-ı harp'te yargılanmıştır. Bunlar içinde şeyhler, ileri gelen memurlar, subaylar bulunuyordu. Bu planda Ermeniler ve İngilizlerin de parmağı olduğu ortaya çıkmıştır. Özellikle subaylara mahkemeleri sonrası ağır sürgün cezaları verildi. Böylece yurt içinde en büyük örgütlenme çökertilmiş oldu.

⁴⁷⁵ Erzurum valisi Rauf Bey meçhul bir kişiden aldığı curnal ile Dağıstani firari Murad'ın Şam-ı Şerif'de Suriye Cemiyet-i İttihadiyesi namında Mağribi Şeyh Tahir ile Emir Abdülkadirzadelerden mürekkep bir cemiyet-i muzırır teşkil eylediği haberi gelir. Bu sıralarda İngilizlerin de Osmalı'nın özellikle Şam'da sıkıntı yaratmaya çalıştığı düşünüldüğü, bu durumun tahkiki istenir (Demirel, 2007:44).

Pire'den Selanik'e hareket etmiştir. Selanik'teki arkadaşlarının yardımıyla göze batmayacak bir kıyafetle Selanik'e çıkmıştır (Aydemir,1985:99). Selanik'te yaşayan tüccarlar zamanın ekonomik ve mali bunalımını çok yakından hissetmekteydiler. Üçüncü Ordu buradaki çatışmaların dinmemesi ve yüzlerce arkadaşlarını kaybetmekten dolayı İstanbul hükümetini suçlayan subaylarla doluydu. Başkentten uzak olması ve Avrupa devletlerinin jandarmalarının bulunmasından dolayı hafiyelerin etkisinden de uzaktı. Mustafa Kemal 1906'da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti ilkelerini yaymaya geldiğinde hoşgörüyle karşılanmıştır. Üçüncü Ordu içinde, Makedonya askeri valisinin yaveri Cemil Bey'i ve daha sonra posta memuru Talat Bey'i kendisine yakın buldu (Shaw, 2000:321). Makedonya'da Üçüncü Ordu'dan bazı subaylarla ilişki kurmuş ve 1908 devrimi öncesi Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ve ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşmiştir (Kansu, 2002:62). Mustafa Kemal Selanik'te dört ay kaldıktan sonra İstanbul'un hakkında takibat başlattığını duyunca Suriye'ye dönmüştür. 13 Ekim 1907'de Selanik'te Üçüncü Ordu Kurmay Heyetine tayin olunmuştur (Aydemir, 1985:103).

Yurt içinde Ermeni meselesi, Girit ve Makedonya sorunları yönetime duyulan güvenin azalmasına neden olmuştu. 1908 yılının ilk aylarında memnuniyetsizlik o kadar büyük boyutlara ulaşmıştı ki İmparatorluğun en ücra köşelerinde bile isyanlar başlamıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti iyi örgütlenmiş haberleşme ağı sayesinde bu isyanlarda koordinasyon ve işbirliğini kolaylıkla sağlamaktaydı. Cemiyet artık kurulu düzeni silahlı direniş yoluyla ve gerekirse kan dökerek yıkmaları ve yeni siyasal düzeni kurmaları gerektiğini düşünmekte ve bunu yapmaya da muktedir olduklarından emin hale gelmişlerdi (Kansu, 2002:94). 1908 yılı başlarına gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin en ücra köşesinde, her şehir ve kasabasında mevcut düzene karşı başkaldırma hareketlerinin kontrol edilemeyecek boyutlara varması, Mart 1908'de Rumeli'nin çeşitli yerlerinde bütün askeri kıtalarda erlerin yasal haklarını talep hususunda gerçekleştirdikleri isyan ve verilen emirlere uymamanının artması idari otoriteyi ciddi şekilde sarsmıştır⁴⁷⁶ (Pekdoğan, 2010: 483-484).

Meşrutiyet'in ilanında, Makedonya meselesini ve buna bağlı olarak gelişen çetecilik faaliyetlerini göz ardı etmek mümkün değildir. Osmanlı Devleti'nin Vilayet-i Selase olarak

⁴⁷⁶Hüseyin Cahit, 'Taşralarda' başlıklı yazısında gazetelerin hep dersaadet ahvalini anlattığını ama bugünkü saadeti Rumeli'ye, taşraya borçlu olduklarını unutmamak gerektiğini Kanun-i Esasi'nin ilanının Rumeli ve taşradaki etkilerini de izlemek gerektiğini ifade eder. Taşra derken de Rumeli ve Anadolu'yu ayırmak gerektiğini Rumeli'deki unsurların 4-5 yıldır kaynayan kazan olduğunu ve bunların ortak noktalarının ise hükümetten şikayet olduğunu ifade eder. Rumeli'deki bu anarşi içinde İttihat ve Türki cemiyeti yorulmak bilmez bir sebat içinde, adalet, hürriyet, müsavat, uhuvvet esasları etrafında bir ittifak-ı efkar husule getirmeğe çalışmıştır. Muvaffak oldu ve muvaffakiyetiyle alemleri hayran bıraktı. Avrupa gazetelerinde bile Makedonya'da meydana gelen birlik beraberlikten bahsedilmektedir."(Tanin, Nr:19, 20 Ağustos 1908:1)

adlandırdığı, Selanik, Kosova ve Manastır⁴⁷⁷ vilayetlerinden oluşan Makedonya'da Berlin Antlaşması'yla yeni bir döneme girilmiştir. Artan azınlık isyanları 1885 Filibe isyanından sonra hız kazanmıştır. Bu tarihten sonraki komitacılık faaliyetleri Makedonya'yı adeta barut fıçısına döndürmüştür. Bölgede tek bir Makedonya komitesinden de bahsetmek mümkün değildir. Bulgarların, Rumların, Arnavutların ve Sırpların ayrı ayrı komiteleri kurulmuştu. Bunların içinde en aktif olanı Bulgar komiteleri olmuş ve Makedonya davası neredeyse bir Bulgar davası halini almıştı (Artuç, 2008:70).

Selanik, Manastır ve Kosova 1900'lerde bütün küçük Balkan devletlerinin göz koyduğu topraklardı. Sırp, Yunan ve Bulgarlar bu bölgeyi sahipleniyordu. 1902'de patlayacak olaylarda ise bölgenin kend himayesinde olmasını isteyen Avusturya- Rusya ve İngiltere'nin rolü vardı (Şıvgın, 2012:277). Olayların patlamasındaki etkenlerden biri köylülerin içinde bulundukları ekonomik koşullardı. Topraksızlık, dayanılmaz vergi yükü, bölgesel yönetimin keyfiliği karşısında⁴⁷⁸ Makedonya'nın çok uluslu ahalisinin, büyük Avrupa devletlerinin politik ve diplomatik savaşlarına konu olması, durumu daha da karıştırmıştı (Petrosyan, 1974:296).

Bulgaristan'dan hududu geçen çetelerle birleşen Osmanlı Bulgarları, büyük bir ihtilal hareketine geçmişlerdir⁴⁷⁹. 2 Ağustos 1903'te İlinden Ayaklanması (Avusturya ve Rusya'dan destek alınmasına rağmen Osmanlı ordusu ayaklanmayı bastırmıştır) sonrası Rum, Ulah, Arnavut komiteleri deharekete geçmişti. Bulgar çeteleri, bu ihtilalle Makedonya'nın ne kadar bozuk bir hükümet elinde bulunduğunu ispat etmek istiyorlar, Avrupa devletlerinin fiili müdahalesiyle Makedonya'daki Osmanlı hakimiyetine son verilmesine çalışıyorlardı (Mustafa Ragıb, 2007:7).

Sırp, Yunan ve Bulgar çetelerinin olaylarını fırsat bilen Avrupa da 1902'de Osmanlı Devleti'ne ıslahat yapması konusunda baskıda bulunmuştur (Şıvgın, 2012,278). Padişah ve hükümet artık bu işin ufak tedbirlerle yatışmayacağını, Rumeli'deki ihtilal bastırılmazsa vahim neticeler doğacağını anlamışlardı. İhtilal bastırılmazsa, Avrupa devletleri müdahale

⁴⁷⁷Manastır, çete faaliyetlerinin en fazla olduğu yerlerden birisiydi.Çoğunluğu Arnavut Müslüman nüfus vardı, burada İttihat ve Terakki Cemiyeti daha fazla taraftar bulmuştu.. Aynı zamanda Üçüncü Ordunun en önemli merkezlerinden biri idi. Müslüman halk ile ordu çetelere karşı birleşmişti. Buradaki Arnavut hareketi cemiyete önemli destek veriyordu. (Şıvgın, 2012:284)Aynı zamanda Jön Türk neşriyatının rahatlıkla ulaşıldığı yerlerden biridir (1901-1902) Selanik Valisi Tevfik Biren'e Jön Türk neşriyatını bazı kimseler tarafından alınıp okunmakta olduğu, bunların derhal toplatılarak İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu (Biren, 2000:102).

⁴⁷⁸ Dönemi yaşayan Aydın, Makedonya'da iltizam usulü 1900'lu yıllarda hala devam ettiğinden ve mültezimlerin zulüm ve yolsuzlukları, hükümet işlerinin rüşvet verilmeden yürümemesi halkı bezdirdiğinden söz eder (Aydın, 2013:40).

⁴⁷⁹Şehirlerde, köylerde bombalar patladı, Türk ve İslam köyleri basıldı; Selanik'te Osmanlı Bankası'na bomba kondu, şimendifer yolları, köprüleruçuruldu (Mustafa .Ragıb, 2007:7). Rumeli'de her gün kan ve barut kokusu kanıksanıyordu. Bu durum insanları umutsuzluğa sürüklediğinden herkes başının çaresine bakmaya başlamıştı (Aydın, 2013:40).

edecek, belki de Makedonya'yı askeri işgal altına alacaklardı. Bu takdirde memleket büyük bir uçuruma sürüklenecek, ihtilalin başarısından cesaretlenerek diğer unsurlar da isyana kalkışacaklardı. Nihayet II. Abdülhamid, idari bir ıslahat yapmaya karar verdi. Merkezi Selanik'te olmak üzere geniş salâhiyetlerle çalışacak bir Müfettişi Umumilik teşkil etti. Müfettişi Umumilik kadrosunda büyük devletlerin de mümessilleri bulunacaktı. Selanik, Kosova, Manastır vilayetleri bu makama bağlanacak; mülki, askeri teşkilata emir verebilecekti (Mustafa Ragıp, 2007:8-9).²⁷ Kasım 1902'de 'Rumeli Vilayeti Hakkında Talimat' başlığı altında bir ıslahat programı hazırlanmış ve Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli müfettişi olarak 8 Aralık 1902'de Selanik'e gönderilmiştir (Şıvgın, 2012:278). Hüseyin Hilmi Paşa bu esnada ayrılıkçı unsurları II. Abdülhamid'in politikasının bir gereği olarak Yunanlıları, Bulgarları, Sırları, Arnavutları, sürekli olarak birbirleri üzerine kışkırtıyor ve Osmanlı'ya karşı tek bir güç olarak birleşmelerini engellemeye çalışıyordu. Yine Makedonya Bölgesi'nde fesat komitesinde faaliyetlerde bulunan kişiler Yıldız tarafından takip ediliyor ve ayrılıkçı faaliyette bulunanlar sürgün gönderiliyordu (BOA, Y.MTV., 207-94).

Hüseyin Hilmi Paşa, bölgede vergilerden rahatsız olan muhalefetin baskısıyla İstanbul'a çok sayıda şifreli telgraf gönderiyor ve şahsi vergi mevzuatının değiştirilmesi yönünde de görüş bildiriyordu (Özbek, 2015:141). İstanbul'dan uzak olan bu bölgede, yine de muhbirler aracılığıyla bölgedeki fesad ehli takip ediliyordu⁴⁸⁰.

1902-1903 Bulgar ayaklanmalarından sonra Berlin Anlaşması'nın 23. maddesine dayanarak Mürzsteg Programı Ekim 1903'de Osmanlı Devleti'ne tebliğ edilmiştir. Buna göre, Makedonya'da bulunan her büyük devlet kendine ayrılmış olan bir bölgeye jandarma subayları göndererek, Osmanlı kolluk kuvvetlerine danışmanlık yapacaklardı (Artuç, 2008:71). Böylece Makedonya, beş bölgeye ayrılarak Mayıs 1904'te Avrupalı devletlerin subaylarının kontrolündeki jandarmalara bırakılmıştı⁴⁸¹. Böylece padişahın devletin sınırlarına dahil olan idari birimde meşru hakimiyet alanı ciddi şekilde daralmıştır

⁴⁸⁰ 31 Mayıs 1907 muhbire verilmek üzere 50 altın derhal Nazım Bey'in muhbirine verilir. Muhbiri Bosnalı Cemil Efendi isminde gözüaçık böyle işlere yarar bir adamdır. Mitruce fırkasında çavuş iken geçen sene iptidal edilip şimdi Selenik'te kitabetçilikle temini maişet ediyor. Edindiği malumat ise daha öne Selenik'te bulunup Paris'e giden iki zabıt ve iki sivil efendi tarafından Fransız postasıyla muzır evrakın berber Mustafa'ya gönderildiği ve dağıtıldığı tespit edilince, bazı insanlarla bir mahallede toplandıklarını keşfedince berberlerin emniyetini kazanıp, bu işe karışanları tespit etmeye çalışsa da henüz başaramamıştır. Nazım Bey'in takibinde çalışmalar devam etmektedir. ...”ve bu babda ibraz edeceği hizmet ve sadakat hakkında pek ziyade müstelzim mükafat-ı seniye olacağı ve miktarı vafı mumaileyh Selenik'de daimi olarak istihdamı mukarrer bulunduğu muhbir mumaileyh tekid ve tebliğ edilmiş olduğu maruzdur.” (İSAM, HHP., 1 Haziran 1907-205). Hafiyeler ödüllendirilirken kimi zamanda açığa çıkma korkusu yaşamışlardır (İSAM, HHP., 67-1 11).

⁴⁸¹ Meşrutiyetin ilanından sonra bu durum devam edecektir. Jön Türkler, Osmanlı egemenliği altında bulunan toprakların yabancı subaylar tarafından kontrol edilmesine çok içerliyordu. Jön Türklerin asıl kızgınlığı ise oradaki müdahaleye izin veren sisteme karşıydı. Ve buradaki kontrol gücünün daha da artması korkusuyla harekete geçmekte acele etmediler.. Rusya ve İngiltere yeni yönetime karşı iyi niyet gösterdiler. İngiltere ve Rusya yabancı subayların devrimden sonra da orada bulunmalarından hoşnut oldular ve duruma müdahale etmediler. Genç Türkler bunu değiştiren diyecek durumda olmadıklarını anladılar. (Times, 15 Ağustos 1908:9)

(Alkan,2009:140).Ancak Mürzteg Programı bölgede bir düzenleme sağlamak yerine çete faaliyetlerini artırmıştır. Programın birinci maddesi gereği Hüseyin Hilmi Paşa'nın yanına verilecek olan sivil memurlar bir gözlemci denetmen olarak görev yapacak ve bütün gelişmeleri kendi ülkelerine bildirecektedi. Bu programla Avrupalı subay ve sivil memurların Osmanlı Devleti idaresi altında bulunan toprakları yönetmesi Osmanlı hakimiyetine bir müdahaleydi (Altınyaka, 2018:113).

Makedonya'da Osmanlı Bankası'nın mali kontrolünün kurulmasıyla ilgili bir isteği de içeren Mürzteg programı bir rastlantı eseri değildir. Söz konusu maddeyle, Makedonya, pratik olarak Avrupa devletlerinin mali kontrolü altına veriliyordu (Petrosyan, 1974:297). Bu maddeye göre aşar iltizam usulüyle değil, doğrudan toplanacaktır. Osmanlı Bankası üç vilayetin bütçesini denetleyecektir. Adliye yeniden örgütlenecek, jandarma ıslah edilecek ve uluslararası bir Jandarma örgütü kurulacaktır (Tekeli, 2010:237). Anlaşma gereği Rumeli müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'nın yanına iki Avrupalı müşavir verilerek bölgedeki jandarmalar da yabancı subayların kumandası altına kondular. Makedonya, artık tamamen Avrupa'nın kontrolü altına girmişti. Üstelik bölgede sadece mülki ve askeri değil kendi kontrolü altında mali bir reform da isteyen Avrupa, Babıali'nin bu talebi kabul etmemesi üzerine 1906 sonbaharında Midilli ve Limni Adaları'ndaki gümrük ve posta merkezlerini işgal etti. Bunun üzerine padişah mali konulardaki talepleri kabul etmek zorunda kalmıştır (Bardakçı, 2015:81).

Bu esnada, Jandarma teşkilatının Bulgar çetelerinin hakkından gelemeyeceğini anlayan padişah, Makedonya'da Takip Taburları teşkil etti. Bu takip taburlarının başına Üçüncü Ordu'nun en muktedir zabitleri ve genç erkan-ıharpler getirildi. Ancak, Abdülhamid bu takip taburlarını ordunun en faal ve genç uzuvlarının idaresine bırakmakla kendi eliyle kendi istibdatının mezarını kazmış oluyordu. Abdülhamid bu takip taburlarının bu seyyar hareketini lüzumlu görmüş ve bu taburların yalnız eşkıya takibiyle meşgul olmaktan ileri gitmeyeceklerini düşünmüştü. Halbuki eşkıya takip taburlarının kadrosunu teşkil eden genç zabitlerden çoğu, Abdülhamid idaresinin memleketteki istibdatı aleyhine vicdanlarında isyan duyguları besliyorlardı. Bu genç zabitler vatanın selameti için mutlakiyet idaresinin yıkılmasını ve Millet Meclisi'nin tekrar açılmasıyla Meşrutiyet'in iade edilmesini istiyorlardı. Daha mektep sıralarında iken inkılap fikirleri, hürriyet taraftarlığı bu mektepli zabitlerin kalplerine yerleşmişti. Takip Taburları, eşkıya peşinde dolaşırken, halk tabakaları arasında inkılap fikirlerini, memleketin ancak Meşrutiyet'in ilanı ile kurtulabileceği kanaatini aşılama gayret göstermişlerdi. Bu propaganda açık bir şekilde yapılmasa da inkılapçı zabitler, halk arasında hükümetten şikayetçi olanlara hak veriyor, Meşrutiyet'ten, hürriyetten

açıkça bahsetmeseler bile umumi tarzda ciddi ıslahat yapılmak suretiyle işlerin düzeleceğini izah ediyorlardı. İnkılapçı zabıtların sözlerindeki ihtiyatlı hareket de memleketin her köşesinde dal budak saran hafiye teşkilatından ileri geliyordu.⁴⁸² Nihayetinde takip taburlarının teşkiliyle bunların Rumeli’de serbestçe dolaşmaları, inkılap fikir ve arzularının halk arasında yayılmasında mühim tesiri görülmüştür (Mustafa Ragıp, 2007:16-17).

Bu arada Bulgar isyanı dinmek üzereyken, arkasından Arnavutluk isyanı çıkmıştır. Arnavutluk’taki isyanının iki nedeni vardı: Makedonya’da ıslahat bahanesiyle devletlerin verdikleri yeni bir ıslahat projesi, Rusya Çarlığı’nın tesiriyle hükümete kabul ettirilmek isteniyordu. Bu yeni vaziyeti Rumeli’deki Slav unsurların lehine ve diğer unsurların zararına gören Arnavutlar, bu projeyi isyanla suya düşürmek için binlerce silahlı Arnavutla Yakova, İpek taraflarında toplandılar. Metroviç’e girmek, hükümet konağını işgal etmek istediler. İsyanın ikinci nedeni, o sıralarda yapılan umumi nüfus tahririydi. Hükümet, belki Osmanlı hakimiyetine geçtiği tarihten beri bölgede ciddi bir nüfus tahriri yapılmadığını düşünerek yeniden nüfus sicili tesissetmek istemişti. Bununla da Türk ve Slav unsurunun Rumeli’de ve Makedonya’da ekseriyeti haiz oldukları ispat edilmek suretiyle Avrupalıların Rumeli’deki muhtelif unsurlar lehine koparmak istedikleri bazı siyasi menfaatlere mani olmayı düşünüyordu. Ancak nüfus tahriri sırasında kadınların isim ve yaşlarının sorulup yazılmasına tahammül edemediler. Bunu hükümetin kendi namus ve haysiyetlerine bir tecavüz suretinde telakki ettiler (Mustafa Ragıp, 2007:10-11).

Meşrutiyet’e giden süreçte Makedonya’da yaşanan diğer bir gelişme ise Türk askerinin hoşnutsuzluğu idi⁴⁸³. 1896 yılından itibaren başlayan süreçte ise ordu mensupları

⁴⁸² 31 Mayıs 1907 muhbire verilmek üzere 50 altın derhal Nazım Bey’in muhbirine verilir. Muhbiri Bosnalı Cemil Efendi isminde gözüa açık böyle işlere yarar bir adamdır. Mitruce fırkasında çavuş iken geçen sene iptidal edilip şimdi Selenik’te kitabetçilikle temini maişet ediyor .Edindiği malumat ise daha öne Selanik’te bulunup Paris’e giden iki zabıt ve iki sivil efendi tarafından Fransız postasıyla muzır evrakın berber Mustafa’ya gönderildiği ve dağıtıldığı tespit edilince, bazı insanlarla bir mahallede toplandıklarını keşfedince berberlerin emniyetini kazanıp, bu işe karışanları tespit etmeye çalışsa da henüz başaramamıştır. Nazım Bey’in takibinde çalışmalar devam etmektedir. ...”ve bu babda ibraz edeceği hizmet ve sadakat hakkında pek ziyade müstelzim mükafat-ı seniye olacağı ve miktarı vafi mumaileyh Selanik’de daimi olarak istihdamı mukarrer bulunduğu muhbir mumaileyh tekid ve tebliğ edilmiş olduğu maruzdur.” (İSAM, HHP., 1 Haziran 1907 -205)

Hafiyeler ödüllendirilirken kimi zamanda açığa çıkma korkusu yaşamışlardır. Kosova’ya gönderilen belgede muzır evrakı getiren ve dağıtanların isimlerini açığa çıkaracak olanlar güvence ister. 22 mayıs 1323 İsmail Kemal’in alçaklığı ve hemhalarından devlet ve memleket adına hizmet beklenemeyeceği ahaliden icap edenlere anlatılmakta ve merkumun mutlu olmalarına izin verilmemeye çalışılacaktır. Müderris Murtaza efendinin nezdinde öyle bir tahrirat (resmi yazı) olup olmadığının araştırılacak ve tahkikine halen imkan olmadığı ve böyle bir teşebbüse kıyam ediliyorsa dağda zuhuru melhuz olup Yakova’daki kuvvetin ise bütün basamaklarda bulunmadığı kaymakamlıktan işar olunması üzerine taharriyat ve tahkikatın lüzumu cevaben işar ve hazır idi. Mezkur kaymakamlıktan bu kere gelen cevabda evrak-ı muzırardan birkaçının elde edilmesi bir iki zat tarafından deruhde(üstüne almak) olunmakda ise de isimleri anlaşılabilecek olursa aileleriyle beraber mahvedileceklerinden havf (korku) etmeğe ve binaenaleyh bu babda teminat talep etmekte oldukları işar olunduğuna göre icab-ı istenir. (İSAM HHP., 67-1 24 Aralık 1907).

⁴⁸³ Tefvîk Biren’in (1901-1902) valiliğinde anılar: “Vilayetin varidatı hayli ehemmiyetli bir meblağ teşkil ettiği halde bunun bir kısmını eski bprçlara karşılık göstermeleri,, bir kısmını da, Duyun-u Umumiye’ye ayırmış olmalarından dolayı, vilayet ve ordunun ihtiyaçlarına sarfedilmek üzere elde o kadar az para kalıyordu ki,

maaşlarının ödenmemesi, askerlik süresinin uzunluğu nedeniyle devletin çeşitli topraklarında isyanda bulundular (Macfie, 2003:31). Jön Türkler de olumsuz koşullardaki orduyu kendi yanlarına çekmeyi birinci hedef edinmişlerdi. Makedonya’da bulunan askeri kıtalar İmparatorluğun diğer bölgelerinden daha fazla hoşnutsuz durumda ve ihtilale hazır görüldüğünden ihtilalin ilk hareket bölgesi olarak burası çok iyi seçilmişti.⁴⁸⁴ (Knight, 2010:82). Hristiyan asilere karşı mücadele için askerlerin bölge içinde küçük müfrezeler halinde hareket etmesi de ordu için esas olan birlik ruhlarını kaybetmelerine neden olmuştu. Ayrıca milletlerarası Jandarma birliklerinin şık, kibirli halleri, mükemmel nişanları, disiplinleri, iyi giyinmiş ve teçhiz edilmiş durumları, iyi beslenişleri, düzenli maaşlarını almaları onların bu memnuniyetsizliğini artırıyordu⁴⁸⁵. Bu jandarmaların durumu ile kendilerinin yırtık pırtık içindeki tezat halleri, düzenli ordudaki subaylar ve askerler arasındaki saygıyı karşılıklı zedelemişti. Bütün bunlardan saray ekibini sorumlu ve hatalı buluyorlardı (Knight, 2010:83). İmparatorluk içinde askerler bir kaç temel ve asgari insani ihtiyaçlarının tatmini istemek üzere kızgınlıkla başkaldırmaları ile bir ayaklanma veya daha doğrusu grev dalgası Anadolu’dan Rumeli’ye yayılıyordu (Lewis, 1998:204). Böylelikle özellikle Makedonya Bölgesinde II. Abdülhamid ve hükümetine muhalif olan sürgün subaylar gönderildikleri yerde rahat durmuyor ve yönetim aleyhindeki faaliyetlerine devam ediyorlardı.⁴⁸⁶ Özellikle askerin maaşlarını zamanında alamadıkları propagandası yaygın olarak kullanılıyordu (Yılmaz, 2011:126).

1908 başlarında artık siyasi hadiseler, tam manasıyla kararlı ve azimli bir şekilde patlak vermeye başladı. İtalyanlar Trablus’ta bir deniz tatbikatı düzenlerken, Büyük devletlerin Girit’ten kuvvetlerini çekmesiyle adanın, Yunanistan’a iltihakı tehlikesi belirdi. Bunların da ötesinde İngiltere ve Rusya arasındaki Reval Mülakatı patlak verince Jön Türkler harekete geçmeye başladı. Reval Mülakatı, Makedonya’nın da geçmişte, Doğu Rumeli, Mısır

Bununla senede ancak bir buçuk aylık maaş ödenebilirdi. Bu arada ordunun aç ve çıplak kaldığına, hatta hastahane vefat eden biçare bir nefere kefen bile alınamadığına dair duyulan haberler dehşet uyandırmakta idi.” Tevfik Bey’in Sait Paşa’ya gerekli paranın ödenmesi için başvuruları kabul görmüyordu ve “Bu vilayette isyan çıkacak olursa, bu para meselesi yüzünden vuku bulacaktır” diyordu (Biren, N., 2000:102)

⁴⁸⁴ İsmet İnönü’nün 1906 yılında Edirne’de bulunan İkinci Ordu’nun durumu ile ilgili değerlendirmesi: maaşların vaktinde ödenmemesi, terfilerin geciktirilmesi, alaylı askerlerin durumu, atış talimleri yapılmaması, padişah yaverlerinin başında olduğu alaylı süvarileri, askerlik süresinin uzunluğu ile ilgili bakınız: (Atay, 2011:42-46).

⁴⁸⁵ Üçüncü Ordu asker ve zabitanın maaşlarını alamadıkları bildirildiğinden Hazinesinin mali sıkıntı içinde olduğu ve bu durumun Meclis-i Vükelaca görüşülmesi gerektiği (BOA, TFR.I.AS., 5/470)

⁴⁸⁶ İnönü’den alıntı “... ordunun bir kısmı erkanı, büyük kumandanlar, iltimaslılar ve gözdeleler maaşlarını her ay alırlar, tayin bedellerini de ya tam olarak ya rüçhanlı fiyatla ele geçirirlerdi. Genç mektepli subaylar değer ve bilgiyi kendilerinde, aczi ve cehaleti büyüklerinde görürler, üstelik maaşlarını ve tayınlarını da onlardan en az yüzde kırk eksik alırlardı. Ordunun genç ve selahiyetsiz unsurları ile cahil ve imtiyazlı erkanı arasındaki manevi uçurum dolduramaz bir halde idi. Artık hiç kimse hafiyelerden korkmaz olmuştu. Bütün kıymetli subaylar, padişahın sadık kadrosunu kendilerine ve memlekete zararlı buluyorlardı. Bundan başka erkan-ı harp tahsili görmüş olanlara, ameli hiçbir tecrübeleri olmayan, zaten kıtalarla kanunca ilgileri de bulunmayan kimseler gibi bakarlardı...” (Atay, 2011:46).

ve Tunus'a karşı girişilen hareketler gibi bir gün Türkiye'nin elinden alınabileceğini ispat ediyordu (Haslip, 1998:275-276).

İttihat ve Terakki Örgütü'nün Selanik kolu 1908 yılının Temmuz ayında ordudaki subayların ayaklanması ile İstanbul'u dize getirirken kitlelere dayanmaktan öte daha çok askeri darbe olarak tanımlanabilecek bir yönetime başvurmuştur. İttihatçılar, Firzovik olayında Arnavutlar'ın Avusturya karşısı gösterilerini kendi denetimleri altına alarak İstanbul'u ayaklanmalarının kitlesel desteğe sahip olduğu şeklinde bir imaj vermeye çalıştılar (Atalı, 2002:218).

3.4. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ve Meşrutiyet'in İlanı

Makedonya'daki siyasi gelişmelere şahit olan bundan rahatsızlık duyan, fakat bunları engellemek için ellerinden fazla bir şey gelmeyen Osmanlı idarecileri ve subayları, gizli siyasi örgütlenmeye giderek bunun müsebbibi gördükleri yönetime karşı faaliyetlere başlamışlardı (Alkan, 2009:141). Meşrutiyet'e doğru yol alırken hareketin esas noktası Makedonya Bölgesi olacaktır. Bu bölgenin kendine özgü koşulları mevcuttur. Makedonya'yı teşkil eden kavimlerden hiçbirinin Abdülhamid idaresinden memnun bulunmaması ve Selanik'in⁴⁸⁷ bir liman şehri ve aynı zamanda Rumeli'nin en büyük kara ulaşımı merkezi olması itibariyle burası her türlü siyasi cereyanların uyanmasına elverişli bir beldeydi. Harbiye Mektebi'nden çıkan, padişaha ve hükümetine nefretle dolu olan genç zabitlerden çoğunun Rumeli'ye ve bilhassa Selanik'e tayin edilmeleri gibi sebepler de düşünülürse bu münevver ve zengin şehirde meşrutiyet fikirlerini yayacak, hükümeti devirecek bir teşekkülün kolayca vücut bulması ve faaliyete geçmesi pek mümkündür⁴⁸⁸ (Mustafa Ragıp, 2007:50). Abdülhamid bu

⁴⁸⁷ Selanik doğumlu Ahmet Emin Yalman o dönemde şehri anlatırken, şehrin, memleketin Batı'ya açılan penceresi olduğunu ifade eder. Müsterek ecnebi vasiliği altında zorla kabul ettirilen ıslahat, Selanik'te memleketin diğer kısımlarından daha serbest bir hava esmesine yol açmıştı. Islahatın çerçevesindeki Selanik, Kosova, Manastır vilayetlerine giden memurlar, değer bakımından iyi süzgeçlerden geçiyor, kendi aralarında da saray hafiyesi yaşatmıyorlardı. (Yalman, 1970:119).

Mehmet Rauf sürgün olarak gittiği Selanik'i anlatır: Selanik'te ikamet edeceğimden pek memnun idim. Çünkü Selanik ahalisi hürriyetçi fikirlere meyyal olmakla beraber oradan Avrupa'da vesair ecnebi memleketlerde bulunan hürriyetçilerle ilişki kurmak kolaydı...İnkılab esnasında gösterdikleri fedakarlıkları da herkesçe malum olacağı üzere Selanik ahalisi umumiyetle hürriyete aşıktılar. İstibdad devrinde her taraftan az çok hafiyeler istibdada hizmet edenler yetiştiği halde Selanik'te bu yolda alçaklık yapanlara tesadüf olunamadı. (Leskovikli Mehmet Rauf, 2013:93)

⁴⁸⁸ Bunlara sebep memnuniyetsizliklerdi. İzzet Paşa bu nedenlerini anlatırken, "Kimi hafiye şerrinden doğan güvensizlikten, kimileri sürgün edilen ve tutuklanan akraba ve yakınlarının hasret ve düşkünlüğünden, taşra halkı çocukları ve yakınlarının karışıklık bölgelerinde ölüp yok olmasından, dürüst memurların çoğunluğu fukaralıktan muzdarip ve müteessirdi. Gerçek durumu bilen vatanseverler de siyasi gaileler ve içerdeki karışıklıkların durmaksızın art arda devamı sonucunda askeri bünyenin ve mali idarenin düştüğü zaaf ve karışıklığı görerek devletin geleceğinden haklı olarak kaygıya düşmüş, Reval ve Mürsteg kararları hakkında kulaklara gelen yalan yanlış şaiyalar ise büsbütün üzüntüleri davet eder olmuştu" diyecektir (Ahmet İzzet Paşa, 2017:66).

mektepli zabitleri İstanbul'dan uzak tutmak için Makedonya Bölgesi'ne göndermekle yeni bir muhalif ortamın doğmasına neden oluyordu.

Kızıtaşı (2013, 185-86) o döneme ait ordu hakkındaki gözlemlerini ve mukayesesini şu şekilde aktaracaktır: “O zamanlar Mekteb-i Harbiyeyi bitiren bir zabıt üniformasını giydikten bir ay sonra adeta İstanbul'dan sürülürdü. Bu çıkışın dönüşü yoktu. İstanbul'u bir daha görmek Mabeynden mühimce bir iltimasa bağlıydı. Devletin Hassa Ordusu yüzde doksan alaylı zabıtlarla idare ediliyordu. Birinci Ordunun birinci ve ikinci fırkasında hemen mektepli katip yok denebilir. Dış vilayetlerin, kaza ve nahiyelerinde yeknesak, sıkıcı bir hayat vardı, subaylar, zihni ve mesleki inkişaflarına yarayacak en iptidai müesseselerden mahrumdular. Üçüncü Ordu hudutları itibariyle şayanı dikkat bir istisna arz ediyordu. Bu kıta Avusturya, Sırp, Bulgar, Yunanistan'la çevrili... Civar hudut kululerde bulunan yabancı zabıt ve askerlerle zaruri temas ve münasebet, bize kendi halimizi onlarla mukayeseye imkan veriyordu. Görüyorduk ki, başka memleketlerde askerlik hiç de bizde olduğu gibi yaşamaktan feragat demek değildi.”

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti⁴⁸⁹ 1906 yılının Eylül ayında Selanik'te Talat Bey öncülüğünde istibdad rejimini yıkmak amacıyla kurulmuş⁴⁹⁰, 27 Eylül 1907'de de İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşmiştir. Cemiyet, böylece yer altı faaliyetlerini ve üye sayısını daha da artıracaktır (Okay, 2001:67). Cemiyet üyeleri arasında Ali Fethi, Enver Bey de vardır⁴⁹¹. Bu gelişmelerde, Makedonya bölgesindeki sürgün Jön Türklerle bölgeye gönderilen kurmay subayların işbirliği rol oynayacaktır. Daha evvel Avrupa'da bulunan oradan Selanik'e gelen Ali Şefkati Bey'in kurduğu fakat ismi olmayan ve zabıtlardan oluşan cemiyet Talat Bey'in cemiyeti ile birleşir. Bu zabıtlar, Ömer Naci, Hüsrev Sami, Sapançalı Hakkı Beylerdi. Bu iki cemiyet birleşmeden evvel Dr. Nazım Paris'ten Selanik'e Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile temas etmek üzere gönderilmişti (Şakir, 1943:274).

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulmasında ilk adım 1896'da Selanik'e sürgün edilen o sırada Selanik Telgraf İdaresi'nde başkatiplik yapan Edirneli Jön Türk Mehmet Talat tarafından atılmıştı (Zürcher, 2010:155). Talat, babasının erken ölümüyle mektepten ayrılarak 18 yaşında Edirne postanesinde işe başlamıştır (Aydemir, 1970:280). Burada gizli cemiyet üyeleri ile iletişim içinde olmuş, İkinci Ordunun merkezi olan Edirne'de hürriyet fikrini layıkıyla neşretmeye muvaffak olursa İstanbul üzerinde mühim bir tesir husule

⁴⁸⁹Bu dernek daha sonra Osmanlı Devleti'nin en buhranlı on yılına imzasını atacak olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin temeli olarak kabul edilmektedir (Okay, 2001:67).

⁴⁹⁰Kurucuları arasında, İsmail Canbulat, Mithat Şükrü Bleda, Bursalı Tahir Bey, Naki Bey, Kazım Nami Duru, İsmail Canbulat, İsmail Hakkı ve Süleyman Fehmi Bey bulunuyordu (Eyicil, 2004:64).

⁴⁹¹Cemiyet kurulduğunda Ali Fethi Selanik, Kesriye'de görevlidir. Erkan-ı Harp binbaşlarından İsmail Hakkı gizli cemiyetten ona söz ederek Enver Bey'e uğramasını söyler. Manastır'a gidip Enver Beyle görüşerek cemiyete girmiştir (Balkaya, 2005:31-33).

getirebileceğine Meşrutiyeti ilan edeceğine inanmıştı. Bütün vatanperverler Talat Bey'in evinde toplanıyorlardı (Şakir,1943:8). Heybeliada'daki Bahriye mektebi mezunlarından Edirneli mülazım Sami Efendi Paris'ten gelen gazeteleri Talat Efendi'ye gizlice gönderiyordu. O da muhite bunları yayıyordu⁴⁹². Edirne'de Faik Bey ve İpekli İbrahim Hoca ile yaptıkları toplantılar dikkat çekti (Bleda, 2010:27). Mülazım Said Efendinin jurnali üzerine hürriyetperverlere müthiş bir darbe indirildi. Hepsi hapsedildi. Sertabip Mehmet, tabip İsmail, Mülazım Ahmet Bey'le Onbaşı Cemal, topçu neferi Serafettin, seyyar topçu Abdullah Divan-ı Harp'e verildi. Sivillerin evrakı ise mahkemeye gönderildi. Talat Bey de Edirne'de hapiste kalır iken yine burada faaliyetlerine devam etmiştir (Şakir, 1943:9). Arkadaşları Faik Bey ve Hoca İbrahim Efendilerle üç sene kalebentlik cezasıyla mahkum olmuşlardır. İki buçuk sene sonra tahliye edilmişler, Talat Bey Selanik'e Faik Bey Konya'ya, Hoca İbrahim Efendi de Üsküp'e ikamete memur olarak gönderilmişlerdir (Menteşe, 1986:121). Selanik'e sürgün edildiğinde dört ay kadar belediyenin verdiği iane ile geçinmiş, nihayet seyyar posta memuru olmuştur. Selanik-Manastır- Üsküp şimendifer hattı üzerinde gidip geliyor ve bütün bu gidip gelmeler esnasında Rumeli'de Türk hakimiyetinin istikbalini tehdit eden sebepleri daha yakından tetkik ediyordu. Sürgün iken kendisinden uzak durulduğu için fikirlerini konuşamıyordu ancak aldığı bu memuriyetle konuşacak ahbab bulabilecekti. Talat Bey'in posta başkatibi olması ile çevresi daha da genişlemişti (Şakir, 2014:136). Talat'ın ısrarla bu vazifeye bağlanmasının asıl sebebi de vazifesinin kendisine bütün bölgeyi rahatça dolaşabilme hakkı getirmesidir. Çünkü hükümet, kim olursa olsun, bir yerden ötekine gidebilmek için "Mürur (geçiş) Tezkeresi" alma mecburiyetini getirmiştir. Talat Bey gezici posta memuru olması sebebiyle böyle bir uygulamaya tabi değildi (Kutay, 1992:66). Böylelikle Talat Bey, Posta götürmek amaçlı, Selanik'ten Rumeli şimendifer hattının son noktası olan Sırbistan hükümeti hududunda bulunan (Viranya) kasabasına kadar gidiyor, Avrupa'ya gidecek postayı teslim edip, memleket haricindeki vatanperverlerin neşrederek gönderdikleri gazeteleri Selanik'e getiriyordu (Şakir, 1943:12-13).

Selanik'te Talat Bey'in girişimiyle Beş Çınar bahçesinde Askeri Rüşdiye Müdürü Bursalı Mehmet Tahir Bey, Fransızca muallim Naki Bey, eski İzmir valisi Rahmi bey, Kazım Nami Duru, İsmail Hakkı Baha , Edip Servet Bey, İsmail Canbulat, Ömer Naci ve Midhat Şükrü(Bleda)⁴⁹³ toplanmışlardır (Bleda, 2010:29). Talat ve beraberindeki siviller orduyla

⁴⁹²Bu devirde gerek Harbiye ve gerek Bahriye talebesi kendilerine Süleyman Paşa Fırkası adı vermişlerdi. Çünkü meşhur Şıpka kahramanı Süleyman Paşa Harbiye talebesiyle Abdülaziz'i hal etmişti. Onlar da Abdülhamid'i yıkmaya karar vermişlerdi. (İnan, 1978:94)

⁴⁹³Bleda, Selanik'te doğmuş, İstanbul'da Mülkiye'yi bitirdikten sonra 22 yaşında diğer gençler gibi Avrupa'ya gitmiştir. 1895'te Cenevre'ye Matematik tahsilini tamamlama niyetiyle gittiğini söylese de esasta amacı Paris'te hürriyet kahramanlarıyla beraber çalışmaktır. İsviçre'ye adım atan ilk Türk gençlerindendir. Ahmet Rıza Bey'in

bağlantıya geçmeyi amaçlamıştı. Osmanlı Hürriyet cemiyetinin ilk hücresinin kuruluşuna katılan subaylar ise, Enver, Fethi Bey, Ali Sadık, İsmet Bey, Kazım (Özalp) Kazım (Karabekir), Ali (Çetinkaya)'dır. Bu subaylar, orduyu halkın yanına çektikleri ve böylece ona belirleyici siyasal güç kazandırdıkları için önemli aktörlerdir. 1908'e kadar cemiyete katılan subayların sayısı 2 bin kişi olacaktır (Zürcher, 2010:157).

Osmanlı Hürriyet Cemiyetinden Talat, Cemiyet'in yurtdışı propagandasını yapması için Ahmet Rıza'nın Cenevre grubu başta olmak üzere Avrupadaki Jön Türk örgütlenmeleriyle temasa geçmiştir (Macfie, 2003:29) Bu arada Mustafa Kemal de kaçak suretiyle Selanik'e gelmiş Hakkı Baha'nın evinde Vatan ve Hürriyet'in ilkelerini görüşmüştü. Bir kaç ay sonra iki gizli teşkilat birleşecektir (Şakir, 1943:15).

Manastır ve Üsküp vilayetlerinde birer şube açılacaktır. Manastır'da Binbaşı Enver ve Hasan Tosun Beyler, Üsküp'te de Jandarma Kumandanı Miralay Galip Bey'le Vilayet mektupçusu Küçük Mazhar Bey, şubelerin açılmasına öncülük etmişlerdir (Menteşe, 1986:122). Paris'te bulunan İttihatçılarla görüşmeler devam ederken Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin de kurulduğu ve genişlemekte olduğu bildiriliyordu. Vilayet-i Selase'de yabancı memurların açıktan açığa komitalarla teması ve onları himaye etmesi aydınları galeyana getirdi. Öteden beri müstebit idareden şikayet eden ve meşrutiyet idaresini kurmak için Avrupa'ya kaçan Jön Türkler de memlekete gelmeye başlamıştı (Aydın: 2013:40). Paris'te bulunan Dr. Nazım Bey gizlice Selanik'e gelmek arzusunu bildirmiştir.⁴⁹⁴ Yunanlılarla cemiyetin arası iyi olduğu için onların yardımıyla Selanik'e gelmesi sağlanmıştır. Dr. Nazım bir müddet sonra "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"nin "Terakki ve İttihat" ismini almasını teklif etmiş, Cemiyet üyelerinin oylarıyla teklif kabul edilmiştir. Selanik'teki teşkilat dahilinde "Terakki ve İttihat"ın merkezi, hariçte ise Paris Cemiyet'in merkezi oldu (Menteşe, 1986:122).Bu arada Selanik'te bulunan Üçüncü Ordu sürekli olarak Balkan çeteleriyle savaştığı için komitacılık deneyimi artmıştı. Hilmi Paşa'nın Jön Türklere sempatisi de işleri

Paris'e kaçmasının kendisini imrendirdiğini, arkadaşı Nazım'ın da tıp tahsili bahanesiyle Paris'e gitmesi de onu tetiklemiştir. İsviçre'ye bu dönemde Jön Türk akını başlamıştır. Akil Muhtar, Hasan Arif, Firari Emin Bey, Reşit Bey, Nuri Ahmet Bey, Tunalı Hilmi Bey, Seraceddin Bey, Lütfi Bey gitmiştir. Dr. Nazım tarafından Cenevre'de Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin bir şubesi olarak çalışmaları istenir. Dağıstanlı Murad'ın dönmesinin ardından Cenevre'den babası hasta olunca memlekete dönmek ister. Sefir Münir Paşa'dan yardım isteyerek diğer affedilenler gibi (Mizancı) muntazam bir pasaportla Selanik'e geçer (Bleda, 2010:17-27).

⁴⁹⁴Hoca Yakup Efendi takma adıyla Yunanistan sınırından giriş yapacak olan Dr. Nazım Paris Sorbonne'dan mezundu. Dr. Nazım Paris'te bir hastanede vazife almayı başarmıştı. Ahmed Rıza Bey ile devam ettiği faaliyetler nedeniyle her ikisi de idama mahkum edilmişti. Dr. Nazım Bleda'ya yazdığı mektupta orada kalmakla bir netice elde edilemeyeceğini belirterek delaletinizle Selanik'e gelebilir miyim demiştir. İdama mahkum olduğu için Türkiye sınırlarına giremezdi.. Midhat Şükrü, arkadaşlarıyla durumu değerlendirip bu durumun kendileri için de faydalı olacağını düşünerek ve Rum komitacılarla anlaşmış ve Nazım'ın Yunanistan yolu ile Selanik'e (1902)gelmesini sağlamışlardır (Bleda, 2010:32-33).

kolaylaştırıyordu⁴⁹⁵ Genç subaylar arasında başlayan örgütlenme bir yandan üst rütbelere yayılırken öte yandan Edirne’de bulunan İkinci Orduya sıçradı (Tekeli-İlkin, 2010:240-41).

II.Abdülhamid Rumeli’deki ayaklanmaları bastırmak için İzmir’den Selanik’e asker gönderilmesi emri vermiştir. Cemiyet de Dr. Nazım’ı İzmir’e göndererek buradaki askerlerle Rumeli askeri kuvvetinin birleşmesini sağlamasını istemiştir. Onlar memleketin ancak böyle kurtulacağını düşünmektedirler. Padişahın Tedip Ordusu olarak görevlendirdiği askerler Selanik rıhtımına çıktığında buradaki askerle birleşiyordu (Bleda, 2010:55). Kordon boyunda tütüncü dükkanı açan Nazım, bu arada bir çok subayla dostluk kurmuş ve İttihat ve Terakki’nin amacını anlatmıştır. Alayları kendilerine çekmek için bazı zamanlar seyyar satıcı kılığında bazı zamanlar hoca kıyafeti ile 18 ay Anadolu’da dolaşmış ve subaylar arasından birçoklarını cemiyete üye kaydetmiştir.⁴⁹⁶ Görüştüğü kişiler üzerinde çok etkili olmuştur. Onlarla öyle görüşmeler yapmıştır ki, padişah Anadolu ordusundan bir çok taburu Makedonya’daki askeri isyanı bastırmak için gönderdiği vakit bu kıtalar arkadaşlarına karşı ateş açmayı reddetmekle kalmamışlar, onlara katılmışlardır (Knight, 2010:102).

1907 sonlarında Edirne’de hem genç Mülkiyeliler hem ordu mensupları arasında memleketle ilgili endişe ‘Kanun-i Esasi’nin tatbik edilmesiyle’ kurtuluşun gerçekleşeceği inancı istikametindeydi. Bunlar, gizli gizli, fakat her yerde, her toplantıda konuşuluyordu. Bu sırada üçüncü ordu bölgesinde yabancı müfettişlerle Hüseyin Hilmi Paşa hususi bir idare kurmuştu. Makedonya’da ve bütün Batı Rumeli’de, Bulgar, Sırp, Yunan çeteleri, orduyu geceli gündüzlü daimi bir jandarma takip vazifesi ile uğraştırıyordu (Atay, 2011:46).

1906’da kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, ne 1889’daki çalışmaların, ne de Avrupa Jön Türklerinin eseri olmuştur. Bu oluşum, askeri okulların da büyük payı olmakla beraber, özgür olan bir iklim içindeki girişimlerin sonucudur⁴⁹⁷.

Meşrutiyet’in ilanını sağlayan Makedonya’daki isyancılar, Jandarma Kumandanı Miralay Galip Bey’in (Vardar) ifadesi ile, meşrutiyetin ilanı ile hükümeti ele geçirecek olan İttihat ve Terakki’ye esas şeklini vermiştir “Biz şuna kaniiz ki İttihat ve Terakki’nin hakiki bünyesi Makedonya’da kurulmuş, en mühim şahiyetleri burada ortaya çıkmış, cemiyete

⁴⁹⁵ Bleda anılarında, Hüseyin Hilmi Paşa’nın örgüt hakkında tutumunun hep mülayim olduğunu, aleylerine hiçbir girişimde bulunmadığını ifade eder (Bleda, 2010:54).

⁴⁹⁶ Dr. Nazım Bey liberal görüşleri yüzünden sürgüne gönderilmiş fakat o Asya’ya gitmiş çeşitli kılıklara girerek Anadolu’daki tümenlere propaganda yapmıştır. Bir imam olarak saklanmış ve 18 ay Anadolu’daki tümenlerde propagandanın tohumlarını atmıştır. Bazen de bir işportacı gibi gezerek sepetinde hep komitenin propagandasını yapan broşürlerini taşımıştır. Nazım Bey’in çabaları sayesinde Anadolu’daki taburlar İzmir’den 3 günde hareket ederek varır varmaz anayasaya yemin etmişlerdir. Bugün Dr. Nazım bir ulusal kahramandır ve Selanik’e geliş büyük alkışlarla coşkuyla karşılanmıştır. (The Times, 15 Ağustos 1908: 8)

⁴⁹⁷ Tunaya (2001:132) Avrupa’daki Jön Türklerin sayılarını da, çalışmalarını da abartmamak gerektiğini ifade eder. Her ne kadar, resmi belgelere göre 1901’de Fransa’daki “tebaa-i şahane” sayısı 1389 olarak gösterilmişse de Jön Türk niteliğindeki kişiler otuza varmamıştır. 1906’da başlayan ve 1908’de patlak veren hareket, Rumeli’deki 2. ve 3. Ordu subaylarının ve onlara katılmış olan sivil memurların ürünüdür

hedefini tayin etmek kudreti burada bulmuş, İttihat ve Terakki ancak burada mana iktisap etmiştir” diyecektir (Vardar, 1960:27).

Meşrutiyet’in arifesinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin mevcudiyeti İstanbul tarafından haber alındı.⁴⁹⁸ İmhası için valilere ve Müfettiş-i Umumiliğe emirler gönderildi. Bunlar bir netice vermediğinden İstanbul’dan Mahir ve Recep Paşalar başkanlığında heyetler gönderilmeye başlandı. İttihat ve Terakki ön planda olup kendine karşı çıkan paşaları öldürme kararı almıştı 6 Temmuz’da hafiyelik yapan Alay müftüsü de fedailer tarafından öldürüldü (Menteşe, 1986:122-123). Selanik Merkez Kumandanı ve Abdülhamid’in hafiyesi Kaymakam Nazım Bey’in evi basıldı, ancak o kurtularak, İstanbul’a kaçtı.⁴⁹⁹ İsmail Mahir Bey başkanlığında görevlendirilen heyet de saldırıya uğradı ve bazıları öldürüldü. Böylelikle İttihat ve Terakki İstanbul’dan son safhada gönderilmiş olanları bir hizmet yapamadan ortadan kaldırmıştı. En büyük netice ise şüphesiz Şemsi Paşayı öldürmekle alınacaktı (Kutay, 1992:518).

Bu olayların arkasında Talat Bey vardı, bunu anlayan İstanbul Talat’ın görevden alınarak yanında polisler olduğu halde Anadolu’da bir mahale gönderilmesi istemiştir.⁵⁰⁰ Hüseyin Hilmi Paşa’nın karşısına çıkan Talat görevinden istifa ettiğini Selanik’ten kendisinin mahkeme yapılmadan zorla gönderilemeyeceğini söyler⁵⁰¹. Enver de⁵⁰² yürütülen soruşturmalarda şüpheli olarak görülüyordu. İstanbul’a gitmeme kararı almış, cemiyet tarafından İttihat ve Terakki müfettişi olarak görevlendirilmiş, köy köy gezerek örgüte üye kaydetmiştir (Bleda, 2010:54).

II. Abdülhamid son bir karşı koyma hareketine girmek istedi şahsına ve takip ettiği devlet politikasına bağlı paşalarından bir kısmını Makedonya’da cereyan eden hadiselerin içine girebilmek arzusu ile Mayıs 1908 başından başlayarak sık fasılalarla oraya göndermeye başladı. Diğer yandan bu paşaların emrine en iyi talim görmüş kara kuvvetlerinden seçilmiş

⁴⁹⁸ Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin üye sayısı belgelerde binden fazla olarak ifade edilir. (Emiroğlu, 2017:239).

⁴⁹⁹ Enver Bey’in eniştesi olan Nazım Bey’e ise hafiye olduğu ve yakında İstanbul’a gitme ihtimali bulunduğu için Enver Bey’in de onayıyla suikast düzenleme kararı alınmıştır. Nazım Bey yaralanarak kurtulmuş ve bir daha Selanik’e gitmemiştir. Bu yaralama olayı hürriyetseverler arasında iyi bir etki yapmış, cemiyetin ciddiyeti ortaya çıkmıştı. (Bleda:50) Yine doğrudan Yıldızla haberleşen Manastır müftüsünün de İstanbul’a gideceği anlaşıncı bildiklerini anlatmasın diye fedailerce öldürülmüştür (Bleda, 2010:50).

⁵⁰⁰ Talat Bey, Naki Bey ve Şükrü Paşa vasıtasıyla Mason locasına girmiştir. İtalya Hükümeti’nin himayesi altında olan Selanik’teki Gran Oryan Locası basılmak ve aranmaktan masun idi. Jön Türkler bu locada rahatça toplanıyor evraklarını da locanın kasasına bırakıyorlardı (Şakir, 2014:145).

⁵⁰¹ Hüseyin Hilmi Paşa’nın asker-sivil devlet kadrosunda tercih ettiği kararı alma ve tehlikeli gördüklerini sürme yetkisi vardı. Geldiğinin üçüncü günü vazifesine son verildi. Bunun arkasından sürgün kararının geleceğini öğrenen Talat Paşa, Hüseyin Hilmi Paşanın karşısına çıkarak bir mahkeme kararı olmadan sürgün kararı alarak bölgeye huzur, sükun, adalet için geldiğini iddia edemeyeceğini söyler. Sürgün edilmez, yeni boşalmış olan Ticaret Mektebi’ne müdür olur (Kutay, 1992:67-68).

⁵⁰² Makedonya’da Üçüncü Ordu’da bulunan Yüzbaşı Enver Bey, sayıları 2000’leri bulan asi bir orduda yer alıyordu.. Enver Bey Bursalı Tahir ile tanışmasından sonra cemiyete girmiştir. (Eylül-1906). (Aydemir., 1970:477,502).

taburları ilave ederek Üçüncü Ordu'dan gelebilecek olan bir karşı koyma hareketinin önüne çıkmayı arzuladı. Paşaların arasında en güvendiği Şemsi Paşa idi. Paşa'ya gönderilen telgrafta Şemsi Paşa'nın Manastıra giderek listedekilerin tevkifanının yapılması isteniyordu. Ancak bu telgraf Cemiyet'in eline geçmişti (Kutay, 1992:517-518).

Arnavut Şemsi Paşa 18 tabur askerle Rumeli'ye gönderildi⁵⁰³. Ardından Ordu Müfettişliğinde yapılan değişimle hafiyeci İsmail Mahir Paşa Selanik'e gönderildi. (Kutay: 1984:518) Şemsi Paşa fiilen isyana iştirak eden yüzlerce Arnavut asisini esir alarak bunları Anadolu'ya, Arabistan'a sürdürttü. Şemsi Paşa'nın emirleri, padişah iradesinden sonra, herkes tarafından derhal tatbik edilecek mahiyette görülmeye başlandı (Mustafa Ragıp, 2007:13).

Bütün bu örgütlenmeler yapılırken Bulgar komitaları model alınmıştır⁵⁰⁴. En çok subaya sahip olan ve Jön Türk sempatisini subayların en fazla bulunduğu birlikler, çete takibi ve temizliği ile görevli olan Avcı Taburu ya da Takip Taburlarıdır. “Mektepli gençsubaylar bu görevleri sayesinde halk ile temasa geçme ve ihtilal fikirlerini yayma imkanına kavuşmuşlardı. Savaşıkları çetelerin nasıl örgütlendikleri, dayandıkları halk kesimiyle nasıl ilişki kurdukları, idealleri uğruna canlarını nasıl ortaya koyduklarını bizzat gözlemlemişlerdi. Enver Bey'in memleketin haline yegane çare olarak Bulgarlar gibi çalışacak komite teşkilini istemesi de hem kendisinin hem de arkadaşlarının bu gözlem tecrübelerine dayanmaktaydı. (Özdemir, 2014:107). Manastır'da Üçüncü Ordu'da bulunan Kazım Bey de⁵⁰⁵ Manastır'da yaptıkları işin esasında çete kovalamaktan çok, Bulgar, Sırp, Rum komitelerinin nasıl çalıştığını takip etmekle ilgilendiklerini ifade eder. Manastırın fikren hazır olduğunu, bunu, Resne, Ohri mıntıkalarında halka da teşmil edeceklerini halkı istibdat aleyhine dolduracaklarını planlar⁵⁰⁶ (Karabekir: 1993:136-37). Köylerden kasabalara kadar devletin

⁵⁰³ Boşnak ve Arnavud kökenli alaylı orgeneral o güne kadar aldığı görevleri layıkıyla yerine getirmişti. Bu nedenle Şemsi Paşa'ya silahlı Arnavutlarla bir milis ordusu kurması emri verildi ve ilk kapsamlı operasyonu öncelikle Resneli Niyazi Bey çetesini ortadan kaldırmaktı. (Özdemir, 2014:282)

⁵⁰⁴ Balkanlar'daki isyanda Bulgar komitesi model alınmıştır. Ünlü Bulgar Yerek Organizasyonu birçok açıdan model alınmıştır (Times, 15 Ağustos 1908:8). Manyaslı Refik Bey, Meşrutiyet uğrunda çalışmak için bir dernek kurduklarını, derneğin yönetmeliği hazırlanırken Makedonya Bulgar komitelerinin örgütlerinden esinlendiklerini ifade etmiştir. Tabanca üzerine and içiliyordu. Dernek üyeleri birbirini tanımıyorlardı. Derneğe kötülük eden, derneğin buyruklarını yapmayan, dernekçe ölüme hükümlü olacaktı (Yalçın, 1976:5)

⁵⁰⁵ Kazım Bey, (Karabekir)Erkan-ı Harp yüzbaşı diplomasını birincilikle almıştır. Kurada Edirne'de bulunan II. Orduya çıktığı halde mektepte bırakılmak istenir. Bu teveccühden istifa ederek 3. Ordu'da kardeşinin yanına gitmek istediğini belirtince Manastır'a gitmesi kabul edilir. “Dünya sanki benim olmuştu. Manastır'a gitmek, orada samimi bir muhit kurmak, askeri tecrübelerimi de artırmak ve ihtilal havası içinde milletime daha faydalı olmak mefkuresi yıllardan beri beni çıldırtıyordu. Bu emelimin esasına artık kavuşmuş bulunuyordum.” Burada ağabeyine Alemdar Ordusu gibi bir hürriyet ordusu ile Abdülhamid'i iki fırka ile devirmeyi başarabileceklerinden söz eder. Manastır'da bu konuda diğer erkani harp arkadaşlarıyla konuşmak, İT üyeleri varsa onlarla anlaşmak ve halkın fikrini yükseltmek gibi emellerle gider. Aynı zamanda ailesinin hürriyet aşkını göstermek için abisinin 121/11'i kullanma hakkını da ondan ister. (Karabekir, 1993:82-84).

⁵⁰⁶ Karabekir, 26 Şubat 1906 Manastır trenine binmiştir. Manastırda süvari alaylarının atış talimleri olmadığını, yara sarmayı bilmediklerini ifade eder. “Acaba Sultan Hamid süvari alaylarını İstanbul üzerine yürüyüverirler diye mi bu hale koymuş!” Manastır'daki topçu kıtaları talimhane talimleri ile meşgul Bunlar nisbeten daha iyi. Piyade esasen darmadağın. Topyekun orduda ne harp kabiliyeti var, ne de sevk ve idare kabiliyeti. Muhtelif

tüm kurumlarına sızabilecek biçimde tasarlanan cemiyet, özellikle Edirne ve Selanik'te bulunan İkinci ve Üçüncü Ordu'nun ve deniz kuvvetleri arasında hızla yeni üyeler kazandı. 1908 Anayasasının ilanı sırasında Selanik'te 319'u subay ve 186'sı sivil olmak üzere 505 kişi üyesi olacaktır (Macfie, 2003:35). Edirne'deki İkinci Ordu'da Mart ayında hareketlenmeler vardı. Hükümet komite üyelerine karşı çeşitli seri baskınlar ve polis aramaları yapmış ve şüpheli şahıslar hakkında bilgi toplanmıştır. Ancak bu propaganda memur ve subaylar arasında o kadar yayılmıştır ki durdurulamaz hale gelmiştir (Times, 15 Ağustos 1908:8).

Yine Mehmed Reşid, Meşrutiyet'in ilanında Makedonya'daki Bulgar çetelerinin komitacılık özelliğinden faydalandığını anlatır. Mehmed Reşid Hürriyet Gazetesi "Erzurum İsyanı Bir Meşrutiyet İnkılabı Olabilirdi" yazısında Meşrutiyeti inkılabında Paris, Cenevre ve diğer Avrupa memleketleriyle Mısır gibi yerlere sığınan inkılapçı Türklerin mütemadi çalışmasıyla inkılabın hazırlanıp olgunlaştığının muhakkak olduğunu, ancak, inkılabın Manastır, Selanik ve Kosova gibi vilayetlerde bir ayaklanma neticesinde elde edildiği ve bu askeri hareketin de bizzat İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Makedonya Cemiyeti mensupları tarafından tahakkuk ettirildiğinin şüphesiz olduğunu ifade eder. "Yine aşikar bir hakikattir ki, Rumeli'deki inkılapçı teşkilat, inkılabın ne suretle başarılabileceğini bizzat kararlaştırmıştır, bu inkılabın ayaklanma tekniğini Makedonya komitecilik metoduna göre tanzim etmek suretiyle muvaffak olmuşlardır. Bu hareket için Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza liderliğindeki İttihat Terakki Cemiyetinden gelecek talimata ihtiyaç duymamışlardır. Halbuki Makedonya'daki teşkilat hariçteki teşkilatla aynı prensiplere bağlı olduklarını söylüyorlardı. Vaktiyle Rumeli'de bulunmayan Ahmet Rıza Bey mutlak surette Makedonya komitacılığından haberdar değildi. Halbuki bilahare iktidar mevkiine gelen İttihat ve Terakki her şeyden evvel bu komitacılık siyasetiyle hareket etmiştir. Ve yaptıkları bütün antidemokratik faaliyetlerde Balkan komitacılığını aramak lazımdır."⁵⁰⁷.

Times Gazetesi'nde ise devrimin Temmuz'da yapılmasının komite tarafından kararlaştırılmadığı, esasta devrim için düşünülen tarihin II. Abdülhamid'in tahta çıkış günü olan 1 Eylül ya da 1909 baharı olduğunu ancak Cemiyet'in her türlü krizi lehlerine çevirdiğini belirtir. Daha önce Hilmi Paşa'nın hizmetinde bulunan Nazım'ın kayınbiraderi Enver Bey, kimliğinin deşifre olması üzerine İstanbul'a davet edilmiş ve kendisine büyük bir terfi ile onurlandırılacağı söylenmiştir. Fakat kendisi bu teklifin anlamını bilmekte ve bundan ancak kendisini kaçarak kurtarabileceğinin farkına varmıştır. Çok açıktı ki komite dağılma tehlikesiyle karşı karşıyaydı ve Selanik üyelerini kaybetme tehlikesi altındaydı. Üstelik

sınıf zabitler arasında ayrılık gayrılık var. Bu tespitler üzerine Karabekir, muhtelif sınıfları birbirleri ile görüştürerek Manastır'da zabitler arasında bir samimiyet bağı kurar (Karabekir: 1993:91).

⁵⁰⁷Mehmed Reşid, Hürriyet Gazetesi. 10 kasım 1950:4.

bölgenin casuslarla dolu olduğu anlaşılmıştı.⁵⁰⁸ Niyazi Bey ilk ayaklanmayı Resne de başlatmıştır. Enver Bey de ona katılmıştır” (Times, 15 Ağustos 1908: 8).

Tarihin planlanandan erkene alınmasının nedeni aynı zamanda yeni siyasal gelişmelerdi. 1908 yılı başlarında Makedonya sorunuyla ilgili olarak, hükümetler arası görüş ayrılıkları baş göstermişti. Ocak 1908’de Avusturya- Macaristan Abdülhamid’ten, Selanik’e demiryolu yapma imtiyazını almıştı “ki bu, Avusturya’nın Makedonya’yı kayıtsız şartsız egemenliğine almak niyetinde olması demektir”. Bu durum İngiltere-Rusya yakınlaşmasına neden olmuş ve Makedonya için yeni bir “reform” planı yapılmasına dair görüşmeler başlamıştır. Rus Çarı II. Nikolay’la İngiltere Kralı VII. Edward’ın Haziran 1908’de Reval’de görüşmeleri Makedonya’da yabancı denetimin artırılmasına, özellikle de “düzenin sürdürülmesi” amacıyla Makedonya’ya özel olarak yollanacak yabancı asker kontenjanlarına ilişkin bir anlaşmayla sonuçlandı (Petrosyan, 1974:297).

Harbiye Mektebi’nden çıkan, padişaha ve hükümetine nefretle dolu genç zabıtlardan çoğunun Rumeli’ye ve bilhassa Selanik’e tayin edilmeleri gibi sebepler de düşünülürse bu münevver ve zengin şehirde meşrutiyet fikirlerini yayacak, hükümeti devirecek bir teşekkülün kolayca vücut bulması ve faaliyete geçmesi pek mümkündür (Mustafa Ragıp, 2007:50). Siyasi mülteciler de bu bölgede bazen derviş veya Arnavut köylüsü, bazen de liman amelesi veya hoca kıyafetinde yük gemileriyle ve küçük sandallarla gizlice Türkiye’ye dönüyorlardı. İttihat ve Terakki Komitesi azaları, Anadolu ve Suriye askeri garnizonlarında propaganda yapmak için Selanik’i terk etmişlerdi (Haslip, 1998:276).

Selanik ve Manastır’da görülen bazı ferdi eylemler, İttihat ve Terakki’nin zor durumda kalmasına neden olmuşlardır. Bu sebeple Cemiyet yöneticileri, eylemin kendi bilgisi dahilinde yapılmasına ve sırf bu amaçla bölgeyi iyi tanıyan, komiteci takibinde tecrübe kazanmış kişilerden gönüllü birlikler oluşturulmasına karar vermişlerdir (Artuç, 2008:72). Piyade birliği kumandanı Niyazi Bey⁵⁰⁹ 3 Temmuz 1908’de Terakki ve İttihat’ın Manastır şubesi olarak bilinen Osmanlı ve Hürriyet Cemiyeti’nin desteği ve onayıyla, yanında 240 civarında düzenli asker vegerekli para ve silahı yerel hazine ve depolardan rahatça sağlamış olan, çoğu Arnavut kökenli bir o kadar da siville birlikte, şehrin yakınındaki dağlara

⁵⁰⁸Mehmed Reşid, cemiyetin faaliyetini vaktiyle haber alamayan ve bütün nazarı Anadolu’daki isyan ve kıyamlara matuf bulunan hükümet-i müstebidenin Rumeli’deki fikir ihtilalinin ehemmiyetini anladığı anda oraya hafiye sürüleri sevk etmeye başladığından söz eder.(Mehmed Reşid, 1909:38)

⁵⁰⁹Diğer kahraman Niyazi ise 1897 Türk Yunan harbi sırasında teğmen iken savaşta büyük yararlılık göstermiştir. Harbiye Nezzareti tarafından İstanbul’a gönderilen Niyazi Padişah sarayına davet edilir. Ancak kazandığı başarı Müşir Kazım Paşa’nın 13 yaşındaki oğluna mal edilince rejime itimadı sarsılır. Kendisine verilen saray yaverliğini kabul etmez. Kıtasına geri dönmek ister Manastır’a verilmez. Resne de redif debboy memurluğu verilir. Bu Niyazi beygibi genç ve kahraman kişiye yalnız bir hakaret değil, aynı zamanda bir nevi sürgünlüktür. İdealist bir Osmanlıdır. Arnavut olmasına karşın kendisini Osmanlı sayar (Aydemir,1970:505-506).

çıkıştır⁵¹⁰ (Macfie, 2003:27). Firzovik'te 30 bin silahlı Arnavud toplanmış. 3 Temmuz 1908'de Cuma namazını izleyen saatlerde alay cephaneliğinden aldığı, silah, mühimmat ile birlikte dağa çıkmıştır. Ardından Eyüp Sabri de aynı şekilde dağa çıkmıştır (Altinyaka, 2018:177).

Ardından Enver Bey de Tikveş'te 'İttihat ve Terakki-Enver' adıyla mühür kazdırıp etrafa mektuplar yağdırıyor, mabeyne de meşrutiyetin bir an evvel ilanı için mektuplar gönderiyordu. Bütün Tikveş kazası halkını Cemiyet'e bağlamıştır. 21 Temmuz'da Tikveş'te hürriyet ilan olunmuştur. Kaymakam Ali Münif Bey'de "Halk hazırdır, hiçbir mahzur yoktur" demiş ve bilcümle erkanı kazayı ve rüessa-yı ruhaniyi toplamıştır. Enver, kısa bir nutuk vermiş, toplar atılmış ve ilan-ı hürriyet olunmuştur. Serez'de Mutasarrıf Reşit Paşa ve Adliye Müfettişi Niğdeli Galip Bey başta olmak üzere heyet-i merkeziye ve birçok cemiyet efradı telgrafhaneye gitmişler, 24 saat zarfında Meşrutiyet ilan edilmezse bütün Serez halkının Reşat Efendi'ye biat edeceklerini bildirmişlerdir (Menteşe, 1986:123-125).

Bu isyan karşısında II. Abdülhamid, Mitroviça Fırka Kumandanı Ferik Şemsi Paşa'yı hürriyet çetelerinin imhası için Manastır'a göndermişti. 6 Temmuz günü Şemsi Paşa Manastır'da telgrafhanede iken İttihat ve Terakki fedaisi olan Teğmen Atıf Bey tarafından vuruldu. Bu vaka cemiyet efradının maneviyatını yükseltmiştir. Tereddüt eden bazı yüksek memuriyetli zevatın tereddütlerinin kalkarak cemiyete girmelerine sebep oldu ve üç vilayetin ileri gelen memur ve zabıtları çoğunlukla cemiyete girdiler (Menteşe, 1986:123-124). 7 Temmuz'da Resneli Niyazi Hilmi Paşa'ya gönderdiği yazıda tehditvari şekilde takip taburlarının peşlerini bırakmasını ve daha fazla kan dökülmemesini ister (Altinyaka, 2018:179). II. Abdülhamid'in otoritesi büyük bir darbe almıştır. Avlonyalı Ferit Paşa sadrazamlıktan azledilerek yerine Said Paşa getirilmiştir. Ancak bu değişiklik olayların önünü almaya yetmemiştir (Artuç, 2008:73). Şemsi Paşa'nın öldürülmesinin ardından telaşa düşen Padişah'ın Hüseyin Hilmi Paşa'ya valilere ulaştırması için 8 Temmuz'da gönderdiği yazıda harekete katılanları affedeceğini belirterek: "Avrupa'da bulunan bazı adi, alçakça kimselerin aldatması ve Mısır'dan Mehmed Ali ve İsmail Paşalar zamanından beri süren tertiplerin ve isimleri bilinen bazı şahısların teşvikleri eseri insanlık hali olarak erbab-ı şer ve mefsedenin aldatmasına kapılanlar ve yemin ettirilenler varsa bile böyle delalet dairesinde edilen yeminin bozulmasının Allah katında tevbelerinin kabul olacağı" bildiriliyordu (Altinyaka, 2018:183).

⁵¹⁰Cemiyet'in isteği üzerine Niyazi'yi Ohri'den Resne'ye tayin eden Manastır Mıntıkası Kumandanı Hadi Paşa eşkıya takip ve tenkili hususunda Niyazi Bey'e geniş yetki vermişti. Niyazi Bey, böylece Resne'nin Türk ve Müslüman halkının yardımı ve eski tecrübelerine dayanarak az bir vakit içinde büyük muvaffakiyetler gösterdi. Çetelerin iltica ettikleri yerleri keşfetti, birçok komite üyesi eşkıyayı yakaladı, mühim miktarda tüfek, cephane elde etti, en azılı çetecilerden bir kısmını müsademe neticesinde ikna, bir kısmını da yakalayarak hükümete teslim etti (Mustafa Ragıp, 2007:123,132).

Terakki ve İttihat Cemiyeti yeteri kadar propaganda yapıldığına ve özellikle Rumeli vilayetlerinde epey taraftar olduğuna inanınca, Enver’le Niyazi’nin dağa çıkarak hürriyet ilan etmelerinin uygun olacağını düşünmüş ve Paris’ten de bu yolda bir karar tebliğ edilmiştir. (Ahmet Rıza, 1988:29). Olayların fitilini ateşleyen son olay ise Arnavutluk’taki Firzovik’teki olaylar olacaktır. Meşrutiyet hareketinin önemli dönüm noktalarından Firzovik olayı 1908 Haziran ortalarında yaşanmıştır. Arnavutlar, Avusturya’nın işgal planı içinde olduğunu düşünerek Firzovik’te toplanmışlardır. Kosova Valisi Mahmut Şevket Paşa, olayları yatıştırması için Kosova Jandarma kumandanı Galip Bey’i 8 Temmuz’da görevlendirir. (Artuç, 2008:73-75). Üç gün sonra Arnavutların olduğu Firzovik’te elli bin kişi toplandı ve telgraf bombardımana tutuldu. Niyazi Bey⁵¹¹ ve birliğinin, saray ve hükümete karşı direnişlerinin, bir genel ayaklanma biçimini alması artık açıkça ortaya çıktığı zaman, Jön Türklerin Selanik Komitesi, Avrupa devletleri hükümetlerine, başlayan ayaklanmanın niteliği ve amaçlarını bildirmeye karar verdi. 8 Temmuz 1908, Selanik’teki İtalyan postanesinden “Terakki ve İttihat Cemiyeti Selanik Komitesi” imzalı bir mektup yollandı. Mektupta “Terakki ve İttihat Cemiyeti’nin din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin tüm imparatorluk haklarının çıkarlarının sağlanması için çalıştıkları belirtiliyordu (Petrosyan, 1974:313-314).

Ortaya çıkan uluslararası durumu göz önüne alarak, Avrupa devletlerinin, Makedonya’ya her an askeri bir müdahalede bulunabileceklerini anlayan Jön Türkler, daha ayaklanma başlamazdan önce, yavaş yavaş kıpırdamaya başlayan hareketlerine karşı, Avrupa devletlerinin iyilikçi bir tavır almalarını sağlamaya çalışmışardı. Selanik’teki yabancı konsoloslara, tipografla basılmış, altında, “Osmanlı Reformist Partileri” imzası bulunan “Devletlere Çağrı” dağıtıldı. (12 Temmuz 1908) Çağrıda, Osmanlı İmparatorluğu’nun içinde bulunduğu ağır durum belirtiliyor ve çok ağır cümlelerle II.Abdülhamid’in despotizm ve keyfi yönetiminden söz ediliyordu. “Türkiye bugün, sarayın sağmal ineği olmuştur” denilen bildiride zalim ve keyfi yönetiminden yalnızca Hristiyanların değil, her din ve mezhepteki tüm imparatorluk uyruklarının acı çektiği belirtiliyor ve tüm bunlara bir son verme zamanının geldiğine işaret edilerek, Makedonya’da kaygı verici reformlar peşinde olan devletlere, “Türk halk kitlelerin yararına yeni çabalar” göstermeleri çağrısında bulunuyordu. Böylece, Avrupa devletleri, bir tek Makedonya’nın durumu ve reform sorunlarıyla değil, tüm imparatorluk halklarının durumlarıyla ilgilenmeye çağrılıyor, onların bu durumlarının düzeltilmesi savaşında Avrupa’nın yardımı isteniyordu (Petrosyan, 1974:312).

⁵¹¹ Niyazi Bey kendi taburuyla dağa çıkmış ve aldığı silahlara dair kendi binbaşısına mektup göndermiştir. ‘Vatan Fedaisi Niyazi’ imzalı mektupta binbaşından hakkını helal etmesini isteyerek aldığı mühimmatı bildirmiştir. Bu mühimmatın ne kadarının kullanıldığını da daha sonra kendisine bildireceğini, yolda da iki nefere denk geldiğini onların da tüfeklerini aldığını, amirleri olduğu için askerin kendisine silahlarını teslim ettiğini bu nedenle cezalandırılmamalarına gerek olmadığını belirtir. (Rıza Paşa, 1325:70).

14 Temmuz 1908 Salı günü 800 küsür mevcutlu üç Nazilli redif taburunun İzmir'den Selanik'e gelmesi ve ihtilal hareketine katılması, ardından diğer sekiz taburunda katılması ve İttihat ve Terakki safına geçmesi, bunların Manastır ve Kosova'ya gönderilmesi ile sarayın hareketi bastırmak için gönderdiği kuvvetler meşrutiyet safına geçmiş oluyordu (Kutay, 1992:525). Avusturya-Macaristan Demiryolları okulu mensuplarının bölgedeki bir festivale katılmalarını protesto etmek niyetiyle düzenlenen yerel bir gösteriyi amacından saptırmalarından sonra 20 Temmuzda Manastır'daki Müslüman nüfus ayaklandı (Macfie, 2003: 28)⁵¹². Şemsi Paşa'nın ölümünden sonra Firzovik'te topladığı Arnavut milis kuvvetleri, İttihatçıların tarafına geçmiş, otuz bin kişilik grup saraya gönderdikleri telgraflarla Kanun-i Esasi yeniden ilan edilmezse bunu sağlamak için İstanbul'a yürüyecekleri tehdidinde bulunmuştur (Özdemir, 2014: 283)⁵¹³. Abdülhamid tarafından son bir ümitle gönderilen Üsküp Mıntika Kumandanı Ferik Tatar Osman Paşa da Eyüp Sabri Bey tarafından 22 Temmuz'da dağa kaldırılmıştır. Bu sırada Talat Bey memuriyetten azledilerek Anadolu'ya tebidi için irade çıkmış ancak, Selanik'te gizli bir kuvvetin Talat'ı tuttuğunu çok iyi bilen Hüseyin Hilmi Paşa iradenin tatbikini geriye bırakmıştır (Menteşe, 1986:124). II. Abdülhamid tarafından olayları kontrol altına almakla görevlendirilmiş olan Müşir Tatar Osman Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri tarafından tevkif edilişi adeta yeni bir dönemin habercisi olmuştur (Artuç, 2008:73).

Makedonya'daki bütün Türk garnizonlarının isyanına Hristiyanların da iştirak ettiği öğrenildi. Üçüncü Ordu artık tamamıyla isyan halindeydi. Padişah, isyanın elebaşlarından birini ele geçirebilirse, vaziyetin düzeleceğine kaniydi. Bu maksatla Anadolu'dan gönderilen bir taburluk kuvvet ilk parti olarak Selanik'te karaya çıkarıldı. Fakat asileri bastıracak yerde, bu kuvvetler de onlara iltihak ettiler ve silahlarını fırlatarak, "Hürriyet, Müsavat, Terakki.." diye bağırıldılar (Haslip, 1998:277). İsyen hareketinin 20. günü artık işin sonuna gelinmiş ve Meşrutiyet ilanının kararının halka duyurulması için bir beyanname hazırlanmıştır. Belge Ali Fethi'nin kaleminden çıkmıştır. Belgenin altında "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Selanik Merkezi" imzası yer almaktadır. Beyannamede önce yaşanan olumsuzluklardan söz edilmiş, sonrasında halktan vicdan muhasebesi yapmıştır. Sonunda ise vatandaşın durduğu yeri belirlemezse bunun ihanet olacağını ve bunu milletin affetmeyeceği tehdidini yapmaktan çekinmemişlerdir. Cemiyet bu beyannamede padişahı değil, onun hükümetlerini hedef

⁵¹²20 Temmuz 1908 Pazartesi günü Kosova vilayeti ahalisinden Firzovik'de toplanan ve sayıları 50 bin tahmin edilen silahlı halkın Meşrutiyet'in ilan edilesini sağlamak üzere "Besa" yani Arnavut usulü yemin yaptıktan sonra karar ve isteklerini ulemeden ve ileri gelenlerden 180 imzalı bir telgrafla padişaha bildirdiklerini öğrenmiş bulunuyordu (Kutay, 1992:526).

⁵¹³ Şemsi Paşa'nın katli meşrutiyete doğru atılmış bir adımdı. Bu hadise henüz istibdatı yıkacak bir hal olmamakla birlikte Abdülhamid'e vurulan ve onu en güvendiği adamından mahrum bırakan bir darbe ve Niyazi Bey'i taktikten kurtaran ve cemiyete geniş nefes aldırın önemli bir olaydır (Resneli Niyazi, 2003:17).

almıştır, halbuki kendisi bütün merciilerin külfetini yüklenmişti. Hedef olarak padişahın alınmaması padişahın gücünden hala çekinildiğinin bir göstergesidir (Balkaya, 2010:330-334).

Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa 20 Temmuz'da İstanbul'a çektiği telgrafta Galip Bey'e duyduğu güveni açıkça belirtmiştir. Oysaki gerçekte Galip Bey, İttihat ve Terakki mensubudur ve Firzovik Olayı'nı Meşrutiyet'i geri getirilmesi yolunda bir gösteriye dönüştürmek için uğraşıyordu. Bu konuda Arnavutları ikna edebilmek için şu tezi ileri sürmüştü. Rumeli'deki yabancı müdahalelerin son bulması için meşrutiyet düzeni yeniden tesis edilmeliydi. Sonuçta Galip Bey düşüncelerini kabul ettirmiş ve 20-22 Temmuz 1908'de Kosova halkı adına İstanbul'a telgraf çekirtmeyi başarmıştır. Bu durum, Padişah II. Abdülhamid'e isyan konumundaki 3. Ordu'ya halk desteğini sağlamış ve onu oldukça güç durumda bırakmıştır. Bu sebeple II. Meşrutiyet'in ilanında Firvozik'ten gelen tepkinin etkisi göz ardı edilmemelidir. Reval Görüşmesi İT'ye daha da heyecanlandırmıştı. Cemal Bey'in evinde 21 Temmuz 1908 gecesinde yapılan görüşmelerde, Padişah kabul etsin veya etmesin iki gün sonra II. Meşrutiyet'in ilan edilmesine karar verilmiştir. 23 Temmuz 1908'de Serez Kasabası halkının Meşrutiyet'i ilan eylediği ve bunun Padişah tarafından da kabul edilmesi yönündeki telgraf İstanbul'a gönderilmiş, bunu Manastır vilayetinden çekilen telgraflar izlemiştir (Artuç, 2008:74-75).

Meşrutiyet'in ilanı için Manastır, Siroz (Serez), ve Firzovik'ten gelen telgraf yağmurunun önemli etkisi olacaktır. En güvendiği dayanakları olan Arnavutları kaybeden Abdülhamid daha fazla direnemeyecektir (Özdemir, 2014: 235).

23 Temmuz 1908 günü İttihat ve Terakki faaliyetinin Manastır'daki merkez komitesi Zat-ı Şahane'ye bir ultimatom vererek yirmi dört saat zarfında Kanun-i Esasi ilan ve tatbik edilmediği takdirde İkinci ve Üçüncü Orduların İstanbul'a yürüyeceğini bildirdi. Manastır ve Selanik'ten birbiri arkasına yapılan müracaatlar üzerine Sultan II. Abdülhamid, Sadrazam Ferit ve Serasker Rıza Paşalardan kuşkulananarak ikisini birden azledip⁵¹⁴, Said Paşa'yı sadaret makamına getirmişti. Sadrazam Said Paşa sadaret mevkiine geldikten sonra da müracaatların devam etmesi üzerine padişah, önemi artmakta olan bu işi görüşmek üzere vezirleri sarayda topladı. Hatta bu toplantıya Şeyhülislam Mehmed Cemaleddin Efendi ile büyük

⁵¹⁴ Rıza Paşa (1325:29,70) janılarında muhtelif kaynaklardan verilen jurnallerde İkinci ve Üçüncü Ordu'yu mektepli münevver fikirli zabitan ile doldurduğu ve bunda da maksadının inkılab-ı idareyi hazırlamak olduğunun haber verildiğini, bu nedenle azlediğini anlatır. Aynı zamanda erkan-ı harbiye zabitanı tabur ve alay kumandanlıklarında istihdam etmekle suçlanır. Kendisinden İkinci ve Üçüncü Ordu'da istihdam edilen zabitan cetveli istendiğinde üç bin küsur zabitan Üçüncü Ordu'da, İkin küsur zabitan İkinci Ordu'da olduğu tespit edilmiştir. Bunun üzerine şiddetli bir saldırı uğrar. Bu kadar mektepli zabiti bir arada tutması 'ekber cinayet' olarak gösterilir. Kendisi ise savunmasında Yunan muharebesinde çok zorluk çektiğini bu nedenle devletin sarsıntı geçirdiği bu zamanda İkinci ve Üçüncü Ordu'nun arazinin halinden anlayan, askeri düzeni bilen eğitilmiş kimseleri tercih ettiği için bu şekilde bir düzen teşkil ettiğini ifade eder.

komutanlardan bazıları da davet edildi. Padişah toplananlara Rumeli'den saraya gelen telgrafları göstererek bir karara varmalarını istedi. Sadrazam Said Paşa “Milletin henüz meşrutiyetle idareye kabiliyeti olmadığı inancında bulunduğu verilecek karar hususunda tereddüt gösterdi. Ancak Manastır'dan gelen yeni tehdit telgrafları üzerine Kanun-i Esasi 23 Temmuz 1908'de ilan edildi (Mehmed Selahaddin Bey, 1989:23).

Makedonya'da başarıya ulaşan bu harekette konsolosluklar bölgedeki yabancı askerler ve Mason localarının da etkili olduğu düşünülmektedir⁵¹⁵.

1906-07 yıllarında Anadolu'da baş gösteren vergi ayaklanmalarının örgütlenmesinde İttihatçıların ve sürgünlerin önemli rolü vardı. Yine 1907 yılına gelindiğinde, Anadolu'da, Rumeli'de ve İstanbul'da İttihat ve Terakki Cemiyeti üye sayısı her geçen gün artmaktaydı. 1906'da Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Rumeli'deki Müslüman kitlelerin yanı sıra azınlıkların oluşturduğu özgürlükçü örgütlerle temasa geçtiler. İttihat ve Terakki Örgütü'nün Selanik kolu 1908 yılının Temmuz ayında ordudaki subayların ayaklanması ile İstanbul'u dize getirirken kitlelere dayanmaktan öte daha çok askeri darbe olarak tanımlanabilecek bir yöneme başvurmuştu.

II. Meşrutiyet köklü ve uzun birikimlere dayanan bir hareket olması kadar, kansız ve barışçı bir şekilde gerçekleşmiş olmasıyla da dikkat çeker. Ulusal ayaklanmaya (sivil hareketlilik ve örgütlenme birikimine dayalı) karşın Abdülhamid'in esnek tutumu önemli bir rol oynamıştır. Bu sayede baskıcı rejime karşı verilen mücadeleden meşrutiyete geçiş

⁵¹⁵ Hartmann, Selanik'i ziyareti sırasındaki izlenimlerini anlattığı hatıratının ilgili bölümünde konuyla alakalı şu ilginç bilgileri vermektedir: “Akıllı konsoloslar, Türkiye'nin diğer şehirlerinde olduğu gibi, Selanik'te de doğrudan kendileri olmasa da aracı şahıslar vasıtasıyla Jöntürkler'le çalışıyordu. Alman konsolosu bu konuda iyi gidiyor. Jön Türklerin güvenini kazanmıştır. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı sınırları dahilinde faaliyet gösteren bazı Avrupa devletlerine ait konsolosluklar Jön Türk faaliyetine destek vermişlerdir. Osmanlı Devleti'nin sınırları dahilinde bulunan ve görev yapan yabancıların Jön Türk hareketine yaptıkları destekler veya katkı konusunda, 1903 Mürsteg Anlaşması gereğince Makedonya'nın çeşitli birimlerinde görev yapan Fransız, İngiliz, İtalyan, Avusturyalı ve Rus subayları ve memurları da zikretmek gerekiyor. Takriben dört yıl görev yapan bu subaylar ihtilal sürecine olumlu olarak katkıda bulunmuşlardır (Alkan, 2009:95). Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin istibdat ortamı içinde örgütün çalışmalarını kolaylaştıran örgüt Mason locaları olmuştur (Akşin, 2011:89). Hafiyeler Mason localarına giremediği için Abdülhamit'e karşı toplantılarını rahat yapabilmek için mason localarında toplanmışlardır (Ortaylı, 2016:101). Aynı zamanda Masonluktaki gizlilik örgüt kurmak isteyenler için koruyucu oluyordu. Localar, Avrupa masonluğunun uzantıları olarak kapitülasyon düzeninden, yani yabancı devlet himayesinden yararlanıyordu. İT masonluğu araç olarak kullanmıştır. Osmanlı- Yunan Savaşı'nda Hristiyanların aksine yönetime destek veriyorlar ve askere yardım ediyorlardı (Eroğlu, 2008:31). Abdülhamid'e en büyük zorluğu çıkaran ve başarısızlığına sebep olan asıl unsur, kendisinin iyi tanımadığı tebaası Osmanlı Türkleriydi. İslam Birliği hayalleri içine dalmış olan Padişah, Selanik civarında doğmakta olan yeni milliyetçilik hareketlerinden tamamen habersizdi. Müslüman Türklerin azınlıkta bulunduğu Ege'nin bu zengin liman şehrindeki Üçüncü Ordunun genç subayların bir kısmı, şehir nüfusunun üçte birini teşkil eden Yahudi asıllı kimselerin kurdukları “Mason Locaları” ile temasa geçtiler. Padişah bu locaların bozguncu ve zararlı faaliyetlerinden daima şüpheleniyordu. Esasen kardeşi Murat'ın “Türk Fransız- Masonluğunun büyük üstadlığını” kabulü zamanından beri Abdülhamid Masonlardan nefret ediyordu. Selanik'teki en mühim Mason Locaları'ndan biri, İtalyanların himayesi altında gayet rahat ve serbest bir faaliyet gösteriyordu. Bu locayı ortadan kaldırmak için girilecek herhangi bir teşebbüs, Trablus'u ele geçirmek için fırsat bekleyen İtalya ile bir savaşa müncer olabilirdi (Haslip, 1998:274).

‘uzlaşma’ ile olmuştur. Padişah meşrutiyeti kabul etmekte, karşısındaki güçler de onun tahtta kalmasını kabul ediyordu. (Tanör, 2000:177).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYETİN İLANI VE SONRASINDA YAŞANAN GELİŞMELERDE SÜRGÜNLER

4.1. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Meclis-i Mebusan'ın Açılması

II. Abdülhamit'in anayasayı uygulamaya koymasından sonra her tarafta sevinç gösterileri olmuştur. Meşrutiyetin ilanını izleyen günlerde Paris'teki Jön Türkler Republique Meydanı'ndaki ünlü anıta büyük bir çelenk koymuş, Selanik'te caddelere, okullara, meydanlara 'Hürriyet' adı verilmiş, *Marseyyez* marşı çaldırılmıştır. Meşrutiyet'in ilan edildiği gün özellikle Rumeli ve İstanbul'da büyük sevinç gösterileri düzenlenir⁵¹⁶. Binlerce kişi sokağa dökülmüştür. İstanbul'da başlayan Meşrutiyet kutlamaları, sokak gösterilerine dönüşmüş ve geniş katılımı günlerce, dışarıdan müdahale gerektirecek biçimde sürmüştür. Başta İstanbul olmak üzere gösterilerin sonunun gelmemesi üzerine 27 ve 28 Temmuz'da gösterilere son verilmesi için resmi ilanlar çıkmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti çıkardığı bildirilerle gösterilere son verdiğini açıklamak zorunluluğu hissetmiştir (Emiroğlu, 1999:26).

Ancak meşrutiyetin getirdiği hürriyet ve özgürlük, kimi halk tarafından suistimal edilmek istenmiştir. Rumeli'de olayın tanıklarından Aydın, (2013,54-55) Meşrutiyet'in ilanının getirdiği özgürlük ortamında, vergi vermeyelim, askere gitmeyelim sözleriyle hükümete karşı itaatsizlik baş gösterdiğini aktarmaktadır. Biren de (2000:243) halkın, "İstibdad sona erdi, artık vergi vermemize ne lüzum var" diyerek vali ve mutasarrıflara, kaymakamlara her çeşit saldırıda bulunduklarını aktarır. Ortaya çıkan anarşi ortamında İzmir, Kayseri, İstanbul, Selanik gibi farklı topraklarda hafiyelerin yakalanıp asılması, tehditkar bir şekilde ise hapishanelerin boşaltılmasını istiyorlardı. İstanbul'da eline bayrak alıp etrafına beş-on kişiyi toplayan göstericiler nazırları binek taşlarına çağırıyor, uzun uzun nutuk attıktan sonra Meşrutiyet'e sadık kalacaklarına dair yemin ettiriyorlardı. Bu anarşi ortamında Abdülhamid devrinin hırsız paşaları da memleketten kaçmıştır. Hicaz Demiryolu yapılırken topanan yardımları zimmetine alan Arap İzzet Paşa başına bir şapka geçirerek Avrupa'ya kaçmış, 'ada misafirleri' olarak anılan Seasker Rıza Paşave Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa da adalara sürgün gönderilmiştir (Sunata, 2006:220,228).

Siyasi mahkumların ardından adi suçlardan hükümlü bin altmış dokuz mahkum serbest bırakılmıştı ve bu durum İstanbul halkı arasında asayişten kaynaklı korkulara neden oldu.

⁵¹⁶ Meşrutiyet ilan edildiğinde Tefvîk Biren Bursa valisidir. "Oh! Nihayet meşrutiyeti verdi. Ya Rabbi çok şükür. Bak, bundan sonra işler nasıl suhuletle yürüyecek. Ne idi o efendim, başımdaki belalar, her yerde karşılaştığım zorluklar. Bitti artık, hepsi bitti, hepimiz kurtulduk. .. Eğer meşrutiyet bizi adam etmezse, artık hiç bir şey etmez demektir. ..bundan böyle eminim her şey değişecek" diyecektir (Biren, 2000:235).

Vergilerin toplanamaması nedeniyle hazine sıkıntı yaşamaya başlamış, asker açlık tehlikesi içine girmiştir. Ziya Şakir, İttihat ve Terakki'nin bu anarşi ortamında devleti yönetebilmek için eski devrin sert tutumunu devam ettirmek zorunda kaldığını belirtir (Göçer, 2017:233).

Meşrutiyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uzantısı olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin girişimleriyle ilan edildiği için Cemiyet'e üye olmak için insanlar adeta kuyruk olmuştu. İttihat ve Terakki kazalara, köylere varıncaya kadar her yerde kulüp kurmuştu (Okay, 2001:13).

Meşrutiyet'in ilanının ardından Kanun-i Esasi'de de düzenlemelere gidilmiştir. 8 Ağustos-21 Ağustos 1909 tarihlerinde yapılan tadilatlarla kabinenin padişaha karşı değil, Meclis'e karşı sorumluluğu mekanizması kurulmuştur. Padişah'ın 1876'daki 'sonsuz' sayılacak yetkisi sınırlanmıştır. Kamu hak ve hürriyetleri alanında, 1876 sistemi hayli değiştirilmiştir. Sansür ve 113. maddenin sürgün fıkrası kaldırılmıştır. Toplanma ve dernek kurma hak ve hürriyetleri kabul edilmiştir. Kişi hürriyeti güçlendirilmiş ve açıklığa kavuşturulmuştur; şeriatın ve kanunun saptadığı nedenlerden gayri bir "sebeup ve bahane ile" tutuklama ve cezalandırma usülleri kaldırılmıştır⁵¹⁷. Ne var ki 1876 sisteminin 'özel kanuna havale' ilkesi hiçbir değişikliğe uğramadan yerinde bırakılmıştır. Böylece İttihat ve Terakki de geçici kanunlar ile Kanun-i Esasi'nin amacı dışında kullanılmasının önünü açacaktır (Tunaya, 2001:22). Millet Meclisi'ni feshetmek yetkisi de Ayan Meclisi'nin muvafakatını almak şartına bağlanmıştır. Fakat yine siyasi hayatta şahsi emniyet sağlanamadığı gibi Millet Meclisi'nin mevcudiyeti de teminat altına alınmadı (Us,2012:170). İttihat ve Terakki Cemiyeti isteği üzerine hafiye teşkilatı 30 Temmuz 1908 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla kaldırılmıştır (Altınyaka, 2018:198). Zaptiye Nezareti meşrutiyetin ilanından sonra lağvedilip Emniyeti Umumiye Müdüriyeti ve polis teşkilatı kurulmuştur (Kocahanoğlu, 2009:137).

II. Abdülhamid, Selanik'teki Cemiyet'e ilettiği mesajda, Cemiyetin ilk ve en büyük ferdinin kendisi olduğunu, artık birlikte çalışıp vatani ihya etmenin lazım geldiğini ifade etmiştir⁵¹⁸. Meşrutiyet'in ilanının ardından 27 Temmuz 1908'de tüm gazetelerde yayımlanan Nutk-ı Padişahi yazısında Kanun-i Esasi, padişah tarafından halka ihsan edilen önemli bir belge olarak sunulmuştur. Devletin ilerlemesi ve bekası Kanun-i Esasi'nin ilanı ile doğrudan ilişkilendirilmiştir. Padişah'ın, Osmanlı Devleti'nin ilerlemesi için Kanun-i Esasi'nin gereğini

⁵¹⁷ II. Meşrutiyet'in ilk döneminde ulema, yeni rejimin İslam şeriatına uygunluğu üzerinde sayısız yazı kaleme alarak destek vermiştir. Kanun-i Esasi'de yapılan değişiklikler sonucunda 10. Maddeye "şer" ilavesiyle bu madde, "Hiç kimse şer ve kanunun tayin ettiği sebep ve suretten maada bir bahane ile tevkif olunamaz" şekline getirilmiş, Ayrıca 118. maddeye eklenen "Kavanin ve nizamatın tanziminde muamelat-ı nasa erfak ve ihtiyacat-ı zamane evfak ahkam-ı fıkhiyye ve hukukiye ile adab ve muamelat esas ittihaz kılınacaktır" ibaresi, şüphesiz meşruti idarenin daha İslami bir karakter alması sonucunu doğurmuştur. Bu hüküm Teşkilat-ı Esasiyye Kanunu'nun 7. Maddesinde de aynen tekrarlanmıştır (Özcan, 2004a:392).

⁵¹⁸ (Mayakon'dan aktaran Bk:Kalkan, 2008:47).

ve önemini görerek meşrutiyeti yeniden ilan ettiğini açıklamaktadır. Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koymaktaki maksadının ise yalnız halkı barış içinde bir araya getirmek değil, memleketin idari ıslahatını ve istibdadın sebep olduğu suiistimalleri ortadan kaldırmak olduğunu belirtmiştir. Bu çerçevede halkın da Kanun-i Esasiye, 'hiç kimseden çekinmeyerek ve devlet ve memleketin selamet ve saadetinden başka bir şey düşünmeyerek sadık kalmaları' gereğini belirtmiştir. Padişah Kanun-i Esasi'yi 30 yılı aşkın uygulamaya koyamamasının nedeni olarak, dış politika sorunlarını, ekonomik güçlükleri ve saray çevresinin kendi üzerinde kurduğu baskıyı göstermiştir. Padişah, eski rejimi tümünden dışlayan ve reddeden bir yaklaşım içerisinde. İstibdat rejimi tamamen eski hükümet temsilcileri tarafından yürütülmüş, şimdi ise Padişah'ın kendi iradesiyle istibdatı ortadan kaldırmıştır⁵¹⁹. Padişah Meşrutiyet'i kendisinin bir bağışı olarak göstermek istemiş, halk da bir süre bunu bu şekilde kabul etmiştir. İlk günlerde halk gösterilerinde de padişaha yönelik geleneksel saygı dışa vurulmuş, ancak günler geçtikçe Meşrutiyetin padişahın isteğiyle değil, Jön Türklerin zorlamasıyla ilan edildiği açığa çıkmıştır. Bunun üzerine meydanlardaki "Padişahım çok yaşa" sloganı yerini "Yaşasın hürriyet" e bırakır (Kalkan, 2008:49).

28 Temmuz 1908 Harbiye Nezareti meydanında halk toplanmış ve Selim Sırrı Bey burada kurulan kürsüde Hürriyetin memlekete getireceği faydalarını anlatmış ve artık milletin kaderinin doğru adamların eline geçeceğinden bahisle memleketin Avrupa medeniyetine erişeceğinden söylemiştir. Tophane Müşiri Rıza Paşa kürsüdeki Kuran ve tabanca üzerine Kanun-i Esasi'ye sadakat yemini etmiştir. Bu arada Trablusgarp sürgünlerinin kaçmasına yardımcı olan Recep Paşa Harbiye nazırı yapılmış, İstanbul'a gelişi muazzam bir şekilde karşılanmıştır (Sunata, 2006:223).

Tanin'de yer alan 'Teminat-ı Padişahi' başlıklı habere göre padişah, selamlık resminden sonra huzuruna kabul ettiği yabancı devlet elçilerine Kanun-i Esasi'nin ilelebet devam edeceği açıklamasını yapmıştır⁵²⁰. Hatt-ı Hümayun' başlığı altında, Osmanlı bünyesindeki bütün halkların aynı hukuka tabi olduğunu ve yine hürriyetin ilanını kendisi istediği için gerçekleştirdiğini ifade ederek, "millete hürriyet vererek kendime de otuz senedir mahrum olduğum hürriyeti itâ eyledim" demektedir.

⁵¹⁹ "Zat-ı Hazret-i Padişah ilk cülus hümayunlarında, Osmanlı Devleti gibi muazzam bir medeniyetin hükümetini artık şu asırda eski usul ile hakkıyla idare edilemeyeceğini takdir ki derin bir siyasi deha ortaya koyarak milletin kamu hukukunu bir Kanun-i Esasi ile ortaya koymuşlardır. Millet bütünü fertlerinin kanun önünde eşitliğini, bütün idari şubelerde suiistimallerin önlenmesini güvence etmiştir. Bugün Rusya'nın, İran'ın tabii hukukunu elde etmek için neler çektiği ibretle göz önünde duruyor. Her tarafta kanlar döküldüğü halde Osmanlı memleketi yalnız padişahımız Efendimiz Hazretleri'nin zekası ve çabuk kavrayışı sayesinde, böyle devlette yıkıma yol açacak buhranlar geçirmeden adalet ve hürriyet nimetine sahip oluyor." İkdam, No:5088, 25 Temmuz 1908 (Kalkan, 2008:78)

⁵²⁰ (Tanin, Nr: 1,2 Ağustos 1908: 3, 4)

7 Ağustos 1908’de tüm gazetelerde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin beyannamesi yayımlanmıştır. Cemiyet bu beyannamede Meşrutiyet’in nasıl ve kim tarafından ilan edildiğine açıklık getirmekteydi. Yapılan açıklamada, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Meşrutiyeti getirmek için yıllarca uğraştığı, padişahın da bu çabaları takdir ederek Kanun-i Esasi’yi yürürlüğe koyduğu vurgulanmaktaydı⁵²¹. Dağlar (2008:148) bu tutumun devletin bütünlüğünü korumak ve verdikleri mücadelelerin sonucunda kazandıklarını kaybetmemek amacının yattığının düşünülebileceğini ifade ediyor. İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Meşrutiyetin ilanından sonra ortaya çıkacak siyasi bir bunalımın devletin bütünlüğüne yönelik ciddi bir krize dönüşebileceğinin farkındaydı. Ayrıca Cemiyet kazandıklarını kaybetmekten de korkuyordu.

Resmen Bab-ı âli’de okunan Hatt-ı Humayun’da Sadaret, Şeyhülislamlik gibi, Harbiye ve Bahriye Nazırlıklarının da padişah tarafından seçilmesi hakkında alınan karar, Kanun-i Esasinin maddelerine açıkça karşı olduğundan, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi’nin muhalefet ve itirazları üzerine Said Paşa istifaya mecbur olmuştur. Meşrutiyetten 12 gün sonra eski sadrazam Kamil Paşa üçüncü kez sadarete gelmiştir. (Mehmed Selahaddin Bey, 1989:25)

Bir çok sürgün, devrim propagandası yaparken İran ve Rusya’da yapılan devrimleri de model olarak kanlı bir devrimin yapılmasının naralarını atmıştır⁵²². Ancak II. Abdülhamid’in kan dökülmesine gerek kalmadan Meşrutiyet’i ilan etmesi hem takdir kazanmış hem de henüz yönetimi ele alacak güçte olmadıklarından padişahla birlikte hareket etmeye çalışmalarının bir gereği olarak ılımlı tavırlarını sürdürmüşlerdir. 25 Temmuz’da “Padişahım Çok Yaşa” başlıklı altında, Rusya ve İran’da kanlı devrimler olurken Osmanlı Devleti’nde farklı olduğu vurgulanır. “Bugün Rusya’nın İran’ın istihsal-i hukuk –u tabiiyye için neler çektiğini nazar-i ibret önünde duruyor. Her tarafta kanlar döküldüğü halde Memalik-i Osmaniye mahza padişahımız efendimiz hazretlerinin eser-i fatanet ve kıyasatleri olarak böyle cismi devleti rahnedar edecek, buhranlar, ihtilaclar geçirmeden nail-i nimet adalet ve hürriyet oluyor. ...”⁵²³

⁵²¹ Meşrutiyet’in ilanının ardından İttihatçıların II. Abdülhamid’den bekledikleri Avrupalı yöneticiler gibi davranması, serbestçe kendi ülkesini, Avrupa’nın her tarafını gezmesi, saklanmaması ve ümmetle arasındaki perdenin kalkmasıdır. Teşrifatçı Hayreddin Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti erkanından Yüzbaşı Ruşen Efendi’yle konuşmasında, Ruşen Efendi’nin Kanun-i Esasi’nin askerin süngüsü ve subayların kılıcı eliyle millet tarafından alındığı vurgulanarak eğer Kanun-i Esasi uygulanmazsa cemiyet ve fedailerin İstanbul’a giderek sarayları mahvederek Nişantaşında on sekiz katlı bir meclis binası yapacaklarını bir beyaz güvercin uçurup kimin başına konarsa onu hükümdar yapacaklarını belirtmiştir (Soysal, 2011: 76)

⁵²² Meşrutiyet’e giden yolda 1905’ten sonra kan dökerek ihtilal yapmaktan söz edildiğini görmekteyiz. Doğrusöz Gazetesi’nin, 26 Temmuz 1906 10 numaralı gazetede birinci sayfada Ahmed Kemal yayımladığı şiirde “.... Kalkalım ister ise kan ile olsun
Kalkın ey ahali-i vatan kan dökelim
Müstebidler bize gariban olsun. ...”demektedir.

⁵²³ Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan, İkdam Gazetesi, Nr: 5088, 5 Temmuz 1908: 12.

II Meşrutiyet'in ilanının ardından bir dönem durgunluk olsa da kısa süre sonra problemler yeniden başlayacaktır.⁵²⁴ Meşrutiyet'in ilanı üzerine her şeyin kendiliğinden düzeleceği zannediliyordu. Halk istibdatla kendisini en çok yoran vergiyi vermeyeceğini düşünüyordu⁵²⁵. Gayrimüslim ayaklanmaları artık sona erecekti. Hüseyin Cahit, 'Kuvvetli Türkiye'⁵²⁶ başlıklı yazısında Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren tarihçesini verip azınlık ayaklanmalarına gelmekte ve Ermeni isyanlarından bahsetmektedir. Ermenilerin isteklerinin adalet olduğunu belirten Hüseyin Cahit, "İşte mazhar-ı adalet ve müsavat oldular. Artık Ermeniler için eminiz ki hepimizle birlikte hasıl oldukları bu hukuka dört elle sarılacak hep birlikte vatan-i müşterikimizin tealisine çalışmaktan başka arzu edecek bir şey kalmamıştır." Yine anasır-ı İslamiye arasında görülen ihtilaf eserlerine gelince bu hal hiçbir zaman ciddi olmak üzere telakki edilemez. Arap, Arnavud, Türk vesair unsurlar her zaman kardeş gibi yaşamışlardır. Bundan sonra da anasır-ı saire ile kardeş gibi yaşayacaklardır'. Hüseyin Cahit, Rumeli'deki ayaklanmaların zulümden kaynaklandığını, kuvvetli bir Osmanlı meşrutiyeti altında adalet ile idare edildiklerinde isyan etmeyeceklerini söyler. Kuvvetli Türkiye dış ülkelerin hırslarını da engelleyecekti. Balkanlarda çıkacak bir yangın tüm Avrupa'yı tutuşturacaktı. Ama Meşrutiyetin getirdiği huzur ve sükun Avrupa ufuklarını saran savaş bulutlarını da dağıtacaktır. Hüseyin Cahit yine "Bulgaristan, Rumeli ve Islahat" başlıklı yazısında yine aynı konuya değinir. Bulgarların devr-i sabıkada zulüm gördükleri için ayaklandıklarını ancak şimdi umum efradla birlikte onların da zulümden kurtulacaklarını ifade eder. Artık Bulgarlar da diğer unsurların sahip oldukları hakka sahip olacakları için artık şikayette bulunmayacaklardır⁵²⁷. Bu sebeple Rumeli'deki şekavet de sona erecek zannı ile demiryolları muhafız kuvvetler müfettişlikleri lağvolundu. Hakikaten de şekavet o günlerde durmuştu (Erkin, 2010:81). Ancak kısa süre sonra Balkanlar'da isyanlar yeniden başlayacaktır.

⁵²⁴ Meşrutiyet'in ilanına ön ayak olan gizli bir siyasi muhalefetin mensubu olarak Jön Türklerin üye sayısını tam olarak tespit etmek imkansız görünmektedir. Bu hususta, 11 ile 20.000 arasında değişen çok farklı rivayetler bulunmaktadır. Üye profili konusunda ise, tam tersine homojen bir yapı arz etmektedir. Buna göre Jön Türkler, Osmanlı toplumunda nüfusun çok az bir kısmını temsil eden elit zümreler olarak adlandırılabilirler bürokrat, sivil aydın ve modern subaylardan müteşekkil bir hareketti. Bu özelliğinden dolayı, gerek üye profili ve gerekse savundukları siyasi fikirleri açısından hiçbir zaman bir kitle hareketi olmamıştır. Bundan dolayıdır ki, siyasi bir hareket oldukları ve iktidarı ele aldıkları halde, Osmanlı tarihinde inkılap anlamında büyük bir dönüşümü gerçekleştirememişlerdi (Alkan, 2009:129).

⁵²⁵ "Zavallı çiftçiler, eski istibdat idaresinin en büyük tesirini vergi yükü olarak hissettiği için, şimdi eski devrin çektiğini anlayınca, bunların bütün vergilerin kalkmış olduğunu zannetmeleri -ruh halleri düşünülecek olursa- doğaldır. Fakat verginin gerekliliğini çabuk kavrayacakları bellidir." Tanin, .no:19, 19 Ağustos 1908. (Kalkan, 2008:241)

⁵²⁶ Hüseyin Cahit, Tanin, "Kuvvetli Türkiye", Nr:16, 7 Ağustos, 1908: 1.

⁵²⁷ Tanin, Nr:16, 7 Ağustos 1908

Tanin’de Sadrazam Kamil Paşa’nın Tan gazetesi muhabiri ile mülakatı yayımlanır. Kamil Paşa bu mülakatta: “Münasebat-ı hariciyeye gelince herkesle hoş geçinmekte bir hissi bahtiyar davranacağız. Bulgaristan’ın, Sırbistan’ın, Yunanistan’ın bir takım ameli vardı ki bunları şimdi şüphesiz terk edeceklerdir. Ben eminim ki Avrupa hükümetlerinin muavenetiyle sükun ve asayiş muhafaza edilecektir. Şimdiye kadar Avrupa devletleri bizden cüda (ayrı) davranıyorlardı. Çünkü hattı hareketimiz muvaffak değildi. Onun için bizim hareketimizde alakadar olan devletlerin müzaheretini kaybettik. Almanya’nın olduğu gibi Fransa’nın İngiltere’nin, Avusturya’nın da müzaheretini kazanacağımızı ümid ederim’ der⁵²⁸. Yani meşrutiyetten beklenti hükümet katında da aynıdır, yabancı müdahalesi ve azınlık isyanlarının sona ereceği düşünülmektedir. II. Abdülhamid’in basın üzerinde baskılarının II. Meşrutiyet’in ilanı ile sona ermesiyle birçok gazete piyasada yer almıştır Gazeteler dönemin havasını yansıtmaları ve halk üzerindeki tesirleri ile her zaman kamuoyu üzerinde etkili olmuşlardır. Osmanlı Devleti’nde gazetenin halkı bilgilendirme görevini üstlenmesi Meşrutiyet’in ilanında da kendisini göstermiş ve halk; hak, adalet, hürriyet, vatanperverlik, uhuvvet, müsavat gibi kavramlar konusunda bilgilendirilmiştir.

Tanin gazetesi dönemin etkili gazetelerinden biri olarak daha çok partizan bir nitelik kazanmış ve Meşrutiyet’in ilanında etkin rol oynayan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin sözcülüğünü üstlenmiştir. Anayasa’yı yeniden yürürlüğe koyan padişah ve cemiyetin uyum içinde hareket etmesini, böylece dış ülkelere karşı ‘Kuvvetli Türkiye’ imajı verilmesini amaçlamıştır.

Meclis 17 Aralık 1908 Perşembe günü açılmıştır. Yalman, hatıralarında Meclis’in açılış nutkunu padişahın bizzat okumadığını belirtir. Kendisi adına okunan nutukta şöyle diyordu. “Hal ve şartların icabıyla meclis muvakkat bir tatil devresi geçirmişti. Gösterilen lüzum ve izhar edilen arzuların karşısında Kanun-i Esasi’yi hiç tereddüt etmeden yeniden yürürlüğe koydum. Buna aykırı olan rey ve mütalaalara rağmen böylece hareket ettim. Memleketin Kanun-i Esasi ile idaresi hakkındaki azmim katidir, hiç değişmeyecektir.”⁵²⁹ (Yalman, 1970:89).

⁵²⁸ Tanin, Nr:8, 9 Ağustos 1908:4.

⁵²⁹ Şeyhülislam Cemalettin Efendi hatıratında padişahın, meşrutiyetin ilanı ile ilgili sözlerini şu şekilde aktarır: Harp esnasında Medrese talebesi Mebusan Meclisi’ne müracaatla münasip olmayan isteklerde bulundular. Bu hal ile meclisin devamının devlet için zararlı olacağını anladığımdan, kanunun bana verdiği yetkiye dayanarak geçici bir zaman için tatile mecbur oldum. Sonra bir kaç defa açmak niyetinde bulunduğum halde engeller çıktı. Bu meyanda Mülkiye Mektebi gibi fikir terbiyesine hizmet edecek müesseseleri açarak milleti Meşrutiyet idaresine hazırlamaya çalıştım. Bu defa gösterilen umumi arzudan istenilen kabiliyetin elde edilmiş olduğu kanaatine vararak, vekillerin kararını beklemeksizin Meclis-i Mebusan’ın açılmasına emir verdim” der (Şeyhülislam Cemalettin Efendi, 1978:34).

Meclis açıldıktan 15 gün sonra Abdülhamid 31 Aralık'ta Yıldız'da ziyafet verir⁵³⁰. Bu ziyafette anayasanın koruyucusu olduğunu ilan edecektir. Cevat Bey yemekte Abdülhamid'in söylevini okumuştur:“.... Anayasamız hükümlerinin –Tanrının yardımıyla- korunmasına nefsimi adadığımı ve buna karşıt bulunacak her kim olursa olsun, en birinci düşman ve en birinci karşıtı-halifeniz ve padişahınız sıfatıyla- ben olacağımı güvence verir ve doğrularım..” (Yalçın, 1976:62). Kanun-i Esasi'ye zarar vermek isteyenlerin baş düşmanı olarak, padişah ve halife sıfatıyla kendisini gösterir. Özellikle de “Saltananatın, devletin ve memleketin nighabân-ı hukûku evvel Allah, sonra millet ve Meclis-i Mebusan'ı Millettir” cümlesi büyük coşku ile karşılanır (Dinçyürek, 2013:66-68).

II. Abdülhamid, meşrutiyetin ilanı için verdiği söylevde ilk anayasanın tatilinden başkalarını sorumlu tutmuştur. “Ülkemizde maarifin ilerlemesiyle, halkın eğitim düzeyi istenen dereceye ulaşınca kadar adı geçen yasanın ertelenmesi tavsiye yoluyla söylendiğinden Mebuslar Meclisi'nin yeniden toplanması belli bir vakte bırakılmıştı. ...Şahane ülkemin her yanında olaylar okullar kurularak maarifin ilerlemesine özen gösterilmişti. Şükürler olsun o maksadın elde edilmesiyle maarifin yaygınlaşması sayesinde halk sınıflarımızın yetenek düzeyi ilerlediği için, gösterilen arzuya dayanarak ve bu arzunun gerçekleşmesi devlet ve ulusumuzun şimdi ve ilerde mutluluğunu gerektireceğine inandığımdan, buna karşıt düşünce ve oylara karşın, kararsızlık çekmeden anayasayı yeniden yürürlüğe koydum.” (Yalçın, 1976:62).

Tarihin bir cilvesi olarak İttihat ve Terakki de II. Abdülhamid'in uyguladığı siyaseti kendisi de uygulayacaktı. Yine sürgünler⁵³¹, yine gözetlemeler⁵³², yine yasaklar ve bunlara ek olarak fedailer, ölüm cezaları⁵³³ ve suikastler.

⁵³⁰ Yalçın, (1976:61) anılarında II. Abdülhamid'in yanında oturarak onunla sohbet eden Ahmet Rıza'yı yadırgamıştır. “Para ile, rütbe ve memurluk vaadleriyle bir türlü eğitilmeyen o sağlam ve yüksek Ahmet Rıza'yı böyle bir bardak su ile yola getirmek varken, Abdülhamid bunu acaba neden vaktiyle düşünmemişti.” Abdülhamid Ahmet Rıza'nın çektiği sıkıntıları sanki kendisi sebep olmamış gibi dinliyordu.

⁵³¹ “...haritada Yemen'den tutunuz Fizan'a kadar nereleri, ne cehennemler, ne gayya kuyuları , nereleri yazılı değil ki! Koca imparatorluk bu... Tam sürgün cezasıyla devlet idaresine uygun, ucu bucağı bulunmaz, kuş uçmaz, kervan geçmez, yılan bağırsağını sürüme menfalar ülkesi! Sonra bizi bula bula cennet gibi Sinoplara, Çorumlara, Bileciklere sürmüşlerdi; zira menfa sayılacak memleketlerin en korkunçlarını Meşrutiyet idaresi tasfiye edip işin içinden çıkıvermişti. Halbuki sürgün cezası rekorunu da yine o idare kırmış, müstebit padişahı geride bırakmıştı; düşününüz ki, İttihatçılar yalnız bir defasında Sinop'a vapur dolusu sürgün göndermişler, az görmüşler, arkadan da her postada bir miktar daha yollamağa devam etmişlerdi. Ellerinden gelse karaya incecik bir zırhla bağlı yarımadağı çöktürüvereceklerdi mübarekler! Bunların yekunu padişahın otuz üç sene süren kötü idaresindeki mecmuu hesaptan galiba fazlaydı!” (Karay, 2011:13-14)

⁵³² II. Abdülhamid'in son Bahriye Nazırı, Hasan Rami Paşa Meşrutiyet İhtilali günlerinde rütbeleri sökülüp Rodos Adası'na iskan edilmiş, aslında sürülmüştü. Kendisi Rodos'ta sürgün iken Heybeliada'daki evi de gözetlenir. “Hürriyet diya avaz avaz bağırانlar şimdi basına yazılı olmayan sansür koydular.! Hadi Sultan Hamid devrinde Murad, Reşat, Namık Kemal , Vatan, Hürriyet, Yıldız, Kızıl ve Burun ve bir de Cumhuriyet

4.2. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Sürgünlere Yaklaşımı ve Fedakaran-ı Millet Cemiyeti

Cemiyet Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesi ve Meclis'in açılmasıyla birlikte 'af' çıkarılmasını istemiştir. Böylece bütün hapisanelerde siyasi suçlardan hükümlü mahkumlara yönelik aff-ı âli Meclis-i Vükela'da müzakere edilmiş padişahın onaylamasıyla yürürlüğe girmiştir. Ancak affın bütün Osmanlı vatandaşlarını kapsamaması sadece Makedonya'da geçmişte tutuklanan İttihatçılara özgü olması tepkilere neden olmuştur (Aslan, 2009:43). Ancak bu sınırlı affın hapisanelerde mahkumlar arasında yarattığı kargaşa ve taşkınlıkları üzerine cezalarının üçte ikisini tamamlamış olan adi suçlular ile on beş seneden beri mahpus bulunan müebbed kalebend ve kürek mahkumlarının da affedilmeleri kararlaştırılmıştır (Köksal, 1996: 142). Şûra-yı Devlet çıkarılan affı, adi ve siyasi suçları da içine alacak şekilde genişletilerek yeniden düzenlenmiş ve tüm vilayetlere duyurulmuştur. Genel af siyasi suçlardan mülteci olarak yabancı ülkelere sığınanları da kapsamaktaydı. Ancak af kanununa rağmen serbest bırakılmayan ve bu nedenle Adliye Vekaleti'ne başvuranlar olmuştur (Aslan, 2009:44).

Meşrutiyet'in ilanının ardından memleketin dört bir yanına dağılmış ya da Avrupa'da, Mısır'da, Balkanlar'da zorunlu olarak firar hayatı yaşayan sürgünler İstanbul'a ve memleketlerine dönmeye başlayacaktır. Gazete bu noktada halkın dileklerini yerine getirme görevi üstlenmiştir. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte halkın istediği 'genel af', basının da desteğiyle çıkarılacaktır⁵³⁴. Tanin'de de Yakup Ali, 'Afv-ı Umumi' başlıklı yazıda şu an hapiste olan kişilerin hangi suçlardan dolayı ceza çektiklerini sorgulayarak, "...vatani milleti sevmek, hürriyete, adalete, uhuvvete inanmak suç mudur?" diye sorar ve hükümetten 'afv-ı umumi'nin çıkarılmasını ister⁵³⁵. Hüseyin Cahid de aynı gün 'Bab-ı alî'nin Mesleği' başlıklı yazısında halkın Bab-ı alî önüne gidip 'afv-ı umumi' ilan olunmadıkça oradan

kelimelerini kullandın mı doğru jurnal ederlerdi. İyi de şimdi, evime gelenleri bile gözetliyorlar" diye yakınmıştır (Hasan Rami Paşa, 2013:17-20).

⁵³³ Abdülhamid zamanında yasal ölüm cezası uygulanmazdı. Onun için İstanbullular sokakta asılmış bir adamı hiç görmemişlerdir. Ben de görmemişim. Abdülhamid tahttan indirildiğini top sesleriyle öğrenmişti. 31 Mart hadisesi sonrası Harp Divanı kararları ile 31 Mart hadisesi sonucu yakaladığı asiler Ayasofya alanında asılmıştır (Yalçın, 1976:139).

⁵³⁴ Hürriyet ilan olunduğu her tarafa bildirildiği halde memleketin bir çok yerindeki siyasi sürgünler ve mahpuslardan henüz serbest bırakılmadıklarına dair pek çok telgraf gelir. Babıali, vilayetlerdeki sürgünlerin, mahkumların salıverilmelerini emrederken yalnız Rumeli vilayetlerine telgraf çekmiş, Anadolu vilayetleri ile Hicaz, Yemen ve Trablusgarp'ı unutmuştu. Bunun üzerine Babıali önünde toplanan halk bütün siyasi mahkumların ve sürgünlerin hemen bırakılması için çağrıda bulunmuştur. Kalabalığın Sadrazam Said Paşa ve Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'ya ilettiği talep, Babıali'nin bu yöndeki talebi vilayetlere telgrafla bildirmesinin ardından dağılmıştır. (Tevfik, 2011:242)

⁵³⁵ Tanin, Nr:1, 2 Ağustos 1908: 3.

ayrılmayacaklarına ahd etmeleri üzerine, esasında padişahın irade-i seniyesinin Bab-ı Ali’de olduğu ama işleme konulmadığını gördüğünü ifade eder. Hüseyin Cahid, “ Taraf-ı şahaneden Kanun-i Esasi ahkamına riayet olunacağına dair Kuran-ı Kerim üzerine yemin edilmemiş ve bu yemin resmen tebliğ olunmamış olsa halk kabil değil müsterih ve metin olamayacaktı. Halk, padişahın hüsnü niyetinden emin olduktan sonra ihzayı şiddetle Bab-ı Ali’ye çevirdi” der⁵³⁶.

Meşrutiyet’in ilanına kadar zorlukla ve büyük bir gizlilikle üye kaydedebilen İttihat ve Terakki, II. Abdülhamid’in baskıcı politikalarından bıkan kişilerin sayısının artmasıyla 1907’de örgüte üye sayısı artmıştır⁵³⁷ (Okay, 2001:13). İttihat ve Terakki ideallerini Fransız İnkılabı’ndan alırken icraat usulünü Makedonya Komiteciliğinden alarak gelmişti. Komitecilik uslüyle meşrutiyet tesis etmek istiyor ve zannediyordu ki şekil halinde de de olsa bir kere meşrutiyet teessüs ederse artık üst tarafta her şey kendiliğinden yoluna girer. Bunun için İttihat ve Terakki, meşrutiyetin bekçiliği vazifesini kendi üzerine alıyor, meşrutiyeti tatbik vazifesini de meslekten gelme devlet adamlarına bırakıyordu. İttihat ve Terakki daha ziyade karanlıkta, kuliste gizlendiği zaman heybetlidir. Meydana çıkıp da bütün varlığını gösterdiği zaman memleket içindeki nüfuz ve kudreti azalacaktır (Birgen, 2009:79-80). Meşrutiyetin ilanının ardından hürriyeti sağlayan bir cemiyet olarak görülünce itibarı bir anda artmış ve insanlar cemiyete üye olmak için adeta yarışır hale gelmiştir. Cemiyet bir süre sonra bu ilgiden şımaracaktır⁵³⁸ (Mehmed Selahaddin 1989:15). İstibdat altında bunalmış olan İstanbul halkı, ilk günlerde meşrutiyet coşkun bir sevgi ile karşıladı. Bilhassa memurların senede ancak altı ay aylık alan kısmının duyduğu memnuniyetin sonu yoktu. Bir kısmı

⁵³⁶ Tanin, Nr:1, 2 Ağustos 1908:4.

⁵³⁷ Topçu subaylığından mezun Selim Sırrı 1907’de yine okulda gizli olarak Abdülhak Hamit, Ziya Paşa ve Namık Kemal’in eserlerini okumaktadır. Arkadaşlarından topografya muallim muavini topçu Yüzbaşı Nahit ve Mühendis Çolak Salimin ısrar ve delaleti ile İttihat ve Terakki’ye girmiştir. 2 Temmuz da Sultan Mahmut türbesinin yanında halka hürriyetten, müsavattan, adaletten uhuvveten nutuk atar. Halka İttihat ve Terakki azası olduğunu gösteren mühürlü hüviyet varakasını göstererek, halka meşrutiyete sadakat yemini ettirir. Sıra okullara gelir. Avukat Baha, Selanikli Mühendis çolak Salim ve Selim Sırrı; Selimiye Kışlası, Tıbbiye mektebi, Tophane zabıtları ve amelesi, Topçu mektebi ve Mühendishane-i Berri Hümayunda yemin ettirmekle görevlendirilerler. Yemin:

“Sevgili padişahımızın tebeai sadıklarına ihsan buyurdıkları Kanun-i Esasi ahkamı münifine ömrüm oldukça harfiyen itaat edeceğimi ve otuz iki sene mukaddem bazı erazilin ihanetile lağvedildiği gibi yine ilerde maazallah böyle bir hal vuku bulursa hürriyeti vataniyenin muhafazası uğrunda kanımın son katrası akıncıya kadar Osmanlı İttihat ve Terakki cemiyetine yardım edeceğimi ve her kim cemiyet aleyhinde ikai fesada cüret eyleyse kendi elimle öldüreceğimi ve bize bu lütfu bahşeden sevgili padişahımıza, din, millet ve vatanıma kemali sadakat ve ubudiyetle hizmet edeceğimi Kuranı azimüşşan’a elimi basarak yemin ederim. Vallahi billahi” Nazır Topçu Feriki Livarnalı Rıza Paşa yemindeki öldürme fikrine karşı çıkar. Selim Sırrı buna sinirlenir.”Ancak Rıza Paşa’ya cebretmek imkanına malik değildik. Elimizde kuvvet yoktu. Blöfle iş görüyorduk. Bu yüzden mesele ihdas etmemeye karar verdik. Yeminden cemiyete ait olan kısmı çıkardık.”(Tarcan,1946:36-41)

⁵³⁸ Bütün İttihatçı gazetelerinde Cemiyet’in adı daima “Cemiyet-i Mukaddese” olarak yazılmış, cemiyete bu kadar minnet yükletmek halka ağır gelmeye başlamıştır.Cemiyet-i Muhtereme, meşrutiyet ve hürriyeti başımıza kaka kaka bizi o hale getirdi ki “-Alınız hürriyetinizi. Biz istibdatla yaşamaya buna tercih ederiz., diyeceğimiz geliyor.” (Tevfik, 2011:272)

hakikaten memnun, diğer bir kısmı da korkudan memnun görünerek, bütün İstanbul halkı hemen kırmızı beyaz kordelaları taktı ve İttihatçı oldu. Kulüpler açıldı ve hemen doldu. Birgen (2009:81) anılarında şu şekilde aktarır: “O zamanlar İttihatçı olmak için ‘İttihatçıyım’ demek kafi gelmişti. İstanbul’da ise herkes İttihatçı idi. Abdülhamid bile yakasına kırmızı beyaz kurdela taktıktan sonra, artık kim İttihatçı olmayacaktı? Bütün kabak, Abdülhamid devrinde yapmış oldukları fenalıkları üzerinde ittifak hasıl olmuş, beş on düzine saray mikrobunun başına patladıktan sonra artık, millet, padişah, İttihat ve Terakki hep bir olmuşlardı. İttihat ve Terakki’ye girmeyenler, yalnız imparatorluktan ayrılmak isteyen veyahut muhtelif ecnebi tesiriyle ayrılmaya doğru sevk edilenlerle muhtelif sebeplerden dolayı ona karşı husumet besleyenlerdir.” İttihat ve Terakki, II. Meşrutiyet öncesindeki gizli örgütlenme döneminde, üyesi olmamış kimselere soğuk bakıyordu. Yine Meşrutiyetin ilanından kısa süre sonra kendinden beklenenleri yerine getiremeyeceği anlaşılması yeni muhalif hareketlerin doğmasına neden olmuştur. Sürgünden dönenler hak arayışına girmiş, ancak istediklerini elde edememişlerdir. Böylece siyasi mağdurlar sorununun ortaya çıkması, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin oluşumuna neden olacaktır.

Memur iken sürgüne gönderilip genel aften faydalanıp İstanbul’a dönenlerin maaşları hazine tarafından ödenmiştir. Zorunlu ikamete memur edilenlere ikamette bulundukları maaşları aynen verilecekti (Aslan, 2009:51)

Sürgünler bulunduklarını yerlerde siyasi faaliyette bulunmasalar, İttihat ve Terakki Cemiyeti ya da diğer cemiyetlere üye olmasalar bile, yıllardır yaşadıkları mahrumiyetin giderilmesini beklemek en tabii haklarıdır. Ancak hem ekonomik anlamda bir iyileşmenin olmaması hem de İttihat ve Terakki’nin kendi yandaşlarını kayırma tutumu yaşadıklarından hoşnutsuz yeni bir muhalif topluluğun ortaya çıkmasına neden olacaktır⁵³⁹.

Sürgünler arasında zaten İttihatçı olan memurlar ile etkin olan firari sürgünler genelde istediklerini elde ettikleri için ses çıkarmıyorlardı. İttihatçı olmayıp da sıkıntı içinde bulunanlar 12 Ağustos 1908’de Sultanahmet’te Millet bahçesinde bir toplantı tertip ettiler. Toplantının gayesi bütün sürgünleri tanıştırmak, birlik kurmaktır. Burada ilk konuşmayı Necip Nadir Bey yapmış ve hukuklarını savunmak için bir cemiyet kurulmasını teklif etmiştir. Kurucuları Süleyman Tevfik Paşa, Miralay İsmail Hakkı, Necip Nadir Bey, Avnullah El-Kazımi Bey, Ali Vefa, Dr. Ali Saib, Abdülkadir Kadri, Hacı Cemal, Behçet, Ertuğrul Şakir

⁵³⁹ Rıza Nur, 1914’te yazdığı Cemiyet-i hafiye kitabında şu sözlere yer vermiştir. “Ben Abdülhamid’in zamanı, icraatı, ricali, ile ahval-i zamaneyi mukayese ederek “hürriyet ve salah-ı memleket” namına hiçbir şey görmedim. Görülen yine aynı işler, beklenen yine aynı akıbet-i meş’ume. Hem de sabıkından mahuf, sabıkından daha seri...” “Devr-i istibdaddamuztarıbdım, rahatım yoktu, çünkü o zamana, o gidişe uyamıyordum, meşrutiyet olsun da yüzüm gülsün diyordum! Eyvah ki meşrutiyet oldu yine uyamıyan tarafta kaldım, yine muztarıbdım; belki daha ziyade. ... Çünkü ortada görülen meşrutiyet tasavvur olunana benzemedi.” diyecektir. (Rıza Nur, 1997:16-20)

Beylerdi. Başkan Avnullah Bey, Genel Sekreter Kürd Ahmed Hamdi seçildi. Mevlanzade Rifat ve Hasan Fehmi gibi tanınmış gazeteciler de cemiyete mensuptu. Böylece mağdur siyasiler, Avnullah Kazımı⁵⁴⁰ başkanlığında yarı siyasi bir dernek denilebilecek Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nde örgütlendiler (Kabacalı, 2002b:41). Cemiyet, Meşrutiyet'in ilanı sonrasında kendisini Meşrutiyetle özdeş gösterme ve 'mücadeleden doğan hak' temeli üstünde siyaset yapma gayretinin bir örneğidir (Emiroğlu, 1999:60). Heyet-i idaresinde Nadiri Fevzi ve Tayyar Bey'lerle Fethullah Kürt Ali ve Mahmut Esat Efendiler, Bahriyeli Sami gibi kişiler bulunuyordu. Mülki ve askeri ne kadar siyasi mağdurlar varsa hemen hepsi cemiyete kaydolunuyor; İttihat ve Terakki'den görmedikleri lütuf ve himayeyi buradan bekliyorlardı (Pekmen, 2013b:65).

II. Meşrutiyetin ilk hükümeti 16 Ağustos 1908'de açıkladığı programda ancak acil olan ve devletin maliyesinin düzenlenmesi gibi öncelik verilmesi gereken konular ele alınmıştır. Kamil Paşa hükümeti, bütçenin vakit kaybedilmeden yapılması gerektiğini düşünüyordu. Hükümet, bütçede tasarruf sağlamak adına, tensikat yani memurun işten çıkarılması ya da bir süre görevden uzaklaştırılmasını uygun görmüştü (Aykanat, 2017:96). Mağdurinler ise II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında akın akın İstanbul'a dönerken çektikleri sefalet nedeniyle kendilerini çok büyütüyor hepsi de bir memuriyete tayin edilerek çektiklerinin karşılığını görececeklerini düşünüyorlardı.

'Devr-i sabık' sürgünlerinin halinin ne olacağı Ocak başından meclisin ve Heyet-i Vükela'nın gündemindeydi. Siyasî sürgünlerin bazılarının sürgün yerlerinde maaş ve yevmiye verilmemiş, üstelik eski memuriyetlerine başkaları tayin edilmişti. Bu konumdaki kişilerin durumları 1909 yılı başında Meclis-i Vükelâ'da gündeme getirilmiş ve sürülenler lehinde karar alınmıştır. Buna göre, sürgün ve firarilerden daha önce memuriyeti bulunmayanların memuriyet, maaş ve yevmiye talep etme hakları yoktur. Daha önce memuriyette bulunanların hizmetlerine muadil bir memuriyette istihdam edilmeleri uygun görülmüştür. Ayrıca, bunlar içinde talebe olup da yüksek tahsil görmüş olanların mektebe kayıt ve kabulleri kanunen mümkün olmayacağından bunlardan iyi hali görülenlerin polislik gibi uygun bir hizmette istihdamlarının merkeze bildirilmesine karar verilmiştir (Ünlü, 2010:316). Hükümet, önceki dönemde taşraya sürülen ve basında geniş bir şekilde yer alan memurların durumunu da değerlendirerek bunları önceki görevlerine iade etmenin mümkün olmadığını, bu nedenle de Hazine-i Hassa Nezareti'nde boşalacak kadrolarda tasarruf etme kararı almıştır. (Tural, 2006:133) Eski idareye hafiye ve jurnalcılık yapanlar devlet dairelerinden ihraç edilecekti.

⁵⁴⁰ Esseyd Mehmed Avnullah el-Kazımı, II. Abdülhamid'e karşı düzenlenen bir ayaklanma girişimiyle ilişkisi bulunduğu gerekçesiyle mahkum edilmişti. Önce Sivas'a sürgün edilse de kaçma teşebbüsü üzerine Sinop'a kalebent gider. Ama II. Meşrutiyet'in ilanından ardından bütün mahkum ve sürgünlerle birlikte serbest bırakıldı.

Ayrıca bir sürü acezeden de kurtulmak mümkün olacaktı. Tensikat istekleri matbuat tarafından da ifade ediliyor, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti çatısı altında toplanan eski devir mağdurları da bir taraftan Tensikat'ı diğer taraftan da bu arada farklı muamele görmeyi, yani yeni bir işe kaydırılmayı bekliyorlardı⁵⁴¹ (Birinci, 2012:2016-217).

Yemen, Hicaz, Fizan gibi sürgün yerlerinden İstanbul'a dönen menfilerin çoğu Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'ne girmişlerdi. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin teşebbüsleri sonucu siyasi mağdurların bir kısmı birer göreve alındı. İstibdat mağdurlarına iş ve yardımda bulunmak üzere bir de yardım fonu oluşturmuşlardı. Cemiyetin dört bine yakın üyesi ve militan bir gücü vardı. Süleymaniye merkezi öfkeli kişilerle dolup taşmakta, kalabalık gruplar halinde Nezaretler önünde hak arama nümayişleri yapmaktaydılar (Kocahanoğlu, 2009:150). Sürgünlerin maaş bağlanmayan bir kısmına da oturdukları yerde hidemat-ı vataniyye tertibinden maaşa bağlandı ve bu hayli dedikodulara sebep oldu. Bu durum en çok İttihatçıları rahatsız ederken ilerde kendisine rakip olmasını istemedikleri bu cemiyetin işini bitirmeye karar verdiler ve bir baskınla şubelerine saldırdılar. Bu da İttihat ve Terakki'ye karşı halk da bir tepki uyanmasına neden oldu.

Serbest matbuatın gelmesiyle İstanbul'da bir anda çıkan gazete sayısı artmıştı. İkdâm'da Ali Kemal, Serbesti'de Hasan Fehmi ve Mevlanzade Rıfat, Mizan'da Murat Bey, Volkan'da Derviş Vahdeti en sivriken gazete yazarları oldu. O zamanın gazeteleri henüz fotoğraf ve resimli roman basmadıklarından polemiklerle satışları arttırmaya çalışıyorlardı. İttihat ve Terakki'ye karşı da oldukça sert muhalif yazılar yazılıyordu. İttihat ve Terakki'nin etkin muhalifleri kendi cemiyetlerinden olmayan sürgünlerdi. Bunlar İttihat ve Terakki'nin Hürriyet'in ilanından sonra gözaltına alındıkları istibdat yönetiminde nefret edilen kişileri yaptıkları bağış karşılığında serbest bıraktığını yazıyor ve bunu eleştiriyorlardı. Yine yaşanan ekonomik kriz devam ettiğinden ve yeni kaynaklar kısa sürede yaratılamayacağından hükümetin bir anlamda devlette küçülmeye giderek devlet memuru sayısını azaltması temel eleştiri konularından biriydi. Bu tensikat sorunu İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne tepkinin oluşmasında en büyük etkenlerdendi.

II. Abdülhamid zamanında bir anlamda sosyal patlamalara neden olan geçim sıkıntısı İttihat ve Terakki zamanında da devam edecekti. Ödenemeyen ve geçimine yetmeyecek derecedeki maaşların durumunda Meşrutiyetin ilanı ile de bir değişiklik olmamıştı. İlk zamanlarda II. Abdülhamid döneminde 5-6 ayda bir dağıtılan maaşların düzenli olarak ödenmesine geçilmişti ancak o da kısa sürede bir sonraki aya sarmaya başlamıştı. Memurlar

⁵⁴¹Eski sürgünlerden Derviş Vahdeti'nin çıkardığı Volkan gazetesi de menfalarında bu kadar zulm çekmiş menfilerin haklarını savunur. (Nr:3:2)

günü kurtarmak adına ek geçim kaynakları ararken öğretmen olarak çalışmak bunların en yaygını idi. Devletin küçültülmesi için kamu istihdamını azaltarak (tensikat), mali dengelerin sağlanması hem yeni bir muhalefete neden olacak hem de başarılı bir politika olmayacaktır (Tural, 2006:43). Tensikat bir boyutuyla tasfiye olarak görüldü ve İttihat ve Terakki Abdülhamid Dönemi kadrolarını tasfiyeye başladı. Tasfiye ilk günlerde İstanbul ve taşrada memur ve askerlerin dairelerden çıkarılıp atılmaları, bazılarının tutuklanması veya sürgüne gönderilmesi şeklinde yapılmaktaydı. Ardından hükümet programına alındı ve nezaretlerden çok sayıda memur ve asker tasfiye edildi. Tepkiler üzerine Aralık 1908’de tensikatta ilgili yasa çıkarılmasına karar verildi. 1909 yılında yürürlüğe konulan kanunla, memur, asker ve ilmiye mensuplarından bazıları yaş haddinden zorunlu emekli edildi, bir kısmına mazuliyet maaşı bağlanırken bir kısmına da tazminat ödenerek görevden uzaklaştırıldı. Tasfiyeler, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin gözetimi ve denetiminde gerçekleşiyordu. Böylelikle II. Abdülhamid’in bürokratik kadrosu temizlenmiş oluyordu. Kamil Paşa sadarete geçtikten sonra 16 Ağustos’ta hükümet programıyla tensikata devam edildi. Hemen ardından II. Abdülhamid’den memur sayısının gereğinden fazla, memurların ehliyet ve yeteneklerinin yetersiz olduğunu ifade eden irade alındı.

Büyük küçük bütün memuriyetlere İttihat ve Terakki’nin emniyet ettiği kişilerin getirilmesi⁵⁴², akraba ve eş dost kayırılması zamanla şikayet konusu haline gelmiştir. 1908 yaz ve sonbaharında yürürlüğe konulan ve çerçevesi oldukça geniş tutulan tensikat hareketinin toplumsal hafızada açtığı yaralar telafisi uzun yıllar alacak olan sosyo-ekonomik sorunlara kapı aralamıştır (Tural, 2006:8). Netice olarak Meşrutiyet gayrimemnunlarının çoğalmasında ve İttihat ve Terakki muhaliflerinin ortaya çıkışında Tensikat’ın tayin edici bir tesiri ve rolü olmuştur (Birinci, 2012:218). Cemiyet taraftarlarını memnun edemeyenler “eski devrin adamı” damgası ile işten atılabiliyordu. Bu uygulama ordu içinde de komutanların rütbe tenzili veya emekliye ayrılması şeklinde oluyordu. Bu da rütbe tenziline uğrayan kişilerin hem maddi zarara uğramasıyla hem de izzeti nefislerinin bu işten zarar görmesine neden olmuştur. Artık ordu içerisinde de böylece önemli bir hoşnutsuzluk kaynağı ortaya çıkmıştı (Göçer, 2017:152).

Bu şartlar altında, Mülki ve askeri ne kadar siyasi mağdurlar varsa hemen hepsi Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’ne kaydolunuyor, İttihat ve Terakki’den görmedikleri lütuf ve

⁵⁴² İttihat ve Terakki Cemiyeti başında bulunanlar, hürriyet mücahitleri arasında kendilerine rakip olabilecekleri içlerine almıyorlar; kimseyi hususi malikanelerine sokmuyorlardı. Devr-i Hamidide/ hapis ve nefy suretiyle istibdadın zulmüne uğrayanlar inkılapla birlikte felaketlerine nihayet verileceği zehabına düşmüşler, mevki ve şeref-i sabıklarını elde etmek arzu-yı tabisinde bulunmuşlardı. Erkan-ı cemiyetin şu na-reva muamelesi hepsini dil-gir etti ve heyet ile muhalefete geçirdi (Pekmen, 2013-b: 65).

himayeyi bekliyorlardı (Pekmen, 2013b:65). Cemiyetin başkanına göre sayıları bir kaç yüze varmaktadır (Emiroğlu, 1999:60). Cemiyet, naşir-i efkar olarak Hukuk-ı Umumiye isminde bir gazete neşretmeye başlamıştı. Bu gazete, azadan Mevlanzade Rıfat Bey tarafından idare ediliyor. II. Abdülhamid'e ve İttihat ve Terakki'ye şiddet-i hücumuyla önem arz ediyordu.

Hukuk-ı Umumiye gazetesi siyasi mağdurinlerin ihtiyaçlarını karşılamak için iane topluyordu. II. Abdülhamid de mabeyncisi Emin Bey vasıtasıyla Fedakaran Cemiyeti için için 1000 lira gönderdi. Azaya da müracaatları üzerine ellişer, yüzer, ikiyüzer lira dağıtarak hücumların önüne geçmeye çalıştı ve bir derece muvaffak oldu (Pekmen, 2013b:66) Cemiyet bir süre sonra meşrutiyetten önce olduğu gibi II. Abdülhamid'e şantaj yapmakla suçlanacaktır. Hukuk-ı Umumiye II. Abdülhamid'den aldığı 1000 lirayı ve toplanan diğer ianeyi gazetesinde ilan edip sürgünlerin ihtiyaçlarını karşılamak için toplandığını duyursa da⁵⁴³ suçlamaların önüne geçememiştir⁵⁴⁴.

Hukuk-ı Umumiye'de eleştiri dozunun artması üzerine Dahiliye Nazırı Hakkı Bey, Nadir Bey'i çağırarak gazetede yazanların şiddetli olduğunu başka türlü hareket etmek zorunda kalacaklarını söyleyerek gazete ile alakasını keserek ve Derne'ye kaymakam olarak tayin etmiştir. Gazetenin başına Avullah Kazımi başyazar, Mevlanzade mesul müdür olur. 12 Aralık 1908'de gazete merkezine baskın yapılır. Cemiyet, sürgünler ve kaçaklardan işsiz sabıkalı kimselerden oluşarak ihtilalci bir eylem niteliği taşımakla suçlanır. Ancak, kısa süre sonra toplanan ianelerin gasp edildiği, şantaj yapıldığı, Rumları, İttihat ve Terakki'ye karşı savaşırcasına muhalefet yapmaya zorladığı ihbar ve iddaları vardır. Adı şantaj ve komplo hareketlerine karışan Cemiyet, bundan sonra bir program ve tüzük yayınlar. 1909 Ocak ayında Cemiyetin faaliyeti göze batmaya başlamıştı. Kargaşa yaratmak için fedailer tuttuğu ihbarı üzerine Zaptiye Nezareti Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin Gedikpaşa'da bulunan merkezini 6 Ocak 1909'da basmıştı⁵⁴⁵. Ardından, silah dağıtma, fedai atama, şantaj, elçiliklerden para koparmaya çalışma gibi eylemlerle suçlanan cemiyetin kırk kadar yönetici ve üye tutuklandı ve ağır ceza mahkemesinde yargılandı. Mahkeme, bir buçuk ay sonra aklama kararı verdi (Kabacalı, 2002a:41). Avnullah Kazımi'nin Kerkük mutasarrıflığına

⁵⁴³ Hukuk-ı Umumiye, Nr: 22; 7 Ekim 1908:4

⁵⁴⁴ Bu cemiyet Yıldız Sarayı'nı tehdit ederek bir miktar para elde etmeye muvaffak olmuştu. Kolaylıkla para sağlama yolu bulunduğu kanaat getiren kurucular, şahsi menfaat düşüncesiyle şantajı alışkanlık haline sokmuşlardır. Hatta Meşrutiyet'in yüz karası olan bu küstahlar, hükümeti tehdide ve bazı eski ricalden para sızdırma teşebbüsüne de koyulmuşlardır. Bu sebeple Zaptiye Nezareti'nce kurucuları tutuklanmış halkı tedirgin eden bu kurum dağıtılmıştır. İşte Meşrutiyet'in ilk günlerinde bu gibi acı hadiseler de olmuş ve halkı etkilemiştir (Kuran, 2009:105).

⁵⁴⁵ Bu baskının sonradan İttihatçı komplosu olduğu ortaya çıkacaktır (Kocahanoğlu, 2009:151).

gönderilmesi ile cemiyet pasifize edilmiştir⁵⁴⁶ (Kocahanoğlu, 2009:151-152). Cemiyet baskından sonra da üç ay daha yaşamını sürdürse de 31 Mart Olayı'ndan sonra siyaset sahnesinden silinecektir.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin gazetesi olan Hukuk-u Umumiye'nin dağılmasıyla bu cemiyetin bazı üyeleri muhalefetlerine Ahrar Fırkası ve Serbesti gazetesi ile devam etmiştir. Serbesti'nin başyazarı Hasan Fehmi Bey'di. İttihat ve Terakki Cemiyeti hürriyet ve meşrutiyet taraftarı olmakla beraber mevki'e geçince bunlardan uzaklaşmaya başlamıştı.. Yıldız Sarayı'nda yine Abdülhamid bulunuyordu fakat hüküm ve nüfuz hep İttihat ve Terakki'de idi. Yani İttihat ve Terakki denetleme vazifesinden çıkmış bu artık başkalarına intikal eylemişti. Ancak İttihat ve Terakki kendisinin denetlenmesini istemiyordu (Pekmen, 2013b:66-69). Akşin (1975:128), Fedakâran Cemiyeti'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi toplum hayatının her alanında söz sahibi olmaya çalıştığını ancak siyasal alanda başarısızlığa uğrayarak muhtaç olanlara yardım, işsizlere iş bulma kurumuna dönüştüğünü ifade eder.

4.3.Sürgünden Dönenlerin Haklarının Savunucusu Olarak Hukuk-u Umumiye Gazetesi

Meşrutiyet'in en önemli savunucusu haline gelen basın, bir nevi Meşrutiyet konusunda halkın bilinçlendirilmesi görevini üstlenmiştir⁵⁴⁷. Bu yüzden gazetelerde hemen her gün Meşrutiyet'in getirdiği yeni düzen ve haklardan bahseden yazılar yer almaktadır. Meşrutiyet'in ne olduğu, Meşrutiyet'in sloganı olan hürriyet-müsavat-uhuvvetin ne anlama geldiği, en önemlisi Meşrutiyetin ilanı ile halkın neler kazanabileceği halka anlatılmaya çalışılmıştır.⁵⁴⁸ Basının görevi meşrutiyeti tanıtmak, öğretmek sonra da onun lehine propaganda yapmaktır. Gazetelere göre meşrutiyetin yararları şunlardı: “Çeşitli özgürlükler tanınacak, bu sayede yolsuzluklar son bulacaktı. Parlamento ile yönetim sayesinde ticaret, tarım ve sanayide büyük bir kalkınma başlayacaktı. Çünkü dünyanın en güçlü devletleri parlamento ile yönetilen devletlerdi. Aynı zamanda meşrutiyet düzeni sayesinde Osmanlı Devleti dünyada sevilen ve sayılan bir ülke olacak, böylece de varlığını ve bütünlüğünü

⁵⁴⁶ Kerkük'e giderken Halep yolunda 31 Mart İsyanı çıkması üzerine İstanbul'a getirilerek Divan-ı Harp'te yargılanmış ilgisi olmadığı anlaşıncı beraat etmiştir. (Kocahanoğlu, 2009:151).

⁵⁴⁷ “Anadolu'daki kardeşlerimiz” diye seslendikleri makalede, “Elhamdülillah çoktan beri gözlediğimiz, adeta kanımızla almayı düşündüğümüz nimete nail olduk ki bu da Kanun-i Esasi'dir. Kanun-i Esasi padişah, vüzerâ, millet tarafından memleketimizin neye ihyiyaç varsa düşünelere yapılmış ve yapılacak bir nizammasıdır ki buna itaata riayete, muhafazasına hepimiz borçluyuz. (Hukuk-ı Umumiye Nr:1, 16 Eylül 1908:2)

⁵⁴⁸ “Hakk-ı Hakimiyet”, Memleketin ihtiyacına muvaffak olan bir şekli meşru takdir ve onu memlekete kabul ettirebilen kimseler icray-ı idare hakkına sahiptir. Hakkı hakimiyete malik olanlar en adil, en zeki, en malumatlı, hülâsa alleme-i fazilete akla en ziyade malik kimseler olmak icab eder. İşte bunun için akıl, hakim, alim olmalıdır. Bunu açıklamak için verilen örnekte ise, bir peder niçin oğlu üzerinde hüküm ve nüfuz sahibi oluyor ve icabında oğlunun itaatini kuvve-i cebriye ile temin edebiliyor. Çünkü peder çocuğundan daha akıllıdır. Çünkü çocuğun babasına itaat etmesi her ikisinin menfaatine, babasının çocuğa itaat etmesinden daha muvafıktır” der. Bu anlatım halkın hem kolay anlamasını sağlamaya yöneliktir hem de bir anlamda halktan beklenen şeyin devlete itaat olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır. (Tanin, , Nr:1, 2 Ağustos 1908:2)

sağlamış olacaktı”. Ancak meşrutiyetin ilanının ardından kısa süre sonra yeni düzene ilişkin eleştirilerde başlamıştır⁵⁴⁹.

Sürgün haklarını savunan Fedakaran-ı Millet Cemiyetinin yayın organı ilk sayısı 16 Eylül 1908’de çıkan Hukuk-ı Umumiye gazetesiydi. Yönetmen ve başyazarı Fedakaran’ın önemli kişilerinden Necip Nadir’dir (Akşin, 1975:129). Gazetenin başlıca yazarları Mevlanzade Rıfat, İbnü’l-Mahmud Asım, Şirvanizade Mehmed Tahir ve Hasan Fehmi⁵⁵⁰ Beyler’di (Kabacalı, 2002b:42).

Hukuku Umumiye’nin yayın politikası Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin temel politikası ile uyum gösterir. İttihat ve Terakki’den dışlanmış olan sürgün ve firariler tarafından kurulan cemiyetin hem siyasi bir yönü vardı hem de sürgün ve firailer arasında yardımlaşma ve dayanışma için çalışıyordu. Cemiyetin en önemli özelliği İttihat ve Terakki’ye muhalif olmasıydı. Cemiyet, sürgünlerin hakları konusunda sesini duyurabilmek için Hukuk-u Umumiye’yi çıkarmıştır. Gazetenin yazar kadrosunun tamamı neredeyse siyasi sürgünlerden oluşuyordu. Avnullah Kazımi, Esat Bey, Nadir bey, Abdülkadir Kadri gibi. Mağdur siyasiler ile aileleri arasında iletişim köprüsü olmaya çalışılmıştır. Gazete, sürgünlerin uğramış oldukları hak kayıplarının tanzim edilmesi ve kendilerine uygun birer iş bulunmasını sağlamak amacıyla kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Sürgünler, işlerini, öğrenimlerini ya da mallarını kaybetmişlerdir. Sürgünlerin uğradıkları mazuliyeti buradan ifade edilmiştir (Kerimoğlu, 2007b:24-26).

Gazetede, siyasi sebeplerden dolayı menfalara sürülmüş, zindanlara atılmış ve vatani terk etmek zorunda kalmış olan sürgünlerin geleceği ile ilgileneceklerini, onların haklarını savunacaklarını duyurmuşlardır⁵⁵¹. Zamanla on beş bini İstanbul satışı olmak üzere otuz bin tiraja ulaşmıştır. Ancak ‘Hukuk-ı Umumiye’ dört ay bile yaşayamadı. 6 Ocak’ta uğranılan baskın sonrasında gazete de kapanacaktır (Kabacalı, 2002b:42).

⁵⁴⁹ Tanin gazetesi yeni hükümetin icraatlarına eleştiri olarak Tanin’inde ‘Şikayetlerimiz’ bölümünde idarenin düzelmesi, haksızlığın kalkması gibi mukaddes arzularla bekliyorduk diyerek devletin vereceği maaşlar konusuna dikkat çekilir Paşa’ya “11 Temmuz’dandan sonra verilecek maaşların kendi tertipleriyle düzenledikleri kararnameye göre mi verileceği yoksa, iltimas, rüşvet, hafiyelik devrinde kolayını bulup da hakkının beş on misli derecede maaşa geçmiş kimselerin eski tertibdeki gibi devlet hazinesini soyacaklar mı” diye sorar. Sadaret Mektub-i Kalemine altı bin kuruş verildiğini, askere ekmek bulmakta zorlanılan böyle bir zamanda maaşların bu şekilde olmasının eski düzenin devam ettiğini gösterdiğini dile getirir. (Tanin , , Nr:4, 5 Ağustos 1908:3)

⁵⁵⁰ Hukuk-ı Umumiye yazarlarından Hasan Fehmi Bey, 12 Kasım 1908’de çıkan ‘Serbesti’ gazetesinin başyazarlığını da üstlenecekti. Ve 6 Nisan 1909 akşamı Galata köprüsü üzerinde faili meçhul bir cinayete kurban gidecek, ‘İlk Basın Şehidi’ olarak anıla gelecekti. Elde kesin kanıt bulunmamakla birlikte cinayeti, İttihatçıların işlettiği yargısına varılmıştır (Kabacalı, 2002b:42).

⁵⁵¹ “Esbab-ı siyasiyeden dolayı menfalara sürülmüş, zindanlara atılmış ve terki vatana mecburen firarda bulunmuş olanlarla şühedayı hürriyetin aileleri efradı ızayı tabiyesinden bulunmakla bunların cümlesinin terfi ahvalini ve temin-i istikbali için acilen ve serien icrası lazım gelen teşebbüsat-ı ciddiye hakkında cemiyetin heyeti idaresi icab eden tedabiri taht-ı karara bağlamıştır.” (Hukuk-ı Umumiye Nr:1, 16 Eylül 1908:s:1) Hukuk-ı Umumiye gazetesinde Fedakan-ı Millet, “firari menfilerle hemhallerinin hukuk-u meşruasını muhafaza etmek ve korumak üzere müteşekkil” olduğu belirtilir. (Hukuk-ı Umumiye Nr:19, 21 Eylül 1908: 3)

Hukuk-ı Umumiye yazılarında sürgünlerin iade-i itibarlarının verilmesini istiyordu. Gazete esasta sürgünden dönenlerin sorunlarına çare bulmayı amaçlamaktadır. Öncelikle haberleşme olanaklarının kısıtlı olduğu bu dönemde sürgünlerden kimlerin döndüğünü halka bildirirken aynı zamanda haber alınamayan sürgünlerin eşlerinin ya da ailelerinin gazetelerine başvurması istenmiştir.

Sürgünlerden askeriye'den atılanların iade-i rütbelerinin, Harbiye Nezareti tarafından Babiali'ye yazıldığı ya da padişahın iradesi ile iade edildiği gazetede yer alıyordu⁵⁵². Yine II.Abdülhamid'in son Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa tarafından aftan sonra terfileri verilmeyen sürgünlerin terfilerinin artık Bahriye Nazırı Arif Paşa tarafından verilmesi gerektiğini yazarlar⁵⁵³. 1899 senesinde Harbiye-i Şahane son sınıfında iken tard olunarak Şam'a, Şam'dan Yemen'e nef olunub ve Yemen'de Müşir Ahmet Feyzi Paşa'nın arzusuna muhalefetle 154 kişilik bir cemiyetle San'a telgrafhanesini üç ay fedakarane bir surette işgal ettiğinden dolayı rütbesi yükselttilerek ve Trablusgarb'a nef edilen Köstendilli Mülazım sani Ahmet Faik Efendi'ye iade-i rütbesi verilmiştir⁵⁵⁴.

Padişahın iradesiyle sürgün edilenlere rütbeleri yeniden verilmez. Burgaz Topçu Kaptanı Mahmud Bey, Diyarbakır'a sürgününden sonra İstanbul'a dönünce rütbesinin iadesini ister. Ancak kendisinin bairade-i seniyye ile tard edildiği söylenerek isteği reddedilir⁵⁵⁵. Bu da II. Abdülhamid'in kararlarının hala etkili olduğunu göstermektedir.

Yine sürgünlerin maddi sıkıntılar yaşadıkları anlatılarak bunun çözülmesi istenir. Hukuk-u Umumiye sürgünden dönenlerin, meşrutiyetin ilanı ile rahata kavuşmayı beklediklerini, bunu hak ettiklerini belirterek, memurin haklarının verilmesini istemektedir. Pek çok sürgün menfadan gelirken eşyasını satarak yol masraflarını karşılamıştır ve maaşa ihtiyaçları vardır⁵⁵⁶.

Gazete İstanbul'a gelenlerin de duyurusunu yapmaktaydı. Dr. İbrahim Temo'nun Romanya'dan, Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Avrupa'dan bir mücahid olarak dönüşünün binlerce kişi tarafından karşılandıkları haber verilmiştir⁵⁵⁷. Fırar yoluyla beş buçuk ayda

⁵⁵² Devr-i istibdatın mezalimine uğrayarak silk-i celil-i askeriyeden ihraç ile Şam'a te'bid edilmiş ve Dersaadet'e dönmüş, olan Kaymakam Hurşid ve Mehmet Tevfik Beylerin iade-i rütbelerinin kararının alındığı Harbiye Nezaret'ince Babialiye yazılmıştır. (Hukuk-ı Umumiye, Nr:1, 16 Eylül 1908:3) Kavala redifi binbaşısı iken devri istibdatın zalimlerinin ihaneti ile askerlikten tard ile Diyarbakır'a tebid edilmiş olan Binbaşı İzzet Bey'in iade rütbesi için padişahın irade-i seniyyesi çıkmıştır. (Hukuk-ı Umumiye, Nr:14, 16 Eylül 1908:4.)

⁵⁵³ İstibdat zamanında tard ve tebid edilmiş olan bahriye zabitanı, afv-ı umuminin ilanından sonra dersaadete avdet etmişlerse de sabık Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa tarafından terfiden mahrum edilmişlerdi. Bahriyenin bu fedakar zabitanı ihtiyacı olduğunu ve bu hakkın sahiplerine verilmesi gerektiği Bahriye Nazırı Arif Paşa'nın nazar-ı dikkatini celbederler. (Hukuk-ı Umumiye, Nr: 5, 20 Eylül 1908:3)

⁵⁵⁴ Hukuk-ı Umumiye, Nr:13, 28 Eylül 1908:4.

⁵⁵⁵ Hukuk-ı Umumiye, Nr:6, 21 Eylül 1908: 3.

⁵⁵⁶ Hukuk-ı Umumiye, Nr:6, 21 Eylül 1908: 3.

⁵⁵⁷ Hukuk-ı Umumiye 21 Eylül 1908s: 3, Hukuk-u Umumiye, Nr:6:3, 21 Eylül 1908, Numara: 6:3.

Fizan'dan Gine Körfezi'ne gelen Sami'nin fotoğrafları oğlu yadigar ile gazetenin ilk sayfasında yer almış ve 'En Küçük Jön Türk Yadigar' olarak tanıtılmıştır. Bahriyeli Sami'nin çölü geçme maceraları gazetede yer almış ve İstanbul'daki eşinin gazete merkezine başvurması istenmiştir⁵⁵⁸. Sami Bey'in üç buçuk yaşındaki oğlu Yadigar'ın cemiyetin himayesi altında tahsil ve terbiyesine devam edeceği duyurulmuştur⁵⁵⁹.

Sürgünlerin eğitim hakkının da savunuculuğunu yapan gazete, sürgün nedeniyle eğitim hayatı yarım kalan sürgünlerin istikballeri hakkında da harekete geçilmesi gerektiğini ifade ederler. "Aldanmayınız" başlıklı yazıda "hürriyet uğruna kanlarının son damlasına kadar savaşmış, menfalara sürülmüş, zindanlara atılmış, bunca mahrumiyet içinde terki vatana mecbur kılınmış olan binlerce mezalimin şimdiye kadar çektikleri yanlarına kalmış olsun; ya bunların bundan böyle geçirecekleri hayatları yine mi zehir olacaktır" sorusunu sorular. Hürriyet mücahitlerinin memuriyette teb'id edilerek, haklarından mahkum bırakıldıklarını, bu facianın daha ne kadar süreceğini, buna bir çare bulunması gerektiğini, ailelerinin sefil edilmemesi gerektiğini ifade eder. Memurin aileleri hakkında edilen muamelat-ı kanuniyenin bunları da kapsamasını isterler. Yine Cihad-ı hürriyet cezası olarak ilmiye medreselerinden, askeri ve mülkiye mekteplerinden tard edilenlerden hayatta bulunanların istikbalinin düşünülmesini isterler⁵⁶⁰. Bu bağlamda siyasi sebeplerden dolayı menfi olan kişilerin, haklarını geri almak, onlara yardımcı olmak için erkan-ı cemiyetten bir heyetin dün Mabeyn-i Hümayun'a yollanarak bu babdaki arızanın padişaha takdim edildiği, neticenin bugün heralde karara bağlanmasının beklendiğini belirtirler⁵⁶¹. Bir gün sonra (25 Eylül) padişah tarafından muhtaç ve siyasi mağdurlar için beşyüz kuruş verildiği belirtilirken cemiyet topladığı yardımı "Fedakaran-ı Millet Cemiyeti İane Tevziatı" başlığıyla okuyucularınaduyuruyordu⁵⁶².

Gazetede sürgünlerin iş konusunda yaşadıkları haksızlıklar duyurulmuş, meşakketli bir menfa hayatından sonra bu muameleyi hak etmedikleri bildirilmiştir. "Varaka" başlıklı yazıda, Halep menfilerinden Kolağası Mustafa'nın İstanbul'a döndüğünü ve yerleşmek için sıhhiye dairesine gittiğini, Sıhhiye Reisi Paşa'nın menfilere merhamet ederek kendisini Tophane'ye mensup Gümüşsuyu hastanesine tayin ettiklerini bildirmesine karşın Tophane nazırının boş yer olmadığını söyleyerek kendisini kabul etmediğini anlatır. Sefaletinin arttığını belirterek, madem yer yoktur on beş gün önce diğerlerini nasıl aldı, bu eşitliğe uyar

⁵⁵⁸ Hukuk-ı Umumiye, Nr:15, 30 Eylül 1908:4

⁵⁵⁹ Hukuk-ı Umumiye, Nr:4, 19 Eylül 1908:3

⁵⁶⁰ Hukuk-ı Umumiye, Nr:9, 23 Eylül 1908:2

⁵⁶¹ Hukuk-ı Umumiye, Nr:9 24 Eylül 1908: 1,4

⁵⁶² Hukuk-ı Umumiye, Nr:10 25 Eylül 1908: 1.

Abdülhamid, mabeynci Emin Bey vasıtasıyla Fedakaran için 1000 lira gönderdi. Azaya da müracaatları üzerine ellişer, yüzer, ikiyüzer lira dağıtarak hücumların önüne geçmeye çalıştı ve bir derece muvaffak oldu (Pekmen, 2013b:66).

mı, yaklaşan ramazanı nasıl geçireceğim diyerek isyan eder. Gazete bu duruma ilişkin Harbiye nazırlığına hitaben yazısında, bu cevaba üzüldüklerini, mezalim ve işkence altında ezilmiş olanlara lütuf ile muamele etmenin adaletin gerekliliği olduğunu ifade eder. Mübarek ramazanda menfadan gelen zabitanın açıkta sefalette bırakılmamasını isterler⁵⁶³. Padişaha yazılan arizada da sürgünlerin menfalarında çektikleri işkenceler anlatıldıktan sonra vatan yolundaki fedakarlıklarının takdir edilerek eşitlik ve himaye beklediklerini ifade ederler⁵⁶⁴. Devri istibdatın zalimlerinin kurbanlarından sekiz sene kalebent olarak Sinop'ta bulunan Mehmed Salih Efendi eski işine iade edilse de bunun yeterli olmadığı emsalleri gibi terfisinin yapılması gerektiği savunulur.

Padişah'tan istenen yardım taleplerine karşılık olarak, Başmabeynci Emin Bey vasıtasıyla tebliğ edilen irade de, padişahın böyle binlere varan mağdurinden malumatları olmadığından teessüf ederek mateessür olduğunu, cemiyete mensup bu mağdurlara beş yüz, yedi yüz bin lira verseler dışlarının koğuna bile yetmeyeceğini, bu nedenle durumu görüşmek üzere bu akşam sadrazam paşa ile müzakere edileceğini ve sonucun bildirileceğini bildirirler⁵⁶⁵. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti yardım için halka inmeye karar vermiştir ve cemiyetin defterlerinde kayıtlı olan muhtaceyn kardeşlerine yardım etmek isteyenlerin Cemiyetin genel merkezine müracaat etmeleri ilan olunur⁵⁶⁶. Gazetede cemiyet üyeleri için toplanan ianeler sütunlarında yayınlanır⁵⁶⁷. Cemiyet padişah ve hükümetten de para isteğinde bulunmuştur. Padişah 1000 altın vermişse de Kamil Paşa hükümeti isteklere önem vermemiştir toplanan yardım paraları gazetede yayımlanmıştır (Kerimoğlu, 2007b:24-26).

Menfilarle ilgili diğer bir mesele ise menfada büyümek zorunda kalan çocukların gelecekleridir. Bir çok sürgünün çocuğu eğitim hakkından mahrum kalmıştı⁵⁶⁸. Hukuk-u Umumiye'de "Menfadan Gelenlerin Çocukları Ne Olacak" başlıklı yazıda Fizan'a Bağdat'a Bitlis'e yaka paça sürgüne gönderilen kişilerin annesi, eşi ve çocuklarıyla birlikte belediyenin zoraki verdiği üç kuruş yevmiye ile geçinmeye çalıştıklarını ve bu zorlu şartlarda babaların çocuklarını okula gönderemediklerini çocukların cahil kaldığını anlatır. Bazıları için artık çok geç olduğunu ancak, yaşları henüz müsaid olanlara kayıtsız kalınırsa bunun suç olacağını anlatır. Babalarının çocuklarının durumunu düşünebilmesi için rahata ermeleri gerekmektedir.

⁵⁶³Hukuk-ı Umumiye, Nr:10, 25 Eylül 1908: 4

⁵⁶⁴ Hukuk-ı Umumiye , Nr:11, 26 Eylül 1908:1

⁵⁶⁵Hukuk-ı Umumiye, Nr:11 26 Eylül 1908:1

⁵⁶⁶Hukuk-ı Umumiye, Nr:12, 27 Eylül 1908:1

⁵⁶⁷ Padişah'tan(108000), Binbaşı Ziya Bey vasıtasıyla bir zat-ı ali tarafından (1230), Levazimat-ı Umumiye Miralay Mehmed Ali Bey (108) Dünkü nüsha (112428) toplam yekun (117790) (Hukuk-ı Umumiye , Numara:12 27 Eylül 1908:4)

⁵⁶⁸ Karabekir de babasının bir menfi olması yüzünden sürekli yer değiştirmiştir. Diyarbakır'dan Manastır'a, Manastır'dan Hakkari'ye oradan Van, Harput ve en sonra da Mekke'ye sürülmüştür. Beş erkek çocuğundan büyükleri İstanbul'da tahsile bırakmaya ve en küçüğü ben olan diğerlerini de beraber sürüklemeye mecbur kalır. (Karabekir, 1993:38)

Mektepler bu gibi çocukları sınava almamalı, affetmelidir çünkü imtihanında başarılı olamazlar. Niye çalışmadılar diyemeyiz. Fedakaran-ı Millet bütün hamiyetiyle muavenet eden muhterem (Huku-u Umumiye) bilmem şu fikrimi münasib görür mü?⁵⁶⁹

Sürgünlerin aileleri ya da arkadaşları uzun süredir haber alamadıkları sürgünlerin hayatta olup olmadıklarını öğrenmek için gazeteye ilan vermişleridir⁵⁷⁰.

4.4. 31 Mart Vak'ası ve II. Abdülhamid'in Hal'inde Sürgünden Dönenlerin Etkisi

II. Abdülhamid'in 24 Temmuz 1908'de Anayasa'nın bütün hükümleriyle yürürlükte olduğunu bildiren hatt-ı hümayunu ile anayasa dışı, sansür, sıkıyönetim gibi şeyler kaldırılmakla birlikte, ünlü 113. madde, padişaha harbiye ve bahriye nazırları ile şeyhülislamı doğrudan doğruya atama hakkını veren maddeler olduğu gibi duruyordu. Bir süre sonra bunların kaldırılması, kabine sisteminin kabulü, padişahın güçlerinin kısıtlanması, parlamentonun denetleme ve yasama gücünün genişletilmesi amaçlarını güden anayasa değişiklikleri tartışılmaya başlanmış ve Ağustos 1909'da tamamlanan anayasa değişiklikleriyle bunlar gerçekleştirilmiştir (Berkes, 2002:433)

İttihat ve Terakki Cemiyeti meşrutiyeti ilanı sonrasında nasıl bir yönetim sergileyeceği ile ilgili bir program hazırlamamıştı. II. Meşrutiyet'in ilanı sağlansa da II. Abdülhamid tahttan indirilmemiştir. Jön Türkler genel itibarıyla görüş ayrılıkları içinde bulunurken yurdun temel sorunlarına çözüm getirecek bir programa sahip değillerdi. Cemiyet ülkenin kontrolünü yavaş yavaş kaybediyordu. Ortaya çıkan anarşi ortamı ve Cemiyet'in yanlış uygulamaları 21 Mart'ı hazırlayacaktır. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Cemiyet'in eski devlet ricalini görevden uzaklaştırması büyük bir muhalefet hareketine neden olmuştur. Görevinden alınan memurlar yerine cemiyet üyelerinin yerleştirilmesi sırasında yaşanan rekabet de yeni bir küskünler sınıfına neden olacaktır.

Meşrutiyetin ilanından sonra Said Paşa tarafından kaleme alınan ve 1 Ağustos'ta halka okunan hatt-ı hümayunda 10. Maddede Harbiye ve Bahriye nezaretlerine atamalar padişaha bırakılmışken basının tepkisi üzerine Said Paşa istifa etmiş, yerine 6 Ağustos 1908'de Kamil Paşa geçmiştir (Turfan, 2005:183). Hükümet, yeni kabinede Adliye Nazırı hariç, mazisinde Jön Türklük olmayan kimselerden kurulmuştu ve Alman taraftarı İttihatçıların baskısı altındaydı. Yeni kurulan hükümetin de kendi istekleri doğrultusunda hareket etmesini istiyorlardı. Sadrazam Kamil Paşa ise İngiliz taraftarı idi. İngiliz taraftarı Jön Türkler Prens Sabahattin öncülüğünde Ahrar Fırkası'nda toplanmışlardı. Fırkada, Sait ve Ziya Paşa, Ahmet Fazlı, Ali Kemal, İsmail Kemal, Murat, Nurettin Ferruh Beylerle mebusandan ve

⁵⁶⁹ Hukuk-ı Umumiye , Nr:12, 27 Eylül 1908:1.

⁵⁷⁰ Hukuk-ı Umumiye, Nr:6,9,20,22

Hristiyanlardan pek çok zevat vardı⁵⁷¹. İttihatçılar'ın Selanik'ten getirdikleri avcı taburlarını Kamil Paşa'nın geri gönderme teşebbüsü aralarındaki en büyük ihtilaf konusu idi. İttihatçıların askerleri olarak bilinen bu taburların kumandanlarının ve subaylarının çoğu Cemiyet'e mensuptu. Avcı taburları Yıldız ve civarında Padişah'a bağlı kuvvetlere karşı bir emniyet unsuru olarak, İstanbul'da bulunduruluyorlardı (Kocabaş, 1991:200-203). Yeni yönetimin alaylı subayları kısa süre sonra tasfiye edeceği söylentileri orduda hızla yayılıyordu.⁵⁷²Yine Avcı taburları arasında hükümetin dinsiz olduğu ve kendilerinin de dinsiz yapacakları propagandası yayılıyordu (Aysal, 2006:20,23).

Meşrutiyet'in ilanının ardından 'hürriyet'in manâsının Müslümanlar ile gayrimüslimlerden bir kısmı için farklı olduğu ortaya çıkmıştır. Hürriyeti etnik esas üzerine belirli bir toprak parçası üzerinde otonomi elde etmek veya milli bir devlet kurmak olarak anlayanlar vardı (Karpat, 2008:28). Bu anlayış yeni rejime ilk büyük bunalımını 1908 Ekim'inde yaşatacaktır. 5 Ekim'de Bulgaristan tam bağımsızlığını ilan ediyor, bir gün sonra da Avusturya-Macaristan, Bosna ve Hersek'in kendi imparatorluğuna katıldığını açıklıyordu⁵⁷³. Aynı gün Girit Yunanistan'la birleşmek kararına vardığını duyuruyordu. Babiali 1878 Kongresi'ne katılanlara başvurarak durumu protesto etse de büyük devletler Türkiye lehine duruma müdahale etmeyeceklerini duyurmuşlardır. Bu olaylar Osmanlı İmparatorluğu'nun her köşesinde büyük öfke ve kızgınlık uyandırmıştır (Ahmad, 1984:42). Meşrutiyet'in ilan edilmesine rağmen azınlıkların bağımsızlık isteklerinin durdurulamaması İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri arasında, devletin yok olacağı korkusunu yaratacaktı (Karpat, 2008:28).

İttihat ve Terakki Cemiyeti meşrutiyetin ilanının ardından pek çok siyasi, ekonomik toplumsal sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. İstanbul'da çok sayıda cemiyet ve kulüp kurulurken ihtilafatlar da artmıştı. (Kocahanoğlu, 2009:148-150). Büyük coşkularla gelen yeni rejim kısa sürede beklenenleri veremediği için yeni bir muhalif topluluğun doğmasına neden olacaktır. Bu muhalefetin doğmasında siyasi gelişmeler, toprak kayıpları, ekonomik sıkıntılar ve yeni rejimin uygulamalarına duyulan tepki etkili olacaktır⁵⁷⁴. II. Abdülhamid'in Meşrutiyeti kabul etse dahi saltanatta bulunmasını doğru bulmayan Harbiye talebeleri

⁵⁷¹ Mevlanzade Rifat, 31 Mart'ta Prens Sabahattin ve Fazlı Beylerin de olayda rolleri olduğunu söyler. Amaçları İttihat ve Terakki'yi tasfiye edip Prens Sabahattin sadarete getirilecekti (Kocabaş, 1991:233-34).

⁵⁷² Alaylı subaylardan kadro dışı bırakılanlar isyanda sivil elbiseler ile isyanı yöneteceklerdir (Aysal, 2006:28)

⁵⁷³ Bu olay üzerine Avusturya'ya boykot ilan edilir, Avusturya malı olan fes yerine halk Arnavut keçe külâhı giymeye başlar (Sunata, 2006:241).

⁵⁷⁴ Kuran, (2009:107) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin memlekette kurduğu sıkı idare nedeniyle halkın istibdat devrini hasretle anar hale geldiğini belirtir. Çünkü Cemiyete muhalefet edenler vatana hıyanetle itham ediliyordu. Bu gidiş Osmanlı İmparatorluğu unsurları arasında itimatsızlık yaratmış ve memleketin anarşik bir hal almasına neden olmuştur.

mevcuttu⁵⁷⁵. Yine talebe-i ulum'un sınava tabi tutularak askere alınmak istenmesi, ordu içinde siyasetin artması, cemiyetin 'tedhiş siyaseti'ni benimsemesi de muhalefette etkili olacaktır. Bütün bunlar yeni bir siyasi muhalefetin doğmasına neden olmuş ve işler daha karışık bir hal almıştır. Siyasi sürgünlerin İstanbul'a dönmeleri ancak bekledikleri iş ve mevki imkanlarına ulaşamamaları da muhalefetin bir başka boyutunu ortaya koyuyordu.

Balkanlar'daki karışıklık, Meşrutiyetin getirdiği özgürlük havası ile sosyal hayatta kadınların varlığından hoşnut olmayanların tepkisi, geçim sıkıntılarının devam etmesi, yeni rejime saldırmak için bir fırsat yaratmıştı. Olaylar aynı zamanda Ramazan'a denk gelmişti. Gazetelerde ve hatıratlarda fark ediliyor ki Ramazan'da yaşanan kıtlıklar halkın tepkisine neden oluyor ve muhalefeti genişletiyordu.

Bu muhaliflerden Ahrar Fırkası'nı kuran⁵⁷⁶(14 Eylül 1980) 50 kadar mebus, Dr. İbrahim Temo'nun Osmanlı Demokrat Fırkası, Derviş Vahdeti'nin İttihat-ı Muhammed-i Cemiyeti ve Volkan Gazetesi, Sırat-ı Müstakim ve Beyan'ül Hak dergilerinin yeni bir din anlayışı ortaya atmaları ve hükümeti tenkitleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni güç duruma sokmuştu (Karpas, 2008:29).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yeni kurduğu düzende kendilerine yer bulamayan eski sürgün Jön Türkler de muhalefete geçme yoluna gitmişlerdir. Farklı ideolojilere sahip sürgünlerin büyük liderlerinden Ahmet Rıza Bey meşrutiyet sonrası büyük bir gösteri ile 'hürriyetçilerin babası' olarak karşılanıp Meclis Başkanı olarak görev alırken⁵⁷⁷, Prens Sabahattin ve Mizancı Murat istedikleri takdiri görmemişlerdir. Mizancı Murat Mülkiye hocası iken sahip olduğu takdiri, II. Abdülhamid ile yaptığı pazarlık sonrası kaybetmişti. Prens Sabahattin ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezîyetçi anlayışına karşın adem-i merkezîyet düşüncesini savunuyordu. Bu nedenle İttihat ve Terakki çevresinde kendisine yer

⁵⁷⁵ İttihat ve Terakki içinde II. Abdülhamid'in meşrutiyetin ilanından sonra tahta kalmasını hoş görmeyenler vardı.(Kuran, 2009:116) anılarında "Harbiye Mektebi Nazırı İsmail Fazıl Paşa, bayram münasebetiyle Yıldız Sarayı'na selamlık merasimi için bir bölük Harbiye talebesi gönderileceğini söyledi. Lakin, biz Harbiye talebeleri, Yıldız'a Sultan Hamid'i selamlamaya gitmeyi bir türlü hazmedemiyorduk. Sultan Hamid'i hâlâ meşru hükümdar olarak kabul etmek ve onu hürmetle selamlamak nefsimize ağır geliyordu. Meşrutiyet, Sultan Hamid'i padişah tanımış ve tahtında bırakmıştı. Bununla beraber Harbiye talebesi bu işi, olurla bırakma politikasını hoş karşılamıyor, inkılabın daha esaslı olmasını istiyordu. Çünkü yarım tedbirlerin zamanla hiçe doğru sürüklenmesi pek mümkündü. Bununla beraber bu hususta müdahaleye hakkımız olmadığına inanıyorduk. Fakat kendisine dalkavukluk edilmesine taraftar değildik"

⁵⁷⁶ Ahrar Fırkası'nı Dr. Nihat Reşat, Dr. Reşit, Fazlı, Hüseyin Tosun, Murat Bey ve Şeyh Naili temsil ediyordu.Ahrar Fırkası ilk etapta İttihat ve Terakki Cemiyeti ile iyi ilişkiler kurmuş olsa da aralarındaki derin ideolojik farklılık yollarınıayıracaktı. Prens Sabahattin muhalefeti ilk etapta Cemiyet'e karşı değil, Abdülhamid'in tahtta kalmasına idi. İdeolojik farklılıklar ile birlikte İktidar mücadelesi yolları tamamen ayıracaktı. 14 Eylül 1908'de kurulan Ahrar Fırkası İttihatçıların tesis etmeye çalıştığı merkezîyetçiliğe tamamen tersti (Hocaoğlu, 2008:87-89).

⁵⁷⁷ Meşrutiyet'in ilanını müteakip Avrupa'da bulunan bütün Jön Türkler İstanbul'a dönmüşlerse de Ahmet Rıza Bey gelmemiş, bir süre ahval ve vakayı uzaktan seyretmek için Paris'te kalmıştır. Eylül 12'de İstanbul'a gelmiştir. (Tevfik, 2011:274).

bulamamıştı. Bu nedenle Mizancı Murad ve Prens Sabahattin muhalefete geçmişti.⁵⁷⁸ Bu güçlü muhaliflerin daha sonra 31 Mart Olayı'nda da parmağı olduğu düşünülecekti.

Meşrutiyet'in ilanı ardından İstanbul sokaklarında kadınların da görülmesi bazı çevreleri rahatsız ediyordu. Bu da dinsel tepkilere neden olmaya başlamıştı. Bu akımı kullanarak yığınları arkasına alıp ortaya çıkmak isteyenler bu fırsattan yararlanacaktı. Bunlardan biri de Derviş Vahdeti olacaktı. 7 Ekim 1908'de Kör Ali⁵⁷⁹ ve İsmail Hakkı isimli hocalar padişahın şeriat talebinde bulunmak için Yıldız'a yürüyecekti. Burada toplanan 50 kadar kişi, meyhanelerin kapanmasını, kadınların sokağa çıkmaması, resim çıkartılmaması, tiyatro oynanmaması yönündeki isteklerini ileteceklerdir. Padişah da onları yatıştırarak göndermiştir. (Aysal, 2006:19)

31 Mart Olayı'nda etkin rol oynayan isimlerden biri olan eski Diyarbakır sürgünü Derviş Vahdeti de dini kendisine alet edecektir. Kıbrıslı bir Nakşibendi üyesi olan Derviş Vahdeti meşrutiyetin ilanı ile serbest kalınca önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmeyi denemiş ancak bu gerçekleşmemiştir⁵⁸⁰. Bu başarısız girişimden sonra Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'ne girmiş ancak bu cemiyetle de anlaşamamış ve kendisine ayrılan 400 parayı iade ederek ayrılmıştır (Kocahanoğlu, 2009:150).

Derviş Vahdeti'nin 11 Aralık 1908'de çıkarmaya başladığı Volkan Gazetesi, zamanla İttihat ve Terakki'ye karşı yürüttüğü muhalefetle ilgi görmüş ve en cesur muhalefet organlarından olmuştur. İslamcı nitelikte olan bu gazete, Hürriyetçi ve Kanun-i Esasi düzeninden yana olup, Prens Sabahattin ve Kamil Paşa (dolayısıyla İngiliz taraftarlığı) sergilemektedir⁵⁸¹. Kamil Paşa sadareten alınıp yerine Hüseyin Hilmi Paşa atanınca, rejimi

⁵⁷⁸ Prens Sabahattin taraftarlarınca kurulan Ahrar Fırkası, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin saldırılarına maruz kalıyordu. Ancak Kuran, kendilerinin Sabahaddin Bey taraftarı olduğunu ifade eder. İstibdat devrinde görüşmelerini onlarla yapmışlardır. Ayrıca Ağnam vergisi vesilesiyle Erzurum'da Hüseyin Tosun Bey ve arkadaşları tarafından gerçekleştirilen isyan o zümrenin başarısıydı. Hem ilmi hem de fiili yükselme halleri nedeniyle onları tercih ediyorlardı. (Kuran, 2009:110).

⁵⁷⁹ Kör Ali Fatih Camii'nde Nuri Efendi'nin yerine vaaz vermeye başlamıştır. Vaazlarında İslam mahallesine meyhane olmaması, ezan okunurken tavla şıktıkları gelmemesi, geceleri sarhoşların naraları, Müslüman kadınların peçesiz gezmesi gibi durumların yasaklanmasını istemektedir (Sunata, 2006:238).

⁵⁸⁰ Vahdeti, serbest kaldıktan sonra Kıbrıs'ta malını mülkünü satarak İstanbul'a yerleşmeye kararlıdır. İstanbul'da kargaşa ortamı hakimdir. Nezaretlerin önü, meydan ve sokaklar menfadan dönenlerin nümayişleri ile dolup taşmakta, sarıklı hocalarla papazlar kucaklaşmakta, bayraklarla donatılmış caddelerde nutuklar atılmaktadır. İstibdat mağduru ve işsiz-güçsüz Vahdeti de o günlerin serbestliği ve hak arama özgürlüğünden yararlanarak, Muhacirin Komisyonu'ndaki eski memuriyetine dönmek için Dahiliye Nazırı İbrahim Hakkı Paşa'ya dilekçe verir. Hıfza çekilen dilekçesine cevap verilmediği gibi, bir iki kere yaptığı görüşme talebi de, içerde "komisyon" var denilerek engellenir. Hüseyin Hilmi Paşa zamanında aynı müracaatı tekrarlasa da "Bir menfi ve kadro harici küçük bir memur" denilerek gene önemsenmez. Böyle her defasında kapıdan kovulup eli boş dönmesi istibdat mağduru ve işsiz güçsüz Vahdeti'nin gururunu incitmiş olacak ki hiddet ve öfke ile Nezaretten çıkıp gidecek, "bir gazete çıkarmaya karar vermesi de bu kızgınlık günlerinde ortaya çıkacaktır. (Kocahanoğlu, 2009:148-150). Zaten bu günler, İstanbul'da çok sayıda cemiyet ve kulübün kurulduğu İmparatorluk unsurlarının birbirini hor görüp ihtilafların arttığı günlerdi. (Kocahanoğlu, 2009:148-150).

⁵⁸¹ Yalman (1970:95) anılarında Derviş Vahdeti'nin İngiliz Haberleşme Servisleri tarafından seçildiğini, İhtilalci bir ajan olarak yetiştirilmiş, Volkan Gazetesi ve İttihat-i Muhammedi Cemiyeti'ni kurmak amacıyla sahneye

İngiliz düşmanı bir politika izlemekle suçlamaktan da çekinmemiştir. İslamcılık iddiasındaydı ama İngilizlerin Hindistan'daki sömürgeci yönetimini övmekten de geri kalmıyordu (Koloğlu, 2005:483). Derviş Vahdeti 31 Mart Olayı'ndan 10 gün önce (Mevlit kandiline rastlayan 3 Nisan 1909) günü ise İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti'ni kurmuştur⁵⁸². İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti ilk büyük toplantısını 3 Nisan 1909'da Ayasofya Camiinde yapmıştır. Vahdeti, Müslümanların da ideallerini ve haklarını savunmak için Müslüman olmayanlar gibi örgütlenme hakları bulunduğunu söyleyerek kalabalığı laikliğe karşı eyleme çağırdı. (Shaw, 2000:338).

Şerif Mardin (1998b:22), İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ni popülist geleneğe sahip halk İslamlığı teşekkülü olarak tanımlar. Batı demokrasilerindeki partilere benzemeyen bu teşekkül, partinin başkanı olarak Hz. Muhammed'i görür ve parti, ancak 'tek' olan hakikati bulma ve yaymayla uğraşabilir⁵⁸³. Sırat-ı Müstakim ve Beyanül Hak gazeteleri bu fırkayı ağır şekilde eleştirerek 'sapma' olarak nitelendirirken bu konuda savunmayı Derviş Vahdeti ve Said-i Nursi ile yapacaktır (Özcan,2001:476). İttihad-i Muhammedi Cemiyeti ile Derviş Vahdeti'nin militanlığı ortaya çıkmıştır.⁵⁸⁴İttihad-i Muhammedi Cemiyeti'nin kurulması da

çıkarılmış olduğunu ifade eder. Vahdeti Saray'a girmek için jurnalciliğe başlamış, Memduh Paşa'yı padişaha jurnallemiştir. Jurnali padişahı öğrenen Dahiliye Nazırı Memduh Paşa, Vahdeti'yi Diyarbakır'a sürmüştür. Ziya Şakir de İstanbul'da İngiliz istihbarat servisinin en önemli ismi olan Fitz Maurice'nin muhalefet cephesini desteklediğini, serbesti ve Volkan gazetelerine destek olduğundan söz eder. İngilizler, Alman, Avusturya ve Rusya siyasetini takip eden Abdülhamid'in artık siyaset sahnesinden çekilmesine karar vermişlerdi (Göçer, 2017:236).

⁵⁸²Asıl adı Derviş olup Kıbrıs'ta Lefkoşe'de doğdu. Kıbrıs'ta İngilizcesini geliştirdi ve İngiliz kültüründen etkilendi. İstanbul seyahati sırasında daha yakından tanıma fırsatı bulduğu Mizan, Hürriyet ve Meşveret gazetelerini büyük bir ilgiyle takip etmeye ve bunları Kıbrıs'ta yakın arkadaşlarına dağıtmaya başladı. Ayrıca İstanbul'dan, II. Abdülhamid rejiminden kaçıp Paris'e giderken Kıbrıs'a uğrayan hürriyetçi gençlere de yardımcı oluyordu. Bu yüzden Jön Türk adıyla anılmaya başlandı ve II. Abdülhamid aleyhinde konuştuğu için sorguya çekildi. Ailesiyle birlikte Diyarbakır'a sürüldü ve orada üç buçuk yıl kaldı. Burada "üstad-ı hürriyet" dediği Ziya Gökalp'in sohbetlerine katıldı ve ondan etkilendi. Ayrıca Şeyh Hacı Ahmed ile tanışarak tasavvufi bilgisini ilerletti. Kendi anlattıklarına göre Hacı Ahmed'den aldığı tasavvufi tesiri Ziya Gökalp'ten edindiği felsefi kültürle birleştirdi. Diyarbakır'daki Telgrafhane işgaline katılan Vahdeti II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre önce derviş kıyafeti giyerek kaçtı. (Kurşun ve Kahraman, 1994:199). Kıbrıs'a gitmeye çalışırken on beş gün sonra Urfa Siverек'te yakalanmış ve tekrar Diyarbakır'da hapisaneye atılmıştır. "Hamiyetli bir zatın kefaletiyle"(Ziya Gökalp veya Şeyh Ahmed Efendi olabilir) serbest bırakılmıştır (Kocahanoğlu, 2009:144). Meşrutiyetin ilanı ile umumi aften faydalanarak serbest kaldı. İstanbul'a geri dönüp eski işine girmek istediye de İttihatçılardan ilgi görmedi. Bunun üzerine sürgünden dönenlerle İT'den ayrılanların kurduğu Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'ne girdi. Fakat kendi ifadesine göre fesatlık yaptığını görünce ayrıldı (Kurşun ve Kahraman, 1994:199).

⁵⁸³Vahdeti, meşrutiyetin ilanı ile serbest kalınca önce baba ocağı Kıbrıs'a gitmiş burada istibdat mağduru olarak meşrutiyet kutlamalarında ona da konuşma fırsatı vermişlerdir. Bu konuşmasında ona göre, "yeni devir, millet ve milliyet esası üzerinde olmalı ve muhtelif kavimler esas itibarıyla bir kanuna ve bir merkeze tabi olacağından ve fertler parlamento yoluyla idareye iştirak edeceğinden artık yeni bir Osmanlı milleti doğacaktır. Ancak bu oluşumun dini tarafı asla ihmal edilemez. Zira ona göre dinsiz hürriyet, adalet, müsavat ve uhuvvet asla olamaz. Osmanlı sancağı altındaki din ise İslamiyettir. Şu mübarek bayrakta görülen mukaddes hilal de, gökteki yıldızlar gibi asla sönmeyecektir. Yaşasın hürriyet, yaşasın müsavat, yaşasın adalet!" (Kocahanoğlu, 2009:147).

⁵⁸⁴Shaw (2000:338) diğer kentlerde şubeler açıldığını ve kısa bir süre sonra hükümete şeriatın yeniden kurulmasını isteyen dilekçe göndermeye başladığını belirtmiştir. Ancak İttihad-i Muhammedi'nin ayaklanmadan 10 gün önce kurulması bu kadar kısa sürede başka şehirlerde şube kurulmasına ne kadar olanak vermese gerek.

Kamil Paşa'nın düştüğü günlerde olmuştur. Volkan'ın yazılar da büyük ihtimalle Kamil Paşa'nın oğlu Said Paşa'nın konağında yazılmıştır. Said Paşa, zaten işin içindeydi. Gizli finansörü olduğu Yeni Gazete vasıtasıyla, babası lehinde intikam kampanyası yürütüyordu (Kocahanoğlu, 2009:158,163-164).

13 Şubat 1909'da Kamil Paşa kabinesinin güvenoyu alamamasıyla başa geçen Hilmi Paşa sadareti 31 Mart hadisesi meydana gelinceye kadar ki iki ay içinde muhalefete maruz kalmıştır. Muhalefet, İttihat ve Terakki ile Hilmi Paşa'ya karşı dini çevreleri kullanma yoluna gitmiştir. Bu hareket için elverişli olanlar ise daha önce bütün İstanbullular ile birlikte askerlikten muaf iken bu ayrıcalıklarını kaybedecekleri söylenen medrese öğrencileriydi (Akşin, 2001:176-178).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uygulamalarına karşı kampanya her yerde devam ediyordu. Hukuk-ı Umumiye yazarlarından Hasan Fehmi Bey, 12 Kasım 1908'de çıkan 'Serbesti' gazetesinin başyazarlığını da üstlenecekti. 6 Mart'ta Serbesti gazetesinde yayımlanan belgede, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski rejimin yozlaşmış memurlarından şantaj yoluyla para aldığı iddia ediliyordu (Akşin, 1970:27). Hasan Fehmi, 6 Nisan 1909 akşamı Galata köprüsü üzerinde faili meçhul bir cinayete kurban gidecek, 'İlk Basın Şehidi' olarak anıla gelecekti. Elde kesin kanıt bulunmamakla birlikte cinayeti, İttihatçıların işlettiği yargısına varılmıştır (Kabacalı, 2002:42). Bu olay İttihatçıların fedaileri aracılığıyla muhalif basını susturmaya çalışması olarak görüldü ve siyasi havayı daha da gerginleştirmişti. 8 Nisan'da içlerinde çok sayıda softanın yer aldığı otuz, kırk bin kişinin katılımıyla İttihatçı karşıtı bir gösteri düzenlendi ve İttihatçılarla muhalefet arasında iletişim tamamen kesildi. Gösterilerde ilginç olan nokta isyanın şariat bayrağı altında gerçekleşiyor olmasına karşın meşrutiyete karşı görünürde bir karşıtlık olmamasıydı (Turfan, 2005:198).

12 Mart 1909 tarihli 'İkdam' gazetesinde Sinop Mebusu Ahrarcı Rıza Nur "Görüyorum ki İş Fena Gidiyor" başlıklı yazısında istibdatçı tutumlar, yolsuzluklar, matbuat nizamnamesi, İttihat ve Terakki'nin hükümet içinde hükümet olması eleştiriliyordu. Rıza Nur yazısında, meşrutiyetin korunması için İttihat ve Terakki'nin varlığını gerekli görmekle birlikte, bu görevin Selanik ve Manastır'dan yapılabileceğini onun için de partinin İstanbul ve Anadolu teşkilatının kaldırılması gerektiğini savunuyordu. Bu yazı Volkan dahil bir çok gazetede yayımlandı (Akşin, 1970:27). Bu arada ordudan tasfiye edilmekte olan alaylı subaylar, medrese öğrencileri ayaklanmayı yapacak olan er ve erbaşları etkileyecek durumdaydılar.⁵⁸⁵ Basın yoluyla erlerin bu davaya kazanılmasında Volkan gazetesi etkili

⁵⁸⁵ Abdülhamid devrinde medrese tahsili görenlere on altı yıldan beri kura imtihanı yapılmıyordu ve hiçbir talebe mezun olmamıştı. Medreseler askerlik çağını bulmuş delikanlıların bir mekanı haline gelmişti. Harbiye Nezareti bir imtihan cetveli tertip edip talebe-i ulûmun imtihanlarına başlanılmasını istemişti. İmtihanı kazanamayanlar

oluyordu. Derviş Vahdeti Mart ayının sonunda bu gazetede bazı erlerin, İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti'nden yana ve İttihat ve Terakki'ye karşı mektupları basıldı. Bu hareketin hedefi de Rıza Nur'un isteği olan, İttihat ve Terakki'yi İstanbul'dan çıkarmak, Kamil Paşa'yı yeniden sadarete getirmek, Nazım Paşa'nın Harbiye Nazırlığını sağlamaktı (Akşin, 2001:186). Derviş Vahdeti 31 Mart öncesi *Volkan* gazetesinde 'Din' başlıklı makaleler yayımlıyor, bunlarda "Cenab-ı Hak dinsizlere, düşmanımdır diyor.Biz ise bir dinsize nasıl olur da emniyet edebiliriz" ifadesiyle Ahmet Rıza'yı hedef gösteriyordu. Yine Ahmet Rıza'nın kardeşi Selma Hanım ve Ahmet Rıza'nın halka şapka giydirecekleri yönünde haberler çıkarılarak halk kıştırtılıyordu⁵⁸⁶ (Malkoç, 2017:55).

Meşrutiyet ilan edildikten sonra memuriyette açıkta kalanlar cemiyete karşı güçlü bir grup meydana getirdiler. Jön Türkler'in izlediği laik politikalar dine bağlı unsurları Cemiyet'ten uzaklaştırmış, giderek karşısında yer almaya zorlamıştı. Özellikle erler, abdest almak ve namaz kılmak için kendilerine zaman tanınmadığından ve çocuk yaştaki genç subaylardan emir almaktan şikayetçiydi (Ahmad, 1984:63). Dini duyguları kışkırtılan avcı taburları ayaklananlarca öne sürülmüş, Birinci Ordu'nun da bütün askerleri bunlara katılmıştı. Şaşırtıcı olan hürriyetçilerin güvendiği asker olan avcı taburlarının bu olaya karışmasıydı (Mevlânâzade, 2010:34). 9 Nisan 1909'da Mizancı Murat da hükümete karşı eleştiriye yükseltmiş, gazetesinde hükümeti, miskinlikle, çetecilikle ve Abdülhamid istibdatını sürdürmekle suçlamıştır. Aynı zamanda hükümeti kafir olmakla suçlayıp halkın artık tahammülünün kalmadığını ifade eder⁵⁸⁷.

Cemiyetin kentin denetimi için gerekli olan desteği İstanbul Birinci Ordusu arasında bulmasıyla 12-13 Nisan gecesi bu ordu ile beraber din öğrencileri Sultan Ahmet Camii önünde toplanacaktır (Shaw, 2000:338). Olayı başlatan askerlerin elinde İttihad-i Muhammedi Cemiyeti'nin açıldığı gün dağıtılan küçük bayrakları taşıması dikkat çekmiştir (Kuşun ve Kahraman, 1994:199).

30 Mart gecesi (12 Nisan) ilk ayaklanan, Hamdi Çavuş komutasında, Taşkılla'daki 4. Avcı Taburu gece yarısında "Padişahım çok yaşa", "Şeriat isteriz" sloganlarıyla ayaklanmış, subaylarını tutukladıktan sonra Ayasofya'da Mebusan'ın önünde toplanmıştır⁵⁸⁸. Ayaklanan askerin başlıca istekleri şunlardır: Şeriat isteriz, İslam kadınları Beyoğlu'na gitmesinler, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa ile Mebusan Reisi Ahmet Rıza'yı istemeyiz, Heyet-i Vükela

askere gideceklerdi. Derviş Vahdeti de bu ortamda *Volkan* gazetesi ile talebenin yanında yer almıştır. (Birinci, 2012:232)

⁵⁸⁶ *Volkan*, Nu:27:3-4, Nr:98:4

⁵⁸⁷ Mizan, 9 Nisan 1909:2'den aktaran Aysal (2006:24).

⁵⁸⁸ Cemiyet, Meşrutiyet'in ilanından sonra da askeri desteğini göstermek ve yaklaşan seçimlere güvenli bir zemin sağlamak maksadıyla 19 Ekim'de Selanik'ten dört avcı taburunu İstanbul'a göndermiştir.İstanbul'da ise Hassa Ordusu'ndan 1400 alaylı subay görevden uzaklaştırılmıştır. (Turfan, 2005:188, 195)

değişsin, bu olay dolayısıyla Padişahın affı çıksın cezalandırılmayalım, subaylarımız değişsin ve İstanbul'dan başka yere gönderilsinler, yüz pare top atılarak şenlik yapılsın, bunlar yerine getirilmedikçe dağılmayız” (Bayur, 1991b:185). Ayaklanma sırasında Mebusan Meclisi Reisi Ahmed Rıza Bey zannı ile Adliye Nazırı Mustafa Nazım Paşa, Tanin gazetesi başyazarı Hüseyin Cahid Bey'e benzediği için de Lazikiyye milletvekili Emir Adil Arslan Bey sokak ortasında öldürülürler (Halil Menteşe, 1986:17). Bahriye Nazırı Rıza Paşa'da ağır yaralı olarak kurtulmuştur. Ahmet Rıza Bey bir dostunun evinde, Hüseyin Cahit Bey de Rus Büyük Elçiliğinde saklanmıştır (Bayur, 1991b:185).

Çıkan isyanda Meclis binası işgal edilmiş, 40 kadar milletvekiliyle toplanan meclis, durumun vehameti ve Mecliste yapılan konuşmalarda İsmail Kemal Bey'in olaylardan kabineyi sorumlu tutması ve ilmiye sınıfından Hoca Rasim Bey'in askere namaz kılması için süre ayrılması, okul programlarına din dersi konulması, Müslüman kızlarla Hristiyan kızlarının arkadaşlık etmesinin küfür sayılması gerektiği yönündeki konuşmalarının ardından kabine üyelerinin moralleri bozulmuş ve padişahın isteği üzerine de kabine istifa etmiştir. Başkatip Ali Cevat isyancılar için hazırlanan tezkerede “Kabinenin çekilmesinin Allah'ın yeryüzünde gölgesi olan II. Abdülhamid tarafından kabul edildiği, yeni kabine kurulacağı, ayaklanmada yer alan kişiler için genel af çıkarıldığı, devletin İslam devleti olmaya devam edeceği bildirilmiştir (Aysal, 2006:30).

31 Mart'ın ardından Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi istifa etti. II. Abdülhamid, Ahmet Tevfik Paşa'yı sadrazam, Osmanlı-Yunan Savaşı kahramanı Gazi Ethem Paşa'yı Harbiye Nazırı yaptı. İstanbul'daki Birinci Ordunun komutanlığına Nazım Paşa geldi.(14 Nisan 1909) (Akşin, 2001:189). İttihat ve Terakki önderleri ve mektepli subaylar ya gizlendiler, ya da İstanbul dışına kaçtılar. Ayaklanmada Ahmer Rıza Bey dinsiz gösterilerek hedef haline getirilmişti. Hilmi Paşa hükümetinin istifası üzerine Ahmet Rıza da istifa etmiştir. (Mevlânâzade, 2010:77).

Kabinenin kurulmasında isyancılar ile saray arasında görüşmeleryapan İsmail Kemal Bey, Ahmet Rıza'nın yerine Meclis Başkanlığına getirildi (Aysal, 2006:31). Yeni kabinenin kurulması ve genel af kakarına rağmen kargaşalık devam etmiştir.Meşrutiyet taraftarlarının tamamen ortadan kaldırılması için İttihat ve Terraki Cemiyeti ilerigelenlerinin evlerine saldırı düzenleniyor bir çoğu kaçarak canını kuratabiliyordu. Tanin ve Şura-yı Ümmet gazeteleri yağma edilmişti.

Derviş Vahdeti isyana sahipçıkan yazılar yayımlıyordu. 14 Nisan Volkan'da (Nr: 104:1) Sultana'a yazdığı açık mektubunda “Bugün Meşrutiyetimizi red etmek, Meclis-i Mebusan-ı Osmani'yi kapatmak yed-i kudret-i şahanenizdir” diyerek Meşrutiyet'in hitamı

teklifini, olabilecek en açık ifadeyle yapıyordu (Birinci, 2012:245). A. Bedevi Kuran (2000:340), o günleri anlatırken İstanbul hükümetinin adeta dağılmış olduğunu, dairelerin kapandığını, İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin ortadan kaybolduğunu, sadece basında Mizan gazetesi sahibi Murad Bey’le, Serbesti Gazetesi sahibi Mevlanzade Rifat Bey’in mevkilerini terk etmeyip gazete çıkarmaya devam ettiklerini ifade eder.

İttihat ve Terakki Cemiyeti Makedonya’da hala nüfuzunu yitirmemişti ve Üçüncü Ordu meşrutiyete bağlıydı. Makedonya yeni kurulan Tevfik Paşa hükümetini tanımadığı gibi İsmail Kemal, Mizancı Murat, Kamil Paşa’nın oğlu Sait Paşa, Mabeynci Emin Bey gibi bazı Ahrar Fırkası üyelerinin tutuklanmasını istedi. Selanik’ten millet ve ordunun birlikte İstanbul’a geleceği ve suçluları darağacında asacağı yönünde üst üste protesto telgrafları çekiliyordu. İstanbul’a yürümeye hazırlanan Üçüncü Ordu’ya Edirne’deki İkinci Ordu birlikleri ve Selanik çevresinden gönüllü siviller de katılıyordu. İsyanın dört gün sonra 17 Nisan’da işi lafta bırakma niyetinde olmadığını göstermek için harekete geçti. Bu tarihte “Hareket Ordusu”, isyancı birlikleri disipline sokmak ve başkentteki nizamı korumak amacıyla Selanik’ten ayrılıyordu. Padişah bu davranışı şiddete başvurulmaması koşuluyla olumlu karşılamıştı (Ahmad, 1984:65). Hareket Ordusu’nun İstanbul’a gireceği anlaşıncı Ordu tarafından istifası istenen Meclis Başkanı İsmail Kemal Bey İngiliz elçiliğine sığınmış ve daha sonra da Yunanistan’a kaçırılmıştır. İsmail Kemal’in arkadaşları olan hareketin yürütücüleri de kaçmanın yollarını arıyordu. Böylece hareket bir anlamda liderlerini kaybetmişti. Ancak Derviş Vahdeti Volkan Gazetesi aracılığıyla isyancıları kışkırtmaya devam ediyordu (Aysal, 2006:37). Mahmut Şevket Paşa Komutası’nda Hareket Ordusu İstanbul’a girmiştir⁵⁸⁹. İki gün sonra Ahmet Rıza Bey, Ayan İkinci Reisi Gazi Ahmet Muhtar Paşa ile birlikte Mahmut Şevket Paşa’yı karargahında ziyaret etti. Mahmut Şevket Paşa yanında getirdiği askerin Meşrutiyeti ve Padişahı kaldırmak isteyenleri yola getirmek için geldiklerini, hal’in kendileri tarafından yapılacağını bilmediklerini, bu yüzden bu konunun gizlice Meclis-i Ayan ve Mebusan’da görüşülmesini ister (Ahmet Rıza, 1988:39).

İsyan önceden hazırlanmış olmadığı ve belirli bir liderlikten ve örgütten yoksun olduğu için kolayca bastırılabilmişti. Rejime karşı girişilen herhangi bir irtica gösterisinin başarıyla sonuçlanmasından, yalnızca sarayın yararlanacağını hesaplayan Babıali, böyle bir olasılığı ortadan kaldırmak için Cemiyet’in yanında yer almıştır. Bir yandan da Murat Bey

⁵⁸⁹ Vatan ve Hürriyet Cemiyeti’nin Şam’da kurucusu olan Mustafa Kemal, İstanbul’a hareket edileceği zaman bir çok komutanın İstanbul’da ne ile karşılaşacağını bilmedikleri için orduya komuta etmek istemediklerini, Redif Tümen Komutanı olan Hüseyin Hüsnü Paşa’yı kendisinin ikna ettiğini belirtmiştir. İstanbul’a geldiklerinde ortada isyancı bir ordu olmadığını, işin sadece birkaç bin eri yakalamaktan ibaret olduğu anlaşıncı Mahmut Şevket Paşa, Enver ve birkaç İttihatçı subayın İstanbul İstanbul surları önünde Hareket Ordusu’na katıldığını anlatmaktadır. (Aysal, 2006:37)

gibi böyle bir irtica hareketine lider olup, yön verebilecek güçteki kimseleri etkisizleştirecek önlemleri almaktaydı (Ahmad, 1984:45).

Hareket Ordusu İstanbul'a girdikten sonra ipleri eline almış ve bundan sonra tasarrut altında tutma ve tevkif emrinin Hareket Ordusu ve icra kuvvetleri tarafından verileceği emri zaptiyeye bildirilmiştir (BOA, ZB. 628-65). Hareket Ordusu İstanbul'u işgal ettiği sırada Mahmud Şevket Paşa, 10 Nisan Cuma günü akşamı idare-i örfiye ilan edilmiştir. Kararname ile İstanbul ile bilad-ı selase (Galata, Üsküdar, Eyüp), İzmit ve Çatalca sancaklarında, ve Adalar ve Beykoz, Kartal ve Kilyos kazalarında idare-i örfiyenin ilanı ve tatbikine kararverildiği ve bundan böyle bu yerlerde en ufak bir hareketin idare-i örfiyece pek ağır şekilde cezalandırılacağından herkesin ona göre davranması istenir. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesinden sonra, Hareket Ordusu'na karşı gelenler ve hakaret edenler, harekete katılanlar Divan-ı Harb-i Örfice sürgün edilmiştir⁵⁹⁰. Hareket Ordusu'nun İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı olduğu şayiası ortaya çıkınca 12 Nisan'da bir beyanname ile ordunun hür müstakil olduğu, cemiyete mahsus olmadığı belirtilmiştir. (Tevfik, 2011:322-323). Ayrıca sabıkali hafiyeler olanlar tespit edilerek memuriyetten çıkarılmış ve Divan-ı Harbi Örfi tarafından Trablusgarp, Midilli, Rodos, Sakız, Limni adalarına sürgün gönderilmiştir (BOA, ZB 456-60). Olaylarda sorumlu olduğu düşünülen medrese talebeleri de Hareket Ordusu'nca memleketlerine gönderilmiştir (BOA, ZB 496-7). Yapılan yargılamalar sonucunda İstanbul'un muhtelif yerlerinde darağaçları kurulmuş ve yetmiş beş kişi asılmıştı. İstanbul halkı ve muhalifler alışık olmadıkları bu dehşet siyaseti karşısında sessizce olayları seyretmekten başka bir şey yapamamışlardı İsyanın elebaşları dışında isyana katılan s askerler de iase verilmeksizin yol yapımında kullanılmak üzere Rumeli'de kurulan amele taburlarına gönderiliyordu. Ziya Şakir saf ve cahil Anadolu evlatlarının Rumeli'ye sürgün edilerek hastalık ve ölümle boğuşan bu neferlerin 31 Mart hadisenin en acı cezasını çektiklerini belirtir (Göçer, 2017:240-241).

31 Mart Ayaklanması biriken sorunların patlaması ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bunlara çözüm getirmek için hazırlıklı olmamasının bir işareti idi. Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti için iktidara tam hakim olmak ve padişahı etkisiz hale getirmek için bir fırsat oldu (Karpas, 2008:29). Meclis'te ordunun davranışının milletin ülkülerine uygun olduğu ilan edildi. 27 Nisan günü Millet Meclisi Abdülhamid'i tahttan indirip yerine kardeşi Mehmet Reşat'ı getirme kararını açıkladı. Meclis'in bu kararı şeyhülislamın verdiği onayla fetva yayınlandı ve karşı devrim son buldu (Ahmad, 1984:66).

⁵⁹⁰BOA, ZB., 442/66, BOA, ZB; 442/67

Yıldız'da toplanan mecliste Abdülhamit'in hal'i meselesi görüşülür ve hal' kararı ittifakla çıkar. Meclis'ten çıkan bildiride şöyle denilir:

“Müslümanların imamı olan Zeyd'in bazı şer'i mühim meseleleri, şer'i kitaplardan silip çıkarması ve adı geçen kitapların okunmasını men etmesini ve yırtıp yakması ve devlet hazinesinde boşu boşuna israflar yapmak suretiyle onu şeriata aykırı olarak dilediği gibi kullanması ve şeriata ait bir sebep olmaksızın tebaayı öldürmek, hapsetmek veya sürgüne göndermek gibi zulümleri yapmayı adet etmişken, yemininden dönüp Müslümanların mallarını ve işlerini büsbütün bozacak ve halkın birbirini öldürmesine sebep olacak büyük karışıklıklar çıkarmakta devam etmesi dolayısıyla Müslümanlardan söz sahibi kimseler, Zeyd'in zorbalığının önüne geçtikleri vakit, İslam memleketlerinin birçok yerlerinden, onu tahtından indirilmiş tanıdıklarına dair arka arkaya haberler gelip, onun, yerinde kalmasından zarar geleceği muhakkak görüldüğünden ve iktidardan çekildiği zaman da durumun düzeleceği umulmakta olduğundan adı geçen Zeyd'e imamet ve saltanattan vazgeçmesini teklif etmek veya tahttan indirmek şekillerinden hangisi, işin başında olup meseleleri halletmeye yetkili kimseler tarafından daha uygun görülürse yerine getirilmesi vacip olur mu?

Cevap: Olur.

Esseyid Mehmed Ziyaeddin

Allah O'nu affetsin”⁵⁹¹

Sultan Abdülhamid'in yerine küçük kardeşi Mehmed Reşad Sultan, V. Mehmed olarak tahta çıkar. Olay o zamanki iktidar mücadelesi içinde hayati bir önem taşıyordu. Çünkü Rumeli'deki Üçüncü Ordu'dan esaslı bir baskı gelince, meşrutiyeti hemen ilan eden ve böylece meşrutiyetin adamı olan II. Abdülhamid ancak 31 Mart olayının bastırılmasından sonra tahttan indirilebilmişti. Abdülhamid'in yerine gelen V. Mehmed'in tahta geçişi sayesinde, İttihat ve Terakki'nin iktidar olma yolunda dikilen en önemli engellerden biri de kalkmış oluyordu (Akşin, 2001 :185).

Karpat'a (2008:30) göre 31 Mart Olayı, askerler arasında hoşnutsuzluk ve siyasi partilerin kırıncı rekabetinden çıkmış, din ise muhalefeti güçlendirecek ve meşrulaştıracak bir vasıta olarak kullanılmıştır. Tarihte net olarak açıklığa kavuşturulamamış konulardan biri olan 31 Mart Olayı'nda II. Abdülhamit'in de düzenleyici olarak şüpheli addedilse de genel kanı bir ilgisinin bulunmadığı yönündedir⁵⁹².

⁵⁹¹ Bayar, 1997:24-25.

⁵⁹² 31 Mart Vak'ası sebepleri arasında Abdülhamid'i zikretmek kabil değildir. Fasl-ı mahsusunda işaret edildiği veçhile kendileri iptida-i emirde meşrutiyete razı, hatta taraftar görünmüşlerdi. Fakat bu tav'an olmaktan ziyade cebren ve kerhen vaki olmuştu. Yeni idareden memnun olmayanlar Abdülhamid'de arız olan adem-i hoşnudiden istifadeye kalkışacaklardı. Nitekim öyle oldu. 31 Mart isyanı padişahı alkışlayarak zuhur etti. Avcı taburları İttihat ve Terakki'yi ve hükümetini çekiştirirken arkasını Abdülhamid'e dayamış bulunuyorlardı. İsyan mutlakiyetle neticelenmiş, İstanbul asi askerlerle sarayın eline geçmiş olduğu halde, bir çoklarının gazetelerle ve jurnallerle Abdülhamid'i kışkırtmasına rağmen, fırsattan istifade emeline düşülmemiş, bilakis hamiyet ve fedakarlıklarında şüphe edilmeyen Nazım ve Ethem Paşalar gibi zatlar iş başına getirilmiştir. Yalnız bu hal Hakan-ı esbakı tebri'eye (temize çıkarma)kafidir. 31 Mart Vak'ası iddia olunduğu gibi bir niyeti faside ile Abdülhamid tarafından tertip ve idare edilseydi, şüphesiz bu suretle hareket olunmaz, efrad-ı asiye ve erkan-ı sadıka ile maksada vasil olunurdu. Onun ufak bir işareti Meclis-i Mebusan'ı ve meşrutiyeti ortadan kaldırmaya kafi değildi (Pekmen, 2013b:77) .

Akşin (2001:190), 31 Mart Olayı'nın düzenleyicisi olarak muhalefeti görür. Muhalifler arasında çoğu II. Abdülhamid dönemi sürgünlerinden olan Prens Sabahattin başta olmak üzere Kamil Paşa ve oğlu Sait Paşa, İsmail Kemal ve Müfit Beyler, Mizancı Murat, Mevlanzade Rıfat⁵⁹³, Said-i Kürdi, Derviş Vahdeti vardır⁵⁹⁴. Bu muhalefeti destekleyenler ise, medrese öğrencileri ve alaylı subaylardı. Hüseyin Hilmi Paşa ile hükümeti ve İttihat ve Terakki'nin İstanbul merkezinin tutumu da olayın gerçekleşmesini kolaylaştırmıştır (Mevlanzade, 2010:24). Bütün bu kişileri ve kuruluşları bir araya getiren tek neden de İttihat ve Terakki'ye olan düşmanlıktır" (Menteşe, 1986:17). Ayrıca Arnavud ulusçuluğu da bu hareketi destekliyordu. Arnavutlar, Osmanlı Devleti'nin artık Rumeli'den çıkacağını planlayarak, ulusal kongre, okul, dernek ve yayınlarla büyük bir kültür hamlesi yapmışlardı. Bunun da İttihat ve Terakki'nin Türkçü ve merkezîyetçi yapısıyla bağdaşmıyordu. Ancak Ahrar'ın ademi merkezîyetçiliği ve arkasındaki İngiltere ilerdeki bağımsız Arnavutluk için bir teminat niteliğindeydi (Akşin, 2001:190-191).

V. Mehmed Reşad'ın tahta çıkarılmasının ardından kurulan divan-ı harp ile isyan hareketiyle ilişkili olanlar cezalandırılmıştır. 31 Mart Olayı'nda rolü olduğu düşünülen Mizancı Murat, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından dışlandı ve aynı zamanda dini öğelere önem verdiği için şüpheliler arasındaydı. Meşrutiyetin ilanının ardından Şura-yı Devlet Maliye Dairesi üyeliğinden istifa eden Mizancı Murat, 30 Temmuz'da Mizan Gazetesi'ni tekrar çıkarmaya başlamış ve İttihat ve Terakki'ye muhalefette bulunmuştur. 31 Mart Olayı tahrikçileri arasında gösterilerek Divan-ı Harp'te müebbed kalebentliğe mahkum olmuştur (Haziran 1909) (Uçman, 2005:215). Kendisine mahkumiyetinin, Rumeli'nin bazı taraflarında efkar-ı umumiyyeyi teskin etmek için gerçekleştirildiği söylenmiş, Rodos'a sürgüne gönderilmiştir. Mizancı Murat Divan-ı Harp tarafından 31 Mart günü Yıldız'a gitmekle suçlanır. Mizancı Murat, *Enkaz-ı İstibdâd İçinde Züğürdün Tesellisi* adlı eserinde kendini savunmuştur. Yıldız'a gitmesinin nedeni memleketin ahvalini merak içinde olduğundan Sadrazamla görüşüp olanları öğrenmektir. O esnada, Sadrazam Meclis'te olduğu için onu beklerken Ahmet Rıza Bey, Rahmi Bey ve üç başka mebusla dertleşmiştir. Bir saat sonra Sadrazamı görmüş ve ne gibi bir hareket izleneceğini öğrenmiştir. Ancak Mevlanzade

⁵⁹³ Mevlanzade olayın hazırlayıcısı olarak Abdülhamid'i tahttan indirmek isteyen Prens Sabahattin'i gösterir. Yine Kamil Paşa'nın oğlu Said Paşa, Nazım Paşa, Hüsnü Paşa oğlu, Kemal Bey, Ayan reisi Sait Paşa, Cemalettin Efendi, oğlu Muhtar Bey, Şerif Paşa, İsmail Kemal Bey, Ali Bey, Fazlı Bey, Dr. Nihat, Reşat Bey, Ahmet Cevdet Bey, Zühtü Bey, Murat Bey, Rıza Nur, Vahdeti Efendi, Kasidecizade Ziya Molla ben diye listeler. Bu şahısların bilerek veya bilmeyerek rolleri vardır (Mevlanzade, 2010:23).

⁵⁹⁴ Menteşe'de, "Görünürde ayaklanmayı başlatan ve yürütenler Avcı taburlarına mensup çavuş ve erlerle onlara katılan bazı sarıklı medrese öğrencileridir. Ama onların arkasında Ahrar Fırkası'na mensup politikacılar, hatta bazı milletvekilleri, Prens Sabahaddin Bey takımı, İttihadi Muhammedî Fırkası, bazı gazeteler ve yazarlar yer almaktadır. Bütün bu kişileri ve kuruluşları bir araya getiren tek neden de İttihat ve Terakki'ye olan düşmanlıktır" (Menteşe, 1986:17).

Rıfat aleyhinde ifade vererek, Mizancı'nın Ahmet Rıza'nın Babıali'ye istifasını istemek için gittiği yönünde açıklamada bulunmuştur. Bunun içinse sıfat-ı resmiyesi olmadığından bu yaptığının kabahat olduğu söylenir. Ancak bunun Mevlanzade'nin iddia ettiği gibi bir kabahat olmadığını, gazetenin başyazarı olarak efkar-ı umumiyenin gidişini iyi görmediğinden bunu söylemenin de vazifesi olduğunu ifade eder. Yine Divan-ı Harp'te yapılan suçlamalardan biri de Abdullah Zühtü Bey'in jurnalinden kaynaklanıyordu. Mizancı Murat'ın Ali Kemal Bey ve bir takım hocaefendiler ve zabitlerle bir araya gelerek gizli bir cemiyet teşkil ettiğini, müzakerede bulunarak bir hükümet-i cedide teşkili için uğraştıklarını, bu sırada kendisinin toplantı yerine giderek bu durumu görünce protesto ederek çıktığını iddia etmiştir (Mizancı Murad, 1913:15-28). Mizancı Murad 31 Mart'ın iktidarı eline almak ve Abdülhamid'i tahttan indirmek için tamamiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir tertibi olduğunu ileri sürmüştür (Karpat, 2008:30). Bir süre Rodos'ta sürgün kalan Mizancı Murad, ardından Midilli'de sürgün kalmış, 1913'te af ile dönmüştür (Uçman, 2005:215).

31 Mart Olayı'nın öncülerinden görülen Derviş Vahdeti'nin Volkan'ın 104. sayısında (14 Nisan 1909) II. Abdülhamid'i İttihatçıların bulunmadığı tarafsız bir kabine kurmaya davet eden yazısı halkı ve askerleri tahrik edici bulunmuş ve 25 Mayıs 1909'da tutuklanmıştır. Derviş Vahdeti Divan-ı Harp'e akli melekesinin yerinde olmadığı dolayısıyla ceza ehliyetinin bulunmadığı dair dilekçe vermiştir (Kocahanoğlu, 2009:120). Vahdeti, 31 Mart Olayı'na sebebiyet verenlerden sayılarak cemiyet mensubu on iki arkadaşıyla 19 Temmuz 1909'da idam edilmiştir (Özcan, 2001:476). Divan-ı Harp'te bir ay süren yargılamalar sonucu 107 kişi sürgüne Midilli Kalesi'ne gönderilmiştir. Bunlardan bazıları oraya uğrayan ecnebi vapuruyla kaçarken, bir kaç da orada vefat edip diğer kalanlarda Balkan Savaşı sırasında affedildikleri (Tevfik, 2011:332). Kör Ali'ye idamdan müebbed küreğe çevrilen ceza verilerek İstanbul'dan sürülmüştür (Sunata, 2006:244).

1908 Eylül başında kurulan etnik eşitliği ve yerinden yönetimi savunan Ahrar Fırkası fesh edilmiş ve kurucularından Fazlı Bey birkaç gün tutuklandıktan sonra serbest bırakılmıştır. Eski gönüllü sürgünlerden Prens Sabahattin de 31 Mart Olayının tertipleycisi sıfatıyla tutuklanmış ancak 4-5 gün sonra gazetelerde ilan edilen özür yazısıyla serbest bırakılmıştır. Bu olaydan sonra Prens Sabahattin yeniden Avrupa'ya dönmüştür (Kuran, 2000:344).

Âdi suçtan sürgün edilmişler de siyasi sürgünler gibi halktan rağbet görmüş, bu durumu kişisel çıkarları için kullanmak isteyenler olmuştur. Bunlardan biri de Malumatçı Mehmet Tahir'dir. Âdi suçtan hapis yatan Mehmed Tâhir Bey, Meşrutiyet'in ilânının ardından 26 Temmuz 1908'de çıkan aftan yararlanarak, kız kardeşinin parayla kiraladığı

insanların omuzlarında hürriyet kahramanı olarak evine dönmüştür. Yeniden gazete ve dergi çıkarmak istediye de engellenmiş, “Yaşasın Abdülhamid” başlığıyla yayımladığı İlâve-i Ma‘lûmât’ı topladığı insanların eline vererek Bâbîâli’de gösteri yaptırmıştır. Ancak kanuna göre işlediği suçtan dolayı gazete çıkaramayacağı için bu ilâve toplatılmış ve hakkında soruşturma başlatılınca matbaasını elden çıkarmak zorunda kalmıştır. 31 Mart Vak‘ası’na adının karışması üzerine Trablusgarp’a sürülmüştür (Aynur, 2003:545). Tokgöz, onu basın eşkiyası olarak adlandırmıştır (Tokgöz, 2012:95).

1909 Nisan’ına kadar asker politikacının yanında ikinci derecede rol oynamış iken isyanın ardından yüksek rütbeli subaylar işe karışmıştı. Mahmut Şevket Paşa, kendisinin ve ordunun, Cemiyet adına hareket etmediklerini, tek amacının kanun ve nizamın devamını sağlamak ve ordudaki disiplini yeniden kurmak olduğunu belirtiyordu. Sıkıyönetimin ilan edilmesiyle de askeri dikta başladı (Ahmad, 1984:67). Bu sıkıyönetim iki yıl daha uzatıldı. 1909-1911 arasında İttihat ve Terakki, önce yüksek subaylar ve yaşlı devlet adamlarıyla ittifak yoluyla, daha sonra da hükümet içindeki ve arkasındaki kendi adamları aracılığıyla, imparatorluğun etkin kontrolünde hakim siyasal kuvvet haline geldi (Lewis, 1998:219). İttihatçıların tecrübelerindeki azlık ve memleketin esiri bulunduğu şartlar içinde içlerinden bazıları eskisinden daha acı bir istibdatın kurucuları olmak durumundan kaçınamamışlardır. (Tunaya, 2001:93,107).

Yıldız Sarayında bulunan Abdülhamid’e hal kararı bildirildikten sonra İstanbul’da kalması sakıncalı olacağından Selanik’e yerleştirilmesi uygun görülür. 27 Nisan 1909’da tahttan indirilen II. Abdülhamid Selanik’te üç buçuk yıl Alatini köşkünde, ailesiyle birlikte göz hapsinde kaldı. Balkan Savaşları sırasında Selanik’in savunulamayacağı anlaşılnca, II. Abdülhamid İstanbul’a nakledilerek bu kez Beylerbeyi Sarayı’nda göz hapsine alındı. I. Dünya Savaşı’nın sonuna doğru 10 Şubat 1918’de Beylerbeyi’nde vefat etmiş II. Mahmud Tübesi’ne defnedilmiştir.

SONUÇ

Tanzimat Dönemi insan hakları konusunda hukuksal alanda önemli kazanımların yaşandığı bir dönemdir. Tanzimat reformları sürecinde padişaha bağlı kul statüsü ortadan kalkmış, hukuki dayanağı olmayan idam hakkı ve müsadereye son verilmiştir. Fermanla hükümdarın ve hükümetin keyfi yönetimine son verilmesi amaçlanırken halkın can, mal ve ırz güvenliği ile ilgili temel hakları belirlenmiştir. Devlet memuru sayısı artırılmış, düzenli maaşa bağlanmış, iyi eğitim alan memurlar arasında bürokrasinin bir silsile halinde ilerlemesi sağlanmıştır.

Tanzimat'ın Ceza Hukuku bakımından getirdiği en önemli ilke 'Kanunsuz suç ve ceza olmaz, yargılanmadan kimse cezalandırılmaz.' ilkesidir. Tanzimat Fermanı ile padişahın meslek hayatında denetim kurma, hukuki dayanağı olmayan bir yetkiyle idama gönderme ya da affetme hakkı fesh edilmiştir. Batılılaşmanın bir ürünü olarak 1840 Ceza Kanunu'nda sürgün cezası yer alırken kimsenin yargılanmadan cezalandırılmayacağı, idam hakkının sadece padişaha ait olduğu, padişahın affetmesi durumunda cezanın müebbet kürek cezası olarak uygulanabileceği, fesat hareketlerin Meclis-i Ahkam-ı Adliye'de görüşüleceği belirlenmişti. Halkın isyan etmesi, isyan için silah temini taziren katl'i gerektirirken padişahın affetmesi halinde müebbet kürek cezasına çevrilebilecekti. 1858 Ceza Kanunu'nda yargı kararı olmadan padişah siyaseten katl kararı veremeyecektir. Klasik Osmanlı döneminde bağy suçuna siyaseten katl cezası verilirken Tanzimat sürecinde bu sürekli kalebentlik şeklini almıştır. Kanunla padişah da koruma altına alınmış, padişaha suikast teşebbüsü ve silahlı isyanda örgüt başının idam, örgüte katılanların ise 10 seneden az olmamak kaydıyla kalebentlikle cezalandırılması hükmü yer almıştır. Sürgün uygulamaları da ceza kanununda yer almış ve sürgünlerin sürgün yerlerinde şahsi hürriyetlerinin kısıtlanmayacağı, hapsedilemeyeceği, kendilerini kontrol etmesi için memur görevlendirilemeyeceği maddeleri yer almıştır.

1876 Kanun-i Esasisi ile parlamenter düzene geçiş sağlanacak ve hukuksal anlamda kişi haklarının güvence altına alınacaktı. Ancak II. Abdülhamid anayasaya koydurduğu 113. madde ile bütün bu hukuksal gelişimi ortadan kalkıyordu. Tanzimat'ın getirdiği 'yargılamadan ceza verilemez' ilkesi yerine, polisin şüpheli gördüğü kişileri yargılamaksızın sürgüne gönderebileceği maddesi gelmiştir. Kanun-i Esasi ile kişilere mesken masuniyeti, matbuat serbestisi, kişi dokunulmazlığı hakları getiriliyordu. Ancak 113. madde de bu hakların ne şekilde sınırlandırılacağı da düzenlenmişti. Bu maddeye göre siyasi otorite ülke topraklarının herhangi bir bölgesinde 'ihtilal' tehlikesi görürse orada örfi idare ilan

edilebilecek ve bu bölgede anayasa ve kanunlarla sağlanmış bir takım hak ve özgürlüklerin geçici olarak kaldırılması ve kısıtlanmasına karar verebilecekti. Bu kapsamda lüzumu görülen kişilerin gece-gündüz meskeni aranabilecek, zihin karıştırıcı yayınlar yasaklanabilecek, her tür cemiyet kapatılabilecekti. Suçlu görülenler ise örfi idare tarafından kurulan Divan-i Harb-i Örfi özel mahkemelerinde yargılanacaktı. Kanun-i Esasi'nin 36. maddesi gereğince ise padişaha kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi veriliyordu. Bu yetkiler Tanzimat'ın getirdiği ilkeleri geçirsiz kılıyor ve Kanun-i Esasi bu özelliği ile Tanzimat'ın gerisinde kalıyordu. Padişah sınırsız yetkilerine karşın sorumsuzdu. Padişah istemediği kişileri idareten sürgüne gönderme yetkisine sahipti ve bu sürgünlerin affı da sadece padişahın iradesine bağlıydı.

Meclis-i Mebusan'ın açılmasından dört ay sonra Rus Harbi çıkmış ve Ardahan'ın elden çıkması softalarca Meclis-i Mebusan'da protesto edilmek istenince padişah 14 Mayıs 1877'de 113. maddeye dayanarak İstanbul'da Örfi İdare ilan etmiştir. Ardından da Yeni Osmanlılar hareketinin öncüsü olanları, V. Murad zamanında hal'de terfi alanları birer memuriyetle İstanbul'dan uzaklaştırıp sürgün ederken Kanun-i Esasi metninin mimarı Midhat Paşa'yı da 113. madde ile yurt dışına sürgün göndermiştir. 13 Şubat 1878'de Kanun-i Esasi'nin 7. Maddesinde parlamentoyu dağıtma yetkisini kullanarak Meclis-i Mebusan'ı süresiz kapatmıştır. İlan ettiği örfi idare yönetimi tarihte istibdat rejimi olarak anılacaktır.

II. Abdülhamid politik etkisizleştirme için İstanbul'dan uzaklaştırma amacına yönelik sürgün ederken çok farklı yollar takip etmiştir. Kendisine sadık olmadığını düşündüğü ve uzaklaştırmak istediği bir kısım bürokratı sefir olarak gönderirken kimini de taşra vilayetlerinde vali ya da mutasarrıf olarak görevlendiriyordu. Diğer bir şekliyle 'ihamet' düşüncesi içinde olduğunu düşündüğü kimseleri Trablusgarp, Fizan gibi yaşam koşullarının çok zor olduğu yerlere göndererek bir anlamda onları 'terbiye' ediyordu. Bu sürgünlerin suçları padişahı tahttan indirmeyi planlayan örgüt oluşturmaları, darbe planları yapmaları ya da halkı isyana teşvik etmeleri olabiliyordu. Diğer yandan Namık Kemal, Ziya Paşa gibi meşrutiyet yanlısı düşünürlerin eserlerini ya da padişah tarafından sakıncalı bulunan yurt dışından gelen yasaklı gazeteleri bulundurmak da bir sürgün gerekçesiydi.

II. Abdülhamid meclisi kapatmasının ardından çıkardığı kanunnamelerle ülkede sıkı bir sansür denetimi kurarak basını susturmuş, ardından da oluşturduğu hafiye ve jurnal ağıyla toplum üzerinde baskı oluşturarak eyleme geçmelerine engel olmaya çalışmıştır. Ancak hem sansürün şiddeti hem de hafiyelerin her yerde kol gezmesi kısa sürede yeni muhalif oluşumlara zemin hazırlayacaktır. Tahta çıkmasının üzerinden on yıl geçtiğinde ülkedeki sansürden ve hafiye-jurnal baskısından bunalan eğitimli kişiler ülkelerini terk ederek

kendilerini ifade edebileceklerini düşündükleri Avrupa, Balkanlar, Mısır gibi yerlere yerleşmişlerdir. Bir anlamda ‘gönüllü sürgün’ olarak adlandırılabilirler yurt dışındaki muhalifler, Kuzey Afrika’dan firar ederek gelen diğer sürgünlerle birlikte faaliyette bulunmuşlar ve çıkardıkları gazete ve broşürlerle II. Abdülhamid’e karşı mücadelelerini başlatmışlardır. Jön Türklerin çıkardıkları gazeteler kapitülasyonlar, konsolosluklar ve yabancı postalar vasıtasıyla Osmanlı Devleti sınırları içine girerek mektepli öğrencileri II. Abdülhamid yönetimine karşı kışkırtıyordu. II. Abdülhamid, bu yayınların ülke içine girmesine engel olamayınca, bulundukları ülkenin yönetimine baskı yapmak suretiyle onları pasifize etmeye çalışmıştır. Yurt dışında ileri gelen Jön Türkler gıyaplarında cinayet mahkemelerinde yargılanarak, vatandaşlıktan çıkarılıp, malları hacz edilmiştir. Aynı zamanda onları ‘anarşist’ olmakla suçlamış, gazete çıkarmalarını diplomatik girişimlerle engellemiş ve bulundukları ülkenin sınırlarından atılmalarını sağlamıştır. Ancak bu yaptırımlar da işe yaramamıştı. Bir ülkeden çıkarılan Jön Türk başka bir ülke sınırları içinde tekrar faaliyete başlıyordu. Bunun üzerine II. Abdülhamid yurt dışındaki sürgün Jön Türkleri kendi yanına çekmek için para, nişan, rütbe tekliflerinde bulunmuştur. Maddi anlamda zor durumda bulunan Jön Türkler’in büyük kısmı bu tekliflere karşı kayıtsız kalamayınca yurt dışındaki muhalif harekette çözülme olacaktır. Başta Mizancı Murad, Abdullah Cevdet, İshak Sukuti, İbrahim Temo, Tunalı Hilmi gibi ileri gelen muhalif sürgünlerin Trablusgarp’taki sürgünleri kurtarma ya da gelir elde ederek gizlice yeniden basın faaliyetlerini sürdürmek amacıyla Abdülhamid’in tekliflerini kabul etmeleri muhalif harekete büyük bir darbe vuracaktır. Ancak Damad Mahmud Paşa’nın oğullarıyla birlikte Avrupa’ya iltica etmesi maddi anlamda dayanak bulan Jön Türkleri yeniden harekete geçirecektir.

Muhalif taban içinde örgütlü bir cemiyet olarak 1889’da ortaya çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti özellikle mektep öğrencileri arasında geniş bir kitle tabanına sahipti. Cemiyet’in 1896 yılında yaptığı darbe planının ortaya çıkması ile büyük bir soruşturma yürütülmüş ve 78 kişi Şeref Vapuru’yla Fizan’a sürgüne gönderilmiştir. İklim koşullarının oldukça çetin olduğu bu bölge, sürgünler arasında en korkulan yerd. Bir süre hapis tutulan bu sürgünler yurt dışında bulunan Jön Türklerle yapılan anlaşmalar sonucunda Trablusgarp’ta serbest bırakılmış ve kendi mesleklerini icra etmelerine izin verilmiştir.

Avrupa’da II. Abdülhamid rejimine karşı mücadele sürdüren üç önemli lider bulunmaktadır. Bunlar Ahmet Rıza Bey, Mizancı Murat Bey ve Prens Sabahattin’dir. Bu üç lider Abdülhamid’e karşı mücadelede ortaya koydukları fikirleri, çıkardıkları gazeteler ve risaleler aracılığıyla ihtilalin fikri temellerinin atılmasında büyük rol oynamışlardır. Avrupa’da başta Paris, Cenevre, Brüksel, Londra, Berlin olmak üzere İttihat ve Terakki

Cemiyeti'nin şubeleri açılmıştı. Bu şubeleri kuran sürgünler Balkan, Mısır, Anadolu ve Trablusgarp'taki cemiyetin diğer şubeleriyle irtibatlı olarak hareket ediyorlardı. Mizancı Murad'ın II. Abdülhamid'le anlaşarak İstanbul'a dönmesinin ardından 1902 yılında itibaren Prens Sabahattin Jön Türk hareketinde önemli rol oyanayacaktır. Kurduğu Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti her ne kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile aynı görüşte olmasa da iki cemiyet meşrutiyetin ilanına giden süreçte birlikte hareket etmişlerdir. Merkeziyetçi, yabancı müdahalesine karşı, darbe karşıtı İttihat ve Terakki Cemiyeti karşısında Teşebbüs-i Şahsi Cemiyeti, adem-i merkeziyetçi, yabancı müdahale ve askeri darbe taraftarıydı. Yurt dışındaki sürgünler 1907 Kongresi'nde bir araya gelerek taşradaki vergi isyanlarını destekleme amacıyla vergi verilmemesi ve orduya dayalı darbe yapılması konularında anlaşmışlardı. Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ve İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi taşrada bir çok yerde şube açarak isyanlarda rol oynamıştır. Bu vergi isyanlarında XIX. yüzyıl ortalarından itibaren büyüyen tüccarlar ile bireyi ön planda tutan vatandaşlık bilinci gelişmiş kimselerin toplumsal tepki vermesi de etkili olmuştur.

II. Abdülhamid döneminde, sürgünler mahkeme yargılamalarıyla gerçekleştirebildiği gibi padişahın iradesi sonucu da gerçekleştirebiliyordu. Sürgünler menfalarına gönderilirken belli bir ceza-i müddet çoğunlukla belirtilmemiş, belirtilse bile ceza sürelerini dolduranların İstanbul'a dönmesine izin verilmemiştir. Çoğunlukla Anadolu'nun başka bir mevkiinde ikamete memur olarak görevlendirilmişlerdir. Sürgünler bulundukları yerde mesleklerini yaparak para kazanabildikleri gibi kendilerine günlük yevmiyeleri de verilmekteydi. İstanbul'a dönme ihtimallerini zayıf gören pek çok sürgün de ailelerini yanlarına almıştır. Ancak özellikle sürgünlerin yoğun olarak bulunduğu Trablusgarp'ta bir yandan geçim sıkıntısı diğer yandan zor iklim koşulları sürgünlerin Avrupa, Balkan ve Mısır'a kaçmalarına neden olacaktır. Sürgünden kurtulmak için başvurulacak diğer bir yol ise affa uğramaktır. Kişisel müracaatlar dışında, bir vali ya da güçlü bir bürokratin aracılığıyla da sürgün affedilebilirdi. Ancak onlar da daha ziyade Anadolu'nun başka bir köşesine memur olarak görevlendiriliyor ve bir kefil bulmak kaydıyla ikamet ettiriliyorlardı. II. Abdülhamid gözünde bir defa mimlenmiş olan bir kişiye güvenmiyor ve İstanbul'da olsun Anadolu'da olsun onları hafiyeleri aracılığıyla takip ettirmeye devam ediyordu. Sürgünlerin tahsisatlarından, takiplerinden gönderildikleri yerin valisi sorumluydu. Bu tahsisatı karşılamak valilere zor geldiğinden çoğu zaman onlar da sürgünün affı için padişaha başvuruyordu.

Trablusgarp önemli bir sürgün yeri olmasına karşın sürgünlerin siyasi faaliyetlerini rahatlıkla sürdürebilecekleri bir yer de değildi. Ancak yine de bu bölgede de padişahı tahttan indirmek ve meşrutiyeti ilan etmek için askeri darbeye teşebbüste bulunulmuştur. Bu

teşebbüste: Trablusgarp'ın Vali ve Askeri Kumandanı Recep Paşa, yaveri Şevket Bey, Prens Sabahattin, İsmail Kemal Bey, Fazlı Bey gibi sürgünler yer almıştır. Fakat Recep Paşa'nın endişeleri nedeniyle son anda darbe planından vazgeçilmiştir. Bu teşebbüs sürgünlerin faaliyetlerini yansıtmaları bakımından dikkate değer bir önemdedir.

XX. yüzyılın başına gelindiğinde Osmanlı Devleti içinde ekonomik sıkıntılarla ve Balkanlar'da özellikle Bulgaristan'da gerçekleşen isyanlarla boğuşmak zorundaydı. 1903'ten itibaren giderek artan vergi yükü taşrada pek çok yerde tepkilere neden oluyordu. Özellikle vergiler toplanırken yerel idarecilerin zulüm yapması ve belli bir kesimin sefahat içinde yaşıyor iken halkın aç olması, padişahın bu adaletsizliklere sessiz kalması halkı öfkeliyordu. Anadolu'da bir dizi isyan hareketinin ortaya çıkması ile padişahın merkezi otoritesi sarsılacaktır. Anadolu'daki isyan hareketlerinde Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Teşebbüs-i Şahsi Adem-i Merkeziyet cemiyetlerinin Anadolu teşkilatlanmaları ve bölgedeki sürgünler önemli rol oynamıştır. Rusya'da ve İran'da gerçekleştirilen devrimlerle meşrutiyetin ilan edilmesi sürgün Jön Türkler için yeni bir umut ışığı olmuştur. II. Abdülhamid'in asker desteği ile gerçekleşen ve kanlı bir ihtilal olan Rus devrimi ile ilgili sansür uygulamalarına karşı yurt dışında basılan muhalif gazeteler yurt içinde dağıtılıyor ve kanlı bir devrimin propagandası yapılıyordu. Bu isyanların en güçlüsü muhalif askerlerin ve sürgünlerin en fazla gönderildiği yer olan Erzurum'da gerçekleşmiştir. Erzurum'daki isyanlar, Erzincan Ordu Komutanı Zeki Paşa'nın desteğiyle o kadar büyümüştür ki devrimin burada gerçekleşmesi beklenir olmuştur. Ancak Meşrutiyet'in ilanından kısa süre önce darbe planı ortaya çıkarılacak ve başta sürgün Hüseyin Tosun olmak üzere isyancılar cezalandırılacaktı. Taşradaki isyanlar Meşrutiyet'in ilanında birinci derecede rol oynamasalar bile devlet otoritesini sarsarak Makedonya'da harekete geçmek üzere olan isyancıların elini güçlendirmiştir. II. Abdülhamid özellikle 1900'lu yıllardan sonra sürgünlerin gittikleri yerlerdeki faaliyetlerinden dolayı rahatsız olmuş, şüphe ettiği adamları göz önünden ayırmamak için İstanbul'da tutma yoluna gitmiş ve İstanbul bu gibilerin sürgün yeri olmuştur. Ancak bu hareket için çok geç kalınmıştı. Sürgünler gerek hoca kılığında gerek esnaf kılığında gerek posta memuru, öğretmen, dişi olarak gittikleri her yere muhalif tohumları ekmişlerdi. Bu nedenle Meşrutiyet ilan edildiğinde hemen her yerde coşkuyla karşılanmış ve özellikle İzmir'de gerçekleşen faaliyetler sonrası II. Abdülhamid Makedonya'daki isyancılara karşı gelebilecek orduyu gönderememiştir.

Makedonya'da Mürzsteg Programı ile devletin Balkanlar'da etkinliğini kaybetmesi muhalif sürgünleri rahatsız ediyordu. Ardından İngiltere ve Rusya arasında gerçekleşen Reval görüşmeleri subaylar arasında vatan elden gidiyor korkusu yaratarak harekete geçmelerine

neden olmuştur. Sürgünlerin Makedonya’da kurmuş olduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Terakki ve İttihat Cemiyeti ile birleşerek Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adını almıştır. 1907’de Paris’de düzenlenen II. Jön Türk Kongresi gereği silahla darbe yapma fikri de kabul edilmişti. Eğitimli ve durumlarından hoşnutsuz subaylardan müteşekkil Üçüncü Ordu ile Cemiyet harekete geçmeye karar vermiş ve Abdülhamid’e Meclis’i yeniden açmadığı takdirde İstanbul’a yürüyeceği tehdidinde bulunmuştur. Bunun üzerine II. Abdülhamid meşrutiyeti yeniden ilan etmiştir.

Meşrutiyet’in ilanının ardından tüm sorunların çözüleceğini düşünen sürgünler İstanbul’a dönmelerinin ardından hak kayıplarının giderilmediğini görünce muhalefete geçeceklerdir. Devri sabık sürgünleri kurmuş oldukları cemiyetler ve çıkardıkları gazeteler aracılığıyla sürgünlerin mağduriyetlerinin giderilmesini talep etmişlerdir. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kendi üyelerini görevlere getirmesi ve tensikat uygulamaları yeni bir muhalefete neden olmuştur. Bu muhalefetin devamında devr-i sabık sürgünlerinin de rolünün bulunduğu 31 Mart Olayı gerçekleştirmiş ve II. Abdülhamid hal’ edilerek Selanik’e sürgün gönderilmiştir.

II. Abdülhamid, İstanbul’daki mekteplerde çağdaş bir eğitim gören binlerce Türk gencini sürgün ederek, istemeden hürriyet isteklerine büyük ölçüde hizmet etmiş oluyordu. İstanbul’da Batı tarzı eğitim alan öğrenciler imparatorluğun en ücra köşelerine sürgün gönderilerek taşrada kırsal kesimde çağdaş düşüncelerin yayılmasını sağlamışlardır. Siyasi sürgünler İmparatorluğun en ücra köşelerine kadar ilerleme davasını götürüyorlardı. Ancak II. Abdülhamid’in baskı rejimi hoşnutsuzlukla karşılanmasına rağmen ülke çapında kitlesel hareketlere de neden olmamıştır. Sürgünler bulundukları yerlerde halkı yönetime karşı kışkırtmayı amaç edinseler de yaptıkları plan hep askeri bir darbe teşebbüsü üzerineydi. Çünkü biat kültüründe dini gücü de elinde bulunduran iktidara karşı muhalefet kolay başarılabilecek bir durum da değildi. Ancak yine de özellikle Erzurum isyanlarında telgrafhaneleri basarak ve Padişah’la iletişime geçerek valilerin değiştirilmesini ve vergilerin kaldırılmasını sağlayan sürgün isyancılar, devlet otoritesinin halk nezdinde sarsılmasına neden olmuştur. Bu isyanlarda devletin gittikçe bozulan ekonomisinin köylü halka, esnafa ve subaylara olan etkisi göz önünde bulundurulmalıdır.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Kaynakları

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
2. İslam Araştırmaları Merkezi, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı

2. Gazeteler

Doğru Söz Gazetesi
 Hukuk-ı Umumiye
 Kastamonu Gazetesi
 İkdam Gazetesi
 Meşveret
 Osmanlı Gazetesi
 Şura-yı Ümmet
 Tanin
 Son Telgraf
 Terakki Gazetesi,
 The Times
 Hürriyet Gazetesi
 Milliyet Gazetesi

3. Kitap ve Makaleler

- Abadan, Y. (1957). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri”.
Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi.14(1):3-37.
- Acehan, A. (2008). “Osmanlı Devleti’nde Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/5:12-29.
- Adadağ, Ö.(2008). “Jön Türklerde Devrim Algısı ‘Barışçıl Devrim’”. *Toplumsal Tarih*, 180: 48-53.
- Ağababa, A. F.(2007). *Şeref Kurbanları*. (Haz: A. Buğra ve M. Kuzu).Çatı Yayınları, İstanbul.
- Ahmad, F. (1984). *İttihat ve Terakki (1908-1914)*. (Çev: Yavuz N.,) Kaynak Yayınlar, İstanbul.
- Ahmed Reşit Bey. (2014). *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*. (Haz: Akın, N. Ö). Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Ahmet Rıza. (1324). *Vazife ve Mesuliyet*. Paris.
- Ahmet Rıza. (1988). *Ahmed Rıza Bey’in Anıları*, (Yay: Demirbaş,B.). Arba Yayınları,

İstanbul.

Ahmet İzzet Paşa. (2017). *Feryadım*. (Yay. Haz:Furgaç, S.İ ve Kanar,Y.). Timaş Yay, İstanbul.

Akün, Ö. F. (2006). “Namık Kemal”. 32:361-378. İslam Ansiklopedisi, DİA,İstanbul.

Akşin, S. (1970). *31 Mart Olayı*. İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

Akşin, S. (1971). “İttihat ve Terakki Üzerine”. *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 26,(1): 155-182.

Akşin, S. (1975). “Fedakaran-ı Millet Cemiyet”. *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 29(1): 125-136.

Akşin, S. (1983) “II. Jön Türk Hareketinin Dönemlendirilmesi”, *VII. Türk Tarih Kongresi*, III, TTK, Ankara, 1789-1796.

Akşin, S.(1985). “Jön Türkler”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. III. İletişim Yayınları, İstanbul:832-843.

Akşin, S. (2001). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Aktan, C. C., Dileyici ve D., Saraç; Ö.(2002). “Osmanlı’da Vergi İsyanları ” *Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 7/2: 1-20.

Akün, Ö. F. (2006). “Namık Kemal”, DİA, İstanbul,32 :361- 378.

Akyıldız, A. (2011). *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Alakom, R. (2011). *Şerif Paşa,Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları (1865-1951)*. Avesta Basın Yayın, İstanbul.

Aldıkaçtı, O. (1969). *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*. Yenilik Basımevi, İstanbul.

Ali Kemal. (2004). *Ömrüm*, (Haz: M. K. Özgül). Hece Yayınları, Ankara.

Alkan, N. (2009). *Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler*. Selis Yayınları, İstanbul.

Alkan, N. (2012). *Selanik’in Yükselişi*. Timaş Yayınları, İstanbul.

Altun, M. (Mayıs-2004). “Jön Türklerin Korkulu Sürgün Yeri Fizan Denen Şu Yer”. *Toplumsal Tarih*, (125):24-29.

Alus,S.M.. *Gördüklerim, Duyduklarım, Halep’teki Sürgünler* (Taha Toros Arşivi, Dosya No:312-Sermet Muhtar Alus)

Andı, M. F.(2007) “*Saray Karşısında Tevfik Fikret*”,İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c:37, Sayı: 37:1-21.

Arseven, C.E. (1993). *Sanat ve Siyaset Hayatım*. (Hz: Işın, E.). İletişim, İstanbul.

Artuç, N. (2008). “II. Meşrutiyet’in İlanı”. *Doğu-Batı-II.Meşrutiyet-100.Yıl*. c.1:11-16.

- Aslan, T. (2008). “İttihâd-ı Osmanî’den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne”, *bilig*, 47: 79-120.
- Aslan, T. (2009). “II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları”. *Gazi Akademik Bakış*, c.3:5: 41-60.
- Aslaner, S. (2008). “Taşrada Jön Türklük yahut Meşrutiyet Fikrinin Konya’ya İntikali”. *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 13(25) :75-99.
- Atay, F.R. (2011). *Çankaya*. Pozitif Yayınları, İstanbul.
- Ateş, S. (2009). Tunalı Hilmi Bey- Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Aydın. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Avcı, M.(2014). *Osmanlı Ceza Hukuku -Özel Hükümler*. Mimoza Yayınları, Konya.
- Avnullah el-Kazîmi. (2005) *Son Müdafaa ve Divan-ı Örfî ve Avnullah el-Kazîmi*. (Haz: Galitekin, A. N.). Şehir Yayınları, İstanbul.
- Aydemir, Ş. S. (1970). *Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Aydemir, Ş. S. (1985). *Tek Adam*. (1881-1919) . I. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Aydın, S. (2001). “İki İttihat-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset”. *Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*. I. (Ed: Bora, T.-Gültekin, M.). İletişim Yayınları, İstanbul:117-128.
- Aydın, M. A. (2002). “Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi”. *Türkler*. (Ed: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca). 10: 15- 19.
- Aydın, B. D. (2013). *Muhacir Olmak da Varmış*. (Haz: Taşkın, F.-Yeni, M.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Aykanat, B.Ç. (2017). “Tensikat Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. *I. Uluslararası İpekyolu Akademik Çalışmalar Sempozyumu*. Nevşehir, 21-23 Eylül 2017:95-102.
- Ayni, M. A. (1945). “Halit Kaçar”. *Canlı Tarihler-2*, Türkiye Yayınevi, İstanbul.
- Aynur, H.(2003). “Malumatçı Mehmet Tahir” , *İslam Ansiklopedisi*, TDV 27,545-546.
- Aysal, N. (2006). “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş:31 Mart Olayı” A.Ü.T.İ.T.E.Atatürk Yolu Dergisi.s:37-38:15-53.
- Bahaeddin Şakir Bey. (2004)*Bahaeddin Şakir Bey’in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*. (Haz: Aydoğan E. ve Eyüpoğlu, İ.). Alternatif Yayınları, Ankara.
- Balkan, E. R. (1947). *Canlı Tarihler- Ethem Ruhi Balkan Hatıraları*, Türkiye Yayınevi, Ankara.
- Balkaya, İ. S. (2005). *Ali Fethi Okyar*.TTK, Ankara.
- Bardakçı, M. (2015). *Enver*. Türkiye İş Bankası, İstanbul.
- Bayar, C. (1997). *Ben de Yazdım .II*,Sabah Yayınları, İstanbul.

- Baykal, B. S. (1995). 93 Meşrutiyeti, *Belleten*, 6 (21-22):45-83.
- Baykurt, C. (2009). *Son Osmanlı Afrikası 'nda Hayat, Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler*, İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Bayur, Yusuf Hikmet. (1991a). *Türk İnkılabı Tarihi*. C:I, TTK, Ankara.
- Bayur, Yusuf Hikmet. (1991b). *Türk İnkılabı Tarihi*. C:I, TTK, Ankara.
- Bengi, H.(2000). *Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Benice, E. İ. (Bedii Vecdet)(1928). *Çöl Yıldızı: Afrika Vahşileri Arasında Bir Türk'ün Hatıratı*. İlhami-Fevzi Matbaası, İstanbul.
- Berkes, N. (2002). *Türkiye 'de Çağdaşlaşma*. (Yay. Haz: Kuyaş, A.) .YKY, İstanbul.
- Beyhan, M. A. (1999). "II. Abdülhamid Döneminde Hafiye Teşkilatı ve Jurnaller". *İlmi Araştırmalar Dergisi*, 8:65-83.
- Birecikli, İ. B. (2008). "Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme". *Gazi Akademik Bakış*, 2(3):211-224.
- Biren, M. T. (1993). *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları-1*.(Hz: Hürmen F. R). Arma Yayınları, İstanbul.
- Biren, N. N. (2000). Münevver Bir Türk Hanımı Ressam Naciye Neyyal Hanımefendi'nin Mutlakiyet, Meşrutiyet, ve Cumhuriyet Hatıraları. (Haz:Hürmen, F.R) Pınar Yayınları, İstanbul.
- Birgen, M.(2009). *İttihat ve Terakki 'de On Sene*. (Haz: Arıkan Z.) . Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Birinci, A. (1988). "İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi", *Tarih ve Toplum*. IX,52, s:19.?
- Birinci, Ali. (2001). *Tarihin Gölgesinde Meşahir-i Meçhuleden Birkaç Zat*. Dergah Yayınları, İstanbul.
- Birinci, A.(2005). 'Ali Birinci, Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri Meselesi'. *Divan İlmi Araştırmalar*. 2:177-195.
- Birinci, A. (2012). *Tarihin Hududunda- Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*. Dergah Yayınları, İstanbul.
- Bleda, M. Ş.(2010). *İmparatorluğun Çöküşü*. Destek Yayınevi, İstanbul.
- Bolayır, A. E.(2007). *Hatıralar*, (Haz: Özgül,M. K.). Hece Yayınları, Ankara.
- Borçbakan, A.C.(2005). *Ali Cevat Borçbakan'ın Hatıraları*. (Haz: Yüceer S.). Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa.
- Bouquet, O. (2016). *Sultanın Paşaları- Osmanlı Devlet Ricali Hakkında Bir Deneme(1839-1909)*. (Çev: Çetinkasap D). Türkiye İş Bankası, İstanbul.

- Bozkurt, G. (2010). *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi*. TTK, Ankara.
- Burak, D. M. (2003). “Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri”, *A.Ü. OTAM*. 14: 291-301.
- Buttanrı,M., ‘Silistreli Mustafa Hamdi’nin “Afv ile mahkum Yahut Şeref Kurbanları”, Adli Tiyatrosu’.*İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. c:33, sayı:33: 19-39.
- Buzpınar, Ş. T. (2006). “Mustafa Fazıl Paşa”, *İslam Ansiklopedisi*. TDV. C.31:300-301.
- Cin, H-Akgündüz, A. (1989). *Türk Hukuk Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.
- Çadırcı, M. (2009). “Namık Kemal”. *İttihat ve Terakki ve Jön Türkler*. Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Çağrı, M. (1998). “Af” , *DİA, İslam Ansiklopedisi*, I:394-396.
- Çakmak, F.(2015). “*Bir Sürgünün Hikayesi: Şeref Kurbanları ve Tıbbiyeliler*”. Vatan ve Sıhhat- Tıbbiyenin Yurtseverliği, (Ed: Akçiçek, E.ve Çakmak, F.). Bassaray Matbaası, İzmir: 27-46.
- Çakır,S. (2011). *Osmanlı Kadın Hareketi*. Metis Yayınları, İstanbul.
- Çambel, H. C. (1960)“Fizan Sürgünleri”. *Dünya Gazetesi*. 14 Nisan 1960.
- Çaycı, A.(1970). *Büyük Sahra’da İngiliz- Fransız Rekabeti (1838-1911)*. TTK, Ankara.
- Çelebi, V. (1946). “17 Budak Hatıralarım”, *Canlı Tarihler*. Türkiye Yayınları, İstanbul.
- Çetinsaya, G., Buzpınar,T. (2005) “Midhat Paşa”. *İslam Ansiklopedisi*, c:30:7-11,TDV, İstanbul.
- Çolak, G.ve Uçan L.(2008). *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Basın’da Kadın Öncüler*. Heyemola Yayınları, İstanbul.
- ÇölgeçenS.(2013). *Sahra-yı Kebir-i Nasıl Geçtim*. (Hz: Özalp, Ö.H.). Özgü Yayınları, İstanbul.
- Dabağyan, L. P. (2011). *Sultan Abdülhamid Han ve Ermeniler*, Kum Saati Yayınları. İstanbul.
- Daşcıoğlu, K. (2007). *İskan, Suç ve Ceza Osmanlı’da Sürgün*. Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Daşcıoğlu, K. (2010). “Sürgün”, *İslam Ansiklopedisi*. 38.TDV, İstanbul.167-169.
- Davison, R. H.(1997a). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856-1876)*.(Çev: Akınhay, O). c:1. Papirus, Ankara.
- Davison, R. H.(1997b). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856-1876)*. (Çev: Akınhay O.) c:2. Papirus, Ankara.
- Delilbaş, N. (1946). “Hatıralarım”, *Canlı Tarihler*. Türkiye Yayınevi, İstanbul.
- Denman, F.(2009). İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi:Kadın. Libra Kitap,

İstanbul.

Demir, F. (2000). “Sami Bey’in Çölü Geçiş Anıları”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 55-60.

Demircioğlu, Z. (1973). *Kastamonu Valileri (1881-1908)*. Doğrusöz Matbaası, Kastamonu.

Demirel, M. (1990). *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum’da Halk Hareketleri (1906-1907)*.

Kültür Bakanlığı, Ankara.

Demirel, M. (2007). *Sultan İkinci Abdülhamid ile Erzurum Vilayeti Arasındaki*

Yazışmalar (1894-1904). Çamlıca Basım Yayın, İstanbul.

Demirel, F. (2010). *Adliye Nezareti, Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*. G.M Matbaacılık, İstanbul.

Deringil, S. (2002). *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji - II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*. (Çev: Güven G. Ç.). Doğan Kitap, İstanbul.

Dilan, H. (1996). *Mehmet Şeref Aykut ve İzmir’de İlk Fikir Hareketleri*. Türk Kütüphaneciler Derneği, Edirne Şubesi, Edirne.

Diñçyürek, S. H. (2013). “II. Abdülhamid’in Meclis-i Mebusan Azalarına Verdiği Yemek”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 234: 64-69.

Doğan, Necmettin. (2008). “II. Meşrutiyet’in İlanı”. *Doğu-Batı-II.Meşrutiyet-100.Yıl*. c.133-148.

Ebuzziya Tevfik. (1973). *Yeni Osmanlılar Tarihi*. (Çev: Ebuzziya, Z.). Kervan Yayıncılık, İstanbul.

Ebuzziya. Z. (1989). “Ahmet Rıza”, *İslam Ansiklopedisi*. c:2, T.D.V. İstanbul.

Ebuzziya. Z. (1992).”II. Abdülhamid Döneminde Basın ve Basın Hareketlerine Bakış”. *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri (2 Mayıs 1992)*, İlim, Kültür ve Sanat Vakfı Tarih Enstitüsü, Seha Neşriyat, İstanbul

Ediger, V. Ş. (2007). *Osmanlı’da Neft ve Petrol*, (2003), ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık, Ankara.

Eğimli Said Paşa. (2011). *II. Abdülhamid’in İlk Mâbeyn Ferîki Eğimli Said Paşa’nın Hâtıratı I-II (1876-1880)*. (Hz:Erkan, D.). Bengi Yayınları, İstanbul.

Ekinci, E. B. (2002). “Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü”, *Belleten*, C.LXV, Aralık, 2001, sayı 244’dan ayrı basım. Ankara, TTK., 960-1005.

Eldem, Edhem. (2008). “15 Şubat 1902- Jön Türklerin Kongresi”, *Toplumsal Tarih*. Sayı:172: 18-19.

Emiroğlu, K. (1999). *Anadolu’da Devrim Günleri, II. Meşrutiyet’in İlanı*. İmge Kitabevi, Ankara.

Emiroğlu, K.-Emiroğlu, Ç.Ö. (2017). *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Paris Merkezi*

- Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*. (Sunuş ve Çevrimyazı: Emiroğlu, K.-Emiroğlu, Ç. Ö.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Emre, A. Cevat (1960). *İki Neslin Tarihi- Mustafa Kemal Neler Yaptı*. Hilmi Kitabevi, İstanbul.
- Engin, V. (2001). *Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u*. Simurg Yayınları, İstanbul.
- Engin, V. (2011). *II. Abdülhamit ve Dış Politika*. Yeditepe, İstanbul.
- Enginalp, F.(2015). *Sürgünlerin Güzel Başkenti*, Nilüfer Belediyesi, Bursa.
- Erdoğan, A. Teyfur, (2006). "II. Abdülhamid'den Bilgi Gizlenebiliyor muydu?" -XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006) Kongreye sunulan Bildiriler, 4. Cilt, 1. Kısım- Osmanlı Tarihi –Ayrı Basım, TTK: 1103-1109.
- Erkin, B. (2010). *Hatıralar (1876- 1958)*. (Haz: Birinci, A.).TTK, Ankara.
- Eroğlu, N.(2008). *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı- Cavid Bey*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Eski, M. (2000). *Kastamonu Valileri- (1838-2000)*. Önder Matbaacılık, Ankara.
- Eyicil, A. (2004). *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Liderlerinden Doktor Nazım Bey- (1872-1926)*. Gün Yayıncılık, Ankara.
- Fesh, P. (1999). *Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul*. (Çev: Üyepazarcı,E.). Pera Turizm ve Ticaret A.Ş, İstanbul.
- Findley, C. V. (1999). *Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da* . (Çev: Anadol, A.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Findley, C. V. (2016). *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. (Çev: Güven, G.Ç) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Georgeon, F. (1993). "II. Abdülhamid ve İslam". *Tarih ve Toplum*, (Çev: S. Tanilli). c:19. sayı:112: 47-49
- Georgeon, F.(1996). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri-Yusuf Akçura (1876-1935)*. Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul
- Georgeon, F.(2008). "Jön Türklerin Paris'i". (Söyleşi: Zerman,E.). *Toplumsal Tarih*, 180:18-25.
- Georgeon, F. (2012). *Sultan Abdülhamid* (Çev: A. Berktaş). İletişim, İstanbul.
- Göçgün, Ö.(1987). *Namık Kemal*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Göçmen, M. (1994). "Yabancı Basın Nasıl Takip Edilirdi", *Tarih ve Toplum*. 22,128:18-24.
- Gökçen, A. (1989). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri*. İstanbul.
- Gör, Emre (2015). *II. Abdülhamid'in Hafiye Teşkilatı ve Teşkilat Hakkında Bir Risale Örneği: "Hafiyelerin Listesi"*. Ötüken Yayınları, Ankara.

- Güneş, M. (2016). “Osmanlı Devleti'nde Sürgün Cezası ve Karahisar-ı Sahib'e Yapılan Sürgünler (1815-1839)”. *Journal of History Studies*, 8:1: 49-70.
- Gür, M. (2010). “Süleyman Nazif”, *İslam Ansiklopedisi*.c:38:92-94
- Hacısalihoğlu, M.(2008). *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*. (Çev: İhsan Catay). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Halid, H. (2008). *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazıları*. (Ter:Bürüngüz R.). Klasik, İstanbul.
- Hanioğlu, M. Ş. (1981). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi*. Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Hanioğlu, M.Ş.(1989). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*. I (1889-1902).
- Hanioğlu, M. Ş.(1998). “Abdullah Cevdet”. *İslam Ansiklopedisi.DİA*, İstanbul, c:1, s: 90-93.
- Hanioğlu, M. Ş.(2001). “İttihat ve Terakki Cemiyeti”. *İslam Ansiklopedisi.DİA*, İstanbul, c:23, s: 476-484.
- Harb, M. (2012). *Sultan II. Abdülhamid*. (Çev: M. Özcan). Ark Kitapları, İstanbul.
- Hasan Rami Paşa. (2013). *II. Abdülhamid Devri Son Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa ve Hatıratı*. (Haz: O. Öndeş). Alfa Basım, İstanbul.
- Haslip, J. (1998). *İngiliz Merkezli Şark Politikası ve II. Abdülhamid*. (Çev: Zeki Doğan). Fener Yayınları, İstanbul.
- Hocaoğlu, B. (2008). “II. Meşrutiyet’in İlanı Sırasında İki Tarz-ı Siyaset- Merkeziyetçiler ile Adem-i Merkeziyetçiler Mücadelesi”, *Toplumsal Tarih*, Sayı:178:86-90.
- Hülagu, M. M. (2007). *Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri- Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey’in Hatıratı*, Pan Yayıncılık, İstanbul.
- Hüseyin Nazım Paşa. (2007). *Hatıralarım- Ermeni Olaylarının İcyüzü*. (Haz:Yıldırım. T.). Selis Yayınları, İstanbul.
- Ilıkan, F. (1993). “İlan-ı Hürriyet’ten Önce Ahmed Rıza Bey’in “Muazzez Vatandaşları”na Bir Bildirisi”, *Tarih ve Toplum*. 112:24-25.
- Issı, M. (2010). “Hürriyet Aşığı Bir Osmanlı-Kürt Aydını Mevlanzade Rıf’at Bey”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 196:72-79.
- İbn Haldun. (1990). *Mukaddime*. (Çev:Ugan, Z.K). c:1. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- İbrahim Temo. (1987). *İbrahim Temo’nun İttihat ve Terakki Anıları*. Arba Yayınları, İstanbul.
- İnal, İ. M. K. (1982). *Son Sadrazamlar*. c.III. Dergah Yayınları, İstanbul.
- İnalcık, H. (2001). “Erzurum”. *İslam Ansiklopedisi*, c:IV: 350-357.

- İnan, Y. Z. (1978), *Jöntürkler'den İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne*. Bayramâşık Yayınevi, İstanbul
- İnuğur, M. N. (1982). *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul.
- İrtem, S. K. (1999). *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür- Abdülhamid'e Verilen Journaller*. (Haz: Kocahanoğlu O. S.). Temel Yayınları, İstanbul.
- İrtem, S. K. (2004). *Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid: Midhat Paşa- Abdülhamid Kavgasının İçyüzü*. (Haz: Kocahanoğlu, O.S.) Temel Yayınları, İstanbul.
- İsmail Kemal Bey (2007). *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*. (Ed: Story, S.) (Çev:İslamoğulları, A- Hoxha, R.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara.
- Kabacalı, A. (1990) . *Başlangıçtan Günümüze Türkiye 'de Basın Sansürü*. Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul.
- Kabacalı, A. (2002a). “Padişaha Suikast”, *Popüler Tarih*, 23: 34-39.
- Kabacalı, A. (2002b), “Milletin Fedakarlarından Avnullah Bey-Bir Pranga Mahkumu”. *Popüler Tarih*, 27: 40-43.
- Kabacalı A. (2002c). “İzmir'in İlk Fikir ve Hürriyet Kurbanı Tefik Nevzad Öldürüldü mü” *Popüler Tarih*, 17:36-39
- Kabacalı, A. (2007). *Tanzimat'tan 12 Mart'a Siyasal Cinayetler*.(1993) Gürer Yayınları, İstanbul.
- Kabakcı, E.veAdadağ, Ö.(2009). “İslahtan Devrime: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı-Türk Siyasi Düşüncesi'nde Değişim Algısı ”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 14 (26):1-44.
- Kalkan, V. D.(2008). “Hürriyete Giden Yolun Kısa Tarihi”, *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet*. (Yay. Haz: Akkurt, H ve Pamuk, A.), Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul.
- Kamil Paşa ve Said Paşa,(1991). *II. Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları- Polemikleri Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu Meseleleri*, (Yay: Güven,G. Ç.). İstanbul.
- Kandemir, F. (1955). “Şeref Kurbanları”, *Resimli Tarih Mecmuası*. 6,65:3839-3843.
- Kandemir, F. (1975). *Jön Türklerin Zindan Hatıraları (1848-1903)*. Muhit Yayınları, İstanbul.
- Kansu, A. (2002). *1908 Devrimi*. İletişim, İstanbul.
- Karabekir, K.(1993). *İttihat ve Terakki Cemiyeti- 1896-1909*. Emre Yayınları, İstanbul.
- Karal, E. Z., (2011). *Osmanlı Tarihi- Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri-1876-1907*. c:VIII., TTK, Ankara.
- Karataş, A. İ.(2009). *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)*. Emin Yayınları, İstanbul.

- Karay, R. H. (2011). *Bir Ömür Boyunca*, (Günaydın, Haz. Y. T.). TTK, Ankara.
- Karpat, K. (2008). İttihat ve Terakki Cemiyeti 31 Mart 1909 Ayrum Noktası ve Cumhuriyet'e Mirası", *Doğu-Batı- II. Meşrutiyet'in 100. Yılı*. c:2 :46: 25- 31.
- Kars, Z. (1997). *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Kars, Z. (2009). "1908 Devrimi Bir Anadolu Devrimidir Jön Türklerin Anadolu'daki Örgütleri ve Eylemleri". *İttihat ve Terakki ve Jön Türkler*. Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Kayalı, H. (1998). *Jön Türkler ve Araplar-1908-1918*. (Çev: Yöney T.). Tarih Vakfı Yay. İstanbul.
- Kayış, N. ve Hürkan, S. (2012). *Sansürsüz Sansür Tarihi (1795- 2011)*. Sinemis, Ankara.
- Kerimoğlu, H. T. (2007). "II. Meşrutiyet'in İlk Yıllarında Sürgünler ve Firariler Sorunu ve Fedakaran-ı Millet Cemiyeti" . *Türk Dünyası İncelemeler Dergisi*, 7 (2):133-149.
- Kerimoğlu, H. T. (2007). "II. Meşrutiyet Döneminde Genel Haklar Savunusu Yapan Bir Gazete: Hukuk-ı Umumiye". *ÇTTAD*, VIII/ 18-19:21-38.
- Kırmızı, A. (2008). *Abdülhamit'in Valileri, Osmanlı İdaresi 1895-1908*. Klasik Yayınları, İstanbul.
- Kızıtaşı, H. V. (2013). *Doğmayan Hürriyet- Yarıda Kalan İhtilal*. Alfa Basım, İstanbul.
- Kili, S., Gözübüyük, Ş. (2000). *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*. Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Knight, E. F. (2010). *1908 İhtilali'nin Hikayesi- Jön Türkler ve II. Abdülhamid*, Kariyer Yayıncılık, İstanbul.
- Kocabaş, S. (1991). *Kendi İtirafı Jön Türkler Nerede Yanıldı? 1890-1918*. Vatan Yayınları, Ankara.
- Kocahanoğlu, O.S. (2009) *31 Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid*. Temel Yayınları, İstanbul
- Koloğlu, O. (1994). "Abdülhamid Basın Rejimi" Deyimi Üzerine, *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri- 27-29 Mayıs 1992*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ayrı Basım:36-46.
- Koloğlu, O. (1998). *Avrupa Kısacasında Abdülhamid*. İletişim, İstanbul.
- Koloğlu, O. (2005). *Abdülhamid Gerçeği*. Pozitif Yayınları, İstanbul.
- Koloğlu, O. (2008). *Fizan Korkusundan Libya Mücahitliğine*. Truva Yayınları, İstanbul.
- Koloğlu, O. (2013). *Curnalcilikten Teşkilatı Mahsusa'ya*. Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul.
- Köksal, O. (2006) "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayunları" *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*Sayı: 19: 283-303.

- Kudret, C. (1948). *Abdülhamit Devrinde Sansür*, Yeni Gün Haber Ajansı, Ankara.
- Kuran, A. B. (2000). *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Kuran, A. B. (2009). *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi*. Türkiye İş Bankası, İstanbul.
- Kurat, A. N. (1990). *Türkiye ve Rusya*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kurşun, Z. ve Kahraman, K. (1994). "Derviş Vahdeti (1870-1909)". *İslam Ansiklopedisi*. DİA, İstanbul, 9: 198-200.
- Kurt, M. (2008). *Lütfi Fikri Bey'in Siyasi Mücadelesi Yahut Tek Başına Muhalefet*. Şehir Yayınları, İstanbul.
- Kutay, C. (1984). *Bir Devir Aydınlanıyor-Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*. Kazancı Tic., İstanbul.
- Kutay, C. (1992). *Tarih Aydınlığı- I, Osmanlıdan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsan, Hüseyin Rauf Orbay (1881-196)*. Kazancı Matbaacılık, İstanbul.
- Küçük, C. (1998a). "Abdülhamid II", *TDV İslam Ansiklopedisi*. I: 216-224.
- Küçük, C. (1988b). "Abdülaziz", *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul 1: 179-185.
- Leskovikli Mehmet Rauf. (2013). *İttihat ve Terakki Ne İdi*. İstanbul, Alfa Yayıncılık.
- Lewis, B. (1998). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (Çev: Kırıtlı M.). TTK, Ankara.
- Lewis, G. (1974). *Modern Turkey*, London.
- Macfie, A.L. (2003). *Osmanlının Son Yılları (1908-1923)*. (Çev: Acar, F.) Soysal Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Mahmud Celaleddin Paşa (1980). *Mirat-ı Hakikat*, (Haz: İ. Miroğlu-M.Derin , M. Halacoğlu, Ö. Akdaş) Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Malkoç, E. (2017). *Ebü'l-Ahrar Ahmet Rıza Bey*, DER Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (1985). "19. yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. I. İletişim Yayınları, İstanbul:342-351.
- Mardin, Ş. (1998a). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çev: Türköne,M., Unan F., Erdoğan İ. Ve Haz:Laçiner, Ö.). İletişim, İstanbul.
- Mardin, Ş. (1998b). *Makaleler-3, Türkiye'de Din ve Siyaset*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (1999). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri- 1895-1908*. İletişim, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2003). *Türk Modernleşmesi*. İletişim, İstanbul.
- Mayokan, İ. M. (2010). *Yıldız'da Neler Gördüm*, Dün, Bugün Yarın Yayınları , İstanbul.
- Mehmed Fazlı. (2007). *Afganistan'da Bir Jön Türk- Mısır Sürgününden Afgan Reformuna*, (Çev: Karabulut K.). Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Mehmed Nusret (1922). *Tarihçe-i Erzurum, yahud, Hemşirelere Armağan*. Ali Şükrü Matbaası. İstanbul.

- Mehmed Reşid (Cevri).(1909). *İnkılab Niçin ve Nasıl Oldu*. Matbuat-ı İctihad, İstanbul.
- Mehmed Reşid(1950) “Erzurum İsyanı Bir Meşrutiyet İnkılabı Olabilirdi”, *Hürriyet Gazetesi*, 29.11.1950 : 4,7.
- Mehmed Selahaddin Bey. (1989). *İttihat ve Terakki’nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti’nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*. (Sadeleştiren: Ahmed Varol). İnkılab Yayınları, İstanbul.
- Mehmed Ubeydullah (2002). *Mehmed Ubeydullah Efendi’nin Malta, Afganistan ve İran Hatıraları*. (Haz:Özalp, Ö.H). Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Menteşe, H.(1986). *Halil Mentеше’nin Anıları*. Hürriyet Vakfı Yurt Yay, İstanbul.
- Mercan, M. (2007). II. Abdülhamid Dönemine Ait Bir Jurnal Örneği. Fıat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c:17,2:341-369.
- Mevlânâ Rıfat, (2010) *31 Mart*, (Sad: Berire Ülgenci), Pınar Yayınları, İstanbul.
- Milas, H. (2008). “1908 Ne Değildi?”, *Kanun-i Esasi’den Askeri Müdahaleye II. Meşrutiyet*, (Haz: Y. Çağlar). Zaman Kitap, İstanbul:113-115.
- Mizancı Mehmed Murad. (1913). *Enkaz-ı İstibdâd İçinde Züğürdün Tesellisi*. Mahmutbey Matbaası, İstanbul
- Mizancı Murad (1994). *Mücadele-i Milliye- Gurbet ve Avdet Devirleri*, (Haz: Çağın S. – Gezin F.). Nehir Yay, İstanbul.
- Mizancı Murad Bey, (1997). *II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları*. (Çev: C. Eren (Ökten), Marifet Yay., İstanbul.-a
- Mizancı Murad. (1997). *Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdad*, Nehir Yay, İstanbul.
- Mumcu, A. (1963). *Osmanlı Devleti’nde Siyaseten Katl* . Ajans-Türk Matbaası, Ankara.
- Mumcu, A. (1994). “Hukukçu Gözüyle Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi ve Semineri Bildiriler*, (13-14 Mart 1985). Ankara.
- Mustafa Ragıb. (2007). *Meşrutiyet’ten Önce Manastır’da Patlayan Tabanca*. (Haz:Aktaş, R). Bengi Yayınları.İstanbul.
- Mümtaz, S. (1946). “Evvel Zaman İçinde”. *Canlı Tarihler*.16. Türkiye Yayınevi, İstanbul.
- Nazım Paşa.(1992). *Bir Devrin Tarihi- Ziya ve Mithat Paşalarla Kemal Bey’in Hayatına Dair Hatıralar, Selanik Vali-i Sabıkı Nazım Paşa’nın Hatıraları*. Arba Yayınları, İstanbul.
- Neave, L. D. (2008). *Sultan Hamid Devrinde İstanbul’da Gördüklerim*.(Türkçesi: N. Akın), Dergah Yayınları, İstanbul.
- Oğuz, G. (2017) “Osmanlı Gazetesi’ne Gönderilen Mektuplar ve İçerikleri”, Cumhuriyet

- Tarihi Araştırmaları Dergisi, sayı:26:237-251.
- Okay, C. (2001). *Bir Meşrutiyet Aydını Nüzhet Sabit, Hayatı, Kişiliği, Fikirleri*.*** Ankara.
- Okyar, A. F. (1980). *3 Devirde Bir Adam*, Tercüman Yay.,***
- Okyar, O. (1996). “İttihat ve Terakki’nin Tarihimizdeki Yeri ve Trablusgarp”. Liberal Düşünce, Sayı:2:93-102.
- Orhun, H., Kasaroğlu, C. Ve Bel, M. (1969). *Meşhur Valiler*. İçişleri Bakanlığı, Ankara.
- Ortaylı, İ. (1981). *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, A.Ü.S.B.F, Ankara.
- Ortaylı, İ. (1995). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayın. İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2000). Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim-Makaleler,I, Ankara, 2000:,s:483.??
- Ortaylı, İ. (2015). *Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, (Ed: Berktay,A.). İletişim, İstanbul.
- Ortaylı İ.-Erdinç, E. Ş. (2016). *İttihat ve Terakki- Osmanlı İmparatorluğu’nda Gizli Örgütlenmeler ve Darbeler*. (Haz: Çeker, A.). İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Osmanoğlu, A.(2008). *Babam Sultan Abdülhamit*. Selis Kitaplar, İstanbul.
- Örikağasızade Hasan Sırı (2007). *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*. Dergah Yayınları, İstanbul.
- Özbek, N. (2015). *İmparatorluğun Bedeli- Osmanlı’da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*.Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- Özbilgen, E. (1992). “II. Abdülhamid’e Muhalefet”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri (2 Mayıs 1992)*, İlim, Kültür ve Sanat Vakfı Tarih Enstitüsü, İstanbul,1992. Seha Neşriyat
- Özcan, M. T.(2003). “Bir Siyasal Dışlama Metodu Olarak Sürgün”. *Bilim, Eğitim, Toplum*, I, (4): 74- 81.
- Özcan. A. (2001). “İttihad-i Muhammedi Cemiyeti” ,*DİA*, 23:475-476.
- Özcan, M. T. (2003). “Bir Siyasal Dışlama Metodu Olarak Sürgün” . *Bilim, Eğitim, Toplum*, I, (4):74- 81.
- Özkan, S.(2006). “Niğde’ye Yapılan Sürgünler” . *bilig*.36:187-200.
- Özdemir, H. (2014). *Abdülhamid’i Deviren Kurşun- İsyan, Suikast, İhtilal*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Özmen, (2013). *Afgan Aydınlanmasında Serdar Mahmud Tarzi Han ve Anıları*. Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul. .
- Pakalın, M.Z. (1993). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c:2, M.E.B., İstanbul.

- Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul
- Parlatır, İ. (2004). *Tevfik Fikret*. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Parmaksızoğlu, İ. (1978) “Sabahaddin Bey, Prens” TA,27. M.E.B, Ankara.
- Pekdoğan, Celal, (2010) “Ayntab’da İttihat ve Terakki Kulübü’nün Kurulması ve Ayntab’a Etkisi”, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*: İş Bankası Yayınları, İstanbul: 481-505
- Pekmen, M. S. (2013a). *Fizan Hatıraları*, (Haz: Babacan, H- Avşar, S.). TTK, Ankara.
- Pekmen, M. S. (2013b). *31 Mart Hatıraları- İsyân Günlerinde Bir Muhâlif*. (Haz: H. Babacan- S. Avşar). TTK, Ankara.
- Petrosyan, Y. A. (1974). *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*. (Çev: Beyhan M. ve Hacıhasanoğlu, A.). Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Quataert, D. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)*. İletişim, İstanbul.
- Ramsour, E. E. (2001). *Genç Türkler ve İttihat ve Terakki*. (Ter: H. Yüncü).Kayıhan Yayınları, İstanbul.
- Ramsaur, E.E. (2004)*Jön Türkler- 1908 İhtila’nın Doğuşu*, (Çev: M.Ö. Mengüşoğlu), İstanbul,
- Resneli Niyazi (2003), *Resneli Niyazi Hatıratı*. Örgün Yayınevi, İstanbul.
- Reşit Bey. (1992). *Sürgünden İntihara Dr. Reşid Bey’in Hatıraları*. (Haz: A. Mehmetefendioğlu). Akademi Kitabevi, İzmir.
- Reşid Rıza. (2013). *İttihat-ı Osmaniden Arap İsyanına*. (Tercüme, inceleme: Ö. Kavak). Klasik Yayınları, İstanbul.
- Reyhan, C. (2008a). *Türkiye’de Liberalizmin Kökenleri*. İmge Kitabevi, İstanbul.
- Reyhan, C. (2008b). “Jön Türk Hareketi, Türk Devrim Süreci üzerine Karşılaştırmalı Bir Çözümleme” *Doğu-Batı*. (45): 105-131.
- Rıza Nur. (1997).*Cemiyet-i Hafıyye*.(1914) Bedir Yayınevi, İstanbul.
- Rıza Paşa. (2012). (1325)*Abdülhamid’in Seraskeri Rıza Paşa’nın Anıları –Hülasa-i Hatırat*. (Haz: M. Aydın). Kitabevi, İstanbul.(kullanılmadı gibi)
- Riedler, F. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Muhalefet ve Meşruiyet*. (Çev: Çakır, A. F.). Picus,İstanbul.
- Sait Paşa. (2008) *İkinci Meşrutiyetin İlanı, 1908/ Said Paşa, Tahsin Paşa*; (Haz: Uğurlu, N.). Örgün Yayınevi, İstanbul.
- Sarıçam, E. (2010). *Sürgün Edilen Ünlüler*. Gezgin Yayınları, Kocaeli.
- Seyitdanlioğlu, M.(1996). “*Türkiye’de Liberal Düşüncenin Doğuşu*”. Liberal Düşünce, Sayı:2:103-111.

- Shaw, J. S.- Shaw, E. Kural. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. (Çev: Harmancı,M.) E Yayınları, İstanbul.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1996). *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*. TTK, Ankara.
- Sönmez, E. (2012). *Ahmed Rıza, Bir Jön Türk Liderinin Siyasi- Entelektüel Portresi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Sunata, İ. H. (2006). *İstibdattan Meşrutiyete Çocukluktan Gençliğe*. Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Şakir, Z. (1943). *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talat, Enver, Cemal Paşalar*. Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul.
- Şakir, Z. (2010). *Sultan Hamid*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul.
- Şakir, Z. (2011). *Sultan Hamid'in Son Günleri*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul.
- Şakir, Z. (2014). *İttihat ve Terakki-I Nasıl Doğdu*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul.
- Şeber, N. İ.(2012). “Namlunun Ucundaki Padişah: II. Abdülhamid’e Karşı Planlanan Suikastler”. *Türkiyat Mecmuası*, c:22,sayı:1:31-59.
- Şeker, Ş. (2012). *Sadık Bir Muhalif- Yeni Osmanlılar’dan Menapirzade Nuri Bey ve İbnülemin’in Nur’ul-Kemal’*. Dergah Yayınları,İstanbul.
- Şeyhülislam Cemalettin Efendi. (1978). *Siyasi haturalarım*.Sadeleştiren:Ziyaeddin Engin, Tercüman,İstanbul.
- Şentop, M. (2004). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Hukuku*. Yaylacık Matbaa, İstanbul.
- Şıvgın, H. (2012). “II. Meşrutiyet’in Makedonya’da İlanı ve Etkileri” *Yüzyüncü Yılında İkinci Meşrutiyet Milletlerarası Kongre Tebliğleri, İstanbul (7-10 Mayıs 2008)* İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi,İstanbul, 2012 (277-310)
- Şişman, A.(2004). *Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*.TTK, Ankara.
- Tahsin Paşa. (1931). *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*. Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul.
- Tanör, B. (1998). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Tanpınar, A. H. (2001). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. Ağlayan Kitabevi, İstanbul.
- Tansu, S. N.Ertürk, H.(2011). *İki Devrin Perde Arkası-Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk*, İlgi Kültür Sanat, İstanbul.
- Tarcan, S. S. (1946). “Hatıralarım”, *Canlı Tarihler*. Türkiye Yayınları, İstanbul.
- Tekeli, İ.- İlkin,S. (2010). “Bir başkaldırı Odağı ve Ortamı Olarak Selanik ve Makedonya”, *Yadigar-ı Meşrutiyet*, Haz: Mehmet Ö. Alkan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- Tepedelenlioğlu, N. N. (1960) . *İlan-ı Hürriyet ve Sultan II. Abdülhamit Han*, Yeni Matbaa, İstanbul.
- Tepeyran, E. H. (1944). “Ebubekir Hazim. Tepeyran Hatıraları”, *Canlı Tarihler*, c.3 Türkiye Yayınevi.mii kütüp.
- Tevfik, N. (1973). *Menfadan Avdet- Bir Arkadaşımın Defteri Hayatından..* Matbai Ahmed Kamil, İstanbul.
- Tevfik, S. (2011). *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Elli Yıllık Hatıralarım*. (Haz: Yıldırım, T.- Özdemir, Ş.). Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul.
- Tiken, S. (2017). *Mısır’da Jön Türk Basın ve Edebiyatı*. Fenomen Yayınları, Erzurum.
- Timur, T. (2007). “13. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Tarihinde Göç Olgusu”. *Toplumsal Tarih*. (165): 26-72.
- Timur, T. (2009). “Sonun Başlangıcı- Bismarck, II. Wilhelm ve Abdülhamid”. *Toplumsal Tarih*, Sayı:181:22-31).
- Tokgöz, A. İ. (2012). *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)*, (Haz: A. Kabacalı). Türkiye İş Bankası, İstanbul.
- Toprak, S.V.(2015). “Fizan’da Sürgün Bir İttihatçı: Cami Bey”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı:20: 683-703.
- Topuz, H. (1973). *100 Soruda Türk Basın Tarihi*. Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Topuzlu, C. (2002), *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 yıllık Hatıralarım*. (Haz. Hatemi,H. ve Kazancıgil A.). İşaret Yay,İstanbul.
- Toros, T. (1996). *Ali Münif Bey’in Hatıraları*. İsis Yayıncılık, İstanbul.
- Tunaya, T. Z. (2001). *Türkiye’de Siyasal Partiler (1876-1938)*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Tunçay, M. (1997). “Siyasal Tarih (1908-1923)”, *Türkiye Tarihi, IV.*, (Yay Yön: Akşin, Sina) İstanbul,1997,s:28.
- Turfan, N. (2005). *Jön Türklerin Yükselişi*, Alkım, İstanbul.
- Turgut, N.(1984). *Siyasal Muhalefet, Batı Demokrasileri- Sosyalist Ülkeler – Türkiye*, Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara.
- Türcan, T. (2010). “Sürgün”, *İslam Ansiklopedisi*. 38.TDV, İstanbul:164-166.
- Türkçü, N. (2003).*Necip Türkçü’nün Hatıraları, ve Dil Yazıları*, Haz: F. Huyugüzel. Türk Dil Kurumu, Ankara,
- Türkdoğan, O. (1984a). “1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması”, *Türk Kültürü*, sayı:256:497-509.
- Türkdoğan, O. (1984b). “Osmanlı İmpaartorluğunda II. Meşrutiyet Öncesi Adem-i

- Merkeziyet Hareketleri”, *Türk Kültürü*, sayı 252. s:209-2016.
- Türkdoğan, O. (1987a) “Hüseyin Tosun: Bir İhtilalcinin Profili”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 46. s:69-83.
- Türkdoğan, O. (1987b) “1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması ile İlgili Yeni Belgeler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 47. s:23-39.
- Tütengil, C. O. (2011). “*Yeni Osmanlılar’dan bu yana İngiltere’de Türk Gazeteciliği, 1867-1967*. Türkiye İş Bankası, İstanbul.
- Uca, A. (2001). “Erzurumluların Serdengeçti Türküsü”. A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:18, s: 267-272.
- Uçar, A. (2001). *Milli Mücadele’den 12 Mart’a Konya’da Siyasi Sürgünler*. Tez Yayınları, İstanbul.
- Uçman, A. (1993). *Biraz da Ben Konuşayım- Rıza Tevfik*, İletişim, İstanbul.
- Uçman, A. (2005) “Mizancı Murad”İsman Ansiklopedisi, TDV, İstanbul,c:30:214-216.
- Ulusalkul, N.(1937). *İstibdad Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi Erzurum İhtilali*, Ankara Basımevi, Ankara.
- Ulusoy, M. Ç. (1995). “Yeni ve Yakınçağlar’da Manisa’ya ve Manisa’dan Sürgünler”. *Belleten*, XV(60). TTK: 507-592.
- Us, A. (2012). *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*. Kitabevi, İstanbul.
- Uşaklıgil, H. Z. (1987). *Kırk Yıl- Anılar*, (Haz:Kutlu, Ş). İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Uzun, M. (1989). “Ali Kemal”, *TDV*, c2, İstanbul :405-408
- Uzun, M. (1997). “Halil Halid Bey”, *TDV*, c:15, İstanbul :313-316
- Uzunçarşılı, İ. H. (1987). *Mithat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dair Vesikalar*, TTK,Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1985). *Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*. TTK, Ankara
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995). Viyana Büyük Elçisi Vezir Sadullah Paşa’nın İntiharına Dair, *Belleten*.c: XIV, sayı: 55:419-479.
- Üçok, C. , Mumcu, A. ve Bozkurt, G. (2014). *Türk Hukuk Tarihi*. Turhan Kitabevi, Ankara.
- Ünlü, M. (2010). “Tanzimat Sonrasında Balkanlardan Karadeniz’e Sürgünler” *History Studies*, 212:305-320.
- Vardar, G. (1960). *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*. İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Yahya Kemal.(1973). *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatralarım*. Baha Matbaası, İstanbul.
- Yakupoğlu, C. (2007). Bir Sürgün Kahramanı Abdülahad Nuri Bey: Hayatı, Eserleri ve Selçuklu-Beylikler Tarihi Üzerine Çalışmaları, *OTAM*, 21: 169-189.

- Yalçın, H. C. (1936). “Tanıdıklarım-Ahmet Rıza Bey”, *Yedigün*. 7:10-32.
- Yalçın, H. C. (1976). *Siyasal Anılar*. (Haz. Mutluay, R.).Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Yalçın, E. S.(2002). “Mustafa Kemal Paşa’nın İttihatçılığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 13, Ankara.
- Yalman, A. (1970). *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*.c: I. 1888-1918. Yenilik Basımevi, İstanbul.
- Yazıcı, N.(1992). “Layihalar Işığında II. Abdülhamid Döneminde Libya Üzerine Bazı Gözlemler”, *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri” (27-29 Mayıs 1992)*, *İ.Ü.E.F Tarih Araştırma Merkezi*: 47-84
- Yeğenağa, A. M, (1996). *Ali Münif Bey’in Hatıraları*. (Haz: T. Toros). İsis Yayıncılık,İstanbul.
- Yıldırım, İ. (2002). Osmanlı Demiryolu Politikasına Bir Bakış’, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, (1):311-324.
- Yılmaz, İ. (2014). “II. Abdülhamid Dönemi İdare ve Söylem arasında: Fesad, Serseri, Anarşist”, *Toplumsal Tarih*, 241: 36-43.
- Yılmaz, M. S. (2011). “II. Meşrutiyet Öncesi Kastamonu’da Bir Ayaklanma Girişimi- (1906)”, *Karadeniz Araştırmaları*, 30: 123-142.
- Yosmaoğlu, İ. (1996). “Yüzyıl Başında Bir Kısım Osmanlı Hanımı ve Talepleri- Öncü Feministler. *Toplumsal Tarih*, Sayı:27:12-17.
- Yüce, N. (1988). “Agah Efendi”. *İslam Ansiklopedisi*,c.I, TDV, İstanbul: 447-448.
- Yücebaş, H. (1944). *Mithat Paşa- Düşünceler, Hatıralar, Fıkralar, Şiirler*. Osmanbey Basımevi.İstanbul.
- Yücebaş, H. (1978). *Şair Eşref- Bütün Şiirleri ve 80 Yıllık Hatıralar*, Yelken Matbaası, İstanbul
- Zekeriya, S. (1930) “Ahmet Rıza Öldü”, *Resimli Ay*, Sayı:2:1-7.
- Ziyad Ebuzzia(1989) “Ali Efendi, Basiretçi” TDV, c2 İstanbul:388-389
- Ziyad Ebuzziya, (1995) . “Ebuzziya Mehmed Tevfik”. *İslam Ansikloedisi* ,c:10.TDV: 374-378.
- Zorlutuna, H. N. (1978). *Bir Devrin Romanı*.Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Zürcher, E.J. (2010).*Osmanlı İmparatorluğu’ndan Atatürk Türkiye’si’ne - Bir Ulusun İnşası-Jön Türk Mirası*. Çev: Lütfi Yalçın, Akılçelen Kitaplar, Ankara.

4. Tez Çalışmaları

- Altınyaka, E.İ. (2018). *Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1855-1923)*. Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Atalı, E.(2002). *1905 Rus Devrimi ile 1908 Jön Türk Devrimi'nin Karşılaştırmalı İncelemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi (Siyaset Bilimi) , Ankara.
- Göçer, G. (2017). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Popüler Bir Tarihçi: Ziya Şakir*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Isparta.
- Koç, B. (2002). *Midhat Paşa (1822-1884)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ) Anabilim Dalı, Ankara.
- Köksal, O. (1996). *Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divan-ı Harbi Örfiler- (1877-1922)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Makan, İ. (2012). *II. Abdülhamid Döneminde Trablusgarb ve Fizan Sürgünleri (1876-1909)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Oğuz, G.(2006). *Osmanlı Gazetesi (1897-1904)*. Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Saygılı, H. (2012). *1905 Rus Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri*. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.
- Susam, C. (1999). *Meşveret Mecmuasındaki Makaleler ve Makalelerin Milli Edebiyat Sanatçıları Üzerindeki Etkiler*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Tural, E. (2006). *II. Meşrutiyet Döneminde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tensikat Kanunu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Uysal, M.A. (2014). *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ,Tarih Ana Bilim Dalı, Isparta.
- Yazıcı, S. (2011). *Osmanlı'da Siyasi Muhalefetin Kurumsallaşma Süreci (1902-1909)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

5. Sempozyum ve Bildiriler

- “1908-2008: Jön Türk Devriminin 100. Yılı” Ed: Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası Kongre (28-30 Mayıs 2008), İş Bankası Yay., Ekim 2010
- Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri (2 Mayıs 1992), İlim, Kültür ve Sanat Vakfı Tarih Enstitüsü, İstanbul,1992. Seha Neşriyat
- Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992) Bildiriler, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul,1994.
- Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi ve Semineri Bildiriler, 2 Baskı, 1994, Ankara, 13-14 Mart 1985,
- Yüzüncü Yılında İkinci Meşrutiyet Milletlerarası Kongre Tebliğleri, İstanbul (7-10 Mayıs 2008) İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi,İstanbul, 2012.
- 100. Yılında II. Meşrutiyet Uluslararası Sempozyumu- (22-24 Ekim 2008). Kültür ve Turizm Bakanlığı, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

EK 1- BELGE 1. MİZAN GAZETESİ'NİN TAB VE TAB VE NEŞRİNİN YASAK OLMASI

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA) ♦

EK BELGE 2. MİZANCI MURAT'IN OSMANLI DEVLETİ'NE İADE EDİLMESİ YA DA MISIR'DAN ÇIKARILMASI HUSUSUNDA GERÇEKLEŞEN DİPLOMATİK GİRİŞİM.

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

خدیوین مصری، نفوذانه

مراد بیک اعادہ کے بیانہ اعتداری حاوی دیوانہ ترک خدیوینہ طرفہ
 قوتیالغ وارداولہ نفوذانہ مجس وکلاد قرائت اولہ و منظور عل
 بیٹہ برنوی ایلیک مصرہ عین ہنہ بہ بنی اولہ ابر اولوہ
 صفہ زانیہ کے و حقوہ ادارہ خدیوانہ لری تقضائے بوطرفہ اعادہ
 ازین جگہ موہمایہ استعمالہ کل وجہت براغیہ صفی مہول قوید
 علی الخیر صواب عل صواب خدیوینہ عتہ رعایای صفہ خدیوینہ
 اولوہ اقتضای صواب خدیوینہ عتہ رعایای صفہ خدیوینہ
 برقاہا تائیدہ رولات ایدہ جک اولوہ بوماد صفہ صلاحیت
 ملک اجرائی خدیوینہ صافی کاملہ ابرازہ ماریت جویہ
 صحتہ نظر برلینہ موقوفہ

حافظہ اوران طور درینہ
 مائلہ اغنیہ دفعی

Y.PRK.A 10/83 3

EK 2- GAZETE 1. HUKUK-I UMUMİYE GAZETESİ AVNULLAH
KAZIMI'NİN SİNOP ZİNDANINDAN FOTOĞRAFI

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Gülsüm ŞİMŞEK
Doğum Yeri - Tarihi	Erzurum 15.09.1976
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Yenimahalle Mustafa Kemal Lisesi
Lisans Diploması	Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Yüksek Lisans Diploması	1999-2002 Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yüksek Lisans
Tez Konusu	Bir Muhalefet Lideri Ahmet Rıza Bey (1858-1930)
Yabancı Dil	İngilizce
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurumlar	2000-2002 Mardin Ömerli Mehmetçik İlköğretim Okulu Sosyal Bilgiler Öğretmeni 2002-2005 Etimesgut Dumlupınar İlköğretim Okulu Sosyal Bilgiler Öğretmeni 2005-2006 Talim ve Terbiye Kurulu Kitap İnceleme Komisyonu 2007-2009 Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Yayın Şubesi 2009-2010 Adrasan Mehmet Akif Ersoy İlköğretim Okulu Sosyal Bilgiler Öğretmeni 2011-2013 Göynük Ünal Aysal Anadolu Öğretmen Lisesi Tarih Öğretmeni 2013-2018 Göynük Ünal Aysal Anadolu Lisesi Müdür Muavini
E-Posta	simsekgsimsek@hotmail..com